

Milan Radanović

KAZNA i ZLOČIN

Snage kolaboracije
u Srbiji

DRUGO, DOPUNJENO IZDANJE

Svedočenje Latifa Loja na suđenju Draži Mihailoviću i članovima
izbegličke i Nedićeve "vlade" 10. juna do 15. jula 1946.g. u Beogradu.

Milan Radanović:

KAZNA I ZLOČIN:

Snage kolaboracije u Srbiji:
odgovornost za ratne zločine (1941-1944)
i vojni gubici (1944-1945)

IMPRESUM

PUBLIKACIJA

KAZNA I ZLOČIN: Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)
drugo, dopunjeno izdanje

IZDAVAČ

Rosa Luxemburg Stiftung
Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu
Gospodar Jevremova 47, Beograd, Srbija

UREDNIK

Krunoslav Stojaković

RECENZENTI

Mr Vladan Vukliš
Dr Milivoj Bešlin
Dr Milovan Pisarri
Dr Gaj Trifković

FOTOGRAFIJE

Fotografije na unutrašnjim stranama korica preuzeti sa www.znaci.net

LEKTURA I KOREKTURA

Milan Radanović
Krunoslav Stojaković

DIZAJN

Škart

ŠTAMPA

Standard 2, Beograd, 2016.

TIRAŽ

300

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
SOUTHEAST EUROPE

Supported by Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe with funds
of the German Federal Foreign Office.

Sadržaj

SKRAĆENICE	8
------------------	---

Krunoslav Stojaković: REVOLUCIONARNO NASILJE U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU	11
---	----

Uvod	28
------	----

I deo: Odgovornost JVuO za zločine u Srbiji 1941-1944.	44
---	----

Problem kvantifikacije zločina JVuO u Srbiji.....	45
„Uništenje komunista bilo je potrebno i meni i Nemcima”: zločini ravnogorskih i legalizovanih četnika u Srbiji 1941.....	54
Revolucionarni teror u Srbiji 1941: pitanje kvantifikacije i tumačenja	69
Masovni pokolj muslimanskog stanovništva u Pribojskom srezu 5-11. februara 1943: belina u srpskoj historiografiji	81
„Uništavajte sve njihove simpatizere i jatake bez milosti”: zločini JVuO u Srbiji 1943.....	92
Mikro slučaj: zločini JVuO u Višegradu 5-7. oktobra 1943. . .	129
Mikro slučaj: pokolj u Kopljaru 25. decembra 1943.....	136
„Treba sva ta sela zapaliti i poklati”: zločini JVuO u Srbiji 1944.....	141
Mikro slučaj: blokada Kovačevca 27. avgusta 1944.....	172
Mikro slučaj: masakr u Bošnjaju 2. oktobra 1944.....	175

II deo: Amnestije pripadnika JVuO 1944-1945.	184
--	-----

III deo: Odnos partizana

prema zarobljenim pripadnicima JVuO u Srbiji 1944.

192

Postupci JVuO prema dezerterima 1944.	193
Odnos partizana prema zarobljenim pripadnicima JVuO 1943: nekoliko istorijskih primera.	200
Primeri prelazaka iz JVuO u NOVJ u prvoj polovini 1944.	205
Primeri prelazaka iz JVuO u NOVJ od sredine 1944. do avgustovske amnestije.	208
Leskovački okrug.	208
Kragujevački i Beogradski okrug.	209
Niški i Zaječarski okrug.	214
Novopazarski okrug.	218
Borbe na Kopaoniku.	219
Ibarski basen.	224
Primeri prelazaka boraca JVuO u redove NOVJ nakon avgustovske amnestije 1944.	230
Leskovački i Niški okrug.	230
Zaječarski i Požarevački okrug.	233
Bitka na Jelovoj gori.	237
Oslobođenje Valjeva.	249
Oslobođenje Gornjeg Milanovca.	259
Oslobođenje Arandelovca.	265
Pobune u Ripnju i Krnjevu.	273
Kruševački okrug.	276
Šabački okrug.	283

IV deo: Odgovornost za zločine formacija pod kontrolom kvislinške vlade u Srbiji 1941-1944.

286

Problem kvantifikacije i percepcije.	287
„Kazniće se smrću ko rečima ili delom ispoljava komunizam”: zločini kvislinških formacija u Srbiji.	293
Mikro slučaj: zločini SDK nad stanovništvom sela Lipe 1944.	313
Mikro studija: zločini SDS nad stanovništvom leskovačkog kraja 1944.	317
Odnos partizana prema zarobljenim pripadnicima SDS u borbama za oslobođenje Srbije 1944.	329
Borba kod Kravlja, 13. jun 1944.	329

Borbe za oslobođenje Boljevca, 12-14. avgust 1944.	332
Oslobođenje Vlasotinca, 29. septembar 1944.	336
Podunavlje	345
Mačva	347
Ćuprija	351
Odnos prema pripadnicima SDS nakon oslobođenja Beograda	352
Kosovska Mitrovica	361
Kvantifikacija stradalih pripadnika SDS nakon 12. septembra 1944.	361

**V deo: Gubici JVuO (iz Srbije) i SUK u Bosni
od jeseni 1944. do sredine 1945. 370**

Uloga JVuO i SUK u proboju nemačkih snaga kroz Sandžak i Bosnu.	371
Broj pripadnika JVuO i SUK koji su odstupili u Bosnu	377
Mikro slučaj: streljanje zarobljenih pripadnika JVuO u Popovima 16. decembra 1944.	390
Poraz snaga JVuO i SUK prilikom napada na Tuzlu krajem decembra 1944.	394
Gubici jedinica JVuO iz Srbije u Bosni od početka januara do početka aprila 1945.	407
Marš JVuO od Vučijaka do Vlačića 14-30. aprila 1945.	420
Proboj JVuO kroz centralnu Bosnu maja 1945.	433
Mikro studija: gubici snaga JVuO na Zelengori i Sutjesci maja 1945.	441

VI deo: Gubici crnogorskih četnika u Bosni i Sloveniji 1945. 472

Broj četnika pod komandom Pavla Đurišića krajem 1944. i početkom 1945.	473
Gubici crnogorskih četnika na Lijeve polju 4-6. aprila 1945.	485
Stradanje crnogorskih četnika u Sloveniji maja 1945.	494

VII deo: Streljanje pripadnika SDK u Sloveniji maja 1945. 504

VIII deo:	
Aktivnosti i gubici četničkih odmetnika u Srbiji 1945-46.	514

IX deo: Mitovi i brojke:	
prilog kvantifikaciji stradalih u Srbiji nakon oslobođenja	546

Problemi kvantifikacije.....	547
Licitiranja brojem stradalih stanovnika Srbije nakon oslobođenja 1944-1945.....	556
Komparacija broja stradalih stanovnika Srbije pre i nakon oslobođenja.....	580
Struktura stradalih u Srbiji nakon oslobođenja.....	584

IZVORI I LITERATURA	598
----------------------------	------------

I. ARHIVSKA GRAĐA.....	599
II. INTERNET IZVORI.....	599
III. OBJAVLJENI ARHIVSKI IZVORI I DNEVNICI.....	600
IV. RASPRAVE I ČLANCI.....	604
V. STUDIJE, MONOGRAFIJE, ZBORNICI RADOVA I MEMOARI.....	613

GEOGRAFSKI REGISTAR	627
----------------------------	------------

Appendix: Mikro slučaj: zločini SDS na području Pasjače 30. marta 1944.	643
--	-----

SKRAĆENICE

AJ	– Arhiv Jugoslavije
AS	– Arhiv Srbije
BIA	– Bezbednosno-informativna agencija
ČA	– Četnička arhiva
DK	– Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
DKTG	– Državna komisija za tajne grobnice
JA	– Jugoslovenska armija
JNA	– Jugoslovenska narodna armija
JNP Zbor	– Jugoslovenski narodni pokret Zbor
JVuO	– Jugoslovenska vojska u otadžbini
KNOJ	– Korpus narodne odbrane Jugoslavije
KPJ	– Komunistička partija Jugoslavije
MNO	– Mesni Narodnooslobodilački odbor
NAW	– National archive Washington (Nacionalni arhiv Vašington)
NDH	– Nezavisna Država Hrvatska
NOB	– Narodnooslobodilačka borba
NOO	– Narodnooslobodilački odbor
NOP	– Narodnooslobodilački pokret
NOPOJ	– Narodnooslobodilački pokret oslobođenja Jugoslavije
NOR	– Narodnooslobodilački rat
NOVJ	– Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
OS NDH	– Oružane snage NDH
OZN-a	– Odeljenje za zaštitu naroda

- SDK** – Srpski dobrovoljački korpus
- SDO** – Srpski dobrovoljački odredi
- SDS** – Srpska državna straža
- SGS** – Srpska granična straža
- SKOJ** – Savez komunističke omladine Jugoslavije
- SSNO** – Savezni sekretarijat za narodnu odbranu
- SUBNOR** – Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata
- SUK** – Srpski udarni korpus
- ZK** – Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- VA** – Vojni arhiv
- VBA** – Vojnobezbednosna agencija
- VKJ** – Vojska Kraljevine Jugoslavije

PREDGOVOR

REVOLUCIONARNO NASILJE U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU

Uvod

Pozivom na ustanak jugoslavenskih naroda protiv fašističke okupacije, Komunistička partija Jugoslavije 4. jula 1941. godine nedvosmisleno prelazi u fazu oružanog sukoba – kako s okupatorima, tako i s domaćim kolaboracionističkim režimima. U pozivu se eksplicitno navodi:

„RADNICI, SELJACI, GRAĐANI, OMLADINO JUGOSLAVIJE!
U boj! U boj protiv fašističke okupatorske bande koja teži da istrebi ne samo najveće borce naroda, već i Slovene na Balkanu, koja teži da podjarmi čitav svet, koja teži da zavede najstrašniju vladavinu nad narodima koju pamti istorija. U boj, jer je sad kucnuo čas da zbacimo okupatorski fašistički jaram. U boj, jer to je naš dug pred sovjetskim narodom koji se bori i za našu slobodu. U boj, u poslednji boj za uništenje fašističke zaraze!“¹

Ne postoji dvojba o suštinski nasilnom karakteru Narodnooslobodilačkog rata (u daljnjem NOR), jer je NOR svakako integralni dio sveobuhvatnog vojnog pohoda između 1941. i 1945. godine. Nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije, snage Osovine su pomoću domaćih kolaboracionističkih aktera uspostavile represivne aparate čiji su glavni ciljevi bili suzbijanje otpora novim vlastima i opskrbljivanje vojnog sistema okupatora – najočiglednije u tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj, a potom i na području uže Srbije pod vladavinom Milana Nedića i njegovog represivnog policijskog sistema. Politički je kontekst Komunističku partiju svakako prisilio na pokretanje oružanog otpora, kako zbog fašističke agresije, uspostavljanja represivnih struktura i pojačano eksploatorskih socioekonomskih odnosa, tako i iz oportuniteta vlastitog preživljavanja u okolnostima općeg progona komunističkih aktivista i aktivistkinja. No, nakon trajnih progona i faktičke zabrane djelovanja Komunističke partije unutar Kraljevine Jugoslavije, Narodnooslobodilački pokret (u daljnjem NOP) je najkasnije sa prvim zasjedanjem Antifašističkog vijeća u Bihaću krajem 1942. godine

¹ Citat iz: Proglas CK KP narodima Jugoslavije od 12. jula 1941. god., u: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije (ur.), Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Beograd 1947, str. 21. Naglašavanja preuzeta iz originala.

za jugoslavenske komuniste također predstavljao dugo očekivanu mogućnost preuzimanja vlasti, što je svakako drugi bitan segment u konstelaciji okupacije države i oružanog otpora. Upliv domaćih kolaboracionista neupitno predstavlja otežavajući moment narodnom ustanku u Jugoslaviji. Naime, NOR nije bio samo rat protiv fašističkog okupatora već istovremeno i borba protiv domaćih izdajnika i njima podređenih vojnih formacija – na tlu ustaške paradržave uglavnom vojno-policijske snage Pavelićevog režima i domobrani, u Bosni i Hercegovini snažne četničke jedinice te razne, pod ustaškom i njemačkom kontrolom organizovane divizije, a na području Srbije četnička vojska, policijsko-represivni aparat i oružane snage Nedićeve vlade.

Međutim, hegemonijska struja savremene domaće historiografije Drugog svjetskog rata jednostrano naglašava nasilje partizanskih snaga, preuveličava žrtve ratnih protivnika kako bi opravdala revizionističku tezu o suštinski zločinačkom karakteru Narodnooslobodilačke borbe, rehabilitirajući kolaboracionističke snage kao žrtve tobožnjeg komunističkog terora.² Kao što je već naglašeno, namjera ovoga teksta, kao i cijele studije „Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)“ nipošto nije da ospori činjenicu o upotrebi nasilja partizanskih jedinica tokom NOR-a, već kritičko preispitivanje vojnih okolnosti i ideološkog konteksta u kojima su se nasilje i zločini dogodili, kao i pitanja strukture žrtava – civili, ratni zarobljenici, pripadnici vojnih formacija, aktivni kolaboracionisti te zlostavljači i ubice civilnog stanovništva. Budući da je naglasak studije istraživanje zločina na području tzv. uže Srbije, tj. bez Vojvodine, i istočne Bosne na čiji su se teritorij povlačile četničke jedinice, primarni predmet analize Milana Radanovića su borbe između partizana i srpskih kolaboracionističkih formacija na tom prostoru. Takav pristup opravdan je zbog nekoliko aspekta. Obim primarnih dokumenata, memoarskih spisa, dnevnika partizanske i (u manjoj mjeri) četničke provenijencije, kao i sekundarne literature nemoguće je sagledati za prostor cijele okupirane Jugoslavije. U današnjoj Republici Srbiji, što je drugi argument koji opravdava spomenutu prostornu koncentraciju, svjedočimo notornim naporima političkih i intelektualnih elita u

2 Opširnije Krunoslav Stojaković, NOB u raljama historijskog revizionizma, u: Milan Radanović, Oslobođenje. Beograd, oktobar 1944., Beograd 2014, str. 9-33.

reviziji historije i eksplicitnoj rehabilitaciji četničkog pokreta, a u najnovije vrijeme i lika i djela Milana Nedića. U tom historijsko-revizionističkom kontekstu dva su događaja privukla veliku pažnju u srpskoj javnosti: izložba „U ime naroda. Represija u Srbiji 1944-1953.“ autora Srđana Cvetkovića, kao i sudska rehabilitacija Dragoljuba Mihailovića od 8. maja 2015.³ Neku vrstu državno-naučnog pokrića tim tenzijama predstavlja „Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.“ koja nastoji prikupiti podatke o svim stradalim osobama na području avnojske Srbije, pri čemu se sve popisane osobe smatraju jednako nevinim što u najmanju ruku predstavlja metodološki promašaj. Pisati kritički o kontekstu nasilja tokom NOR-a svakako podrazumijeva napuštanje takvog dekontekstualizirajućeg pristupa hegemonijske historiografske struje u bivšoj Jugoslaviji koja se očitava u pukom prebrojavanju žrtava, često uz predznak nacionalnog porijekla poginulih.⁴

Prije nego što pređemo na raspravu o karakteru nasilja za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata neophodno se je prvo približiti samom pojmu nasilja u revolucionarnim okolnostima. Pitanje nasilja se svakako ne iscrpljuje u općoj konstataciji prisustva nasilnih činova prema ljudstvu, industrijskim pogonima, infrastrukturi i tome sličnom. Zatim ćemo pokušati da skiciramo ideološku strukturu Narodnooslobodilačkog pokreta i odnos partizanskih i četničkih jedinica prema upotrebi nasilja kako bi se došlo do približnog zaključka o upotrebi nasilja u vojne i političke svrhe.

3 Analizu izložbe nudi Milan Radanović, Kuća terora u Muzeju revolucije, tekst je dostupan na web-stranici Peščanika <http://pescanik.net/kuca-terora-u-muzeju-revolucije/>; O sudskoj odluci u predmetu Dragoljuba Mihailovića vidi npr. Srđan Milošević, Draža Kamufლაža – anti-komunistički totem, tekst je dostupan na web-stranici Peščanika <http://pescanik.net/drazakamulaza-antikomunisticki-totem/>.

4 Za detaljnu kritiku metodologije popisa vidi Milan Radanović, Kako su dželati postali žrtve – Analiza "registra žrtava" Državne komisije za tajne grobnice, objavljeno na web-stranici <http://www.fpi.rs/blog/kako-su-dzelati-postali-zrtve-1/>.

Nasilje – kratki prilog kritici jednog pojma

Proslavljeni, no nažalost, na srpskohrvatski⁵ nedovoljno prevedeni britanski historičar E.P. Thompson u svome članku „Folklore, Anthropology and Social History“ [Folklor, antropologija i socijalna historija], objavljenom krajem sedamdesetih godina dvadesetog vijeka, kao da izravno govori o hegemonijskoj struji post-jugoslavenske historiografije kada kaže:

„Pod svjetlom striktnog kvantitativnog prikazivanja se niti teror niti protu-teror mogu sagledati u svoj svojoj signifikantnosti jer se kvantiteti moraju sagledati unutar općeg konteksta, a to uključuje simbolički kontekst koji različitim oblicima nasilja dodjeljuje različite vrijednosti.“⁶

O kontekstu revolucionarnog nasilja u okviru NOP-a će biti riječi u sljedećem dijelu ovog predgovora, no prije svega potrebno je pojasniti neke pojmovne implikacije s kojima se neminovno suočavamo kada razmišljamo o nasilju i/ili revolucionarnom nasilju. Na domaćoj historiografskoj sceni ta vrsta problematizacije, nažalost, skoro da ne postoji, pa se posljedice očitavaju upravo u površnoj antikomunističkoj demagogiji nacionalnog stradanja – po morbidnoj računici što veći broj mrtvih to bolje za nacionalnu mitomaniju.

U međunarodnoj naučnoj raspravi ne postoji konsenzus o tome šta sve nasilje podrazumijeva i kako da se pristupi njegovom istraživanju. Njemačka sociologija nasilja („Soziologie der Gewalt“), na primjer, svoj pogled na nasilje i istraživački horizont primarno crpi iz pitanja o funkcionalnosti nasilja (Šta? Kako?), koje pri tome definiše prilično suženo kao „s namjerom počinjenu tjelesnu povredu drugih“. Drugi autori istom predmetu pristupaju iz intencionalnog ugla, postavljajući pitanja koja su dominantno vezana za uzroke nasilja (Zašto?).⁷ Dakle, raspon mogućih pristupa

5 O naučnoj opravdanosti korišćenja naziva 'srpskohrvatski jezik' vidi Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb 2010.

6 Citirano po navodima u Claudio Pavone, *A Civil War. A History of the Italian Resistance*, London/ New York 2014, str. 497. S engleskog preveo Krunoslav Stojaković.

7 O burnoj raspravi unutar dviju škola na primjeru njemačke sociološke scene vidi kao uvod Jörg Hüttermann, „Dichte Beschreibung“ oder Ursachenforschung der Gewalt? Anmerkungen zu einer falschen Alternative im Lichte der Problematik funktionaler Erklärungen („Gusto opisivanje“ ili istraživanje uzroka nasilja? Napomene o pogrešnoj alternativi u svjetlu problematike funkcionalnih objašnjenja), u: *Journal für Konflikt- und Gewaltforschung* 2, 2000, sv. 1, str. 54-69. S njemačkog preveo K.S. Jedan od najmarkantnijih predstavnika funkcionalne škole je svakako Wolfgang Sofsky, *Traktat über die Gewalt (Traktat o nasilju)*, Frankfurt/Main 1996.

fenomenu nasilja je prilično širok, i svakako ne podrazumijeva isključivo „tjelesnu povredu drugih“. U tom je smislu neophodno naglasiti da su i „institucije ljudski proizvod i da nasljeđuju svoje ciljeve kroz ljudsko djelovanje i ljudske intencije. One su u onoj mjeri akteri nasilja u kojoj postoje ljudi koji su stvorili uslove da to budu.“⁸ Ova opaska je bitna za analizu uzroka nasilja u NOR-u jer upućuje pogled na sistemsku dimenziju - na unutrašnju strukturu državno-policijskog aparata Nedićeve Srbije koji je po prirodi i upotrebi moći bio isključivo akter nasilja zarad uspostavljanja „reda i mira“ u okupiranoj državi. Služeći se argumentacijom Darka Suvinu u članku „Termini moći danas: političko-epistemološki esej“, možemo zaključiti da „je moć u klasnim društvima povijesno uvijek bila asimetričan odnos usredotočen a) na prisvajanje sredstava za proizvodnju [...] i b) na održanje i uvećanje moći, npr. gušenjem otpora podjarmljenog naroda i svojih suparnika ili strateškim pozicioniranjem za budućnost [...]“.⁹ Recentni konfidenti Milana Nedića ipak tvrde da je njegova vlast bila legalna i da je, u okviru svojih ovlasti i s obzirom na opšte političke prilike, bio savjestan državnik. Kao i u slučaju Dragoljuba Mihailovića, i ovom se prilikom nastoji banalizirati faktička kolaboracija sa okupatorskim režimom što predstavlja klasični oblik desničarske revizije Drugog svjetskog rata, kako u bivšoj Jugoslaviji tako i u drugim evropskim državama. Claudio Pavone, na primjeru Italije, jasno pokazuje revizionistički narativ o kolaboracionistima kao vjernim slugama države pa zaključuje: „Konzervativci i neo-fašisti argumentiraju da su Mussolini i ostale pristaše fašističke Socijalne republike Italije (RSI) [...] obavljali patriotsku dužnost [...]“.¹⁰

8 Kao uvod Raphael van Riel, Gedanken zum Gewaltbegriff (Razmišljanja o pojmu nasilja), u: Universität Hamburg – Research Unit of Wars, Armament and Development. Arbeitspapier Nr. 5 (Univerzitet u Hamburgu – Istraživačka jedinica Ratovi, naoružanje i razvoj. Radni papir br. 5), 2005, str. 53-54. S njemačkog preveo K.S. Tekst je objavljen na web stranici: https://www.wiso.uni-hamburg.de/fileadmin/sowi/akuf/Text_2010/Gewalt-Riel-2005.pdf. Zadnji pristup 20.10.2015.

9 Citat po Darko Suvin, Termini moći danas: političko-epistemološki esej, u: Književna republika, god.5, 2007, br.5-6, str. 8.

10 Citat po Pavone, A Civil War, str. xvii. O žrtvama Nedićevog represivnog aparata vidi četvrto poglavlje „Odgovornost za zločine formacija pod kontrolom kvislinške vlade u Srbiji 1941-1944.“ u ovoj knjizi. Pored toga vidi Milovan Pisari, Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta, Beograd 2014; Rena Rädle/Milovan Pisari (ur.), Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada, Beograd 2013.

Drugi aspekt nasilja se dotiče moralno-etičkog problema, naime u kojim se situacijama nasilje – protiv ljudstva, državnih institucija, državne infrastrukture itd. – može smatrati nužnim i opravdanim. Unutar NOP-a se to pitanje postavilo za dominantno, iako ne isključivo, komunistički usmjereni pokret, a unutar marksizma postoji svakako plodna rasprava o upotrebi nasilja na što upozorava Isaac Deutscher, jedan od komentatora Oktobarske revolucije i riječiti protivnik staljinističkog tipa vladavine:

„Kao marksisti smo uvijek zagovarali diktaturu proletarijata i potrebu, da se kapitalizam svrgne silom. Uvijek smo nastojali da osvijestimo svjet-sku radničku klasu da bude spremna za bitku protiv svojih ugnjetavača, pa makar i u okviru građanskog rata. [...] No tu postoji dijalektička kon-tradiktornost: poslije svega – šta je, zapravo, bila ideja marksizma? Bila je ideja o besklasnom društvu u kojem čovjek više nije izrabljen i dominiran od strane čovjeka, dakle društvo bez države.“¹¹

Principijelno sličnu argumentaciju je iznosio i Lenjin u dobro pozna-tom tekstu o odnosu države i revolucije, tekstu koji je mnogim ljevičarima služio kao podloga za opravdavanje nasilja u korist revolucionarnog pre-okreta:

„Ona [buržoaska država, K.S.] ne može biti smjenjena državom pro-leterskom (diktaturom proletarijata) putem ‘odumiranja’, nego samo, po pravilu, nasilnom revolucijom.“¹²

Iznesena tvrdnja o nemogućnosti smjenjivanja građanske države na nenasilan način ukazuje na činjenicu o asimetričnom odnosu moći, dakle sami termini snaga, sila, moć i nasilje su „teleološki vektori, naime cilju usmjereni odnosi (bez obzira na posrednike) između dva fizička ili kolek-tivna ljudska agensa“.¹³ Ukoliko slijedimo navedenu opasku, u slučaju razbijene i okupirane Kraljevine Jugoslavije suočavamo se sa dijametralno suprotstavljenim ciljevima novih državnih vlastodržaca s jedne i ustanič-koeg naroda s druge strane. Činjenica suprotstavljenih ciljeva sama po sebi još ne opravdava upotrebu nasilja, barem ne iz moralno-etičkog pogleda. Dakle, pod kojim je okolnostima nasilje opravdano sredstvo naroda kako bi se riješilo ugnjetavača i strukturne represije? Odgovor leži u samom pitanju – u svim onim okolnostima u kojima je vlast agens ugnjetava-

11 Citirano iz Isaac Deutscher, *Marxism, Wars and Revolution. Essays from Four Decades*, London/ New York 1984, str. 256.

12 V.I. Lenjin, *Država i revolucija. Učenje marksizma o državi i zadaci proletarijata u revoluciji*, u: Lenjin, *Izabrana dela u 16 tomova*, tom 11, Beograd 1960, str. 195.

13 Suvín, *Termini moći danas*, str. 7.

nja i represije. To opravdanje, međutim, nije marksistička demagogija i pravdanje klasnog sukoba, već dio liberalne tradicije i prava na građansku neposlušnost pa i „Preambula Ustavu SAD-a i članak 35 Deklaracije o pravima čovjeka i građanina iz 1793. jasno su objavili [...] da '[K]ada vlada povređuje prava naroda, pobuna je najsvetije pravo i najnužnija dužnost za narod i za svaki dio naroda.“¹⁴ Kako iskustvo NOP-a pokazuje, vladajuće strukture moći u takvim okolnostima proglašavaju sve ono nasiljem što žele zabraniti, a koriste se svim raspoloživim sredstvima kako bi narodnu pobunu onemogućili i svrgnuli. Tako je Nedićeva vlada aktivno potpomagala okupatoru u represiji domaćeg stanovništva i pripadnika NOP-a, što na osnovu brojnih dokumenata potvrđuje Milan Radanović u poglavlju posvećenom Nedićevoj vladi:

„Osnovna delatnost ovih snaga [vojno-policijskih snaga pod komandom vlade Milana Nedića, K.S.] podrazumevala je borbu protiv oslobodilačkog pokreta, u interesu, a često u sadejstvu sa okupatorom. Kolaboracija je zločin sam po sebi, budući da posledice kolaboracije podrazumevaju ne samo ljudske gubitke pripadnika oslobodilačkog pokreta u borbama koje u saglasnosti ili po nalogu okupatora sprovode kvislinške vojno-policijske strukture, već prvenstveno zbog toga što su snage pod kontrolom kvislinške vlade vojnom kolaboracijom omogućavale okupatoru da se što duže zadrži na okupiranoj teritoriji, što je svakodnevno podrazumevalo nove žrtve među civilima i pripadnicima oslobodilačkog pokreta, odvođenje u logore i na prinudni rad, pljačku nacionalnih resursa, razaranje infrastrukture, privrede, državne imovine i imovine građana, odnosno glad kao posledicu pljačke i nedostatka hrane.“¹⁵

Narodnooslobodilačka borba je, dakle, iz moralno-etičkog pogleda itekako bila opravdana borba naroda protiv okupatorskih i kolaboracionističkih snaga koje su sistemskim terorom i eksploatacijom kršili osnovna ljudska prava domaćeg stanovništva i političkih oponenta. Slično glavnoj junakinji Ivani u Brechtovom dramskom komadu „Sveta Ivana od klaonica“, nakon što su svi pokušaji mirnog rješavanja sukoba između radnika i vlasnika klaonica propali, i organizatori/učesnici NOP-a su imperativno zaključili: „Samo nasilje pomaže, gdje nasilje vlada, i / Samo ljudi pomažu, gdje ljudi žive.“¹⁶

14 Isto, str. 20.

15 Vidi navode autora Milana Radanovića na str. 288.

16 Bertolt Brecht, *Heilige Johanna der Schlachthöfe* [Sveta Ivana od klaonica], u: *Sämtliche Stücke in einem Band* [Svi komadi u jednom tomu], Frankfurt/Main 1989-1997, str. 315. Prijevod preuzet iz Suvin, *Termini moći danas*, str. 20.

O karakteru Narodnooslobodilačke borbe

Historija NOB-a za vrijeme Socijalističke federativne republike Jugoslavije je uglavnom bila narativ teleološkog uspona narodnog ustanka pod vodstvom Komunističke partije protiv okupatoriskih i kolaboracionističkih sila. Prostora za pogled na žrtve skoro pa nije bilo, niti na vlastite niti na žrtve ratnih protivnika. Štaviše, kako to Milan Radanović utvrđuje na nekoliko primjera, vlastite žrtve su se umanjivale kako bi se izbjegao utisak vojnog neuspjeha. Sličnu opasku na italijanskom primjeru iznosi i Claudio Pavone govoreći o pokretu otpora u Italiji:

„Smrt, nanесena drugima kroz napade, dio je fašističke kulture [...] koja dovodi čak do toga da fašisti uveličavaju i broj vlastitih žrtava. [...] dok u partizanskim biltenima broj ubijenih neprijatelja neprestano raste, ali nikada i onaj vlastitih mrtvih.“¹⁷

Detaljna analiza izvora srpskih kolaboracionista i raznih uputa Draže Mihailovića četničkim komandantima potvrđuje njihovu bliskost s fašističkom kulturom nasilja, naime istrjebljivanje komunista i svih onih simpatizera NOP-a koji su se suprotstavljali okupaciji predstavljalo je glavni vojno-politički motiv srpske kolaboracije. U zaista zapanjujuće velikom broju historijskih dokumenata se traži „konačni obračun“ s komunizmom, ne birajući sredstva i ne mareći za žrtve koje ta vrsta fašističke militantnosti neminovno podrazumijeva.¹⁸ Početkom 1943. godine Draža Mihailović upućuje svojim podređenim komandantima diljem Srbije naređenje o „čišćenju“ teritorije od komunista:

„I pored svih nevolja naročito podvlačim da je komunistička opasnost uvek jedna od najvećih. Te zlotvore i krvnike našeg naroda uništavajte bez milosti. [...] Svi komandanti su mi odgovorni za svoje reone da su čisti od svih mangupa i probisveta koje vode stranci Tito i Moša Pijade.“¹⁹

17 Pavone, *Civil War*, str. 514-515. S engleskog preveo K.S. Do sličnog zaključka dolazi i njemački historičar Sven Reichardt, *Faschistische Kampfbünde. Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadristum und in der deutschen SA* [Fašistički borbeni savezi. Nasilje i zajednica u italijanskom skvadrizmu i njemačkom SA], Köln/Weimar/Wien 2002.

18 Opširnije o složenosti fašističke ideologije Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism*, New York 2004; Stanley G. Payne, *A History of Fascism, 1914-1945*, Wisconsin 1995; Alfred Sohn-Rethel, *Economy and Class Structure of German Fascism*, London 1978.

19 Citat po navodima autora Milana Radanovića, str. 93.

U novembru mjesecu iste godine Mihailović upućuje četničkom komandantu Rasinskog korpusa Dragutinu Keseroviću sljedeće naređenje:

„Produžite rad na definitivnom čišćenju komunista. Oni ne smeju postojati u Srbiji. Krajnje je vreme da sa tim gadovima raščistimo. Uništavajte sve njihove simpatizere i jatake bez milosti.“²⁰

Da ove naredbe Draže Mihailovića nisu ostale tek mrtvo slovo na papiru te da su četnici tokom 1943. godine pokrenuli krvavi teror nad stanovništvom potvrđuje izvor Nedićevog Ministarstva unutrašnjih poslova iz aprila 1943. godine u kojem su zabilježeni četnički zločini u okolini Čačka:

„Ilegalni odredi poručnika Vlaste Antonijevića, Dače Simovića, Milutina Jankovića, poručnika Vasića i kapetana Rakovića nemilosrdno ubijaju sve one koji su makar i jedan dan bili i saradivali sa partizanima. Neki od ovih odreda vode tako bezumnu akciju da se njihova delatnost može ravnati sa radom običnih odmetnika.“²¹

Pored kolektivnog ubijanja komunista i simpatizera Narodnooslobodilačkog pokreta po Srbiji, četnici su se koristili i taktike zastrašivanja po uzoru nacista i drugih fašističkih organizacija širom Evrope. Iste 1943. godine, nakon pokolja čitavih porodica u selu Ravna Reka pripadnici Ravaničke brigade su glave dvojice zaklanih, Krste Živkovića i Stane Ristića, nabili na kolač te ih izložili „ispred zgrade direkcije u Senjskom Rudniku“ kako bi „upozorili“ ostale mještane da obustave pomoć partizanima.²² Dodatna dimenzija nasilja se odnosila na javno ponižavanje uhapšenika, a naročito žena bliskim pokretu antifašističkog otpora. U septembru 1943. godine je četnik Vladimir Banković 50-godišnju Vidosavu Paunić, majku dvojice partizana iz blizine Smederevske Palanke, javno ponizio kako navodi njezin muž:

„Video sam kada je svukao moju ženu koja je bila potpuno naga i istu je nemilosrdno tukao. Posle ovoga onako голу vodio je po selu više nego tri četvrti sata.“²³

20 Isto, str. 117.

21 Isto, str. 98.

22 Isto, str. 99.

23 Isto, str. 110.

Povežemo li navedene načine odmazde i citiranu matricu četništva koja nalaže potpunu dehumanizaciju vojnog protivnika, ponovno se ukazuju sličnosti sa fašističkim postupcima koji, uzgred rečeno, svoje korijene vuku iz historijski poznate kolonijalističke prakse istrijebljivanja i ugnjetavanja domicilnog stanovništva.²⁴ Komparativna istraživanja fašističkih pokreta ukazuju naročito na elemente potpune dehumanizacije protivnika i pokušaja poniženja, da li kroz javno izlaganje mrtvih tijela ubijenih partizana ili kroz seksualizaciju nasilja kao u slučaju Vidosave Paunić.

Radikalna antikomunistička usmjerenost Mihailovićevih četnika je taj pokret već potkraj 1941. približila okupatorskim i kolaboracionističkim strukturama pa je, unatoč raznim pokušajima recentne revizije, historijski zapravo neosporiva činjenica da se radi o pokretu kolaboracije. Iz bezbroj dokumenata koji pokrivaju ovakav zaključak izdvojiti ćemo ovom prilikom samo dva izvora koja jasno ukazuju na ideologiju i strategiju četnika. Krajem decembra 1942. četnički poručnik Predrag Raković u izvještaju Dragoljubu Mihailoviću objašnjava svoju taktiku u proteklih skoro dva-naest mjeseci:

„Uglavnom, to veće sam [...] dogovorio da ostanem na terenu sa svojim odredom radi čišćenja terena od komunista, što mi je ustvari i bio zadatak kad sam pošao na svoj teren sa Ravne Gore [...]. Uništenje komunista bilo je potrebno i meni i Nemcima i ljoticěvcima, te smo se u ovom poslu složili i postali ‘saveznici’.“²⁵

Krajem maja 1943. godine Mihailović svojim komandantima šalje sljedeću uputu:

„Zadatak letećih brigada je da definitivno očiste svoj teren od komunista i njihovih simpatizera, kao i drugih razornih elemenata po našu organizaciju ukoliko to do sad nije urađeno. Izbegavati sukobe sa okupatorom.“²⁶

Nakon *de facto* sudske rehabilitacije Draže Mihailovića i četničkog pokreta, u najnovije vrijeme se nastoji sprovesti i rehabilitacija Milana Nedića, također uz neosnovanu i proizvoljnu tvrdnju da je riječ o nevinom

24 Mihran Dabag/Horst Gründer/Uwe-K. Ketelsen (Hrsg.), *Kolonialismus: Kolonialdiskurs und Genozid [Kolonijalizam. Kolonijalni diskurs i genocid]*, Paderborn 2004; Robin Blackburn, *The Making of New World Slavery: From the Baroque to the Modern, 1492-1800*, London/New York 2010; Isti, *The Overthrow of Colonial Slavery: 1776-1848*, London/New York 2011.

25 Citat po navodima autora Milana Radanovića, str. 61.

26 Isto, str. 102.

političaru. Pored odgovornosti za sprovođenje rasnih zakona na teritoriji Srbije, predsjednik kvislinške vlade Srbije javno je pozivao na linčovanje i izdaju pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta:

„Satrite ih, to izdajničko seme satrite da bi naš narod živeo, satrite ih i ubijajte, trebate taj kukolj iz srpske narodne njive, vaša ruka će se pozlatiti, ime ovekovečiti, utamanjujte ih, prijavljujte ih vlastima i tražite pomoć. Crvenu neman trebićemo bez predaha, bez milosti do potpunog istrebljenja“²⁷

Narodnooslobodilački pokret se, dakle, odvijao u okolnostima u kojima državna vlast, njemački okupator i razne kolaboracionističke formacije eksplicitno poriču pravo fizičke egzistencije njegovih pripadnika i simpatizera. Organizatori NOP-a su stoga bili prinuđeni da razrade u potpunosti neovisne strukture djelovanja u ilegali, da najširim dijelovima stanovništva ponude perspektivu i političku platformu koja se suštinski razlikuje od dotadašnjeg poretka te da ukažu na neminovnost oružanog sukoba sa svim strukturama koje podržavaju okupaciju države. U tom okviru Narodnooslobodilački pokret stvara svoj vlastiti legalitet koji je u potpunosti odbacivao sve vrste od strane okupatora i kolaboracionista kodificiranog i brutalno sprovedenog nasilja. U ime novog legaliteta pokret je vodio trostrani rat – patriotski rat protiv okupatora, građanski rat protiv domaćih kolaboracionista te napokon i klasni rat protiv dotadašnjeg društveno-ekonomskog poretka Kraljevine Jugoslavije.²⁸ To je ujedno značilo da je Komunistička partija Jugoslavije temeljito promijenila vlastiti stav o samom postojanju multinacionalne Jugoslavije kao državne cjeline, što nipošto nije bilo nesporno u internoj raspravi o nacionalnom pitanju.²⁹ No, poziv na zajedničku borbu svih jugoslavenskih naroda protiv aktera okupacije i kolaboracije, zajedno s obećanjem sprovođenja dosljednog socioekonomskog preokreta su NOP-u kao jedinom pokretu na tlu Jugoslavije pružili prednost aktivizacije svih naroda i narodnosti. Druga, u svom značaju

²⁷ Tatjana Tagirov, Rehabilitacija fašizma, tekst je dostupan na web stranici <http://www.portalnovosti.com/rehabilitacija-fasizma>. Zadnji pristup 26.10.2015.

²⁸ Narativ o tri rata uveo je već nekoliko puta citirani italijanski historičar Claudio Pavone. Na primjeru italijanskog pokreta otpora iscrpno i ubjedljivo argumentira u korist takvog narativa, a za Jugoslaviju je tvrdim poželjan sličan pristup. Vidi za detaljnu argumentaciju Pavone, *Civil War*, str. 205-493.

²⁹ Vidi Gordana Vlačić, *Revolucija i nacije. Evolucija stavova vodstva KPJ i Kominterne 1919-1929. godine*, Zagreb 1978.

često potcijenjena karakteristika NOP-a je masovno učešće žena putem Antifašističkog fronta žena. Žene su preuzimale znatne uloge u NOP-u i NOR-u kao političke aktivistkinje, kao medicinsko osoblje u partizanskim bolnicama, ali i kao ratnice u partizanskim jedinicama. Privlačnost NOP-a jugoslavenskim ženama svakako je i rezultat rodne ravnopravnosti koju su politički zastupali predstavnici NOP-a i KPJ, iako su se na terenu i partizanskoj svakodnevici žene itekako suočavale s predrasudima.³⁰

Patriotski je rat formalno započeo s citiranim pozivom na ustanak od 4. jula 1941. nakon čega su se ubrzo formirale prve partizanske jedinice pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije, a u samom početku pa do kraja godine su na tlu uže Srbije i Mihailovićeви četnici učestvovali u borbama protiv okupatora.³¹ Glavna karakteristika patriotskog rata je bio otpor svim stranim vojnim formacijama na tlu Jugoslavije – naročito, zbog vojničke brojnosti i ratne opreme, vojnim aparatima nacističke Njemačke i fašističke Italije, no zatim i njihovim saveznicima. Budući da se okupator, iako u različitoj brojnosti, nalazio u svim djelovima zemlje, patriotski rat je bio karakterističan za cijelu teritoriju Jugoslavije. Građanski je rat, međutim, po svom intenzitetu jako varirao. Najintenzivniji je bio svakako na području Bosne i Hercegovine i Hrvatske, teritorijama na kojima je uspostavljen državno legitimisani teror fašističke „Nezavisne države Hrvatske“ pod vodstvom Ante Pavelića. No, kako detaljno rekonstruiše Milan Radanović i na tlu Srbije je, kao posljedica sve otvorenije i aktivnije kolaboracije Mihailovićevih četnika s njemačkim okupatorima i Nedićevom vladom, intenzitet građanskog rata od 1943. pa sve do oslobođenja 1945. godine naglo narastao. Pored toga su četnici vojno djelovali i na području Bosne i Hercegovine i Hrvatske što je također intenziviralo građanski rat na tim prostorima. Dimenzija klasnog rata na tlu Jugoslavije proizlazi iz ideološke suštine NOP-a, naime nije prvenstveno ili isključivo određen sukobom jedne socijalne klase protiv druge, iako je nadmoćni broj uče-

30 Detaljnije Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance*, New York/Cambridge 2015; Barbara Jancar-Webster, *Women and Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, Denver 1990;

31 Zvanični datumi ustanka naroda Jugoslavije su bili: 4. jul 1941. u Srbiji; 13. jul u Crnoj Gori; 22. jul 1941. u Sloveniji; 27. jul 1941. u Hrvatskoj; 27. jul 1941. u Bosni i Hercegovini; 11. oktobar 1941. u Makedoniji. O kontroverzi oko ustanka u Hrvatskoj vidi članak Josipa Jagića, *Tko je ustao 27. jula 1941. i protiv koga?*, objavljenom na portalu Bilten. Regionalni portal <http://www.bilten.org/?p=1863>. Zadnji pristup 27.10.2015.

snika NOP-a, kao uostalom i većina stanovništva Kraljevine Jugoslavije, socioekonomski pripadao seljaštvu. Klasni rat je predstavljao perspektivu socijalne revolucije u kojoj su učestvovali pripadnici svih socijalnih klasa, od prilično malobrojne jugoslavenske građanske klase do radničke klase u koju možemo svrstati malobrojni industrijski proletarijat i, kao što je već rečeno, mnogobrojnu agrarnu populaciju. U korist ostvarenja socijalne revolucije jugoslavenski klasni rat je poprimio oblik širokog narodnog fronta unutar kojega su postepeno izgrađeni temelji buduće države – osnovane su samoupravne ustanove na oslobođenoj teritoriji, pokrenut je cijeli obrazovni i medicinski aparat, organizovana je kontrakturna proizvodnja zarad uspostavljanja svjetonazorske hegemonije te su izrađeni prvi nacrti budućeg državnog sistema. U naredbi o izborima Narodnooslobodilačkih odbora od 2. septembra 1942., dakle novouspostavljenim samoupravnim jedinicama oslobođenih teritorija, njihov karakter i smisao se obrazlažu kao neminovni ishod dotadašnje borbe:

„[...] Narodno-oslobodilački odbori jesu organi demokratske, istinski narodne vlasti, nastali prirodnim putem u toku Narodno-oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. NOO nijesu i ne smiju biti organi pojedinih političkih stranaka i organizacija. Oni se biraju demokratskim putem. U njih treba da uđu, bez obzira na svoje političko uvjerenje, vjeru i narodnost, čestiti rodoljubi koji su primjerom i na djelu pokazali da su dobri sinovi svoga naroda, da nikad neće izdati otadžbinu u ovom svetom otadžbinskom ratu, da su nepokolebljivi u borbi protiv fašističkog okupatora i njegovih domaćih slugu. [...] Narodno-oslobodilački odbori predstavljaju na taj način i klicu buduće narodne vlasti čije će konačne i trajne oblike odrediti oslobođeni narod poslije istjerivanja fašističkih okupatora iz naše zemlje i uništenja njihovih domaćih slugu.“³²

Sličnu argumentaciju nalazimo i u jednom od centralnih dokumenata NOP-a, u Rezoluciji o osnivanju Antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Jugoslavije od 27. septembra 1942. godine:

„Vijeće će se truditi da razvije i učvrsti Narodno-oslobodilačke Odbore i pomogne sve ostale masovne antifašističke organizacije, da obezbje-

32 Citirano po navodima u dokumentu br. 112 pod nazivom „Naredba Vrhovnog komandanta NOP i DV Jugoslavije druga Tita od 2. septembra 1942. god. o izboru, strukturi i zadacima Narodnooslobodilačkih odbora“, u: Bihaćka republika. Druga knjiga: Zbornik dokumenata, Beograd 1965, str. 197.

di što uži kontakt između naroda i Narodno Oslobođilačkih Odbora, da učvrsti ličnu i imovinsku sigurnost, da podigne prosvjetni nivo stanovništva, da organizuje socijalno staranje i zdravstvenu službu. Jednom riječi Vijeće će uložiti sav trud da u ovim teškim danima oslobođilačkog rata kada sve nas očekuju najveći napori organizuje što je moguće bolje našu pozadinu, za uspješnu borbu protiv fašističkih osvajača i time doprinese konačnoj pobjedi naše pravedne stvari.“³³

Narodnooslobođilački pokret se, dakle, nije oslanjao samo na vojne operacije nego je istovremeno sa stabilizacijom partizanskih odreda i povoljnim vojnim raspletom pokrenuo i pitanje novog legalnog sistema nakon završetka rata, što politički posmatrano sami Narodnooslobođilački pokret čini mnogo širim pojmom od Narodnooslobođilačke borbe ili Narodnooslobođilačkog rata koji su samo jedan, naravno bitan i neophodan element oslobođilačkog pokreta jugoslavenskih naroda.

Osvrnuli smo se na nasilje četničkih i drugih fašističkih organizacija na tlu Jugoslavije, a pomoću komparativne analize uočene su i srodnosti u percepciji nasilja kod fašista i četnika. No, preostaje problematizacija partizanskog nasilja u okviru strukturne prinude izvršavanja nasilja u ratu.

Ovaj aspekt NOR-a je u jugoslavenskoj historiografiji nažalost samo nedovoljno obrađen i uglavnom prati narativ o partizanskom ratu koji je navodno bio „čist kao suza“. Ukoliko ova sintagma isključivo znači da partizani tokom rata nisu počinili nikakve zločine, jasno je da se radi o nategnutoj floskuli koja nastoji izbjeći suočavanje s vlastitom historijom. Ovakav pristup se iz današnje perspektive čini još nerazumljivijim uzme-mo li u obzir cijelokupni kontekst antifašističke borbe, ne samo u Jugoslaviji. U trenutku sveobuhvatne fašističke invazije drugog izlaza od oružanog i nasilnog sukoba svih antifašističkih snaga s fašizmom svakako nije bilo, dakle jedina mogućnost da se održe civilizacijska i emancipatorska dostignuća čovječanstva podrazumijevala je upotrebu nasilja – pa tako i na tlu Jugoslavije. Konstantin Koča Popović, komandant Prve proleterske brigade, svoju odluku pristupa NOP-u i NOB-u opisuje kao ljudsku dužnost u trenutku fašističke navale:

33 Isto, dokument br. 122 pod nazivom „Rezolucija] o osnivanju Antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Jugoslavije, str. 243.

„[...] u tadašnjim okolnostima u Francuskoj postajem komunist, opredeljujem se za akciju u predvečerje Drugog svetskog rata, doživljavajući sve očiglednije nadiranje fašizma kao izazova na koji nema drugog odgovora: moramo se tući.“³⁴

Posmatrano iz političko-ideološkog ugla, partizanski rat je itekako bio „čist kao suza“. Potpuno je ahistorijski iz moralističkih razloga odbacivati svaku vrstu nasilja, a takav pristup uglavnom prati dnevopolitičke pokušaje današnje desnice da ospori legitimitet antifašističke borbe i to retoričkom figurom tobožnje depolitizacije perioda između 1941. i 1945. godine. Dakle, nasilje počinjeno od strane partizana je historijski bilo opravdano i neizbežno kako bi se suzbili fašistički okupator i njegovi domaći komatanti, i kako bi se uspostavio novi, pravedniji poredak. Na prilično sličnu argumentaciju, iako formulisanu u kontekstu Francuske i Ruske revolucije, nailazimo kod američkog historičara Arno J. Mayera koji, analizirajući brojne društvene teoretičare poput Machiavellija, Hobbesa, Marxa, Webera, Arendta i Schmitta, zaključuje:

„Nasilje je osnova svakog društva i svake društvene zajednice, naročito tokom njihovog uspostavljanja i njihove konsolidacije.“³⁵

Dakle, sporno u NOB-u nije nasilje samo po sebi, sporni su oni akti nasilja koji nisu vezani uz ishod pojedinačne bitke ili vojne akcije, nego koji su u znak osвете počinjeni nad nevinim civilima ili ratnim zarobljenicima kojima bi tek sud trebao utvrditi vrstu kazne.

Na takve akte neopravdanog nasilja od strane partizana Milan Radanović također ukazuje kada ističe da je „nakon oslobođenja ubijeno [...] više od 2.000 stanovnika Beograda.“³⁶

Napustimo li teritoriju Jugoslavije i osvrnemo se na obračune s kolaboracionistima u drugim evropskim zemljama, brzo ćemo vidjeti da jugoslavenski slučaj nipošto nije niti usamljen niti naročito drastičan. U Italiji, Francuskoj, Mađarskoj, Norveškoj, Slovačkoj i Rumuniji su lokalne vođe kolaboracionističkih pokreta, kao i u Jugoslaviji u slučaju danas rehabilitiranog Dragoljuba Draže Mihailovića, uglavnom osuđeni na smrt. U

34 Citat po navodima kod Latinke Perović, *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji, XX i XXI vek*, Beograd 2015, str. 244.

35 Arno J. Mayer, *The Furies. Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton/New Jersey 2000, str. 71.

36 Citat po navodima autora Milana Radanovića, str. 578.

Francuskoj su 1944. do 10.000, a u Italiji 1945. čak do 15.000 kolaboracionista strijeljani. U relativno maloj zemlji kao što je Belgija su se sa optužbom kolaboracije susreli nevjerovatnih 400.000 državljana, a od njih je osuđeno 2940 na smrtnu kaznu koja je izvršena kod 242 osobe. Francuska poslijeratna vlast je na smrt osudila oko 1600 osoba, a građanska prava je izgubilo 50.000 francuskih državljana.³⁷ Procesuiranje fašističkim kolaboracionistima, dakle, nipošto nije ekskluzivni postupak Narodne federativne republike Jugoslavije.

Uzmemo li sve opisane okolnosti u obzir, i ako dodamo još činjenicu amnestije koju je Vrhovni štab Naordnooslobodilačke vojske Jugoslavije ponudio većini pripadnika četničkih i domobranskih formacija te način na koji su se partizani uglavnom odnosili prema zarobljenicima, nameće se zaključak koji je Darko Suvin iznio govoreći o općenitom karakteru pokreta otpora:

„Ako je ikad postojao gotovo potpuno crno-bijeli sukob demokracije protiv prokletnika, bio je to antifašistički aspekt sukoba 1933-45.“³⁸

Milan Radanović napisao je kapitalno djelo o nasilju i zločinima kolaboracionističkih snaga u Srbiji tokom Narodnooslobodilačkog rata, i to u vrijeme sveopšte političke amnezije i agresivnog antikomunističkog pohoda novih elita, kako na prostoru cjelokupne Evrope tako i u mikrokosmosu postjugoslavenskih republika.

Krunoslav Stojaković
Beograd, 28.10.2015.

37 Preuzeto iz Enzo Traverso, *Im Bann der Gewalt. Der europäische Bürgerkrieg 1914-1945 [U prokletstvu nasilja. Evropski građanski rat 1914-1945]*, München 2008, str. 160-163.

38 Suvin, *Termini moći danas*, str. 20.

Predgovor drugom izdanju knjige

Drugo izdanje ove knjige po obimu istovetno je prvom izdanju. Novo izdanje sadrži određen broj korekcija u rečeničnoj strukturi i slovnim greškama. Zbog tehničkih i finansijskih ograničenja drugo izdanje nije ostvareno kao dopunjeno izdanje kako je planirano, prvenstveno kada je reč o dopunama četvrtog dela knjige budući da sam u međuvremenu pronašao nove podatke o zločinima snaga pod ingerencijom kvislinške vlade. Prvenstveno je reč o zločinima četnika Koste Pećanca u Toplici pri čemu se izdvajaju masovna streljanja zarobljenih partizana i njihovih simpatizera nakon poraza Topličkog partizanskog odreda u Kuršumliji 23. februara 1942. kada je streljano 34 partizana i 16 civila. U dogovoru sa urednikom i dizajnerom odlučeno je da u drugom izdanju budu izostavljeni tekstovi recenzija kako bi se nekoliko stranica na kraju knjige ustupilo opisu jednog slabo poznatog zločina SDS pod komandom Mihajla Zotovića. Reč je o ubistvima i drugim oblicima nasilja nad stanovnicima nekoliko propartizanskih sela na području Pasjače. Nažalost, tehničke mogućnosti nisu dozvolile da taj „mikro slučaj“ bude uvršten u četvrti deo knjige, nakon „mikro studije“ o zločinima SDS u leskovačkom kraju 1944, što bi predstavljalo logičan sled. Nedavno saznanje o tome da je Mihajlo Zotović, jedan od najkarakterističnijih ratnih zločinaca iz korpusa kolaboracije, sudski rehabilitovan 2009. na osnovu Zakona o rehabilitaciji presudno su nas opredelili da se odlučimo da u knjigu uvrstimo neuobičajen appendix. Takođe, napominjem da zbog tehničkih ograničenja nije bilo mogućnosti da podaci o zločinima „vladinih četnika“ pod komandom Budimira Bosiljića budu izostavljeni iz prvog dela knjige, gde su greškom uvršteni, kako bi bili umetnuti u četvrti deo knjige.

Milan Radanović,
Borča, 7.2.2016.

Uvod

Iako je od završetka Drugog svetskog rata prošlo 70 godina, događaji koji su se odigrali na prostoru Srbije i Jugoslavije 1941-1945, i danas, jednako kao i pre dve ili tri decenije kada je započela revizija istorije Jugoslavije, izazivaju pažnju javnosti. To se naročito odnosi na tragične i nedovoljno rasvetljene epizode rata koje su vezane za ljudske gubitke, ubistva civila i streljanja zarobljenika. Takvu pažnju ne izazivaju događaji iz Prvog svetskog rata iako je Srbija 1914-1918. imala nekoliko puta više vojnih i civilnih žrtava nego tokom Drugog svetskog rata.

Razloge za nejednaku zainteresovanost treba tražiti u činjenici da tokom Prvog svetskog rata mnogi delovi Srbije nisu bili poprište ratnog sukoba (u drugoj etapi rata glavno ratište nalazilo se daleko na jugu) za razliku od narednog rata gde su svaki srez i svako naselje bili mesta oružanih borbi i ideološkog sukoba. Sećanje na Drugi svetski rat antagonizovano je na mikronivou, među stanovnicima istog sela, ponekad i među članovima iste porodice, u zavisnosti od usmene predaje u porodici i uticaja vladajuće ideološke paradigme koju plasiraju mediji i obrazovni sistem, a u čijem kreiranju važnu ulogu igra akademska historiografija. Antagonizam sećanja ne jenjava ni danas, naročito kada ga podgreva zvanična politika sećanja. Osim toga, u Prvom svetskom ratu nije zabeležen fenomen vojne i političke kolaboracije i postojanja kolaboracionističkih oružanih snaga i vlasti kolaboracionista, niti je zabeležen teror domaćih formacija nad domaćim stanovništvom i sunarodnicima. Važno obeležje Drugog svetskog rata na tlu Srbije i Jugoslavije predstavlja upravo teror nad civilima i zarobljenim pripadnicima suparničkih pokreta koji su sprovodile oružane snage sastavljene od domaćeg stanovništva. Retka su naselja u kojima nisu zabeleženi primeri terora domaćih formacija.

Nakon pobede Vojske Kraljevine Srbije 1918. na tlu Srbije nije bilo poražene strane. Nakon pobede Jugoslovenske armije 1945. na tlu Srbije i Jugoslavije mnogi su se identifikovali ili im je pripisivana identifikacija sa poraženom stranom. Ni u jednoj evropskoj zemlji koju su okupirale snage Osovine nije bilo toliko kolaboracionističkih formacija i milicija kao u Jugoslaviji. Ni u jednoj zemlji okupirane Evrope kolaboracionisti nisu ostavili tako krvav trag. Srbija se nije izdvajala iz opštejugoslovenskog isku-

stva kolaboracije i okupacije. U pojedinim aspektima istorijsko iskustvo Srbije bilo je složenije od iskustva nekih drugih jugoslovenskih zemalja.

Glavni naslov knjige (*Kazna i zločin*) predstavlja očiglednu inverziju čuvenog romana. Naslov dugujem svom prijatelju i istomišljeniku, poznatom jugoslovenskom pesniku Goranu Babiću. Tokom jednog razgovora o temi ove knjige Goran je predložio naslov koji sam nakon dužeg razmišljanje prihvatio. Termin *kazna* u naslovu jasno asocira na kažnjavanje pripadnika snaga kolaboracije za *zločin* vojne i političke kolaboracije kao jedan od dva najznačajnija aspekta kolaboracije. Drugi aspekt kolaboracije jeste neposredni *zločin* nad, uglavnom, civilnim stanovništvom Srbije – teror nad seljačkim narodom – koji podrazumeva masovna ubistva, masakriranja, sakaćenja, torturu, pljačku, silovanja... U mnogim selima u Srbiji snage kolaboracije ostavile su krvaviji trag od okupatora. Ova knjiga, između ostalog, predstavlja svojevrsnu hroniku terora nad seljaštvom Srbije od strane domaćih antikomunističkih formacija koje su sve saradivale sa okupatorom: formacije pod ingerencijom kvislinške vlade tokom čitave okupacije, a Jugoslovenska vojska u otadžbini (JVuO) ili četnici Draže Mihailovića – u dužim etapama rata. Navedene formacije prihvatile su kulturu nasilja karakterističnu za fašističke pokrete. Termin *zločin*, naravno, nije rezervisan samo za stranu koja je poražena u ratu. Pobednička strana je nakon oslobođenja zemlje, takođe i tokom ustanka i narednih godina rata, počinila ratne zločine. Tema *zločina oslobodilaca* institucionalno je tretirana kao jedna od primarnih tema savremene srpske historiografije.¹ I pored medijske i institucionalne podrške i svojevrsnog primata u istraživanju dela donedavno nedostupnih arhivskih izvora ili građe koja je još uvek nedostupna široj javnosti, revizionistički istoričari su pokazali nedovoljno strpljenja, a pojedini nedovoljno metodološkog znanja, u istraživanju fenomena revolucionarnog terora. Revizionisti ignorišu ukupni kontekst ratnog sukoba, naročito kada je reč o odgovornosti za ratne zločine i kolaboraciju antikomunističkog političkog i vojnog korpusa. Pri tom, revizionistička historiografija odgovorna je za plasiranje niza istorijskih stereotipa i nenaučnih zaključaka. U tome prednjači istorijska publicistika, ali ni akademski istoričari nisu imuni od mistifikovanja istorijske realnosti i

1 Momčilo Pavlović, „'Zločini oslobodilaca' – zadatak srpske historiografije visokog prioriteta“, *Istorija 20. veka*, XXVIII, 3/2010, Beograd, 2010, str. 9-23.

unošenje zabuna i naučno neutemeljenih interpretacija u tumačenju događaja iz vremena Drugog svetskog rata. To se naročito odnosi na pogrešne (uveličane) procene broja stradalih stanovnika Srbije koji su izgubili život krivicom pobedničke strane, na manipulacije brojkama osoba likvidiranih nakon oslobođenja, a zatim na ignorisanje najznačajnijih aspekata vojne kolaboracije JVuO sa nemačkim okupatorom.

Neretko se u javnosti može čuti mišljenje kako su sve strane u građanskom ratu činile zločine, čime se izjednačava istorijska uloga kolaboracionista i dosledno antiokupatorske Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ). Osim toga, zaboravlja se da partizani, koji su nesumnjivo činili ratne zločine, po pravilu, nisu činili zločine koji su bili etnički motivisani i koji su podrazumevali istrebljenja čitavih porodica i desetkovanja mnogih naselja, za razliku od npr. njihovih najbrojnijih domaćih protivnika u Srbiji – četnika Draže Mihailovića. Partizani su za razliku od četnika neposredno ubili neuporedivo manje žena i dece u užoj Srbiji.

Pojedini zločini JVuO i Srpske državne straže (SDS) ostali su nerastvorenjivi ili nedovoljno eksplicirani ili, jednostavno, prikazani bez navođenja izvora od strane posleratne, propartizanske historiografije, usled čega su olako zaobilazeni, neretko i ignorisani od strane revizionističke historiografije. Propartizanski istoričari i drugi istraživači iz doba socijalizma i pored značajnih resursa nisu obratili pažnju na neke od najznačajnijih zločina snaga kolaboracije ili su ih površno obradili iako u javnosti u poslednje tri decenije dominira stereotip koji podrazumeva da su se propartizanski istoričari prvenstveno bavili difamacijom JVuO i drugih antikomunističkih formacija. S druge strane, revizionistička historiografija, i pored nimalo zanemarljivih resursa, nije na valjan način rekonstruisala delove istorijata njenog glavnog istorijskog favorita. Tu pre svega mislim na poslednjih šest meseci istorije JVuO, ali i na nedosledno istraživanje zločina koje je počinila ta formacija. Nadam se da će ova knjiga uspeti da makar delimično nadoknadi pomenute nedostatke i propuste dosadašnje historiografije.

S obzirom na činjenicu da je fenomen ratnih zločina slabije istraženi aspekt istorije snaga kolaboracije u Srbiji njemu sam posvetio najveću pažnju. Fenomen političke i vojne kolaboracije domaćih antikomunističkih snaga u Srbiji je ekspliciran i dokazan u domaćoj historiografiji. Takođe, domaća historiografija je priličnu pažnju posvetila istraživanjima organiza-

cione strukture snaga kolaboracije, naročito kada je reč o JVuO. Međutim, slabije je istražena vojna kolaboracija JVuO, kao najznačajnije srpske anti-komunističke formacije, u poslednjoj etapi rata, tokom i nakon evakuacije glavnine snaga JVuO iz Srbije u Bosnu kada je vojna saradnja JVuO sa nemačkim okupatorom bila kontinuirana i kada četnici Draže Mihailovića pružaju najznačajniju vojnu pomoć okupatoru budući da je okupator u tom razdoblju najviše ugrožen. Zapravo, ta epizoda iz istorije JVuO, koju revizionisti najlakše zaobilaze, predstavlja najznačajniji primer vojne podrške i saradnje koju je neka kolaboracionistička formacija sa područja Srbije pružila nemačkom okupatoru.

Građa Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DK) u Arhivu Jugoslavije i Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZK) u Arhivu Srbije dostupna je istraživačima decenijama unazad. Ipak, ta građa je još uvek nedovoljno istražena. Građa DK i ZK iscrpnije je korišćena najčešće u delima koja su imala fokus ka regionalnoj i lokalnoj istoriji, ali i tada više kao izuzetak nego kao pravilo. Neretko je korišćenje građe ZK zavisilo od toga da li su prepisi dokumenata ZK pohranjeni u lokalnim arhivima. Deo građe koje su načinile lokalne (pod)komisije nije objedinjen u dva pomenuta fonda već je fragmentarno prisutan u lokalnim arhivima. U delima opštijeg karaktera, koja su imala ambiciju da obuhvate prošlost Drugog svetskog rata na teritoriji čitave Srbije, ta građa je znatno manje korišćena, čak i onda kada je reč o delima koja obrađuju zločine okupatora. Kada je reč o građi koja se odnosi na zločine snaga kolaboracije treba kazati da je njen kvantitet fragmentarniji od građe koja rekonstruiše zločine okupatora, ali i pored toga građa o zločinima snaga kolaboracije je nezaobilazna, zapravo primarna kao istorijski izvor za rekonstrukciju masovnih zločina koje su na tlu Srbije počinili četnici, nedićevci i ljotićevci. U pojedinim slučajevima možemo govoriti o svojevrsnim elaboratima koje su sastavljali saradnici okružnih ili sreskih (pod)komisija za utvrđivanje zločina. Stepen istraženosti pojedinih zločina zavisio je od intenziteta aktivnosti lokalnih komisija. Saradnici sreskih komisija najčešće su odlazili u sela u kojima su se dogodili masovni zločini i sakupljali izjave oštećenika i svedoka. Najveći deo građe nastao je 1945, dakle nekoliko meseci ili nekoliko godina nakon što su se zločini dogodili. Razumljivo je da je na taj način bilo nemo-

guće zabeležiti sve zločine jer u uslovima koje su diktirali ratno stanje i nesigurnost pojedinih sela usled aktivnosti odmetnika nakon oslobođenja, otežana mogućnost putovanja zbog nepostojanja putne mreže, itd., nije bilo lako doći do svih koji su mogli i želeli da svedoče niti su svi koji su želeli da svedoče uspevali da dođu u priliku da svedoče. Deo građe koji je nastao aktivnošću tih komisija je rasparčan u lokalnim arhivima, ustupljen tužilaštvu i drugim organima vlasti, zbog čega u fondovima DK i ZK nisu sačuvani dokumenti o nekim najmasovnijim zločinima snaga kolaboracije (primera radi, zločini u Vraniću i Drugovcu). Saradnici lokalnih komisija najčešće su nastojali da prikupe svedočenja osoba koje su bile neposredni svedoci zločina, a ponekad je reč o osobama koje su igrom slučaja preživele zločin. Ponekad se suočavamo sa izjavama pripadnika formacija koje su počinile zločin, a ređe i sa izjavama izvršilaca. U velikom broju slučajeva suočavamo se sa izjavama rođaka ili komšija žrtava. U odabiru svedočanstava prvenstveno sam koristio svedočenja očevidaca zločina i rođaka žrtava koji su imali priliku da se uvere u posledice zločina. Odabrali njihova svedočenja znači pružiti mogućnost svedocima zločina da nakon sedam decenija ponovo progovore o vlastitom traumatičnom iskustvu i stradanju njima bliskih osoba, ponekad i o vlastitom stradanju. Ponekad su saradnici ZK i DK uspevali da prikupe originalna dokumenta, a neretko i prepise dokumenata (iz drugih arhiva) formacija koje su počinile zločin.

Svaka knjiga na temu Drugog svetskog rata u Srbiji koja za glavnu temu ima istorijat određenog regiona ili čitave teritorije Srbije tokom okupacije ili istorijat određenog pokreta – ostaje nedovršena ukoliko autor nije izvršio istraživanja u fondovima DK i ZK.

Najznačajniji doprinos ove publikacije, kada je reč o zločinima JVuO u Srbiji predstavljaju podaci o zločinima Korpusa gorske garde pod komandom Nikole Kalabića. Sticajem okolnosti, u posleratnom razdoblju nisu objavljene ratne hronike Oplenačkog (Topola), Orašačkog (Arandjelovac) i Mladenovačkog sreza iako su stanovnici ta tri sreza aktivno učestvovali u partizanskom ustanku, a stanovnici pojedinih sela na tom području pomagali partizanske grupe i obnovljene odrede i nakon sloma ustanka, pa sve do septembra 1944. kada su partizani naneli poraz četnicima u Šumadiji. Zbog svega toga pojedina sela su bila izložena teroru Korpusa gorske garde budući da su tri navedena sreza, uz Kosmajski srez (Sopot),

predstavljali teritoriju pod ingerencijom Kalabićevog korpusa. Upravo je nepostojanje ratnih hronika uslovalo da pojedini zločini Korpusa gorske garde ostanu gotovo nepoznati ili da ostane nepoznata odgovornost počinitelaca, odnosno pojedinih brigada i bataljona Kalabićevog korpusa. Unatoč tome, Kalabić je postao personifikacija zločina JVuO jer je *crna legenda* o Kalabiću zaživela u narodu. U ovoj knjizi, na osnovu do sad nekoristićene građe ZK iz 1945, detaljnije su rekonstruisana dva karakteristična zločina Korpusa gorske garde: pokolj u Kopljaru 25. decembra 1943. i blokada Kovačevca 27. avgusta 1944. Osim toga, na osnovu građe ZK i DK ukazano je na neke nepoznate ili slabije poznate detalje zločina Kalabićevog korpusa nad stanovništvom Badljevice (20. januar 1944), Banje (21. april 1944) i Arandjelovca (14-19. septembar 1944). Na osnovu prethodne literature takođe je konstatovana odgovornost Kalabićevog korpusa za pokolj stanovnika Malog Požarevca (22. jun 1944) i masovni zločin nad stanovnicima Drugovca (29. april 1944) koji predstavlja najmasovniji zločin JVuO nad stanovnicima nekog srpskog sela. Zločini Korpusa gorske garde zavređuju obuhvatnije istraživanje i detaljnu historiografsku studiju. Studije slučaja koje su navedene u ovoj knjizi predstavljaju prilog istraživanju istorijata jednog od najrazglašenijih korpusa JVuO. Sem slabije poznatih podataka o zločinima Korpusa gorske garde, u knjizi su zabeleženi podaci o zločinima Timočkog korpusa JVuO koji su takođe nedovoljno rasvetljeni u domaćoj istoriografiji, pri čemu prvenstveno mislim na represalije u Boljevačkom srezu marta 1944. i Zaječarskom srezu početkom septembra iste godine kao i na učešće Timočkog korpusa u masakru zarobljenih partizana u Bošnjaku početkom oktobra 1944.

Najmasovniji zločin koji je JVuO počinila u Srbiji, ili uopšte, dogodio se 5-11. februara 1943. na području Pribojskog sreza nad muslimanskim stanovništvom. Taj zločin nije registrovan u okviru jugoslovenske (partizanske) istoriografije, ali ni u okviru savremene revizionističke (pročetničke) istoriografije u Srbiji. Razlozi ovog prećutkivanja i zaobilazjenja nisu posve očigledni. U okviru studije slučaja, pokušao sam da izložim retrospektivni pregled istraživanja (i zaobilazjenja) teme zločina JVuO februara 1943. na području Pribojskog, Pljevaljskog, Čajničkog i Fočanskog sreza. Ta studija slučaja nije obogaćena novim rezultatima i nepoznatim izvorima, ali je podsetila na jedva poznatu ili gotovo nepoznatu činjenicu u

široj, ali i stručnoj javnosti, o publikovanju dva spiska žrtava zločina JVuO u Pribojskom srezu, pri čemu spisak objavljen 2005. sadrži 2.379 imena ubijenih, među kojima je 1.058 dece. Konkretnije istraživačke rezultate priložio sam u mikro slučaju posvećenom masovnom zločinu koji se dogodio u okviru jedne od vojnih operacija JVuO koja se takođe odigrala 1943. Reč je o zločinima u Višegradu, 5-7. oktobra 1943. Priloženo je nekoliko do sad nepoznatih svedočanstava očevidaca i savremenika zločina i problematizovan je pristup savremene revizionističke historiografije ovom istorijskom događaju.

U pisanju dela knjige koji se odnosi na zločine JVuO korišćeni su rezultati čitavog niza prethodnih istraživača. Kada je reč o autorima partizanske orijentacije, koji navode nove, nepoznate ili slabije poznate podatke, treba izdvojiti knjige istoričara Jovana Zlatića i istorijskog publiciste Dragoslava Belog Dimitrijevića, a kada je reč o autorima pročetničke orijentacije treba izdvojiti drugi tom *Istorije ravnogorskog pokreta*, istoričara Koste Nikolića.²

Četvrti deo knjige („Odgovornost za zločine formacija pod kontrolom kvislinške vlade 1941-1944.”) najvećim delom takođe je nastao na osnovu do sad nekorisćene građe DK i ZK. Budući da ta tema zavređuje sveobuhvatnu naučnu sintezu odnosno zasebnu knjigu, odabrao sam najkarakterističnije primere zločina ili participacije u zločinima okupatora snaga pod kontrolom vladâ Milana Aćimovića i Milana Nedića o kojima sam pronašao dokumentaciju u građi DK i ZK. Najznačajnija dela domaće historiografije na temu zločina formacija pod kontrolom kvislinške vlade objavljena su u deceniji nakon rušenja socijalizma i fokusirana su na aktivnosti kvislinških snaga u pojedinim regionima. Pre svega treba izdvojiti monografije istoričara Jovana Zlatića koje su nezasluženo slabo poznate i vrlo retko citirane od strane savremenih istoričara.³ Pre nekoliko godina

2 Jovan Zlatić, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу 1941-1944*, IV, Равногорски покрет и Југословенска војска у отаџбини, Ниш, 1998; Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, II, Београд, 1999; Драгослав Б. Димитријевић Бели, *Где је моја мама? Прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини*, Београд, 2009.

3 Jovan Zlatić, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу (1941-1944)*, II, Оружана сила српске владе генерала Милана Недића, Ниш, 1995; Jovan Zlatić, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу (1941-1944)*, III, Четници војводе Косте Миловановића Пећанца, Ниш, 1995. Vredi izdvojiti i knjige istorijskog publiciste Gojka Ško-

objavljena je knjiga istoričara Bojana Dimitrijevića o istorijatu oružanih snaga pod ingerencijom vlade Milana Nedića.⁴ U toj knjizi nije naveden nijedan zločin formacija pod kontrolom Nedićeve vlade nad civilnim stanovništvom niti je ukazano na učešće Nedićevih snaga u brojnim hapšenjima civila i njihovom isporučivanju okupatoru nakon čega su uhapšenici logorizovani i ubijani od strane nemačkih vojno-policijskih snaga. I na ovom primeru uočava se značaj građe DK i ZK – da je Dimitrijević istraživao ta dva fonda svakako ne bi načinio navedeni propust.

Jedna od dve „mikro studije” u knjizi posvećena je zločinima SDS u leskovačkom kraju 1944. Pojedini zločini SDS na jugu Srbije registrovani su u okviru domaće historiografije u socijalističkom razdoblju, ali većina tih zločina nije eksplicirana, a neki od njih su ostali nepoznati. Neki od najkarakterističnijih zločina SDS, poput stradanja stanovnika Stuble, Miroševca i Gorine ostali su neistraženi. Građa ZK i DK omogućava detaljniju rekonstrukciju zločina SDS nad stanovništvom dvadesetak sela na širem području Leskovca. Zapisnici sa saslušanja većeg broja oštećenika i rođaka žrtava, zabeležene izjave očevidaca zločina, a ponekad i svojevrsni elaborati o stradanju pojedinih naselja, pružaju podatke o ubijenim, hapšenim, mučenim pojedincima i spaljenim i opljačkanim domaćinstvima. Pripadnici SDS su upadali u leskovačka sela kao kaznena ekspedicija, primoravali odrasle stanovnike da pristupe zbornom mestu nakon čega je sledilo odvajanje partizanskih saradnika i simpatizera ili rođaka i njihova batiranja ili streljanja koja su neretko bila javna. Oni koji nisu ubijeni odvođeni su u zatvor u Leskovcu, predavani Gestapou nakon čega su najčešće transportovani u logore. U pojedinim slučajevima pripadnici SDS su upadali u sela koja su pomagala partizane zajedno sa snagama nemačkog ili bugarskog okupatora.

Osim zločina SDS u leskovačkom kraju detaljnije sam se posvetio istraživanju odgovornosti SDS za stradanje stanovnika kruševačkog kraja koncem juna 1943. budući da su pripadnici SDS u tom razdoblju učestvovali u hapšenju preko polovine od 324 talaca koje je nemački okupator streljao 29. juna 1943. u Kruševcu. Saučesništvo u tom zločinu

га: Гојко Шкоро, *Терор и злочини у ужичком округу 1941-1945*, Ужице, 1995; Гојко Шкоро, *Истина је у именима. Страдали у Ужичком округу у Другом светском рату*, Ужице, 2002.

4 Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941-1945*, Београд, 2014².

predstavlja paradigmatičan primer učešća SDS u stradanju civila u okviru odmazdi koje je sprovodio nemački okupator. Neposredni zločini kvislinške žandarmerije, Srpskih dobrovoljačkih odreda (SDO), SDS i Srpskog dobrovoljačkog korpusa (SDK), i primeri saučestvovanja tih formacija u zločinima okupatora, zahtevaju detaljnija istraživanja. Ohrabruje činjenica da je nedavno objavljena naučna monografija u kojoj je ukazano na odgovornost kvislinške žandarmerije i administracije za stradanje Roma krajem 1941. i početkom 1942, u okviru zločina nemačkog okupatora nad Romima u pojedinim delovima Srbije. Na osnovu nedavno objavljene knjige istoričara Milovana Pisarija koja je prva naučna studija u domaćoj istoriografiji koja za primarnu temu ima zločine nad Romima u Srbiji tokom Drugog svetskog rata,⁵ kao i na osnovu nekorisćenih arhivskih izvora iz fondova DK i ZK, ta tema je razmotrena i na stranicama ove knjige.

Jedan od najkarakterističnijih propusta jugoslovenske i srpske istoriografije koja se bavila istorijom Drugog svetskog rata na tlu Srbije jeste neistraženost fenomena amnestiranja pripadnika JVuO 1944. Domaća istoriografija je registrovala taj fenomen, ali ga nije istražila i eksplicirala – iako su najznačajniji izvori za tu temu objavljeni pre nekoliko decenija. Odsustvo eksplikacije omogućilo je pročetničkim, revizionističkim istoričarima, kojima su Drugi svetski rat i prve posleratne godine u istraživačkom fokusu, da olako ignorišu značaj, opseg i posledice dve amnestije iz 1944. koje su imale karakter zvaničnog poziva pripadnicima JVuO da polože oružje čime im je garantovana bezbednost, ukoliko nisu bili počinioci zločina. Prema istraživanju koje je publikovano u ovoj knjizi, više od polovine pripadnika JVuO u Srbiji amnestirano je 1944. i, manjim delom, 1945. Reč je o izuzetno velikom broju pojedinaca. Taj broj je neistražen, ali je svakako iznosio između 10.000 i 15.000. Mnogi od njih su dezertirali nakon čega su samoinicijativno ili uz dogovor sa snagama NOVJ prešli na partizansku stranu, a podjednak ili još veći broj ih je pošteđen nakon zarobljavanja. Konstatovanje ovih činjenica od strane pročetničkih istoričara poljuljalo bi konstrukt koji je formulisao istoričar Kosta Nikolić: „Srbija je morala da 'plati svoj dug', odnosno da plati danak u krvi zbog podrške

5 Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme holokausta*, Beograd, 2014.

četnicima.”⁶ Stoga nije nimalo slučajno što Nikolić u trotomnoj *Istoriji ravnogorskog pokreta* ignoriše fenomen amnestiranja pripadnika JVuO i značaj tog fenomena kao kolektivnog iskustva, iako je amnestija za više od polovine četnika u Srbiji predstavljala jedno od presudnih ratnih iskustava.

U pisanju drugog i trećeg dela knjige u kome je obrađen odnos NOVJ prema zarobljenim pripadnicima JVuO koristio sam objavljena dokumenta NOVJ, JVuO i kvislinških jedinica i organa, neobjavljena dokumenta partizanske i četničke provenijencije iz Vojnog arhiva i neobjavljena dokumenta Nemačkog Rajha koja su dostupna na internetu.⁷ Neki od najznačajnijih dokumenata partizanske, četničke i nemačke provenijencije publikovani su od 1949. do 1986. u seriji objavljenih arhivskih izvora o Drugom svetskom ratu na tlu Jugoslavije u izdanju nekadašnjeg Vojnoistorijskog instituta iz Beograda, u 173 sveske *Zbornika dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: *Zbornik NOR-a*), što je u godinama i decenijama nakon Drugog svetskog rata bio jedinstven izdavački poduhvat u Jugoslaviji, a verovatno i u svetu, kada je reč o objavljivanju najvažnije ratne dokumentacije.⁸ U pisanju ove knjige koristio sam 37 svezaka *Zbornika NOR-a*. U trećem delu detaljno su obrađeni najznačajniji primeri pošte zarobljenih pripadnika JVuO u borbama u Srbiji 1944, pri čemu sam posebnu pažnju poklonio borbama na Jelovoj gori i borbama za oslobođenje Valjeva, Gornjeg Milanovca i Arandelovca – budući da revizionistička historiografija ignoriše primere pošte zarobljenih boraca JVuO u navedenim primerima. U pisanju trećeg dela oslonio sam se i na 62 monografije i zbornike sećanja jedinica NOVJ pri čemu se izdvajaju izdanja Vojnoistorijskog instituta i Instituta za savremenu istoriju iz Beograda i Istorijskog instituta SR Crne Gore iz Titograda, objavljena u poslednje tri decenije prošlog veka. Monografije o jedinicama NOVJ, za

6 Kosta Nikolić, *Istorija ravnogorskog pokreta 1941-1945*, Knjiga druga: Srbija pod okupacijom, Beograd, 2014, str. 488.

7 Dokumenta nemačkih oružanih snaga dostupna su na sajtu „Znaci”. Reč je o mikrofilmovanim nemačkim dokumentima iz Nacionalnog arhiva u Vašingtonu (National Archive Washington, NAW). Sajt „Znaci” predstavlja najveću bazu podataka na internetu na temu Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije. Reč je o oko 1.000 dostupnih knjiga i 94.000 mikrofilmovanih dokumenata iz NAW. Primera radi, na sajtu su dostupne sve sveske *Zbornika dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Internet link: <http://www.znaci.net/>

8 Mladenko Colić, „Osnovne informacije o Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda”, *Vojno delo*, 4/1982, Beograd, 1982.

razliku od većine ratnih hronika srezova i opština koje su pisali propartizanski autori, pisane su na osnovu arhivskih izvora.

Jedan „mikro slučaj” u knjizi posvećen je jednom od najmasovnijih zločina JVuO izvršenih u jednom danu na tlu Srbije. Reč je o masakriranju zarobljenih pripadnika 24. srpske brigade u selu Bošnjane kod Paraćina, 2. oktobra 1944. Toga dana ubijena su 52 zarobljena partizana od kojih je većina bila tek nekoliko sedmica u partizanskim redovima, a neki tek nekoliko dana. Zarobljenici su svirepo mučeni pre likvidacije. Upadljivo je da se taj zločin dogodio nakon što je 30. avgusta 1944. obznanjena amnestija za pripadnike JVuO koja je naišla na velik odziv među četnicima ili je široko primenjivana od strane partizana tokom septembra. Masakr u Bošnjanu rekonstruisan je na osnovu dokumenata ZK iz 1945. i malobrojnih sačuvanih dokumenata partizanske i kvislinške provenijencije iz 1944.

Mit o navodno 9.300 ubijenih pripadnika JVuO na Zelengori (i Sutjesci) 12-15. maja 1945. jedan je od najkarakterističnijih revizionističkih mitova. Taj mit plasirala je akademska istoriografija krajem 1990-ih i on je 2002. ušao i u školske udžbenike. Mit je zasnovan na pogrešnom tumačenju jednog izvora od strane Bojana Dimitrijevića: reč je o izveštaju Štaba 3. korpusa JA Generalštabu JA od 17. maja 1945. u kome su navedeni uveličani podaci o četničkim gubicima koji obuhvataju razdoblje od 29. aprila do 17. maja, dakle i razdoblje kada se snage JVuO nalaze daleko od Zelengore na koju su prispeli tek 12. maja. Gubici koji su četnici pretrpeli u centralnoj Bosni revizionisti su uvrstili u ukupne gubitke na Zelengori, iako su i prethodni gubici uveličani u izveštaju. Drugi revizionistički istoričari su nekritički preuzeli Dimitrijevićeve tvrdnje bez uvida u primarne izvore. Milan Terzić je prvi domaći istoričar koji je pokušao da demistifikuje navode o broju stradalih četnika na Zelengori i načinu njihovog stradanja. Terzić je uspeo da ospori stereotip koji podrazumeva da Jugoslovenska armija (JA) nije zarobljavala četnike na Zelengori već ih je navodno isključivo ubijala. Terzić je prvi istoričar koji je pokušao da sabere četničke gubitke na osnovu dokumenata partizanskih jedinica koje su učestvovalе u borbama protiv ostataka JVuO maja 1945, što je nužan metodološki korak. Prema njegovom istraživanju jedinice JA su nanele sledeće gubitke snagama JVuO: 4.228 mrtvih, 143 ranjenih i 1.556 zarobljenih, odnosno 5.927 izbačenih iz stroja. Međutim, Terzićev proračun o gubicima JVuO

u jugoistočnoj Bosni, od 8. do 20. maja, donekle je manjkav budući da nije koristio dokumenta svih jedinica JA koje su učestvovalе u borbama sa četnicima na navedenom području. Osim toga, Terzić je nekritički prihvatio podatke o protivničkim gubicima koje navode izveštaji jedinica JA iako su ti podaci nesumnjivo uveličani. Primarni izvori partizanske provenijencije sugerišu nam da je komunikaciju Konjic - Sarajevo 7-8. maja prešlo oko 5.000-6.000 boraca pod komandom generala Mihailovića. Sa tolikim snagama, naime, Mihailović je raspolagao nakon proboja kroz centralnu Bosnu gde su zabeleženi veliki gubici snaga JVuO. Jedan nekorišćeni izvor četničke provenijencije („Dnevnik Cerskog korpusa”) sugeriše da se nekoliko dana uoči proboja snaga JVuO na Zelengoru i Sutjesku jedna od tri kolone JVuO, kojom je zapovedao Dragoslav Račić, odvojila od glavnine i probila ka severoistoku. Četnici pod Račićevom komandom su u danima opkoljavanja, razbijanja i uništavanja snaga JVuO na Zelengori i Sutjesci bili daleko odmakli ka severoistoku i nalazili su se između Rogatice i Žepe. Ovo potvrđuju i partizanski izvori. Mihailović na Zelengori i Sutjesci nije raspolagao sa više od 3.000-4.000 boraca pri čemu nisu svi oni stradali. Ove važne činjenice su promakle Terziću, a revizionistički istoričari u pokušaju rekonstrukcije kretanja i borbi snaga pod Mihailovićevom komandom poslužili su se samo jednim izvorom – dnevnikom majora JVuO Aleksandra Miloševića u kome nema podataka koje pominje „Dnevnik Cerskog korpusa” i koji ne pruža relevantne podatke o četničkim gubicima jer ih najčešće prećutkuje.

Osim novog pogleda na navedeni segment istorije JVuO koji se pokušava istorizovati kao svojevrsna nacionalna trauma („Bosanska golgota”) u ovoj knjizi su rekonstruisani gubici JVuO u centralnoj Bosni, od 29. aprila do 7. maja 1945. To razdoblje predstavljalo je nenapisano poglavlje istorije JVuO budući da su istoričari ravnogorskog pokreta u pokušaju rekonstrukcije kretanja i borbenih aktivnosti Mihailovićevih snaga u osam navedenih dana takođe koristili isključivo dnevnik Aleksandra Miloševića koji jednako ne pominje izuzetno velike gubitke u neprestanim borbama između JVuO i NOVJ na planinskom području između Viteza i Bradine. Sve to dodatno začuđuje budući da su u tih osam dana zabeleženi do tad najveći gubici JVuO u borbama tokom rata, ukoliko izuzmemo borbe u istočnoj Bosni u drugoj polovini decembra 1944. Sačuvani su izveštaji i

operacijski dnevници јединица ЈА које су учествовале у борбима против четника у средњој Босни. У тим документима наводе се велики губици противничке стране. Наравно, и тим изворима треба приступити критички јер се и у њима износе увеличани губици противничке стране, али они су драгоцени јер констатују чињенице и догађаје о којима нема речи у другим изворима. У петом делу књиге, на основу релевантне грађе ДК, обрађена је једна епизода из историје ЈВуО која је готово непозната – палjenje Фojнице и насиље над становништвом foјничког краја, током пробоја кроз средњу Босну почетком маја 1945. Пomenута документација ДК настала је неколико седмица након проласка Миhаиловићевиh снага кроз наведено подручје.

У писанју осмог дела књиге („Активности и губици четничких одметника у Србији 1945-1946.”) најдрагоценији су били примарни извори похрањени у фондovima „Југословенска народна армија” (подфондови: „Saveзни секретаријат за народну одбрану” и „Корпус народне одбране Југославије”) и „Вojнобезбедносна агенција”, у Воjном архиву. Релативно скорашња доступност другог фонда и недovolјно коришћење оба фонда у обради теме о активностима одметничких група условили су да тај део књиге, иако није постојала таква амбиција, прерасте у до сада вероватно најобухватнији преглед одметничких активности на укупној територији Србије. Досадашњи радови на тему послератног одметништва углавном су били регионалног карактера и неки од њих су ми корисно послужили у писанју. Захваљујући истраживањима неколико историчара средње генерације најпотпуније је истражен историјат одметништва у чаџанском и ваљеvском крају.⁹ Будући да полaко постаје доступна и грађа фонда „Безбедносно-информативна агенција” у Архиву Србије, за очекивати је да ускоро или наредних година буду публикована још потпунија и обухватнија истраживања на тему одметништва са поновним нагласком на укупну територију Србије.

Девети део књиге („Митови и бројке”) представља прилог квантификацији страдалих након ослобођења Србије за чије смртно страдање одговорност сноси победничка страна односно оружане снаге и органи власти под контролом комуниста. Важан извор за разматрање ове контроверзне теме представља електронски регистар „’Otvorena knjiga’: регистар жртava [Држав-

⁹ Бојан Б. Димитријевић, „’Одметници’ и ’ослободиоци’. Прогон остатака Југословенске војске у отаџбини у ваљеvском крају”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 31, Ваљево, 1997; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнoгoраца чаџанског краја. III, Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945. година, Чачак-Краљево*, 2004.

ne] komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.” dostupan na internet stranici komisije.¹⁰ U tom delu knjige problematizovani su pojedini aspekti metodologije Državne komisije za tajne grobnice (DKTG) u formiranju registra, prvenstveno kada je reč o uvrštavanju u registar stranih državljana i osoba koje su poginule u borbi, kao i proizvoljnom tumačenju izvora. Poginuli u oružanim sukobima ne mogu biti proglašeni za žrtve politički ili ideološki motivisanog terora. Napominjem da nisam dobio odobrenje za korišćenje fonda „Bezbednosno-informativna agencija” (BIA) u Arhivu Srbije čime mi je uskraćen uvid u dokumenta Odeljenja za zaštitu naroda (OZN-a). U građi BIA pohranjenoj u Arhivu Srbije znatan deo dokumenata posvećen je zločinima JVuO i aktivnostima odmetnika. Svakako da bi delovi knjige posvećeni tim temama bili još potpuniji da sam dobio na uvid građu BIA. Srećom, važan deo građe BIA („Knjige streljanih” i drugi izvori o stradalim protivnicima nove vlasti) transponovan je u pomenutom elektronskom registru DKTG. U poslednjem delu knjige osvrnuo sam se na prethodne procene broja „žrtava komunističkog terora” koje su se odnosile na teritoriju tzv. uže Srbije¹¹ i na područja pojedinih opština i gradova i koliko su takve procene u koliciji sa rezultatima iz popisa DKTG i nekih novijih istraživanja. U pisanju ovog dela knjige koristio mi je publikovani magistarski rad istoričara Srđana Cvetkovića koji predstavlja prvu naučnu monografiju i najreferentniju knjigu na temu političke represije u Srbiji 1944-1953.¹² Pri tom sam u knjizi, naročito u poslednjem delu, često polemisao sa tvrdnjama, pretpostavkama i zaključcima koje iznosi Cvetković budući da je njegova knjiga karakteristična po brojnim faktografskim greškama i nenaučnim zaključcima i odsustvu kritike pojedinih izvora.

Na kraju, želim da iskažem zahvalnost onima koji su doprineli da ova knjiga bude kvalitetnija. Tu mislim na petoricu istoričara mlađe generacije, na recenzente Milivoja Bešlina, Milovana Pisarija, Gaja Trifkovića i Vladana Vukliša, kao i na autora predgovora i urednika izdanja, Krunoslava Stojakovića. Gaju Trifkoviću dugujem zahvalnost i za ukazivanje na neke

10 <http://www.otvorena knjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/>

11 Kako bi se izbegla zabuna kod čitalaca i ponavljanje rogovatnog termina „tzv. uža Srbija”, u knjizi koristim termin Srbija kada govorim o području Republike Srbije bez pokrajina.

12 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006.

meni nepoznate nemačke dokumente i njihove prevode. Posebno ističem pomoć koju mi je pružio Goran Despotović, koga smatram jednim od najboljih poznavalaca istorije Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije. Znanjem i savetima pomogli su mi i dvojica partizanskih veterana i vrednih istraživača, Dragoslav Beli Dimitrijević i Safet Hasanagić.

I deo:

Odgovornost
JVuO za zločine u
Srbiji 1941-1944.

Problem kvantifikacije zločina JVuO u Srbiji

Jugoslovenska istoriografija nije na zadovoljavajući način obradila zločine koje su na tlu Jugoslavije počinile zaraćene strane. Može se reći da je načinila tek početne korake u rasvetljavanju te teme. Kada je reč o teritoriji Srbije, domaća istoriografija u doba socijalizma nije kvantifikovala žrtve rata. To se odnosi i na kvantifikaciju onih za čiju smrt su odgovorni pripadnici snaga kolaboracije i kvislinštva. Istraživanja zločina JVuO u Srbiji nikad nisu bila sistematska i sveobuhvatna. Zahvaljujući dugogodišnjim istraživanjima lokalnih istoričara i drugih istraživača poznat je približan broj ubijenih od strane JVuO tek za nekoliko regiona u Srbiji. Zanimljivo je da je većina tih istraživanja objavljena nakon nestanka socijalističke države što je uslovalo da njihovi rezultati, u epohi revizije politike sećanja i promene istorijske paradigme Drugog svetskog rata – ostanu nedovoljno primećeni i poznati. Njihove rezultate zaobilazi, ponekad i otvoreno ignoriše, revizionistička istoriografija.

Predstavnici revizionističke istoriografije relativizuju činjenicu da su pripadnici najbrojnijeg srpskog antikomunističkog pokreta (JVuO ili četnici Draže Mihailovića) na tlu Srbije i u drugim delovima Jugoslavije vršili masovne etnički i ideološki motivisane zločine koji su podrazumevali likvidacije čitavih porodica, o čemu svedoče masovni zločini protiv bošnjačkog stanovništva na tlu zapadnog Sandžaka, Bosne i Hercegovine i severne Crne Gore i hrvatskog stanovništva na tlu Dalmacije i Bosne i Hercegovine, kao i kontinuirani teror JVuO nad partizanskim simpatizerima u Srbiji, sve do oslobođenja, koji je u nekim delovima zemlje takođe podrazumevao istrebljenja čitavih porodica koje su se opredelile za partizane. NOVJ je retko činila takve zločine na tlu Srbije. Revizionistička istoriografija, neretko nedosledno i selektivno, konstatuje primere četničkog terora nad partizanskim simpatizerima u Srbiji (pri čemu se ponekad opravdavaju pojedini zločini), ali ignoriše etnički motivisane zločine koje su četnici u Srbiji počinili nad Bošnjacima i Romima. Primera radi, ni u jednoj publikaciji na temu ravnogorske istorije, ni u jednom pregledu istorije JVuO

u Srbiji, nema pomena masovnih zločina četnika Draže Mihailovića nad muslimanskim stanovništvom Pribojskog sreza februara 1943. iako je reč o najmasovnijim zločinima koje je počinila neka domaća formacija u Srbiji tokom Drugog svetskog rata. Dimenzija tih zločina postaje jasnija ukoliko uzmemo u obzir rodnu i starosnu strukturu žrtava, metode likvidacije i posledice zločina (nestanak čitavih porodica i izmena etničke strukture u pojedinim naseljima sreza).

Osim toga, revizionistički istoričari koji su pisali o istoriji Drugog svetskog rata i istorijatu JVuO relativizuju, ponekad i zanemaruju bitnu praksu legalizovanih ravnogorskih i drugih četničkih odreda u Srbiji, naročito krajem 1941: zarobljavanje velikog broja partizana i njihovih simpatizera i njihovu predaju okupatoru koji ih je streljao ili umorio na neki drugi način, najčešće u logorima. Odgovornost četnika za stradanje tih zarobljenika je nesumnjiva, iako ih oni nisu ubili, jer su znali da Nemci streljaju ili interniraju zarobljene partizane i propartizanski orijentisane osobe. Isti istoričari ponekad nastoje da rasterete JVuO od odgovornosti za taj vid saradnje sa okupatorom i odgovornosti za saučestvovanje u stradanju zarobljenika tako što potenciraju činjenicu da su odredi koji su vršili takvu praksu bili legalizovani u okviru poretka koji je nametnuo okupator, pri čemu se ne potencira činjenica da je ogromna većina ljudstva legalizovanih ravnogorskih odreda ponovo inkorporirana u JVuO, pretežno već 1942, kao što se zanemaruje činjenica da je najveći broj četnika Draže Mihailovića u Srbiji – legalizovan krajem 1941. Isto tako, zanemaruje se činjenica da su pojedini ravnogorski odredi koji nisu legalizovani saradivali sa legalizovanim četnicima u hvatanju i zarobljavanju partizana koji su potom ustupljeni okupatoru. Neretko se zaobilazi činjenica da je većina četnika koji su 1941-1942. priznavali komandu Koste Pećanca tokom naredne godine ili najkasnije 1944. inkorporirani u okvir JVuO, uključujući i nemali broj oficira i vojvoda.

Najznačajnija arhivska građa o zločinima JVuO nastajala je neposredno nakon oslobođenja, od kraja 1944. pa do kraja 1946. Reč je o dokumentaciji Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Ta građa raspoređena je u nekoliko arhiva u Srbiji i nedovoljno je istražena. Deo građe ZK, uključujući sumarne izveštaje, integrisan je u građu DK.

Prema podacima DK iz 1945. (tabelarni pregled žrtava rata na tlu Srbije 1941-1945, na osnovu formacijske odgovornosti za smrtno stradanje stanovnika Srbije), četnici Draže Mihailovića odgovorni su za ubištvo 8.874 stanovnika Srbije, van borbe, pri čemu su streljali 5.205 (4.038 muškaraca, 606 žena, 303 staraca, 258 dece), zaklali 2.958 (2.305 muškaraca, 491 žena, 107 staraca, 55 dece) i obesili 186 stanovnika Srbije (96 muškaraca, 88 žena, jednog starca i jedno dete), dok je 525 lica umrlo od posledica mučenja (od toga 349 muškaraca, 81 žena, 48 staraca i 47 dece). Ovi podaci nisu poimenično potkrepljeni, zbog čega ih treba koristiti sa oprezom, ali oni pružaju polaznu osnovu za razmatranje bilansa terora koji je sprovodio pokret pod komandom Draže Mihailovića. Jedan podatak u tabelarnom pregledu je umanjen, kada je reč o licima koja su lišena života od strane JVuO. Naime, u izveštaju se navodi da su pripadnici JVuO na tlu Srbije ubili 361 dece, a poznato je da su pripadnici JVuO na tlu Pribojskog sreza, 5-13. februara 1943, prema podacima ZK iz 1946. ubili 665 dece (lica do 15 godina starosti), dok su u drugim delovima Srbije tokom rata ubili još nekoliko desetina dece.¹³ Međutim, 2005. je objavljen dopunjeni spisak muslimanskih stanovnika Pribojskog sreza ubijenih od strane JVuO. U njemu postoje podaci za 1.058 lica mlađih od 15 godina koje su ubili pripadnici JVuO.¹⁴

Prema podacima DK pripadnici JVuO su podvrgli torturi („tuča – laka i teška telesna povreda”) navodno čak 35.014 stanovnika Srbije. Ovaj podatak je praktično neproverljiv, stoga ga ne možemo koristiti kao naučnu činjenicu. Međutim, nesumnjivo je da su četnici tukli i mučili više hiljada stanovnika Srbije, prvenstveno kada je reč o seoskom življu. Ovaj fenomen je gotovo nestao iz kolektivnog pamćenja, dok ga revizionistički istoričari ignorišu. Prema istim podacima, četnici Draže Mihailovića su silovali 377 žena.¹⁵ Podatak o broju silovanih žena možemo smatrati

13 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: DK), oznaka fonda: 110 (dalje: 110), fascikla (dalje: f.) 55, stranica (dalje: s.) 15.

14 Džemal Arnautović, *Aktuelni događaji. Iz bliže i daljnje prošlosti*, Prijepolje, 2005, str. 117-187.

15 AJ, DK, 110, f. 55, s. 16-17.

Primera radi, prema podacima DK, četnici Draže Mihailovića su silovali 36 žena u Dragačevskom srezu (današnja opština Lučani). Međutim, u tabelarnom pregledu stradanja stanovnika sela Lopaš navodi se sledeće: „Silovanja je bilo u velikoj meri, ali se prikriva.” (AJ, DK, 110, f. 56, s. 111). U protesnom apelu stanovnika Dragačeva, koji su bili pročetnički orijentisani, koji je upućen Vrhovnoj komandi JVuO krajem decembra 1943, navodi se da su četnici pod komandom

donjim brojem. Prema podacima DK pripadnici JVuO su zapalili 6.828 „kuća i drugih zgrada” na tlu Srbije.

Danas su dostupni rezultati istraživanja o približnom broju ubijenih lica, van borbe, za nekoliko regiona u Srbiji.

Pionirski rad na tu temu, koji je podrazumevao angažovanje većeg broja istraživača, pregled svih dostupnih izvora i prikupljanje svedočanstava savremenika, publikovali su 1977. Međuopštinski istorijski arhiv u Čačku i SUBNOR Čačka, Gornjeg Milanovca i Lučana. Zahvaljujući njihovim istraživanjima poznato je da su četnici tokom Drugog svetskog rata van borbe ubili 522 stanovnika četiri predratna sreza čija teritorija obuhvata tri navedene opštine. Na osnovu istih istraživanja poznato je da četnici dele odgovornost za stradanje 430 stanovnika naselja na teritoriji tri navedene opštine koje su uhvatili i predali Nemcima, nakon čega su uhvaćene osobe lišene života. Među neposredno ubijenima bilo je 99 žena od kojih su 43 ubijene klanjem. Na isti način ubijena su 102 muškarca.¹⁶ U broj od 545 nisu uračunati podaci o partizanima koji su bili stanovnici susednih srezova ili drugih regiona, a koji su ubijeni od strane četnika na području četiri sreza.

Jovan Zlatić, istoričar iz Niša, objavio je 1998. knjigu o aktivnostima JVuO na području Niškog okruga i Toplice, sa akcentom na kolaboraciju i represiju. U knjizi su priloženi statistički podaci o licima koja su ubijena van borbe od strane pet korpusa JVuO na području 14 srezova. Broj ubijenih od strane JVuO po srezovima iznosi: Sokobanjski: 47 (6 žena), Aleksinački: 32 (1 žena), Moravski (Žitkovac): 31 (6 žena), Ražanjski: 11, Niški: 27 (2 žene), Svrlijski: 55 (2 žene), Zaplanjski: 7, Belopalanački: 30 (3 žene), Lužnički: 16 (2 žene), Nišavski (Piroto): 9 (1 žena), Dobrički (Žitораđa): 61 (6 žena), Prokupački: 9 (1 žena), Jastrebački (Blace): 22 (3 žene), Kosanički (Kuršumlija): 12 (2 žene), uz napomenu da su 4. grupa jurišnih korpusa i Korpus gorske garde u letnjoj ofanzivi 1944. u tri poslednja sreza van borbe ubili 44 osobe od kojih šest žena. Ukupno je ubijeno 407 ljudi od kojih 41 žena. Najveći broj ubistava počinile su jedinice Deligradskog (121) i Topličkog korpusa (104). Po nacionalnom sastavu među ubijenima bilo je 300 Srba, 101 Rom i šest Bugara. Broj ubijenih Roma nije propor-

Milutina Jankovića (1. dragačevska brigada JVuO), do kraja 1943. silovali oko 70 žena u Dragačevu. (Носта Николић, *Историја равногорског покрета*, I-III, Београд, 1999, стр. III/211).

16 Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве, (ур. Драгољуб С. Суботић), Чачак, 1977, стр. 3-396.

cionalan broju pripadnika romske zajednice na području Niškog okruga i Toplice. Prema istim podacima pripadnici JVuO su na navedenom području batinali 252 osobe od čega 49 žena. Na području Toplice i Niškog okruga pripadnici JVuO, prema Zlatiću, izvršili su prinudnu mobilizaciju 2.640 lica. Na istom području spalili su 166 kuća i 103 ekonomske zgrade i opljačkali 286 domaćinstava.¹⁷

Broj ubistava bio je proporcionalan snazi ravnogorske organizacije i često je zavisio od toga da li je konkretno područje izvan ili u žarištu sukoba između JVuO i NOVJ. U udaljenim srezovima, gde je organizacija JVuO kasno formirana, broj ubijenih od strane JVuO bio je manji.

Gojko Škoro, istraživač iz Užica, 2002. objavio je publikaciju u kojoj je sabrao imena stanovnika sedam nekadašnjih srezova (današnjih opština) predratnog Užičkog okruga: Račanski (Bajina Bašta), Crnogorski (Kosjerić), Užički, Požeški, Ariljski, Zlatiborski (Čajetina) i Moravički srez (Ivanjica). U publikaciji su objavljeni poimenični podaci za 846 stanovnika okruga koje su ubili četnici i imena 282 stanovnika okruga koje su uhvatili i predali Nemcima koji su zatim ubili uhapšenike. Od 846 osoba koje su ubili četnici 90 su bile žene.¹⁸

Kada govorimo o broju stradalih po opštinama, najveći broj onih za čije smrtno stradanje snose odgovornost pripadnici JVuO bili su stanovnici opštine Užice. Četnici su tokom okupacije, van borbe, ubili 40 stanovnika opštine Užice koji su bili zarobljeni pripadnici partizanskih snaga. Među njima bile su četiri žene. Četnici su van borbe ubili 82 civilna stanovnika opštine Užice, pri čemu su 14 ubijenih bile žene. Mnogi od njih ubijeni su klanjem. Takođe, sedam civila sa ovog područja umrlo je od posledica batinanja koje su sproveli četnici, pri čemu su dve stradale osobe bile ženskog pola. Pripadnici JVuO su tokom okupacije zarobili 87 partizana sa područja Užica i potom ih predali nemačkom okupatoru, nakon

17 Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу 1941-1944.* IV, Равногорски покрет и Југословенска војска у отаџбини, Ниш, 1998, стр. 517-522.

18 Гојко Шкоро, *Истина је у именима. Страдали у Ужичком округу у Другом светском рату,* Ужице, 2002, стр. 63-224.

Osim za navedenih 1.128 poimenično poznatih lica, Škoro je priložio i nepotpune podatke za 240 nepoznatih partizana koje su navodno ubili četnici i 30 nepoznatih partizana koje su navodno uhvatili četnici i predali Nemcima, kao i za pet nepoznatih osoba koje su navodno ubili četnički odmetnici, ali ovi podaci zahtevaju poimeničnu identifikaciju kako bi bili integrisani u ukupan zbir stradalih.

čega su zarobljeni partizani ubijeni od strane nemačkih vojno-policijskih snaga. Od 87 poimenice poznatih zarobljenih partizana, 58 su streljani 27. novembra 1941. u Valjevu, a ostatak je streljan decembra 1941. u Užicu ili je stradao u nemačkim logorima (delom kao zatočenicima logora Banjica, a pretežno kao zatočenicima nemačkih logora u Norveškoj).¹⁹

Prema podacima iz literature, zasnovanim na posleratnom popisu koji su sproveli aktivisti lokalnog SUBNOR-a i istraživač Jovan Radovanović (a preuzeo ih je Gojko Škoro), pripadnici domaćih oružanih formacija sa područja Požege, koje su vojno i politički saradivale sa okupatorom, odgovorne su za smrt 279 osoba, pri čemu su 213 bili stanovnici naselja u okviru današnje opštine Požega, a 66 su stanovnici okolnih opština (srezova) ili partizanski borci iz udaljenijih područja – koje su van borbe ili u borbi ubili požeški četnici, na teritoriji opštine Požega. Od ukupnog broja, četnici su odgovorni za stradanje 271 lica, a SDK za stradanje osam lica. Od 279 stradalih 188 su bili pripadnici partizanskih formacija, a 91 civili. Od 213 ubijenih stanovnika naselja na području opštine Požega, za čiju smrt su odgovorni četnici i SDK, četnici su neposredno, van borbe, ubili 134 lica, a ljotićevci osam lica. Od posledica četničke torture umrlo je 14, a od ranjavanja u borbi sa četnicima – tri stanovnika požeškog kraja. Četnici su 1941-1942. izvršili hvatanje 23 stanovnika požeškog kraja, pripadnika Užičkog partizanskog odreda, koje su nakon hvatanja predali nemačkom okupatoru, nakon čega su uhapšenici smrtno stradali (najveći deo streljan je u Valjevu 27. novembra 1941, a ostatak je ubijen u nemačkim logorima). U broj od 213 stradalih uračunat je 21 partizan iz požeškog kraja koji je poginuo u borbama sa četnicima, tokom okupacije, pretežno novembra 1941. Takođe, u taj broj je uračunato 10 stanovnika naselja na tlu opštine koji su ubijeni od strane četničkih odmetnika 1945-1946, pri čemu je polovina ubijena van borbe. Kada govorimo o rodnoj strukturi stradalih, među 213 zabeleženo je 20 žena, pri čemu su četnici ubili 18, a SDK dve ženske osobe.²⁰

Prema podacima iz literature, zasnovanim na posleratim istraživanjima koji su sproveli aktivisti lokalnog SUBNOR-a i lokalni istraživači, a

19 Цветови у огњу. Изгинули у рату 1941-1945. године у општини Титово Ужице, (ур. Раде Познанаовић), Титово Ужице, 1970, стр. 11-280; Гојно Шкоро, н.д., стр. 63-181.

20 Јован Р. Радовановић, *Пожега у НОР и револуцији 1941-1945*, Пожега, 1986, стр. 447-609.

koje je dopunio Gojko Škoro, pripadnici domaćih oružanih formacija, koje svrstavamo u snage kvislinštva i kolaboracije, na području Arilja tokom 1941-1945. odgovorni su za smrt 238 osoba. Od 238 stradalih zabeleženo je stradanje 21 ženske osobe. Sve stradale žene bile su sa područja opštine Arilje i sve su ubijene od strane četnika. Od 229 stradalih 200 su bili stanovnici Ariljskog sreza, a 29 partizani iz susednih srezova ili okolnih regiona. Pripadnici JVuO su tokom okupacije van borbe ubili 53 stanovnika opštine Arilje koji su bili zarobljeni pripadnici partizanskih snaga, dok su tri ariljska partizana umrla od posledica ranjavanja i torture od strane JVuO, a jedan je izvršio samoubistvo zbog izloženosti torturi od strane četnika. Od tih 57 lica svi su bili muškarci. Pripadnici JVuO tokom okupacije van borbe neposredno su ubili 64 civilna stanovnika sreza, pri čemu su 14 bile žene. Većina civila ubijena je klanjem. Takođe, sedam civila, od kojih dve žene, umrlo je od posledica batinanja koje su sproveli četnici. Jedna muška osoba izvršila je samoubistvo nakon pretrpljene torture od strane četnika. Ariljski četnici odgovorni su za neposredno ubijanje, van borbe, 28 poimenice poznatih partizana i jednog civila koji nisu bili stanovnici naselja na području današnje opštine Arilje. Četnički odmetnici su na području opštine Arilje, nakon oslobođenja, van borbe ubili 10 osoba pri čemu su četiri osobe bile žene. Pripadnici JVuO su tokom okupacije zarobili 55 partizana sa područja Arilja i potom ih predali nemačkom okupatoru, nakon čega su zarobljeni partizani ubijeni od strane nemačkih vojno-policijskih snaga. Od 55 zarobljenih partizana, 43 su streljani decembra 1941. u Arilju i Čačku, a ostatak je stradao u nemačkim logorima (delom kao zatočnici logora Banjica, a pretežno kao zatočnici nemačkih logora u Norveškoj).

Dragoslav Dimitrijević Beli, istraživač iz Beograda, 2009. objavio je knjigu u koju je uvrstio poimenične podatke o osobama koje su ubili pripadnici Avalskog korpusa JVuO 1943-1944. na području tri sreza južno od Beograda: Posavski (Umka), Vračarski i Gročanski. Na području tri navedena sreza četnici su ubili 323 meštana od čega 75 žena. Većina žrtava ubijena je klanjem. Najviše je ubijeno stanovnika Posavskog sreza (današnja opština Barajevo i delovi opština Obrenovac i Čukarica). U tom srezu ubijena su 183 stanovnika od čega 52 žene. U Gročanskom srezu ubijen je 101 stanovnik od čega 14 žena, dok je u teritorijalno najmanjem Vračar-

skom srezu ubijeno 39 meštana od čega devet žena. Na tom području od strane četnika ubijen je i veći broj lica koja nisu imala stalno prebivalište na teritoriji tri sreza. Uglavnom je reč o stanovnicima Beograda. Dimitrijević iznosi tvrdnju da broj takvih lica iznosi najmanje 147, ali ne navodi uvek poimenične podatke jer mu dostupni izvori to nisu omogućili. Avalski korpus je formiran u leto 1943. i odstupio je sa matične teritorije početkom oktobra 1944. Za nešto više od godinu dana pripadnici Avalskog korpusa ubili su preko 400 civila.²¹ Ako uzmemo u obzir da su jedinice pet korpusa JVuO na području 14 srezova Niškog okruga i Toplice ubile sličan broj stanovnika nameće se zaključak o aktivnostima Avalskog korpusa, pogotovo jer su jedinice tog korpusa ispoljile najmanje antiokupatorskih aktivnosti. Prevashodna aktivnost jedinica Avalskog korpusa sastojala se u borbama protiv Kosmajskog NOP odreda i terorisanju partizanskih simpatizera. Stoga nije neobično što su revolucionarni teror i partizanska retorizacija na području Vračarskog i Gročanskog sreza bili intenzivniji nego u svim srezovima Niškog okruga, ako izuzmemo grad Niš gde je oštrica posleratne represije bila usmerena prema pripadnicima i saradnicima kvislinškog aparata.

Vredi pomenuti dve publikacije objavljene sredinom poslednje decenije 20. veka koje obuhvataju popise palih boraca NOVJ/JA i civila ubijenih od strane okupatora i snaga kolaboracije koji su u posleratnom narativu imenovani zajedničkim nazivom – žrtve fašističkog terora – na teritoriji opština Valjevo i Trstenik. Te dve publikacije izdvajaju se u odnosu na neke slične pokušaje jer sadrže datum i mesto stradanja kao i osnovne podatke o identifikaciji žrtve. Ta dva popisa ne sadrže napomene o osobama koje su ubile nemačke vojno-policijske snage, a da su ih prethodno zarobili legalizovani četnici. Obe publikacije rezultat su istraživanja lokalnih SUBNOR-a, pri čemu je u prikupljanju podataka i objavljivanju prve publikacije uzeo učešća i Istorijski arhiv Valjevo.

Prva publikacija obuhvata podatke o palim borcima i žrtvama terora okupatora i snaga kolaboracije sa područja opštine Valjevo. U toj publikaciji navedeni su poimenični podaci za 133 osobe ubijene van borbe od

21 Драгослав Б. Димитријевић Бели, *Где је моја мама? Прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини*, Београд, 2009, стр. 173-355.

strane JVuO i, u manjoj meri, legalizovanih četnika, pri čemu su 112 bili civili, a 21 zarobljeni partizani. Među njima je bilo 17 žena.²²

Druga publikacija obuhvata podatke o palim borcima i žrtvama terora okupatora i snaga kolaboracije sa područja opštine Trstenik. U toj publikaciji navedeni su poimenični podaci za 201 lice koje su van borbe ubili pripadnici JVuO i, u manjem broju, legalizovani četnici. Među njima je bilo 46 žena i šestoro dece.²³

Intenzitet terora neretko je bio uslovljen samovoljom lokalnih komandanata, od zapovednika korpusa i brigada pa do seoskih komandanata. Vrhovna komanda JVuO bila je nemoćna da spreči samovolju, ali nije ni pokazivala spremnost i odlučnost da sankcioniše oficire komandno odgovorne za zločine, koji su najčešće naređivali masovna ubistva i druge kolektivne represalije, a ponekad i sami vršili ubistva.

Represalije JVuO na području Srbije naročito su bile intenzivne tokom tri ratne zime i bile su u korelaciji sa namerama Vrhovne komande da uništi izolovane partizanske grupe i odrede u Srbiji u uslovima koji su neuporedivo više pogodovali antikomunističkim snagama, a koje je prirodno nametala zima. U tim okolnostima, u uslovima konstantne potere i hajke, kada je znatno teže bilo preživeti, četnici su dodatno intenzivirali teror nad stvarnim, potencijalnim i navodnim partizanskim saradnicima. Teror je neretko pogađao i porodice koje nisu neposredno pomagale partizane, a imale su bliske rođake u partizanskim redovima ili, jednostavno, nisu skrivale propartizanski sentiment – koji je neretko bio rezultat negativne prakse lokalnih četnika, odnosno terora nad civilima.

Druga ratna godina, sem prvog i poslednjeg meseca, nije bila obeležena primerima masovnog terora JVuO – za razliku od dve naredne godine. Od sredine decembra 1942. do početka septembra 1944. teror JVuO nad seoskim stanovništvom bio je kontinuiran. Represalije su zabeležene u svim delovima Srbije u kojima je postojala organizacija JVuO, naročito u seoskim područjima gde je JVuO držala vlast i osobito u delovima zemlje gde je saradnja sa SDS bila intenzivnija. Najmasovniji zločini počinjeni su decembra 1941, februara i decembra 1943. Masovna ubistva nad bošnjač-

22 *Споменница палим борцима и жртвима фашистичког терора општине Ваљево 1941-1945*, (пр. Бранислав Милосављевић и др.), Ваљево, 1995, стр. 15-149.

23 *Монографија о учесницима НОР-а 1941-1945. општине Трстеник*, (ур. Ристо Асентић), Трстеник, 1996, стр. 59-374.

kim stanovništvom u Pribojskom srezu 5-11. februara 1943. izdvajaju se po intenzitetu, sveobuhvatnosti, broju i strukturi žrtava, kao i po posledicama zločina. Zločini u pribojskom kraju bili su etnički motivisani – žrtve su ubijane bez obzira na starost i pol isključivo zbog njihovog etničkog porekla. U drugim delovima Srbije zločini su bili politički motivisani jer je oštrica terora bila usmerena prema partizanskim saradnicima, simpatizerima i rođacima. Pojedina sela koja su 1941-1942. bila izložena teroru nemačkog okupatora i kvislinških oružanih snaga, tokom 1943-1944. nije mimoišao teror JVuO. Naročito su stradala sela čiji stanovnici su znatnije učestvovali u partizanskom ustanku 1941. Represalije legalizovanih ravnogorskih četnika i JVuO najintenzivnije su zahvatile zapadnu Srbiju, dolinu Zapadne Morave, Šumadiju, smederevsko Podunavlje, Pomoravlje i delove istočne Srbije.

„Uništenje komunista bilo je potrebno i meni i Nemcima”: zločini ravnogorskih i legalizovanih četnika u Srbiji 1941.

Najmasovniji zločini koje su počinili ili su u njima učestvovali četnici Draže Mihailovića, na tlu Srbije, ako izuzmemo pokolj nad muslimanskim stanovništvom u Pribojskom srezu početkom februara 1943, počinjeni su novembra i, naročito, decembra 1941, prvenstveno na području zapadne Srbije, koja je predstavljala najznačajnije partizansko uporište tokom ustanka. Većina žrtava bili su zarobljeni partizani i njihovi saradnici ili aktivni simpatizeri. Reč je o stotinama ubijenih i još većem broju zarobljenih partizana koji su ustupljeni okupatoru koji ih je ubio krajem 1941. i tokom 1942, na stratištima u nekoliko gradova Srbije ili u nemačkim logorima u Srbiji i Norveškoj. U hvatanju, zarobljavanju i ubijanju partizana ili njihovoj predaji okupatoru – učestvovalo je nekoliko hiljada četnika pod tadašnjom ili prethodnom komandom Draže Mihailovića i tzv. vladinih četnika koji su usko saradivali sa ravnogorskim četnicima. Najznačajniji doprinos u hvatanju pasiviziranih partizana i njihovih aktivnih saradnika pružili su pripadnici legalizovanih ravnogorskih odreda. Nakon oslobođenja mnogi od najistaknutijih učesnika u tim zločinima hvatani

su i likvidirani po kratkom postupku dok je manjini suđeno pred vojnim sudovima. Ubistva, hvatanja i predaja Nemcima zarobljenih partizana i njihovih simpatizera, krajem 1941, u vreme i neposredno nakon uništenja partizanske vlasti u zapadnoj Srbiji, predstavljaju najmasovnije zločine na području Užičkog, Čačanskog i Valjevskog okruga tokom Drugog svet-skog rata nad pripadnicima partizanskih snaga i njihovih aktivnih sarad-nika. Učešćem u masovnom hvatanju i likvidaciji pripadnika partizanskih odreda i njihovih saradnika, čak ako zanemarimo aktivnu borbu protiv partizana, četnici Draže Mihailovića i legalizovani ravnogorci učinili su značajne usluge nemačkom okupatoru u uništenju partizanskog pokreta na području dotadašnje *Užičke republike*. Čak i nakon uništenja većine partizanskih jedinica, odnosno nakon svođenja odreda na malobrojne izo-lovane jedinice, četnici su na području zapadne Srbije kontinuirano spro-vodili teror nad partizanskim pristalicama i članovima porodica odbačenih partizana. Takva praksa bila je karakteristična i u drugim delovima Srbije, naročito tokom poslednje dve godine okupacije čime se nastojalo ugušiti obnavljanje i omasovljenje partizanskih jedinica, u čemu je okupator uspe-vaao da prepozna vlastiti interes.

Naveću primere najmasovnijih ubistava u kojima su krajem 1941. i početkom 1942. neposredno učestvovali ili su posredno participirali pri-padnici ravnogorskog četničkog pokreta, bez obzira da li je reč o ilegalnim ravnogorskim odredima ili onima koji su se legalizovali, s obzirom na to da je većina legalizovanih četnika tokom 1943. ponovo pristupila ravnogor-skoj organizaciji pogotovo jer tokom 1942. nisu ni prekidali komunikaciju i saradnju sa ilegalnim odredima.

Pre toga, vredni pomenuti zločine četnika koji su povremeno ili pri-vremeno priznavali komandu Draže Mihailovića na teritoriji jugozapadne Srbije.

Ivanjički četnici, pod vođstvom samozvanog vojvode Božidara Čoso-vića, 5. septembra 1941. ubili su 16 Muslimana u Novoj Varoši, uklju-čujući ubistva nekoliko maloletnika. Jedan broj ubijenih mučen je pre likvidacije.²⁴ Novembra 1941, u vreme sukoba između Srba i Muslima-na u novopazarskom kraju (Deževski srez), četnici su ubili više desetina muslimanskih civila. Za razliku od pokolja nad muslimanskim življem

²⁴ Мирно Туковић, *Сањац у Народноослободилачкој борби*, Београд, 1964, стр. 124.

u pribojskom kraju, februara 1943, četnički zločini nad muslimanima u Deževskom srezu mogu se posmatrati kao reakcija na zločine muslimanskih kvistlinških snaga nad Srbima, koji neposredno prethode ili se dešavaju u danima četničkih pokolja, iako se ne mogu pravdati prethodnim zločinima, budući da je većina žrtava poticala iz redova neboračkog stanovništva. U selu Požega, 4. novembra 1941, četnici su ubili šest i ranili sedam muslimanskih civila (pretežno žene i deca, izbeglice iz sela Kuline), da bi nakon nekoliko dana dve žene umrle od posledica ranjavanja. Naredni masovni zločin četnika nad Muslimanima dogodio se 21. novembra, kada su u novopazarskim selima ubijena 22 lica.²⁵

Zločini ravnogorskih četnika prema zarobljenim partizanima zabeleženi su odmah nakon otpočinjanja oružanog sukoba između partizana i ravnogoraca na tlu zapadne Srbije.

Četnici pod komandom Filipa Ajdačića, 2. novembra 1941. u selu Skakavci, pokraj Kosjerića, izvršili su masakriranje devet komunista sa područja Kosjerića i okolnih sela. U mučenju i masakriranju žrtava učestvovao je lično Ajdačić. Među žrtvama bile su i dve učiteljice.²⁶ Ravnogorski četnici su 4. novembra 1941. izvršili napad na partizansku bolnicu u selu Gornja Gorevnica pokraj Čačka. U bolnici je zarobljeno 11 partizana pri čemu je jedan bolničar ubijen na licu mesta. Zarobljenici su sprovedeni u selo Brajići, u podnožju Ravne gore, gde su saslušavani i maltretirani, da bi ih četnički preki sud osudio na smrt. Streljani su 5. novembra u Brajićima. Od 11 ubijenih, sedmorica su bili žitelji Gornje Gorevnice.²⁷

Mihailovićeви četnici su 1. novembra u Mionici zarobili dve grupe partizana, koji su najvećim delom streljani 6-9. novembra u Brajićima nedaleko od štaba Draže Mihailovića. U jednoj grupi nalazilo se 33 pripadnika partizanskog sanitetskog osoblja i partizanskih ranjenika. U ovoj grupi bilo je 19 bolničarki, četiri ranjenika i najverovatnije devet boraca koji su pratili kolonu kao obezbeđenje. Zarobljenici su bili borci Kosmajskog i Posavskog partizanskog odreda. Većina zarobljenih bolničarki bile

25 Милодраг Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994, стр. 39-45.

26 Раде Познановић, Милун Раонић, Милорад Радојчић, *Трагом издаје. Сведочења о издаји четника и стрељању на Крушику у Ваљевоу 1941*, Ваљево, 1987, стр. 53-67; *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 501-502.

27 Раде Познановић, Милун Раонић, Милорад Радојчић, *н.д.*, стр. 76-77.

su komunistkinje iz Beograda. U drugoj grupi nalazili su se borci Valjevskog partizanskog odreda. Ta grupa brojala je najmanje osam streljanih partizana, najvećim delom stanovnika Mionice. U vreme navedenih streljanja, Draža Mihailović se nalazio u Brajčićima.²⁸

Vrhovni štab NOPOJ 8. novembra 1941. izdao je naređenje svim partizanskim jedinicama na području Užičke republike. Naređenje je potpisao Josip Broz Tito:

„U vezi sa poslednjim događajima, u kojima su vojno-četnički odredi istupili sa oružanim snagama protiv partizanskih odreda – događaju se mnogobrojne pojave zverskog mučenja, prebijanje i ubijanje naših partizana i kurira od strane raznih okorelih zlikovaca koji se nalaze u tim odredima, upućuje se sledeće naređenje svim našim odredima: Pod pretnjom smrtne kazne zabranjuje se odgovarati na te zločine postupcima koji nisu dozvoljeni u partizanskim redovima. a) maltretiranje, prebijanje ili bilo kakvo ispoljavanje lične mržnje prema zarobljenicima koji padaju u naše ruke. b) apsolutno je nedozvoljeno maltretiranje i zlostavljanje stanovništva na onim područjima gde se vode borbe, iako ono nije naklonjeno nama. Zarobljeni neprijateljski oficiri i vojnici imaju se stražarno sprovesti najbližim partizanskim komandama, koje će onda same preuzeti istragu protiv pojedinaca iz redova zarobljenika za koje se neophodno dokaže da su vršili bilo kakva zverstva ili nedela.”²⁹

Ovo naređenje imalo je za posledicu da su partizani tokom novembra 1941. pustili na slobodu nekoliko stotina zarobljenih četnika, i pored činjenice da su u istom razdoblju četnici streljali zarobljene partizane ili ih predavali Nemcima.

Primeru radi, borci Čačanskog partizanskog odreda, prilikom napada Mihailovićevih četnika na grad 8. novembra 1941, zarobili su, kako se obično pominje u literaturi, oko 400 četnika. Osim oficira i žandarma u četničkim redovima, svi su pušteni kućama, dok je manji broj zarobljenih četnika dobrovoljno pristupio partizanima.³⁰ Partizani Zlatarske, Pribojske i Novovaroške čete su 21-22. novembra 1941. u Akmačićima kod Nove Varoši napali četničku grupaciju od stotinjak boraca. Zarobljeno je 85 čet-

28 Исто, стр. 103-109.

29 Зборник НОР-а, II/2, Београд, 1954, стр. 82.

30 Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“, Чачак, 1982, стр. 220-227.

nika koji su razoružani i pušteni kućama sem petorice organizatora koji su streljani.³¹ Korektan odnos zabeležen je i prema četnicima Koste Pećanca novembra 1941. u svrljiškom kraju gde su pripadnici Svrljiškog i Ozrenskog partizanskog odreda razoružali i pustili stotinjak četnika. „Zadržane su samo četovođe i vojvode i one su streljane na Zelenom vrhu: Dragomir Kostić Ljupče iz Ribara, Gaja Radenković iz Galibabinca, Vitomir Rusić i Živojin Stojanović, obojica iz svrljiškog sela Izvor.” U Sićevu, istočno od Niša, pripadnici Svrljiškog partizanskog odreda 2-3. novembra su razoružali i pustili oko 40 četnika Koste Pećanca. „Odredu se priključilo 10 četnika koji su izrazili spremnost da se bore protiv okupatora.” Tom prilikom streljana su dvojica četničkih organizatora.³²

Četnici Draže Mihailovića su uz posredstvo samozvanog vojvode Jovana Škavovića, 13. novembra 1941. predali Nemcima oko 365 zarobljenih partizana. Predaja zarobljenih partizana dogodila se u selu Slovac, smeštenom između Valjeva i Lajkovca.³³ Škavović je priznavao komandu vojvode Koste Pećanca, ali je aktivno saradivao sa četnicima Draže Mihailovića u borbi protiv partizana. U predaji zarobljenika učestvovao je i Pavle Meško-
vić, ravnogorski oficir. Ovim činom Mihailović je želeo ukazati nemačkom okupatoru da su četnici i dalje spremni na saradnju, iako je ovaj Mihailovićev predlog odbijen 11. novembra 1941. prilikom pregovora u Divcima. Nemački Vermaht je 27. novembra streljao najmanje 261 partizana zarobljenog i ustupljenog od strane četnika. Toliko je streljanih utvrđeno imenom i prezimenom. Pet partizana je preživelo streljanje, manji broj je prethodno pušten, a ostali su sprovedeni u logore koje mnogi neće preživeti. Prema sećanju Miloša Uroševića iz Junkovca, koji je preživio streljanje, na stratištu na brdu Krušik prilikom streljanja bili su prisutni i četnici Koste Pećanca koji su učestvovali u sprovođenju zatvorenika iz privreme-

31 Дико Пејатовић, *Ватре из долине*, Нова Варош, 1983, стр. 172.

32 Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу (1941-1944)*, III, Четници војводе Косте Миловановића Пећанца, Ниш, 1995, стр. 117-118.

33 Немачки војници су пре 13. новембра 1941. два пута вршили злочине у Словцу. Најпре су 21. септембра убили четворicu мушкарца, који нису успели на време да побегну из њихових кућа, да би 2. октобра убили троје мештана, од којих једну 19-годишњу девојку, и двојцу мушкарца из суседног Ратковца. У оба наврата су спалили одређен број кућа. (АЈ, ДК, 110, ф. 478, с. 256-296). Сличне злочине немачка 164. пеџадјиска дивизија Вермахта починила је у свим околним селима.

nog zatvora do mesta gde su streljani.³⁴ Budući da predaja oko 365 partizana Nemcima, od kojih su Nemci streljali oko 300 u Valjevu tokom 1941, predstavlja nesumnjiv primer saučestvovanja u stradanju ratnih zarobljenika i najmasovniji primer stradanja partizanskih zarobljenika u Srbiji, revizionistička historiografija je nastojala da relativizuje ili ignoriše odgovornost ravnogorske Vrhovne komande za njihovo stradanje.³⁵

Partizanska strana je 20. novembra odlučila da potpiše sporazum sa četnicima o primirju iako je bilo poznato da su nedugo pre toga Mihailovićeви ravnogorci uz posredstvo Pećančevog vojvode ustupili Nemcima veći broj partizanskih zarobljenika. U selu Radalj, pokraj Loznice, četnici pod komandom Rajka Markovića (priznao komandu Draže Mihailovića), 17. novembra predali su Nemcima 23 zarobljena partizana. Istog dana Nemci su u Banji Koviljači streljali 20 partizana, prethodno preuzetih u Radlju, dok su trojica partizana sprovedena u nemački logor u Šapcu.³⁶

Devetnaest boraca Rudarske čete Kopaoničkog partizanskog odreda zarobljeno je od strane četnika 18. novembra u dragačevskom selu Kaona. Zarobljenici su streljani sutradan u blizini sela Lisa. Petorica partizana su pobegla sa stratišta izbegavši streljanje. U istom navratu streljan je i jedan borac Moravičkog partizanskog odreda. Najodgovorniji za stradanje zarobljenika bili su zapovednici legalizovanih četnika Miloje Mojsilović, komandant Jeličkog četničkog odreda (sve do sredine novembra je priznao komandu Draže Mihailovića) i samozvani vojvoda Božidar Ćosović.³⁷ Krajem novembra, u dragačevskom selu Donji Dubac, četnici su zarobili 24 partizana, mahom pripadnika Kopaoničkog i Kraljevačkog partizanskog odreda. Zarobljenici su sprovedeni u četnički zatvor u Lisi gde su bili podvrgnuti torturi. Tom prilikom ubijene su dve partizanke. Jedan zarobljenik je zadržan u četnicima dok su ostali (21) predati Nemcima koji su

34 AJ, DK, 110, f. 426, s. 104, Izjava Miloša Uroševića iz Junkovca, Valjevo, 13.2.1945; Раде Познановић, Милун Раонић, Милорад Радојчић, н.д., стр. 244-266.

35 Уредити: Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанског краја*, I, У пламену устанка: ратна 1941. година, Чачак-Г.Милановац-Краљево, 2002, стр. 358. Kosta Nikolić u tromnoj *Istoriji ravnogorskog pokreta ne pominje predaju oko 365 partizana Nemcima od strane četnika.*

36 Драгослав Пармановић, *Мачвански (подрински) Народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, Шабац, 1973, стр. 671, 674.

37 Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево: слободарски и револуционарни развој*, Чачак-Лучани, 1981, стр. 275-276.

ih streljali u Čačku početkom decembra.³⁸ Četnici su krajem novembra zarobili 12 stanovnika sela Virovo, pokraj Arilja, koji su bili borci Dragučevskog bataljona Čačanskog partizanskog odreda. Zarobljenici su takođe predati Nemcima koji su ih streljali u Čačku 7. decembra.³⁹

Četnici pod komandom Pećančevog vojvode Pavla Gučanina, koji je zapovedao sa 15 četnika pod njegovom prethodnom komandom i sa 30-40 četnika pod prethodnom komandom Draže Mihailovića, zajedno sa pripadnicima 5. SDO i nemačkog Vermahta, 1. decembra 1941. opkolili su sela Donja i Gornja Trepča, pokraj Čačka, pohapsili sve muškarce od 15 do 70 godina starosti i izdvojili 14 pripadnika i simpatizera partizanskog pokreta koje su streljali. Streljanje je izbegao jedan meštанин Donje Trepče koji je pobegao sa stratišta. Osmorica uhapšenih stanovnika Donje Trepče predati su Nemcima koji su ih streljali u Čačku, od 3. do 9. decembra.⁴⁰ Četnici pod komandom Pavla Gučanina 3. decembra u Mojsinju pokraj Čačka streljali su 36 zarobljenih partizana, stanovnika Donje Gorevnice, Ostre i drugih sela sa područja Čačka i Kragujevca, koje su zarobili Nemci, ljoticčevci i četnici. Reč je uglavnom o zarobljenim partizanima koji su se vratili kućama nakon znatnog osipanja Čačanskog partizanskog odreda, i koji u momentu zarobljavanja nisu bili pripadnici neke oružane formacije.⁴¹ Četnici pod komandom majora Manojla Koraća koji je prethodno priznavao komandu pukovnika Draže Mihailovića, da bi početkom

38 Гојко Шјоро, *н.д.*, стр. 196-198.

39 *Исто*, 198-200.

40 *Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија догађаја*, (ур. Вук Петронијевић), Чачак, 1968, стр. 181; Радисав С. Недовић, *Чачански крај и НОБ: слободари на стратиштима*, Чачак, 2009, стр. 23-256.

41 АЈ, ДК, 110, ф. 484, с. 272-288; *Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија...*, стр. 183-184. У регистру ДКТГ за општину Чачак заведен је одређени број личности одговорних за наведене злочине почетком децембра: Радеико Јанковић (РКТГ-4509) из Бреснице, извршио је самубиство почетком 1945. како не би био уапшен као одметник (у његовом картону пише да је наводно „убијен“). Према подацима ДК, Јанковић је учествовао у хапшењима особа које су стrelјане у Мојсињу као и у њиховом убјању. Милутиу Вучковић (РКТГ-4607) из Мрчајевца, „стrelјан као злочинас“ како наводе подаци ДК, такође је учествовао у хапшењима у Лјубићком срезу и стrelјању у Мојсињу. Гвоздеи Ратковић (РКТГ-5055) и Драгојло Симић (РКТГ-5059) из Остре, обојика стrelјани у Чачку након ослобођења, према сећањима савременика, одлучивали су ко ће од уапшеишан становника Остре бити стrelјан у Мојсињу. Павле Гучанин (РКТГ-99989), четнички војвода из Бреснице и један од најодговорнијих за масовне злочине над припадницима НОП-а у Лјубићком срезу крајем 1941. и почетком 1942, заведен је у регистру ДКТГ као жртва комунистичке репресије иако су га убили Немци 1943.

decembra 1941. legalizovao njegov odred, streljali su 5. decembra 1941. u selu Rošci pokraj Čačka 10 zarobljenih partizana. Većina streljanih bili su stanovnici sela Rošci i Trbušani. U noći 6-7. decembra u selu Trbušani pokraj Čačka, četnici Draže Mihailovića pod komandom Žarka Borišića streljali su devet donedavnih partizana, stanovnika Trbušana, koji u momentu zarobljavanja nisu bili pripadnici oružane formacije.⁴²

Četnici Draže Mihailovića u čačanskom kraju legalizovali su delovanje u okviru kvislinških formacija početkom decembra 1941. i na taj način su se statusno izjednačili sa tzv. vladinim četnicima, odnosno četnicima vojvode Koste Pećanca. Prethodno, tokom novembra 1941, legalizovan je Jelički četnički odred Miloja Mojsilovića, koji je pre toga priznao komandu Draže Mihailovića. O legalizaciji Mihailovićeve četnika u čačanskom kraju nedvosmisleno svedoči izveštaj poručnika Predraga Rakovića, komandanta Ljubičkog četničkog odreda. Raković navodi da je „posle održane sednice na Ravnoj gori 30. novembra 1941. i prema dobitvenim instrukcijama” noću između 30-31. novembra krenuo ka Gornjoj Gorevnici gde se njegov odred od 200 boraca susreo sa 5. dobrovoljačkim odredom pod komandom potpukovnika Marisava Petrovića. Istog dana Raković je zamoljen, kako navodi, da sa Ljubičkim četničkim odredom „pođe u pretres terena Gornje Gorevnice i čišćenje od komunista”, pri čemu su četnici snabdeveni municijom od 5. SDO. Uveče je Raković sa Petrovićem otišao u Čačak gde se susreo sa komandantom SDO, pukovnikom Kostom Mušickim, koji je bio zapovednik vojnih snaga Nedićeve vlade u čišćenju zapadne Srbije od ostataka partizanskih odreda:

„Uglavnom, to večer sam s njima dogovorio da ostanem na terenu sa svojim odredom radi čišćenja terena od komunista, što mi je ustvari i bio zadatak kad sam pošao na svoj teren sa Ravne gore... Uništenje komunista bilo je potrebno i meni i Nemcima i ljotićevcima, te smo se u ovom poslu složili i postali 'saveznici'.”⁴³

Upravo su legalizovani četnici, uz nemačkog okupatora, odgovorni za najveći broj ubistava i zločina u čačanskom kraju, decembra 1941. Od početka novembra 1941, odnosno od početka četničkog napada na parti-

42 Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија..., стр. 186-187.

43 Zbornik NOR-a, XIV/1, Beograd, 1981, str. 766-767, Izveštaj poručnika Predraga Rakovića iz prve polovine decembra 1942. Draži Mihailoviću o radu za vreme legalizacije od decembra 1941. do decembra 1942.

zane, pa do 31. decembra 1941, četnici su na čačanskom području (opštine Čačak, Gornji Milanovac, Lučani, odnosno Trnavski, Ljubički, Takovski i Dragačevski srez) van borbe ubili 166 zarobljenih partizana i njihovih simpatizera. Od tog broja 69 ubijeno je u novembru, a 97 u decembru 1941.⁴⁴

Četnici su na području četiri navedena sreza krajem 1941. i početkom 1942. uhvatili više stotina partizana koje su predali nemačkom okupatoru. Publikovani su poimenični podaci za 430 stanovnika ova četiri sreza koji su uhvaćeni od četnika i ubijeni od strane Nemaca. Među njima je najviše bilo stanovnika sledećih naselja: Čačak (51), Preljina (26), Gornji Milanovac (21), Prijedor (16), Atenica (14), Virovo (13), Prislonica (12), Ljubić (11), Pranjani (10), Rakova (10), Banjica (10), Slatina (10), Gornja Gorevnica (10), Lunjevica (10), Rajac (9), Guča (9), Donja Trepča (8), Ježevica (8), Velereč (8), Leušići (8), Koštunići (8), Trnava (6), Kulinovci (5), Mrčajevci (5), Jezdina (5).⁴⁵

Jedno od masovnih stratišta partizana u zapadnoj Srbiji bio je i Vojnotehnički zavod u Čačku gde su Nemci od 4. decembra 1941. do 20. januara 1942. streljali 173 pripadnika NOP-a iz čačanskog, takovskog i dragačevskog kraja.⁴⁶ Od tog broja četnici su uhvatili i predali Nemcima čak 167 streljanih lica. Od 430 uhvaćenih stanovnika četiri sreza koji su predati Nemcima, 72 je streljano 27. novembra 1941. u Valjevu, 54 su ubijeni kao zatočenici Banjičkog logora, 77 je stradalo u nemačkim logorima u Norveškoj, 20 je streljano u Kragujevcu 22. marta 1942, dok je 40 ubijeno u logorima u Nemačkoj i Grčkoj.⁴⁷ Nakon što je nemačka komanda 7. decembra 1941. naredila da „sva lica od 15 do 60 godina dođu i jave se u Vojnotehnički zavod radi dobijanja legitimacija”, mnogi pasivizirani pripadnici i saradnici Čačanskog partizanskog odreda prijavili su se vlastima. U Zavodu je istog dana zatočen velik broj građana:

44 Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве, стр. 3-396.

45 Радисав С. Недовић, н.д., стр. 23-256.

46 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*. III, Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945. година, Чачак-Краљево, 2004, стр. 346-354.

47 Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве, стр. 3-396; Радисав С. Недовић, н.д., стр. 23-256.

„Odmah zatim je formirana 'komisija od uglednih građana', koju su sačinjavali Nemci, ljotićevci, nedićevci, četnici, koja je vršila izdvajanje partizana i njihovih saradnika. Na čelu ove komisije bili su jedan nemački viši oficir i major Vojske Kraljevine Jugoslavije Vojin Ratković... Pred sam početak rada 'komisije uglednih građana' iz prostorija Zavoda izvedena je trčecim korakom i na obližnjem stratištu streljana grupa od oko 50 partizanskih boraca. U toku noći, oko 23 časa, u blizini Zavoda, na mestu Vasovića rupe, streljana je još jedna grupa od oko 70 partizanskih boraca koji su bili doterani iz gučkog zatvora.”⁴⁸

Sutradan je u Vojnotehničkom zavodu formiran preki sud koji je odlučivao o sudbini zatočenih lica. Na čelu suda nalazio se sveštenik Dragutin Bulić, član JNP Zbor.

Navodim nekoliko primera o stradanju partizana Čačanskog partizanskog odreda koje su uhvatili četnici nakon čega su uhapšenici predati Nemcima i potom streljani. Milutina Krdžića iz Gornje Gorevnice uhvatili su četnici 3. novembra 1941. i oterali u Brajiće, gde se nalazilo sedište ravnogorske Vrhovne komande. Prilikom streljanja u Brajićima uspeo je da pobegne i tada je ranjen.

„Pošto je ozdravio opet se javio u svoju četvu i učestvovao u borbama protiv četnika. Posle rasformiranja njegove čete on je došao kući. Odmah sutradan došao je četnik Mladen Radović iz Ljubića sa još dva dobrovoljca i oterali su ga do naše škole gde je bio četnički komandant Predrag Raković koji ga je saslušavao, a zatim sproveo u Zavod u Čačak i predao Nemcima. Pravila sam molbu pomenutom Rakoviću, ali ju je on iscepao. Iz Zavoda je oteran na Banjicu gde je streljan [19. februara 1943].”⁴⁹

Početak decembra četnici iz Preljine, na čelu sa seoskim četovođom Dragoslavom Bojićem, uhapsili su 70 muškaraca u selu – dojučerašnjih partizana i njihovih političkih istomišljenika:

„Sutradan su nas sve predali Nemcima. Nemci su tražili da četnici odvoje samo komuniste, a da za ostale jemče. Tako su napred pomenuti četnici odvojili nas 19 kao komuniste i Nemci su nas sproveli u Čačak s namerom da nas streljaju. Sutradan smo odvedeni na saslušanje. Sedmo-

48 Исто, стр. 188.

49 Arhiv Srbije (dalje: AS), fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: ZK), kutija (dalje: k.) 141, zločin broj (dalje: zl. br.) 16087, Prijava Dostane Krdžić iz Gornje Gorevnice, Ljubić, 22.6.1945.

rica ljudi iz Preljine su osuđeni na smrt i odvojeni za lager C za streljanje. Mi ostali smo odvojeni sedmorica za Banjicu, a ostali da se puste kućama. Istog dana popodne u lager C, iz koga su izvodili na streljanje, došli su četiri Ljotićevca, i vezali njih 11, među njima sedam napred navedenih iz Preljine i povelu ih na streljanje. Pošto je naš lager od toga bio ograđen samo žicom oni su se sa nama pozdravili i ostavili nam neke stvari. Odveli su ih i malo zatim su se čuli pojedinačni pucnji. Iz našeg lagera su Nemci odvojili 15 da idu da ih zakopaju. Kada su se oni vratili pričali su nam da su Ljotićevci streljali sve one koje su izveli i da su ih oni zakopavali, a Nemci su samo fotografisali.”⁵⁰

Ljotićevci koje pominju svedoci bili su pripadnici 5. SDO pod komandom Marisava Petrovića. Navedeno streljanje dogodilo se 11. decembra 1941. Prema podacima iz literature, toga dana u Čačku je streljano 19 stanovnika Preljine. Do kraja 1941. u Čačku su streljana još dvojica. Svi su uhapšeni od strane četnika. Publikovani su poimenični podaci za 26 stanovnika Preljine koji su stradali nakon što su ih uhvatili četnici i predali Nemcima.⁵¹

Miloš Milovanović, 16-godišnji partizan iz Prijevora kod Čačka, decembra 1941. nije uspeo da se prebaci u Bosnu jer je njegova četa bila razbijena od strane dragačevskih četnika koji su ga uhvatili. Oteran je u Parmenac gde su ga četnici mučili. Sutradan su ga sproveli u Čačak u zatvor. „Tu u Čačku su ih četnici izveli na streljanje ali su Nemci to sprečili i oterali ih u VTZ [Vojnotehnički zavod].” Zatim su ga Nemci sproveli u Kraljevo. Nemci su ga „kao mladoga” pustili iz zatvora, ali su ga na ulici uhapsili žandarmi i sproveli u zatvor. „U zatvoru je bio 20 dana i bili su ga svakodnevno izjutra i uveče ne davajući mu hrane. Tu je ponovo predat Nemcima te su ga oni sproveli u logor na Banjici.” Vraćen je u Čačak nakon tri meseca:

„Kad je doveden iz logora sa Banjice bio je teško bolestan te je bio na rukama prenet u zatvor u Čačak. Bio je ogluueo i obnevideo. Ja sam molila tadašnjeg četničkog komandanta Predraga Rakovića da moga sina pusti da bi ga izlečila i da se ponovo vrati natrag u zatvor, ali me on nije hteo ni

50 AS, ZK, k. 141, zl. br. 16087, Izjave Milorada Simovića i Žarka Nikolića iz Preljine, Ljubić, 16.8.1945.

51 Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве, Чачак, 1968, стр. 147-152.

saslušati. Iz zatvora je pušten kući i posle puštanja je bio od četnika nasilno gonjen. Ja sam ga vodila lekarima i najzad sam ga odvela u Beograd i lekari su utvrdili da mu je počela kičma truliti od batina. I kao jedini spas su mi lekari preporučili da ga stavim u gips što sam i učinila. U gipsu leži već ima tri meseca.”⁵²

Četnici pod komandom Manojla Koraća van borbe ubili su 59 partizana i njihovih simpatizera na području Požeškog sreza, od 8. do 21. decembra. U istom razdoblju podvrgli su hapšenju i torturi oko 200 ljudi koji su maltretirani u nekoliko improvizovanih zatvora. Mnoga streljana lica su mučena pre ubistva. Najpre su 8. decembra streljali devet partizana u selu Glumač. Streljani partizani bili su stanovnici Tabanovića, Dobrinje, Jelen Dola i Guglja. Potom su u noći 8-9. decembra u selu Visibaba streljali 18 zarobljenih partizana, stanovnika Visibabe, Rasne i Uzića. Iz ova tri sela ukupno su uhapsili 65 stanovnika koje su zatvorili i represirali u zatvoru. Zatim su u noći 12-13. decembra streljali sedam partizanskih simpatizera i bivših partizana iz selâ Zdravčići, Radovci i Tvrđići (prethodno su uhapsili 27 stanovnika ovih sela koje su isledivali i batinali). Na području seoske opštine Godovik (sela: Godovik, Rečica, Milićevo Selo), Koraćevi četnici su 13-14. decembra uhapsili oko 100 muškaraca i žena i izolovali ih u improvizovanom zatvoru u seoskoj školi u Godoviku. Zatvorenici su prebijani i maltretirani od strane četnika koji su se bili naročito okomili na rođake i supruge istaknutih partizana. Četnici su u Godoviku zaklali dva uhapšenika, da bi 21. decembra u ariljskom selu Kruščica streljali 19 zatočenika godovičkog zatvora. Nedugo nakon hapšenja u godovičkoj opštini, četnici su oterali 70 pripadnika i simpatizera NOP-a u Požegu, gde su izloveni u četničkom zatvoru. Od ovog broja 65 uhapšenih je kasnije sprovedeno u Banjički logor u Beogradu, pri čemu većina nije preživela rat. Od 19 streljanih u Kruščici, 12 je poticalo iz sela Godovik. Četnički sud u Požegi 21. decembra osudio je na smrt pet partizanskih simpatizera koji su pobijeni istog dana.⁵³

Četnici su na području Arilja, 19-23. decembra, ubili 21 zarobljenog borca Ariljskog bataljona Užičkog partizanskog odreda. Većina ubijenih poticala je iz Arilja, Čičkove i Radobuđe. Najmasovnija streljanja desila su

⁵² AS, ZK, k. 141, zl. br. 16087, Zapisnik o sastušanju Mire Milovanović iz Prijevora, Ljubić, 20.7.1945.

⁵³ Јован Р. Радовановић, н.д., стр. 208-215.

se u Arilju 20. decembra, kada je ubijeno 10 i u Čičkovi, 23. decembra, kada je ubijeno devet zarobljenika. Legalizovani četnici Požeškog četničkog odreda pod komandom Manojla Koraća su 18-19. decembra uhvatili 30 poimenice poznatih boraca Ariljskog bataljona koje su predali Nemcima koji su zarobljenike streljali u Užicu 27. decembra. Od 30 zarobljenika najveći broj su bili stanovnici Vigošta (14) i Arilja (5).⁵⁴ Poznata su imena 47 boraca Užičkog partizanskog odreda, stanovnika Užičkog, Ariljskog i Račanskog sreza, koji su izgubili život kao logoraši Banjičkog logora, koje su krajem 1941. i početkom 1942. uhvatili četnici i predali ih Nemcima. Od tog broja 12 je ugušeno u pokretnoj gasnoj komori („dušegupka”) 9. maja 1942. Takođe, poznata su imena 36 boraca Užičkog partizanskog odreda koje su zarobili četnici u istom razdoblju, predali ih Nemcima, nakon čega su zarobljenici deportovani u Banjički logor, a odatle u nemačke logore u Norveškoj i Nemačkoj gde su ubijeni, mahom krajem 1942. Od navedenog broja 29 su ubijeni u logorima u Norveškoj.⁵⁵

Četnici vojvode Budimira Bosiljčića, koji je priznavao komandu Koste Pećanca, uhvatili su krajem 1941. i početkom 1942. veći broj partizana u Tamnavi i predali ih Nemcima. Poznata su imena 19 partizana, stanovnika 12 tamnavskih sela, koji su ubijeni u nemačkim logorima u Norveškoj, koje su uhvatili Bosiljčićevi četnici. Najveći broj (5) bili su stanovnici Banjana, sela u kome je živio Bosiljčić.⁵⁶ Bosiljčićevi četnici su marta 1943. u selu Brgulama kod Uba uhvatili šestočlanu jevrejsku porodicu koja je pobjegla iz Beograda kako bi izbegla odvođenje u logor. Uhapšeni Jevreji su predati Nemcima.⁵⁷ Bosiljčić je kasnije pristupio JVuO.

Legalizovani četnici na području Kraljeva, Ušća i Raške početkom decembra započeli su hvatanje boraca Kraljevačkog i Kopaoničkog partizanskog odreda. Zarobljeni partizani su predavani Pećančevom vojvodi Mašanu Đuroviću koji je organizovao dva sprovođenja zarobljenika i njihovu predaju Nemcima u Nišu. Prva grupa brojala je 24 zarobljenika i sprovedena je 15. decembra, dok je druga grupa brojala 48 zarobljenika i sprovedena je 19. decembra. Zarobljeni partizani postali su zatočeni-

54 AJ, DK, 110, f. 411, s. 691-922: Гојко Шноро, *н.д.*, стр. 82-88.

55 *Исто*, стр. 182-224.

56 AS, ZK, k. 158, zl. br. 15751.

57 AS, ZK, k. 158, zl. br. 16670.

ci nemačkog logora na Crvenom krstu u Nišu. Većina je stradala tokom 1942. dok je manji deo uspeo da preživi proboj iz logora 12. februara 1942.⁵⁸

Nemački vojnici su 30. decembra 1941. u Valjevu streljali 25 boraca Valjevskog partizanskog odreda i partizanskih simpatizera, zarobljenih novembra 1941. od strane četnika Draže Mihailovića i decembra 1941. od strane legalizovanih Mihailovićevih četnika i četnika Koste Pećanca. Među streljanima bila je i jedna trudnica.⁵⁹

Krajem decembra 1941. četnici Radovana Stojanovića, koji je pret hodno priznavao komandu Draže Mihailovića, a potom legalizovao odred, uhvatili su na prevaru oko 80 stanovnika takovskih sela, bivših partizana i partizanskih saradnika. Najveći broj uhapšenika bili su stanovnici Vlereča i Svrčkovaca. Uhapšenici su sprovedeni u zatvor u Gornjem Milanovcu gde su isleđivani i tučeni od strane kvislinških policajaca, žandarma i četnika, u čemu je učestvovao i Stojanović. Sredinom januara preko polovine uhapšenika je pušteno kućama, a preostalih 35 Stojanović je stražarno sproveo u Kragujevac gde ih je ustupio Nemcima. Prema podacima DK, nemački vojnici su 22. marta 1942. u Kragujevcu streljali 17 bivših partizana iz takovskog kraja, iz sledećih naselja: Velereč (4), Leušići (3), Svrčkovci (3), Koštunići (3), Brezna (2), Ljutovnica (1), Ručiči (1).⁶⁰ Prema poimeničnim podacima iz literature, Nemci su 22. marta streljali 20 stanovnika Takovskog sreza koje su im ustupili četnici, odnosno kvislinške vlasti što znači da su navedeni podaci DK – nepotpuni.⁶¹

Legalizovani četnici su krajem 1941. i početkom 1942. uhvatili najmanje 23 poimenice poznata partizana Mačvanskog partizanskog odreda koje su predali Nemcima, nakon čega su zarobljenici ubijeni. Istovreme-

58 Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш, 1983, стр. 102-103.

59 АЈ, ДК, 110, ф. 447, с. 22-108.

60 АЈ, ДК, 110, ф. 288, с. 1006-1010.

61 *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, (ур. Драгољуб С. Суботић), Чачак, 1977, стр. 204-275.

no, mačvanski četnici su ubili neistražen broj zarobljenih boraca odreda.⁶² Jedan deo uhapšenih mačvanskih partizana legalizovani četnici predali su Nemcima i pripadnicima 9. SDO u Šapcu. Nekoliko decenija nakon oslobođenja, Stevan Mojić, tada učitelj u Šajkašu, a za vreme rata član JNP Zbor i pripadnik 9. SDO, kasnije pripadnik SDK, početkom 1942. islednik i član prekog vojnog suda u šabačkom logoru u kasarni na Senjaku, osuđen je 3. novembra 1982. na smrt pred Okružnim sudom u Šapcu zbog odgovornosti za smrt devetorice zarobljenih partizana u logoru u Šapcu, nakon višedecenijskog prikrivanja identiteta.⁶³

Krajem 1941. i tokom januara 1942. četnici Draže Mihailovića, bilo da je reč o onima koji su kontinuirano priznavali njegovu komandu ili o onima koji su prethodno bili pod njegovom komandom, a krajem 1941. inkorporirani u okvir snaga pod ingerencijom kvislinške vlade (tzv. legalizovani četnici, koji su tokom 1943. najvećim delom ponovo inkorporirani u okvir komandnog lanca na čijem čelu je bio Mihailović), u najvećem broju slučajeva vršili su teror i ubistva nad pripadnicima NOVJ, iako nisu izostajali primeri terora nad partizanskim simpatizerima i članovima porodica istaknutih partizana. Uništenjem ili desetkovanjem partizanskih odreda na tlu zapadne, centralne i istočne Srbije i odstupanjem jednog dela partizana u Bosnu, organizacija NOVJ na navedenom području je prestala da postoji ili je svedena na malobrojne čete i odrede. Istovremeno, organizacija JVuO je takođe bila u oseci u Srbiji, sve do kraja 1942. Najveći broj četnika pod prethodnom Mihailovićevom komandom legalizovao se u okviru formacija kvislinške vlade ili se pasivizirao, dok je manji broj privremeno prešao u Bosnu radi borbe protiv partizana ili je nastavio organizovanje u okviru tzv. ilegalnih odreda. Mihailović je sve do maja 1943. boravio u Crnoj Gori. Demobilizacija i ukidanje tzv. „vladinih četnika” (u koje su sem Pećenčevih četnika spadali i legalizovani Mihailovićevi četnici) i pored uništenja oslonca Mihailovićeve organizacije u okviru „vladinih četnika” omogućila je premobilizaciju mnogih legalizovanih četnika u okvir JVuO. Mihailovićeva organizacija početkom 1943. započinje jačanje u većem delu Srbije,

62 Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мацванском округу 1941-1946.”, *Злочини четничког покрета у Србију 1941-1945*, Зборник радова, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012, стр. 69-74.

Prema podacima koji nisu poimenično potvrđeni, mačvanski četnici su krajem 1941. i početkom 1942. ubili nakon zarobljavanja ili uhvatili i predali Nemcima 84 borca Mačvanskog partizanskog odreda. (AS, ZK, k. 151, zl. br. 8541).

63 Ст. М., „Окружни суд у Шапцу изрекао казну за ратне злочине. Мојић осуђен на смрт”, *Глас Подриња*, XXXVIII, 1854, Шабац, 4.11.1982, стр. 18.

da bi u narednih godinu dana postala najbrojnija domaća formacija na tlu Srbije, brojčano nadmašivši kvislinške vojno-policijske snage. Omasovljenje i pozicioniranje JVuO umnogome je podrazumevalo prinudnu mobilizaciju, teror nad svima koji su sumnjivci da održavaju kontakt sa sve bolje organizovanim partizanskim grupama i odredima ili su sumnjivci kao potencijalni partizanski simpatizeri, naročito u centralnoj i istočnoj Srbiji. Jačanjem partizanskih četa i odreda dolazi do masovnijih pojava četničkog terora nad civilima (oktobra 1943. formirane su prve brigade NOVJ na tlu Srbije). Prvi primeri masovnog terora nad partizanskim simpatizerima, u izmenjenim vojno-političkim okolnostima, koji su prethodno opisani, zabeleženi su decembra 1942. na području Trstenika i, u nešto manjoj meri, januara 1943. na području Valjeva i Jagodine, da bi teror kulminirao u drugoj polovini februara i tokom marta 1943, u čačanskom kraju. Od tad pa do početka oktobra 1944. zapažamo kontinuirane primere terora JVuO nad partizanskim simpatizerima. U međuvremenu, početkom februara 1943, zabeleženi su najmasovniji četnički zločini u Srbiji. Reč je o masovnom pokolju muslimanskog stanovništva u Pribojskom srezu, koji je imao karakter genocidnih radnji, budući da je podrazumevao istrebljenje čitavih porodica i lokalnih zajednica, bez obzira na pol i starost žrtava, i s obzirom na to da je reč o zločinu koji koincidira sa masovnim pokoljem muslimanskog stanovništva u Podrinju i crnogorskom Sandžaku u okviru iste vojne operacije koju je naredila Vrhovna komanda JVuO.

Revolucionarni teror u Srbiji 1941: pitanje kvantifikacije i tumačenja

Publikovanjem integralne verzije dnevnih izveštaja Komesarijata za unutrašnje poslove komesarske vlade Milana Aćimovića i Ministarstva unutrašnjih poslova vlade Milana Nedića, umnogome su razrešene nedoumice o broju osoba koje su van borbe ubili partizani na teritoriji Srbije 1941.⁶⁴ Nedoumice su postojale jer su priređivači prvog izdanja tog izvora (1965) cenzurirali najveći deo podataka koji se odnosi na lica koja su ubili

⁶⁴ O pristupu prošlosti. Primer jednog istorijskog izvora, (pr. Miroslav Perišić, Boro Majdanać), Beograd, 2010.

partizani,⁶⁵ kao i usled činjenice da do 2010, kada je objavljeno integralno izdanje, niko od istraživača nije sabrao i objavio podatke iz dokumenta koji je odavno bio dostupan istraživačima. Osim toga, kvislinška propaganda i pojedini emigrantski pisci, kao i domaća antikomunistička publicistika iz poslednje decenije 20. veka, iznosili su uvećane procene broja žrtava revolucionarnog terora i neproverene i netačne navode o pojedinim događajima i ličnostima koji su postali paradigma obračuna partizana sa domaćim protivnicima u Srbiji 1941.

U izveštajima komesarijata i ministarstva za 1941. navode se poimenični podaci za 827 lica koje su ubili partizani van borbe i za 25 lica za koja se tvrdi da su odvedena od strane partizana, ali se ne navodi njihova dalja sudbina. Od 827 ubijenih 764 bili su civili, a 63 pripadnici policije i oružanih formacija (pretežno je reč o pripadnicima žandarmerije). Od 764 civila 104 bili su predstavnici lokalnih kvislinških vlasti (predsednici opština, opštinske delovođe, itd.). Od 827 ubijenih 40 su bile žene. Najveći broj ubistava zabeležen je u oktobru kada je ubijeno 196 civila (od kojih 16 žena i 19 predstavnika vlasti) i 18 žandarma i policajaca. Tog meseca je odvedeno 23 civila bez naznake o njihovoj daljoj sudbini. Narednog meseca partizani su van borbe ubili 164 osobe od kojih tri žandarma, osam predstavnika vlasti i dve žene.

Partizani su u Srbiji tokom 1941. počinili dva masovna streljanja koja podrazumevaju ubistvo više od 10 ljudi. Najmasovnije streljanje sprovedeno je u Užicu 28. i 29. novembra 1941, kada je ubijeno oko 45 osoba.

Većina ubistava bila su pojedinačna. Zabeležena su 24 masovna ubistva (ubistva četiri i više osoba). Prvo takvo ubistvo zabeleženo je u Gunjacima kod Osečine gde je 31. jula ubijeno sedam muškaraca. Naredno masovnije streljanje dogodilo se 7. avgusta 1941, u Bogatiću, kada je navodno streljano 12 predstavnika lokalne vlasti koje su partizani smatrali „petokolonašima”. Međutim, podaci o ubistvu 12 stanovnika Bogatića 7. avgusta, iz navedenog policijskog izvora, nisu tačni budući da je najmanje četvoro lica koje pominje izvor ubijeno početkom septembra nakon ponovnog zauzimanja Bogatića od strane partizana. Tada se grupa saradnika okupatora povukla iz mesta zajedno sa Nemcima i žandarmima. Nakon dva dana partizani su ih uhvatili i pobili u znak odmazde zbog pogibije

65 Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 7-194.

15 partizana među kojima je bila nekolicina ranjenika koji su ubijeni od žandarma i Nemaca budući da su uhvaćeni „petokolonaši” pružili pomoć napadačima.⁶⁶

Prvo masovno streljanje sa dvocifrenim učinkom dogodilo se 1. oktobra u Vrnjačkoj Banji kada su partizani streljali 15 lica. Među streljanim su podjednako zastupljena lica srpske, nemačke (folksdojčeri) i ruske nacionalnosti (beloemigranti). Navedeni policijski izvor navodi pogrešan podatak o broju streljanih u Vrnjačkoj Banji 1. oktobra. U izvoru se pominje da je tada streljano 19 lica. Međutim, među licima koja su navodno ubili partizani navedeno je i sedam partizana koji su poginuli 13. oktobra u borbi protiv Nemaca kod Popine. Lokalni hroničar Dobrivoje Sekulović je spisku od 12 ubijenih „petokolonaša” dodao podatke za tri osobe koje su 1. oktobra takođe ubili partizani u Vrnjačkoj Banji, pri čemu se njihova imena ne pominju u policijskom izveštaju. „Činjenica da su se na istom spisku našli streljani petokolonaši i poginuli partizani može se objasniti jedino time da su porodice palih boraca, da bi izbegle progone i teror, na traženje žandarmerije objasnile da su njihove bližnje ’pobili komunisti’.”⁶⁷

U rudnicima Ravna Reka i Senje 9. avgusta partizani su ubili šestoricu „petokolonaša” nemačke nacionalnosti. U tri sela Kosmajskog sreza 2. oktobra ubili su 10 muškaraca, od čega šestoricu u Popoviću. U Matarugama kod Kraljeva 2. oktobra ubijeno je petoro folksdojčera. U Darosavi kod Arandjelovca 8. i 9. oktobra ubijena su šestorica meštana. Isti broj osoba odveden je 17. oktobra iz sela Trstenice kod Obrenovca pri čemu izvor ne navodi njihovu dalju sudbinu. U Makovištu kod Kosjerića 2. decembra ubijena su trojica, a nakon dva dana još četvorica meštana. Jedini događaj koji je podrazumevao zločin nad čitavom porodicom zabeležen je u Blaznavi kod Topole gde su ubijeni Živadin Nedeljković, njegova supruga i dvoje dece. Zločin se dogodio 16. septembra. Taj događaj zahteva potvrdu i objašnjenje u drugim izvorima zbog toga što navedeni zločin, u slučaju da su ga zaista počinili partizani, predstavlja presedan u partizanskoj praksi u Srbiji 1941.⁶⁸

⁶⁶ Драгослав Пармаковић, *Мачвански (подрински) Народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, Шабац, 1973, стр. 164-166, 264-266.

⁶⁷ Добривоје Секуловић Малиша, *Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941-1945*, Београд, 1977, стр. 187-188.

⁶⁸ *О приступу прошлости...*, стр. 32-247.

Izvori partizanskog porekla potvrđuju likvidacije pojedinih „petokolonaša” i drugih partizanskih protivnika. Pripadnici Pomoravskog partizanskog odreda 22. avgusta likvidirali su predsednika i delovođu opštine Dragoševac kod Jagodine: „Oni su prijavili naš boravak Nemcima i doveli ih, strahuju seljaci od njih, došli [su] na upravu kad i Nemci. Omrznuti.”⁶⁹ Požarevački partizanski odred je sredinom septembra izvršio streljanja nekoliko „petokolonaša”: „Druga četa koja je operisala u Srezu požarevačkom obišla je devet sela, zapalila arhive i održala zborove. Oni su u selu Malom Crniću, streljali popa, ruskog emigranta, koji je Nemcima predao spisak naših drugova. U selu Barama streljan je drugi pop, aktivni ljotićevac, i u selu Kasidolu učitelj koji je služio Nemcima.”⁷⁰ U izveštaju Štaba Kosmajskog partizanskog odreda od 19. septembra 1941. navodi se da je tokom septembra odred likvidirao sedmero lica na području Kosmajskog i Mladenovačkog sreza među kojima trojicu „petokolonaša i saradnika Nemaca” iz Ralje, šefa železničke stanice u Đurincima („denuncijator i petokolonaš”), jedan stariji bračni par iz Koraćice kod Mladenovca („prokazivači Nemcima o kretanju partizana”) i jednog bivšeg četnika koji je „prišao partizanima, ali se pokazao [kao] pijanica i ubojica”.⁷¹ Početkom decembra pripadnici odreda ubili su predsednika opštine u Rogaći „jer je špijun. Na njegovu denuncijaciju su uhapšeni i ispremlaćeni 23 seljaka”.⁷² Pripadnici 1. šumadijskog partizanskog odreda su do 18. oktobra likvidirali 22 „petokolonaša” na području Orašačkog, Oplenačkog i Kolubarskog sreza, kako navodi jedan dokument partizanske provenijencije.⁷³

Pripadnici Svrliškog partizanskog odreda 24. oktobra upali su u Sokobanju. U gradu se nalazilo nekoliko desetina žandarma i četnika vojvode Velička Blagojevića koji je priznavao komandu Koste Pećanca. Prilikom prepada na žandarme i četnike poginuo je jedan četnik. Žandarmi i četnici su razoružani i pušteni. Partizani su odlučili da izvrše odmazdu nad voj-

69 *Zbornik NOR-a, I/1*, Beograd, 1949, str. 74, Izveštaj partizanskog rukovodstva Okruga pomoravskog, 23. 8. 1941.

70 *Isto*, str. 157, Izveštaj OK KPJ za Požarevački okrug – PK KPJ za Srbiju, septembar 1941.

71 *Зборник НОР-а, I/20*, Београд, 1965, стр. 51.

72 *Зборник НОР-а, I/2*, Београд, 1952, стр. 256, Писмо СК КПЈ Космај – PK KPJ za Srbiju, 15.12.1941.

73 *Зборник НОР-а, I/2*, Београд, 1952, стр. 179, Izveštaj partijskog rukovodstva Arandelovac – PK KPJ za Srbiju, 18.10.1941.

vodom Blagojevićem i trojicom „petokolonaša”, među kojima je bio jedan policajac, jer su saradivali sa okupatorom. Streljali su i jednog komunistu koga su proglasili defetistom jer je odbio da se pridruži ustanicima. Vojvođa je uspeo da pobegne prilikom sprovođenja na streljanje.⁷⁴

Tema stradanja protivnika partizanskog pokreta na području Užica tokom 1941. bila je naglašavana u desničarskim i antikomunističkim krugovima u Srbiji u poslednjih 25 godina naročito početkom poslednje decenije prošlog veka. Tako na primer, kragujevački politički magazin *Pogledi*, objavio je 1991. tekst o komunističkim zločinima u Užicu 1941. i 1944-1945. u kojoj se navodi da su partizani u jesen 1941 ubili „oko 800” stanovnika Užica, a nakon oslobođenja 1944-1945, „više od 3.000” stanovnika tog grada.⁷⁵

Istoričar Srđan Cvetković svrstava streljanja u Užicu novembra 1941. u okvir „revolucionarnog terora” uzrokovanog „klasnom revolucijom”. Cvetković prihvata pretpostavku da je u Užicu tokom postojanja Užičke republike streljano „više od 100 lica”,⁷⁶ bez ukazivanja na formacijsku i teritorijalnu pripadnost ubijenih.

Prema izvorima kvislinške policije, „posle proterivanja komunista iz Užica naročita komisija izvršila je [decembra 1941.] ekshumaciju i identifikaciju leševa lica streljanih u Užicu od strane komunista, za vreme njihove vladavine”. Komisija je ekshumirala tri masovne grobnice i ustanovila da je u njima pokopano 69 streljanih lica. Kod svih leševa ustanovljene su prostrelne povrede što demantuje raširene tvrdnje da su ova lica, između ostalog, likvidirana maljevima. Komisija je identifikovala 40 od 69 lica. Od 40 identifikovanih, 20 nisu bili stanovnici Užica, već podjednako stanovnici okolnih sela i susednih srezova. Među identifikovanim licima bilo

74 Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу (1941-1944)*, III, Четници војводе Косте Миловановића Пећанца, Ниш, 1995, стр. 108-110.

75 Раде Рончевић, „Злочиначна чета одабраних. Крцуне Уњице те заборавит неће!” *Погледи*, Специјално издање, 2, Крагујевац, јун 1991, стр. 47.

Urednik *Pogleda*, Miloslav Samardžić, kasnije je prihvatio brojku od navodno 400 ubijenih, koja je takođe višestruko uvećana u odnosu na realnu brojku: „Jedan od dželata Užičke republike, Vidan Micić iz Požege pokajao se i javno progovorio o svojim zločinima. Po njegovoj proceni, tada je u Užicu likvidirano oko 400 osoba. 'Neke sam ubio i maljevima', rekao je.” (Miloslav Samardžić, *Istina o Kalabažu*, Чачак, 2003, стр. 133). Vidan Micić nije pouzdan svedok događaja u kojima je navodno učestvovao. Tvrdnje o ubijanju maljevima u partizanskom Užicu u jesen 1941. demantovali su kvislinški izvori.

76 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006, стр. 217.

je 14 pripadnika vojnih i policijskih snaga (tzv. vladini četnici i pripadnici kvislinške policije i žandarmerije).⁷⁷ Prema podacima Gojka Škora, od najmanje 23 identifikovana stanovnika Užica, koji su streljani u Užicu oktobra i novembra 1941, petorica su bili pripadnici kvislinške žandarmerije, a petorica pripadnici kvislinške policije.⁷⁸ Među ubijenima preovlađuju lica skromnijeg materijalnog statusa, što osporava tvrdnje o klasno motivisanom nasilju, budući da su ova lica najvećim delom likvidirana zbog toga što su ih partizani smatrali „petokolonašima”, odnosno saradnicima okupatora, što je većina nesumnjivo bila. Većina političkih protivnika iz redova saradnika okupatora streljana je nakon otpočinjanja napada JVuO na Užice i okolinu, gde se nalazilo središte partizanske vlasti. Partizanska teritorija je istovremeno napadana i od strane kvislinških snaga (tzv. vladini četnici, kvislinška žandarmerija i dobrovoljački odredi). Tokom novembra 1941. zabeleženi su brojni primeri ubijanja zarobljenih partizana ili njihove predaje nemačkom okupatoru, od strane domaćih formacija suprotstavljenih NOVJ, na tlu zapadne Srbije.⁷⁹ Prema podacima Gojka Škora, partizani su u Užicu 6. oktobra 1941. streljali 9 lica. Ovo je, ujedno, najmasovnije pogubljenje koje su partizani do tad izvršili na tlu Srbije. Najmasovnija streljanja partizani su u Užicu sproveli 28. i 29. novembra, kada je verovatno streljano oko 2/3 od 69 ubijenih, koliko je ukupno ubijeno tokom partizanske vlasti u gradu. Sem tog masovnog streljanja u Užicu, treba pomenuti i masovno streljanje 4. novembra, kada je streljano šest lica.⁸⁰ Streljanja 28. i 29. novembra verovatno predstavljaju najmasovnija ubistva počinjena od strane partizana u jednom danu na tlu Srbije, van borbe, kada je reč o domaćim protivnicima, sve do kraja leta 1944.

Među licima koja su streljana 28. novembra u Užicu bio je i Živojin Pavlović, nekadašnji istaknuti član KPJ i politički emigrant u Francuskoj. Pavlović je uhvaćen jer je rukovodstvo KPJ smatralo sumnjivim činjenicu

77 *O pristupu prošlosti. Primer jednog istorijskog izvora*, str. 135-137.

78 Gojko Škora, *Istina je u imenima. Stradali u Užičkom okrugu u Drugom svetском ratu*, Ужиче, 2002, str. 225-234.

79 Videti: Раде Познановић, Милун Раонић, Милорад Радојчић, *Трагом издаје. Сведочења о издаји четника и стрељању на Крушику у Ваљево 1941*, Ваљево, 1987, str. 244-266. У овој књизи збележени су поименични примери око 800 лица, углавном са подручја Ваљевског и Ужичког округа, који су у јесен 1941. убјени од стране припадника ЈВуО или су их припадници ове формације предали Немцима, након чега су заробљеници изгубили живот.

80 Gojko Škora, *н.д.*, str. 225-234.

da je Pavlović mirno i slobodno živeo nakon što se 1940. vratio iz emigracije iako je policiji Kraljevine Jugoslavije bio poznat njegov ilegalni politički angažman. Ne postoje podaci o Pavlovićevoj saradnji sa okupatorom ili kvislinškim režimom. Odluku o njegovom isleđivanju i ubistvu svakako je doneo vrh KPJ, najverovatnije lično generalni sekretar Josip Broz Tito.

Među osobama koje su partizani ubili na području Užičkog okruga bila su trojica sreskih načelnika. Najpre je početkom septembra u Bajinoj Bašti izvršen atentat na Konstantina Konstantinovića, načelnika Račanskog sreza. Potom je 7. oktobra u Užicu streljan Jovan Aleksić, načelnik Užičkog sreza. Zatim je u Užicu 14. oktobra streljan Ivan Ivanov, načelnik Zlatiborskog sreza, inače ruski emigrant.⁸¹ Zanimljivo je da partizani u Užicu nisu represirali bana Drinske banovine, pukovnika Mihajla Trifunovića, što potvrđuje tezu da su partizani u Užicu prvenstveno represirali saradnike okupatora:

„Mene su partizani u doba vladavine svoje u Užicu saslušavali o tome zašto sam se [5. septembra 1941.] primio banskog položaja i kada sam ja objasnio da sam na to bio prinuđen oni su me ostavili na miru za sve vreme dok su bili u Užicu i ja sam tamo i stanovao. 29. novembra 1941. kada su Nemci drugi put ušli u Užice mene je tadašnji ministar Milan Aćimović smenio sa položaja bana.”⁸²

Prema postojećim poimeničnim podacima, tokom novembra 1941, u borbi protiv četnika, poginula su 24 partizana koji su bili stanovnici Užičkog sreza. Ovaj podatak nije nevažan u sagledavanju intenziteta partizanske represije u Užicu krajem novembra. U eksploziji u trezorima u Užicu 22. novembra poginula su 122 radnika fabrike oružja i civila.⁸³ Verovalo se da je eksplozija bila posledica diverzije od strane „petokolonaša”. Štab Užičkog partizanskog odreda sutradan je objavio proglaš narodu Užičkog okruga u kome se za diverziju optužuju „petokolonaši”: „Osveta petokolonašima – neka to bude naš zavet nad ovim mučeničkim žrtvama! Očistiti pozadinu od domaćih izdajnika i plaćenika, nemilosrdno uništiti svakog petokolonaša – to neka je naš odgovor na ove mračne zločine!”⁸⁴ Svakako

81 Исто, стр. 225-227.

82 АЈ, ДК, 110, ф. 404, с. 207, Изјава Миајла Трифуновића, Београд, 5.7.1946.

83 Цветови у огњу..., стр. 293-294.

84 Зборник НОР-а, I/2, Београд, 1952, стр. 230.

da je diverzija i pogibija velikog broja građana znatno uticala na odluku o streljanju krajem novembra. Okupatorski vojnici su 20. jula 1941. u Užicu streljali 22 stanovnika Užičkog sreza, koji su bili zarobljeni partizani i uhapšeni partizanski simpatizeri. Većina streljanih bili su stanovnici Užica. Jedan broj streljanih uhvaćen je u saradnji sa kvislinškim organima.⁸⁵ Do kraja novembra velik broj partizana iz Užičkog okruga poginuo je u nemačkoj ofanzivi. Svakako da te činjenice nisu išle u prilog onima koje su partizani smatrali lokalnim saradnicima okupatora.

Kvislinška glasila su krajem 1941. pisala o 80 ubijenih osoba u čačanskom zatvoru tokom partizanske vladavine, odnosno o „80 leševa bez glave” navodno pronađenih u zatvoru u Čačku nakon što su nemačke i kvislinške snage ponovo zauzele grad.⁸⁶ Međutim, te tvrdnje bile su deo antipartizanske propagande kvislinškog režima kako bi se opravdale represalije nad partizanima i njihovim simpatizerima u čačanskom kraju. Prema poimeničnim podacima, partizani su za vreme njihove vladavine u gradu, tokom oktobra i početkom novembra 1941, streljali 24 osobe. Struktura ubijenih bila je sledeća: šestorica žandara i policajaca, 11 civila (od kojih petorica aktivista JNP Zbor i dvojica simpatizera ravnogorskog pokreta), petorica pripadnika JVuO, jedan četnik Koste Pećanca i jedan partizan. Najveći broj je ubijen 4. novembra kada su streljana petorica lica od kojih dva policajca i dva četnika. Partizani su od početka avgusta do početka decembra van borbe ubili 77 stanovnika četiri sreza koja gravitiraju Čačku: Trnavski (Čačak), Ljubički, Takovski (Gornji Milanovac) i Dragačevski (Guča). Od tog broja 15 su bili žandari i policajci, 10 ravnogorski četnici, 13 aktivisti JNP Zbor, a dvojica četnici Koste Pećanca. Ostalo su bili civili, među kojima je bilo predstavnika kvislinške vlasti. Većina je ubijena na području Ljubičkog i Trnavskog sreza čija teritorija čini današnju opštinu Čačak.⁸⁷

Novija istraživanja demantovala su stereotip o krvožednim partizanima Stevanu Boroti i Josifu Majeru, borcima 3. (tamnavskog) bataljona

85 *Цветови у огњу...*, стр. 291.

86 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја, I*, У пламену устанка: ратна 1941. година, Чачак-Г.Милановац-Краљево, 2002, стр. 361.

87 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја, III*, Агоонија и слом. Ратне 1944. и 1945, Чачак-Краљево, 2004, стр. 332-345.

Posavskog partizanskog odreda. Mit o svirepom zločinu koji su navodno počinili Borota i Majer plasirala je kvislinška propaganda. Taj mit kolportirao je emigrantski pisac Borivoje Karapandžić. Zahvaljujući njegovim knjigama koje su više puta preštampane u Srbiji, negativni mit o Boroti i Majeru postao je paradigmatičan primer revolucionarnog terora 1941.

Sredinom septembra 1941. borci 3. (tamnavskog) bataljona boravili su na području seoske opštine Divci, između Valjeva i Uba. Pojavu partizana primetio je predsednik opštine Velisav Petrović i o tome obavestio svog brata Živojina Petrovića, obaveštajnog oficira u Okružnom načelstvu u Valjevu, koji je tu informaciju preneo nemačkoj komandi u Valjevu. Ubrzo potom iz pravca Uba pristigla je nemačka jedinica koja je prisilila partizane da se povuku iz Divaca, pri čemu je poginuo jedan partizan, a nekoliko ih je ranjeno. Nemci su nakon toga streljali šest seljaka koji su ukazali gostoprimstvo partizanima. Nakon što su se Nemci povukli, izvršena je partizanska istraga u kojoj je utvrđena odgovornost Velisava Petrovića. On je uhapšen i sproveden u štab čete gde mu je izrečena smrtna presuda nakon čega je streljan. Tu činjenicu iskoristila je kvislinška štampa koja je objavila dezinformaciju kako je Stevan Borota testerom odrubio glavu Petroviću. „Da bi sve bilo uverljivije, kvislinzi su objavili u novinama da Stevan Borota nije Srbin pravoslavne vere, već Mađar, i da mu je ime Ištvan. Za Josifa Majera se govorilo da je on, u stvari Hinko Majer, veletrgovac iz Zagreba, i da su obojica poslati u Srbiju da izazovu bratoubilački rat.” Potom je kvislinška propaganda u publikaciji *Krvava lista komunističkih zločina* (Beograd, 1942) razradila narativ o Petrovićevom svirepom ubistvu uvodeći u njega i Josifa Majera kao navodnog naredbodavca, pri čemu je isticano njegovo jevrejsko poreklo.⁸⁸

Ne postoje objavljeni radovi o analizi političke strukture žrtava revolucionarnog terora u Srbiji 1941. Međutim, sa sigurnošću se može ustvrditi da partizani do početka novembra 1941, odnosno do otpočinjanja ofanzive ravnogorskih četnika protiv partizana u zapadnoj Srbiji, nisu vršili masovni teror nad pristalicama Draže Mihailovića, odnosno da su primeri ubistava ravnogoraca pre novembra 1941. bili pojedinačni i vrlo retki i neuporedivo manje brojni od ubistava saradnika okupatora, predstavnika

88 Радивоје Давидовић, „Борота и Мајер: мит и стварност”, *Историјски архив Ваљево – Гласник*, 46, Ваљево, 2012, стр. стр. 53-75.

i saradnika kvislinške vlasti, odnosno onih koji su se istakli u obaveštajnoj delatnosti protiv partizana pružajući vojno-policijskim organima okupatora i kvislinške vlade podatke o komunističkoj i partizanskoj organizaciji. Prema saradnicima okupatora partizani nisu imali milosti. Međutim, ni nakon otpočinjanja opšteg napada ravnogoraca na partizane u zapadnoj Srbiji, broj ravnogoraca ubijenih van borbe od strane partizana nije bio onako velik kao broj ubijenih partizana od strane ravnogoraca ili broj zarobljenih partizana koje su četnici Draže Mihailovića predali Nalcima nakon čega su zarobljenici streljani. Nasuprot tome, zabeleženi su primeri korektnog odnosa partizana prema zarobljenim ravnogorcima i četnicima Koste Pećanca.⁸⁹

Ponekad ili neretko oštrica revolucionarnog terora bila je usmerena prema onima za koje se znalo da su protivnici partizanske borbe iako te osobe nisu svojim delovanjem naudile partizanskom pokretu. U tom slučaju govorimo o politički motivisanim ubistvima onih za koje se verovalo da mogu naneti štetu pokretu. Intenzivne antipartizanske aktivnosti okupatora i snaga kolaboracije dobijale su na zamahu kako se približavala jesen. Nemačke kaznene ekspedicije počinile su mnogobrojne zločine u severozapadnoj i zapadnoj Srbiji, paleći i ubijajući u velikom broju sela koja su prihvatila partizane ili davala borce partizanskim odredima. Borbeno sadejstvo između Vermahta i oružanih formacija kvislinške vlade bilo je neskriveno tokom čitave kampanje gušenja ustanka. Formacije pod ingerencijom kvislinške vlade (žandarmerija, Srpski dobrovoljački odredi i četnici Koste Pećanca) učestvovali su u pacifikaciji ustanka i represiranju zarobljenih partizana i njihovih simpatizera uporedo sa nemačkom ofanzivom 1941. Krajem novembra i tokom decembra 1941, kao i početkom 1942, legalizovani ravnogorski odredi pridružili su se kvislinškim formacijama u gonjenju partizana, ubijanju zarobljenih partizana i njihovih aktivnih pristalica ili njihovoj predaji Nalcima.⁹⁰

89 O primerima korektnog odnosa partizana prema četnicima u poslednja dva meseca 1941, u vreme najintenzivnijih partizansko-četničkih sukoba: Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“*, Чачак, 1982, стр. 220-227; Дико Пејатовић, *Ватре из долине*, Нова Варош, 1983, стр. 172.

90 Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944*. Knjiga prva: 1941-1942, Beograd, 1979, str. 212-228, 263-272; Венцеслав Глишић, *Терор нацистичке немачке у Србију 1941-1944*, Београд, 1970, стр. 41-79; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском*

Kvislinška policija i žandarmerija vrše hapšenja komunista i njihovih aktivnih simpatizera od 22. juna 1941, dok je prvo streljanje komunista u Srbiji od strane kvislinškog represivnog aparata zabeleženo 5. jula. O tome kao i o participaciji žandarmerije i oružanih odreda kvislinške vlade u represalijama nad zarobljenim partizanima i civilima biće više reči u četvrtom delu knjige.

Učešće predstavnika kvislinške administracije, policije i oružanih snaga u progonu i uništenju komunista i partizana i represiranju njihovih pristalica i rođaka usloveli su aktivan odgovor partizanskog pokreta koji se ogledao u sprovođenju terora i retorizije nad predstavnicima kvislinških vlasti i njihovim saradnicima, ali je ponekad prelazio i u neselektivno nasilje nad onima koji nisu bili nosioci represivnih mera prema ustaničkom pokretu, a ponekad ni vinovnici stradanja pripadnika pokreta.

Primeri revolucionarnog terora od kraja 1941. jenjavaju na teritoriji Srbije sve do septembra 1944, kada je reč o masovnom streljanju nenaoružanih civila (nijedno ubistvo civila u tom razdoblju ne podrazumeva dvo-cifrenu brojku ubijenih), dok su masovna streljanja zarobljenih pripadnika kvislinških snaga (SDS) zabeležena u nekoliko slučajeva u leto 1944, pre septembra te godine.

Nasuprot tome, snage NOVJ su u tom razdoblju vršile masovna streljanja u drugim delovima Jugoslavije. Nekoliko primera masovnih ubistava mogu poslužiti kao ilustracija. Crnogorski istoričar Vučeta Redžić publikovao je 99 imena osoba koje su partizani ubili van borbe u Kolašinskom srezu od početka januara do kraja marta 1942.⁹¹ Partizani su od 29. marta do 4. aprila na području Gacka likvidirali oko 60 lica. Ubijene osobe bili su četnici, četnički saradnici, ali i oni koji nisu pripadali organizovanom pokretu niti su skrivali nečije stradanje.⁹² Politički motivisana ubistva u Kolašinskom i Gatačkom srezu predstavljaju najmasovnije primere revolucionarnog terora koji su partizani počinili u nekom srezu do jeseni 1944. kada govorimo o monarhističkom korpusu. Partizani su od 16. maja do 10. juna 1942. streljali 227 poimenice poznatih pripadni-

рату 1939-1945, Београд, 1992, стр. 363-431; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Београд, 2007, стр. 108-156.

91 Вучета Реџић, „Пасје гробље“ у Колашину, Београд, 1999, стр. 210-223.

92 Savo Skoko, „Neke činjenice o levim greškama“, *Hercegovina u NOB*, IV, April 1941. – juni 1942, (ur. Sveto Kovačević), Београд, 1986, стр. 729.

ka ustaškog pokreta i njihovih saradnika na području Prijedora što je bio rezultat kažnjavanja i odmazde za masovne zločine počinjene od strane OS NDH u Prijedoru i okolini, naročito tokom leta 1941.⁹³ U prvim danima nakon oslobođenja Tuzle (grad je oslobođen 2. oktobra 1943) partizani su streljali 55 poimenice poznatih lica, najvećim delom pripadnika OS NDH. Među streljanima bilo je 33 Hrvata, 20 Bošnjaka i dva Srbina među kojima je bio i predratni član KPJ Slobodan Milošević koji je optužen za „trockizam”, izdaju partije i revolucije.⁹⁴ Crnogorski partizani su 17. oktobra 1943. streljali 23 zarobljena četnika kod manastira Ostrog. Među streljanima bio je general Blažo Đukanović. Pukovnik Bajo Stanišić i njegova trojica sinovaca izvršili su samoubistvo kako bi izbegli zarobljavanje.⁹⁵ Pripadnici 10. hercegovačke brigade NOVJ izvršili su streljanje 25 pripadnika ustaške milicije u Fazlagića Kuli, pokraj Gacka, nakon zauzimanja tog uporišta 20. novembra 1943. Toga dana partizani su uhvatili 30 ustaša iz Kule, ali su petorica pobjegli sa streljanja.⁹⁶ Muslimanske ustaše iz Fazlagića Kule tokom 1941. učestvovala su u ubijanju nekoliko stotina Srba sa područja Gatačkog sreza. Pripadnici 10. dalmatinske brigade 28-29. maja 1944. streljali su 138 poimenice poznatih lica, pretežno pripadnika OS NDH (uglavnom domobrana) i, u manjem broju, civila naklonjenih usta-

93 *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti*, (pr. Smail Čekić), Sarajevo, 1996, str. 187-194.

Ustaše su 1941. ubile najmanje 1.172 poimenice poznata stanovnika Prijedorskog sreza, u ogromnoj većini srpske nacionalnosti. (Јован Мирковић, „Жртве рата 1941-1945. са подручја Босанске крајине. Прилог истраживању геноцида”, *Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина*, Зборник радова, (ур. Јован Мирковић), Београд, 2012, стр. 21).

94 Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla, 1995, str. 94-97.

95 Александар Стаматовић, „Острошка Голгота”, *На зли пут без повратка. Од Острога, преко Зиданог Моста, до Лохарја*, (пр. Славиша Губеринић), Цетиње, 2015, стр. 11-39.

Četnici Baja Stanišića su 14. januara 1943. opkolili jednu pećinu u planini Budošu kod Bročanca, nedaleko od Ostroga, i „tom prilikom poubijali” petoro partizana, među njima i jednu devojkicu. Verovatno je reč o poginulima u borbi. Tom prilikom uhvatili su osam partizana i predali ih Italijanima. (AJ, DK, 110, f. 490, s. 468-475).

96 Merisa Karović, „Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941-1945.”, *Glasnik Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 1-2/2007, Sarajevo, 2007, str. 60.

Autorka prećutkuje odgovornost ustaške milicije iz Fazlagića Kule za pokolje nekoliko stotina srpskih civila Gatačkog sreza 1941, kao što ne pominje značaj Fazlagića Kule u okviru nemačkog vojno-strateškog pozicioniranja tokom ofanziva protiv NOVJ. O zločinima ustaša iz Fazlagića Kule videti: Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, Beograd, 1991, str. 44-301.

šama, u Aržanu i Podima kod Imotskog. Od tog broja 102 domobrana su streljana i bačena u jamu.⁹⁷

Masovni pokolj muslimanskog stanovništva u Pribojskom srezu 5-11. februara 1943: belina u srpskoj historiografiji

Pripadnici JVuO od 5. do 11. februara 1943, u okviru vojne operacije koju je naredila Vrhovna komanda, ubili su više hiljada Muslimana u Pribojskom, Pljevaljskom, Fočanskom i Čajničkom srezu. Operacijom je komandovao major Pavle Đurišić, komandant Limsko-sandžačkih odreda JVuO. Operacija je bila usmerena protiv Muslimanske milicije na području Bukovice i Čajniča, ali je tokom njenog izvođenja ubijen velik broj civila i zarobljenih milicionera. Đurišić je 13. februara obavestio Mihailovića o ishodu operacije. U izveštaju se navodi da su sva muslimanska sela u srezo-vima Pljevlja, Foča i Čajniče „potpuno spaljena da nijedan njihov dom nije ostao čitav”. Žrtve „kod muslimana oko 1.200 boraca i do 8.000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece.”⁹⁸ Pada u oči da Đurišić ne pominje Pribojski srez. Đurišićev izveštaj je poznat istorijski izvor, publikovan i citiran mnogo puta. To je uslovalo da februarSKI pokolj ne ostane nepoznata istorijska činjenica. Mogući razlog nepominjanja Pribojskog sreza u Đurišićevom izveštaju i Mihailovićevoj zapovesti za izvođenje operacije možda je uslovljen time što u tom srezu nisu postojale organizovane snage Muslimanske milicije u to vreme, za razliku od tri susedna sreza koji se pominju u izveštaju.⁹⁹

Iako je februarSKI pokolj poznata činjenica jugoslovenska historiografija nije posvetila veću pažnju istraživanjima najmasovnijeg zločina JVuO.

97 Ivan Kozlica, *Markovića jama. Partizanski zločin u Aržanu i Podima 1944*, Zagreb, 2014, str. 88-101.

98 *Zbornik NOR-a, XIV/2*, Beograd, 1983, str. 182.

99 Džemail Arnautović, savremenik navedenih događaja, koji je živeo u Pribojskom srezu u vreme događaja koji su obeleženi stradanjem njegovih sunarodnika 1943, tvrdi da februara 1943. „na terenu opštine Priboj uopšte nije postojala naoružana, organizovana Muslimanska milicija” i da Muslimani u pribojskim selima nisu bili vojno organizovani od decembra 1941. do oktobra 1943. (Džemail Arnautović, *Aktuelni događaji: iz bliže i dalje prošlosti*, Prijepolje, 2005, str. 111-112).

Postoji nekoliko izuzetaka. U Pljevljima je 1969. objavljena knjiga sa poimeničnim podacima za oko 1.380 žrtava februaruskog pokolja u pljevaljskom kraju.¹⁰⁰ Iste godine istoričar Radoje Pajović objavio je rad pod nazivom „Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943.” Pajovićev rad nastao je na osnovu dokumentacije JVuO.¹⁰¹ Pajović je u disertaciji publikovanoj 1977. navedenoj temi posvetio sličan obim kao u radu iz 1969. Pajović je prvi jugoslovenski istoričar koji je izneo sledeći zaključak: „To je nesumnjivo jedan od najvećih zločina koji su četnici počinili u jednom mahom u toku rata.”¹⁰² Međutim, ni Pajović nije primetio da su se navedeni zločini odigrali i u Pribojskom srezu. Vladimir Dedijer i Antun Miletić su 1990. objavili zbornik dokumenata o zločinima nad Muslimanima tokom Drugog svetskog rata.¹⁰³ Ipak, u zborniku nisu publikovani podaci o masovnim ubistvima u Pribojskom srezu. S obzirom na to da u najpoznatijem izvoru (Đurišićev izveštaj) i najreferentnijem zborniku dokumenata na temu zločina četnika nad Muslimanima februara 1943. nema podataka o žrtvama sa područja Pribojskog sreza – zločini nad Muslimanima u tom kraju ostali su nepoznati široj javnosti. Raspad Jugoslavije i fokusiranost postsocijalističkih historiografija na nacionalne teme, što je zajednički fenomen na postjugoslovenskom prostoru, usloveli su da srpska historiografija ne pokaže interesovanje za jedan od najmasovnijih zločina na tlu Srbije tokom rata.

U međuvremenu je u Sarajevu objavljen još jedan zbornik dokumenata o zločinima nad Bošnjacima 1941-1945, sa ponovnim akcentom na četničke zločine. U tom zborniku, koji je priredio Smail Čekić, a koji je objavljen 1996, po prvi put je publikovan poimenični spisak stradalih Muslimana sa područja Priboja. Reč je o spisku od 1.547 žrtava, među kojima je navedeno 650 dece do 15 godina starosti. Spisak su 1946. načelnili saradnici ZK. Ogromna većina žrtava ubijena je upravo 5-11. februara 1943. Taj dokument predstavlja najznačajniji izvor o dimenzijama zločina

100 Прилог у крви. Пљевља 1941-1945, (ур. Данило Кнежевић), Пљевља, 1969, стр. 219-341.

101 Radoje Pajović, „Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943.”, *Neretva 1943. Sutjeska*, VII, Beograd, 1969, str. 510-518.

102 Радое Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори: четнички и федералистички покрет 1941-1945*, Цетиње, 1977, стр. 311-315.

103 *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, (pr. Vladimir Dedijer i Antun Miletić), Sarajevo, 1990.

JVuO u Pribojskom srezu.¹⁰⁴ Zapravo, to je još uvek jedan od tri publikovana arhivska izvora o zločinima JVuO u okolini Priboja februara 1943. Ta činjenica donekle opravdava nepostojeću recepciju navedene teme u srpskoj historiografiji. Mora se priznati da je navedeni broj izvora nedovoljan da bi se uspešno rekonstruisali zločini JVuO na tom području.¹⁰⁵

Međutim, spisak koji je objavio Čekić je nepotpun, što priređivač konstatuje u jednoj fusnoti. O nepotpunosti spiska žrtava svedoči jedan drugi dokument ZK. Prema tabelarnom pregledu stradanja stanovnika Pribojskog sreza, sačinjenom 1946. od strane NOO Priboj, četnici su tokom rata ubili 1.646 stanovnika i spalili 2.849 kuća i drugih zgrada u pribojskom kraju.¹⁰⁶ Čekićev zbornik je ignorisan u okviru srpske historiografije. To se naročito odnosi na podatke o broju i strukturi žrtava februaruskog pokolja na području Priboja. Nijedan istoričar koji se bavio opštim temama ravnogorske istorije, čija dela su objavljivana nakon 1996, nije konstatovao činjenicu o izuzetno velikom broju muslimanskih civila ubijenih februara 1943. u okolini Priboja.

U međuvremenu, u Prijepolju je 2005. objavljena knjiga Džemajla Arnautovića u kojoj je priložen poimenični spisak koji sadrži osnovne podatke za 2.379 Muslimana sa područja Pribojskog sreza ubijenih tokom Drugog svetskog rata od strane JVuO. Ogromna većina ubijena je februara 1943. Od tog broja ubijeno je 1.058 dece (do 15 godina starosti), 608 žena i 713 muškaraca. Među ubijenim muškarcima svakako je bio znatan broj

104 *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti*, (pr. Smail Čekić), Sarajevo, 1996, str. 605-656.

105 Osim toga, treba napomenuti da postoji mogućnost da u obimnoj građi fonda Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u Arhivu Jugoslavije, i fonda Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u Arhivu Srbije, možda ne postoje narativni izvori o masovnom zločinu nad Muslimanima u Pribojskom srezu. U svakom slučaju, iako sam detaljno pregledao građu DK o zločinima na tlu Srbije i građu ZK, nisam pronašao uobičajene narativne izvore na temu zločina okupatora i njihovih saradnika (prijava oštećenika, zapisnici o saslušanju svedoka, razni izveštaji), što ne znači da takva građa zaista nije pohranjena u ta dva fonda ili je, što je verovatnije, pohranjena na nekom drugom mestu. Ukoliko takvi izvori nisu uopšte nastali, odnosno ukoliko državni organi nisu organizovali sakupljanje svedočanstava o zločinima JVuO u Pribojskom srezu, to bi bio presedan na teritoriji Srbije. Ipak, znamo da je 1946. organizovano popisivanje žrtava, ali taj posao nije odrađen do kraja.

106 AJ, DK, 110, f. 62, s. 77-80.

staraca.¹⁰⁷ Zanimljivo je da Arnautovićeви podaci nisu samo puka dopuna spiska iz 1946, s obzirom na to da Arnautovićev registar ne sadrži određen broj imena evidentiranih u prethodnom spisku. Arnautovićeви podaci takođe nisu izazvali pažnju domaćih istoričara koji proučavaju istoriju JVuO, ili uopšte istoriju Srbije 1941-1945.

Zahvaljujući navedenim okolnostima, srpska historiografija propustila je da konstatuje nekoliko važnih činjenica: februarski pokolj u pribojskom kraju predstavlja najmasovniji zločin na tlu Srbije južno od Save i Dunava koji su počinili pripadnici neke domaće formacije u kratkom razdoblju nad stanovništvom jednog sreza. Zapravo, navedeni pokolj predstavlja jedan od najmasovnijih zločina na tlu Srbije i Jugoslavije tokom rata. Tim više jer ni broj od 2.379 poimenice poznatih žrtava zločina JVuO na području Priboja – nije konačan.¹⁰⁸ Istraživač Safet Hasanagić ustupio je podatke publicisti Milenku Kovačeviću koji sadrže spiskove ubijenih muslimanskih stanovnika pribojskih sela Zabrnjica i Kasidoli. Ovi podaci predstavljaju dopunu Arnautovićevog spiska budući da Arnautović navodi 254 žrtve za Zabrnjicu (bez približnog datuma smrti, iako se podrazumeva da je većina ubijena februara 1943), dok Kovačević navodi imena 339 žrtava iz Zabrnjice od kojih su 334 ubijene februara 1943. Arnautović navodi 320 imena žrtava iz Kasidola, a Kovačević 521 od kojih je 491 ubijeno februara 1943.¹⁰⁹ Iz apela pljevaljskih Muslimana italijanskom guverneru Crne Gore (10. februar 1943) doznajemo o jednom od zločina u Kasidolu. U dokumentu se navodi da su u tom selu „sveštenici zajedno sa ostalim

107 Džemail Arnautović, *n.d.*, str. 117-187.

Autor navodi imena 50 saradnika koji su 1962-1965. učestvovali u prikupljanju podataka o žrtvama. „1962-1965. ja sam sa 112 dobrovoljnih saradnika starijih Bošnjaka i Bošnjakinja, kao žive istorije genocida, organizovao ih i poslao pred svaku bošnjačku kuću i porodicu u svih 56 sela de su živjeli i žive Bošnjaci opštine Priboj... Ovim istraživanjima nisu obuhvaćeni Bošnjaci poginuli kao vojnici u raznim vojnim formacijama u ratu.“ (*Isto*, str. 116).

108 U pripremi je knjiga Safeta Hasanagića, istraživača iz Beograda, u kojoj će biti objavljeni poimenični podaci za 3.708 Muslimana sa područja Pribojskog sreza koje su tokom rata ubili četnici. Velika većina žrtava ubijena je početkom februara 1943. Autor ove knjige dobio je uvid u Hasanagićev registar. (Razgovor Milana Radanovića i Dragoslava Dimitrijevića Belog sa Safetom Hasanagićem, Beograd, 2.10.2015).

109 Миленко Ковачевић, *Прилози истини: четнички злочини у Србији у време Другог светског рата*, Београд, 2015, стр. 122-150.

Muslimanima prilikom vršenja molitve (džume) poklati na samom džamijskom pragu”.¹¹⁰

Poimenični broj stanovnika Kasidola i Zabrnjice koji su ubijeni tokom rata sugerise da su pribojska muslimanska sela imala najveće ljudske gubitke u apsolutnim brojkama u odnosu na sva druga seoska naselja u Srbiji (ako izuzmemo Vojvodinu). U pojedinim pribojskim selima četnici su pobili oko polovine muslimanskih stanovnika dok je u etnički mešovitim naseljima izmenjena etnička struktura. Vredi pomenuti i poimenične podatke za neka druga pribojska sela koja su takođe izuzetno postradala u februarskoj operaciji JVuO. Prema Arnautoviću, u Zagradini je ubijeno 411 (197 dece i 99 žena), a u Potocima 203 stanovnika (85 dece i 86 žena) uglavnom tokom februara 1943, dok je u Zašćenju 1942-1943. ubijeno 184 stanovnika (76 dece i 47 žena).

Februarski pokolj u pribojskom kraju, kada je reč o ratnim zločinima u Srbiji, po masovnosti može se porediti samo sa zločinima nemačkog okupatora nad srpskim, jevrejskim i romskim stanovništvom u jesen 1941. i nad jevrejskim stanovništvom u proleće 1942. – po broju ubijenih u jednom kratkom razdoblju na području jednog mikroregiona, iako su takva poređenja nezahvalna. Nemački okupator je uspeo da istrebi veliku većinu Jevreja u Srbiji, uključujući većinu žena i dece, zbog čega zločini počinjeni tokom holokausta predstavljaju paradigmatičan primer ratnih zločina tokom okupacije Srbije. Većina muslimanskih stanovnika Pribojskog sreza uspela je da preživi rat zahvaljujući migraciji sa matične teritorije. Neki od njih ubijeni su od strane četnika kao izbeglice u Višegradu od 5. do 7. oktobra 1943. Povest stradanja, bekstva od pogroma i izbeglištva Muslimana Pribojskog sreza tokom Drugog svetskog rata još uvek nije napisana. Protok vremena dodatno je otežao mogućnost rekonstrukcije jednog takvog kolektivnog iskustva.

Ipak, pokolj nad muslimanskim stanovništvom u pribojskom kraju početkom februara 1943. nije evidentiran ni u jednoj istoriografskoj publikaciji koja je posvećena istoriji Srbije tokom Drugog svetskog rata. Nakon 1996, kada je objavljen prvi, nepotpuni, spisak žrtava četničkog pokolja u Pribojskom srezu, ali i nakon 2005, kada je objavljen dopunjeni spisak, ne postoji opravdanje za tu vrstu propusta. Pročetnički istoriča-

110 *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu...*, str. 249.

ri jednostavno ignorišu najmasovniji zločin koji je JVuO počinila tokom rata. Štaviše, 2006. objavljen je magistarski rad Srđana Cvetkovića u kome se ističe da u Srbiji „nije bilo [četničkog] terora na nacionalnoj osnovi koji je išao do istrebljenja”.¹¹¹

Masovnost, rodna i starosna struktura žrtava, nezamisliva brutalnost zločina, koju su iskusili Muslimani pribojskog kraja, podsećaju na neke od najmasovnijih ustaških zločina iz 1941. i 1942. nad srpskim stanovništvom u Krajini i zapadnoj Bosni. Istrebljene su mnoge porodice, žene i deca su ubijani na najsuroviji način, pri čemu su mnoge žene silovane. Spaljena su i opljačkana sva muslimanska sela i zaseoci. U svim muslimanskim naseljima ili u naseljima u kojima su Muslimani činili znatan broj stanovnika zabeležena su masovna ubistva. Izuzetak čini samo Priboj jer se u njemu nalazio italijanski garnizon. Slično je bilo i u susjednom Pljevaljskom srezu gde su februara 1943. zabeleženi masovni zločini u skoro svim muslimanskim selima. Zločini nisu zabeleženi jedino u Čengića Odžaku, gde četnici nisu upali iz nerazjašnjenih razloga, dok u Pljevlja četnici nisu ulazili zbog prisustva Italijana.¹¹² Navedene činjenice upućuju na zaključak da masovna ubistva Muslimana u Pribojskom srezu nisu bila deo spontanih aktivnosti izolovanih četničkih grupa već deo šire akcije namernog istrebljenja što većeg broja pripadnika muslimanske zajednice. Organizatorima i počiniocima zločina bilo je svejedno da li ubijaju naoružane muškarce ili žene i decu. Februarski pokolj bio je motivisan prvenstveno etnič-

111 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 141.

Cvetković ne pominje nijedan konkretan zločin JVuO na tlu Srbije iako dva poglavlja u njegovoj knjizi nose naslove: „Gradanski rat i revolucija 1942-1944.” i „Žrtve rata i represije u Srbiji 1941-1944.”. Cvetković navodi da su pojedine „samozvane četničke grupe” u Srbiji „ratovale za svoj račun” i potom kao ilustraciju navodi u fusnoti: „Na primer grupa Zeke iz Obrenovca, koji je vodio privatni rat protiv komunista, čineći masovne zločine u okolini Beograda”. (*Isto*, str. 139). Poručnik Spasoje Drenjanin Zeke nije bio samozvanac već komandant 1. bataljona Posavske brigade Avalskog korpusa JVuO. Organizator je najpoznatijeg četničkog pokolja u Srbiji – ubistvo 67 stanovnika Vranića u noći 20-21. decembra 1943. Niko od ubijenih u tom pokolju nije bio organizovani komunista odnosno član KPJ, pogotovo ne ubijena deca. Zbog tog zločina nije sankcionisan od strane Vrhovne komande ili od strane štaba Avalskog korpusa. Odstupio je u Bosnu kao oficir Avalskog korpusa krajem 1944.

112 Hajrudin Čengić, *O genocidu nad Bošnjacima (Muslimanima) u zapadnom dijelu Sandžaka 1943*, Sarajevo, 1994, str. 206-208.

Čengić donosi vrlo malo nepoznatih podataka o zločinima JVuO nad Bošnjacima (Muslimanima) u Sandžaku. Međutim, i ti podaci su najčešće naučno neupotrebljivi zbog autorove potrebe da beletrizuje naraciju kao i zbog nenavodenja izvora. Osim toga, Čengićev diskurs je izrazito nacionalistički.

kom mržnjom, naročito kada je reč o motivima organizatora zločina dok su neposredni izvršioci bili podjednako motivisani željom za pljačkom.

Kroz Pribojski srez krajem novembra 1942. prolazile su grupe pljevaljskih četnika koji su pljačkali muslimanska sela oko Višegrada. Na levu obalu Lima prešli su kod Banje i potom se zaputili prema Pljevaljskom srezu prolazeći kroz muslimanska sela između Priboja i granice Crne Gore.¹¹³ Međutim, tada nisu zabeleženi masovni zločini nad muslimanskim stanovništvom u pribojskim selima. To je indirektna potvrda da je februarski pokolj u pribojskom kraju bio stvar nečije odluke.

Predstavnici revizionističke historiografije odnose se prema pokolju na teritoriji četiri sresa februara 1943. kao prema istorijskoj fusnoti,¹¹⁴ iako je reč o važnoj činjenici iz istorije JVuO, ili ga jednostavno ignorišu. Izuzetak čini istorijski publicista Miloslav Samardžić. Međutim, njegovo pisanje o praksi JVuO koja je podrazumevala masovna ubistva muslimanskih civila početkom 1943. predstavlja pravdanje zločina:

„Motiv masovnih ubistava Hrvata i muslimana bila je osveta za prethodno počinjena masovna ubistva Srba, tako da se u tom slučaju ne može govoriti o genocidu, već o klasičnim ratnim zločinima. Pošto su im masakrirane familije, mnogi su poludeli od bola i mislili su samo na osvetu... Zbog toga je Draža zločine nad Hrvatima i muslimanima posmatrao kao nešto što je stvar naroda, a ne vojske. Vojska kojom je komandovao nije ni planirala ni izvršila zločine, ali su njegovi delovi na momente izmicali ispod komande i prestajali da budu vojska.”¹¹⁵

Ipak, na području Pribojskog i Pljevaljskog sresa (za razliku od Podrinja 1941) nisu zabeleženi masovniji primeri zločina ustaša i Muslimanske milicije nad srpskim civilima, pogotovo ne uoči februara 1943,¹¹⁶ a većinu

113 *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu...*, str. 225, Izveštaj žandarmerijske čete Goražde, Goražde, 7.12.1942.

114 Коста Николић, *н.д.*, стр. II/130. Nikolić u fusnoti navodi: „Na putu ka zapadnoj Bosni, crnogorski četnici izvršili su čišćenje muslimana u srezu Bijelo Polje kao odgovor na prethodne napade muslimana na srpska sela decembra 1942. (Nikolić ne navodi primere prethodnih napada Muslimanske milicije, *nap. aut.*). Početkom februara, slična akcija izvršena je i u selima oko Pljevalja, Čajniča i Foče: 'Ukupni muslimanski gubici cene se do 10.000.'”

115 Милослав Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, V, Крагујевац, 2010, стр. 551-552.

116 Prema podacima DK iz 1945, na području Pribojskog sresa ustaše su tokom rata ubile 11, a pripadnici Muslimanske milicije šest civila. (AJ, DK, 110, f. 62, s. 77). Prema podacima iz literature,

zločina počinili su četnici sa područja na kojima nisu zabeleženi masovni zločini Muslimana nad Srbima, čime bi se pravdala potencijalna osveta. Zločine na području Pljevalja i Priboja, februara 1943, izvršila je *vojska* (pripadnici JVuO), a ne *narod* (nekontrolisane mase).

Iz zapovesti Pavla Đurišića (29. januar 1943) doznajemo koje jedinice JVuO su bile prisutne na području Pribojskog sreza u vreme sprovođenja masovnih zločina nad tamošnjim muslimanskim stanovništvom. Kroz Pribojski srez prema Čajničkom srezu prošle su dve kolone četnika. Obe kolone bile su pod komandom kapetana Vojislava Lukačevića. Prvom kolonom neposredno je zapovedao poručnik Vuk Kalaitović. Ta kolona sastojala se od 200 boraca Višegradske brigade, 400 boraca Pribojske brigade i 200 boraca Novovaroške brigade. Drugom kolonom neposredno je zapovedao poručnik Aleksandar Šoškić. Ta kolona sastojala se od 100 boraca Prijepoljske brigade, 200 boraca Pljevaljske brigade, 300 boraca Bjelopoljske brigade i 150 boraca „Letećeg odreda” za koje nije naznačena teritorijalna pripadnost, ali se može pretpostaviti da je poticao sa područja Crne Gore. Ukoliko je Đurišićevo naređenje sprovedeno u potpunosti, na teritoriji Pribojskog sreza nakon 5. februara našlo se 1.750 četnika od kojih je 700 bilo sa područja Srbije. Đurišić je takođe naredio koncentraciju 2.100 crnogorskih četnika na području Pljevaljskog i 1.550 crnogorskih i bosanskih četnika na području Čajničkog sreza. Dakle, na navedenoj teritoriji, koja je podrazumevala i deo Fočanskog sreza, planirano je angažovanje 5.400 boraca. Moguće je pretpostaviti da su četnici za protivnika imali do 2.000 pripadnika Muslimanske milicije koji su bili slabije naoružani od napadača. Napad 1.750 četnika na slabo branjena muslimanska naselja u Pribojskom srezu bio je nezaustavljiv. Đurišić u zapovesti ističe: „Italijane ne napadati. Sve borce Muslimane, ustaše i komuniste ubijati. Žene i decu ne ubijati... Bukovicu (mikroregion između Pljevalja i Čajniča, *nap. aut.*) spaliti. Ostala sela ne paliti ukoliko to taktički obziri ne nalažu.” Vojni

u pljevaljskoj opštini, na teritoriji mesne zajednice Bukovica, bilo je tokom rata 11 civilnih žrtava pravoslavne i 563 žrtve muslimanske vere, na teritoriji mesne zajednice Boljanići 33 žrtava pravoslavne i 389 muslimanske vere, pri čemu su Muslimani ubili 23 Srba, a na teritoriji mesne zajednice Meljak, gde je pravoslavno i muslimansko stanovništvo bilo podjednako brojno, bilo je 12 pravoslavnih civilnih žrtava i 486 muslimanskih, pri čemu su Muslimani ubili jednog Srbina. (*Прилог у крви. Пљевља 1941-1945*, (ур. Данило Кнежевић), Пљевља, 1969, стр. 219-341).

cilj operacije bio je izbijanje na reku Drinu.¹¹⁷ Đurišić je u pomenutom izveštaju od 13. februara izvestio Dražu Mihailovića da su snage JVuO već 7. februara izbili na Drinu i da su borbe protiv Muslimanske milicije „zaključno sa tim danom bile uglavnom završene, a zatim je nastupilo čišćenje oslobođene teritorije” i dodaje da su pojedine jedinice „ostale na terenu radi čišćenja i pretresanja terena i šumovitih predela, kao i radi sprovođenja i učvršćivanja organizacije na oslobođenoj teritoriji”. Čišćenje teritorije podrazumevalo je bespoštedno istrebljenje Muslimana jer Đurišić već u sledećoj rečenici navodi: „Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti.”¹¹⁸ Ostaje nepoznato zbog čega je Đurišić promenio odluku iz zapovesti od 29. januara. Svakako da su zločini činjeni sa njegovim znanjem. Đurišić je nesumnjivo bio dobro obavешten o toku operacije i masovnom ubijanju civila. Tokom izvođenja operacije njegov štab nalazio se na planini Kovač na tromeđi Bosne, Crne Gore i Srbije. U zapovesti naređuje komandantima jedinica da mu šalju izveštaje tri puta dnevno.

Istoričar Radoje Pajović citira dva dokumenta nastala u vreme izvršenja februarске operacije u kojima se naređuju bespoštedna ubijanja Muslimana. „U naređenju Pavla Đurišića kapetanu Nikoli Bojoviću [komandantu Durmitorske brigade] od 8. februara piše: 'Skrenuti pažnju starešinama na obezbeđenje od r. Drine, a izdati pored toga naređenje pojedinim odeljenjima da prokrstare okolni teren i unište sav muslimanski živalj na koji naiđu.' I komandant Pljevaljske brigade Jovan Jelovac upozorava 10. februara jednog svog komandanta bataljona: 'Sve ubijajte, to je naređenje naših najviših starešina i to moramo izvršavati.'" Na osnovu ova dva izvora Pajović iznosi zaključak da je u naređenjima koja je Đurišić izdavao većem broju jedinica i oficira „izbjegnuto da se ostavi pisani trag o uništavanju neboraćkog stanovništva”.¹¹⁹

117 *Zbornik NOR-a, XIV/2, Beograd, 1983, str. 121-127.*

Dve kolone JVuO koje su nastupale kroz Pribojski srez vršile su zločine i u muslimanskim selima između Čajniča i Rudog. Primera radi, u selu Zubanj, nedaleko od Rudog, neposredno uz granicu sa Pribojskim srezom, na izuzetno svirep način ubili su veći broj žena i dece o čemu je svedočio očevidac Haso Kadrispahić: *Genocid nad Muslimanima 1941-1945...*, str. 394-398.

118 *Zbornik NOR-a, XIV/2, Beograd, 1983, str. 182.*

119 Радое Пајовић, *н.д.*, стр. 314-315.

Pajović ne sumnja da je postojala namera da se izvrši zločin šireg opsega prilikom sprovođenja vojne operacije.

Opsežna vojna operacija JVuO protiv Muslimanske milicije u Sandžaku planirana je za prvu polovinu januara 1943. U pripremi zapovesti za tu operaciju najviše je učestvovao major Zaharije Ostojić. Mihailović je 3. januara naredio pojedinim komandantima JVuO izvođenje operacije, upravo onim komandantima čije jedinice su bile angažovane 5-11. februara, ali tada nije došlo do realizacije jer nisu bile obezbeđene snage za tako ambiciozno zamišljen poduhvat. Stoga se odlučilo da se najpre napadnu uporišta Muslimanske milicije u Bjelopoljskom srezu. U zapovesti od 3. januara Mihailović ističe: „U toku izvođenja akcije komandanti će preduzeti najstrožije mere da se svaka pljačka zabrani, ubijanje nevinih ljudi, žena i dece spreči i zavede najveći red i disciplina kod svojih jedinica kako bi se ugled JVuO očuvao na dostojnoj visini.”¹²⁰

Međutim, pojedine činjenice ukazuju na odgovornost generala Mihailovića. Prvo, Mihailović je bio obaveštavan od Đurišića o pokolju Muslimana u Bjelopoljskom, a kasnije i u Pljevaljskom, Fočanskom i Čajničkom srezu. U izveštaju od 10. januara Đurišić obaveštava Mihailovića da su četnici uništili 33 muslimanska sela u srezu Bijelo Polje i ubili oko 400 muslimanskih boraca i oko 1.000 žena i dece. Đurišić u izveštaju ističe da je do paljevine 33 sela došlo „mada sam bio izdao naređenje da se ne pale”, ali ne navodi ništa slično kada je reč o ubijanju civila.¹²¹ Mihailović nije ništa preduzeo da sankcioniše neizvršavanje njegove naredbe o zabrani pljačke i ubijanja neboraćkog stanovništva, u oba pohoda. Takođe, Mihailović je marta 1943. obavestio kapetana Boru Mitranovića, delegata Vrhovne komande za zapadnu Bosnu, o ishodu operacije u zapadnom Sandžaku: „U Sandžaku smo sve Turke po selima likvidirali sem po varošicama...”¹²² Mihailović je znao da pojedini komandanti JVuO iskazuju volju za nemilosrdnim razračunavanjem sa Muslimanima. Zaharije Ostojić u depeši Draži Mihailoviću nekoliko dana uoči pokolja u Bjelopoljskom srezu ističe: „Pitanje muslimana moramo rešavati na razne načine u raznim krajevima. Sandžaklije se moraju klati, jer ako mi nećemo njih, oni će pokušati

¹²⁰ Zbornik NOR-a, XIV/2, Beograd, 1983, str. 26.

¹²¹ Isto, str. 50.

¹²² Isto, str. 504.

nas, dok ih još štiti okupator.” Sutradan je Ostojić obavestio Mihailovića da sastavlja „detaljan plan za uništenje turaka u Čajničkom srezu”.¹²³ Reč je o pominjanoj zapovesti od 3. januara. O tome da se vrh JVuO prema Muslimanima u srezovima Bijelo Polje, Pljevlja, Priboj i Čajniče i delu sreza Foča od desne obale Drine do crnogorske granice, odnosio neuporedivo netolerantnije u odnosu na Muslimane u „raznim krajevima” svedoči i Ostojićeva depeša Mihailoviću od 15. februara u kojoj kaže: „Neka Pavle najstrožije zabrani zemljacima [crnogorskim četnicima] ubijanje i pljačku muslimana pri prolazu do Konjica.”¹²⁴

Kada je reč o publikovanim svedočanstvima stanovnika Pribojskog sreza koji su preživeli februarSKI pokolj, suočavamo se sa vrlo malim brojem izvora. Jedno od njih je svedočenje Nuradina Aščerića iz pribojskog sela Zaostro, smeštenog na granici sa Crnom Gorom. Njegovo svedočanstvo služi kao ilustracija kolektivnog iskustva:

„Pošto su sva sela spaljena od Metaljke do Priboja, a naše selo je ostalo i tu se sklonio zbjeg od 50 duša. Mahom su to bili starci, žene i djeca. Snijeg je bio preko metra, a hladnoća da je drvo pucalo. Prenoćio sam u šumi Bregovi sa još četiri rođaka. Tog dana oko 9 sati (7. februar 1943, *nap. aut.*) naišle su četničke brigade tjerajući opljačkanu stoku. Jedna brigada je blokirala selo, a druga vršila pretres po kućama. Naišli su na dvije kuće u kojima je bio zbjeg. Čula se strašna vriska žena, plač djece i vika staraca. Iako smo bili u blizini nas četvorica nismo smjeli ništa da preduzimamo. Sve je to trajalo oko tri sata, onda su spalili svo selo osim te dvije kuće. Prvi prizor na koji smo naišli bila je Hadžira od Hadžića, zaklana sa ranjenim djetetom od dvije godine u rukama. Posljedice stradanja su bile stravične, ali nijedna ne može da se poredi sa onom u kući Memiša Aščerića gdje su četnici poklali i starce i žene i djecu i sve nabacali po sobama. Imalo je još živih koji su zapomagali, a krv se slivala podom. Niko od njih nije preživio. Odatle smo se prebacili preko Prijepolja, Sjenice, Tutina, Mokre gore, Istoka, Peći, Kosovske Mitrovice... Vratili smo se 1945.”¹²⁵

Publikovani su poimenični podaci za 78 žrtava sela Zaostro, ubijenih od strane JVuO. Među njima je bilo 28 dece i 20 žena.¹²⁶

123 Isto, str. 31-32.

124 Isto, str. 239.

125 Safet Bandžović, *Ratne tragedije Muslimana*, Novi Pazar, 1993, str. 141-142.

126 Džemail Arnautović, *n.d.*, str. 178-180.

„Uništavajte sve njihove simpatizere i jatake bez milosti”: zločini JVuO u Srbiji 1943.

Teror organizacije pod komandom Draže Mihailovića nad partizanskim simpatizerima u Srbiji umnogome je sproveden od strane *trojki* ili *crnih trojki*, kako je narod nazvao ove konspirativne egzekutivne grupe, karakteristične po terorističkoj praksi, namenjene likvidaciji političkih protivnika, simpatizera i potencijalnih simpatizera komunista. Takve grupe nisu zabeležene u drugim oružanim formacijama na tlu Jugoslavije. Genezu trojki u dokumentima JVuO možemo pratiti od maja 1942. kada je Mihailović, kao „šef trojki” kako se potpisivao, naredio sprovođenje mera terora nad pojedinim istaknutim pripadnicima kvislinških struktura.¹²⁷ Navedene mere su rezultirale ubistvima manjeg broja pripadnika kvislinškog aparata. Odmazde koje su vršile kvislinške vojno-policijske snage znatno su nadmašile primere četničkog terora nad protivnicima iz redova antikomunističkog korpusa. Međutim, četnički teror i delatnost trojki prave razmere dosegli su tokom 1943-1944. nad simpatizerima partizana, u svim srezovima na tlu Srbije u kojima je postojala organizacija JVuO (trojke su bile organizovane u svim brigadama JVuO u Srbiji), naročito u Šumadiji, Pomoravlju i delovima zapadne i istočne Srbije. Pojedini primeri terora JVuO, u tom istorijskom kontekstu, podrazumevaju najmasovnije zločine nad srpskim seoskim stanovništvom koje je počinila neka domaća formacija u Srbiji. Ono što te zločine dodatno izdvaja jeste struktura žrtava i način likvidacije, odnosno velik broj ubijenih žena i staraca, često likvidiranih klanjem. Najmasovniji zločini, poput onih u Vraniću i Drugovcu, podrazumevali su angažovanje većeg broja izvršilaca i saučesnika u zločinu, odnosno angažovanje bataljona i brigada. Angažovanje bataljona u blokadi propartizanskih selâ naročito je karakteristično za područje Orašačkog, Mladenovačkog, Gročanskog i Podunavskog sreza, od kraja 1943. do kraja leta 1944. Prilikom blokade selâ represiran je velik broj meštana, ponekad i preko stotinu. U tim aktivnostima najviše su se isticali delovi Koprusa gorske garde i Smederevskog korpusa.

¹²⁷ Zbornik NOR-a, XIV/1, Beograd, 1981, str. 232, 353, 515.

Krajem 1942. i početkom 1943. najveći broj ubistava partizanskih simpatizera i drugih civila zabeležen je na području doline Zapadne Morave, u Pomoravlju i u okolini Valjeva. Sprovođenje terora, sem samovolje pojedinih lokalnih komandanata, stimulisala je jedna naredba Draže Mihailovića. Mihailović je 16. januara 1943. uputio raspis svim potčinjenim komandantima u Srbiji (Mihailović tada boravi na tlu Crne Gore). „I pored svih nevolja naročito podvlačim da je komunistička opasnost uvek jedna od najvećih. Te zlotvore i krvnike našeg naroda uništavajte bez milosti... Svi komandanti su mi odgovorni za svoje reone da su čisti od ovih mangupa i probisveta koje vode stranci Tito i Moša Pijade.”¹²⁸ Potom je 21. januara uputio depešu Siniši Ocokoljiću, komandantu Mlavskog korpusa JVuO, u kojoj naređuje: „Komunistima ne dozvoliti da dižu glavu. Uništavati ih bez milosti kao naše najveće zlotvore. Teren od njih mora biti čist. Postupati bez sentimentalnosti isto kao što i oni rade.”¹²⁹

Pripadnici JVuO su od 7. decembra 1942. do 29. januara 1943. u šest naselja na području Trsteničkog sreza ubili najmanje 28 civila, od čega 12 žena. Najveći broj ubijenih zabeležen je u Medveđi (13), Velikoj Drenovi (5) i Poljni (5).¹³⁰

Četnici su u Velikoj Drenovi tokom rata ubili 17 stanovnika od kojih su 10 zaklali. Od ukupnog broja ubijenih šest su bile žene. Ubistva je organizovao lokalni četnički zapovednik Milan Cerović, predratni žandarm. Jedan od ubijenih stanovnika Drenove, Tihomir Radić, zaklan je uoči Božića 1943:

„Jednom prilikom se Radivoje Petković zvani Laušić hvalio pred ljudima javno da je on zaklao Radića. 'Zaklao sam ga za ljubav dobrog božićara. Nije mi što sam ga zaklao, ali mi je bilo do njegovog velikog božićara koji smo mi uzeli i pojeli', rekao je on tada kao hvalu kako su bez razloga zaklali čoveka. Ja sam to svojim ušima čuo. On je inače bio poznat kao čovek koji je mnogo klao. Niko mu tada nije smeo ništa pa ipak krv nevinih žrtava ga

128 *Zbornik NOR-a, XIV/2, Beograd, 1983, str. 131.*

Komandant Topličkog korpusa JVuO, potpukovnik Milutin Radojević, u naređenju od 17. februara 1943, prenosi Mihailovićev raspis potčinjenim komandantima u Srbiji od 16. januara, i dodaje: „Dostavlja se prednje naređenje i naređujem da prema izrodima i izdajnicima nema laviranja i ima im se baciti rukavica časna i krvava...” (Isto, str. 193).

129 *Isto, str. 134.*

130 AS, ZK, k. 144, zl. br. 6739; AJ, DK, 110, f. 365, s. 706-714; *Монoгpафija о учесницима НОР-а 1941-1945. општине Трстеник*, (ур. Ристо Асентић), Трстеник, 1996, стр. 91-301.

je oterala u smrt. Zaklali su ga sami četnici. Sve nas je iznenadilo da ima takvih ljudi koji su čak i na Badnji dan mogli da kolju.”¹³¹

Radivoje Petković i trojica koljaša iz Velike Drenove ubijeni su jula 1943. odlukom štaba 1. trsteničke brigade zbog brojnih zločina u Trsteničkom srezu koji su najčešće bili motivisani koristoljubljem.¹³² Ipak, koljaši iz Medveđe, susednog sela, gde se nalazio štab brigade, nisu bili sankcionisani.

Lokalni četnici iz Medveđe, pod komandom Marka Bogojevića, komandanta bataljona u okviru 1. trsteničke brigade JVuO, Milisava Stojića, komandanta sela i njegovog zamenika i glavnog crnotrojkaša Radomira Anđelkovića, tokom rata ubili su 19 stanovnika Medveđe. Komandant 1. trsteničke brigade u to vreme bio je rezervni kapetan Radoslav Filipović, inače meštаниn Medveđe, koji takođe snosi odgovornost za ubistva njegovih komšija. Radoslav Filipović i Radomir Anđelković su nestali u Bosni 1945. Milisav Stojić je 1947. uhapšen kao odmetnik i osuđen na smrt. Marko Bogojević je 4. decembra 1944. odveden na streljanje na Bagdalu u Kruševcu. Ubio ga je Sreten Risimić, bivši četnik iz Medveđe koji je izbegao ubistvo koje je Bogojević naredio. Nekoliko crnotrojkaša iz Medveđe je streljano u Kruševcu krajem 1944.¹³³

Kada je reč o ubistvima meštana koja su počinili četnici iz Medveđe, najpre su 9. decembra 1942. ubijeni Dragoslav Mandžukić i njegova 15-godišnja kćerka Ružica. Zatim su 18. decembra ubijene tri žene i 73-godišnji Milan Trošić. Četvoro meštana, među njima braćni par Radomir i Živadinka Trošić i braća Dušan i Blagoje Veselinović, ubijeni su 29. decembra. Majka braće Veselinović svedočila je o izgledu leševa njenih sinova. „Našli smo strašno unakažene njihove leševe. Dušan nije imao zadnji deo lobanje, a Blagoje na glavi je imao samo prednji deo lica.” Njene navode potvrđuju izjave njenog trećeg sina i jednog komšije koji su učestvovali u prenosu leševa braće Veselinović: „Našli smo ih u jednom potoku zatrpane malo sa zemljom. Video sam da su im lobanje bile razbijene i prazne bez mozga. Obojica su ubijena nekim tupim predmetom, buda-

131 AS, ZK, k. 144, zl. br. 6739, Izjave Slobodana Petkovića i Radoja Petkovića iz Velike Drenove, Velika Drenova, 17.5.1945.

132 Томислав Милетић, *Обрачун: ОЗН-а све дозна*, Крушевац, 2012, стр. 33-40.

133 Томислав Милетић, „Ко и како је стрељан у Крушевцу после 14. октобра 1944.”, *Расински анали*, 6, Крушевац, 2008, стр. 256.

kom ili sekirom.”¹³⁴ Radomira Trošića je u njegovoj kući ubio iz puške Milan Cerović, četnički komandant iz Velike Drenove. Pošto je njegova supruga bila svedok ubistva, četnici iz Medvede odlučili su istog dana da i nju ubiju. O tome je svedočio očevidac njenog ubistva Dušan Račić:

„Kad su četnici ubili Živadinkinog muža Radomira ona je bila jedini živi svedok. Njen muž Radomir mrzeo je četnike te je bio spremao bombe i municiju da bi se naoružan prebacio u partizane. On mi je pričao da mrzi koljaše i da hoće da ide u partizane. Ali četnici su saznali za tu njegovu nameru i uspeali su da ga preduhitre. Kako je njegova žena videla i poznala organizatore njegovog ubistva to su četnici hteli i nju da ubiju. U toj nameri, te večeri, dok je na stolu ležao njen muž mrtav došao je Radomir Anđelković sa svojom družinom i naterao Živadinku da mu ona da bombe i municiju koju je bio spremao pokojni Radomir. Ja sam čuvao leš pokojnog te sam sve to mogao da vidim i čujem. Živadinka preplašena namaskiranim četnicima dala im je bombe i municiju i tom prilikom rekla: 'Nemoj me, Rado, po bogu brate, da mi dete ostane siročće.' Ja sam čuo kada je Anđelković odgovorio: 'Tako mora da bude.' Više se ništa nije čulo. Iznenada je u sobu ušao jedan nepoznati i stavio nekoliko dinara na leš pokojnog Radomira.”¹³⁵

Detalj o ostavljanju kovanica pokraj leša žrtve ističem jer savremenici ističu takvu praksu „koljaša” i prilikom ubistva nekih drugih žrtava u selu. Među onima koji su učestvovali u Živadinkinom ubistvu bio je i Milisav Stojić, komandant sela.

Zbog protivljenja postupcima četnika prema njegovim komšijama, 29. januara 1943. zaklan je Mirko Terzić iz Medvede:

„Mirko nije trpeo četnički teror i njihovo neopravdano klanje nevinih ljudi. Jednom prilikom je to javno i u oči rekao četnicima u Medvedi. Od tada počeli su četnici vođe i njihove crne trojke da ga proganjaju. On se neko vreme krio, ali su ipak uspeali da ga uhvate.”¹³⁶

O počinocima njegovog ubistva svedočila je supruga Zlata:

„Zaklali su ga članovi crne trojke iz Medvede. Vođa te trojke bio je Radomir Anđelković, a sa njim su bili Ljubomir Janošević, streljan od strane OZN-e u Kruševcu i Milun Risimić, streljan u Kruševcu od OZN-e.

¹³⁴ AJ, DK, 110, f. 365, s. 708, Izjave Mileve Veselinović, Živka Topličića i Ljube Veselinovića iz Medvede, Medveda, 22.3.1945.

¹³⁵ AJ, DK, 110, f. 365, s. 710, Izjave Milike Trošić, Julijane Trošić i Dušana Račića iz Medvede, Medveda, 23.3.1945.

¹³⁶ AJ, DK, 110, f. 365, s. 712, Izjava Milorada Terzića iz Medvede, Medveda, 28.3.1945.

Anđelković je sada u bekstvu. Radomir Anđelković mi je lično rekao da ne tražim leš svoga muža jer će mi kuću zapaliti i oba sina zaklati. Tako ja nisam ni smela da tražim svoga muža i ne znam ni grob gde mu je.”¹³⁷

Ubistva u Medveđi su nastavljena i tokom narednih meseci. U noći 19. aprila 1943. lokalni četnici su opkolili kuće Miloša Trošića i Živojina Kovačevića. Uhapsili su Miloša i njegovu suprugu Milicu kao i Živojina i oterali ih na obalu Zapadne Morave gde su ih zaklali i bacili u reku.

„Nekoliko dana posle ubistva Miloša i Milice došao je kod moje kuće njihov sin Radoje da prosi za sebe i svoje sestre. Meni se sažalilo na dete te sam ga uzeo kod sebe i tako je on i sada kod mene.” Prema izjavama komšija Miloš i Milica „bili su čestiti i poštenu ljudi i nisu mogli ničim da se zamere četnicima. Kad smo saznali da su zaklani, celo selo se začudilo.”¹³⁸

Četnici 2. trsteničke brigade, pod komandom Nikole Gordića, u selu Rajinac kod Trstenika 27. marta ubili su devetočlanu porodicu Josifa Kindla, posrbljenog Austrijanca. Čitava porodica (otac, majka, tri kćerke i četiri sina) ubijena je klanjem.¹³⁹

Pripadnici JVuO su 14-27. januara 1943. u selima oko Jagodine likvidirali 13 partizanskih simpatizera. Najveći broj ubijen je u noći 26-27. januara kada je u četiri sela uhvaćeno sedam lica i odvedeno na klanje. Trojica muškaraca uspeła su da prežive iako su bili teško ranjeni hladnim oružjem.¹⁴⁰ Prethodno, u noći 13-14. januara, četnici pod komandom Miluna Vidića, zapovednika JVuO u Beličkom srezu (Jagodina) u Donjem Štiplju kod Jagodine ubili su na prevaru 11 saboraca koji su bili identifikovani kao navodni komunisti. Reč je o pripadnicima tzv. Kušine grupe. Naime, Milutin Nikolić Kuša, seljak i bivši partizan iz Crnče pokraj Jagodine, okupio je grupu od 15-20 bivših levačkih i beličkih partizana i određenog broja avanturista, među kojima je bilo nekoliko bivših robijaša, u samostalnu

¹³⁷ AJ, DK, 110, f. 365, s. 712, Izjava Zlate Terzić iz Medvede, Medveda, 28.3.1945.

¹³⁸ AJ, DK, 110, f. 365, s. 706, Izjave Radoja Trošića, Jovana Veličkovića i Dragomira Karamarkovića iz Medvede, Medveda, 21.3.1945.

U monografiji o palim borcima NOVJ i žrtvama terora okupatora i kolaboracionista na teritoriji opštine Trstenik, navodi se pogrešan datum ubistva Miloša i Milice Trošić, dok Živojin Kovačević nije evidentiran.

¹³⁹ *Монографија о учесницима НОР-а 1941-1945. општине Трстенник*, стр. 91-301.

¹⁴⁰ *Извештаји команде Српске државне страже за Округ моравски*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2001, стр. 67-68; Бошко Живановић, Дамњан Поповић, Миодраг Јовановић, *Поморавље у НОБ 1941-1945*, Светозарево, 1961, стр. 322-324.

naoružanu grupu koja nije priznavala komandu nijedne zaraćene strane i koja se izdržavala sitnim krađama. Krajem 1942. Kušina grupa se priključila četnicima koji su organizaciono osnažili na području Beličkog sreza, ali je održavala kontakte i sa partizanima. Po Vidićevom naređenju Kuša i njegovi saborci su najvećim delom uhapšeni i streljani. Njihovo ubistvo je pravdano čišćenjem vlastitih redova od komunista.¹⁴¹

U selu Makce, pokraj Velikog Gradišta, četnici su 25-26. januara zaklali trojicu meštana i jednog partizana.¹⁴²

Između 17. februara i 22. marta četnici 2. ravnogorskog korpusa, pod komandom Predraga Rakovića, u čačanskom kraju van borbe ubili su 37 lica, uključujući šest žena i nekoliko straca. Većina žrtava je mučena pre ubistva i potom zaklana. Primera radi, u Mojsinju su 23. februara ubili dvojicu muškaraca među kojima Miloša Đurića, učitelja, nosioca Albanske spomenice i rezervnog majora, zbog toga što je osuđivao četničko nasilje nad civilima. Istog dana u Gornjoj Gorevnici streljali su trojicu bivših partizana koji su se pasivizirali još 1941. U noći 13-14. marta izvršeno je organizovano ubistvo osmoro stanovnika selâ Vapa, Slatina, Banjica i Ježevica. Sve žrtve, uključujući i jednu ženu, ubijene su klanjem. Najmasovnije ubistvo dogodilo se 22. marta. Toga dana četnici pod komandom kapetana Žarka Borišića, koji je bio ađutant komandanta 2. ravnogorskog korpusa, izvršili su ubistvo 10 partizanskih simpatizera. Sedmoro ubijenih bili su stanovnici Donje Gorevnice, a troje Mojsinja. Leševi žrtava bačeni su u jamu rudnika u Donjoj Gorevnici. Među ubijenima bilo je troje članova porodice Paunović iz Mojsinja: 19-godišnja Dara i njeni roditelji Sibinka i Gojko. Najpre su odvedeni i ubijeni Dara i njena majka, a kada je Gojko otišao da potraži suprugu i kćerku ubijen je od Borišićevih četnika.¹⁴³

O intenzitetu četničkog terora u čačanskom kraju, u navedenom razdoblju, svedoči konstatacija u biltenu kvislinškog Ministarstva unutrašnjih poslova (april 1943):

„Ilegalni odredi poručnika Vlaste Antonijevića, Dače Simovića, Milutina Jankovića, poručnika Vasića i kapetana Rakovića nemilosrdno ubijaju

141 *Извештаји Недићевих органа власти у Округу моравском 1941-1944*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2005, стр. 189-190, 200; Адам Митровић, *Левач у Народноослободилачкој борби 1941-1945*, Рековац, 1985, стр. 218-221.

142 AS, ZK, k. 144, zl. br. 562.

143 *Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија...*, стр. 255-258.

sve one koji su makar i jedan dan bili i saradivali sa partizanima. Neki od ovih odreda vode tako bezumnu akciju da se njihova delatnost može ravnanati sa radom običnih odmetnika.”¹⁴⁴

Četnici Nikole Kalabića su 31. decembra 1942. i 1. januara 1943. u selima Dračić i Ravnje zaklali devet lica iz nekoliko sela u okolini Valjeva. Ista grupacija je odgovorna za klanje devet lica u nekoliko valjevskih sela između 17. marta i 8. aprila.¹⁴⁵ Kalabićevi četnici su 20. marta u Mako-vištu pokraj Kosjerića zaklali pet stanovnika okolnih sela.¹⁴⁶ U selu Stapar kod Osečine Kalabićevi četnici su u noći 7-8. aprila zaklali petoricu muškaraca iz porodice Spasojević. „Noću između 7. i 8. aprila upali su u kuću Stanoja Spasojevića i odmah u samoj kući pred ženama i decom zaklali su Stanoja, njegova dva sina i dva brata. Kada su klali sinove Stanojeve njihova je majka pojurila da ih brani. Banditi su joj tada odsekli ruku kojom je branila decu. Stara žena je od straha ogluvela. Kad su svu kuću posle pokolja opljačkali, zapalili su je, ali su seljaci uspeli da ugase požar.” Izvor napominje da se Stanojeva „krivica” sastojala u tome što je 1941. bio aktivan partizanski saradnik.¹⁴⁷

U Gornjoj Trešnjevici pokraj Arandjelovca, četnici su u noći 24-25. marta zaklali troje i pokušali ubistvo jednog meštana.¹⁴⁸

U selu Zagrađu u podnožju Rudnika, četnici su 4. aprila 1943. uhvatili osam stanovnika, partizanskih simpatizera. Streljali su troje članova porodice Vujice Todorovića (otac, majka, sin), dok su ostale uhapšene pustili sem jednog mladića koga su zadržali kao taoca jer mu je otac bio u partizanima.¹⁴⁹

Pripadnici 1. dragačevske brigade JVuO, pod komandom Milutina Jankovića, u noći 23-24. aprila 1943. ubili su 11 partizanskih sim-

144 *Зборник НОР-а, I/21*, Београд, 1965, стр. 431-432.

145 *Споменица палим борцима и жртвима фашистичног терора општине Ваљево 1941-1945*, (пр. Бранислав Милосављевић и др.), Ваљево, 1995, стр. 15-149.

146 Гојко Шноро, *н.д.*, стр. 121-122.

147 *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић), Београд, 1975, стр. 369.

148 *Саопштења*, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 7-33, Београд, 1945, стр. 318.

149 А.Ј. ДК, 110, ф. 549, с. 159, Извештај Окружног начелства Округа Крагујевачког, Крагујевац, 19.4.1943; АС, ЗК, к. 151, зл. бр. 14330, Депеша Штаба SDK – шефу Српске државне безбедности, Београд, 8.4.1943.

patizera na području Dragačeva i Arilja.¹⁵⁰ Četnici Crnogorske brigade, pod komandom Filipa Ajdačića, 11. maja 1943, u selu Seča Reka, pokraj Kosjerića, streljali su 21 zarobljenog partizana i jednog meštana.¹⁵¹

Teror je bio naročito intenzivan u drugoj polovini aprila i tokom maja 1943. u tri rudnika istočno od Ćuprije gde su četnici u kratkom razmaku ubili 38 lica, uključujući ubistva čitavih porodica, ali je trajao i tokom letnjih meseci. U rudarskom naselju Ravna Reka četnici Ravaničke brigade zaklali su petoro članova porodice Krste i Ivanke Živković (otac, majka i troje dece) i dvoje članova porodice Sofije Ristić (majka i 12-godišnja kćerka). „Posle ovog zločina glave Krste Živkovića i Stane Ristić nabijene su na kolje i stavljene ispred zgrade direkcije u Senjskom Rudniku”, kako se navodi u literaturi.¹⁵² Istog meseca četnici Ravaničke brigade izvršili su etnički motivisani zločin nad radnicima hrvatskog i muslimanskog porekla u rudnicima Ravna Reka, Sisevac i Senjski Rudnik. U Ravnoj Reci je ubijeno 13 osoba od kojih četiri žene; u Sisevcu je u tom razdoblju ubijeno osam osoba od kojih dve žene i dvoje dece – poklana je porodica Stojana Ivanića zbog toga što su bili Hrvati (Stojan, njegova supruga, kćerka od 12 i kćerka od četiri godine); u Senjskom Rudniku je ubijeno petoro ljudi od kojih dve žene i jedno dete – poklana je tročlana porodica Ibrahima Đoge (Ibrahim, njegova supruga i dete). Potom je izvršeno ubistvo petoro lica srpske nacionalnosti, od kojih dve žene, uglavnom žitelja sela Mutnice – jer su se verbalno usprotivili ubijanju rudara Hrvata i Muslimana i njihovih porodica.¹⁵³ Među petoro ubijenih Srba koji su se protivili etnički motivisanim zločinima bili su i braća Milenko i Milen Đurić, rudari u rudniku Sisevac. Oni su ubijeni jer su se usprotivili ubistvu Stjepana Jelića, električara u rudniku. Ubijeni su istog dana kada i Stjepan, 17. aprila 1943.¹⁵⁴ Tih dana Čačićevi četnici su kod Senja skinuli sa voza Saliha Velića, rudara iz Ravne Reke, i ubili ga. Tri dana nakon njegovog ubistva

¹⁵⁰ Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија..., стр. 264.

¹⁵¹ Гојко Шјоро, н.д., стр. 126-127.

¹⁵² Бошко Живановић, Дамњан Поповић, Миодраг Јовановић, н.д., стр. 322; Димитрије Ђулић, Миодраг Милачић, *На Морави Ђуприја. Хроника*, Ђуприја, 1977, стр. 343.

¹⁵³ Дамњан Поповић, *На обронцима Бељанице*, Нови Сад, 1969, стр. 156-158.

¹⁵⁴ AS, ZK, k. 146, zl. br. 10727.

njegova nevenčana žena Marica pokušala je da pobjegne iz Ravne Reke, ali su je pristigli četnici i ubili na putu za Čupriju.¹⁵⁵

U istom razdoblju, samo u drugom delu Srbije, izvršeno je hvatanje desetorice partizanskih saradnika iz Bojnika i okolnih selâ. „Dvojicu su streljali, četvoricu zaklali, jednog povelu u nepoznatom pravcu, dok su im trojica pobjegla u sprovodu.” Ubistvo su izvršili četnici pod komandom Bore Manića.¹⁵⁶

Na području Knića (Gruža) četnici su 16-17. maja zaklali pet lica, od čega dve žene. Četvoro ubijenih bili su stanovnici Toponice. Od kraja maja do kraja juna najizraženiji teror zabeležen je na području Oplenačkog sreza (Topola), o čemu nas obaveštavaju izveštaji kvislinških vlasti. Najpre su u selu Rajkovac pripadnici Korpusa gorske garde 23. maja zaklali Radmilu Radović i njene dve kćerke jer su skrivale ranjenog partizana. Radmiline kćerke ubijene su pred majkom. Potom je 29. maja u Vinči izvršeno klanje četvoro meštana i paljenje osam kuća. Na području Topole, u pet sela, četnici su od 26. do 30. juna zaklali 10 partizanskih simpatizera, od kojih trojicu u Božurnji.¹⁵⁷

Ubistva i paljevine u Vinči počinili su pripadnici Smederevskog korpusa pod komandom Živana Lazovića. U izveštaju načelnika Kragujevačkog okruga šefu Srpske državne bezbednosti (1. jun 1943) navodi se da je u Vinču došla četnička jedinica jačine oko 250 boraca. Načelnik navodi imena četvoro ubijenih i imena vlasnika osam spaljenih kuća, pri čemu su dve kuće pripadale ubijenim licima. „Posle svega ovoga naredili su zbor kod opštine na kom je vođa ove grupe održao govor u kom je pozvao narod u borbu protivu komunista ističući da su oni iz grupe Draže Mihailovića i da se bore protivu komunista, a ne protivu okupatora i današnjih vlasti.”¹⁵⁸ Među ubijenima bile su Stanica Stanković i njena 19-godišnja kćerka Desanka:

155 AS, ZK, k. 146, zl. br. 10725.

156 *Зборник НОР-а, I/5, Београд, 1954, стр. 167, Извештај ОК КПЈ за Лесковач – РК КПЈ за Србију, 20.5.1943; Хранислав Ракић, Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941–1944, Лесковац, 1986, стр. 108–109.*

157 AJ, DK, 110, f. 549, s. 161–164, Izveštaji Okružnog načelstva Okruga kragujevačkog, Kragujevac, 18.5–5.7.1943.

158 AS, ZK, k. 143, zl. br. 2256, Načelstvo Okruga kragujevačkog – šefu Srpske državne bezbednosti, Kragujevac, 1.6.1943; AJ, DK, 110, f. 365, s. 679–689.

„Snahu mi Stanicu i njenu kći Desanku zatvorili su u podrum njihove kuće Lazovići vojnici i izboli noževima po prsima od čega su umrle. Potom su zapalili tu kuću, koju sam ja bio podigao na zgarištu one koju su Nemci upalili 1941. kada su ubili i brata mi Milutina (Staničin muž, *nap. aut.*). Posle njihove pogibije ostao je u životu samo mali Nenad. Njega je Lazović pred zborom pljesnuo po ramenu i doviknuo: 'Je 'li šteta da ovaj cvet propadne?'. Ljudi su tada, iako neki od straha zanemeli, rekli da njega ne dira.”¹⁵⁹

Prema izjavama svedoka iz Vinče, spaljene kuće pripadale su porodici čiji sinovi su 1941. otišli u partizane. U prvom stroju 1. šumadijskog partizanskog odreda, koji je formiran 2. jula 1941, bilo je 15 stanovnika Vinče. U selu je u junu 1941. postojala ćelija KPJ sa 18 organizovanih komunista i skojevaca, a u leto 1941. u selu se neko vreme nalazio štab 1. šumadijskog odreda.¹⁶⁰

Ubistva partizanskih simpatizera na području između Arandelovca i Kragujevca nastavljena su i tokom jula kada je u osam sela ubijeno 10 lica.¹⁶¹

159 AS, ZK, k. 143, zl. br. 2256, Izjava Dragutina Radovanovića iz Vinče, Vinča, 17.2.1945.

Živan Lazović, aktivni kapetan VKJ, tokom 1941-1942. bio je vojvoda četnika Koste Pećanca u Kosmajskom i Gročanskom srežu. Učestvovao je u hapšenju petoro partizanskih simpatizera u Zucama kod Beograda, 7. oktobra 1942. Tada su uhapšeni Bogosav Petrović i njegovi sinovi Milorad i Branislav i supružnici Zagorka i Živko Gavrilović. Živko je uspeo da pobegne, a ostali su predati Specijalnoj policiji da bi kasnije bili zatočeni na Banjici. (AS, ZK, k. 140, zl. br. 1412). U „Banjičkim knjigama” je evidentirano šestoro Zučana uhapšenih 7. oktobra. (*Logor Banjica. Logoraši*, I-II, Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944), (pr. Evića Mickovića, Milena Radojčić), Beograd, 2009, str. II/165). Živan Lazović i grupa četnika došli su 3. januara 1944. u smederevsko selo Binovac i odveli seljaka Živadina Stojanovića. Stojanović je sutradan ubijen u obližnjem Vrbovcu zbog toga što je, iako upozoren da čuti, javno pričao kako su ga Lazovići četnici opljačkali oktobra 1943. (AJ, DK, 110, f. 741, s. 638-639). Major Miloš Milošević, načelnik štaba Mlavsko-smederevske grupe korpusa JVuO, uputio je Draži Mihailoviću krajem marta 1944. izveštaj o radu Smederevskog korpusa u kome se iznose pritužbe na postupke komandanta korpusa: „Kapetan Lazović lično sklon je da svakog brzo likvidira, čim mu se učini da mu stoji na putu ili nešto smeta. Ubija pojedince po neproverenim dostavama, bez saslušanja i presude. Često to izvodi javno i bezobzirmo i nije nikakvo čudo da se narod gnuša svega. Narod toliko tuče da pojedincima otpada meso sa tela.” (*Zbornik NOR-a, XIV/3*, Beograd, 1983, str. 597).

160 Миливоје Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд, 1983, стр. 41, 106.

161 AJ, DK, 110, f. 549, s. 165-166, Izveštaji Okružnog načelstva Okruga kragujevačkog, Kragujevac, 19.7-3.8.1943.

Četnici su 29. maja obesili trojicu muškaraca iz Batalaga i trojicu muškaraca iz Novaka u Tamnavskom srezu (Ub). Ubijeni stanovnici Batalaga bili su srpske, a ubijeni stanovnici Novaka romske nacionalnosti.¹⁶²

Istog dana, Draža Mihailović je poslao komandantima korpusa sledeće uputstvo: „Zadatak letećih brigada je da definitivno očiste svoj teren od komunističkih i njihovih simpatizera, kao i drugih razornih elemenata po našu organizaciju ukoliko to do sad nije urađeno. Izbegavati sukobe sa okupatorom.”¹⁶³

Sačuvana su dva dokumenta četničke provenijencije koja govore o stanju na području Varvarinskog korpusa JVuO (Belički srez) sredinom 1943. U prvom dokumentu Velimir Milošević, oficir JVuO, pored ostalog, izveštava:

„U poslednje vreme narod gubi poverenje u našu organizaciju, jer u njoj ne vidi idealan rad za oslobodilačku borbu u datom momentu već mučenje i ubijanje nevinih žena i inače napaćenog naroda, umesto da mu se u ovim najtežim danima pomaže. Gotovo svakog dana se dešava da se neko od ljudi i žena na teritoriji Sreza beličkog teško izbije ili ubije, a bez ikakve istrage o utvrđivanje krivice kažnjenih. Presude za izvršenje ovakvih kazni u najviše slučajeva donosi lično komandant Sreza beličkog, žandarmerijski poručnik Milun Vidić, ne vodeći računa da li su ti ljudi zaista krivi ili ne. Usled svega ovog narod je preplašen i živi u velikom strahu jer vidi da o njemu ne vodi niko računa već se ide na to da se mi Srbi sami među sobom ubijamo.”¹⁶⁴

Slične tvrdnje o aktivnostima JVuO na teritoriji Beličkog sreza izneo je poručnik Aleksandar Todorović (17. maj 1943), optuživši komandanta sreza Miluna Vidića:

„Do sada je u Srezu beličkom ubijeno preko 70 ljudi i žena. Ubistva se vrše na nevojnički način: ubija se sin u zagrljaju majke, muž u zagrljaju žene, ubija se u potiljak na komunistički način, kamom se kolje i mrcva-

162 Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мачванском округу 1941-1946.“, *Злочини четничког покрета у Србији 1941-1945*, Зборник радова, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012, стр. 82-83.

163 *Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом : стенографске белешке и документа са суђења Драгољубу-Дражи Михаиловићу*, Београд, 1946, стр. 86.

164 *Југословенска војска у отаџбини на територији Округа моравског 1943-1944. Документи*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2006, стр. 34-35.

ri – i pored toga neki ostaju živi, neki se od njih ponova po ozdravljenju ubijaju a nekima oprašta život.”¹⁶⁵

Kapetan Branivoje Petrović je po naređenju Vrhovne komande JVuO jula 1943. izvršio inspekciju u Varvarinskom, Ivankovačkom i Resavskom korpusu. Njegov izveštaj predstavlja zanimljiv dokument i zbog toga ga navodim u širim izvodima. Petrović izveštava da su većina komandanata u Varvarinskom korpusu:

„...do juče bili aktivni nosioci današnjeg [kvislinškog] režima (komandant 2. beličke brigade je još legalizovan) vršeci nad narodom krvave i grozne represalije urezali su mu se u dušu i on ih kao takve nikad neće zaboraviti. Kao obrazac takvog rada ističe se žandarmerijski poručnik Milun Vidić. Dojučerašnji nosilac današnjeg režima, bivši komandant Beličke brigade [JVuO], sada sreski komandant Beličkog sreza (područje današnje opštine Jagodina, *nap. aut.*), on je uzurpirao vlast ne priznajući nikoga, a svojim radom toliko ozlojedio narod da ga ovaj ne odvađa od okupatora. Pljačka, krv, zverska ubistva i batinanje predstavljaju bilans njegovog rada.”

Petrović ističe da su komandant Ivankovačkog korpusa i komandanti dve brigade u okviru korpusa (Paraćinska i Ravanička) prethodno bili legalizovani u okviru oružanih snaga kvislinške vlade. Za komandanta korpusa, majora Ljubomira Mihailovića, takođe nije imao pozitivnu karakteristiku:

„Brojno uništavanje ljudi krivih i nevinih, civila i oficira (pred polazak dobio sam podatke o klanju rezervnog pešadijskog majora i nosioca Karađorđeve zvezde, ime nepoznato) dali su ovom komandantu korpusa krvavi oreol, narod zaplašili da je psihičko stanje straha prošlo sve redove, misleći od naše organizacije da je zločinačka.”¹⁶⁶

Komandanti dve brigade u okviru Resavskog korpusa (Despotovačka i Resavska) takođe su prethodno bili legalizovani oficiri i bili su „članovi prekog vojnog suda koji je pobio preko 150 srpskih sinova”, ističe Petrović. „Narod je toliko zaplašen njihovim terorom da nema kuraži ni reći istine da kaže. Uspeo sam dugim bavljenjem na njihovoj teritoriji da saznam od

165 Исто, стр. 33.

Sličan opis stanja u Beličkom srezu izneo je poručnik Vojislav Grujić 5. juna 1943. Videti: Коста Николић, „О неким проблемима у раду организације Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942-1944.”, *Лесковачки зборник*, LI, Лесковац, 2011, стр. 276.

166 *Zbornik NOR-a, XIV/2*, Beograd, 1983, str. 869-873.

viđenijih ljudi da je narod potpuno razočaran i ozlojeđen njihovim dosadašnjim radom i da nas ne odvaja od današnjeg režima.”¹⁶⁷

Petrovićev izveštaj nije imao za posledicu sankcionisanje pojedinih oficira čija je negativna delatnost navedena u izveštaju. Primera radi, Milun Vidić 19. novembra 1943. imenovan je za pomoćnika komandanta Varvarinskog korpusa.¹⁶⁸

Seoski komandanti u okviru JVuO ponekad su bili gospodari života i smrti. Neki od njih naređivali su i organizovali ubijanje njihovih komšija bez ikakvog političkog motiva ili vojnog rezona. Tako je, na primer, Mili-voje Mijailović, komandant sela Donje Vidovo kod Paraćina, sredinom juna 1943. pozvao dvojicu četničkih dželata „preko Morave”, Velimira Egića izbeglicu iz Hrvatske i Stojadina Vesića iz Obreža kod Varvarina, kako bi se osvetio njegovom komšiji Jeremiji Ristiću koji ga je tužio sre-skim vlastima zbog prisvajanja dela rekvizicije koju su seljaci bili obavezni da sakupe. Ristićevo ubistvo se desilo u njegovoj kući, o čemu je nakon oslobođenja svedočila njegova supruga. Navodim njeno svedočenje kao ilustraciju brojnih traumatičnih iskustava srpskih seljaka tokom vladavine četnika u ruralnom delu zemlje:

„Mene su prvo hteli da uklone iz sobe, ali posle su mi naredili da idem u krevet i kada sam ja legla oni su navalili na Jeremiju, oborili ga na krevet i sa nekoliko uboda kame ubili ga... Kad su svršili s njim onda je onaj visoki rekao svome drugu da ubiju i mene i tražio je kamu od njega jer se njegova kama slomila dok je bô mog muža. Tada su navalili na mene, onaj mali me je držao, a visoki je gledao da me ubode u srce. Ja sam se branila rukama te nije mogao da pogodi da mi zada smrtni udarac pošto mi je jednom ru-kom držao usta, a drugom me je bô. Tom prilikom otekao mi je, kako sam podigla ruku da se branim, dva prsta, a po telu me je izbo nekih 14 puta, no ni jedan udarac nije bio smrtonosan, a oni su mislili da sam mrtva te su me ostavili i otišli. Sutradan kad sam se osvestila prvo što sam videla oko sebe bio je leš moga muža. Na grudima mu je bila mačka i lizala krv.”¹⁶⁹

U selu Nikojevići kod Užica četnici Zlatiborskog korpusa 20. juna zaklali su pet muškaraca, stanovnika tog i dva okolna sela.¹⁷⁰ Krajem juna

167 Isto, str. 873-878.

168 Isto, str. 870.

169 AS, ZK, k. 146, zl. br. 10740, Izjava Marice Ristić iz Donjeg Vidova, Paraćin, 19.5.1945.

170 Цветови у оењу. Изгинули у рату 1941-1945. године у општини Титово Ужице, (ур. Раде Познановић), Титово Ужице, 1970, стр. 245-271.

1943, po naređenju Vuka Kalaitovića, komandanta 1. mileševskog korpusa JVuO, u selu Bistrica, pokraj Nove Varoši, u jednom danu streljano je 12 meštana tog sela, poznatog po naklonosti prema partizanima. Kalaitovićeви četnici su ponovo vršili represalije nad stanovništvom Bistrice početkom oktobra. Naime, 2. oktobra četnici su zapalili 45 partizanskih kuća u Bistrici i obližnjim Draževićima. Tom prilikom ubili su Milana Stojića (50), njegovu majku Stanu (75), suprugu Jelu (45), a sina Dušana su ranili (uspeo je da pobjegne), i Milanove rođake: Stevana (73) i njegovog sina Milenka.¹⁷¹

Prema podacima iz literature, četnici Svrlijske brigade nepoznatog datuma u leto 1943. u selu Galibabinac streljali su 12 Roma. Prema tom izvoru streljanje je naredio komandant brigade Mirko Ćirković. Ovaj podatak zahteva objašnjenje i potvrdu u drugim izvorima.¹⁷² U izveštaju Komande SDS za Okrug moravski navodi se odvođenje grupe od 26 Roma iz sela Vlaška kod Ćuprije od strane jedne naoružane grupe: „8. jula 1943. u 24 časa 10 nepoznatih naoružanih bandita došlo je u selo Vlaška, Sreza ravaničkog, i sa sobom nasilno odveli 26 Cigana u nepoznatom pravcu. Potere su upućene, ali se nije moglo ništa saznati za njihovu sudbinu.”¹⁷³ U izveštaju Okružnog načelstva Okruga moravskog (15. jul 1943) pominje se sledeće: „U noći između 8. i 9. jula nepoznata naoružana lica došla su u selo Krušar, Sreza ravaničkog, i sa sobom odvela četiri familije Cigana skitača – njih 21 na broju.”¹⁷⁴ Nije do kraja izvesno da li je reč o dve odvojene grupe ili o istoj grupi Roma (Vlaška i Krušar su susedna sela). U pitanju su Romi koji su do 1941. živeli u Ćupriji kada su proterani u Vlašku. Ovi Romi su prethodno, verovatno nakon Prvog svetskog rata, migrirali iz Kišinjeva u Moldaviji i Saratova u Rusiji. U literaturi se pominje ubistvo 28 Roma iz Vlaške. Kao likvidatori označeni su četnici Ravaničke brigade pod komandom Mihajla Čačića, koji su 1943. izvršili veći

171 Дико Пејатовић, „Рехабилитација злочина и злочинаца”, *Злочини четничког покрета у Србији 1941-1945. Зборник радова*, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012, стр. 217.

172 Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишном ратном округу 1941-1944*, IV, Равногорски покрет и Југословенска војска у отаџбини, Ниш, 1998, стр. 239.

173 *Извештаји команде Српске државне страже за Округ моравски*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2001, стр. 99.

174 AS, ZK, k. F-17, f. 18; *Извештаји Недићевих органа власти у Округу моравском 1941-1944*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2005, стр. 256.

broj etnički motivisanih ubistava u rudnicima Ravna Reka i Sisevac. „U selo Vlašku došla je grupa 12-15 koljaša i sakupila sve Cigane. Poterali su ih sve ka Moravi i doveli do skele. Tu su ih svukli gole i klali, a leševe bacili u Moravu.”¹⁷⁵ U jednoj publikaciji o zločinima Ravaničke brigade navode se poimenični podaci za 20 „ruskih Cigana” ubijenih od četnika. Iz Vlaške su odvedeni i ubijeni: Olga Petrova, rođena u Kišinjevu, njeno četvoro dece, uključujući dve bebe, i njena sestra. Takođe, navode se poimenični podaci za sedmoro Roma koji su odvedeni iz Krušara i ubijeni: dvoje članova porodice Konovalov poreklom iz Kišinjeva (jedna 18-godišnja devojka i njen dvogodišnji sin) i petoro članova porodice Denisov poreklom iz Saratova, među kojima jedan četvorogodišnji dečak. U istim okolnostima zaklano je sedmoro članova porodice Pavlović čiji najstariji članovi su rođeni u Saratovu (tri žene i četvoro dece), za koje se ne navodi da li su živeli u Vlaškoj ili Krušaru.¹⁷⁶

U dve noći, 10-11. i 11-12. avgusta 1943, četnici Kolubarske brigade zaklali su 16 stanovnika tri sela između Obrenovca i Lazarevca. Prve noći su uhvatili pet stanovnika sela Poljane i pet stanovnika sela Konatice, sproveli ih u obližnje selo Milorce gde su ih tukli i mučili i na kraju zaklali. Naredne večeri zaklali su šest stanovnika Stepojevca. Najodgovorniji za navedene zločine bili su Radovan Marković, komandant sela Konatice pri JVuO i kapetan Serafim Negotinac, delegat Vrhovne komande JVuO pri Avalskom i Posavsko-kolubarskom korpusu.¹⁷⁷

Na području Orašačkog sreza (Arandjelovac) četnici su 15-16. avgusta ubili devet osoba, od kojih je petoro živelo u Darosavi, troje u Banji, a jedna u Vukosavcima. Četnici su avgusta 1943. u tri sreza Kragujevačkog okruga (Kragujevački, Oplenački i Orašački) ubili najmanje 26 civila. U Banji su ubijeni Miljko i Miljojka Dragačević i prota Jeremija Isaković, otac partizana. „Prilikom klanja Dragačević Miljojke, četnici su joj prvo obrezali dušnik, pa su kroz ovaj otvor nabijali plevu sve dotle dok nije pod

175 Димитрије Ђулић, Миодраг Милачић, *На Морави Ћуприја. Хроника*, Ћуприја, 1977, стр. 345.

176 Душан Прица, Јоксим Радојковић, *Мијајлова јама*, Деспотовац, 1984, стр. 62-63.

177 Драгослав Б. Димитријевић Бели, *Где је моја мама? Прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини*, Београд, 2009, стр. 173-202.

Димитријевић наводи изјаве 19 савременика и сведока, углавном из Конатика и Степојевца, који су сведочили о наведеним злочинима. Изјаве су забележене пред истражним органима 1945-1946.

najtežim mukama izdahnula.”¹⁷⁸ Navedena ubistva u okolini Arandjelovca izvršili su pripadnici 2. (orašačke) brigade Korpusa gorske garde. Brigada je sredinom avgusta izvršila blokadu Darosave i pohvatala oko 30 muškaraca i žena. Tukli su 20 uhapšenika od kojih su petoro zaklali, među njima i suprugu jednog partizana poginulog 1941.¹⁷⁹

Pripadnici 2. (orašačke) brigade, pod komandom Radovana Radulovića, zamenika komandanta jednog bataljona u brigadi, planirali su da 28. septembra izvrše ubistvo osmoro stanovnika Banje, „zato što su učestvovali u pomaganju partizanskih odreda”, ali su uspeali da ubiju samo jednu ženu, izbeglicu iz Slovenije. U nameri su bili sprečeni jer ih je primetila bugarska patrola u selu, o čemu je svedočio tadašnji četnik i stanovnik Banje, Milosav Vuković.¹⁸⁰

U izveštaju načelnika Okruga kragujevačkog za septembar 1943. navodi se da u Šumadiji „psihoza straha vlada u narodu” zbog terora koji četnici sprovode po selima.¹⁸¹

Krajem avgusta na području Trnavskog sreza četnici 2. ravnogorskog korpusa izvršili su ubistva u nekoliko naselja. U selu Mršinci, između Čačka i Kraljeva, četnici pod komandom Slobodana Pejovića, komandanta 1. bataljona Leteće brigade 2. ravnogorskog korpusa, 28. avgusta zaklali su osam meštana od kojih dve žene. Jedan nepokretni starac zaklan je u krevetu, a ostale žrtve su odvedene na obalu Zapadne Morave gde su poklane. Među ubijenima bili su otac i sin Radomir i Nenad Kaplarević, otac i sin Filip i David Kaplarević i supružnici Milan i Kosara Karović. Grupa crnotrojkaša na čelu sa Božom Vasiljevićem u selu Atenica uhapsila je 16 partizanskih saradnika i simpatizera, pri čemu su zaklali pet lica, dok je jedno umrlo od posledica batinanja. Tučeni su i svi ostali uhapšeni. „Posle dva dana četnici su dozvolili rodbini da ubijene sahrani, ali bez sanduka, pratnje, plakanja i žaljenja.” U selu Kačulice, 31. avgusta, četnici su zaklali lokalnog sveštenika Milisava Perišića. Istog dana iz Čačka su izvedena dvojica muškaraca i potom ubijena. U Goričanima, između Čačka

¹⁷⁸ AJ, DK, 110, f. 549, s. 167, 175; *Саопштења*, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 7-33, Београд, 1945, стр. 321-322.

¹⁷⁹ Миливоје Станковић, *н.д.*, стр. 106.

¹⁸⁰ AS, ZK, k. 142, zl. br. 1052, Zapisnik o ispitu Milosava Vukovića iz Banje, Banja, 12.2.1945. Vuković navodi imena sedmorice meštana čije ubistvo je navodno planirano.

¹⁸¹ AJ, DK, 110, f. 549, s. 599.

i Kraljeva, 2. septembra zaklano je troje meštana. Potom je 5. septembra izvršeno klanje sedam partizanskih simpatizera. U Vapi su zaklana tri, a u Balugama četiri lica. U Atenici i Kulinovcima Rakovićeви čenici su 7. septembra uhvatili 10 meštana od kojih su zaklali tri lica. Ostali su posle bativanja, ponižavanja i zastrašivanja pušteni kućama.¹⁸² U istom razdoblju, u drugoj polovini avgusta, prema kvislinškim izvorima „komunistička banda Radenka Mandića” u čačanskom kraju „ubila je preko 15 lica”.¹⁸³

Četnici Zlatiborskog korpusa su od 15. do 31. avgusta ubili 13 civila sa područja Užica i Bajine Bašte.¹⁸⁴

U drugoj polovini avgusta četnici Moravske brigade Deligradskog korpusa na području pet sela Moravskog sreza (Žitkovac) ubili su devet partizanskih simpatizera među kojima dve žene.¹⁸⁵

Prema podacima Okružnog načelstva Okruga moravskog četnici su na području Ćuprijskog, Paraćinskog i Resavskog sreza od 4. do 19. septembra ubili 12 lica od kojih tri žene. Izvršioци ubistava nisu prezali od ulaznja u gradove i ubijanja žrtava u naseljenim mestima. Četvoro ubijenih živelo je u Paraćinu, dvoje u Ćupriji, Crkvencu i Striži, dok je iz Vitanovca i Strmostena poticala po jedna ubijena osoba. U Paraćinu su četničke trojke ponovo bile aktivne 11. oktobra kada su ubijene tri osobe.¹⁸⁶

U selu Vrbovac četnici Sokobanjske brigade pod komandom Jovana Jovanovića, u noći 9-10. septembra, streljali su devet stanovnika sokobanjskih sela, među kojima petoricu iz Vrbovca. Jedno lice, iako ranjeno, uspeo je da pobjegne. Nakon tri dana četnici su u Vrbovcu prisilno mobilisali 40 mladića. Do 14. septembra u obližnjim selima Jovanovićeви četnici ubili su još dvojicu muškaraca.¹⁸⁷

U selu Velereč kod Gornjeg Milanovca sredinom septembra Čačanski partizanski odred sukobio se sa snagama 1. ravnogorskog korpusa:

182 Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија догађаја, (ур. Вук Петронијевић), Чачак, 1968, стр. 281-282.

183 Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 467.

184 Гојко Шјоро, н.д., стр. 133-135.

185 Јован Златић, н.д., стр. IV/231-233.

186 AS, ZK, k. F-17, f. 118.

187 AJ, DK, 110, f. 485, s. 1040-1051; Јован Златић, н.д., стр. IV/205-207; Nikola Račić, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji. Hronologija*, Zaječar, 1984, str. 320.

„U kratkoj borbi naši su ubili aktivnog četnika Čepinca, poznatog krvoloča koji je dosta ljudi zaklao... zarobili dva seljaka iz smene [seoske straže] i pustili, a sve ostale četnike razjurili uprkos njihovih pet automata koje su te noći imali... Ova pobjeda imala je velikog odjeka u celom srezu. Kao odgovor na ovu našu akciju četnici su zapalili kuću Mladenu Careviću, zemljoradniku iz Velereča, usred dana i ubili njegovu ženu [Nataliju] (baba od 53 godine) i snahu [Julijanu] čijeg su muža [Žarka] streljali Nemci, a njena dva brata zaklali četnici. Ovo zverstvo izvršili su pod izgovorom da su te dve žene izvestile partizane da su četnici došli kod njih u kuću, pa su ih partizani napali. Narod se zgraža nad ovim zločinom, a strah od četničkih pokolja povećava se i utoliko se pogoršavaju uslovi za masovni politički rad. Još nije prošlo mesec dana a iz ovog sela ubiše tri muškarca i dve žene.”¹⁸⁸ Žarko Carević, muž ubijene Juljane, uhvaćen je od četnika početkom 1942, predat Nemcima i streljan u Kragujevcu 22. marta 1942.¹⁸⁹

U varošici Pecka, pokraj Krupnja, četnici Cerskog korpusa 13. septembra zaklali su osam stanovnika Pecke i okolnih sela.¹⁹⁰ U selima između Čačka i Kraljeva (Trnava, Banjica, Mršinci), četnici su 14. septembra zaklali 14 lica. Najodgovorniji za ubistva bili su Miodrag Vasić, komandant 1. žičke brigade i Vlastimir Antonijević, komandant 2. žičke brigade. U Atenici kod Čačka četnici 2. ravnogorskog korpusa su, prema podacima iz literature, odsekli glavu Bogosavu Tripkoviću, poručniku JVuO, zbog toga što je bio protivnik terora nad civilima.¹⁹¹ Pripadnici Zlatiborskog korpusa su od 4. do 29. septembra ubili 21 civila sa područja Užica i Bajine Bašte. Najveći broj ubijen je 27. septembra kada su četnici upali u Bajinu Baštu, izveli osam meštana nakon čega su ih zaklali. Među ubijenima bile su tri žene.¹⁹² Krajem septembra četnici Cerskog korpusa izvršili su ubistvo 11 stanovnika rađevskih selâ Belotić i Komirić, po naređenju čet-

188 *Зборник НОР-а*, I/5, Београд, 1954, стр. 293, Извештај ОК КПЈ за Чаџак – ПК КПЈ за Србију, 20.9.1943.

189 *Чачански крај у Народноослободилачној борби. Пали борци и жртве*, стр. 210.

190 АЈ, ДК, 110, ф. 403, с. 298; АС, ЗК, к. 158, зл. бр. 1123.

191 *Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија...*, стр. 58.

192 Гојко Шкоро, н.д., стр. 138, 149.

ničkog organizatora Duška Jeremića iz Tekeriša.¹⁹³ Krajem septembra četnici Leskovačke brigade uhapsili su 19 stanovnika sela Brza pokraj Leskovca zbog toga što su saradivali sa partizanima. Tukli su 11 uhapšenih. Potom je većina uhapšenih prinudno mobilisana u redove četnika.¹⁹⁴ Valjevski četnici su 2. oktobra u selu Dračić zaklali osam partizanskih simpatizera iz nekoliko valjevskih sela.¹⁹⁵

Postoji čitav niz primera koji govore o represiranju partizanskih roditelja i drugih rođaka od strane četnika. U nemalom broju slučajeva roditelji partizana su ubijani samo zbog toga što su im sinovi ili kćeri otišli u partizane. Život partizanskih porodica u selima u kojima su četnici imali vlast bio je povezan sa raznim oblicima represije bez obzira da li su rođaci partizana ubijani ili samo maltretirani. O tome svedoči ponižavajuće 50-godišnje Vidosave Paunić, majke dvojice partizana iz Kusatka kod Smederevske Palanke koju je lokalni četnik Vladimir Banković 17. septembra 1943. vodio u selo. „Video sam kada je svukao moju ženu koja je bila potpuno naga i istu je nemilosrdno tukao. Posle ovoga onako golu vodio ju je po selu više nego tri četvrti sata.” Vidosava je 1945. potvrdila da ju je Banković javno ponižavao „pitajući me gde su mi sinovi, da sam ja komunistička majka i da krijem njihovo oružje”.¹⁹⁶

Početak oktobra intenziviran je teror u široj okolini Kragujevca, o čemu nas obaveštavaju izvori kvislinške administracije. U dve noći, 5-7. oktobra 1943, u četiri sela na području Kragujevca i Topole zaklano je 16 lica, uključujući pet žena. Najveći broj ubijen je u selu Gorovič gde je ubijeno petoro, dok je u Desimirovcu ubijeno četvoro meštana. U noći 15-16. oktobra u Junkovcu, pokraj Topole, zaklana je tročlana porodica Milivojević, zbog naklonosti prema partizanima. Iste noći zaklano je troje članova porodice Mitrović u Gornjoj Šatornji.¹⁹⁷ U tom selu četnici 2. (orašačke)

193 Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мачванском округу 1941-1946.”, стр. 84.
Jedan od izvršilaca zločina nad stanovnicima Belotića i Komirića, Bogoljub Vuković, pripadnik crne trojke Cerskog korpusa, naveden je čak tri puta u registru DKTG (RKTG-2805; RKTG-28409; RKTG-38170).

194 AJ, DK, 110, f. 485, s. 857-858.

195 Споменница палим борцима и жртвима фашистичког терора општине Ваљево..., стр. 15-149.

196 AS, ZK, k. 139, zl. br. 6389.

197 AJ, DK, 110, f. 549, s. 172-173, Izveštaji Okružnog načelstva Okruga kragujevačkog, 17.10-5.11.1943; Саопштења, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 7-33, Београд, 1945, стр. 324.

brigade Korpusa gorske garde su 27. oktobra ubili dvojicu muškaraca koji su odbili da budu mobilisani u redove JVuO. Ubistvo je izvršio poručnik Martin Ljujić, komandant Jurišnog bataljona Orašačke brigade.¹⁹⁸ Ubistvo petoro meštana Goroviča, među kojima je bila jedna žena, izvršili su 7. oktobra četnici 3. bataljona 1. (oplenačke) brigade Korpusa gorske garde pod komandom Slavka Raševića. Toga dana u selo je došlo 40 četnika na čelu sa Raševićem. Ubistvo petoro meštana izvršeno je klanjem na putu prema Žabaru. Na telima žrtava ostavljena je cedulja sa natpisom da „niko ne sme prisustvovati sahrani sem rodbine”.¹⁹⁹

U Štitaru, mačvanskom selu između Bogatića i Šapca, u noći 13-14. oktobra jedna četnička trojka zaklala je trojicu meštana.²⁰⁰ U Zagrađu kod Zaječara četnici su sredinom oktobra ubili sedmoro stanovnika, uključujući jednu ženu.²⁰¹

U ataru sela Saraorci, južno od Smedereva, 19. oktobra zaklana su petorica muškaraca: dvojica iz Selevca, jedan iz Mihajlovca i dvojica iz Miloševca (ili Lozovika). Jedan meštanin Mihajlovca pobjegao je sa mesta zločina. U sprovođenju žrtava učestvovalo je 16 četnika među kojima je bio Božidar Lazarević komandant 6. (moravske) brigade Smederevskog

198 AS, ZK, k. 142, zl. br. 988, 989. Prethodno, 28. avgusta 1943, u Gornjoj Šatornji zaklana je Milunka Prokić iz Donje Šatornje. Njene ubice bili su Mihajlo Nikolić iz Blaznave i Miloš Damjanović iz Donje Trešnjevce, obojica pripadnici Orašačke brigade. Nikolić je streljan u Kragujevcu nakon oslobođenja. Muž i svekar Milunke Prokić ubijeni su od Nemaca 1941. Marta i juna 1943. četnici su ubili još dvoje stanovnika Gornje Šatornje od kojih jednu ženu. (AS, ZK, k. 142, zl. br. 992, 1026, 1081).

199 AS, ZK, k. 143, zl. br. 2834.

U dokumentaciji ZK sačuvana su svedočanstva desetak meštana Goroviča koji su bili očevici odvođenja žrtava ili su videli tela poklanih. Slavko Rašević, najodgovorniji za ubistvo petoro stanovnika Goroviča, imao je stalno mesto prebivanja u Osečini, poginuo je kao odmetnik 18. decembra 1944. kod Mionice. Jedan od dvojice koljača koji su zaklali petoro meštana zvao se Živko Vučković i bio je stanovnik Mionice. Poginuo je u zavičaju kao odmetnik, novembra 1944. Drugi koljač, koga su meštani upamtili pod nadimkom Rotkva, poginuo je prilikom borbi za oslobođenje Valjeva, sredinom septembra 1944. „Na dan 7. oktobra 1943. ja sam vukao kukuruz i idući putem video sam kad su četnici odveli putem u pravcu Žabara sledeća lica (navodi imena petoro žrtava, *nap. aut.*). Video sam i poznao dva četnika, koji su bili poznati kao klāči i to jednog koga su zvali Rotkva i nekog Vučka. Oni su se radovali što imaju šta da kolju i poigravali su se oko svojih žrtava govoreći kako će ih poklati. Svi odvedeni išli su pognute glave. Ja nisam smeo da idem za njima da vidim šta će biti jer su mi neki od četnika rekli da se gubim i što vidoh ne vidoh, te sam ja produžio put kolima.” (AS, ZK, k. 143, zl. br. 2834, Zapisnik o saslušanju Nikole Nikolića iz Goroviča, Topola, 16.4.1945).

200 Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Маџванском округу 1941-1946.”, стр. 70.

201 Nikola Račić, *n.d.*, str. 343.

korpusa JVuO. Žrtve su streljane i potom preklane.²⁰² Lazarevićeva brigada je 27. decembra 1943. učestvovala u blokadi Boleča kada je represirano lokalno stanovništvo, a 11 meštana odvedeno na klanje.²⁰³ Lazarević je januara 1944. u Krnjevu učestvovao u ubistvu troje zarobljenih boraca Kosmajskog partizanskog odreda, među kojima je bila Razumenka Žunjić, odbegla zatočenica Zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, rodom iz Rekovca, kćerka Milorada Žunjića Badže, jednog od najpoznatijih ustaničkih vođa u Srbiji, koji je poginuo 1941. Prema tvrdnjama savremenika, Lazarević je Razumenku silovao pre ubistva, potom ju je mučio tako što joj je odsekao grudi, a zatim je rasporio i odsekao glavu. Prema istim tvrdnjama, Živan Lazović, komandant Smederevskog korpusa, koji je tada boravio u Krnjevu, protivio se ubistvu zarobljene partizanke, ali ga Lazarević nije poslušao. Nema podataka da je zbog toga sankcionisan.²⁰⁴ Lazarevićeve sadističke sklonosti potvrđuju i četnički izvori. Major Miloš Milošević, načelnik štaba Mlavsko-smederevske grupe korpusa JVuO, uputio je Draži Mihailoviću krajem marta 1944. izveštaj o radu Smederevskog korpusa u kome se iznose pritužbe na postupke oficira korpusa: „U svemu prednjačio je kapetan Lazarević koji je sadističkim nagonom lično sekao pojedincima uši, probadao ih kamom, naterivao ih da sede na žaru itd., i napokon polumrtve zaklao i jednostavno i najčešće bacao u Moravu.”²⁰⁵

Komandant Valjevskog korpusa JVuO, poručnik Miloš Radosavljević, u naređenju komandi Kolubarske brigade, od 19. oktobra 1943, pozivajući se na „naređenja Gospodina Ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva”, naredio je „da se u najkraćem roku ima likvidirati sa komunističkim ilegalnim grupicama i njihovim legalnim jatcima (centrima veze, kuriri-ma i simpatizerima: davaocima hrane i prenočišta)”²⁰⁶

202 AS, ZK, k. 140, zl. br. 14123.

203 Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Београд, 2015, стр. 205.

204 AS, ZK, k. 140, zl. br. 15386, Izjava Budimira Ilića iz Velikog Orašja, Velika Plana, 24.4.1945. Božidar Lazarević (RKTG-33530) uvršten je u registar DKTG za opštinu Smederevo iako su ga 20. februara 1944. ubili njegovi vojnici u zatvoru u Smederevskoj Palanci.

205 *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Beograd, 1983, str. 597.

206 *Isto*, str. 57-58.

U izveštaju Okružnog načelstva Okruga kraljevačkog (3. novembar 1943) pominju se posledice prakse JVuO: „Najjači uticaj na političke prilike u Okrugu ima organizacija DM [Draže Mihailovića], ali se njen uticaj u poslednje vreme sveo uglavnom na vladanje masama strahom i terorom, te iako je organizacija brojno jača ona nije izraz pravog narodnog raspoloženja... Nasilja, pljačke, ubistva, bez smisla i cilja, nasilničko kabadahijsko držanje raznih vođa i odreda stvorili su veliko neraspoloženje u narodu.”²⁰⁷

Pojedini komandanti JVuO uvideli su da praksa koja podrazumeva teror nad narodom ima negativne posledice po organizaciju. Dimitrije Antonović, komandant Jastrebačkog korpusa JVuO, zapisao je u ratnom dnevniku (10. novembar 1943):

„Narod u duši mora da prizna da su komunisti po delima bolji no ovi naši velikani [Nikola Kalabić, Živan Lazović, Jevrem Simić]. Posle svega ovoga vrlo često sam primoran da sam sebi priznam da nemam zašto da se borim, jer ne vidim da će biti bolje. Mi smo toliko pokvareni i toliko ogrezli u pokvarenjaštvu da je nemoguće da se od ovoga izrodi nešto bolje. S velikim bolom u duši krijem ovu sumnju i svakim danom sve više i više verujem da ni posle rata ništa bolje neće biti – ako i pobedimo.”²⁰⁸

Anonimni oficir iz štaba Korpusa gorske garde pisao je 3. novembra Draži Mihailoviću o postupcima Nikole Kalabića i njegovih četnika u rudničkom kraju:

„Od celokupnog brojnog stanja koje su poklali 50% su nevine žrtve. Znam da podnose izveštaj da su poklani kao krivci. Narod kada čuje da četnici dolaze u selo, više se plaše nego kada dolaze Nemci, Bugari, Arnauti i svaka druga vera. Jer oni svi kada dolaze ako treba neko da se tera ili ubije oni teraju ili ubiju, ali ovi prebiju da posle tri dana mora dotična osoba da umre. Navešću vam samo jedan slučaj, a takvih slučajeva ima dosta. Kalabić lično prebio je u selu Ljubičevac tri čoveka i jednu devojku koji su posle četiri dana pomrli. Nisu bili ustvari krivi ništa. Znam da će vam podneti izveštaj da su ustvari krivi.”²⁰⁹

Na području Orašaćkog sreza (Arandjelovac) 2. novembra 1943. četnici su zaklali dva stanovnika Arandjelovca i pet stanovnika Banje, zbog

²⁰⁷ AS, ZK, k. F-17, f. 20.

²⁰⁸ *Под небом Крушевца. Кињижевно-историјски зборник крушевачког краја*, (пр. Адам Стошић), Крушевац, 1997, стр. 401-402.

²⁰⁹ *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Beograd, 1983, str. 77-78.

naklonosti žrtava prema partizanima. Četnici su u Banji ponovo ubijali 18-19. novembra kada su zaklali jedan bračni par. Prethodno, u noći 17-18. novembra, ubijena su četiri člana porodice Blagojević iz Krćevca, pokraj Topole.²¹⁰

U noći 4-5. novembra četnici 2. resavske brigade zaklali su 13 stanovnika sela Kušiljevo, pokraj Svilajнца, među kojima dve žene.²¹¹ Četnici Zlatiborskog korpusa su 5. novembra zaklali pet muškaraca sa područja Bajine Bašte. Četnici Filipa Ajdačića ubili su 22-23. novembra četiri žene, stanovnice Užica i Kosjerića.²¹²

Od kraja oktobra pa do početka decembra 1943. intenziviran je teror u istočnoj Srbiji. U noći 19-20. oktobra, četnici Knjaževačkog korpusa JVuO streljali su 11 stanovnika sela Ravna, pokraj Knjaževca, koje su proglasili partizanskim simpatizerima. U noći 10-11. novembra oko 50 pripadnika Sokobanjske brigade JVuO na čelu sa komandantom Acom Todorovićem upali su u Sokobanju i uz pomoć gradske SDS uhvatili osam partizanskih simpatizera. Uhapšeni su sprovedeni u štab Deligradskog korpusa gde su isleđivani i mučeni u prisustvu komandanta korpusa Branivoja Petrovića i šefa propagande i islednika korpusa Vojina Andrića. Nakon isleđivanja streljani su u ataru sela Jošanica. Iste noći pokušano je hapšenje još jednog partizanskog simpatizera u varoši, ali se on napadačima suprotstavio oružjem. Međutim, uhapšen je nakon desetak dana od strane SDS, predat četnicima i likvidiran u štabu Deligradskog korpusa. U

210 AJ, DK, 110, f. 549, s. 173; *Саопштења*, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 7-33, Београд, 1945, стр. 324; *Зборник НОР-а*, 1/21, Београд, 1965, стр. 507.

211 AS, ZK, k. F-17, f. 33; Никодије Трујић, Миша Милојевић, *Ресава путевима борбе и слободе*, Свилајнац, 1986, стр. 501.

Prema izveštaju Okružnog načelstva Okruga moravskog (1. decembar 1943) pokolj u Kušiljevu dogodio se 4-5. novembra 1943, kada su četnici iz sela izveli 10 lica, poimenice nabrojanih u dokumentu. Prema hronici NOB resavskog kraja zločin se dogodio 16-17. oktobra 1943, pri čemu je zaklano 13 lica koja su poimenice nabrojana u knjizi. Imena 10 žrtava pominju se u oba izvora. Verovatno je prvi izvor nepotpun u pogledu broja ubijenih dok je drugi izvor neprecizan kada je reč o datumu ubistva. Oba izvora se slažu da su partizani uoči pokolja u Kušiljevu vodili borbu sa četnicima i da su ubili dvoje lica, pri čemu propartizanski izvor navodi da je reč o dvojici zarobljenih četnika, a nedicevski izvor pominje ubistvo jednog muškarca i jedne žene koje su partizani doveli pri dolasku u selo („odakle su ubijeni, ne zna se“). Uporediti: *Извештају команди Српске државне страже за Округ моравски*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2001, стр. 105.

212 Гојно Шкоро, *н.д.*, стр. 140-143.

drugoj polovini novembra, nakon borbe sa partizanima, četnici su u selu Leskovac, pokraj Zaječara, streljali devet lica, uključujući jednog 12-godišnjeg dečaka. U istom navratu četnici su u susednom selu Grlišće zaklali jednog 15-godišnjeg dečaka. Na području Sokobanjskog sreza četnici su tokom decembra u tri sela ubili šestoricu partizanskih simpatizera. Primera radi, u Sesalcu su 16. decembra uhvatili četvoricu meštana. Jedan je uspeo da pobege dok su ih vodili na streljanje, a ostali su ubijeni.²¹³

Najmasovniji zločin u istočnoj Srbiji koji su počinili pripadnici JVuO krajem 1943. dogodio se u selu Debelica kod Knjaževca u znak odmazde za poraz koji su u ataru sela pretrpeli četnici 6. decembra. Debelicu su 10. decembra blokirali četnici Knjaževačkog korpusa i uhapsili 30 meštana. Uhapšeni su odvedeni u jednu šumu u ataru sela Lepena gde su saslušavani. Nakon saslušanja streljano je 10 uhapšenih partizanskih simpatizera. Sačuvane su izjave četvorice bivših četnika koji su bili učesnici blokade i očevici streljanja. Oni navode da je uhapšene Debeličane na smrt osudio Božidar Miladinović, komandant Knjaževačkog korpusa. Prema njegovim tvrdnjama, u isleđivanju uhapšenika učestvovala je Vidoje Trifunović, komandant Timočke brigade. Jedan od oficira Knjaževačkog korpusa, Kosta Gligorijević, tvrdio je u istrazi da je u blokadi Debelice učestvovala i 2. knjaževačka brigada pod komandom Žarka Dimitrijevića. Prema njegovom svedočenju blokadu sela je izvršilo Dimitrijevićevo ljudstvo, a hapšenja četnici Timočke brigade.²¹⁴ Prethodno su četnici pod komandom Koste Gligorijevića, krajem novembra, u knjaževačkom selu Jelašnica ubili jednog zarobljenog partizana i jedan bračni par. „Kosta Gligorijević ceo dan je tukao moju kćer Rumenu i zeta Timotija Stojanovića, zatim ih obesio konopcem kod Narodnog doma, a potom iz puške na njih pucao.”²¹⁵

213 Nikola Račić, *n.d.*, str. 344, 355, 358, 371, 374; Јован Златић, *n.d.*, стр. IV/207-222.

214 AS, ZK, k. 153, zl. br. 1565, Zapisnici o saslušanju Velimira Jovanovića, Arandela Damjanovića, Žike Milutinovića Veličkovića i Ljubomira Petrovića iz Debelice, Andrejevac, 24.2.1945; Protokol saslušanja pritvorenika Koste Gligorijevića, Zaječar, 14.3.1945.

Ljubomir Petrović je posvedočio da je kazao četničkom naredniku Dragi Miceviću: „Gospodine naredniče, ova deca treba da se ostave jer bi nam zatrebala.” On mi je tada rekao da smo svi mi iz Debelice komuniste i da će i mene kao takvog ubiti i tada mi je opsovao majku.“ Pored svedočenja četvorice bivših četnika iz Debelice, sačuvana su svedočenja dvadesetak drugih meštana. Poznata su imena deseterice četnika koji su učestvovali u streljanju. Prema podacima Komande SDS Zaječar partizani su 18. oktobra 1943. ubili petoricu stanovnika Debelice, uključujući i predsednika seoske opštine. (*Извештаји Недићеве администрације у Српске државне страже за округ Зајечарски*, II, 1943-1944, (пр. Божидар Благојевић), Неготин-Зајечар, 2007, стр. 228).

215 AS, ZK, k. 153, zl. br. 12191.

Četnici Aleksinačke brigade Deligradskog korpusa u noći 8-9. decembra upali su u Aleksinac i izveli petoricu partizanskih simpatizera. Ubili su četvoricu, a jedan teško ranjeni je preživeo. Prethodno su 15. novembra nasilno odveli iz grada Dušanku Stanisavljević i njenu 16-godišnju kćerku koje su isledivali u štabu brigade. Uhapšenice su potom predate kvislinškim organima i izolovane u logoru na Crvenom krstu u Nišu. Dušanka je streljana, a njena kćerka Nadežda je puštena iz logora sredinom 1944.²¹⁶ Primeri terora tokom poslednjeg meseca 1943. zabeleženi su i na području Svrliškog sreza. Četnici Svrliške brigade 14. decembra ubili su četvoricu i batinali nekolicinu partizanskih saradnika i simpatizera u selu Plužina. Pripadnici iste brigade su 20. decembra streljali petoricu meštana Lalinca i trojicu stanovnika Kopajkošare, koji su bili partizanski saradnici, kao i trojicu zarobljenih lokalnih partizana iz Slivja i Popšice. Naredna ubistva civila Svrliška brigada počinila je u noći 27-28. decembra kada su njeni pripadnici ubili trojicu partizanskih simpatizera u tri svrliška sela.²¹⁷

Teror koji su pripadnici JVuO sprovodili nad partizanskim simpatizerima i pomagačima i članovima partizanskih porodica kulminirao je krajem decembra da bi u najjačem intenzitetu trajao do početka februara 1944. U navedenom razdoblju četnici su ubili, mahom klanjem, nekoliko stotina civila. Teror je naročito bio intenzivan u selima južno od Beograda i između Beograda i Smedereva. Kampanja terora nad partizanskim simpatizerima u severnoj Srbiji posledica je nekoliko naređenja Draže Mihailovića (oktobar-novembar 1943) u kojima Mihailović zahteva energičnu borbu protiv „komunista” (sinonim za partizane i njihove simpatizere) i preti kažnjavanjem oficira koji ne pokažu dovoljno zalaganja u toj borbi. U naređenju, od 5. oktobra 1943, ističe se sledeće: „Naš Avalski korpus sa srezovima Grocka, Vračar, Umka spava dubokim snom. Na svim oblastima u neposrednoj blizini Beograda, nakotili su se komunisti i njihovi simpatizeri. Naređuje se komandantima, i to: majoru Mihailu Jovanoviću, kapetanu Lazoviću, kapetanu Nikoli Kalabiću, dalje Komarčeviću i Rudničkom korpusu da najenergičnije sa juga na sever... čisteći usput i sve srezove, naročito srez Kosmajski, naročito je važno što pre očistiti srezove Grocka i Umka.” Mihailović 7. novembra 1943. doneo uredbu usmere-

216 Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 542; Јован Златић, н.д., стр. IV/225-227.

217 Исто, стр. IV/242-246.

nu protiv partizana i njihovih simpatizera. U uredbi su kao krivično delo ocenjeno „pripadništvo komunističko-partizanskoj organizaciji bez obzira na aktivnu ili pasivnu delatnost”. Uredba je za „aktivno učestvovanje u komunističko-partizanskoj organizaciji” propisala smrtnu kaznu, dok je za pripadništvo „bez aktivnog ili nasilnog učešća” propisala kaznu zatvora.²¹⁸

Istog dana, u naređenju raspisanom četničkim komandantima na području između Drine i Ibra, u cilju mobilizacije za borbu protiv partizana u Polimlju, Mihailović, između ostalog, naređuje: „Prema komunističkim simpatizerima biti nemilosrdan.”²¹⁹ Mihailović je u upustu Dragutinu Keseroviću, od 12. novembra 1943, istakao: „Produžite rad na definitivnom čišćenju komunista. Oni ne smeju postojati u Srbiji. Krajnje je vreme da sa tim gadovima raščistimo. Uništavajte sve njihove simpatizere i jatake bez milosti. Kad ne budu imali simpatizere neće moći ni da postoje.”²²⁰ Dva dana nakon ove naredbe, Mihailović je uputio naredbu potpukovniku Radoslavu Đuriću u kojoj se ističe da se sem „uništenja komunista” u isto vreme „unište njihovi simpatizeri, koji su najopasniji”. Mihailović je 26. novembra uputio naređenje Nikoli Kalabiću, komandantu Korpusa gorske garde: „Produžite čišćenje komunista, gde god ih čujete... Čistite bez milosti.”²²¹

Mihailovićeva naređenja rezultirala su intenziviranjem terora JVuO na području Šumadije i Podunavlja naročito kada je reč o zločinima Avalskog, Smederevskog i Korpusa gorske garde.

Četnički teror krajem 1943. i početkom 1944. ne bi dosegao toliki obim da četnicima od strane nemačkih okupacionih vlasti nije bilo dozvoljeno slobodno kretanje na terenu 24 sreza u Šumadiji, Podunavlju, Pomoravlju i istočnoj Srbiji. Nemačka strana je procenila da Vrhovna komanda JVuO za primarni cilj na tlu Srbije ima obračun sa partizanima i njihovim simpatizerima. Nemci su stoga doneli odluku da sklope sporazume o primirju i saradnji sa predstavnicima Vrhovne komande i lokalnim četničkim

218 Драгослав Бели Димитријевић, *Космајски партизани, I-II*, Београд, 1983, стр. II/142: *Рат и мир Ђенерала. Изабрани ратни списи, I-II*, (пр. М. Весовић, К. Николић, Б. Димитријевић), Београд, 1998, стр. I/357-359.

219 *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Београд, 1983, стр. 145.

220 *Isto*, стр. 147.

221 Милослав Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, III, Крагујевац, 2006, стр. 408-409.

komandantima – kako bi se stvorili što povoljniji uslovi za obračun četnika sa njihovim glavnim protivnikom. Nemačka strana nije imala dovoljno snaga na tlu Srbije da sama brzo neutrališe partizanski i ravnogorski pokret koji su bili u usponu niti je imala dovoljno kapaciteta da se samostalno suprotstavi očekivanom prodoru NOVJ iz Bosne. Osim toga, bilo je očigledno da su četnici bili u stanju da efikasnije od Nemaca doprinesu uništenju mreže partizanskih saradnika i zastraše i parališu seljake koji su imali naklonost prema partizanima. Osim toga, sredinom oktobra 1943. prestala su privremena ofanzivna dejstva JVuO protiv Nemaca u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji uzrokovana kapitulacijom Italije, kada je Vrhovnoj komandi JVuO postalo jasno da italijanska kapitulacija nije rezultirala iskrcavanjem Britanaca i Amerikanaca na jugoslovensku obalu Jadrana već je samo osnažila partizane. Nasuprot partizanskom dobitku u navedenim okolnostima, jedini dobitak JVuO od ofanzivnih dejstava protiv Nemaca sastojao se u jačanju kredibiliteta organizacije u očima predstavnika savezničkih vojnih misija pri štabovima JVuO. Dugoročno gledano, Mihailovićeve snage nisu bile u stanju da sa uspehom vode rat protiv Nemaca. Pogotovo kada Vrhovna komanda JVuO Nemce nije ni smatrala glavnim protivnikom.²²²

U proceni vojnopoličke situacije na okupiranim područjima Jugoslavije (1. novembar 1943), Komandant Jugoistoka, general von Vajhs, konstatuje da se u Srbiji „bande DM [Draže Mihailovića] retko pojavljuju” i pored jačanja organizacione strukture:

„Nasuprot tome, komunizam u Srbiji ima sve veći uticaj... U ovom trenutku glavna opasnost preči iz Hrvatske (teritorija NDH, odnosno Bosna, *nap. aut.*). Crvene snage nameravaju da prodru u Srbiju preko Drine. Mihailović vrši pripreme da ih odbije. On verovatno precenjuje borbenu sposobnost i gotovost svoje trupe isto onako kao i životnu snagu konzervativne ideje nasuprot revolucionarnim elementima. Zbog toga Mihailović traži vezu sa nemačkim komandantima, da ne bi potpao pod komunističku vlast.”²²³

222 O ofanzivnim akcijama JVuO protiv Nemaca u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji, od sredine septembra do sredine oktobra 1943, videti: Коста Николић, *н.д.*, I/404-412; Дејан Сегић, „Четници и капитулација Италије 1943.”, *Војно-историјски гласник*, 1/2011, Београд, 2011, стр. 194-226.

223 *Zbornik NOR-a*, XII/3, Београд, 1978, стр. 623-624.

Ovakvo stremljenje Vrhovne komande JVuO uskoro je rezultiralo sklapanjem sporazuma sa nemačkim okupatorom. Mihailović je u naređenju komandantima na tlu Srbije od 7. novembra 1943. konstatovao da „svu pažnju moramo obratiti na uništenje komunista”, zbog čega treba „vešto i tajno iskoristiti sve pogodnosti koje nam ostali neprijatelji nude”.²²⁴

Primarni cilj koji je prepoznala Vrhovna komanda JVuO („uništenje komunizma”) bilo je nemoguće uspešno realizovati bez pacifikacije četničko-nemačkih odnosa. Ovakva tendencija dovela je do sporazuma o primirju sklopljenom između nemačke okupacione komande i predstavnika Vrhovne komande JVuO, odnosno pojedinih lokalnih komandanata, od 27. novembra 1943. („pretpostavka za zajedničku borbu protiv komunista”). Sporazum se odnosio na teritoriju 13 srezova u Šumadiji i Podunavlju (područje omeđeno Kolubarom, Zapadnom Moravom, Velikom Moravom i Dunavom) i podrazumevao je jednu važnu klauzulu: „Uključivanje četničkih jedinica u nemačko borbeno vođstvo prilikom većih zajedničkih borbenih dejstava. Borbene zadatke četničkim jedinicama za ovo vreme određuje nemačko vođstvo. Liferovanje nemačke municije za izvođenje zajedničkih borbenih zadataka.” Krajem godine sporazum je proširen i na teritoriju istočne Srbije (11 srezova). Nemačka i četnička strana su 17. i 23. januara 1944. sklopile sporazume o zajedničkim dejstvima na navedenom području, odnosno o produžetku prethodnih sporazuma, u cilju „zajedničkog vođenja borbe protiv komunističkih partizana”.²²⁵

Krajem 1943. i početkom 1944. u Srbiji je vladao mir između četnika i Nemaca. Edmund Glajze fon Horstenau (Edmund Glaise von Horstenau), nemački vojni izaslanik u NDH, nakon boravka na teritoriji Srbije, januara 1944, zabeležio je u dnevniku: „Čini se da je Srbija najmirnija zemlja na Balkanu, netko je rekao čak i u Europi. Hrvatska se doista ne može uporediti s njom... Koristeći opću situaciju u kojoj se nalazi Draža Mihailović, sklopljeni su lokalni sporazumi s raznim četničkim grupama.”²²⁶

U nemačkom izveštaju za razdoblje od 15. decembra 1943. do 15. januara 1944, navodi se sledeće: „Na području Feldkomandanture Beo-

²²⁴ *Пат и мир Ђенерала...*, стр. 1/363.

²²⁵ *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Beograd, 1983, str. 935-941; *Zbornik NOR-a, XII/4*, Beograd, 1979, str. 114-115.

²²⁶ Edmund Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Zagreb, 2013, str. 347.

grad i Krajskomandanture Požarevac mir i red nisu poremećeni... Sporazum sa pojedinim četničkim komandantima doneo je dalje političko smirivanje stanovništva... U jugozapadnom području Feldkomandanture potiskivanjem komunista od četnika nastalo je više sigurnosti.”²²⁷

Početak februara 1944, „radi učestalih incidenata”, nemačka strana je raskinula sporazume sa lokalnim komandantima JVuO, odbivši 5. februara „dve ponude četnika iz zapadne Srbije za sporazumnju saradnju”.²²⁸

U naredna tri meseca u pojedinim delovima Srbije zabeleženi su sukobi između Nemaca i četnika (istovremeno je u drugim delovima Srbije vladao mir između Vermahta i JVuO). Ipak, novi pregovori „po nalogu Draže Mihailovića” su zabeleženi već krajem marta, a u dokumentima nemačke strane iz prve polovine aprila navode se podaci o predlozima četničke strane za uspostavljanjem vojne saradnje.²²⁹ Nakon toga nastavljena je vojna saradnja Vermahta i JVuO, na teritoriji Srbije, uz povremene incidente i sukobe (u tom razdoblju uvek je u najvećem delu Srbije vladalo primirje i savezništvo između četnika i Nemaca, često na čitavoj teritoriji Srbije), sve do zajedničkog odstupanja u Bosnu, nakon čega je savezništvo nastavljeno sve do okončanja prisustva nemačkog okupatora u Bosni.

Vrhovna komanda JVuO tokom 1942-1944. nije naredila izvođenje nijedne vojne operacije na teritoriji Srbije protiv snaga nemačkog okupatora, osim privremenih ofanzivnih dejstava u Podrinju u drugoj polovini septembra 1943. koja su bila deo šire ofanzive JVuO sa žarištem u istočnoj Bosni. Nasuprot tome, JVuO je izvodila vojne operacije protiv snaga NOVJ, uključujući razdoblja kada su nemačke snage u Srbiji bile slabije brojnosti i koncentracije. Vrhovna komanda JVuO je imala za primaran cilj uništenje partizanskih snaga na širem području Srbije, Crne Gore i Hercegovine. Od druge polovine 1943. teritorija Srbije postala je primarno bojno polje za vojni obračun između JVuO i NOVJ. Sukobi JVuO i nemačkih snaga 1943-1944. bili su povremeni, najčešće inicirani od strane Nemaca, a od novembra 1944. do kraja rata trajala je kontinuirana vojna saradnja između snaga JVuO koncentrisanih u Bosni i Vermahta.

227 Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 101-102.

228 NAW, T-501, r. 256, s. 26, 34.

229 Zbornik NOR-a, XIV/3, Beograd, 1983, str. 947; NAW, T-501, r. 256, s. 458.

Teror koji su sprovodili četnici u Srbiji 1943-1944. često je bio potenciran onemogućavanjem partizanskih odreda i grupa da koriste pomoć njihovih simpatizera, u delovima zemlje u kojima su ovi odredi i grupe opstajali, narastali ili obnavljani. Pomoć koju su simpatizeri i saradnici pružali partizanima sastojala se u davanju hrane, zbrinjavanju ranjenika i drugih pojedinaca, kao i u funkcionisanju partizanske obaveštajne službe. Naročito su na udaru bila sela koja su se većinski opredelila za partizane i organizovala propartizanske straže i čete. Međutim, teror nije izostajao ni u delovima zemlje u kojima 1943. ili početkom 1944. nije bilo stalnih ili većih partizanskih odreda, pa čak ni tamo gde lokalno stanovništvo nije pružalo relevantnu pomoć partizanima ili tamo gde nije bilo u prilici da pruža takvu pomoć. Ovo se naročito odnosi na upade četničkih trojki u gradove i varoši. Isto važi i za nemilosrdan odnos prema seoskim porodicama koje su imale mlađe članove u partizanima i prema seljacima koji su imali propartizanski sentiment iako nisu bili jasno ideološki opredeljeni niti su pružali pomoć partizanima.

Nakon velikog poraza partizanskih snaga u Prijepolju, početkom decembra 1943, usled prodora nemačkih snaga u grad, pripadnici Muslimanske milicije pod komandom Ahmeta Salihbegovića i lokalni četnici pod komandom Živka Pušice i Bogosava Varagića, 5. decembra u gradu su uhapsili 16 partizanskih simpatizera, srpske i bošnjačke nacionalnosti. Uhapšeni su predati nemačkoj vojsci koja ih je deportovala u logore. U nemačkim logorima stradalo je šest uhapšenika.²³⁰

Najintenzivniji teror snage JVuO počile su u drugoj polovini decembra na području na kome su se nesmetano kretali, neometani od nemačkog okupatora, zahvaljujući najpre prećutnoj toleranciji, a potom i pisanom sporazumu između te dve strane. Reč je o području Šumadije i smederevskog Podunavlja.

Četnici Kolubarske (Lazarevačke) brigade JVuO, 8. decembra 1943. ubili su pet stanovnika sela Trbušnica, pokraj Lazarevca. Među ubijenima bili su trojica braće Prokić. Prethodno, 30. novembra, partizani su ubili četničkog komandanta sela.²³¹ Četnici 3. bataljona Posavske brigade Avalskog korpusa JVuO, pod komandom Milorada Todorovića, 18. decembra

230 AS, ZK, k. 150, zl. br. 15390.

231 *Зборник НОР-а*, I/21, Београд, 1965, стр. 543; AJ, DK, 110, f. 528, s. 718-723.

1943. streljali su 12 muškaraca u selu Veliki Borak, između Beograda i Lazarevca, od kojih su sedmorica bili stanovnici Velikog Borka, a ostali stanovnici susednih selâ Šiljakovac i Leskovac. Među ubijenima bili su Marko Todorović i njegov sin Vlastimir iz Šiljakovca. Četnici su tokom 1944. u Velikom Borku batinali 20 poimenice poznatih meštana među kojima pet žena. U susednom Šiljakovcu tokom iste godine batinali su 12 stanovnika među kojima dve žene. Pojedina tučena lica imala su trajne posledice.²³²

Četnici Smederevskog korpusa blokirali su 17. decembra propartizansko selo Mali Požarevac u Kosmajskom srezu. U narednim danima zaklali su šestoro meštana, od kojih četiri žene, i jednog ranjenog partizana koga su našli u kući Čedomira Jašića. Među zaklanima bili su Čedomir i njegova supruga Tomanija. Devojku Zagorku Pavlović su „nekoliko dana vodili sa sobom, mučili i silovali i potom zaklali”.²³³

Četnici 1. bataljona Posavske brigade Avalskog korpusa, pod komandom poručnika Spasoja Drenjanina, u noći 20-21. decembra izvršili su pokolj u selu Vranić pokraj Beograda. Većina žrtava ubijena je klanjem. Ukupno je ubijeno 67 civila, oba pola i svih uzrasta, uključujući dve bebe u kolecvi. Većina žrtava bili su žene i deca: ubijeno je 29 žena i 15 dece. Istrebljeno je nekoliko porodica. Istog dana ubijen je i jedan četnik jer nije želeo da učestvuje u zločinu. Četnici su u Vraniću 1943-1944. ubili još osam meštana. Četnici Posavske brigade su u Vraniću 1943-1944. ubili devet stanovnika drugih naselja. Uglavnom je reč o stanovnicima Beograda. Primera radi, 3. novembra 1943. u Vraniću su zaklane četiri osoba koje nisu bili meštani.²³⁴ U pokolju u Vraniću zaklano je 10 članova porodične zadruge Pantić. Njihovo domaćinstvo sastojalo se iz dve odvojene kuće. Četnici nisu znali da Pantići žive u obe kuće tako da je nekoliko članova porodice preživelo. Međutim, svih 10 Pantića koji su živeli u kući u koju

232 Драгослав Б. Димитријевић, *Где је моја мама*, стр. 209-210.

233 *Зборник НОР-а, I/21*, Београд, 1965, стр. 571; Тома Расулић, *Грчанска хроника*, Београд, 1988, стр. 302-311; Драгослав Б. Димитријевић Бели, *н.д.*, стр. 353.

234 АЈ, ДК, к. 577, с. 245, *Petnaestodnevni izveštaj Okružnog načelstva Okruga beogradskog, Ministarstvu unutrašnjih poslova o opštoj situaciji i prilikama u okrugu*, Beograd, 31.12.1943. (prepis); Драгољуб Пантић, *Ноћ наме. Покољ невиних у селу Вранићу*, Београд, 1996, стр. 58-147; Драгослав Б. Димитријевић Бели, *н.д.*, стр. 211-231.

U izveštaju Okružnog načelstva Okruga beogradskog pominje se precizan broj ubijenih stanovnika Vranića. „U selu Vraniću zaklano je ili poubijano 67 lica od nepoznatih počinitelaca. Sumnja se na četnike D.M. jer su žrtve bile pomagači i simpatizeri komunista.” U literaturi o zločinu pominju se poimenični podaci za svih 67 žrtava.

su upali četnici – ubijeni su bez milosti. Među njima je bio 93-godišnji Jaksim Pantić i njegovo četvero praučučadi od kojih je najmlađi Ljubomir imao dve godine. U jednom dokumentu iz 1946. Milijan Pantić je svedočio o prizoru koji je zatekao nakon odlaska četnika iz zadruga:

„Kada su uveče naišli i blokirali kuću mislio sam da će da batinaju nas starije kao što su to obično činili sa narodom, ali nikada nisam pomišljao da će poklati i decu u kolevci... Blokirali su kuću i upali u nju. Ja sam iz druge zgrade u istom dvorištu, u kojoj sam spavao, gledao kroz prozor kada su ušli u kuću i tada se u tom trenutku čuo vrisak iz kuće. Odmah zatim zatvorili su se kapci na kući i nisam mogao više ništa da čujem... Posle 15 minuta jedan od četnika spolja je viknuo ostalima: 'Ajde', i svi su izašli i otišli. Ja nisam smeo da idem u kuću tamo sve do pred zoru kada je moja najstarija devojčica pošla da vidi šta se noćas dogodilo. Kada je ušla unutra odjednom je vrisnula jer je nagazila mrtva tela koja su ležala na patosu. Ja sam odmah otišao tamo i na patosu sam u mraku napipao nekoliko mrtvih... Deda je ležao mrtav na krevetu gde je i spavao, ubijen je iz revolvera i sa nožem nekoliko puta izboden po grudima, dok je iz revolvera pogođen u slepoočnicu... Šestoro ostalih čeljadi su ležali na patosu, svi poklani kamom i izbodeni po telu tako da su sasvim unakaženi. Moj brat Dragomir je prethodno od njih uštrojen, pa je zatim ubijen. Tako su u toj sobi bili sedmoro mrtvih. U drugoj sobi mi je bila sna' Milojka i njen sin Ljubomir star dve godine, koje sam takođe našao zaklane i nožem izbodene. Mali Ljubomir je bio prvo zaklan pa zatim na 17 mesta uboden kamom po telu. U trećoj sobi je bila moja majka sama streljana iz puške preko kreveta.”²³⁵

Obrenija Todorović svedočila je o prizoru koji je zatekla u kući Milivoja Ilića za čijeg sina je bila udata njena kćerka:

„Kad sam stigla do kuće bila je sva pusta, a na pragu sam naišla na moju pokojnu kćerku Milku koja je ležala mrtva. Glava joj je bila sva izmrcvarena tako da polovina glave uopšte nije postojala, a u grudi je bila nekoliko puta udarena kamom. Odmah u sobi našla sam mrtvog zeta Mihajla koji je zaklan kamom u krevetu... Na istom krevetu, pod slamaricom, našla sam moju zaovu Nadeždu mrtvu, koja se bila tu sakrila da bi ostala živa, ali su i nju našli i ubili odmah na mestu. U istoj sobi sam se zaprepastila kada

235 Драгослав Б. Димитријевић Бели, *н.д.*, стр. 217-218, *Zapisnik o saslušanju svedoka Milijana Pantića iz Vranića, Vranić, 12.5.1946.*

sam spazila kolevku sa detetom od četiri meseca, detetom moje pokojne kćerke, kome je glava bila sva razneta... a kolevka je bila sva izbušena puščanim mecima... Tako da sam u tome odelenju našla njih četvoro pobijelih, a unuka mi Darinka, koja je ostala živa, ranjena je takođe u istoj sobi. Kad sam ušla u drugu sobu našla sam ubijenog momka Svetozara (Milivojev mlađi sin, *nap. aut.*) na krevetu. Kada sam ušla u treću sobu našla sam poubijane Milivoja i [njegovu suprugu] Darinku koji su streljani iz pušaka. Tako su u ovoj kući poubijali sedmoro, a osma devojčica koja je bila samo ranjena ostala je živa... Treći dan posle pokolja isti koljaši pekli su prave izginulih naših seljaka u kućama gde su ubijali i pravili [su] veliko veselje, kao da nije ništa bilo.”²³⁶

Rođaci žrtava i meštani živeli su u stalnom strahu u narednom razdoblju. Zločin kakav je počinjen u Vraniću bio je nezapamćen i jedinstven istorijski događaj među populacijom koja je delila iste oslobodilačke, slobodarske i socijalne tradicije, koja je solidarno učestvovala u bunama i oslobodilačkim ratovima dajući velike žrtve. Selo je u ratovima 1912-1918. imalo 327 poginulih vojnika, a 38 meštana je streljano 15. oktobra 1941. od strane nemačke kaznene ekspedicije, ali niko nije mogao da očekuje da će oni koji su naglašavali da su nacionalna vojska ubijati u selu, pogotovo ne žene i decu jer tako nešto u Vraniću ni okupator nije činio.

Miodrag Todorović iz Vranića uhapšen je od strane četnika u jesen 1943. i predat je Specijalnoj policiji u Beogradu. U vreme decembarskog pokolja boravio je u zatvoru. Tada su mu zaklane majka i supruga. Nakon izlaska iz zatvora sklonio se kod kćerke u jedno selo u okolini Šapca. Međutim, dvojica četnika Posavske brigade pronašla su ga jula 1944, doveli u Vranić gde su ga ubili.²³⁷ Četnici su tokom 1943-1944. batinali 25 poimenice poznatih stanovnika Vranića, pri čemu je većina tučena krajem 1943.²³⁸

Prvi primeri represije Posavske brigade JVuO nad stanovnicima Vranića zabeleženi su početkom septembra 1943, nedugo nakon formiranja brigade. Delovi Posavske brigade i pripadnici SDS 7. septembra sukobili su se delovima Kosmajskog NOP odreda u ataru Vranića. Među partizani-

²³⁶ Исто, стр. 219; Zapisnik o saslušanju svedoka Obrenije Todorović iz Vranića, Vranić, 12.5.1946.

²³⁷ AS, ZK, k. 139, zl. br. 1746.

²³⁸ Драгослав Б. Димитријевић Бели, н.д., стр. 231; Podaci Mesne kancelarije u Vraniću, 30.1.1960.

ma nalazilo se i nekoliko mladića iz sela. Obe strane imale su minimalne gubitke. Nakon četiri dana Vranić je blokiran od strane SDS, Specijalne policije iz Beograda i jednog bataljona Posavske brigade pod komandom poručnika Dragana Lazića. Tada su četnici bez razloga ubili Milivoja Kojića, seljaka koji je čuvao stoku. Četnici, žandarmi i Specijalna policija izvršili su pretres u selu. Uhapšeno je desetak seljaka. Četvorica su sprovedena u zatvor Specijalne policije gde su isleđivani i mučeni i potom su izolovani u logoru na Banjici. Oni su osumnjičeni kao partizanski simpatizeri. Petorica seljaka je uhapšena jer nisu isporučili žito na ime rekvizicije. Oni su upućeni na prinudni rad na Čukarici. Jedan seljak koga su uhapsili četnici i Specijalna policija uhapšen je jer je nakon borbe 7. septembra sahranio jednog poginulog partizana. Drugi meštаниn je uhapšen jer je imao sina u partizanima. Tokom oktobra 1943. četnici Posavske brigade uhvatili su trojicu partizana iz Vranića i predali ih Specijalnoj policiji. Sva trojica su ubijena od strane Nemaca.²³⁹ U Banjičkom logoru je bio zatočen 31 stanovnik Vranića od kojih su šestorica streljani.²⁴⁰

Pojedini učesnici pokolja u Vraniću prethodno su ubijali i u drugim mestima Posavskog sreza. Milorad Sudimac i Veselin Kuzmanović 17. oktobra 1943. u Velikoj Moštanici izvršili su ubistvo Dragomira Živkovića, nosioca Albanske spomenice i predsednika Demokratske stranke u selu, jer je sarađivao sa partizanima. Ubistvo je izvršeno po naređenju Koste Marinkovića, komandanta Posavske brigade JVuO. Prema tvrdnjama bivšeg četnika i očevica, Dušana Đorića, navedena dvojica su se dobrovoljno javili da ubiju Živkovića. Sudimac je u istrazi izjavio da je ubio po naređenju:

„Onako vezanog Dragomira za orahovo drvo pred opštinskom sudnicom, ja i Veselin [Kuzmanović] iz pušaka ubili smo, a četnik Rista [Ružić]

239 AS, ZK, k. 139, zl. br. 418, 1545, 1546, 1548, 1563, 1744, 1746; Драгољуб Пантић, *н.д.*, стр. 52. Ubistvo Milivoja Kojića izvršio je iz obesti Ljubomir Filipović iz Mislođina. Filipović je 1945. osuđen na smrt na Vojnom sudu u Kragujevcu, ali je pomilovan na 20 godina robije. Oslobođen je nakon osam godina. Filipović je proizvoljno uvršten u registar DKTG za grad Kragujevac (RK TG-31424), budući da nije streljan. (Драгољуб Пантић, *н.д.*, стр. 44).

240 *Logor Banjica. Logoraši*, I-II, Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944), (pr. Evica Micković, Milena Radojić), Beograd, 2009.

nije ni pucao pa je usled toga zamalo hteo izgubiti glavu od samog komandanta Koste.”²⁴¹

Navedeni svedok Dušan Đorić bio je prinudno mobilisan u četnike oktobra 1943. Međutim, četnici su i njega pokušali da ubiju u noći 20-21. decembra o čemu je Dušan 1946. svedočio na suđenju Draži Mihailoviću:

„Kada su ušli bili su svi potpuno krvavi tako da je sukrvica visila po njihovim bradama.” Potom su ga nezvani gosti upitali „kada si se poslednji put sastao sa komunistima”, nakon čega su ga vezali. „Ja sam onda kazao: 'Nemojte me klati kao životinju i ako već hoćete da me ubijete vi me streljajte.' Onda sam legao na patos, oni su opalili na mene puške, metak me je udario u levo oko i izašao na desni obraz. Kad sam se malo osvestio doterali su mi brata, njega su stojeći streljali. Kad je pao mrtav, pao je na mene. Ja sam se pravio da sam mrtav, a oni su doveli jedno kurjačko pseto koje je počelo da loče njegovu krv. Ja sam se plašio da ako dođe do mene da mi ne nagrđi lice. Tada su oni doveli našu mater da vidi nas dva mrtva i kad je došla bila je premrla živa od straha gledajući nas dvojicu mrtve, pa su je zatim oborili i klali je na mojim leđima tako da sam bio obliven njenom krvlju. Dovedi su zatim mog sinovca i zaklali i njega.. Zatim su doveli moju snaju, ženu moga brata koji je poginuo u partizanima i nju su zaklali. U četvrtoj sobi zaklali su dete od četiri godine i odsekli mu glavu i izboli ga na 18 mesta. Kad su sve poklali onda su počeli da kupe sve naše stvari iz kuće.”²⁴²

U noći 24-25. decembra, četničke trojke su ušle u Valjevo, verovatno uz dozvolu SDS, i uhapsile sedam komunističkih simpatizera. Jedno lice je ubijeno u gradu, a ostali su sutradan zaklani u selu Babina Luka.²⁴³

Četnici Smederevskog korpusa JVuO pod komandom kapetana Živana Lazovića 27. decembra blokirali su selo Boleč, istočno od Beograda. „Uhvaćeno 11 aktivnih komunista i 15 simpatizera.” Lazović je neposredno zapovedao prilikom blokade Boleča, naredivši klanje 11 navodnih

241 AJ, DK, 110, f. 365, s. 625-631, Zapisnici o saslušanju Dušana Đorića i Riste Ružića, Umka, 15.3.1945; Zapisnik o saslušanju Milorada Sudimca, Umka, 15.1.1945.

Sudimac i Ružić su 1945. osuđeni na smrt. Veselin Kuzmanović je posle rata živeo kao emigrant u Australiji. Vratio se u Srbiju početkom 1990-ih.

242 Миодраг Зечевић, *Документа са суђења Равногорском покрету, 10. јуни - 15. јули 1946*, I-II, Београд, 2001, стр. II/1376-1377.

243 AJ, DK, 110, f. 531, s. 914.

komunista (zapravo, reč je o partizanskim simpatizerima i rođacima partizana). Danica Marinković je preživela klanje. Među ubijenima bile su tri žene. U depeši kojom obaveštava Mihailovića o tom događaju, Lazović navodi: „Uhvaćeno 11 aktivnih komunista i 15 simpatizera”, i napominje da je naredio ubistvo i 20 stanovnika „iz ostalih sela” južno od Beograda. Mihailović je Lazoviću nakon određenog vremena odgovorio sledećom depešom: „Veoma dobro ste uradili što ste upali u oblast Beograda. Tako se radi, produžite.”²⁴⁴ Prilikom blokade batinando je 15 poimenice poznatih partizanskih simpatizera među kojima i Mihajlo Stevanović, njegova supruga i dve kćerke.²⁴⁵ Lazović je zbog aktivnosti u Gročanskom srezu, u koje spada i blokada Boleča, krajem januara 1944. od Vrhovne komande JVuO nagrađen time što je Gročanski srez stavljen pod njegovu komandu izuzimanjem iz prethodne komande Svetislava Trifkovića, zapovednika Avalskog korpusa. Vladimir Komarčević, komandant Posavsko-kolubarskog korpusa, iskazao je neslaganje tom odlukom Vrhovne komande kazavši da na teritoriji Gročanskog sreza „narod, vojnici i starešine neće Lazovića za komandanta jer je iza sebe ranije ostavio takve prljavštine koje se ne mogu izglatiti.”²⁴⁶

Pripadnici Avalskog korpusa su krajem decembra u selu Baćevac, između Beograda i Lazarevca, zaklali devet civila, uključujući pet žena. Najpre su 25. decembra zaklane Jana Nikolić i njene kćerke Miroslava i Dobrinka. Potom je u noći 28-29. decembra zaklano još šestoro meštana. Ubistva je naredio Svetislav Trifković, komandant Avalskog korpusa. Zatim je 18-19. januara 1944. u Baćevcu zaklana još jedna žena.²⁴⁷ Naredna ubistva u Baćevcu četnici su počinili 20. marta 1944. kada su streljali trojicu muškaraca.²⁴⁸ Dragoslav Dimitrijević navodi imena 15 meštana Baćevca, njegovog rodnog sela, uključujući tri žene, koje su batinali četnici 1943-1944, pri čemu je jedna osoba umrla od posledica batinanja.

244 Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 560; *Zbornik NOR-a*, XIV/3, Beograd, 1983, str. 239, 597; Драгослав Б. Димитријевић, н.д., стр. 339-349.

245 Милован Ранковић, *Болеч на уранку*, Београд, 1983, стр. 146-147.

246 *Zbornik NOR-a*, XIV/3, Beograd, 1983, str. 326, 356-357; Драгослав Б. Димитријевић, н.д., стр. 136-137.

247 Драгослав Б. Димитријевић, н.д., стр. 235-238.

248 AS, ZK, k. 139, zl. br. 9871.

Četnici Jaderske brigade pod komandom tronoškog igumana Georgija Bojića Džidže 30. decembra blokirali su selo Dobrić kod Šapca. Privremeno su uhapsili 70 lica od kojih su batinali 30 i opljačkali su 20 kuća. Odredili su četvoro meštana za streljanje. Tokom sprovođenja na streljanje dvojica muškaraca su pobjegli tako da je ubijen samo jedan bračni par.²⁴⁹

U noći između 31. decembra 1943. i 1. januara 1944, pripadnici 1. (oplenskačke) brigade Korpusa gorske garde zaklali su devet stanovnika Topole. Među ubijenima bilo je šest žena. Pored ostalih, ubijeni su Dražiša Aksentijević, njegova supruga Mirka, sin Milanko i kćerke Milena i Nadežda. Zaklane su i učiteljica Desanka Jakšić i njena majka Radojka.²⁵⁰

Neško Nedić, načelnik štaba Posavsko-kolubarske grupe korpusa, pisao je Draži Mihailoviću 31. decembra sa predlogom za opsežnu akciju protiv partizanskih simpatizera:

„U srezovima Lazarevačkom i Kačerskom (područje Ljiga, *nap. aut.*) komunisti imaju svoje pristalice i simpatizere. Komunisti imaju u nekim selima ovih srezova svoje naoružane pristalice koje se kriju kod kuće kao mirni i radni domaćini. Povremeno, po naređenju komunista, oni noću izvrše neki zadatak, vraćaju se kućama, skrivaju oružje i nastavljaju redovan posao. Ovakva situacija je i u Srezu kosmajskom, po kome se kreće i naoružana grupa komunista... Rudnički korpus se može očistiti samo na taj način da mi upadnemo na njega sa jačim snagama, da mobilishemo ceo Rudnički korpus i da počnemo sa istrebljenjem simpatizera, odnosno sa otkrivanjem njihovih naoružanih pristalica i likvidiranjem... Inače, sve akcije čisto vojničke prirode, koje bi se povele, prošle bi bez rezultata kao i do sada. Zato se mora poći policijskim putem, dok im se kanali ne iseku, da se nemaju gde sklanjati, a tada ćemo tražiti glavninu da se obračunamo sa njom... Preduzete su opsežne mere. U naš aparat uključena je i policija da se tako dopunjujemo.”²⁵¹

249 Драгослав Пармаковић, *н.д.*, стр. 927.

250 АЈ, ДК, 110, к. 549, с. 176; *Зборник НОР-а*, I/21, Београд, 1965, стр. 572; *Саопштења*, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 7-33, Београд, 1945, стр. 324.

251 Никола Милованић, *Кроз тајни архив УДБ-е*, I-II, Београд, 1986, стр. I/152-153.

Mikro slučaj: zločini JVuO u Višegradu 5-7. oktobra 1943.

Masovna ubistva muslimanskog i, manjim delom, hrvatskog stanovništva u Višegradu nakon zauzimanja grada od strane JVuO 5. oktobra 1943. predstavljaju najtragičnije događaje u istoriji tog grada. Ubijen je velik broj žena, dece i drugih civila. Ubistva su, pored ostalog, vršena na Sokolovića ćupriji na Drini. Taj događaj nije adekvatno rasvetljen u jugoslovenskoj i postjugoslovenskim historiografijama. Propartizanska historiografija nije registrovala zločine JVuO u Višegradu oktobra 1943. jer je prećutkivala da su snage Draže Mihailovića zauzele grad od nemačkih i snaga NDH, čime je prećutkivana jedna od najznačajnijih pobeda JVuO u ratu, ali je prećutan i jedan od najmasovnijih zločina JVuO nad civilima. Pročetnička historiografija prećutkuje zločine nakon ulaska JVuO u grad.

Snage JVuO sa područja istočne Bosne i zapadne Srbije početkom oktobra 1943. zauzele su Višegrad i okolinu, potisnuvši nemačke, domobranske i snage Muslimanske milicije sa tog područja, nastavivši ofanzivu ka Rogatici. Četnici su u Višegrad ušli 5. oktobra. Mihailovićeva vojska postigla je velik uspeh: trajno je izbačeno iz stroja između 200 i 350 protivničkih vojnika dok su četnički gubici bili relativno mali: 23 poginula i 75 ranjenih. Navedeni uspeh podrazumevao je i bogat ratni plen kada je reč o zaplenjenom naoružanju.²⁵² Tog i nekoliko narednih dana u gradu i pojedinim okolnim selima izvršeni su masovni zločini nad muslimanskim civilima, bez obzira na pol i dob. Muslimani su masovno ubijani, muslimanske žene silovane, njihova domaćinstva pljačkana i uništavana.

Nepoznat je približan broj ubijenih muslimanskih civila van borbe, nakon zauzimanja grada od strane JVuO. Prema tvrdnjama jedne muslimanske stanovnice Višegrada, koja je bila očevidac zločina, tada je ubijeno navodno oko 2.000 ljudi. Ista osoba iznela je tvrdnje da su četnici 5. oktobra ubili na desetine stanovnika u obližnjim selima Crnići, Nezuci i Osojnica.²⁵³ Jedan izvor NDH provenijencije pominje brojku od 1.000

252 Дејан Сегић, „Четници и капитулација Италије 1943.“, *Војно-историјски гласник*, 1/2011, Београд, 2011, стр. 211.

253 *Genocid nad Bošnjacima...*, str. 340, 660-667, Zapisnik o saslušanju Fatime Mešanović iz Višegrada, Sarajevo, 19.2.1947.

ubijenih i ranjenih, dok drugi NDH izvor pominje 2.500 ubijenih muslimanskih civila.²⁵⁴ Prema sećanjima jedne savremenice srpske nacionalnosti iz Višegrada koja je boravila u gradu u vreme navedenih događaja, u unakrsnoj vatri dve strane, na mostu na Drini „poginulo je mnogo ljudi, žena i djece”. Izvor dalje navodi:

„Nakon zauzimanja grada četnici su pohvatali preostali narod kako muslimanski tako i katolički, odvodili ih na drinski most gdje su ih na svi-rep način mučili, ubijali, a potom bacali u Drinu. Broj žrtava koje su tom prilikom četnici pobili cijeni se na 400.”²⁵⁵

Navedeni izvor navodi imena 17 četnika koji su učestvovali u klanju civila na Sokolovića ćupriji. Izvor navodi da su pripadnici savezničkih vojnih misija imali priliku da vide tragove zločina prelazeći preko ćuprije „jer most je sav bio u krvi i pokriven lješevima, a neki lješevi koji su bačeni bili u Drinu zaustavili su se bili oko konstrukcije mosta”.

Prema sećanjima dvojice stanovnika Višegrada srpske nacionalnosti, „računa se da je na drinskom mostu prilikom povlačenja stradalo oko 1.500 izbjeglica dok je u samome gradu ispred mosta sa desne obale Drine nađeno oko 650 lješeva. Koliko je ljudi, žena i djece stradalo po kućama i što je izgorjelo, nemoguće je ustanoviti. Od vojnika na drinskom mostu stradalo je oko 400.” Ta dva svedoka, verovatno pripadnici JVuO u to vreme, navode da su četnici „tukli drinski most sa devet teških i 40 lakih mitraljeza kao i sa tri teška bacača. Narod i vojska nagrnuli su na most gdje su padale ogromne žrtve.”²⁵⁶

Prema tvrdnjama jednog višegradskog Hrvata, koji je bio očevidac pokolja, u Višegradu je početkom oktobra 1943. „žrtava palo sigurno do 1.000”, pri čemu se misli na civilne žrtve. Svedok navodi da je 5. oktobra izbegao iz grada i da se vratio nakon tri dana. „Vidio sam na samom mostu

254 *Zbornik NOR-a, IV/18, Beograd, 1958, str. 480, 553, Izveštaji Župske redarstvene oblasti u Sarajevu od 8. i 23. oktobra 1943.*

Istoričar Zdravko Dizdar, koji je istraživao četničke zločine u Bosni i Hercegovini, nije ostvario rezultat u proceni realne brojke stradalih Muslimana na području Višegrada i Rogatice, oktobra 1943, priklonivši se visokim brojkama (2.500-3.000), ne pominjući izvor NDH provenijencije koji navodi brojku od 1.000 ubijenih i ranjenih civila u Višegradu i okolini. (Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Zagreb, 2002, str. 214).

255 AJ, DK, 110, f. 533, s. 310-311, Zapisnik o saslušanju Vere Andrić iz Višegrada, Višegrad, 10.4.1946.

256 AJ, DK, 110, f. 533, s. 313-315, Zapisnik o saslušanju Ivana Krstića i Milivoja Milićevića, Višegrad, 6.8.1946.

krvi mnogo... zatim je bilo naređeno da se guraju leševi niz Drinu i da se pere krv na samom mostu”. Svedok navodi da je u gradu našao „četvoro djece katoličke koja su bila teško ranjena” i da su četnički oficiri omogućili njihovo lečenje u četničkoj vojnoj bolnici.²⁵⁷

Fatima Mešanović iz Višegrada svedočila je o posledicama zločina u selu Osojnica, neposredno pokraj grada. Ova žena je preživela silovanje u četničkom zatvoru u Višegradu odakle je odvedena u Osojnicu gde je bila primorana da učestvuje u prikrivanju tragova zločina:

„Došao je u sobu Sreten Živković... i odveo je mene i Kasima Balića, navodno na neki rad. On nas je odveo u selo Osojnicu, to je odmah preko drinske ćuprije i tu nam naredio da sakupljamo lješeve žrtava četničkih na kamaru, polijemo ih nekom tekućinom i zapalimo. Ja sam skupila na jednu kamaru 30 žrtava, to su sve bili muslimani i muslimanke, koje su četnici prije toga pobili. Zadnja žrtva koju sam metnula na kamaru bila je sestra moje majke, Aiša Međuseljac, stara 66 godina, rodom iz Višegrada, i polila sam hrpu nekom tekućinom koju mi je dao Sreten i zapalila. Kasim Balić mi je rekao da je on 28 lješeva pokupio i zapalio. Za vrijeme dok smo još palili stigao je Žarko stražar sreskog načelnika i naredio da se odmah imamo vratiti u zatvor i tako nas je spasio jer bi nas sigurno Sreten tamo ubio.”²⁵⁸

Publikovana su imena 529 Bošnjaka iz Višegrada i osam najbližih sela koji su ubijeni tokom rata, pri čemu je reč o civilima. Od 529 žrtava bilo je 276 muškaraca, 253 žena i 190 dece. Od navedenog broja 291 bili su stanovnici grada Višegrada. Među njima je bilo 128 dece do 15 godina starosti. Takođe, publikovana su imena 18 Hrvata iz Višegrada ubijenih tokom rata među kojima je četvoro dece.²⁵⁹ Može se pretpostaviti da je većina od 547 ubijenih stanovnika Višegrada i osam okolnih sela stradala 5-7. oktobra 1943. To se svakako može reći za većinu od 291 ubijenog muslimanskog i 18 hrvatskih civila iz Višegrada. Iako poimenični podaci nisu konačni, može se pretpostaviti da su bliži realnom broju stradalih od nekih prethodno navedenih procena. U Višegradu je 5. oktobra i tokom

257 AJ, DK, 110, f. 533, s. 319-320, Zapisnik o saslušanju Ante Ivačića iz Višegrada, Višegrad, 19.4.1946.

258 *Genocid nad Bošnjacima...*, str. 340, 660-667, Zapisnik o saslušanju Fatime Mešanović iz Višegrada, Sarajevo, 19.2.1947.

259 Ibrahim Kljun, *Višegrad: hronika genocida nad Bošnjacima*, Zenica, 1996, str. 115-226. U knjizi se navode poimenični podaci za 3.027 muslimanskih civila sa područja opštine Višegrad ubijenih tokom rata. Od tog broja 984 bili su deca, 1.105 žene i 1.922 muškarci. Može se pretpostaviti da je većina ubijena od strane četnika.

nekoliko narednih dana ubijen i nepoznat broj muslimanskih izbeglica sa područja Priboja i Rudog koji su u tom gradu potražili utočište februara 1943. U navedenom spisku koji je objavio Ibrahim Kljun nisu navođena imena ubijenih izbeglica.

Pročetnički istoričari koji su pisali o borbama za zauzimanje Višegrada ili ignorišu pokolj nakon zauzimanja grada,²⁶⁰ ili navode tendenciozni citat iz izveštaja Zaharija Ostojića, oficira JVuO koji je neposredno komandovao vojnom operacijom:

„U samom Višegradu bilo je samovoljnog ubijanja, paljenja i pljačke i pored moje stroge zabrane, ali su vojnici bili ozlojeđeni zato što je turska milicija tri dana pre našeg napada, po odobrenju Nemaca, izvršila ispad iz Višegrada i zapalila sela Velji Luk, Sase i Haluge i poubijala gde god je koga našla živog.”²⁶¹

Ostojić je smišljeno prećutao razmere pokolja u Višegradu nastojeći da ih opravda ubistvima nekoliko desetina srpskih civila u tri navedena sela. Zločini nad srpskim civilima u tri višegradska sela nisu mogli biti opravdanje za pokolj nad civilima u gradu, kao što brojni četnički zločini nad muslimanskim stanovništvom na području Višegrada od kraja 1941. do sredine 1943. nisu mogli biti opravdanje za pokolje nad Srbima u ta tri sela. Citiranjem navedenog izvora bez obraćanja pažnje na druge izvore o dimenzijama zločina nad stanovnicima Višegrada relativizuju se zločini počinjeni nakon ulaska četnika.

Publicista Miloslav Samardžić navodi da dokumenta 369. divizije Vermahta beleže četničke pokolje u Višegradu i pri tom koristi sledeću formulu: „Karakteristično je da se u dnevniku i drugim dokumentima 369. divizije iz ovog perioda ne pominju zločini nad Srbima, dok se odmazde sa srpske strane preuveličavaju... U stvarnosti, međutim, nije bilo pokolja Hrvata, koji nisu ni živeli u toj oblasti. Veliki pokolj muslimana, koji se ovde sugeriše, osujećen je streljanjem počnilaca.”²⁶²

Samardžić ignoriše razmere pokolja u Višegradu, koji je trajao tri dana, navodeći da je „veliki pokolj osujećen”. Pokolj nije osujećen već

260 Usporediti: Dejan Segić, „Четници и капитулација Италије 1943.”, стр. 194-226.

261 Коста Николић, н.д., стр. 1/441.

262 Милослав Самарџић, *Срби против Вермахта: непозната немачка документа*, Крагујевац, 2011, стр. 70-71.

je zaustavljen streljanjem nekoliko koljača sa mosta, nakon intervencije Alberta Sajca, ali tek 7. oktobra.

Potpukovnik Albert Sajc (Albert Seitz), član američke vojne misije pri Vrhovnoj komandi JVuO, bio je učesnik borbe za zauzimanje Višegrada. Sajc ne pominje zločine nad civilima neposredno nakon zauzimanja grada već pominje „mnoge civile” koji su poginuli jer su bili „uhvaćeni od smrtonosne vatre”. Takođe, Sajc pominje sledeću konstrukciju: „Činjenica da su mnoge ustaše imale sa sobom svoje porodice, nije umanjivala razjarenost borbe. U većem broju slučajeva, žene su umirale pored svojih muževa, dok su njihova deca, zahvaćena ubilačkom unakrsnom vatrom, ležala mrtva, očiju širom otvorenih od straha.”²⁶³ Prethodni citat navode svi pročetnički autori koji su pisali o zauzimanju Višegrada. Klanje na mostu je započelo najranije predveče 5. oktobra kada su se Nemci povukli sa dominantnih položaja iznad leve obale Drine.²⁶⁴ Kako se može zaključiti iz njegovih ratnih uspomena, Sajc se sutradan ujutro povukao južno od grada gde su dva dana trajale borbe za zauzimanje železničkog mosta na Limu, nakon čega je most miniran. To nam sugeriše da je mogao da vidi posledice zločina nad civilima nedugo nakon zauzimanja grada, ali iz nekog razloga to nije želeo da pomene. Sajc pominje da je video leševe ubijenih civila, ali nakon što se vratio u grad pošto je učestvovao u miniranju mosta. Sajc se mogao vratiti u Višegrad najranije 7. oktobra jer je tog dana miniran železnički most:

„Primitio sam otprilike 50 tela ljudi, žena i dece, poređanih kao drva za potpalu, na obali pod mostom, i izbrojao sam 22 leša u reci.” Zatim navodi kako je bio očevidac ubistva jedne stare Muslimanke na mostu nakon čega je otišao u četnički štab i prijavio zločin. „Potom je bezakonje prestalo.”²⁶⁵

Zanimljivo je da niko od pročetničkih istoričara koji su pisali o zauzimanju Višegrada i iscrpno citirali Sajcove navode o borbama za grad ne pominje njegove tvrdnje o namernom ubijanju civila na ćupriji. Sajcove memoarske navode potvrđuju tvrdnje dvoje meštana Višegrada u kojima se navodi da je pokolj u gradu trajao tri dana. Stanovnica Višegrada, koja

263 Алберт Сајц, *Михаиловић – преварант или херој*, Београд, 2004, стр. 61-64.

264 AJ, DK, 110, f. 533, s. 313-315, *Zapisnik o saslušanju Ivana Krstića i Milivoja Milićevića, Višegrad, 6.8.1946.*

265 Алберт Сајц, *н.д.*, стр. 72-73.

je bila očevidac zločina, svedočila je da su četnici „prva tri dana bez prekida ubijali i klali narod”. Drugi savremenik potvrđuje da je pokolj trajao tri dana nakon čega je objavljeno „da se može svak slobodno kretati”.²⁶⁶

Ostaje neistraženo koliko su srbijanski četnici (oko 1.000 boraca Cerskog i Mačvanskog korpusa JVuO, pod komandom Dragoslava Račića), koji su oktobra 1943. učestvovali u vojnoj operaciji u istočnoj Bosni, participirali u sprovođenju zločina nad muslimanskim civilima, poput njihovih bosanskih saboraca (Drinski i Romanijski korpus).²⁶⁷ Prema dostupnim izvorima, borci pod Račićevom komandom nisu učestvovali u borbama za Višegrad već su se nalazili u Višegradskoj Banji udaljenoj sedam kilometara od grada. Dušan Trbojević, oficir Pocerske brigade JVuO, tvrdi da su četnici pod Račićevom komandom ušli u Višegrad istog dana kada su ga zauzele snage JVuO i da su ostali u gradu narednih sedam dana. „Nezaboravan je bio naš ulazak u oslobođeni Višegrad, koji je još mirisao na barut, sa ulicama oblivenim krvlju po kojima su ležali mrtvi neprijatelji.” Trbojević prećutkuje da su četnici ubili velik broj civila nakon zauzimanja grada.²⁶⁸ Ostaje nepoznato da li su i u kojoj meri Račićevi četnici izvršili zločine u gradu i okolnim selima, ali na osnovu Trbojevićevih tvrdnji znamo da su bili prisutni u Višegradu u vreme trodnevnog pokolja. Napad na Višegrad posmatrao je general Miroslav Trifunović, komandant JVuO za Srbiju.²⁶⁹

U svakom slučaju, oktobra 1943, po drugi put te godine, dogodilo se da vojna operacija naređena od strane Vrhovne komande JVuO rezultira masovnim pokoljima nad muslimanskim civilima. U obe vojne operacije učestvovali su četnici iz Srbije. Vrhovna komanda nije naređila ubijanje civila u Višegradu, ali nije ni sankcionisala oficire i pojedince koji su bili odgovorni za masovna ubijanja žena, dece i neboraca. Draža Mihailović je 16. novembra 1943. u depeši Zahariju Ostojiću naveo da je Dragiša Vasiljević, komandant Višegradske brigade JVuO „direktno naređivao klanje

266 *Genocid nad Bošnjacima...*, str. 340, 660-667, Zapisnik o saslušanju Fatime Mešanović iz Višegrada, Sarajevo, 19.2.1947; AJ, DK, 110, f. 533, s. 319-320, Zapisnik o saslušanju Ante Ivačića iz Višegrada, Višegrad, 19.4.1946.

267 Po naređenju Dragoslava Račića, streljana su sedmorica „pobunjenika”, pripadnika Cerske i Jaderske brigade JVuO, na Glasincu, u istočnoj Bosni, 20. oktobra 1943. (Драгослав Парманковић, *Маџвански (подрински) Народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, Шабац, 1973, стр. 922).

268 Душан Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса 1941-1945*, Чикаго, 1998, стр. 81-83.

269 *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Beograd, 1983, str. 150.

muslimana, određujući odeljenja za klanje i paljenje i time nam naneo velike štete u našoj unutrašnjoj politici”.²⁷⁰ Mihailović je znao šta se događalo u Višegradu nakon ulaska JVuO u grad 5. oktobra. Zanimljivo da je tokom 1944. Višegradska brigada u dokumentima JVuO nazivana Brigada „5. oktobar”.²⁷¹

Višegrad je ostao pod kontrolom JVuO do 27. oktobra kada su ga zauzele jedinice NOVJ. Partizani su kontrolisali višegradski kraj do početka decembra. Nakon povlačenja partizana, usled nemačke ofanzive, JVuO nije vodila borbu protiv Vermahta i Muslimanske milicije na tom području, ali je represirala partizanske pristalice srpske nacionalnosti uključujući i pripadnike JVuO koji su imali pomirljiv odnos prema partizanima. Prema tvrdnjama savremenika, četnici pod komandom Dragiše Vasiljevića odgovorni su za ubistvo navodno „72 partizanska saradnika” u Višegradskom srezu neposredno nakon 20. decembra 1943. Među ubijenima bili su DMITAR Kuzmanović, komandant Rudanskog bataljona Višegradske brigade, Dragomir Nenadić, komandir čete i Milomir Miličević „sa dva brata”, zamenik komandanta JVuO Višegradskog sreza.²⁷²

Prethodno, 25. oktobra 1943, četnici Višegradske brigade su u selu Ravancima pokraj Rudog zarobili 13 boraca 4. krajiške brigade NOVJ i potom ih streljali u Bijelom Brdu kod Višegrada.²⁷³ Drugi podaci navode da je reč o 21 streljanom borcu brigade.²⁷⁴

O saradnji JVuO sa nemačkim Vermahtom nedugo nakon zauzimanja Višegrada od strane Mihailovićevih snaga – upravo na području Višegrada – svedoči izveštaj pukovnika Jozefa Remolda, komandanta 99. brdskog puka 1. brdske divizije (22. novembar 1943):

270 Isto, str. 149; Коста Николић, *н.д.*, стр. III/277.

Mihailović u depeši Ostojiću ističe da britanski brigadir Armstrong koji je posmatrao borbu za Višegrad 5. oktobra „smatra da su naše jedinice vrlo davo vodene i da uopšte ne znaju vojnu veštinu, nasuprot komunistima koji su odlično vodeni”.

271 *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Beograd, 1983, str. 444-445.

272 AJ, DK, 110, f. 533, s. 313-315, Zapisnik o saslušanju Ivana Krstića i Milivoja Miličevića, Višegrad, 6.8.1946; AJ, DK, 110, f. 533, s. 317, Zapisnik o saslušanju Jove Crkote i Veselina Arsića, Bijelo Brdo, 8.8.1946.

273 Boško Skakić, „Borba u selu Ravanci”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja, I-II*, (ur Stojan Kesić), Beograd, 1984, str. II/116-118.

274 Milan Ačić, „Pohod Četvrte krajiške u Sandžak”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja, I-II*, (ur Stojan Kesić), Beograd, 1984, str. II/93.

„Četnici [Vojislava] Lukačevića su, kao odani drugovi po oružju, zajedno sa mojim pukom napali komuniste. Hrabri četnici su savladali naizgled nepremostive prepreke... I pored teškoća u snabdijevanju držali su korak sa njemačkim trupama. Poduhvat je okrunjen izbacivanjem neprijatelja (partizani, *nap. aut.*) iz oblasti jugoistočno od Višegrada... Izražavam svoju zahvalnost majoru Lukačeviću, njegovom operativnom oficiru i svim borcima za njihovu požrtvovanost i bezobzirnost u borbi. Lukačevićevim trupama želim puno sreće i uspjeha. Dolje komunizam, neka naša stvar pobijedi!”²⁷⁵

Zanimljivo je da pročetnički historičari i drugi autori, koji su pisali o antiosovinskoj ofanzivi JVuO krajem septembra i početkom oktobra 1943. ne pominje aktivnu vojnu saradnju JVuO sa nemačkim snagama na istom području samo nekoliko sedmica nakon okončanja ofanzive.

Saradnja JVuO sa Vermahtom na području istočne Bosne bila je kontinuirana od kraja 1943. do kraja okupacije. To je uslovalo toleranciju JVuO prema Musimanskoj miliciji. Takva praksa je doprinela sve većem opredeljivanju muslimanskih i srpskih mîsa za NOVJ. Postalo je očigledno da Muslimanska milicija prvenstveno služi zaštitu nemačkih interesa, a ne zaštitu muslimanskog stanovništva, kao što je dodatno potvrđeno da JVuO prvenstveno vodi borbu protiv NOVJ pri čemu se ne usteže od aktivne vojne saradnje sa Vermahtom.

Mikro slučaj: pokolj u Kopljaru 25. decembra 1943.

U noći 25. decembra 1943. četnici pod komandom Nikole Kalabića poklali su veći broj civila u selu Kopljare, pokraj Arandjelovca. Od 22 ubijenih, 19 su bili romske nacionalnosti. Nikola Kalabić je u depeši od 29. decembra 1943. obavestio Dražu Mihailovića o ovom pokolju:

„U Kopljarima uhvaćeno na spavanju i poklato 24 aktivna komuniste od kojih su 20 Cigani, koji su priznali da su bili takozvani 'jarugaši', danju rade svoje poslove kući, a noću u akciji. Sve sam poklao.”²⁷⁶

²⁷⁵ NAW, T-313, r. 488, s. 230. (prevod: Gaj Trifković).

²⁷⁶ Zbornik NOR-a, XIV/3, Beograd, 1983, str. 213.

Kalabić je zločin opravdao tvrdnjom da su ubijeni bili „aktivni komunisti”, što je netačno, kao što je izmislio da su ubijeni odlazili noću u neka-kve akcije. Ne postoje dokazi da je iko od ubijenih bio član KPJ i da je bio učesnik oružanih akcija.

Zločin u Kopljaru pominju i izvori kvislinškog Ministarstva unutrašnjih poslova (30. decembar 1943), koji su precizniji jer pominju klanje 22 stanovnika, od kojih „15 Cigana i četiri Ciganke”. Ovaj izvor pominje da su četnici „spalili sve ciganske kuće u selu kao i kuće dvojice seljaka čiji se članovi porodica nalaze u partizanskim redovima”.²⁷⁷

Zahvaljujući ovim izvorima zločin u Kopljaru je poznat istorijski događaj. Međutim, zločin nije rekonstruisan u istoriografiji niti je poznata struktura počinilaca. Iako je na osnovu citirane depeše poznata odgovornost Nikole Kalabića za zločin, ona nije dodatno potkrepljivana i zaoblježena je u pročetničkoj istoriografiji. Ovo su razlozi jednog spekulativnog osporavanja. Naime, istorijski publicista Miloslav Samardžić izneo je nekoliko neutemeljenih tvrdnji o tom zločinu, pokušavajući da ga relativizuje i umanji:

„Četnički izvori (kazivanje izvesnog Dragovana Radulovića Miloslavu Samardžiću, *nap. aut.*) potvrđuju da je u Kopljarima bilo masovne likvidacije komunista Cigana, koju je izvršio Kalabićev Prateći bataljon, ali je sporna brojka koja se pominje u depeši, a sporna je i sama depeša, jer ne liči ni na jednu drugu Kalabićevu depešu, kako zbog nepismenosti, tako i zbog završne napomene. Evo kako potporučnik Dragovan Radulović opisuje ovaj događaj u Kopljarima: 'U Kopljarima, Nikola je naredio da se postreljaju neki Cigani, mislim da ih je bilo sedam-osam. Predstavnici naše vlasti u Kopljarima, Milovan i braća Blagojevići, prijavili su Nikoli tu grupu Cigana, kada je došao u ovo selo. Ti Cigani, inače dobrostojeći, kada su išli po selima da gataju, prose, ili šta već, prikupljali su podatke i vršili špijunažu u korist komunista.’”²⁷⁸

277 Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 560.

278 Милослав Самарџић, *Истина о Калабићу*, Чачак, 2003, стр. 134-135.

Друга двојца Калабићевих биографа игноришу његову одговорност за покољ у Копљару будући да Радован Калабић уопште не пominje тај злочин док Коста Николић не доводи Калабића у везу са злочинотом, иако Калабићева командна одговорност није непознаница. Уредити: Радован Калабић, *Књига о Калабићу: мистерија, пропаганда и истина*, Београд, 1991; Коста Николић, *н.д.*, стр. III/347-360.

Ključni četnički izvor o pokolju u Kopljaru nije nepouzđano kazivanje izvesnog potporučnika – pola veka nakon istorijskog događaja – već, upravo, depeša koju Samardžić nevesto osporava – bez ijednog validnog izvora. U Kopljaru nije streljano sedam-osam nebitnih Cigana već je zaklano 20 i streljano dvoje meštana.

Kalabićeva depeša na nedvosmislen način govori o samom Kalabiću, ali i o komandnoj strukturi JVuO. Kada jedan od najznačajnijih komandanata JVuO bez zadržke govori o klanju civila to ne može biti prijatno po revizioniste koji nastoje da protagoniste strane koju favorizuju prikažu u ulepšanom svetlu.

Samardžić ističe kako su u propartizanskoj literaturi navođena samo tri masovna zločina Korpusa gorske garde: u Kopljaru, Banji i Malom Požarevcu, i kako se „ni u Kopljaru, ni u Banji, ne navode imena žrtava”, što bi, valjda, trebalo da dovede u sumnju navode „komunističke historiografije” o broju ubijenih u ta tri mesta i sugeriše da u drugim mestima zapravo nije bilo masovnih zločina koje su počinili Kalabićevi gardisti.²⁷⁹ Imena 10 žrtava pokolja u Banji objavio je 1999. Kosta Nikolić. Imena svih 29 stanovnika Malog Požarevca koje su ubili četnici, uključujući i četnike Korpusa gorske garde, objavio je 2009. Dragoslav Dimitrijević. Imena 22 žrtave pokolja u Kopljaru 25. decembra 1943. objavio je 1987. Milovan Milosavljević. Njegovi podaci odgovaraju podacima ZK iz 1945.²⁸⁰

Povereništvo ZK za Orašački srez (Arandelovac) tokom 1945. saku-pilo je svedočenja oko 40 meštana Kopljara i na osnovu njihovih izjava detaljno rekonstruisalo zločin. Na osnovu istraživanja ZK poznati su poimenični podaci o klanju 20 osoba i streljanju dve osobe, kao i o paljevini 15 domaćinstava i „zlostavljanju vezivanjem i pretnjom klanjem” 62 stanovnika Kopljara (ne računajući ubijena lica) 25. decembra 1943. Kao što je pomenuto, među ubijenima bilo je 19 lica romske i tri lica srpske nacionalnosti. Među ubijenim Romima bilo je sedam žena (a ne četiri),

279 Милослав Самарџић, *н.д.*, стр. 134-135.

280 Zaklani: Dragutin Đurić (44), Radojica Milošević (60), Tihomir Pavković (60), Jovan Simić (45), Zlatija Simić, Jovanova supruga (40), Milovan Simić (37), Aleksa Simić (36), Radmila Simić, Aleksina supruga (36), Stevan Simić (55), Milica Simić (35), Milovan Jovanović (19), Vasa Simić (70), Vladimir Simić (35), Ljubodrag Jovanović (40), Anka Jovanović (16), Radmila Savić (16), Božidar Đuričić (28), Branka Đuričić (20), Cveta Matić (35), Milutin Gavrilović (46). Streljani: Branislav Savić (19), Ljubomir Simić (45). Uporediti: Милован Милосављевић, *Преглед историје НОБ у Шумадији, I-II*, Аранђеловац, 1987, стр. II/395.

uključujući dve 16-godišnje devojke. Ubijena lica bila su stara od 16 do 70 godina. Ubijeno je 10 članova romske familije Simić. Među ubijenima bila su dva bračna para.²⁸¹

Zločin u Kopljaru sproveden je kao mera odmazde zbog ubistva ili pogibije dvojice četničkih organizatora u selu koje se dogodilo 16. decembra i kao mera zastrašivanja lokalnog stanovništva. Prethodno su četnici 24. oktobra zaklali jednog partizanskog saradnika iz sela. Stanovnici Kopljara su pružali podršku partizanima još od početka ustanka. Upravo u tom selu je 2. jula 1941. formiran Prvi šumadijski partizanski odred. Tada je u odred stupilo desetak mladića iz sela.²⁸²

U cilju organizovanja odmazde nad stanovnicima Kopljara u selo je 24. decembra došao lično komandant Korpusa gorske garde, Nikola Kalabić. Glavni izvršilac organizovanja pokolja bio je Radojko Milosavljević, komandant 1. bataljona 2. (orašačke) brigade Korpusa gorske garde koji je neposredno odlučivao o životu i smrti meštana dok je Kalabić kao najstariji starešina naredio izvršenje zločina. Kalabić i Milosavljević su izvršili konsultacije sa lokalnim četnicima, među kojima su najaktivniji bili trojica braće Blagojević, i predsednikom opštine Dragišom Bobićem.

Masovnom pokolju prethodilo je prinudno sakupljanje meštana u središtu sela. Na zboru meštana, na kome im je Milosavljević uputio pretnje, okupili su se svi odrasli stanovnici. Prema izjavi Dragoslava Radivojevića, tadašnjeg seoskog četovođe u okviru JVuO, okupljene seljake je okružilo oko 90 naoružanih četnika. Kako se čini, Kalabić je tada već bio otišao za susedne Belosavce.²⁸³ Boško Milošević, otac zaklanog Radojice, svedočio je o toku zbora:

„Sutradan sazvali su zbor svih seljana na kome je bilo oko 200 i više seljana, postrojili ih u karu, dok su iza njihovih leđa bili četnici sa uperenim puškama i mitraljezima. Na tom zboru Radojko [Milosavljević] je održao govor kojim je zamerio seljanima saradnju sa partizanskim odredima govoreći između ostalog da će sve pobiti zbog pogibije Obrena [Pantića] i Radojice [Vujića]. Potom je izvadio jedan spisak iz koga je pročitao

281 AS, ZK, k. 142, zl. br. 1686, Okružno povereništvo ZK Kragujevac – Zemaljskoj komisiji u Beogradu, Kragujevac, 14.5.1945; Srpska pravoslavna parohija Orašačka – NOO Kopljare, Orašac, 28.4.1945.

282 Миливоје Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд, 1983, стр. 106-110.

283 AS, ZK, k. 142, zl. br. 1686, Ispit svedoka Dragoslava Radivojevića iz Kopljara, Ub, 9.3.1945.

imena i sve ove podvojio u stranu. Bilo je podvojeno oko 120, koje muškaraca koje ženskih. Na tom zboru su Boško, Dragutin i Momir braća Blagojević vikali da treba pobiti sve iz zaselka Lipar i sve Cigane iz zaselka Vićija. Jovan Vujić se pred seljanima na neki način pravdao govoreći kako on ne traži da se za pogibiju njegovog sina Radojice bilo ko ubija iz sela, na šta mu je komandant Radojko dobacio: 'Čuti ti, džukelo matora, a znaš li šta si sinoć govorio', iz čega izvodim zaključak da je i on imao učešća u tom delu."²⁸⁴

Izdvojeni seljaci, za koje su četnici verovali da su partizanske pristalice, oterani su potom pod četničkom stražom u atar susednog sela Markovac. Na putu prema Markovcu Radojko Milosavljević, koji je komandovao akcijom, otpustio je najveći broj uhapšenih lica, uz pretnju da izbegavaju saradnju sa partizanima. Milosavljević je za likvidaciju odredio oko 30 uhapšenika, ali je nakon klanja 20 seljana oslobodio desetak preostalih:

„Došli smo na jednu njivu pored puta i tu su nam naredili da poseda-
mo. Radojko je naredio da sednu podvojeno Cigani i odmah komandovao:
'Počinji', na šta je trojica četnika priskočili i počeli klati one Cigane. Bilo
ih je za tren oka zaklano svih 17 (treba: 18, *nap. aut.*). Za sve to vreme mi
smo ostali izbezumljeni od straha i gnusnog čina gledali šta se pred nama
odigrava iz neposredne blizine, nepunih jedan metar rastojanja. Ostalo mi
je u sećanju samo to da su koljaši pošto bi prerezali grkljan svoje žrtve sa
kamom udarali poklane nekoliko puta po telu."²⁸⁵

Potom su zaklana i dvojica meštana srpske nacionalnosti. Prema svedočenju jednog meštana koji je sahranio zaklane rođake, „mnogi od njih imali su posećene prste na rukama po svoj prilici otimajući se iz ruku svojih krvnika."²⁸⁶ Nakon povratka u selo, Milosavljević je naredio streljanje dvojice seljaka, jednog romske i drugog srpske nacionalnosti. Zatim je spaljeno 15 kuća od kojih je 10 pripadalo ubijenim licima dok je pet kuća zapaljeno kao opomena porodicama za koje su četnici smatrali da im nisu naklonjene.

U sprovođenju meštana na gubilište i njihovom ubijanju nisu učestvovali četnici iz sela, iako su neki od njih sugerisali gardistima koga treba ubiti. To se prvenstveno odnosi na trojicu braće Blagojević i predsednika

²⁸⁴ AS, ZK, k. 142, zl. br. 1686, Izjava Boška Miloševića iz Kopljara, Kopljare, 16.2.1945.

²⁸⁵ AS, ZK, k. 142, zl. br. 1686, Zapisnik o saslušanju Ljubomira Lazarevića iz Kopljara, Arandelovac, 6.3.1945.

²⁸⁶ AS, ZK, k. 142, zl. br. 1686, Zapisnik o ispitu svedoka Vojislava Đuričića iz Kopljara, Arandelovac, 7.2.1945.

opštine Bobića. U njegovoj kući su bila zatočena i isleđivana dvanaestorica seoskih Roma koji su zaklani 25. decembra. Prema tvrdnjama svedoka, seoski četnici su učestvovali u pljački i spaljivanju kuća žrtava i partizanskih simpatizera. Uoči oslobođenja, partizani su 13. septembra 1944. uhvatili i ubili Dragutina i Boška Blagojevića. Dragiša Bobić je umro prirodnom smrću 29. jula 1944. Momir Blagojević se 1945. nalazio u redovima partizana, iako su svedoci tvrdili da je učestvovao u hapšenju žrtava i paljenju njihovih kuća. Nekoliko meštana koji su u momentu masovnog ubijanja u Kopljaru bili pripadnici JVuO, slobodno su živeli u selu nakon oslobođenja.²⁸⁷

Marta 1944. četnici pod komandom Radojka Milosavljevića pokušali su u Kopljaru da uhvate i ubiju Dragomira Karatošića, njegovog sina i brata, „koji su ipak svi uspeli da pobegnu” iako su četnici pucali za njima.²⁸⁸

Pokolj u Kopljaru predstavlja jedan od prvih masovnih zločina JVuO u Šumadiji koji je podrazumevao angažovanje većeg broja četnika, blokadu sela, sazivanje zbora i represiranje desetina meštana u jednom danu. Pripadnici Korpusa gorske garde su tokom 1944. počinili nekoliko sličnih blokada. Pokolj u Kopljaru je najmasovnije ubistvo civila koje je počinio korpus.

„Trebala sva ta sela zapaliti i poklati”: zločini JVuO u Srbiji 1944.

Istoričar Kosta Nikolić iznosi pogrešan zaključak: „U 1944. godini znatno opadaju slučajevi likvidacije pristalica komunizma u Srbiji [od strane JVuO]. Na to je uticalo saznanje da takvi obračuni mogu biti presudni za konačni ishod rata, kao i drastične mere prema onima koji su zlostavljali narod.”²⁸⁹

287 AS, ZK, k. 142, zl. br. 1686, Srpska pravoslavna parohija Oraščka – NOO Kopljare, Orašac, 28.4.1945; Sresko povereništvo ZK Orašačkog sreza – sreskoj OZN-i, Arandelovac, 30.1.1945; Zapisnik o ispitivanju svedoka Vojislava Đuričića iz Kopljara, Arandelovac, 7.2.1945.

288 AS, ZK, k. 142, zl. br. 10140.

289 Kosta Nikolić, *Istorija ravnogorskog pokreta*, I-III, Beograd, 1999, str. II/211.

Međutim, likvidacije partizanskih simpatizera i saradnika obeležile su i 1944. godinu – u nekim delovima Srbije još izrazitije nego tokom prethodne godine (npr. Gročanski, Smederevski, Mladenovački, Orašački, Belički, Boljevački, Dobrički, Tamnavski, Mačvanski, Pocerški, Jaderski srez) dok su u nekim drugim srezovima bile podjednako učestale kao prethodne godine. Štaviše, neki od najmasovnijih zločina JVuO nad srpskim stanovništvom u Srbiji odigrali su se 1944, pri čemu ih Nikolić ne registruje u pregledu četničkih zločina 1943-1944. Reč je o masovnim ubistvima u tri grada u Pomoravlju i o poznatom masovnom zločinu u Drugovcu. (Nikolić ne pominje ni najmasovnije četničke zločine u Srbiji izvršene 1943. – februarski pokolji u Pribojskom srezu i pokolj u Vraniću). Teror koji su četnici sprovodili 1944. naročito je bio izražen u Gročanskom, Mladenovačkom i Smederevskom srezu, nad stanovnicima desetak selâ čije stanovništvo je velikim delom pomagalo partizane. Četnici Korpusa gorske garde i Smederevskog korpusa sproveli su blokade tih naselja, a njihove stanovnike podvrgli kolektivnoj odmazdi, odnosno najbrutalnijim oblicima represije (masovno batinanje, klanje, paljevine, pljačkanje i zastrašivanje). Takvi oblici nasilja nad seoskim stanovništvom nisu bili masovno zastupljeni u okviru revolucionarnog terora koje su sprovodili partizani, ni pre ni posle oslobođenja Srbije. „Drastične mere” prema četničkim štabovima i oficirima koji su bili odgovorni za masovna ubistva „pristalica komunizma” – nisu sprovedene od strane viših komandi.²⁹⁰

Tokom januara primeri terora zabeleženi su i u drugim delovima Srbije, osim u Šumadiji i Podunavlju. Nemilosrdan odnos nije zaobilazio ni četničke oficire koji su imali kolebljiv stav prema partizanima. Radoslav Đurić, komandant Južnomoravske grupe korpusa JVuO, obavestio je 3. januara Dražu Mihailovića da su četnici Čegarskog korpusa pod komandom Mladena Mladenovića krajem decembra likvidirali poručnika Radomira Sotirovića, bivšeg komandanta Topličke brigade JVuO, njegovu suprugu koja je bila „u drugom stanju”, i brata Ratibora, zbog njihovog

290 O tome najbolje svedoči kazivanje obaveštajnog oficira JVuO Nikole Jovanovića o neuspelim sprovedenima istragâ o četničkim pokoljima u Vraniću i Jagodini. Niko od oficira odgovornih za te zločine nije sankcionisan niti ražalovan zbog komandne odgovornosti. (Mihailo Simić, „Četnici izbliza: ispovest Dražinog obaveštajca (3). Preko Bosne do Beča”, *Duga*, 432, Beograd, 14.9.1990, str. 95-96). Isto tako, Mihailović juna 1944. nije smenio niti kaznio Živana Lazovića, komandanta Smederevskog korpusa, iako je bio obavešten o zločinima u njegovoj zoni odgovornosti. (Геманья Девић, *н.д.*, стр. 276). To nikako nisu bili usamjeni primeri već opšta pojava u okviru JVuO.

propartizanskog stava.²⁹¹ Nedugo pre toga, takođe decembra 1943, ubijen je Stjepan Perović, načelnik štaba Temničke brigade JVuO, pod optužbom da je „komunista”. Prethodno je 24. aprila grupa oficira Ivankovačkog korpusa organizovala ubistvo poručnika Petra Uroševića, komandanta letеće brigade u tom korpusu. „Zversko likvidiranje njegove stare majke i sestre da bi se zločin prikrilo, izazvalo je gnušanje u narodu”, ističe se u izveštaju Draži Mihailoviću od 1. avgusta 1943. Ostaje nejasno zbog чега je likvidiran Urošević.²⁹²

U Gornjem Zuniču pokraj Knjaževca четници su 3. januara 1944. uhvatili sedam meštana, među kojima две žene, optužili ih za saradnju sa partizanima i likvidirali.²⁹³ U Selevcu kod Smederevske Palanke четници su 5. januara po naređenju Dobrosava Radojkovića, komandanta 1. bataljona 1. jасеничке brigade Smederevskog korpusa, streljali devet partizanskih saradnika.²⁹⁴ U Rgotini pokraj Zaječара, u ноћи 12-13. januara, четници Тимоčkog korpusa zaklali su osam meštana dok su два lica ranjena. Pojediniм жртвama su, kako se navodi u literaturi, odsečene glave. Među ubijenima bile su три osobe ženskog pola i jedno dete. Zaklana je шестоčlana porodica Živana Jevtića, neposlušnog pripadnika JVuO: Živan, njegova supruga Rumena, njihov sin Vitomir, snaha Dušanka, unuk Sofronije i Živanova mačеха Bana.²⁹⁵ U selu Belotić, u Jadru, четници su 14. januara streljali sedam meštana, uključujući три žene.²⁹⁶

Четници 3. (mladenovačke) brigade Korpusa gorske garde, pod komandom Radoslava Kovačevića, zapovednika 1. bataljona brigade, 20. januara izvršili su blokadу sela Badljeвica u Podunavskom srezu, u cilju hvatanja јednog ranjenog partizana, inače meštаниna. Prema svedočenju većег broja meštana, четници su privedli oko 50 odraslih мушkaraca iz sela koje su batinali, pri чему je veći broj privedenih brutalno prebijen motkama. Selo

291 Јован Златић, *н.д.*, стр. IV/179-180; *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Beograd, 1983, стр. 229-230.

292 *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Beograd, 1983, стр. 873; *Југословенска војска у отаџбини на територији Округа моравског...*, стр. 149.

293 Nikola Račić, *н.д.*, стр. 383.

294 *Zbornik NOR-a, I/21*, Beograd, 1965, стр. 580; Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Beograd, 2015, стр. 206-207.

295 *Zbornik NOR-a, I/21*, Beograd, 1965, стр. 578; *Извештаји Недићеве администрације и Српске државне страже за округ Зајечарски, II, 1943-1944*, (пр. Божидар Благојевић), Неготин-Зајечар, 2007, стр. 282; Nikola Račić, *н.д.*, стр. 383.

296 Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мачванском округу 1941-1946.”, *Злочини четничког покрета у Србији 1941-1945*, Зборник радова, (ур. Иван Матовић), Beograd, 2012, стр. 85.

nije odalo ranjenog partizana i pored mučenja većeg broja osoba. Poznata su imena 29 muškaraca i dve žene koji su prebijeni u Badljevići navedenog dana. Jedan meštаниn je ubijen batinama, a dvojica su zaklana po naredjenju Kovačevića, dok su dvojica kasnije umrli od posledica batinanja. Supruga jednog zaklanog meštаниna svedočila je 5. januara 1945. o ubistvu njenog muža: „Tako su oterali i moga muža Životu Jovanovića iz kuće u osnovnu školu u selu gde su ga tukli tako da su mu noge iz kukova bile ispale i na kraju ga odvukli u zabran pokraj sela i zaklali, presekašli mu kamom grkljan i tamo ostavili.” Jednom od zaklanih, Pavlu Diniću, sin i snaha poginuli su u partizanima. Dva dana pre blokade jedan stanovnik Badljeviće uhvaćen je u Duboni i brutalno pretučen od Kovačevićevih četnika. „Njegovi su ga na čilimu preneli u Badljevicu”, ali je nakon 10 dana umro. U blokadi Badljeviće, prema zabeleženim svedočenjima meštana, učestvovalo je 300-400 četnika. Znatno deo njih je učestvovalo u privođenju, a određen broj u prebijanju i ubijanju meštana.²⁹⁷

Sutradan po blokadi Badljeviće izvršena je blokada obližnjeg sela Dražanj u Gročanskom srezu. Prilikom blokade četnici Gročanske brigade Avalskog korpusa ubili su 14 stanovnika, uključujući tri žene. Prvo su 21. januara u Dražnju streljali četiri, a sutradan su u susednoj Maloj Ivanči zaklali 10 stanovnika. Tom prilikom su u Dražnju zapalili pet partizanskih kuća. Nakon dva meseca ponovo su upali u selo, lišili slobode nekoliko desetina lica i primorali ih da pešače do manastira Rajinovac. Nakon jednodnevnog boravka u manastiru zadržali su 15 lica „i vodili ih sa sobom po drugim selima tri dana, posle čega su ih pustili sa naredbom da nigde ne izlaze iz sela”. U leto 1944. četnici su ubili još 10 stanovnika Dražnja.²⁹⁸

Četnici Javorskog korpusa 21. januara zaklali su 16 zarobljenih partizana 2. proleterske divizije. U depeši Draži Mihailoviću zapovednik Javorskog korpusa Dragomir Cvetić navodi: „Mi smo zarobili 16 i zaklali bez

297 AJ, DK, 110, f. 492, s. 332-491.

298 Драгослав Б. Димитријевић, н.д., стр. 350-351.

Partizani su u drugoj polovini decembra 1943. (iz izvorišta se pominju dva datuma: 15-16. ili 19. decembar) ubili petoro stanovnika Male Ivanče među kojima dve žene. (Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 552; Бранко М. Јевтић, *Југословенска војска у отаџбини у Шумадији*, Београд, 2011, стр. 240-245). Među ubijenima bio je i predsednik seoske opštine. Prema Jevtićevim podacima, partizani i organi vlasti nakon oslobođenja, ubili su 26 stanovnika Male Ivanče. Četnici su 1943-1944. ubili sedmoricu stanovnika Male Ivanče. (Драгослав Б. Димитријевић, н.д., стр. 353).

prekog suda.”²⁹⁹ Četnici Požeške brigade JVuO 21-22. januara u Donjoj Dobrinji ubili su šest stanovnika Požege. Četnički preki sud, na čelu sa Dobrivojem Rendulićem, osudio je na smrt 18 stanovnika Požege, partizanskih simpatizera. Smrtna presuda izvršena je nad šest lica jer su ostali bili u bekstvu.³⁰⁰

Četnici Ivankovačkog i Varvarinskog korpusa upali su u noći 1-2. februara 1944. u Jagodinu, Ćupriju i Paraćin i uhvatili 51 lice koje su potom pobili. Od ovog broja 48 su bili simpatizeri partizana. Pokolj je bio sinhronizovan u sva tri grada. Intencija organizatora pokolja podrazumevala je zastrašivanje stanovništva u Pomoravlju i davanje do znanja da komunistički simpatizeri nisu ni u gradovima bezbedni od četničkih trojki. Jedan broj uhvaćenih lica ubijen je u gradovima, dok je većina ubijena u okolinim selima koja su kontrolisali četnici. Većina žrtava je ubijena klanjem. U Jagodini je ubijeno 27, u Paraćinu i Ćupriji po 12 meštana. U izvođenju i ubijanju žrtava učestvovalo je nekoliko desetina četnika.³⁰¹

U Darosavi, pokraj Arandjelovca, četnici su 12. februara zaklali trojicu zarobljenih partizana Kosmajskog partizanskog odreda i dvoje civila (braćni par).³⁰² Prethodno, 2. februara, partizani 2. šumadijske brigade napali su četnike Korpusa gorske garde u Darosavi. Prema nedicevskim izvorima poginulo je šest i zarobljeno 20 četnika. Prema partizanskim izvorima, poginulo je 14 i zarobljeno osam mobilisanih četnika od kojih su trojica prešli u partizane, a petorica pušteni kućama.³⁰³ Prema izveštaju Okružnog načelstva Okruga moravskog (1. mart 1944), u noći 23-24. februara „nepoznata lica ubila su iz vatrenog oružja i noževima” petočlanu porodicu Živojina Ostojića, kafedžije iz Rekovca.³⁰⁴ Budući da su Rekovac i Levač u

299 *Zbornik NOR-a, XIV/3, Beograd, 1983, str. 290-291.*

300 AS, ZK, k. F-17, f. 80, Petnaestodnevni izveštaj Okružnog načelstva Okruga užičkog Ministarstvu unutrašnjih poslova o orštoj situaciji, Užice, 1.2.1944; Јован Р. Радовановић, *Пожега у НОР и револуцију 1941-1945*, Пожега, 1986, стр. 399-400.

301 AS, ZK, k. F-17, f. 91, Petnaestodnevni izveštaj Okružnog načelstva Okruga moravskog Ministarstvu unutrašnjih poslova, Jagodina, 16.2.1944; AS, k. 146, zl. br. 2529; AJ, DK, 110, f. 285, s. 597-599, 720-731; AJ, DK, 110, f. 288, s. 905-908; Бошко Живановић, Дамњан Поповић, Милодраг Јовановић, *н.д.*, стр. 340-345.

302 Живомир Несторовић, *Црвене стазе*, Аранђеловац, 1979, стр. 266-268.

303 *Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 605-606.*

304 AS, ZK, k. F-17, f. 100.

to vreme bili pod čvrstom kontrolom četnika i da je u ubijanju korišćeno hladno oružje, ovo ubistvo moguće je pripisati četnicima.

Četnici Leskovačke brigade, pod komandom Mileta Andrejevića, 1. marta uhapsili su šest stanovnika Vina i 13 stanovnika Barja pokraj Leskovca. Uhapšeni partizanski simpatizeri su isleđivani i batinani. Zatim je odvojeno petoro uhapšenika (četvoro iz Vina, među kojima jedna žena, i jedan iz Barja) i odvedeni su u štab Bore Manića, komandanta Južnomoravske grupe korpusa JVuO, gde su osuđeni na smrt. Streljanje je izvršeno u ataru sela Barje.³⁰⁵

Četnici su 2. marta zaklali četvoricu muškaraca u selu Strizilo kod Jagodine. Zločin je posmatrala grupa meštana. Među ubijenima bili su seoski kmet i trojica meštana romske nacionalnosti.³⁰⁶ Prema izveštaju Okružnog načelstva Okruga moravskog (16. mart 1944) četnici su u selu Lovci, pokraj Kruševca, 2-3. marta ubili dvojicu meštana, četvoricu Roma (za koje nije izvesno da li su bili stanovnici sela) i dvojicu „italijanskih vojnika” (verovatno je reč o italijanskim vojnicima u nemačkom zarobljeništvu). Prethodno, 10. februara, četnici su u Lovcima ubili trojicu Italijana.³⁰⁷

U selu Svetlicu pokraj Kragujevca, u noći 5-6. marta, trojica partizana svratila su na večeru u kuću Čedomira Đorđevića. Iste noći u Svetlic su se sklonili i četnici 2. kragujevačke brigade, bežeći od potere SDK. Četnici su primetili trojicu partizana i poslali su patrolu da ih uhvati. Partizani su bežeći ubili jednog četnika. U znak odmazde četnici su streljali Čedomira Đorđevića, njegovu sestru Živanu, suprugu Boriku i sina Dragomana. U vreme izvršenja njihovog ubistva u selu su bili prisutni Dimitrije Đorđević, komandant 2. kragujevačke brigade i Aleksandar Milošević komandant 2. šumadijskog korpusa.³⁰⁸

Po naređenju Ljubomira Jovanovića Patka, komandanta Timočkog korpusa JVuO, na području Boljevačkog sreza u noći 7-8. marta 1944. uhapšena su 43 poimenice poznata partizanska simpatizera. Iste večeri ubijeno je 14, a kasnije još sedam uhapšenika. Hapšenja i likvidacije sproveli

305 AJ, DK, 110, f. 485, s. 855-856.

306 AS, ZK, k. 146, zl. br. 1692; *Извештаји команде Српске државне страже за Округ моравски*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2001, стр. 117.

307 AS, ZK, k. F-17, f. 118.

308 AJ, DK, 110, f. 485, s. 669-704.

su pripadnici 1. boljevačke brigade pod komandom Radomira Petrovića Kenta.³⁰⁹ Hapšenja su izvršena u Boljevcu, Krivom Viru i Dobrujercu. Zločin u boljevačkom kraju početkom marta 1944. nije adekvatno rekonstruisan i prikazan u literaturi.³¹⁰

U Boljevcu je uhapšeno osam lica: četiri muškarca i četiri žene. Oni su u dve grupe sprovedeni u Dobrujevac i Jablanicu gde su, sem jednog muškarca, ubijeni iste večeri. Među uhapšenim ženama tri su bile rođake poginulog boljevačkog partizana dr Ivka Đolovića. Uhapšene su zbog javnog iskazivanja pijeteta prema trojici poginulih partizana, među kojima je bio i Đolović, čije leševe su četnici 12. februara izložili u Boljevcu.³¹¹ Uhapšene su Živana Živković, njene kćerke Bosa i Natalija i Veronika Huzjan izbeglica iz Slovenije, koja je živela kod Živane. Njihovo hapšenje je organizovao Isidor Nikolić, komandant mesta Boljevac pri JVuO, uz saradnju lokalnih stražara SDS, koji su dozvolili četnicima da uđu u varoš. U njihovom hapšenju i sprovođenju u Dobrujevac učestvovalo je 12 četnika. O ubistvu četiri žene svedočio je očevidac Dragoljub Mitić koga su četnici primorali da zapregom, po dubokom snegu, odveze uhapšeniце do atara Dobrujevca. Žrtve su vezali i najpre su ubili Živkine kćerke:

„Dražinovac koga su zvali Resavac udario je Bosu nožem između vrata i ključne kosti pa je ona uz vrisak pala, a onda su na isti način zaklali i Natu. Za to vreme baba Živa je ležala na leđima, pored kola, teško dišući i jecajući, i sama očekujući istu sudbinu, kao i služavka koja je pored nje sedela na jednom kamenu i plakala. Ja sam uzbuđen usled strašnog prizora klanja, koje se obavljalo na šest-sedam metara od mene nad Bosom i Natom koje su pre toga strahovito vrištale, počeo preklinjati vođe da me puste da idem jer ne mogu više da izdržim, pa su me oni pustili. Ja sam, ni sam ne znajući kako, seo u kola i poterao konje natrag koliko sam god

309 AJ, DK, 110, f. 443, s. 186, Komanda Gorskog štaba br. 86 (Timočki korpus JVuO) – komandantu 1. boljevačke brigade, 4.3.1944.

310 Propartizanska literatura nije do kraja rekonstruisala ovaj zločin. Uporediti: Миодраг Марковић, *Бољевац и онолина: Народноослободилачка борба 1941-1945*, Бољевац, 2008, стр. 280-286. Revizionistička istoriografska literatura koja govori o represiji u Boljevačkom sreзу nakon oslobođenja ignoriše masovna hapšenja i ubistva marta 1944, iako obraća pažnju na neke druge događaje pre oslobođenja. Uporediti: Srdan Cvetković, *n.d.*, str. 201-203; Срђан Цветковић, *Немања Девић, Жртве у Зајечарском округу после 12. септембра 1944*, Београд, 2012, стр. 67-72.

311 Миодраг Марковић, *n.d.*, стр. 276-279.

brže mogao. Nisam iza toga ništa više čuo, ali verujem da su dželati odmah posle Bose i Natice pristupili klanju baba Žive i služavke.”³¹²

Tela žrtava su sahranili meštani Dobrujevca „da ih ne bi psi razvlačili”, ali su ubrzo potom, kako tvrdi Mitić, leševi žrtava iskopani i bačeni u bunar od strane četnika. Od četvorice uhapšenih muškaraca iz Boljevca trojica su ubijena u Jablanici gde se nalazio štab 1. boljevačke brigade. Njihova tela bačena su u isti bunar u Dobrujevcu u koji su bačena tela četiri žene.³¹³

Iste večeri kada i u Boljevcu, jedna grupa četnika 1. boljevačke brigade izvršila je hapšenje 17 meštana Krivog Vira. Hapšenje je organizovao lokalni četovođa Ljuba Matić. Uhapšenici su sprovedeni u obližnju Jablanicu u štab brigade. U Jablanici su zaklana trojica meštana Krivog Vira, dok su četvoro članova porodice Urošević (Vučeta, njegova supruga Zorka, sin Radomir i kćerka Leposava) sprovedeni u Dobrujevac gde su zaklani i bačeni u isti bunar u koji su bačena tela poklanih Boljevčana. Uroševići su ubijeni zbog pomaganja Ivku Đoloviću koji je sa još trojicom partizana poginuo u njihovoj pojati, u sukobu sa četnicima i snagama SDS. Ostali uhapšenici iz Krivog Vira pušteni su nakon mesec dana. O tome ko će od stanovnika Krivog Vira biti ubijen, a ko pošteđen smrti, prema sećanju preživelih, odlučivao je Radomir Petrović Kent koji je isleđivao uhapšene.³¹⁴

Četnici 1. boljevačke brigade 7-8. marta uhapsili su 18 stanovnika Dobrujevca pokraj Boljevca. „Svi smo bili osumnjičeni da smo održavali veze sa dr Ivkom Đolovićem i sa partizanima, da smo ih hranili i primali na svoje pojate.” Dobrujevčani su sprovedeni u privremeni logor u selu Popovica u Krajinskom srezu. Od 18 uhapšenih, četnici su 22. marta u Lasovu

312 AJ, DK, 110, f. 443, s. 189, 194, Zapisnik o ispisu svedoka Dragoljuba Mitića iz Boljevca, Boljevac, 29.8.1945; Izjave devetorice meštana Dobrujevca hapšenih 7.3.1944, Dobrujevac, 22.6.1945.

313 AJ, DK, 110, f. 443, s. 216, Zapisnik o saslušanju Vladimira Ičića iz Boljevca, Boljevac, 14.8.1945.

314 AJ, DK, 110, f. 443, s. 208-217, Sresko povereništvo ZK Boljevac – Okružnom povereništvu ZK Zaječar, Boljevac, 27.8.1945; Izjava Videna Markovića iz Krivog Vira, Boljevac, 5.4.1945; Izjava Luke Smiljkovića iz Krivog Vira, Boljevac, 10.7.1945; Izjave Milije Antića, Milije Davidovića, Sava Velčkovića, Velimira Mišića, Danila Kokića, Leposave Mekić i Radmile Brdarac iz Krivog Vira, Krivi Vir, 12.7.1945; Zapisnik o saslušanju Vladimira Ičića iz Boljevca, Boljevac, 14.8.1945; Zapisnik o saslušanju Anke Urošević iz Krivog Vira, Boljevac, 21.8.1945; *Извештају Недуђево администрације и Српске државне страже за округ Зajeчарски*, II, 1943-1944, (пр. Божићар Благојевић), Неготин-Зajeчар, 2007, стр. 287.

Ljuba Matić je streljan nakon oslobođenja. Dva puta je evidentiran u registru DKTG za opštinu Boljevac (RKTG-11370, RKTG-68033).

ubili dvojicu, a 6. aprila u Sikolu još petoricu. Trojica su kasnije puštena na slobodu, a ostali su oslobođeni od strane partizana nakon šest meseci.³¹⁵ Od sredine aprila do kraja jula četnici su zaklali još šestoricu stanovnika Boljevca. Dvojica zaklanih bili su mobilisani četnici. Ubijeni su 27. jula po naređenju komandanta 1. boljevačke brigade.³¹⁶

Prema izveštaju Odeljenja za državnu zaštitu Nedićevog Ministarstva unutrašnjih poslova, četnici su 16. marta 1944. u selu Kulina pokraj Aleksinca, u podnožju Malog Jastrepca, ubili četiri seljaka „koji su pomagali komuniste”, nakon što su pretrpeli vojni poraz u tom selu od strane jastrebačkih partizana. U tom selu su 11. jula ubili trojicu meštana i jednog stanovnika Donjeg Adrovca. Dvojicu meštana ubili su 2. avgusta.³¹⁷ Po naređenju komandanta Rudničkog korpusa JVuO, Dragomira Topalovića, četnici su 16-17. marta 1944. streljali 15 zarobljenih partizana, pripadnika 2. šumadijske brigade, među kojima je bilo nekoliko ranjenika, uhvaćenih nakon borbe u Bosuti i Vojkovicima. Streljanje su izvršili pripadnici Kačerske brigade JVuO.³¹⁸ Prema izveštaju Odeljenja za državnu zaštitu kvislinškog Ministarstva unutrašnjih poslova, u noći 29-30. marta četnici su iz sela Kloka pokraj Topole odveli 10 seljaka i pobili ih, „jer se nisu odazvali pozivu na vežbu”.³¹⁹

U pojedinim delovima Srbije, naročito u Šumadiji, Jadru i Podunavlju, teror je intenziviran tokom aprila i u nesmanjenom intenzitetu trajao je i narednog meseca. Tokom aprila u sprovođenju terora naročito su se isticale jedinice Korpusa gorske garde.

O odnosu komandi jedinica JVuO prema partizanskim jatcima i simpatizerima svedoči objava pukovnika JVuO Jevrema Simića, izdata potporučniku Miliću Majstoroviću, komandantu 2. bataljona 4. (kosmajске) brigade Korpusa gorske garde (12. april 1944) u kojoj se navodi da na osnovu te objave Majstorović „može slobodno da se kreće sam ili sa svojom vojskom po terenu koji je ugovoren sa našim saveznicima Nemcima i

315 AJ, DK, 110, f. 443, s. 189, Sresko povereništvo ZK Boljevac – Okružnom povereništvu ZK Zajčar, Boljevac, 29.8.1945.

316 Миодраг Марновић, н.д., стр. 296-297; AJ, DK, 110, f. 443, s. 249-253.

317 Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 633-634; Јован Златић, н.д., стр. IV/458-459.

318 Исидор Ђуковић, Друга шумадијска – 21. српска ударна бригада, Београд, 1982, стр. 124.

319 Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 657.

Bugarima i da u ime kralja Petra II Karađorđevića oduzima svu rekviziciju i kolje sve partizanske jatake i simpatizere zbog čega će dobiti čin majora”.³²⁰

U noći 3-4. aprila četnici 1. (oplenskačke) brigade Korpusa gorske garde ubili troje „komunističkih simpatizera” iz Rajkovca i troje iz Topole, među kojima je bila jedna žena. Akcija u ta dva mesta je očigledno bila sinhronizovana.³²¹ Četnici 3. bataljona 3. (mladenovačke) brigade Korpusa gorske garde, pod komandom Radoslava Kovačevića, 11. aprila u selu Dubona, pokraj Mladenovca, streljali su pet meštana, među kojima dve žene, i tri stanovnika Mladenovca. U selu su zapaljene dve kuće „komunističkih jataka”.³²² Oko 200 četnika Gročanske brigade 13. aprila 1944. izvršili su blokadu sela Vodanj kod Smedereva. Tom prilikom „sve seljake oterali su van sela u jedan zabran”. Sedmorica muškaraca su streljana, među kojima i dvojica pripadnika seoske straže. Prema sećanjima meštana četnike su predvodili oficiri Relja Mincić iz Vrčina, Mile Janičijević iz Umčara i Milan Đorđević iz Kamendola.³²³ Četnici Korpusa gorske garde 13-14. aprila ubili su četvoricu stanovnika Vlaške, kod Mladenovca. Nakon šest dana u selu je „pred skupom naroda” zaklan jedan meštanin. U Vlaškoj je 3. maja zaklan jedan prisilno mobilisani četnik iz susedne Dubone. Ubijen

320 Zbornik NOR-a, XIV/3, Beograd, 1983, str. 490.

321 AS, ZK, k. F-17, f. 125, Izveštaj Okružnog načelstva Okruga kragujevačkog Ministarstvu unutrašnjih poslova, Kragujevac, 5.4.1944.

322 AJ, DK, 110, f. 492, s. 334-338.

Operacijski dnevnik 3. (mladenovačke) brigade Korpusa gorske garde potvrđuje streljanje šestoro meštana Dubone, ali ne pominje ubistvo trojice Mladenovčana istog dana. U dnevniku se ističe da je brigada 14. aprila blokirala Dubonu i da su tog dana četnici „streljali četiri komunistička jataka”. Prema drugim podacima, toga dana ubijena su četvoricu stanovnika Dubone. Verovatno je njihovo ubistvo izvršeno u obližnjoj Vlaškoj. Prethodno, 12. aprila, brigada je ubila jedan bračni par u Senaji. Potom je 15. aprila ista jedinica blokirala Badljevicu „ali su se komunisti izvukli u pravcu Drugovca”. (Nikola Milovanović, *Kroz tajni arhiv UDB-e, I-II*, Beograd, 1986, str. I/160).

323 AS, ZK, k. 139, zl. br. 584, 587.

Oko 200 četnika pod komandom poručnika Mileta Janičijevića iz Umčara, komandanta JVuO za Gročanski srez, izvršili su blokadu Vodnja i Landola 3. maja. Tom prilikom uhvatili su dvojicu meštana Vodnja i po Janičijevićevom naređenju izvršili njihovo streljanje „bez ikakvog razloga, samo zato što su iz Vodnja, čuvenog partizanskog mesta”. (AS, k. 139, zl. br. 1477). Četnici pod komandom kapetana Ranića Đorđevića, načelnika štaba Smederevskog korpusa, 12. jula 1944. batinali su devet poimenice poznatih stanovnika Vodnja i pet poimenice poznatih stanovnika susednog Landola. (AS, k. 139, zl. br. 414, 415).

je od strane četnika pod komandom Arsenija Jovanovića.³²⁴ U selu Banja, pokraj Aranđelovca, četnici Korpusa gorske garde, pod komandom Negovana Arsenijevića, zaklali su 21. aprila 10 meštana, uključujući tri žene.³²⁵ Među ubijenima bila je i 20-godišnja Kosara Stojić, majka dvomesečne bebe. „Ovo su uradili zato što njenog muža nisu uspeli da uhvate.”³²⁶

Pripadnici Resavske brigade JVuO, pod komandom Vukašina Petkovića i lokalna SDS uhvatili su devet stanovnika Svilajнца, u noći 28-29. aprila. Jedan uhapšenik je uspeo da pobjegne, a ostali su sprovedeni u selo Divotin gde su zaklani.³²⁷ Sačuvano je zanimljivo svedočenje Radosava Vidulovića, četnika pod komandom Vukašina Petkovića, koji je 1944. ostavio pisanu belešku o pokolju u Divostinu. Nekoliko rečenica iz njegovog izveštaja mogu poslužiti kao ilustracija:

„Jedne noći, kad smo bivakovali kod sela Crkvenca, Vukašin [Petković] je došao u našu sobu i pitao: 'Ko hoće da ide sa mnom, imamo večeras da koljemo?' Svi smo digli ruke uvis, jer, kako sam čuo, ko ne digne ruku, rđavo prolazi. Vukašin je odvojio pet trojki i otišao sa njima u nepoznatom pravcu. Posle pola sata vratili su se sa krvavim rukama i jedan sa prebijenom puškom. Svi koji su došli rekli su nam: 'Ala smo ih klali.' Jedan je pričao kako mu se puška prebila kad je jednog udario po glavi. Jer oni prvo udare čoveka puškom u potiljak pa, kada padne, onda ga jedan prekolje. Svi su se smejali kako su ih poklali.”³²⁸

U selu Brnjac pokraj Loznice četnici Jaderske brigade JVuO 29. aprila ubili su šest stanovnika susednog sela Paskovac, uključujući jedan bračni par. Insceniranom suđenju prekok suda prisustvovali su četnički koman-

324 AJ, DK, 110, f. 486, s. 152-165; AJ, DK, 110, f. 492, s. 337; AJ, DK, 110, f. 288, s. 896. U Duboni je maja 1944. streljan, pa preklan, Milutin Milosavljević iz Rajkovca jer je dezertirao iz četničkih redova. (AS, ZK, k. 139, zl. br. 1526).

325 Kosta Nikolić, *Istorija ravnoгорског покрета*, I-III, Београд, 1999, стр. II/211; AS, ZK, k. 142, zl. br. 991, 994, 995. Kosta Nikolić navodi imena svih 10 žrtava. Publicista Milosav Samarđžić pokušavajući da relativizuje i umanjii zločine Korpusa gorske garde ističe kako su u propartizanskoj literaturi navodena samo tri masovna zločina gardijskog korpusa: u Kopljaru, Banji i Malom Požarevcu, i kako se „ni u Kopljaru, ni u Banji, ne navode imena žrtava”, što bi, valjda, trebalo da dovede u sumnju navode „komunističke istoriografije” o broju ubijenih. (Милослав Самарџић, *Истина о Калабићу*, Чачак, 2003, стр. 135).

326 AS, ZK, k. 142, zl. br. 991.

327 Никодије Трјуџић, Миша Милојевић, *н.д.*, стр. 505-506.

328 Kosta Nikolić, „О неким проблемима у раду организације Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942-1944.”, *Лесновачки зборник*, LI, Лесновац, 2011, стр. 275.

danti Dragoslav Račić, Vojislav Tufegdžić i Georgije Bojić Džidža.³²⁹ Krajem aprila četnici 2. mačvanske brigade JVuO pod komandom Vladislava Sindića uhapsili su 17 ljudi iz Mačvanskog Pričinovića i 14 ljudi iz Gluša- ca i sproveli ih u obližnje selo Drenovac gde su ih saslušavali i batinali.³³⁰

Drugovac je važio za jedno od najodanijih partizanskih uporišta u Srbiji. Uoči napada 29. aprila bio je pod kontrolom lokalnog partizanskog bataljona koji je bio u sastavu Kosmajskog NOP odreda. Sedam dana uoči napada velikih četničkih snaga na Drugovac, Svetislav Trifković, komandant Avalskog korpusa uputio je izveštaj Draži Mihailoviću u kom ga upozorava na prilike u Podunavskom srezu, odnosno u delu sreza koji je bio slobodna partizanska teritorija u čijem središtu se nalazio Drugovac:

„Stanje komunizma u susednom Srezu podunavskom je sledeće: već sada po selima nalaze se grupe jačine 30-60 partizana, a ukupna jačina samo u ovom srezu dostigla je do 200 partizana. Ovaj broj se stalno penje... Sela toga sreza potpuno su organizovana u komunističkom duhu. Imaju svoje straže i svoju organizaciju u svim njenim vidovima. Omladina muška kao i ženska sva je komunizirana... Naši odredi ovdje retko zalaze. U nekim selima nisu nikada bili.” Trifković moli Vrhovnu komandu za naređenje o angažovanju većih snaga nekoliko korpusa protiv partizanskih uporišta u smederevskom kraju. „Pokazalo se da se sa malim snagama ne može uspešno boriti sa organizovanim komunistima. Naša neaktivnost, koju oni tumače kao slabost, čini da u tim krajevima, gde je naš uticaj slab, broj njihovih boraca i pristalica raste... Molim za naređenje susednim komandantima da u saradnji sa mojim korpusom preduzmu akciju čišćenja sa mnogo većim snagama nego do sada i da udruženim snagama sa svih strana obuhvatimo komuniste i bez milosti uništimo sve njihove borce i sve osvedočene njihove jatake i pomagače.”³³¹

Prethodno su 18. aprila četnici Jurišnog korpusa (privremena formacija sastavljena od četnika sa područja Jaseničkog i Velikooraskog sreza) pretrpeli poraz u pokušaju napada na Drugovac. Doduše, gubici su bili malobrojni: poginula su dvojica boraca, ali se velik broj mobilisanih raz-

329 Драгослав Пармаковић, *н.д.*, стр. 968; Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Маџванском округу 1941-1946.”, стр. 74-75.

330 Драгослав Пармаковић, *н.д.*, стр. 959-960.

331 Војни архив (dalje: VA), фонд Четничка архива (dalje: ČA), kutija (dalje: k.) 54, fascikla (dalje: f.) 4, dokument (dalje: d.) 13; Zbornik NOR-a, XIV/3, Beograd, 1983, str. 518-520.

bežao. Komandant korpusa Dimitrije Radojević izvestio je komandanta Smederevskog korpusa Živana Lazovića nakon borbe: „Komunisti imaju nade i dobro se drže. Treba sva ta sela zapaliti i poklati. Vi to nećete, e hvatajte ih žive i sudite, ja ne mogu. Pozovite gardu da ih uništimo dok još ima vremena. Ljudi i ja smo premoreni jer ne spavamo po dva sata noću jer smo stalno u pokretu iz sela u selo, a sve komunizirano.”³³² Ponovni napad na selo od strane jedinica Smederevskog korpusa, 22. aprila, takođe je bio neuspešan.

Vrhovna komanda je odobrila akciju širih razmera u smederevskom kraju, pri čemu se može zaključiti da su komandanti lokalnih korpusa i brigada odlučili da primarna meta bude Drugovac. Nije sačuvano naredenje Vrhovne komande o toj akciji.

Velike snage JVuO: 1. (oplernačka) i 4. (kosmajkska) brigada Korpusa gorske garde, glavnina Smederevskog i delovi Avalskog korpusa, verovatne jačine od 2.100 boraca, započele su opkoljavanje sela.³³³ Nikad tolike četničke snage nisu bile angažovane u borbi protiv Vermahta na tlu Srbije od novembra 1941. Napad na Drugovac usledio je 29. aprila. Selo su branili Drugovački bataljon i 3. četa 1. bataljona Kosmajskog NOP odreda (navodno oko 200 naoružanih meštana i oko 150 kosmajskih partizana, iako je realan broj verovatno bio nešto manji). Njihove snage bile su nemoćne da odole daleko brojnijem protivniku zbog čega su se povukle iz sela nakon probijanja obruča jer se znalo kako četnici postupaju sa zarobljenim partizanima. Četnici su nakon odstupanja partizanskih snaga upali u selo i ubili 72 stanovnika, zapalili oko 120 kuća i opljačkali oko 200 domaćinstava. Iz pušaka je ubijen 41 stanovnik, 24 su zaklani, troje je umrlo od batina, a četvoro je izgorelo u zapaljenim kućama.³³⁴ Zločin u Drugovcu predstavlja najmasovnije ubistvo srpskog stanovništva u Srbiji tokom rata koje su četnici počinili u jednom danu.

Gubici četnika iznosili su četiri poginula i desetak ranjenih. Moguće je zaključiti da su u zločinu nad stanovništvom Drugovca prvenstveno učestvovali borci Korpusa gorske garde.³³⁵

332 Isto, str. 502.

333 Немања Девић, *н.д.*, стр. 258-259.

334 Радослав Пауновић, *Непокорени Друговац*, Нови Сад, 1967, стр. 116-121.

335 Немања Девић, *н.д.*, стр. 258-261.

Pre masovnog ubistva izvršenog 29. aprila, četnici 8. (podunavske) brigade Smederevskog korpusa pod komandom Radovana Dokmanovića 7. marta 1944. ubili su trojicu meštana Drugovca, van borbe. Sredinom avgusta ubijena su još dva stanovnika od strane četnika pod komandom Slavoljuba Stojkića:

„Zločin je izvršen na taj način što je [kapetan] Slavoljub Stojkić (pomoćnik komandanta Smederevskog korpusa JVuO, *nap. aut.*) sa svojom brigadom pretresao teren u selu Drugovcu i tom prilikom našao žrtve koje su na svome imanju sekli drva, te su ih puškama ubili osumnjičivši ih da su partizani iako oni to nisu bili, već su bili najveća sirotinja u selu.”³³⁶

Draža Mihailović je 30. aprila 1944 uputio naređenje komandantu Mlavsko-Smederevske grupe korpusa, Milošu Radojloviću i komandantu Mlavskog korpusa Siniši Očokoljiću, da svo ljudstvo Mlavskog korpusa odmah krene u „smederevski kraj” i povede „najenergičniju akciju na čišćenju komunista i njihovih simpatizera”. Potom dodaje: „Nikakve izgovore, niti odlaganje akcije neću primati... Hitno je!” Mihailović u uvodnom delu naređenja navodi:

„U smederevskom kraju još nikako nije uređeno stanje. U poslednje vreme tamo su se pojavile komunističke grupe i njihovi simpatizeri. Takvo stanje ni u kom slučaju ne sme se više trpeti. Smederevski kraj ima se po svaku cenu očistiti od komunista...”³³⁷

Mihailović očigledno nije bio obavešten da je akcija u Drugovcu završena. Međutim, ovaj dokument indirektno potvrđuje njegovu komandnu odgovornost za *čišćenje smederevskog kraja*.³³⁸

336 AJ, DK, 110, f. 285, s. 657; AJ, DK, 110, f. 287, s. 334-336.

337 *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Beograd, 1983, str. 536.

338 Nemanja Dević iznosi tvrdnju da „prema novijim saznanjima general Dragoljub Mihailović nije imao pred sobom vernu sliku stanja u Podunavskom srezu pre 29. aprila 1944. Ni detalji o organizovanju operacija protiv partizana, pogotovo ne o pokolju u Drugovcu, izgleda da nisu stizali do njega. To potvrđuje i naređenje koje je Mihailović uputio komandantima Mlavskog i Smederevskog korpusa JVuO 30. aprila, kada su borbe već završene.” Dević na osnovu ponovnog naređenja Radojloviću od 2. maja dodatno zaključuje da Mihailović „ni tada, po svemu sudeći, nije znao šta se sve u Podunavlju već zbilo, a za šta su ga komunisti posle rata teretili kao naredbodavca.” (Немања Девић, *н.д.*, стр. 258-261). Prvo Mihailovićevo naređenje Radojloviću ne predstavlja „novije saznanje” (što se može reći za drugo naređenje koje nije bilo poznato dok ga Dević nije objavio) jer je publikovano 1983. Naređenje od 30. aprila svedoči o tome da Mihailović još uvek nije znao da je okončana akcija u smederevskom kraju sa težištem napada na Drugovac. Međutim, nerealno je pomisliti da Mihailović nije znao za pokret nekoliko brigada odnosno preko 2.000 boraca JVuO, kao da je takva koncentracija bila uobičajena, pogotovo u Podunavskom srezu. Uostalom, Svetislav Trifković 22. aprila ne bi tražio odobrenje Vrhovne komande i sugerisao joj angažovanje delova tri korpusa protiv partizanskih uporišta u Podunavskom srezu da je

Svetislav Trifković, oficir JVuO čija komandna odgovornost za zločine na teritoriji Posavskog, Vračarskog, Gročanskog i Podunavskog sreza je nesumnjiva, uključujući i zločin u Drugovcu, budući da je u napadu na selo učestvovalo i 250 boraca Avalskog korpusa,³³⁹ 15. juna obratio se Vrhovnoj komandi iznevši kritiku na račun rada oficira Smederevskog korpusa i 4. (kosmajске) brigade Korpusa gorske garde:

„U ovim krajevima situacija se naglo pogoršala i dalje se stalno pogoršava. Zahvaljujući neaktivnosti naših komandanata komunisti se svakim danom sve više ojačavaju kako u pogledu broja ljudi tako i u pogledu brojnog stanja oružja i municije... Problem pristalica ne postoji za komuniste jer je smederevski kraj rezervoar za popunjavanje njihovih redova. Isto tako i veći deo Mladenovačkog i Kosmajskog sreza privezan je i organizovan od strane komunista... Najteža i zabrinjavajuća pojava u tim krajevima je to što je dobar deo naroda potpuno ideološki obrađen u komunističkom duhu. Mnogi seljaci postali su pravi komunisti, ideolozi. Primoran sam da iznesem da je držanje komunista i njihovog vodstva mnogo korektnije nego što je to slučaj sa vođstvom naše organizacije. U smederevskom kraju četnici pljačkaju po odobrenju svojih starešina, koji idu tako daleko da čak i naređuju pljačku kuća partizanskih pristalica i to pravdaju kaznenom merom za njihovu saradnju sa komunistima... Naši komandanti u uverenju su da je dovoljno mobilisati ljude milom ili silom i obrazovati vojne jedinice, prokrstariti sa istima kroz sela, izvršiti likvidaciju koga bilo i nastaniti se u neki siguran kraj i odatle komandovati. Smatraju da je dovoljno biti krut vojnik i disciplinu zavesti sistemom dželata, kame i telesnih kazni. Oni tome narodu, sem u selima gde stalno borave, koja su naša od početka, ne umeju da upute nijednu lepu reč. U sela ulaze retko, i to kao kaznena ekspedicija.”³⁴⁰

Trifkovićevo pismo najbolje svedoči o neuspehu kampanje terora i zastrašivanja stanovništva koju je i on provodio na području između Beo-

na svoju ruku planirao da se obračuna sa podunavskim partizanima – i to u dogovoru sa Živanom Lazovićem sa kojim je imao istoriju nesporazuma i rdavih odnosa. Mihailović nije naredio ubijanje stanovnika Drugovca, ali je tokom prethodnih meseci izdavao direktive komandantima korpusa i brigada za bespoštedno uništavanje partizana i njihovih simpatizera širom Srbije.

339 VA, ČA, k. 54, f. 1, d. 14, Izveštaj komandanta Avalskog korpusa Svetislava Trifkovića – Vrhovnoj komandi JVuO, 4.5.1944.

340 VA, ČA, k. 54, f. 4. d. 24; Драгослав Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 164-166.

grada, Mladenovca i Smedereva. Ujedno, ovo pismo govori da ni najdrašćiji primer terora u Podunavskom srezu (napad na Drugovac i zločin u tom selu) nije uticao na stanovništvo da napusti podršku partizanima. O tome, između ostalog, svedoči i činjenica da je sedam dana nakon što su četnici izvršili pokolj u Drugovcu iz smederevskog sela Lipe u Kosmajski NOP odred stupilo 76 mladića, „isto onoliko koliko je nedelju dana ranije stradalo u Drugovcu”.³⁴¹

Represalije nad partizanskim simpatizerima u Podunavskom srezu nastavljene su i nakon pokolja u Drugovcu, ali su bile manjeg obima. Oko 30 četnika 9. (podunavske) brigade Smederevskog korpusa, pod komandom Žike Pavlovića, upalo je 3. maja u Seone pokraj Smedereva:

„Došli su u naše selo i tražili su da im ko god ima oružje odmah donese jer u protivnom biće batinan. Pošto im niko nije doneo oružje Žika Pavlović i Branimir Žikić [iz Seone] naredili su četnicima da dovedu seljake i seljanke pred opštinu i onda su izdvojili deset i počeli da ih tuku. Tukao nas je lično Žikić, a Pavlović je izdavao naređenja. Batine su nam udarane kolcem debelim kao čovečja ruka i svakom je udareno oko 30 batina.”

Poznati su poimenični podaci za pet žena i isto toliko muškaraca koji su tom prilikom batinani. Istog dana u selu su zaklani jedan muškarac i jedna žena. „Žika Pavlović držao je zbor u selu i lično sam čula kada je rekao da će svi pomagači partizana proći kao ono dvoje zaklanih.”³⁴² Batinanja meštana i dvostruko ubistvo u Seoni potvrđuju i dopunjuju četnički izvori. Potpukovnik Miloš Radojlović, komandant Mlavsko-smederevske grupe korpusa JVuO, uputio je 18. maja zahtev za izjašnjenje Živanu Lazoviću, komandantu Smederevskog korpusa, upravo zbog postupaka četnika 9. (podunavske) brigade. Radojlović ističe da se lično uverio da pojedini batinani meštani trpe posledice mučenja:

„Zašto je Ljuba Milić, invalid bez desne ruke, iz sela Seone, 3. ovog meseca pre podne, batinan na njivi gde je radio, od strane jedne trojke, a

341 Немања Девић, *н.д.*, стр. 262.

342 AJ, DK, 110, f. 479, s. 697, Zapisnici o saslušanju Leposave Stanojević, Zorice Stanković i Predraga Đorđevića iz Seone, Seone, 31.5.1945. Pripadnici Kosmajskog partizanskog odreda 6. juna streljali su „četiri dražinovca (petokolonašaj) u Seoni. Verovatno je reč o pripadnicima ravnogorske organizacije u selu koji su sumnjivani za denunciranje partizanskih simpatizera. (Зборник НОП-а, I/20, Београд, 1965, стр. 638).

zatim kada je doteran kod p.poručnika g. Pavlovića Žike batinom su mu provalili lobanju, previli i pustili kući.” Radojlović ističe da su 3. maja četnici opljačkali pojedine seljake: „Zašto krađene anterije nose vaši komandanti brigada, kao na primer komandant 9. brigade [Žika Pavlović], to narod vidi i kaže da smo Dražini pljačkaši... Zašto je komandant 9. brigade pretio ukućanima Ljube Milića da će ih sve poklati ako šta pričaju o odnetim stvarima.” Radojlović navodi da je pojedinim žrtvama prilikom batinanja prećeno klanjem i navodi pet poimeničnih primera, pri čemu pita zašto je tučena Laposava Stanojević koju su Pavlovićevi vojnici „oborili na zemlju, uhvatili za kosu i izvadili kamu i jedan od njih je uzviknuo: ‘Kolji, kćerku joj krvavu.’ Žena je obamrla od straha i još ne može da se umiri. Ista je stara 52 godine.” Na isti način postupili su prema jednoj drugoj 50-godišnjoj ženi, „tako da se ista i danas plaši čim naiđe neka vojska i beži iz sela.”³⁴³

Četnici Gročanske brigade Avalskog korpusa upali su 5. maja u Petrijevo pokraj Smedereva i sazvali zbor seljaka. Četnik Milan Đorđević iz Kamendola pucao je iz pištolja u trojicu muškaraca koji su označeni kao partizanski saradnici. Jedan od streljanih je na mestu ubijen, a dvojica su teže ranjeni, ali su preživeli.³⁴⁴

Tokom maja 1944. zabeležen je veći broj masovnih ubistava van borbe od strane JVuO, naročito u Šumadiji i Podrinju. Crne trojke Zlatiborskog korpusa pod komandom Dušana Radovića Kondora izvele su 1. maja iz Bajine Bašte 12 stanovnika i poklali ih u obližnjem selu Rača.³⁴⁵ Sačuvana su dva naređenja komandanta Zlatiborskog korpusa JVuO, kapetana Dušana Radovića, u kojima se preti simpatizerima partizana na području korpusa. U naredbi od 17. februara 1944. ističe se kako se lokalno stanovništvo treba ponašati u slučaju pojave partizana:

„Svi muškarci i devojke moraju se blagovremeno skloniti u šume, jaruge, pećine i slično... Komuniste niko ne sme primiti, a još manje otići u njihove redove ili im biti putovođa, ili ma kakav pomagač. Iskusiće kaznu njegova porodica, ako se on ne uhvati.”³⁴⁶

³⁴³ Zbornik NOR-a, XIV/3, Beograd, 1983, str. 596-598.

³⁴⁴ AS, ZK, k. 139, zl. br. 1548.

³⁴⁵ Гойно Шкоро, *Терор и злочини у Ужичком округу 1941-1945*, Ужице, 1995, стр. 294.

³⁴⁶ VA, ČA, k. 30, f. 5, d. 1.

U naredbi od 9. jula 1944, upućenoj stanovnicima pet seoskih opština između Priboja i Nove Varoši, istakao je sledeće:

„Kazniće se smrću svaki onaj koji delom ili rečju bude pomagao ili koristio ma i u najmanjoj meri neprijatelju – komunistima. Biće spaljeno i do temelja uništeno celo naselje (selo, zaseok) u kome bi ma ko od meštana pružio oružani otpor borbenim delovima ili oružanim pojedincima – četnicima, pripadnicima ovog korpusa. Biće spaljeno i uništeno selo ako ma ko od seljaka u svojoj kući ili na imanju bude prikrivao pojedinca ili grupu komunista. Biće kažnjeno celo selo ako se našim jedinicama blagovremeno ne prijavi svaka pojava komunista, ili njihovih kurira na atar sela kao god i svaki pojedinac koji bi se za vreme borbe našao na otvorenom polju, putu, šumi, njivi ili slično.”³⁴⁷

Partizani nisu upućivali slične pretnje lokalnom stanovništvu na tlu Srbije, niti su komande JVuO upućivale pretnje koje su podrazumevale kolektivnu odmazdu nad čitavim naseljima onima koji su saradivali sa okupatorom.

Tokom maja 1944. kulminirao je teror u Šabačkom (Podrinskom) okrugu. Četnici pod komandom Dragoslava Račića, 7. i 11. maja ubili su sedam stanovnika sela Voćnjak, pokraj Loznice, uključujući Miću Jakovljevića, njegovu suprugu i njihovog četvorogodišnjeg sina. U istom selu četnici su 23. juna ubili još šest meštana, uključujući Čedomira Mihajlovića, dotadašnjeg četničkog komandanta sela, njegovu suprugu, dva sina i kćerku (koja je bila u šestom mesecu trudnoće). Porodica Mihajlović je istrebljena jer su četnici Vlajka Antonića doznali da Čedomir saraduje sa partizanima.³⁴⁸ Sredinom maja, četnici Georgija Bojića Džidže i Vlajka Antonića zaklali su petoro stanovnika mačvanskog sela Lipolist, uključujući dve žene. U istom razdoblju četnici Cerskog korpusa ubili su devet mladića iz sela Komirić, između Osečine i Loznice. Prema podacima iz literature, mladiće je navodno ubio komandant korpusa, Dragoslav Račić. Četnici Cerskog korpusa su 27. maja u selu Čokešina, između Šapca i Loznice, ubili devet stanovnika Čokešine, Novog Sela i Lešnice.³⁴⁹

347 *Zbornik NOR-a, XIV/3, Beograd, 1983, str. 815-816.*

348 Драгослав Пармаковић, н.д., стр. 968; *Шабац у прошлости*, IV, Шабац, 1984, стр. 750; Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мачванском округу 1941-1946.”, стр. 75-76.

349 Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мачванском округу 1941-1946.”, стр. 70, 75, 85.

Prema tvrdnjama stanovnika Dragodola kod Osečine, Dragoslav Račić je 8. maja 1944. lično ubio seljaka iz tog sela Miodraga Antića. (AS, ZK, k. 158, zl. br. 1126, Izjave Žarka Andrića, Teofila Andrića i Milinka Tešića iz Dragodola, Ljubovija, 17.3.1945).

Krajem maja četnici su pohapsili 30-40 muškaraca u selima Pocerškog sreza (Šabac). Uhapšeni su batinani i isledivani. Posle nekoliko dana su ih poterali u selo Svileuvu u Tamnavi, gde je nastavljeno prebijanje uhapšenika. Potom su šestoricu uhapšenika osudili na smrt na insceniranom suđenju, a ostale su pustili. Šestorica osuđenih su streljani 30. maja u Nakučanima. Streljani muškarci bili su stanovnici Culjkovića, Pocerškog Pričinovića i Male Vranjske. Najodgovorniji za stradanje tih ljudi bio je Dušan Trbojević komandant Omladinskog bataljona Cerskog korpusa JVuO, koji je organizovao hapšenja i streljanje i lično učestvovao u batinjama uhapšenika.³⁵⁰

U ataru sela Darosava, pokraj Arandjelovca, četnici su 15-16. maja zaklali 15 zarobljenih boraca 2. šumadijske brigade NOVJ.³⁵¹

Sredinom maja četnici su u Rgotini pokraj Zaječara uhapsili 76 seljaka koje su smatrali partizanskim simpatizerima i sproveli ih u privremeni logor u selu Popovica, gde su radili na imanjima lokalnih četnika. Uhapšeni su odvođeni u četnički štab u selu Sikole gde su isledivani. Posle istrage petorica stanovnika Rgotine su osuđena na smrt i zaklana.³⁵² U selu Bioska, pokraj Užica, četnici Zlatiborskog korpusa sredinom maja zaklali su petoro meštana, uključujući dve žene.³⁵³ Preki sud 1. ravnogorskog korpusa, na čelu sa Bojanom Ristanovićem, osudio je na smrt četiri partizanske saradnice sa područja Čačka. Posle svirepog mučenja zaklane su u noći 22-23. maja na raskrsnici puteva Preljina-Baluga, gde su ostavljena njihova gola i unakažena tela.³⁵⁴ Četnici Korpusa gorske garde, 26. maja 1944, u selu Dubona, pokraj Mladenovca, ubili su trojicu muškarca iz Beograda

350 AJ, DK, 110, f. 426, s. 449-457; Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мачванском округу 1941-1946.“, стр. 80-81.

Dušan Trbojević je posle rata živeo u Americi kao politički emigrant. Autor je ratnih memoara koji su uvažavani kao izvor u okviru revizionističke istoriografije. U memoarima je prečutao vlastitu ulogu u sprovođenju terora nad stanovništvom Pocerškog sreza. Prema sećanjima savremenika i svedoka, koja je 1946. sakupio Okružni sud u Šapcu, Trbojević je bio „glavni rukovodilac ubistava u našem kraju i od njega je zavisilo da li će nekome ostati život ili će biti streljan“, odnosno „strah i trepet u našem selu“ jer se „ponašao siledžijski i zlikovački za sve vreme života i rada u našem kraju“. (AJ, DK, 110, f. 426, s. 449-450).

351 Живомир Несторовић, *н.д.*, стр. 340.

352 Nikola Račić, *н.д.*, стр. 419.

353 Цветови у огњу..., стр. 155-161.

354 Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија..., стр. 311.

koji su pokušali da se priključe partizanima. U ubijanju je učestvovao i major Svetozar Bogičević, zamenik komandanta korpusa.³⁵⁵

Sredinom juna četnici 4. (kosmajске) brigade Korpusa gorske garde u selu Popović kod Sopota ubili su trojicu muškaraca iz porodice Kosanić: „Četnici su u Popoviću 16. juna zapalili četiri kuće i motkama premlatili i potom preklali Milutina Kosanića čijeg su oca i strica zaklali pet-šest dana pre toga.”³⁵⁶

U selu Brajkovac, pokraj Lazarevca, četnici Kolubarske (Lazarevačke) brigade JVuO 17. juna ubili su četiri stanovnika, uključujući jednu ženu.³⁵⁷ Četnici 1. mileševskog korpusa, pod komandom Vuka Kalaitovića, 19. juna streljali su 17 stanovnika Nove Varoši i okolnih sela.³⁵⁸

Zapovednik 5. korpusa 4. grupe jurišnih korpusa JVuO, kapetan Miloš Marković, izdao je naređenje komandantu Jurišne brigade Javorskog korpusa, 20. juna 1944, u kome se ističe: „Neprijateljske (partizanske, *nap. aut.*) ranjenike odmah ubijati.”³⁵⁹

Četnici 3. (mladenovačke) brigade Korpusa gorske garde i Gročanske brigade Avalskog korpusa upali su 22. juna u Mali Požarevac, blokirali selo i pohvatali 30 partizanskih simpatizera. Četnički preki sud osudio je 16 meštana na smrt „i kaznu su izvršili na svoj način. Potali su 13 njih da streljaju što su i učinili u Malom Požarevcu, a Todorović (komandant Gročanske brigade, *nap. aut.*) je oterao ostalu trojicu da ih pokolje. Njih su poklali u selu Dražnju.” Četnici su prisilili 14-godišnju Nadu i 12-godišnjeg Branka Gajića, decu poginulog seoskog partizana Ljubivoja Gajića (proглаšen za narodnog heroja 1953), da posmatraju likvidaciju 13 komšija. Krajem avgusta i početkom septembra četnici su van borbe ubili još pet meštana Malog Požarevca.³⁶⁰

355 AJ, DK, 110, f. 486, s. 40-64.

356 *Зборник НОР-а, I/20*, Београд, 1965, стр. 640, Извештај ОК КПЈ за Младеновац – РК КПЈ за Србију, 19.6.1943.

357 AJ, DK, 110, f. 287, s. 334; AJ, DK, 110, f. 288, s. 1014-1022.

358 Дико Пејатовић, „Рехабилитација злочина и злочинаца”, стр. 218.

359 VA, ČA, k. 32, f. 4, d. 5; *Документи о издајству Драже Михаиловића, I*, Београд, 1945, стр. 693.

360 AJ, DK, 110, f. 491, s. 183; Драгослав Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 353-354.

Partizani su 4. marta 1944. u Malom Požarevcu ubili Nikolu Radića, njegovu suprugu, dvojicu sinova i snahu. U izveštaju kvinske policije navodi se sledeće: „Partizani su ovo izvršili iz osвете jer su u Nikolinoj kući 21. februara ubijeni poznati komunisti Dobrovoje Miličević, Ljubivoje

Četnici Tamnavske brigade, pod komandom Ratomira Perića, 26. juna uhapsili su oko 30 muškaraca, stanovnika Batalaga i Zukava pokraj Koceljeve. Većina je uhapšena zbog navodnog jatakovanja partizanskom ilegalcu Miletu Milatoviću. Uhapšeni partizanski simpatizeri su zatvoreni u zgradi seoske opštine u Novacima. Nakon insceniranog suđenja streljano je 16 lica od kojih su 14 bili stanovnici Batalaga. Jedan ubijeni je bio stanovnik Novaka, a drugi Zukava. Osim toga, batinama je ubijen jedan kafedžija iz Novaka koji se protivio postupcima četnika. Svi uhapšeni su batinani u Novacima. U batinanju je učestvovao i komandant brigade Ratomir Perić. „U zatvoru smo bili tri dana i za to vreme u isti su ulazili pijani četnici sa motkama u rukama koji su tukli kako mene tako i sve ostale uhapšene. Ovo hapšenje i tučenje izvršili su kako Perić tako i njegovi četnici.” Potom svedoci navode imena desetak četnika uz napomenu da su u batinanju učestvovali „i mnogi drugi nepoznati Perićevi četnici, a koji se sada nalaze u bekstvu”, kao i neki „koji su već streljani”.³⁶¹

Među uhapšenima bila je i 64-godišnja Radojka Zarubac koja je posmatrala ubijanje uhapšenika, uključujući i ubistvo njenog sina Živorada:

Gajić i Vitoka Živanović.” Troje partizana opkoljeno je i ubijeno u Radićevoj kući od strane SDS na osnovu dojave domaćina. (*Зборник НОР-а, I/21*, Београд, 1965, стр. 626). Prethodno su četnici, krajem decembra 1943, zaklali šestoro meštana od kojih četiri žene. Partizani su tokom 1944, do oslobodenja, ubili još 12 meštana, od kojih troje partizana, a nakon oslobodenja van borbe ubijeno je još devet meštana. Partizani su 1941-1943. van borbe ubili još šest stanovnika sela. Od 32 likvidirane osobe šest su bile žene. Među onima koje su ubili partizani bio je i Dobrivoje Gajić, predsednik seoske opštine, za koga Milosav Samardžić tvrdi da je Nemcima dao spisak od 10 Roma iz sela koje je okupator streljao maja 1943. (Милослав Самарџић, *Истина о Калабињу*, Чачак, 2003, стр. 137-140). Ovo je najveći broj stanovnika jednog sela u Šumadiji ili severnom delu Srbije koji su van borbe ubijeni od strane partizana. Samardžić iznosi umanjen broj stanovnika Malog Požarevca ubijenih od strane JVuO kada tvrdi da su četnici ubili 19 meštana. Četnici su 1943-1944. van borbe ubili 27 poimenice poznatih stanovnika tog sela. (Дарослав Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 353-355).

361 A.J. DK, 110, f. 478, s. 339-359, Zapisnici o saslušanju Bogdana Đurića, Milosava Tanasića, Milutina Tomića, Milana Todorovića i Miloša Joksimovića iz Batalaga, Ub, 10-17.4.1945; Zapisnik o saslušanju Dragića Jelića iz Zukava, Ub, 2.4.1945; Zapisnik o saslušanju Vladisava Đurića iz Zukava, Ub, 27.4.1945.

Svih sedam svedoka bili su zatočeni u Novacima, batinani tokom isledivanja i potom pušteni. U građi DK sačuvana su svedočenja desetak rodaka ubijenih stanovnika Batalaga i Zukava koji nisu hapšeni, ali su bili očevidci hapšenja njihovih ukućana, pri čemu navode imena četnika koji su vršili hapšenja. Imena 16 streljanih navedena su u sledećim publikacijama: Павле Петковић, *Тамнава у НОБ*, Београд, 1974, стр. 217-218; Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мачванском округу 1941-1946.”, *Злочини четничког покрета у Србији 1941-1945*, Зборник радова, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012, стр. 83-84.

„Perić je lično Žiku Ikonovića, zemljoradnika iz Batalaga, iz svog revolvera streljao, i naredio svojim četnicima da svaki ima da ubije po jed-noga... Kada sam videla da mi je Andrija Mandić iz Tulara ubio sina ja sam počela da kukam, na što je prišao četnik Paun Bojić iz Tulara i iz svoje puške opalio i razneo mu celu lobanju, kako mome sinu tako i Miloradu Radovanoviću iz Batalaga.”³⁶²

Zgrada opštine u Novacima nalazila se pored seoske kafane čiji vla-snik je bio Branimir Gajić iz Batalaga. O njegovom ubistvu svedočila je supruga Kosana:

„Kako se naša kafana nalazi blizu opštine ona je bila puna četnika koji su sedeli i pili i tom prilikom mome mužu bilo je mnogo teško gledati i čuti viku i dreku tučenih ljudi. On se tom prilikom napio i molio neke četnike da iste zatvorene puste i na četnički odgovor da to Perić ne dà on je onako pijan opsovao kćer i majku. Neki nepoznati četnici otišli su Periću i javili, na što ga je Perić oterao u opštinu i zatvorio i te večeri strahovito tukao i prebijao tako da je on umro. Sutradan su meni javili da je moj muž Branimir umro i da mogu da dođem da ga odnesem. Kad sam ga donela sav je bio krvav i modar.”³⁶³

Četnici Čegarskog korpusa pod komandom Mirka Ćirkovića u noći 2-3. jula zaklali su šest stanovnika Gornjeg Matejevca pokraj Niša, među kojima je bila jedna žena. Svi ubijeni bili su rođaci lokalnih partizana. Prilikom tog ubistva u selu je boravio Mirko Ćirković. Nakon dva dana u Matejvcu su od strane Ćirkovićevih četnika ubijena dvojica stanovnika obližnje Kamenice. Do početka avgusta četnici su ubili još trojicu Mate-jevčana.³⁶⁴

Početkom jula četnici Krajinskog korpusa pod komandom Velimira Piletića upali su u selo Trubarevac pokraj Soko Banje, zaklali četvoro i pre-tukli šestoro meštana. Sredinom jula četnici Svrlijske brigade ubili su četiri stanovnika Đurinca i jednu stanovnicu Jalovik Izvora.³⁶⁵

362 AJ, DK, 110, f. 478, s. 348, Prijava Radojke Zarubac iz Batalaga, Ub, 9.4.1945.

363 AJ, DK, 110, f. 478, s. 360, Prijava Kosane Gajić iz Batalaga, Ub, 10.4.1945.

364 Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишном ратном округу 1941-1944*, IV, Равногорски покрет и југословенска војска у отаџбини, Ниш, 1998, стр. 364-365, 495.

365 *Исто*, стр. IV/485-486, 493.

Četnički preki sud u selu Grivska, pokraj Arilja, 9-10. jula 1944. osudio je na smrt 10 stanovnika ariljskih sela i četiri zarobljena partizana 2. proleterske brigade. Zarobljeni partizani mučeni su pre likvidacije.³⁶⁶

Četnici pod komandom Svete Bogičevića i Dragutina Bojovića, izvršili su 11. jula blokadu propartizanskog sela Kovačevac pokraj Mladenovca i povelu šestoricu meštana na pogubljenje u susedno Jagnjilo. Jedan od uhvaćenih je uspeo da pobegne dok su ostali ubijeni.³⁶⁷

Sredinom jula u selu Salaš četnici Timočkog korpusa zaklali su sedam muškaraca sa područja Zaječara, od kojih su trojica bili žitelji Rgotine.³⁶⁸

Dragoslav Račić, komandant 4. grupe jurišnih korpusa JVuO, prilikom borbi te formacije i lokalnih četnika protiv snaga NOVJ u Toplici, 10. jula 1944, primetivši naklonjenost lokalnog stanovništva partizanima („pošto je oblast Toplice dobrim delom komunistizirana”) naredio je da nakon planiranog poraza partizana na Jastrepцу:

„[Kada] naše trupe krenu preko Toplice za čišćenje oblasti Jablanice onda će se izvršiti raščišćavanje u Toplici na sledeći način: a) Sve jedinice dobiće sredene elaborate po opštinama i selima ko su komunistički saradnici i pomagači... b) Po elaboratima sa svim licima koja su u njima postuپیće sve trupe na isti način, tj. čim se ulazi u jedno selo ono se blokira i sva lica iz elaborata hapse, izvode pred stroj i streljaju. Za sva lica koja u partizanskim redovima imaju članove svojih porodica primenjivaće se kazna rekviriranja imovine... Kad bude gotova akcija i u oblasti Jablanice, naše trupe će po povratku izvršiti mobilizaciju svog muškog življa u Toplici od 18 do 35 godina starosti.”³⁶⁹

Sačuvan je jedan takav elaborat, za teritoriju koju je obuhvatala 1. toplička brigada JVuO (područje opštine Blace i deo opštine Prokuplje). Spisak obuhvata oko 400 imena iz 27 naselja, pri čemu se za 280 lica sugeriše da ih treba likvidirati.³⁷⁰

U Velikoj Moštanici, četnici Posavske i Lipovičke brigade Avalskog korpusa JVuO 24. jula zaklali su četvoro stanovnika Umke. „Njihovi leše-

366 Јован Р. Радовановић, *н.д.*, стр. 387-388.

367 AS, ZK, k. 140, zl. br. 15861.

368 Nikola Račić, *n.d.*, str. 445.

369 Јован Златић, *н.д.*, стр. IV/447-449; Коста Николић, *н.д.*, стр. II/251.

370 *Суђење члановима политичког и војног руководства организације Државе Михаиловића. Стенографске белешке*, Београд, 1945, стр. 223-230.

vi su bili izbodeni noževima, a ruke vezane pozadi leđa. U ustima svake žrtve nađena je ceduljica sa ispisanim rečima: 'Ovako će svaki proći ko nije za kralja.'³⁷¹ Od 27. aprila do 3. oktobra 1944. četnici su zaklali 14 stanovnika Umke. Najveću odgovornost za ove zločine snosio je komandant JVuO u Umci, Đoka Lokančević. Tokom 1943-1944, četnici Avalskog korpusa su van borbe ubili 25 stanovnika Umke.³⁷² Ubistva stanovnika Umke dogodila su se u vreme prebacivanja više stotina četnika iz Srbije u Srem (prebacivanje je započelo 23. jula) s ciljem neutralisanja partizanskih grupa u selima Donjeg Srema, odakle su partizani ugrožavali za Nemce važnu komunikaciju Šid - Zemun. Četnici su pretrpeli gubitke i bili su primorani da se vrate u Srbiju. Prilikom višednevnog boravka u Sremu četnici nisu napadali nemačke i ustaško-domobranske snage.³⁷³

U pismu koje je major Svetislav Trifković 25. jula uputio Draži Mihailoviću, navodi se negativna ocena organizacije JVuO na području Kosmajskog sreza i oficira 4. (kosmajске) brigade Korpusa gorske garde:

„Ovaj starešinski kadar nema ni potrebne moralne kvalifikacije da narod pridobije za našu stvar, već svojim postupcima dovodi dotle da narod nerado gleda i prilazi našem ravnogorskom pokretu, a otvoreno izražava mržnju prema našoj organizaciji na ovoj teritoriji. Sadanje starešine svojim postupcima uneli su strah u narod u tolikoj meri da narod želi što skorije oslobođenje od njihovog terora... Kod naroda su razbijene sve lepe iluzije o ravnogorstvu i Draži, a organizacija je često najgori oblik najkorumpiranije klike seoskih siledžija i pokvarenjaka. Ukoliko organizacija formalno i postoji, u nju su ljudi ušli pod pritiskom sile. Često je slučaj da ljudi uplaćuju novac i daju druge vrednosti da bi se izvukli iz organizacije... Jer

371 AJ, DK, 110, f. 128, s. 440.

372 AJ, DK, 110, f. 365, s. 833-848; AJ, DK, 110, f. 128, s. 440; Драгослав Б. Димитријевић Бели, н.д., стр. 296-298.

Đoka Lokančević je odgovoran za represiranje stanovništva i u drugim naseljima Umčanskog sreza. Primera radi, Lokančević je 3. februara 1944. sa trojicom četnika dojahao u selo Rucka, neposredno pokraj Umke. Upali su u tri kuće i ošišali tri žene jer su navodno „bile nemoralne“. „Dok je Ljubica Alimpijević plakala i preklinjala oni su joj rekli da se ne sme povezivati 20 dana.“ (AS, ZK, k. 139, zl. br. 2053).

373 Павле Милошевић, *Југословенска војска у отаџбини 1941-1945*, Београд, 2005, стр. 102-105.

ravnogorstvo u Kosmaju znači: nasilje, progonstvo najboljih, nemoral i punu korupciju.”³⁷⁴

U naređenju za formiranje Privremene grupe Šumadijskih korpusa, u koji su bili uključeni delovi Avalskog, Smederevskog i Korpusa gorske garde, od 25. jula 1944, Draža Mihailović je istakao da naređuje formiranje korpusne grupe radi sprovođenja akcije „u cilju istrebljenja komunista i njihovih simpatizera, kao i da se olakša i omogući potpuno sprovođenje naše organizacije u svim mestima”.³⁷⁵ I pored očigledne pozitivne partizanske prakse prema većini zarobljenih četnika, koja je sprovedena u većem delu Srbije, naročito u leto 1944, Mihailović nije odustajao od naređenja o istrebljenju partizana i njihovih simpatizera.

Četnici su 27. jula 1944. sproveli grupu od devet zarobljenih partizanskih ranjenika, pretežno boraca 6. srpske (4. južnomoravske) brigade 21. srpske divizije, u Kruševac i predali ih Nemcima koji su zarobljenike streljali 1. avgusta u selu Jasika. Partizani su zarobljeni od strane četnika u partizanskoj bolnici u selu Gornja Bresnica, na južnim obroncima Jastrepca na području Prokuplja.³⁷⁶ U istoj partizanskoj bolnici četnici su 27. jula zarobili pet ranjenika 5. srpske brigade 21. srpske divizije i ubili ih na licu mesta.³⁷⁷ Među zaklanim ranjenicima bio je i Dragi Stojisavljević, politički komesar Niškog NOP odreda. Prema postojećim podacima ubistva u bolnici počinili su četnici Korpusa gorske garde prilikom ofanzive u Toplici.³⁷⁸

Četnici 1. dobričke brigade pod komandom kapetana Novaka Kenića tokom jula i avgusta počinili su veći broj ubistava i drugih zločina na području Dobričkog sreza (Žitorađa). Tokom jula upadali su nekoliko puta u selo Gornji Drenovac, ubili petoricu meštana, među kojima i jednog ranjenog partizana, i batinali šestoricu seljaka. U istom razdoblju ubili su dvojicu seljaka iz Studenca, dok su četvoricu uhapsili i mučili. U Jasenici su ubili dvojicu, a u Voljčincu jednog seljaka. U Žitorađu su upali 31. jula gde su uhvatili 10 meštana od kojih sedam žena. Uhapšene su podvrgli torturi, a dvojicu muškaraca su streljali. Početkom avgusta u tri dobrička

³⁷⁴ VA, ČA, k. 54, f. 4, d. 32.

³⁷⁵ Немања Девић, *н.д.*, стр. 289.

³⁷⁶ *Нетаčka обавештајна служба*, Zbornik dokumenata, VIII, Beograd, 1956, str. 929-934; Милорад Чунић, *Шеста српска НОУ бригада*, Beograd, 1991, стр. 382-388.

³⁷⁷ Станимир Јовановић, Драгољуб Мирчећић, *Пета српска НОУ бригада*, Beograd, 1991, стр. 99.

³⁷⁸ Јован Златић, *н.д.*, стр. IV/476, 482.

sela ubili su četvoricu meštana od kojih dvojicu zarobljenih partizana. U Badnjevcu su tukli sedam, u Donjem Crnatovu pet stanovnika iz partizanskih familija. Četnici Korpusa gorske garde pod komandom Nikole Kalabića krajem jula i početkom avgusta izvršili su čitav niz pljački i premlaćivanja stanovnika prokupačkih i dobričkih sela, a u selu Dešilovac 1. avgusta streljali su petoricu meštana. Dobrički i toplički četnici u selu Mekiš, krajem jula i tokom avgusta tukli su i mučili 22 poimenice poznata stanovnika među njima veći broj žena – partizanskih majki. Četnici su tokom leta 1944. ubili 34 stanovnika Dobričkog sreza.³⁷⁹

Svaka vrsta pomoći koju su civili pružali partizanima smatrana je najtežom krivicom od strane organizatora JVuO. Aktivni partizanski pomagači, ukoliko bi bili otkriveni, vrlo često su kažnjavani smrću. Ubistvo Svetislava Jovanovića iz Stragara kod Trstenika, invalida bez nogu, predstavlja ilustrativan primer. Svetislav je bio rođeni brat Dragoslava Jovanovića, jugoslovenskog dobrovoljca u Internacionalnim brigadama u Španiji i partizanskog ilegalca u kruševačkom kraju. Ubistvo je organizovao Miodrag Đorđević, komandant 1. bataljona 2. trsteničke brigade. Po Svetislava, koji je praktično bio nepokretan, došla je jedna četnička trojka i odvela ga na obalu Zapadne Morave gde je masakriran. O izgledu njegovog leša svedočila je njegova kćerka Sandra. „Stomak mu je bio rasporen tako da su mu sva creva bila ispala, imao je trag puščanog metka u srcu i jedan puščani metak mu je udario u donju vilicu i izašao na sredinu lobanje.”³⁸⁰ Zločin se dogodio 17. jula 1944.

Na području Raške, 2-5. avgusta, četnici Javorskog korpusa ubili su devet lica od kojih četiri žene. Ubijeni su bili stanovnici Ušća (5), Raške (2) i Boljevca (2).³⁸¹ Četnici 1. ravnogorskog korpusa 3-4. avgusta zaklali su Vojmira Toromana iz Gornje Gorevnice pokraj Čačka, njegovu sestru Grozdanu, koja je bila u drugom stanju, i njihovu babu Stanu. Prethodno, 28. juna, od strane četnika ubijen je Vojmirov i Grozdanin otac Aleksandar. Iste večeri kada su ubijeni Toromani, u Vranićima je od istih počinilaca ubijen jedan meštанин.³⁸² Četnici pod komandom Milana Tomića, 14.

379 Исто, стр. 450-461, 471.

380 AS, ZK, k. 144, zl. br. 6739, Izjava Sandre Jovanović iz Stragara, Stragari, 30.5.1945. Uporediti: Добрица Ћосић, Пријатељи, Београд, 2005, стр. 28-33.

381 Деса Пешић, Студенички срез у НОР и револуцију 1941-1945, Београд, 1977, стр. 478-498.

382 Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија..., стр. 319.

avgusta, u blizini sela Pajazitovo, pokraj Kragujevca, ubili su 11 civila, pretežno stanovnika sela Čumić, među kojima nekoliko žena. Pre egzekucije žrtve su mučene u četničkom zatvoru, kao i na lokaciji na kojoj su ubijene. Uoči navedenog masovnog ubistva Tomićevi četnici su u Čumiću batinali oko 30 meštana. Jedna žena je nakon dvadesetak dana umrla od posledica batinanja. Među batinanima bilo je 10 žena i veći broj starijih lica.³⁸³ U ataru sela Seone, sredinom avgusta, četnici su zaklali sedam lica od kojih su petoro bili stanovnici Smedereva i okolnih sela dok su dvojica ubijenih bili sovjetski vojnici pobjegli iz nemačkog zarobljeništva.³⁸⁴

U selu Rakova, pokraj Čačka, preki sud 2. ravnogorskog korpusa JVuO, 25. avgusta, nakon mučenja u četničkom zatvoru, osudio je na smrt 11 stanovnika čačanskih selâ.³⁸⁵ Četnici Mačvanskog korpusa 26. avgusta streljali su 14 stanovnika sela Uzveće i 16 stanovnika sela Ševarice u Mačvi.³⁸⁶ Četnici Korpusa gorske garde 26. avgusta, nakon mučenja, streljali su 11 stanovnika Selevca kod Smederevske Palanke.³⁸⁷

Prema naređenju Dobrivoja Rendulića, komandanta 2. požeške brigade JVuO (26. avgust 1944) predviđena je smrtna kazna za jatakovanje partizanima, pri čemu se u naređenju ističu imena četvorice jataka osuđenih na smrt:

„Zato i ovog puta pozivam svakog svesnog stanovnika na teritoriji ove brigade, da čim bude video ili doznao za prisustvo komunista da o tome izveštava četničke vlasti i bar tako ne dozvoljava da komunisti mogu bez bojazni za svoj život da vršljaju. Ako bi doznao da je neko lice znalo za prisustvo komunista, a nije obavestilo vojne vlasti o tome, staviću ga pred preki vojni sud isto tako kao i jatake i jedna mera i vrsta kazne primeniće se prema takvom kao i prema jatacima. Pretsednici opština saopštice ovu tačku naredbe stanovništvu svojih opština starajući se da svaki stanovnik opštine o ovom saznao bude, jer ću, na slučaj, da se pojavi kakva istraga u

383 AJ, DK, 110, f. 528, s. 453-495.

384 Радослав Пауновић, *Стазама слободе. Кроз смедеревски крај*, Смедерево, 1984, стр. 427.

385 *Чачански крај у НОБ. Хронологија...*, стр. 321.

386 Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Маџванском округу”, стр. 71-72.

387 Мирно Окпобџија, *Селевац кроз борбу и револуцију до победе*, Селевац, 1979, стр. 161-162; Немања Девић, *н.д.*, стр. 311.

Prema podacima DK iz 1945, četnici su 1943-1944. van borbe ubili 24 stanovnika Selevca, pri čemu su zaklali četvoro. Batinali su 62, a privremeno su lišili slobode 155 meštana. (AJ, DK, 110, f. 55, s. 87-162).

kojoj se bude moglo ustanoviti da ovu naredbu ne znaju svi, i predsednika opštine staviti pod preki sud kao pomagača komunista.”³⁸⁸

U Sepcima, pokraj Rače, 2. septembra mučeno je nekoliko meštana, simpatizera NOVJ, nakon čega su trojica ubijena. Ubistvo su izvršili pripadnici Korpusa gorske garde. U istom selu 11. septembra četnički gardisti mučili su dvojicu stanovnika Natalinaca i dvojicu stanovnika Novog Sada. Jedan od dvojice Novosađana je ubijen. Sva četvorica bili su partizanski saradnici. Stevan Regeljac je, prema njegovim tvrdnjama, „pečen gvožđem”.³⁸⁹

Četnici Timočkog korpusa JVuO, pod komandom Ljubomira Jovanovića Patka, 4. septembra, na Crnom vrhu, kod Bora, zaklali su 13 partizanskih simpatizera iz Zaječara. Prethodno, u noći 2-3. septembra, pripadnici SDS su u Zaječaru uhapsili 23 osobe. Uhapšeni su sprovedeni u Zvezdan gde su predati četnicima. Troje uhapšenika je pušteno, a ostali su nakon batinanja i isleđivanja određeni za pogubljenje. U međuvremenu sedmoro uhapšenika je uspelo da pobjegne, a 13 je zaklano.³⁹⁰

Četnici Mačvanskog korpusa pod komandom Stanimira Vasića, 3-7. septembra ubili su 14 stanovnika šabačkih sela Metlić, Bogosavac, Varina i Ravnje.³⁹¹ U selu Varni četnici pod komandom Vladislava Jeremića, komandanta 3. bataljona 1. mačvanske brigade, uhvatili su članove dve porodice, izveli ih iz kuća i povelili na streljanje. Hapšenje je izvršio Vladislav Jeremić sa grupom od 20 četnika. Uhapšeni su Stanislav Lukić, njegova supruga Zorka, njihov sin Jovan i njegova supruga Milka. U kući Janjića uhapsili su Panteliju, njegovu ženu Spaseniju i njihovu kćerku Zagorku. Lukići i Janjići su uhapšeni i odvedeni na pogubljenje zbog sinova koji su bili u partizanima:

„Moja žena Milka htela je da ponese naše malo dete od sedam meseci jer je isto plakalo i tada još sisalo, ali joj Jeremić to nije dozvolio i rekao joj da će se ona čim bude saslušana vratiti.”

Uhapšeni su odvedeni na streljanje u jednu šumu prema Metkoviću. Jovan Lukić je uspeo da pobjegne, a ostali su ubijeni iz pušaka pucanjem u

³⁸⁸ Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 159.

³⁸⁹ AJ, DK, 110, f. 486, s. 64-97; AS, ZK, k. 143, zl. br. 15029.

³⁹⁰ AJ, DK, 110, f. 531, s. 262-320.

³⁹¹ Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мацванском округу 1941-1946.”, стр. 69, 80.

potiljak. Kuće Lukića i Janjića su opljačkane i spaljene, a njihova stoka je oterana u četnički štab u Peckoj.³⁹²

U Ravnju su četnici pod komandom četovođe Stanoja Stankovića (prethodno predsednik seoske opštine i glavni predstavnik kvislinske vlasti u selu) u noći 6-7. septembra uhapsili četvoro meštana, među kojima jednu ženu, i sutradan ih nakon mučenja zaklali na obali Drine kod Crne Bare.³⁹³

Četnici 2. mačvanske brigade JVuO pod komandom Vladislava Sinđića 10. septembra vodili su borbu sa manjom grupom partizana pokraj sela Drenovac. Ubili su dvoje partizana. Istog dana u Drenovcu četnici su uz pomoć SDS uhvatili 13 meštana, među kojima dve žene, i podvrgli ih isleđivanju i brutalnom batinanju.³⁹⁴

Zločini počinjeni u Mačvi i Pocerini bili su odjek naređenja Dragoslava Račića, tada komandanta 4. grupe jurišnih koprusa JVuO, ali i dalje glavnog zapovednika na području severozapadne Srbije, uključujući Mačvanski i Pocerski srez. Sačuvano je njegovo naređenje jedom od potčinjenih komandanata – zapovedniku Jaderske (azbukovačke) brigade (31. avgust 1944), ali se može pretpostaviti da su slična naređenja upućena i drugim komandantima na terenu Cerskog korpusa:

„Ako u roku od deset dana ne uništite sve komuniste na terenu, staviću pod preki sud tebe sa svim starešinama. Organizujte opštu poteru, ubijajte njihove jatake i palite im kuće.” U dopuni ovog ultimatum, zastupnik komandanta korpusa, kapetan Stanimir Vasić, ističe: „Bez poštete ubijajte jatake i palite im kuće, došlo je vreme kada treba ovo stanje jednom rascistiti.”³⁹⁵

Pripadnici Avalskog korpusa JVuO, 5-6. septembra ubili su pet stanovnika Sremčice i šest stanovnika Ostružnice, između Obrenovca i Beograda. Ovaj događaj je imao za posledicu odlazak 19 mlađih partizanskih simpatizera iz Sremčice u redove partizana, 9. septembra.³⁹⁶ Četnici Aval-

392 AS, ZK, k. 151, zl. br. 1117, Izjava Jovana Lukića iz Varne, Šabac, 1.2.1945.

393 AS, ZK, k. 151, zl. br. 2787, Zapisnik o saslušanju Mirka Badića iz Ravnja, Beograd, 20.3.1945. Poznata su imena deseterice četnika iz Ravnja koji su učestvovali u hapšenju i četvorice dželatata koji su izvršili klanje. Među dželatatima trojica su bili stanovnici sremskog sela Bosut.

394 AS, ZK, k. 151, zl. br. 12062.

395 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 188-189.

396 Драгослав Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 278-279, 378.

skog korpusa su 3. oktobra u selu Ripanj, pokraj Beograda, streljali 12 stanovnika tog sela i jednu devojku iz obližnjih Parcana. Tom prilikom u Ripnju su zapaljene tri partizanske kuće. Masovno ubistvo u Ripnju bila je posledica odlaska oko 150 meštana u partizane.³⁹⁷

Svako javno iskazivanje propartizanskog sentimenta ili solidarnosti čak i prema mrtvim partizanima, u mestima u kojima je postojala četnička vlast, predstavljalo je opasnost po život onoga ko iskazuje takav sentiment. Ubistvo Branislava Jerinića iz Stalaća, 5. oktobra 1944, od strane četnika 2. rasinske brigade pod komandom Mirka Tomaševića, primer je da je takvo javno ponašanje ponekad ili neretko surovo kažnjavano:

„Pravi razlog odvođenja kao i ubistva moga sina bio je taj što je moj sin držao posmrtni govor pri sahrani moga sestrića Borivoja Stankovića koji je bio streljan od strane četnika u Gari jer je bio uhvaćen kao partizan. U tom svom govoru Branislav je kazao: 'Žalost je što mladi ginu, da je od boga ne bi bilo žalosno nego od naših ljudi, ako nema ko osvetiću ja.'”³⁹⁸

O načinu na koji je ubijen Branislav Jerinić doznajemo iz opisa njegove supruge Milice:

„Sutradan doznala sam da je moj muž ubijen i da mu se telo nalazi u polju. Kada sam ga našla, videla sam da mu je glava skoro bila otsečena kao i jedno uvo i slepoočnica bušena nožem i mozak izvađen. Telo moga pokojnog muža bilo je izrešetano sa šest pušćanih metaka.”³⁹⁹

Uoči oslobođenja Srbije pojedini četnički štabovi planirali su da izvrše masovna hapšenja i ubistva partizanskih simpatizera, ali su u tome sprečeni nastupanjem NOVJ i Crvene armije. Prema jednom savezničkom obavешtajnom dokumentu (15. septembar 1944) četnici su na području Leskovca planirali masovan zločin. „Sadržaj još jednog dokumenta dospelo je u savezničke ruke. To je lista Z koju su napravili četnici u Leskovcu i koja sadrži popis oko 1.000 imena, od kojih je 70 bilo označeno za likvidaciju, a ostali za hapšenje i batinanje dok su neka imena bila predviđena za predaju Nedićevim vlastima ili Gestapou”, kako se navodi u političkom izveštaju namenjenom savezničkom štabu u Sredozemlju.⁴⁰⁰ Prema tvrdnjama Vojislava Jankovića, sudije iz Kruševca, od strane šefa Specijalne policije

397 AJ, DK, 110, f. 365, s. 651-655; Драгослав Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 297, 332-335, 381.

398 AS, ZK, k. 144, zl. br. 638, Izjava Božina Jerinića iz Stalaća, Stalać, 19.1.1945.

399 AS, ZK, k. 144, zl. br. 638, Izjava Milice Jerinić iz Stalaća, Stalać, 31.1.1945.

400 *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944*, (pr. Jovan Marjanović), Beograd, 1976, str. 121.

u Kruševcu Milovana Tadića i komandanta JVuO u kruševačkom kraju Dragutina Keserovića, koji je tada boravio u gradu, „sastavljen je spisak od preko 150 lica koji su trebali da budu zaklani u petak 13. oktobra 1944. Ovo strahovito delo nije izvršeno samo zbog toga što je Crvena armija tog dana došla u Varvarin te je među četnicima nastao haos.” Sutradan je Crvena armija oslobodila Kruševac usled čega je navodna četnička namera bila definitivno osujećena.⁴⁰¹ Prethodno, tokom leta 1944, po Keserovićevom naređenju sastavljen je spisak partizana, partizanskih simpatizera i članova njihovih porodica sa teritorije 1. topličke brigade koje treba represirati. Spisak obuhvata oko 400 imena iz 27 naselja sa područja Jastrebačkog (Blace) i Topličkog sreza (Prokuplje). U spisku se za 280 lica sugerise da ih treba likvidirati, za 78 se navodi da ih treba internirati, 34 mobilisati u četničke redove dok se za sedam lica navodi da ih treba izbatinati. U spisku se navodi veći broj bračnih parova ili roditelja i njihove dece ili, pak, braće – koje treba represirati. Primera radi, u spisku za selo Grgure ističe se da sve žene iz familije Jovanović „nose crvene marame i otrovne su komunistkinje, pola internirati, a pola likvidirati”. U spisku za varošicu Blace navodi se da 27 lica treba likvidirati.⁴⁰² Neposredno pre povlačenja za Kraljevo snaga JVuO koje su se krajem septembra 1944. koncentrisale u Beogradskom okrugu, komandant Avalskog korpusa, Svetislav Trifković, naredio je „da se svi poznati i istaknuti komunisti po selima ovog korpusa pohvataju i likvidiraju”. Zapravo, naređenje se odnosilo na likvidaciju istaknutih partizanskih simpatizera i saradnika. Trifkovićevo naređenje nije moglo biti

401 AJ, DK, 110, f. 286, s. 144-145.

Prema postojećim podacima četnici su hapsili partizanske simpatizere u Kruševcu od kraja avgusta 1944, iako su nemačke snage boravile u gradu do 14. oktobra. Šestorica Keserovićevih četnika 22. avgusta došli su u kuću trgovca Vladimira Valjarevića, izveli ga iz mesta pod stražom i zaklali ga na putu za Jasiku. (AJ, DK, 110, f. 426, s. 136). Četnici 2. trsteničke brigade, na čelu sa Vukašinom Gojnićem, islednikom prekog suda brigade, od 7. do 13. oktobra uhapsili su dvadesetak građana Kruševca, sproveli ih u štab brigade u Bivolju (predgrade Kruševca) pri kom je bio organizovan zatvor. Među uhapšenim osobama nalazila se porodica opančara Dušana Miloševića: supruga, kćerka od 13 i kćerka od 12 godina. „Odveli su nas u štab u selu Bivolju i bacili u jedan podrum. Tu su nas tukli, moju decu plašili električnom žicom i malo ih pekli, a ženi udarili oko 100 batina motkom po tabanima. U mučenju je učestvovao Vukašin sa još dvojicom.” Dolaskom vojnika Crvene armije četnici su pobjegli iz Bivolja usled čega su se zatvorenici sami oslobodili. (AS, ZK, k. 144, zl. br. 367-372, 1804). Vukašin Gojnić (RKTG-108051) stradao je kao odmetnik 15. februara 1946.

402 *Суђење члановима политичког и војног руководства организације Државе Михаиловића. Стенографске белешке*, Београд, 1945, стр. 223-230.

realizovano u većem obimu zbog predstojeće evakuacije korpusa.⁴⁰³ Pominjano streljanje u Ripnju 3. oktobra možda predstavlja pojedinačni odjek Trifkovićevog naređenja.

Iako navedeni primeri ne iscrpljuju manifestacije terora koji je JVuO sprovodila nad stanovništvom Srbije ovi primeri jasno pokazuju političko-ideološku narav pokreta Draže Mihailovića koja se zasnivala na represiji nad pripadnicima i simpatizerima partizanskog pokreta kao i na bespoštednom istrebljenju pripadnika muslimanske zajednice u zapadnom Sandžaku, pri čemu zločine u Pribojskom srezu treba posmatrati u širem kontekstu vojne operacije JVuO koju je naredio Draža Mihailović, a koja je sprovedena početkom februara 1943. i rezultirala pokoljem više hiljada muslimanskih civila u gornjem Podrinju, Pljevaljskom i Pribojskom srezu. Nijedna domaća formacija na tlu uže Srbije nije ubila toliki broj žena i dece koliko su pobili Mihailovićevi četnici, u apsolutnim brojkama ili procentualno (u odnosu na ukupan broj stanovnika uže Srbije ubijenih od neke domaće formacije). Vrhovna komanda JVuO podsticala je teror četnika nad stanovništvom Srbije, o čemu svedoče izvori četničkog porekla. Isto tako, Vrhovna komanda nije sankcionisala vinovnike najtežih zločina (istaknuti oficiri JVuO) već ih je neretko promovisala u okviru vojne hijerarhije. Teror nad srpskim stanovništvom sproveden je u cilju eliminacije suparničkog pokreta dok je teror nad muslimanskim stanovništvom u Pribojskom srezu sproveden u cilju eliminacije nesrpskog stanovništva sa tog etnički mešovitog područja.

Mikro slučaj: blokada Kovačevca 27. avgusta 1944.

Krajem avgusta 1944. zabeleženo je stradanje meštana propartizanskog sela Kovačevac pokraj Mladenovca. Zločin u Kovačevcu zavređuje detaljniji opis jer nije navođen u literaturi. Zločine nad stanovništvom Kovačevca izvršili su četnici 3. (mladenovačke) brigade Korpusa gorske

403 Драгослав Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 384, 387.

Dimitrijević navodi dva Trifkovićeva naređenja s početka oktobra 1944. u kojima se zahteva likvidacija „komunista“.

garde pod komandom kapetana Dragutina Bojovića. U sprovođenju zločina naročito se istakao 1. bataljon Mladeno-vačke brigade pod komandom potporučnika Ratka Kovačevića. Ovaj zločin korpusa pod komandom Nikole Kalabića ostao je nepoznat. Sresko povereništvo ZK za Mladeno-vački srez tokom 1945. sakupilo je izjave nekoliko desetina meštana koji su svedočili o nasilju koje su pretrpeli.

Pre avgustovske blokade četnici pod komandom Dragutina Bojovića 11. jula takođe su blokirali selo. Uхватili su i povelili šestoricu meštana na pogubljenje u susedno selo Jagnjilo. Jedan je uspeo da pobegne, a ostali su ubijeni.

Zatim su četnici 25. avgusta u ataru sela streljali dvojicu meštana Kovačevca, jednog stanovnika Mladenovca i dvojicu sovjetskih vojnika koji su pobegli iz nemačkog zarobljeništva s namerom da se priključe partizanima. Jedan od dvojice meštana preživio je streljanje. Potom je 27. avgusta Mladeno-vačka brigada organizovala blokadu sela. Svi odrasli meštani bili su obavezni da se pojave na zboru koji su sazvali četnici. „Ko tada nije došao na zbor četnici su ga tražili po kućama i kundačeci dopratili na zbor.” Jedan četnički saradnik, kome su partizani streljali brata, izvršio je odabiranje partizanskih simpatizera. „Potom su žrtve batinane na najsvirepiji način.” Poznati su poimenični podaci za 129 meštana koji su represirani toga dana, uključujući velik broj žena i starijih muškaraca. Većina je brutalno pretučena motkama i kundacima. Mnogi su bolovali sedmicama ili mesecima. Jedan muškarac je ubijen batinama, a jedna 17-godišnja devojka je od „zadobijenog straha kad su joj tukli oca, majku i braću posle kratkog vremena umrla”.

Zatim su četnici odvojili četvoricu muškaraca, odveli ih prema selu Duboni, pridruživši im jednog seljaka iz Vlaške, i sve ih pobili na lokalitetu Arambašića brdo. Među ubijenima bio je i Ljubomir Ivanović koji je preživio streljanje dva dana pre blokade sela. Ljubomira su odvukli na kolima na stratište pošto je bio teško ranjen. Njegova majka Darinka ostavila je svedočenje o ubistvu sina i njenih komšija:

„U to su došli četnici i natovarili ga na kola i oterali u selo Dubonu. Ja nisam htela da ostavim sina već sam išla za kolima sve do sela Dubone do mesta Arambašića brdo... Tu je bio i neki četnik Spira koljač [Spiridon Anđelković], koga sam tek tada videla. Tu su skinuli moga sina s kola i

počeo je da ga kolje četnik Spira. Moj sin se branio i oteo mu je nož i bacio ga na drugu stranu. U tome momentu dotrčao je četnik Voja Savić sin Dušana Savića [iz Kovačevca] i uzeo nož i dodao ga Spiri koljaču i stao na levu ruku mome sinu, a drugi četnik [Antonije] Tone Gavrilović iz Mladenovca, sin opančara, stao je na desnu ruku, obadvojica pušeci cigarete, dok ga je klao Spira koljač. Moj sin je samo jauknuo: 'Jao, deco moja, ko će da vas rani!' Ja nisam smela da progovorim već sam samo išla i kukala i plakala i da sam ma koliko intervenisala bila bih i ja zaklana." Osim Ljubomira zaklana je još jedna žrtva, a ostale je iz puške ubio Ratko Kovačević. „Ostali [četnici] su se isto tako otimali oko toga ko će pre da ubije, da ubode i da zakolje.”⁴⁰⁴

Drugi zaklani meštаниn zvao se Vojislav Čokić. O njegovom masakriranju svedočila je njegova majka Ružica koja je otišla da potraži njegov leš: „Ceo mu je grkljan bio preklan i vrat se držao samo na dve žile. Bio je uboden u levu stranu grudi prema srcu kamom i bio je pogođen iz jednog metka u čelo.” Među petoricom ubijenih bio je i Ružičin muž Milutin. Milutin i Vojislav ubijeni su jer je Milutinov sin, a Vojislavov mlađi brat, Dragiša, bio u partizanima.⁴⁰⁵

Nakon 27. avgusta, prema rečima meštana i sastavljača elaborata o zločinu u Kovačevcu, stanje u selu je odavalo sledeću sliku: „Posle ovoga zavladao je takav strah u selu da niko nije smeo da se svrati kod kuće. Selo je bilo pusto. Mnogi su ljudi vođeni na klanje i obarani da se zakolju i puštani. Strah je bio prevazišao granice ljudskog razuma. Ljudi su se kretali po selu kao senke i prestravljena plašila, pogrbljena i savijena od zadobijenih batina, bez reči kao nedotučene aveti.”⁴⁰⁶

Sutradan nakon zločina na Arambašića brdu četnici su po naređenju Ratka Kovačevića na raskršću Vlaška - Šepšin ubili dvojicu stanovnika Kovačevca i jednog stanovnika Mladenovca. Ubrzo potom su četnici 3. bataljona Mladenovačke brigade u Kovačevcu streljali pet lica od kojih tri partizanska saradnika, jednog mladića koji je odbio da stupi u četnike i jednu zarobljenu partizanku. Žrtve su bile stanovnici Kovačevca, Granica

404 AS, ZK, k. 140, zl. br. 15861, Izjava Darinke Ivanović, Kovačevac, 21.8.1945.

405 AS, ZK, k. 140, zl. br. 15861, Izjava Ružice Čokić, Kovačevac, 21.8.1945.

406 AS, ZK, k. 140, zl. br. 15861, Zapisnik o zločinima u Kovačevcu, Mladenovac, 21.8.1945.

i Vlaške. Jedan meštatinin Kovačevca odveden je u Arandjelovac gde su ga četnici ubili sredinom septembra.⁴⁰⁷

Prema podacima DK iz 1945, četnici su u Kovačevcu tokom rata izvršili paljevinu 22 domaćinstva.⁴⁰⁸ Svakako da su spaljene kuće opljačkane pre uništenja. O pljački stanovnika Kovačevca od strane Kalabićevih četnika svedoči jedan četnički izvor od 17. maja 1944: „On i njegovi ljudi su uzeli iz sela Kovačevca preko 50 jaganjaca i ni komada nisu platili, još prete batinanjem, pa čak i streljanjem ako narod ne dà.”⁴⁰⁹

Mikro slučaj: masakr u Bošnjaju 2. oktobra 1944.

Istovremeno sa pozivom na amnestiju i brojnim primerima korektnog odnosa partizana prema zarobljenim četnicima uoči i nakon avgustovske amnestije, zabeleženi su primeri likvidacije zarobljenih partizana od strane snaga JVuO. Najmasovnija likvidacija zabeležena je početkom oktobra 1944. u okolini Paraćina. Ubijeno je 55 zarobljenih boraca 24. srpske brigade koji su pre likvidacije bili izloženi brutalnom mučenju. Ono što taj zločin izdvaja među brojnim ratnim zločinima koje su počinile domaće formacije na tlu Srbije jeste okrutnost prema zarobljenim mladićima koji su stupili u vojsku nekoliko dana ili nedelja pre zarobljavanja pri čemu većina zarobljenih partizana nije bila ideološki formirana, a određen broj likvidiranih zarobljenika do nedavno je participirao u JVuO, odnosno u formaciji koja je bila vinovnik njihovog stradanja. Iako je reč o jednom od najmasovnijih zločina koje su četničke snage počinile u Srbiji, masakr u Bošnjaju je malo poznat istorijski događaj. Uprkos tome što masakriranje zarobljenih boraca 24. srpske brigade nije nepoznata činjenica u domaćoj istoriografiji, taj istorijski događaj nije adekvatno rasvetljen. Deo odgovornosti za to što je masakr u Bošnjaju gotovo nepoznata istorijska činjenica snosi propartizanska istoriografija koja je površno obradila taj zločin ili ga je jednostavno prećutala usled svojevrsne navike da prećutkuje neke od

⁴⁰⁷ AS, ZK, k. 140, zl. br. 15861; AJ, DK, 110, f. 492, s. 334-338.

⁴⁰⁸ AJ, DK, 110, f. 55, s. 466-744.

⁴⁰⁹ Коста Николић, *н.д.*, стр. III/360.

najvećih gubitaka NOVJ u borbama sa JVuO.⁴¹⁰ Pročetnička historiografija ignoriše masakr nad zarobljenim partizanima u Bošnjanu.

Pripadnici Ivankovačkog i Timočkog korpusa JVuO i snage SDS u noći između 30. septembra i 1. oktobra 1944. u selu Mirilovac kod Paraćina napali su delove 24. srpske brigade 45. srpske divizije i zarobili blizu 60 boraca. Prema podacima komande SDS Moravskog okruga četnici i nedićevci su partizanima naneli gubitke od 28 poginulih i 58 zarobljenih. Na strani četnika poginula su dva borca, a 12 ih je ranjeno, dok SDS nije imala gubitaka. Izvor ne pominje sudbinu zarobljenih partizana.⁴¹¹

Međutim, to nisu bili jedini gubici 24. srpske brigade početkom oktobra. Operacijski dnevnik 24. srpske brigade pominje sledeći podatak: „Noću između 2. i 3. oktobra četničke bande i Nemci uspeali su da iznenade 1. i 2. bataljon na prostoriji sela Vitoševac i Smilovac i da ih razbiju. Sopstveni gubici: sedam mrtvih, 12 ranjenih i 28 nestalih.”⁴¹² Veći broj nestalih boraca je očigledno zarobljen. Operacijski dnevnik ne registruje borbu koja se odigrala 1. oktobra, niti pominje zarobljavanje oko 57 bora-

410 Primera radi, zločin nad zarobljenim borcima 24. srpske brigade neadekvatno je obrađen u monografiji o razvoju partizanskog pokreta u Pomoravlju: datum i lokacija zločina su netačni ili neprecizni, a podaci o zločinu i komandnoj odgovornosti su fragmentarni i konfuzni. Uporediti: Бошко Живановић, Дамњан Поповић, Миодраг Јовановић, *Поморавље у Народноослободилачкој борби 1941-1945*, Светозарево, 1961, стр. 356-357. U toj publikaciji navedeno je svedočenje Radoslava Janjićjevića iz Bošnjana, koji je video zarobljene partizane, a kasnije i njihove ekshumirane leševe. Njegovo svedočenje kompatibilno je sa neobjavljenim svedočenjima iz grada ZK. Jedna od retkih brigada NOVJ sa područja Srbije u kojoj nije publikovana monografija jeste upravo 24. srpska brigada. Osim toga, u monografiji o 45. srpskoj diviziji, u čijem sastavu je bila brigada, ne pominju se stvarni gubici brigade početkom oktobra 1944. Pominju se nepotpuni gubici 30. septembra: „U tim borbama četnici su uspeali da zarobe 10 boraca.” Ne pominje se sudbina zarobljenika. Osim toga, u monografiji se ne pominju ni gubici brigade u borbama 2-3. oktobra kod Vitoševca i Smilovca. Uporediti: Драгољуб Ж. Мирчеџић, *45. дивизија НОВЈ*, Београд, 1992, стр. 26-27.

411 *Извештаји команде Српске државне страже за Округ моравски*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2001, стр. 148.

Jedan od malobrojnih sačuvanih dokumenata Ivankovačkog korpusa JVuO iz tog razdoblja, na čijoj teritoriji se odigralo zarobljavanje boraca 24. srpske brigade, indirektno potvrđuje da je namera četničkih štabova bila da se zarobi što veći broj partizana: „Naredite vašem komandanu gradске страже да одмах одреди стражаре који ће прокрстарићи кроз варош и саопшћити грађанству да ниједно непознато лице не прима у своју кућу. У исто време нека градска стража поведе рачуна ако приметити неко странo лице-partизана да га одмах спроведе у Добричево. Ово је у вези са разбјијеном партизанском групом у околини Параћина која се по сазнању, разбјијена и без оруђа, голих и босих људи, разбежала у разним правцима па и у правцу Ћуприје.” (VA, ЋА, к. 60, ф. 5, д. 34, Naredenje komande mesta Ћуприја predstojniku policije у Ћуприји, 1.10.1944).

412 VA, fond Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (dalje: NOVJ), k. 1338, f. 3, d. 1.

ca toga dana. Verovatni uzrok ovog prećutkivanja jeste pokušaj prikrivanja velikih gubitaka kako se ne bi potencirala odgovornost štaba brigade. Nijedna brigada NOVJ tokom rata nije imala tako velike gubitke na tlu Srbije u borbama protiv četnika u jednoj borbi (ili u dve vremenski bliske borbe) ako izuzmemo još uvek nedovoljno istražene gubitke 4. (crnogorske) proleterske brigade 21. septembra 1944. u borbama protiv Rasinskog korpusa JVuO, što je još jedan prećutan istorijski događaj u propartizanskoj historiografiji. „Formiranje 24. brigade završeno je 28. septembra [1944]. Ova brigada formirana je u selu Trgovištu [pokraj Sokobanje] i to od boraca drugih dveju brigada [45. srpske divizije].”⁴¹³ Nakon samo nekoliko dana pretrpela je velike gubitke. Ovo je bio jedinstven takav slučaj u okviru razvoja oružanih snaga NOVJ u Srbiji.

Dokument pod nazivom „Bojna relacija 45. srpske divizije” indirektno potvrđuje velike gubitke 24. srpske brigade početkom oktobra:

„U noći 1-2. oktobra (reč je o borbi koja se odigrala prethodne večeri, *nap. aut.*) jedinice 1. i 2. bataljona [24. srpske brigade] izvršile su napad na četničke jedinice u s. Mirilovac i potpuno ih razbile posle dvočasovne borbe. Međutim, neprijatelju su stigla pojačanja iz Paraćina te su se naše jedinice morale prilično neorganizovano povući. Četničke bande sa nešto Nemaca nastavile su svoje napade u noći 2-3. oktobra protivu našeg 1. i 2. bataljona na prostoru s. Vitoševac – s. Smilovac i uspele da razbiju 2. bataljon, koji se izvlačio po grupama, dok se 1. bataljon organizovano povukao... Posle ovih neuspeha, jedinice ove brigade skoncentrisale su se na sektoru sela Trgovišta.”

U navedenom citatu prećutane su dimenzije poraza 1. oktobra kod Mirilovca. Iako je navedeni opis nedorečen, bojna relacija ne prikriva ukupne gubitke brigade od 28. septembra do 12. oktobra: „78 poginulih, 185 ranjenih i 28 nestalih drugova”. Bojna relacija navodi basnoslovne neprijateljske gubitke u tom razdoblju u borbama sa 24. srpskom briga-

413 VA, NOVJ, k. 1329, f. 2/1, d. 11, Bojna relacija 45. srpske divizije za borbe vodene od 3. septembra do 12. oktobra 1944; *Извештаји и наредбе партизанских јединица о ослобођењу источне Србије 1944*, (пр. Божидар Благојевић), Неготин, 2010, стр. 36.

dom (koje ne vredi navoditi jer su evidentno neistiniti), kako bi se ublažili veliki gubici brigade.⁴¹⁴

Da su u pitanju dve odvojene borbe (jedna kod Mirilovca i druga kod Vitoševca i Smilovca) u razmaku od dva dana, potvrđuju memoarski zapisi jednog od aktera druge borbe. Naime, Petar Martinović, komandant snaga SDS u Niškom okrugu, navodi da je ljudstvo pod njegovom komandom u Vitoševcu 2. oktobra zarobilo 19 partizana kojima su pošteđeni životi. Martinović tvrdi da su zarobljenici dobrovoljno ostali pod njegovom komandom, stupivši u SDS. Iako je ova tvrdnja diskutabilna, Martinović je ubedljiv kada navodi datum i mesto borbe, kao i broj zarobljenika – jer navodi njihova imena i dokument koji potvrđuje da su zarobljenicima pošteđeni životi.⁴¹⁵ Ovo je jedinstven primer korektnog postupanja prema zarobljenim partizanima od strane SDS. U najvećem broju slučajeva pripadnici SDS su zarobljene partizane ustupali Nemcima. Očigledno da je neminovan ishod rata uslovio i drugačiji odnos prema zarobljenicima. Međutim, oficiri JVuO su istog dana (2. oktobar) odlučili da prethodno zarobljeni partizani ne budu pošteđeni.

Kakva je bila sudbina boraca 24. srpske brigade zarobljenih 1. oktobra? O tome saznajemo na osnovu dokumenata ZK iz 1945. koji do sad nisu korišćeni u istoriografskoj literaturi. Na osnovu sećanja savremenika i svedoka koje je 1945. sakupilo Sresko povereništvo ZK Paraćinskog sreza saznajemo da su četnici 1. oktobra zarobili blizu 60 partizana u Mirilovcu. Sačuvani izvori pominju zarobljavanje isključivo boraca 24. srpske brigade. Većina zarobljenika poticala je „iz okoline Niša”, desetak su bili stanovnici Ražanjskog, a nekolicina Ćuprijskog sreza. Na osnovu dokumentacije ZK moguće je zaključiti da je u Mirilovcu zarobljeno najmanje 57 partizana, što se uklapa u citirani izveštaj komande SDS Moravskog okruga. Trojica ranjenika ubijena su istog dana kada su zarobljeni. Jedan partizan je uspeo da pobegne pre nego što su zarobljenici sprovedeni u Bošnjane, a drugog partizana je oslobodio njegov poznanik, komandant

414 VA, NOVJ, k. 1329, f. 2/I, d. 11.

Operacijski dnevnik 45. srpske divizije manje je informativan kada je reč o gubicima 24. srpske brigade, odnosno – prikriva više podataka nego bojna relacija divizije. Uporediti: VA, NOVJ, k. 1329, f. 2/I, d. 6; *Извештаји и наредбе партизанских јединица о ослобођењу источне Србије 1944*, стр. 52-53.

415 Петар Мартиновић Бајица, *Милан Неђић*, Чикаго, 1956, стр. 458-459.

Ravaničke brigade Ivankovačkog korpusa, Mihajlo Čačić. Četnici su istog dana zarobljenike sproveli u Bošnjane gde su ih držali u zatočenju u jednom podrumu, odakle su ih vezane izvodili na isleđivanje, pri čemu su ih tukli. O ovome su svedočila četvorica stanovnika okolnih sela koji su kao sumnjivi civili uhapšeni 1. oktobra nakon čega su bili zatvoreni zajedno sa zarobljenim partizanima. Sutradan, 2. oktobra, u dve grupe, izvršeno je odvođenje zarobljenika na pogubljenje. Prema sačuvanim svedočenjima, tada su ubijena 52 partizana.⁴¹⁶

Zarobljenici su mučeni pre nego što im je oduzet život. O tome su svedočili rođaci žrtava koji su nekoliko dana nakon zločina otkopavali leševe ubijenih. Dragoljub Rajić iz Smilovca, otac ubijenog Dušana, svedočio je o izgledu leševa žrtava:

„Ti ljudi, prema onome što sam video na njihovim telima, umirali su u najstrašnijim mukama. Na telu jednog video sam da su mu obe noge bile odrane od stopala do trbuha. Drugome su bile odrane ruke, i to dlanovi na kojima je koža visila. Trećem je bio rasporen trbuh i iz njega izvađena utroba. Mnogima su odrane i porazbijane glave, a mnogima su bili posečeni polni organi. Slabiji ljudi nisu mogli podnositi ove prizore, već su bežali da ne padnu u nesvest. Moj sin, pokojni Dušan, imao je dva uboda u grudima, a preko pasa bio je presečen rafalom iz mašingevera. Mnogima od njih bili su odsečeni nosevi, uši i povadene oči. Kad sam sve ovo video zažalio sam što ne znam imena svima ovim ljudima četnicima koji su mogli da izvrše ovakva zverstva. No, ma ko oni bili, današnja naša narodna vlast ne bi trebala da ostavi u životu nijednog četnika, odnosno čoveka koji je bio u Velikomoravskom korpusu i Ravaničkoj brigadi, zajedno sa njihovim komandantima.”⁴¹⁷

416 AS, ZK, k. 146, zl. br. 16657, Zapisnik o saslušanju Draginje Pavlović iz Bošnjana, Paraćin, 7.5.1945; Zapisnik o saslušanju Mladena Živkovića iz Bošnjana, Paraćin, 9.10.1945; Zapisnik o saslušanju Gradibora Tasića iz Bošnjana, Paraćin, 10.10.1945; Izjava Milke Marjanović iz Ravne Reke, Čuprija, 18.6.1945; Izjava Dure Tatomira iz Ravne Reke (bez mesta i datuma); Zapisnik o saslušanju Andreje Radovanovića iz Davidovca, Paraćin, 20.8.1945; Zapisnik o saslušanju Vidojka Živanovića iz Davidovca, Paraćin, 20.8.1945; Izveštaj Sreskog povereništva ZK Paraćin – Okružnom povereništvu ZK Jagodina, Paraćin, 1.11.1945; AS, ZK, k. 146, zl. br. 10721, Izjava Milena Nešića iz Glavice, Paraćin, 25.8.1945.

417 AS, ZK, k. 146, zl. br. 16657, Izjava Dragoljuba Rajića iz Smilovca Sreskom povereništvu ZK za Ražanjski srez, Smilovac, 28.4.1945.

Slične podatke iznosi Dragoljubov komšija Marinko Rajić, otac ubijenog Obrena:

„Ja sam lično izvadio moga sina iz jedne jame – zajedničke rake – i mogu reći da sam tom prilikom video strašan prizor. Mnogim borcima bile su iskopane oči, odsečeni nos ili uši. Mnogima je bio odsečen ud, mnogima su bile drane noge ili ruke. Moj sin je bio uboden nožem na devet mesta u prsa, a jedna ruka rasporena od ramena do šake, kao da su imali nameru da ga deru.”⁴¹⁸

Leposava Pantić iz Skorice navodi kako je izgledalo telo njenog unuka Milovana Vasića Pantića. „Ja sam jedva poznala moga unuka. Glava mu je bila razbijena u potiljku, oči izvađene, a otpozadi vrata klan je. Ruke i noge bile su mu odrane.”⁴¹⁹ Mira Stanković iz Smilevca je takođe svedočila o izgledu leševa žrtava: „Svi su bili još za života drani, bodeni, nekima su oči vađene, uši i nosevi sečeni. Mome sinu Milivoju odsekli su ud, slomljena mu je noga i mnoge kosti na telu.”⁴²⁰

Bora Lukić iz Senja pokraj Čuprije učestvovao je u ekshumaciji leša njegovog komšije Svetislava Đorđevića.

„Tu je sahranjen i Svetislav Đorđević iz sela Senja kome su drali tabane, odsekli deo stidnog tela i metnuli u usta. Po dolasku Rusa njegov otac ga je iskopao i preneo u Senje. Prilikom iskopavanja videli su se tragovi mučenja pokojnog Svetislava, što može posvedočiti njegov otac Milan, kao i ja, a i tadanji predsednik opštine Bošnjane.”⁴²¹

Na osnovu svedočenja rođaka žrtava i nekoliko uhapšenih stanovnika Davidovca (koji su bili zatočeni zajedno sa partizanima u Bošnjanu, ali nisu ubijeni), doznajemo da su se u Bošnjanu na dan ubistva zarobljenih partizana nalazili ostaci nekoliko brigada sa područja istočne Srbije (1. i 2. boljevačka, 1. i 2. negotinska, Borska, Sokobanjska) pod zapovedništvom Ljube Jovanovića, i najmanje dve brigade pod komandom štaba Velikomoravske grupe korpusa (Ravanička i Temnička), pod zapovedništvom

418 AS, ZK, k. 146, zl. br. 16657, Izjava Marinka Rajića iz Smilovca Sreskom povereništvu ZK za Ražanjski srez, Smilovac, 2.5.1945.

419 AS, ZK, k. 146, zl. br. 16657, Izjava Leposave Pantić iz Skorice Sreskom povereništvu ZK za Ražanjski srez, Skorica, 11.5.1945.

420 AS, ZK, k. 146, zl. br. 16657, Izjava Mire Stanković iz Smilovca Sreskom povereništvu ZK za Ražanjski srez, Smilovac, 29.4.1945.

421 AS, ZK, k. 146, zl. br. 16657, Zapisnik o saslušanju Bore Lukića iz Senja, Jagodina, 11.4.1945.

Todora Gogića. Jovanović i Gogić bili su prisutni u Mirilovcu 1. oktobra i Bošnjanu 2. oktobra. Po svemu sudeći, njih dvojica su naredili ubijanje zarobljenika.⁴²² Stanovništvo Bošnjana nije učestvovalo u zločinu. O tome svedoči činjenica da je zapovednik sela u okviru JVuO, Gradibor Tasić, slobodno živio u Bošnjanu nakon rata kao i to da niko od svedoka ne pominje učešće lokalnog stanovništva u zločinu.⁴²³

Prema podacima iz literature, četnici Ivankovačkog korpusa JVuO su krajem septembra i početkom oktobra 1944, likvidirali „nekoliko stotina” Italijana – begunaca iz nemačkog zarobljeničkog logora u Čupriji, koje su „hvatali i odmah, bez saslušanja, masovno likvidirali”. Navedena procena broja ubijenih Italijana je neproverljiva i najverovatnije prilično uvećana.⁴²⁴ Podatak o masovnim ubistvima italijanskih ratnih zarobljenika od strane četnika zahteva potvrdu u drugim izvorima.

Prethodno, krajem septembra, pripadnici 24. srpske brigade su u paraćinskom i ražanjskom kraju pokazali suprotan odnos prema zarobljenim četnicima, poštedevši zarobljenike. Delovi brigade su 28. septembra „izbili pred selo Smilovac [pokraj Ražnja], opkolili i prinudili četničku grupu od 20 ljudi, uglavnom mesnih četnika, na predaju i razoružanje. Iste večeri bataljoni su razoružali tridesetak četnika u selu Plana [pokraj Paraćina]”.⁴²⁵ Bile su to prve akcije brigade. U operacijskom dnevniku brigade navodi se da je u Smilovcu i Plani, 28-29. septembra zarobljeno

422 Leposava Pantić je svedočila o pokušaju da spasi njenog 18-godišnjeg unuka. Nakon što je čula da joj je unuk zarobljen samo nekoliko dana nakon što je stupio u partizane, 1. oktobra je prispela u Mirilovca i pronašla majora Todora Gogića: „Stigla sam u Mirilovac baš kad su dražinovci imali pokret. Našla sam kuću gde je bio komandant Todor Gogić. Ja sam mu se požalila, ali me on nije hteo ni čuti, već me je udario pesnicom zavrta i gurnuo u šanac. U tom su počeli da prolaze četnici i odlazili su u pravcu Davidovca i Bošnjana. Bilo ih je mnogo: napred su išle jedna ili dve njihove brigade, pa zatim naši zarobljeni partizani, svučeni goli i povezani, sa strane četnici i pozadi opet četnici. Videla sam i poznala moga unuka. Išao je gologlav u košulji i bos, ali nije bio vezan. Kada je vojska sva prošla i ja sam za njima pošla, na odstojanju od 50-100 metara. Međutim, napred imenovani Gogić i još jedan oficir u dva maša su prilazili k meni, tukli me i gurali u jendek. Ja sam i dalje htela da ih pratim, ali su oni počeli na mene da pucaju. Više nisam smela da idem za njima.” (AS, ZK, k. 146, zl. br. 16657).

423 AS, ZK, k. 146, zl. br. 16657, Zapisnik o saslušanju Gradibora Tasića iz Bošnjana, Paraćin, 10.10.1945. Tasić takođe pominje prisustvo Todora Gogića i Ljube Jovanovića u Bošnjanu 2. oktobra 1944.

424 Бошно Живановић, Дамњан Поповић, Миодрaг Јовановић, *н.д.*, стр. 355-356.

425 VA, NOVJ, k. 1329, f. 2/I. d. 6, Operacijski dnevnik 45. srpske divizije; Драгољуб Ж. Мирчетић, *н.д.*, стр. 26.

ukupno 66 četnika. U oba slučaja četnici su se predali posle kraće borbe.⁴²⁶ U registru DKTG navodi se jedan stanovnik paraćinskog sela Plana i dva stanovnika ražanjskog sela Smilovac, za koje se navodi da su stradali nakon 12. septembra 1944. Dvojica od trojice stanovnika ta dva sela, evidentirani su na osnovu građe ZK, što znači da su bili terećeni za ratne zločine. Navedeni podaci navode nas na zaključak da nad stanovništvom ta dva sela nisu vršene represalije nakon ulaska boraca 24. srpske brigade. Prema tvrdnjama jedne stanovnice susednog ražanjskog sela Skorice, grupa lokalnih mladića iz tog sela stupila je u redove 24. srpske brigade na nagovor dotadašnjeg četničkog komandanta sela Stojadina Pantića. Četovođa Pantić je posle rata slobodno živeo u Skorici.⁴²⁷

426 VA, NOVJ, k. 1338, f. 3, d. 1, Operacijski dnevnik 24. srpske brigade; VA, NOVJ, k. 1329, f. 2/1, d. 6, Operacijski dnevnik 45. srpske divizije.

427 AS, ZK, k. 146, zl. br. 16657, Izjava Lepasave Pantić iz Skorice Sreskom povereništvu ZK za Ražanjski srez, Skorica, 11.5.1945.

II deo:

Amnestije
pripadnika JVuO
1944-1945.

Predstavnici srpske revizionističke historiografije zanemaruju, prećutkuju ili tendenciozno tumače amnestiranje pripadnika JVuO tokom 1944-1945. Ignorisanje fenomena amnestije metodološki je neprihvatljivo, između ostalog, zbog toga što su pojedini dokumenti o kolektivnim amnestijama iz 1944, kao i brojni drugi izvori koji svedoče o sprovođenju amnestije i poštedit četničkih zarobljenika od strane partizana, publikovani pre više decenija. Sem toga, neka najreferentnija dela domaće historiografije na temu Drugog svetskog rata konstatovala su fenomen amnestiranja i pre-mobilizacije pripadnika JVuO. Primera radi, Branko Petranović konstatuje upadljivu činjenicu, koju takođe ignoriše revizionistička akademska historiografija u Srbiji, a koja podrazumeva da su „četnici neprekidno pozivani na predaju, delom tretirani kao zavedeni, amnestirani, uključivani u jedinice NOVJ, koje su krajem rata bile zasićene bivšim četnicima, 'domobran-cima', Muslimanima iz raznih kolaboracionističkih milicija". Petranović stoga zaključuje: „Amnestije s kraja 1944. i početka avgusta 1945. obuhvatile su velik broj pripadnika kolaboracionističkih jedinica, izuzimajući ideološke kolovođe i ljude koji su počinili zločine.”⁴²⁸

Ignorisanje ove istorijske činjenice ima za cilj da viktimizira pripadnike snaga kolaboracije i pripadnike odmetničkih grupa koji su stradali nakon obznanjivanja amnestijâ, kriminalizuje pobedničku stranu i rastereći odgovornosti četničku komandu za nastavak vojne saradnje sa okupatorom i izlaganje pogibelji boraca pod njenim zapovedništvom.

Istoričar Kosta Nikolić, u trotomnoj monografiji, odnosno proširenoj doktorskoj disertaciji, pod nazivom *Istorija ravnogorskog pokreta* (Beograd, 1999), samo na jednom mestu, kada citira izveštaj Borivoja Jonića (26. novembar 1944), indirektno pominje poziv na predaju, odnosno indirektno aludira na zvaničnu amnestiju od 21. novembra 1944, budući da Jonić u svom izveštaju pominje dezertiranje pripadnika SUK u kontekstu „vesti o amnestiji”. Nikolić nije našao za shodno da pojasni o kakvoj je amnestiji reč i šta je ona podrazumevala. U navedenoj doktorskoj disertaciji Nikolić ne pominje amnestiju od 30. avgusta 1944. U radu iz 2012. koji govori o porazu srpskih monarhističkih snaga 1944-1945, Nikolić samo na jed-

428 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, str. 538, 657.

nom mestu pominje amnestiju pripadnika poraženih snaga.⁴²⁹ Međutim, reč je o amnestiji od 3. avgusta 1945, pri čemu je prećutana činjenica da su prethodne amnestije omogućile prelazak mnogih pripadnika JVuO u redove NOVJ i da su rezultirale puštanjem na slobodu mnogih zarobljenih pripadnika ove formacije, kao i onih koji su se predali, a nisu želeli stupiti u NOVJ.

Istoričar Srđan Cvetković u publikovanom magistarskom radu pod nazivom *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*. (Beograd, 2006) ne pominje amnestiju od 30. avgusta 1944, i tendenciozno tumači opštu amnestiju obznanjenu 21. novembra 1944, tvrdeći da je amnestija „imala samo propagandni karakter, pre svega za svetsku javnost”, zasnivajući ovu tvrdnju na jednom pismu Vladislava Ribnikara maršalu Josipu Brozu Titu,⁴³⁰ pri čemu su ignorisane činjenice o amnestiranju znatnog broja pripadnika i simpatizera JVuO, zarobljenih i uhapšenih ili onih koji su se predali, do 15. januara 1945. Prema informaciji Odeljenja za zaštitu naroda (OZN-a) za Beograd, obznanjenoj 26. novembra 1944, na osnovu odluke AVNOJ-a o amnestiji, ovo odeljenje je do navedenog datuma, „pustilo je na slobodu 1.153 lica”.⁴³¹ Prema neproverenim zvaničnim podacima, objavljenim 12. januara 1945, od 22. novembra 1944, kada je amnestija stupila na snagu, „u unutrašnjosti Srbije pušteno je 4.500 četnika i pristalica Draže Mihailovića”.⁴³²

Cvetković u monografiji o represiji u Srbiji nakon oslobođenja 1944, još se samo jednom dotiče teme amnestije 1944-1945. „OZN-a se [u valjevskom okrugu] služila i trikovima (viđenim i u drugim okruzima). Odmah posle oslobođenja je poturena vest po okolnim selima da će onaj koji nije okrvavio ruke biti amnestiran ili da će mu biti suđeno.” Zatim se navode imena petorice lica za koja se kaže da su nestala nakon što su se odazvala pozivu.⁴³³ Kao izvor navodi se tekst iz specijalnog broja magazi-

429 Kosta Nikolić, „Obračun Titova režima s jugoslovenskim monarhističkim protokunističkim snagama na kraju Drugog svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2012, Zagreb, 2012, str. 647.

430 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 181.

431 „Амнестија четника Драже Михаиловића, хрватских и словеначких домобранаца”, *Глас Јединственог Народно-ослободилачког фронта Србије*, III, 9, Београд, 26.11.1944, стр. 2.

432 Б. П., „Рок амнестије истеци 15. овог месеца”, *20 октобар*. Недељни лист Јединственог Народно-ослободилачког фронта Београда, II, 6, Београд, 12.1.1945, стр. 1.

433 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 219.

na *Pogledi*, koji je u potpunosti posvećen „partizanskim zločinima u Srbiji 1944-1945.”, iako je očigledno da ova publikacija obiluje netačnim i neproverenim podacima.⁴³⁴ Zanimljivo je da imena ove petorice lica nisu uvrštena u *on-line* registar DKTG. Čak ako uzmemo u obzir da su navedeni podaci tačni, to ne znači da ih je moguće generalizovati, što je Cvetković učinio, prećutavši da je velik broj pripadnika poraženih formacija zaista bio amnestiran tokom jeseni 1944, iako je reč o izuzetno važnoj istorijskoj činjenici.

Kralj Petar II Karađorđević u govoru na londonskom BBC-u, 12. septembra 1944, pozvao je jugoslovenske narode da se ujedine i pristupe NOVJ „pod maršalom Titom”. „Svi oni koji se oslanjaju na neprijatelja protiv interesa svog vlastitog naroda i njegove budućnosti, i koji se ne bi odazvali ovom pozivu, neće uspeti da se oslobode izdajničkog žiga ni pred narodom, ni pred istorijom.”⁴³⁵

Glavni štab NOV i PO Srbije uputio je 26. avgusta 1944. poziv četnicima Draže Mihailovića da se priključe jedinicama NOV i PO i bore protiv okupatora i kvislinga,⁴³⁶ dok je ukazom kralja Petra II Karađorđevića 25. avgusta 1944. stavljen van snage ukaz o pretvaranju štaba Draže Mihailovića u Vrhovnu komandu JVuO, čime je Vrhovna komanda raspuštena.⁴³⁷

Prva zvanična amnestija snaga kolaboracije obznanjena je krajem avgusta 1944. Ova amnestija i njeno sprovođenje u praksi, o čemu će biti reči u nastavku knjige, presudno je doprinela znatnom osipanju redova JVuO i Hrvatskog domobranstva. Predsednik NKOJ i vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito, 30. avgusta 1944. uputio je „poslednji poziv svim zavedenim slugama okupatora da iz kvislinških i kolaboracionističkih formacija do 15. septembra 1944. pređu u NOVJ ili joj predaju oružje i opremu”. Poziv se odnosio na četnike, slovenačke i hrvatske domobra-

434 Раде Рончевић, „Плотуни су одјенивали до зоре. 4.000 стрељаних”, *Погледи*, Специјално издање, 2, Крагујевац, јун 1991, стр. 53.

435 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 1041.

436 *Zbornik NOR-a, I/20*, Beograd, 1965, стр. 679-680.

Poziv su preneli štabovi pojedinih divizija NOVJ na svom terenu štabovima brigada i partizanskih odreda. Primera radi, Štab 25. srpske divizije NOVJ 2. septembra 1944. obavestio je štabove brigada da je prethodno „ultimativno naredio svim četničkim bandama da se odmah stave pod našu komandu i prestanu sa služanjem okupatoru”. (*Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1944-1945. Zbornik dokumenata, I-II*, (pr. Milan Borković), Zaječar, 1981, str. II/123).

437 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 1037.

ne.⁴³⁸ Prema naređenju maršala Tita (15. septembar 1944), domobrani i četnici koji bi prešli na stranu NOVJ bili su i nakon ovog datuma raspoređivani u jedinice NOVJ. „Sve one jedinice ili pojedinci koji se nalaze na strani neprijatelja posle 15. septembra a nisu mogli iz bilo kojih razloga da pređu na vreme na stranu NOV prihvaćati i ubuduće ukoliko dobrovoljno pređu na našu stranu i uvrštavati ih u naše jedinice. Sve one koji će se od sada dobrovoljno predavati u masama ili pojedinačno, treba najpre ispitati, pa ukoliko se nađe među njima neprijatelja NOB, ili organizatora ili podstrekača protiv prelaza na stranu NOV, ima ih se staviti pred vojni sud. One koji hoće da dobrovoljno pristupe u NOV raspodeliti po jedinicama. One koje ne žele dobrovoljno stupiti u NOV, staviti u zarobljeničke logore.” U naređenju se ističe da zarobljene pripadnike snaga kolaboracije koji se neposredno pred zarobljavanje „na strani neprijatelja sa oružjem u ruci bore protiv NOV i POJ” treba „staviti pred vojni sud i po hitnom postupku suditi im i najstrožije kazniti”. Na kraju se ističe: „Svi oficiri i podoficiri koji su prešli dobrovoljno na stranu NOV zadržavaju svoje činove.”⁴³⁹

Predsedništvo AVNOJ-a 21. novembra 1944, „na predlog maršala Tita”, donelo je „odluku o amnestiji za lica koja su učestvovala u četničkim jedinicama Draže Mihailovića, ili su ih pomagala, ili su bila u jedinicama hrvatskog ili slovenačkog domobranstva”, „a koja ih do 15. januara 1945. napuste, prijave se i stave na raspoloženje vojnim vlastima NOVJ i POJ ili organima građanske vlasti”. Amnestija je podrazumevana „bez obzira da li je krivični postupak pokrenut, presuda izrečena ili postala izvršna”. Amnestija se nije odnosila na lica koja su počinila „ubistva, paljevine, pljačke, silovanja”.⁴⁴⁰

438 *Zbornik NOR-a, II/13, Beograd, 1982, str. 876-877.*

439 *Zbornik NOR-a, II/14, Beograd, 1981, str. 106.*

Ovo naređenje preneli su štabovi korpusa i divizija NOVJ u Srbiji. Štab 12. (vojvodanskog) udarnog korpusa naredio je 28. septembra 1944. štabovima brigada ovog korpusa sprovođenje naredbe o postupku prema zarobljenim četnicima i njihovoj amnestiji. Isto je učinio Štab 21. srpske divizije 23. septembra 1944. u naređenju štabovima Vranjskog, Leskovačkog, Gornjo-jablaničkog, Pustorečkog, Jastrebačkog i Rasinskog NOP odreda. (*Zbornik NOP-a, I/12, Beograd, 1956, str. 325. 421-423.*)

440 „Амнестија четника Драже Михаиловића, хрватских и словеначких домобранаца”, *Глас Јединственог Народно-ослободилачког фронта Србије*, III, 9, Beograd, 26.11.1944, стр. 2; *Службени лист Демократске Федеративне Републике Југославије*, II, 1, Beograd, 1.1.1945, стр. 6.

Vrhovni komandant NOV i PO Jugoslavije uputio je 5. decembra 1944. naređenje potčinjenim štabovima o zabrani streljanja ratnih zarobljenika. „Sa svim zarobljenicima ima se postupati po međunarodnom pravu. Za svako odstupanje od ovoga ili kršenje mojih naređenja najstrožije ću postupati. Ratne zločince izvoditi pred vojne sudove.”⁴⁴¹ Ova odluka u velikoj meri je poštovana u narednim mesecima, iako su postojali izuzeci (streljanja zarobljenih nemačkih vojnika i pripadnika OS NDH po završetku Kninske operacije, u prvoj polovini decembra 1944, streljanje boraca JVuO u Popovima 16. decembra 1944, o kome će biti više reči u nastavku, itd). Međutim, maja 1945, nakon zarobljavanja velikog broja pripadnika nemačkih i kvislinških snaga na tlu Slovenije, u nedovoljno rasvetljenim okolnostima, odlučeno je da velik broj zarobljenika bude streljan. Isto se odnosilo i na deo zarobljenih četnika, koji su uhvaćeni tokom ili nakon borbi u jugoistočnoj Bosni.

Štab 2. armije JA zatražio je 17. februara 1945. od Vrhovnog štaba JA dozvolu da pozove četnike na predaju, uz garanciju da neće biti ubijani. Vrhovni štab JA je odgovorio 19. februara: „Slažemo se da pozovete četnike na predaju garantujući im život.”⁴⁴²

Ukazom Predsedništva AVNOJ-a o opštoj amnestiji i pomilovanju, od 3. avgusta 1945, na temelju Zakona o davanju amnestije i pomilovanja (6. jul 1945), omogućena je amnestija „svim osobama koje su učestvovala u četničkim i nedićevskim jedinicama, jedinicama hrvatskog i slovenačkog domobranstva, muslimanskoj miliciji, šiptarskim oružanim formacijama i u svim ostalim oružanim formacijama u službi okupatora ili ih pomagale kao i svim osobama koje su pripadale odgovarajućim političkim organizacijama ili odgovarajućem administrativnom odnosno sudskom aparatu”. Ukaz je podrazumevao i amnestiju dezertera JA, lica koja se nisu odazvala na mobilizaciju i svih osoba „koje su saradivale sa okupatorom na kulturnom i umjetničkom polju”. „Od amnestije se izuzimaju ustaše, ljoticjevci i pripadnici Ruskog zaštitnog korpusa, izuzev onih koji su bili prisilno mobilisani poslije 1. siječnja 1942.”, dakle onih koji su bili dobrovoljci u fašističkim jedinicama. Takođe, od amnestije se izuzimaju i „osobe koje su u [svim] navedenim formacijama počinile zločin, kao i osobe koje su

⁴⁴¹ Zbornik NOR-a, II/14, Beograd, 1981, str. 412.

⁴⁴² Zbornik NOR-a, II/15, Beograd, 1982, str. 213.

bile dostavljači i agenti policijskih formacija, članovi Kulturbunda, članovi prekih sudova, „ideološki pokretači, organizatori”, „oni koji su u većem opsegu financirali i materijalno pomagali gore navedene organizacije, kao i viši operativni i pozadinski komandni kadar”, zatim, „viši rukovodioci činovničkog aparata”. Amnestija se nije odnosila samo na ratne zarobljenike i internirce, već i na pripadnike četničkih, nedićevskih i domobranskih snaga koji su se nalazili u odmetništvu, pod uslovom da se predaju u roku od mesec dana od objavljivanja ukaza.⁴⁴³

Nije poznato koliki broj zarobljenika, uhapšenika i odmetnika je amnestiran na teritoriji Srbije, nakon stupanja na snagu ukaza, ali je poznato da je iz pet zarobljeničkih i kažnjeničkih logora u severozapadnoj Hrvatskoj, u kojima je bilo zatočeno 6.227 osoba, na slobodu pušteno 5.846 lica.⁴⁴⁴

Pozivi na napuštanje JVuO i SUK imali su efekta i nakon proboja pripadnika ovih formacija prema istočnoj Bosni. Masovna dezertiranja zabeležena su u prvoj polovini novembra 1944, kada se glavnina snaga JVuO i SUK nalazila na području koje gravitira tromeđi Srbije, Crne Gore i Bosne.⁴⁴⁵ Osipanje boraca nastavljeno je i u drugoj polovini novembra i naročito je bilo vidljivo u redovima SUK (Srpski udarni korpus: snage kvislinške vlade prisajedinjene komandi JVuO za Srbiju). General Bori-voje Jonić, pomoćnik komandanta SUK, 26. novembra 1944. izvestio je komandanta SUK o razočarenju i očaju koji vladaju kod pripadnika ove formacije:

„Oni su sve više slušali vesti o amnestiji ’koje maršal Tito svakodnevno objavljuje. Rok je 15. januar 1945. godine. Ljudi se kolebaju, broje dane. Grubost, pretnje, grdnja i streljanja nemaju sada primene i mesta. Preki sudovi nisu nikakav lek. Maršal Tito ne pretil prekim sudovima i streljanjima već preko savezničkih radio stanica pruža amnestiju i pomirenje.”⁴⁴⁶

Dakle, citirani izvor jasno pokazuje da su pripadnicima JVuO i SUK bili poznati pozivi za amnestiju, uključujući njihova obznanjivanja na „savezničkim radio stanicama”. Sem toga, na osnovu četničkih izvora

443 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti*, (pr. Zdravko Dizdarević i dr.), Slavonski Brod, 2005, str. 237-238.

444 *Isto*, str. 244.

445 Коста Николић, н.д. стр. II/308-311.

446 VA, ČA, k. 102, f. 5, d. 14; *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 422.

poznato je da je avijacija JA bacala letke u pravcu četničkih kolona s ciljem „da se četnici vrate svojim kućama”, kako se ističe u depeši Pavla Đurišića Vrhovnoj komandi JVuO, od 20. decembra 1944.⁴⁴⁷

Prema službenim podacima JNA, početkom 1947. u redovima jugoslovenskih oružanih snaga nalazilo se 727 oficira koji su u nekom momentu rata bili u redovima JVuO i 142 oficira koji su se borili „u formacijama Ljotića, Nedića i Pećanca”. Poređenja radi, prema istim podacima, u redovima JNA nalazio se samo jedan oficir koji se prethodno borio u redovima slovenačkih domobranaca.⁴⁴⁸

447 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 591.

448 *Razvoj oružanih snaga SFRJ, 1945-1985*, 24, Kadrovi i kadrovska politika, (pr. Drago Nikolić), Beograd, 1989, str. 68.

III deo:

Odnos partizana
prema zarobljenim
pripadnicima JVuO
u Srbiji 1944.

Postupci JVuO prema dezerterima 1944.

Već je pomenuto, na primeru jednog referentnog dela istoričara Branka Petranovića, da je domaća historiografija konstatovala činjenicu amnestiranja, poštede i premobilizacije zarobljenih pripadnika JVuO od strane partizana. Međutim, domaća historiografija nije eksplicirala ovaj fenomen što je omogućilo predstavnicima revizionističke historiografije da lakše ignorišu ovu istorijsku činjenicu.

Tokom 1943-1944. zabeleženi su brojni primeri prelaska pripadnika JVuO u redove NOVJ. Prelazak iz četnika u partizane bio je omogućen svima za koje nije bilo dokazano da su skrivili nečije stradanje i da nisu imali komandnu odgovornost za kolaboraciju. Sem dezertiranja iz JVuO i prelaska u NOVJ, tokom proleća i leta 1944. (pre 12. septembra 1944), zabeleženi su mnogi primeri poštede života, puštanja i premobilizacije zarobljenih pripadnika JVuO. Zapravo, takva praksa je bila uobičajena, iako je bilo i primera streljanja zarobljenih pripadnika JVuO za koje je utvrđeno da su skrivili stradanje drugih ljudi. Ovaj fenomen, kao masovnu pojavu, registruje britanski izvor s kraja 1943. u kome se navodi da je Tito „spreman da u svoje redove primi kolone četnika, ali u isto vreme namerava da strelja Mihailovića i neke njegove vođe čim mu dopadnu šaka”⁴⁴⁹.

S druge strane, u leto i jesen 1944, zabeleženi su primeri streljanja dezertera iz JVuO od strane njihovih saboraca.

Masovna dezerterstva iz četničkih redova bila bi još učestalija da komande jedinica JVuO nisu zavele oštro sankcionisanje begunaca.

Ljubomir Jovanović Patak, komandant Timočkog korpusa 16. juna 1944. izvestio je Dražu Mihailovića:

„Streljao sam 75 vojnika radi toga što su se predali partizanima. Iste su partizani razoružali i pustili namerno da podrivaju naše redove i šire defeti-

⁴⁴⁹ Zbornik NOR-a, XIV/3, Beograd, 1983, str. 914.

zam... Smatram da ovako mora postupiti svaki komandant naših jedinica, jer se samo na taj način može rešiti sličnih namera partizana.”⁴⁵⁰

Može se pretpostaviti da je navedeni broj streljanih dezertera verovatno uvećan kako bi komandant Timočkog korpusa istakao vlastitu revnost pred Vrhovnom komandom JVuO.

Ljubomir Jovanović je naređivao streljanja prisilno mobilisanih četnika i nakon 16. juna 1944. Primera radi, krajem juna naredio je streljanje dvojice mladića iz sela Bogovine, pokraj Boljevca, prinudno mobilisanih u redove 1. boljevačke brigade JVuO, zbog toga što su „pričali protiv organizacije” JVuO, o čemu je 15. septembra 1945. svedočio Aleksa Vasiljević bivši komandant mesta Bogovina u okviru JVuO:

„Ja sam ipak otišao i počeo Ljubu [Jovanovića] moliti. On me je pitao za koga molim, a ja sam rekao da su to moji seljaci, na šta je on odgovorio: 'Nisu to tvoji seljaci, to su komunisti.' Kad sam ja i dalje nastavio da molim on me je išamarao.”⁴⁵¹

Po Jovanovićevom naređenju, 17. jula u Boljevcu je izvršeno streljanje trojice mladića iz obližnjih selâ Osnić i Dobrujevac, takođe prinudno mobilisanih u četnike. Mladići su dezertirali iz 2. boljevačke brigade, tokom borbe sa partizanima kod Malog Izvora, nakon čega su uhvaćeni od saboraca, isleđivani od Jovanovića i potom ubijeni.⁴⁵²

Dragutin Keserović, komandant Rasinsko-topličke grupe korpusa, 18. juna izdao je zapovest u kojoj se, pored ostalog, naređuje: „Sve one koji su malodušni, koji ne budu uložili svoje umne i fizičke snage za postignuće

450 Isto, str. 719.

U izveštaju partijskog rukovodioca 23. srpske divizije NOVJ Desimira Jovovića (25. jul 1944), o borbi protiv četnika na Bukoviku, 24. jula 1944, navodi se sledeće: „U ovoj borbi su bili tri korpusa [JVuO] i većina aktivci (misli se na aktivni sastav četničkih jedinica, *nap. aut.*) i držali su one mobilisane, i kad su naši skakali u rovove, oni su vikali: 'Mi bi se, druže, predali ali ovi pozadi hoće da nas pobiju.'” (*Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1944-1945. Zbornik dokumenata*, I-II, (pr. Milan Borković), Zaječar, 1981, str. II/84). Prema tvrdnji Radovana Petrovića, komandanta 23. srpske divizije, četnici su na Bukoviku pretrpeli gubitke od 450 poginulih i 50 zarobljenih boraca. Broj poginulih je uvećan. Reč je o četnicima Velikomoravske grupe korpusa i Deligradskog korpusa. Ovaj poraz je presudno uticao na rasulo četničkih snaga u nekim delovima istočne Srbije i nišavskom kraju. U *Baju na Bukoviku* poginula su 43 borca 23. srpske divizije NOVJ. (Radovan Petrović, „Бож на Буковину”, *Седма српска ударна бригада. Зборник сећања*, (ур. Мишо Мартиновић), Београд, 1988, стр. 163).

451 AJ, DK, 110, f. 443, s. 159-160.

452 AJ, DK, 110, f. 443, s. 180-182.

sigurnog uspeha, stavljati pred preki vojni sud. Sve one koji u borbi napuste svoja mesta, streljati na licu mesta.”⁴⁵³

General Miroslav Trifunović, komandant JVuO na području Srbije, naredio je 15. avgusta 1944. četničkim komandantima da najoštrije kažnjavanju dezertere:

„Sve one vojnike koji dopuste da ih uhvate partizani i posle isti dođu, da se odmah streljaju zbog predaje. Ako bi takve partizani zadržali u svojim redovima naređujem da im se kuće popale, a imovina uzapti – uzme. Svakog ko bi pobjegao iz borbe odmah streljati bez obzira na čin.”⁴⁵⁴ Trifunović je 23. avgusta ponovio naređenje: „Sve begunce kada ih uhvatite streljajte bez milosti. To će učiniti da [bežanje] prestane, a i na držanje u borbi će uticati.”⁴⁵⁵

Kapetan Marko Muzikravić, komandant 1. šumadijskog korpusa JVuO, u zapovesti komandantima i ravnogorskim odborima pod njegovim nadležtvom (22. septembar 1944) ističe sledeće:

„Biće stavljen pod preki sud svaki vojnik i svako lice koje nedozvoljeno napusti svoju jedinicu ma i za najkraće vreme, a tako isto i onaj ko kukavice i begunce štiti i pomaže... Porodicama vojnika saopštiti da ne očekuju nikakva praštanja ako im vojnik pobjegne iz borbe, jer takav u ime Otadžbine mora biti osuđen na smrt.”⁴⁵⁶

Kapetan Muzikravić je 27. septembra u zapovesti Štaba 1. šumadijskog korpusa JVuO ponovio: „Ubijati na licu mesta kukavice i begunce.”⁴⁵⁷ Kapetan Petar Lazarević, komandant Levačke brigade JVuO, u naređenju od 28. septembra ističe: „Begunce sa položaja, kao sabotere i izdajnike takođe ću kažnjavati smrću.”⁴⁵⁸ Kapetan Neško Nedić, komandant Valjevskog korpusa JVuO je 29. septembra ovlastio komandanta bataljona da sve vojnike koji pokušaju bekstvo strelja „na licu mesta bez prethodnog stavljanja pred preki vojni sud”.⁴⁵⁹ Neimenovani komandant

⁴⁵³ VA, ČA, k. 79, f. 2, d. 4.

⁴⁵⁴ Исидор Ђуковић, *Друга шумадијска – 21. српска ударна бригада*, Београд, 1982, стр. 283.

⁴⁵⁵ VA, ČA, k. 21, f. 3, d. 28.

⁴⁵⁶ Југословенска војска у отаџбини на територији Округа моравског 1943-1944. *Документи*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2006, стр. 346.

⁴⁵⁷ *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 321.

⁴⁵⁸ Југословенска војска у отаџбини на територији Округа моравског 1943-1944..., стр. 357.

⁴⁵⁹ *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 327.

JVuO za područje Resavskog sreza, sugerisao je 30. septembra lokalnim komandama: „Skrenite pažnju roditeljima, čiji su vojnici na terenu, da ne beže, jer od danas će svako biti streljan ko napusti front.”⁴⁶⁰

U Umčarima, pokraj Grocke, 18. avgusta 1944. dogodio se napad na pratnju pukovnika Dragoslava Pavlovića, komandanta istočne Srbije u okviru JVuO, od strane četnika Gročanske brigade Avalskog korpusa – po naređenju Draže Mihailovića. Naime, pukovnik Pavlović se u gročanskom kraju pojavio početkom avgusta. Potom je boravio u Konaticama, u Posavini, u štabu majora Svetislava Trifkovića, komandanta Avalskog korpusa, na sastanku sa Trifkovićem i grupom oficira JVuO. Pavlović se na sastanku založio za otpočinjanje napada na Nemce bez obzira na stav Vrhovne komande JVuO.⁴⁶¹ Pavlović se potom vratio u gročanski kraj, tačnije u Umčare. Prema izjavama trojice stanovnika Umčara, zabeleženim 7. decembra 1946, pukovnik Pavlović je prilikom boravka u Umčarima držao javni govor koji je bio pomirljiv prema partizanima i negativno intoniran prema Nemcima:

„Govorio je da partizani nisu banditi već da su otišli u šumu da se bore za svoj narod i protiv okupatora... i da bi svi trebali prići uz partizane da se okupator istera iz zemlje... Pavlović se zadržao u Umčarima nekih 5-6 dana i njegovo ljudstvo nikakve nereda nije pravilo u Umčarima, što su svi ostali četnici radili. Kod naroda je bio stekao prilično poverenje naročito kad je govorio u korist NOP-a i na štetu koljaša.”⁴⁶²

Draža Mihailović je uskoro naredio Svetislavu Trifkoviću da izvrši Pavlovićevo hapšenje i razoruža njegovu pratnju. Mihailović je 1946. na suđenju kazao da je to naredio jer je Pavlović „u oblasti Smedereva držao neke govore”.⁴⁶³ Svakako da je Mihailovićevom naređenju doprinelo Pavlovićevo zalaganje za borbu protiv okupatora i saradnju sa partizanima, bez dozvole Vrhovne komande. Razoružanje Pavlovićeve pratnje i njegovo hapšenje sproveo je 2. bataljon Gročanske brigade JVuO pod komandom Čedomira Vlahovića, a akcijom je lično rukovodio lokalni četnički zapo-

⁴⁶⁰ Југословенска војска у отаџбини на територији Округа моравског 1943-1944..., стр. 361.

⁴⁶¹ Драгослав Б. Димитријевић, н.д., стр. 368.

⁴⁶² АЈ, ДК, ф. 492, с. 143-145.

⁴⁶³ ВА, СА, к. 54, ф. 4, д. 48; Миодраг Зечевић, Документа са суђења Равногорском покрету, 10. јуни - 15. јули 1946, I-II, Београд, 2001, стр. I/484-485.

vednik iz Umčara, Miodrag Vrvic.⁴⁶⁴ Prema četničkim izvorima, prilikom razoružanja došlo je do otpora i ubijeno je 11 Pavlovićevih pratilaca dok su četvorica ranjena. Kod napadača su četvorica ranjena od kojih su dvojica podlegla ranama.⁴⁶⁵ Pavlović je uhapšen i sproveden u Vrhovnu komandu gde je ponovo prihvatio lojalnost Mihailoviću.

Prema izveštaju Štaba 24. srpske divizije (18. septembar 1944), o borbama divizije u Jablanici tokom septembra 1944, stanje među četnicima na području Babičke gore bilo je vrlo povoljno po partizane: „Kod njih je moral vrlo slab, svakodnevno na desetine i desetine njihovih vojnika beže kod nas i predaju se. Oficiri ih silom drže, streljaju svakog dana po 5-10, samo da bi ih na taj način zadržali kod sebe. U vremenu od 4. septembra do danas, našoj diviziji predalo se oko 1.000 neprijateljskih vojnika, četnika, nedićevaca i SDS. Najveći deo je četnika.”⁴⁶⁶ Navedeni broj pripadnika JVuO i SDS koji su se predali snagama NOVJ, iako možda uveličan, sugerise da je u leskovačkom kraju odziv na poziv za amnestiju bio prilično masovan.

Stradanje pripadnika JVuO tokom leta i jeseni 1944. svakako bi bilo manjeg obima da su se zapovednici JVuO odazvali pozivu kralja Petra II Karadorđevića, koji je 12. septembra 1944. pozvao jugoslovenske narode da se ujedine i pristupe Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije „pod maršalom Titom” i da su se odazvali pozivima na amnestiju od strane Glavnog štaba NOV i PO Srbije i pozivima na predaju koje su lokalnim četničkim komandantima upućivali štabovi partizanskih jedinica. Ipak, u narednom razdoblju, sve do kraja novembra 1944, beleženi su primeri masovnog prelaska pripadnika JVuO u redove NOVJ, bilo da je reč o dezerterima ili o zarobljenim i premobilisanim četnicima.

464 AJ, DK, f. 492, s. 143.

Miodrag Mile Vrvic (RKTG-17543), rezervni major, zaveden je u registru DKTG kao osoba nestala nakon oslobođenja. Međutim, prema podacima MUP FNRJ (21. oktobar 1946), Vrvic je preživeo rat i emigrirao u Italiju (navodno je živeo u Rimu). Miodrag Vrvic je kao član četničkog prekog suda odgovoran za smrt sedam stanovnika Umčara (po drugom izvoru četnici su u Umčarima ubili 10 stanovnika). Prema podacima DK iz 1945. četnici su u Umčarima batinali čak 72 osobe. (AJ, DK, 110, f. 55, s. 27-86; AJ, DK, 110, f. 492, s. 139-145; Драгослав Б. Димитријевић, *н.д.*, 355).

465 VA, ČA, k. 54, f. 5. d. 6, 11, 12; VA, ČA, k. 54, f. 4. d. 48, 49; Драгослав Б. Димитријевић, *н.д.*, 369-372.

466 *Зборник НОР-а*, I/12, Београд, 1956, стр. 191.

U izveštaju Štaba 23. srpske divizije (11. septembar 1944) o napadu na Zaječar 7. septembra 1944, ističe se da su četničke snage na prilazima gradu aktivno borbeno sadejstvovala sa nemačkom odbranom Zaječara. U jednom momentu „naišli su nemački tenkovi iz Bora, a za njima su išli u koloni Nemci, ljotičevci, dražinovci i nedičevci. Dražinovskih bandi bilo je oko 2.500-3.000... Posle kraće borbe neprijatelj je nateran u bekstvo, kojom prilikom ih je mnogo zarobljeno, a veliki deo ih je ostao mrtav, među kojima i komandant Jurišnog korpusa istočne Srbije [JVuO] p.pukovnik Bora Stanisavljević, kod koga je nađeno pismo koje mu je ovaj štab bio uputio za pregovore sa njime.”⁴⁶⁷ U borbama na prilazima gradu poginulo je nekoliko desetina četnika. Da je Stanisavljević prihvatio poziv na pregovore i predaju, snage pod njegovom komandom ne samo što ne bi pomagale okupatoru, već ne bi bile izložene pogibelji.

Prema posleratnim partizanskim izvorima, na inicijativu Predraga Rakovića, komandanta 1. ravnogorskog korpusa JVuO, u selu Brđani kod Gornjeg Milanovca, 28. novembra 1944, došlo je do pregovora između predstavnika JVuO i NOVJ. „Partizani su postavili uslove; da im se četnici predaju i ko hoće može da ostane u partizanima, a ostali da idu kućama. Komandno osoblje bi se takođe predalo i pod prisмотрom partizana sačekalo kraj rata, kada bi mu se sudilo. Četnici su pristali na sve uslove, izuzev zadnjeg. I tako od pregovora nije bilo ništa.”⁴⁶⁸ Oficiri JVuO, na čelu sa Rakovićem, koji su odbili navedenu ponudu, kako bi izbegli posleratna suđenja i odgovornost za brojne ratne zločine i kolaboraciju, snose nesumnjivu odgovornost za stradanje boraca pod njihovom komandom.

Kao što je prethodno konstatovano, prilikom završnih borbi za oslobođenje Srbije 1944, zabeleženi su primeri masovnog prelaska pripadnika JVuO u redove NOVJ. U referentnoj historiografskoj literaturi na temu *zločina oslobodilaca* nema registrovanja ovakvih primera iako nikako nije reč o sporadičnim i usumnjenim događajima. Izostavljanjem ovih primera i insistiranjem isključivo na primerima odmazdi i represije sugeriše se da su pripadnici pobedničke strane u *gradanskom ratu* bespoštedno uništavali

467 *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1944-1945. Zbornik dokumenata*, I-II, (pr. Milan Borković), Zaječar, 1981, str. II/179.

468 *Чачански крај у НОБ. Хронологија...*, стр. 344; Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“*, Чачак, 1982, стр. 374-375.

protivnike iz redova „nacionalnih snaga”. Predstavnicima revizionističke istoriografije sem što ignorišu pozive na amnestiju i prelazak mnogih četnika u redove NOVJ, zanemaruju i prećutkuju i primere ubistava zarobljenih partizana od strane pripadnika JVuO u razdoblju koje prethodi 12. septembru 1944, ali i u danima nakon ovog datuma.

Štab 1. proleterske divizije 11. septembra 1944. uputio je naređenje štabovima brigada u kom se, u kontekstu sukoba sa četnicima, pominje sledeća zabrana: „Zabranjeno svako streljanje zarobljenika bez sudskog postupka.”⁴⁶⁹ Ova zabrana, između ostalog, predstavlja jedan od uslova koji su omogućili da na području zapadne Srbije i Šumadije bude zabeležen manji broj streljanja zarobljenih pripadnika JVuO u odnosu na neke druge delove Srbije. Većina četnika iz zapadnih i centralnih delova Srbije, koji su stradali nakon 12. septembra 1944, izgubili su život daleko od zavičaja (najčešće u Bosni, od novembra 1944. do juna 1945), vrlo često u neposrednoj borbi, a ako su stradali u zavičaju onda je to najčešće bilo u borbi tokom septembra i oktobra 1944. ili kasnije, u odmetništvu.

Revizionistička istoriografija nije konstatovala ovu činjenicu ili je naprosto ignoriše, kao što ignoriše praksu koja je podrazumevala prihvatanje četničkih zarobljenika u partizanskim redovima i puštanje dela zarobljenika nakon zarobljavanja.

Praksa premobilizacije i inkorporacije u okvir NOVJ, ali i puštanja kućama zarobljenih četnika, tokom 1944, predstavlja važan uslov koji je rezultirao činjenicom da je rat preživela većina onih koji su u leto 1944. stajali u stroju JVuO. Zarobljenim pripadnicima JVuO koji nisu bili odgovorni za ratne zločine, teror nad stanovništvom i komandno odgovorni za kolaboraciju, posebno onima koji su bili prisilno mobilisani i koji su kratko vreme proveli u redovima ove formacije, omogućeno je da pređu u redove NOVJ ili da se vrata kućama. Oni koji su bili odgovorni za navedena dela, nakon zarobljavanja (kao pripadnici JVuO) ili hvatanja (kao odmetnici) – bili su streljani. Pripadnici JVuO, zarobljeni širom Srbije, pogotovo u zapadnoj i centralnoj Srbiji, koji su učestvovali u borbi protiv partizana i participirali u jedinicama koje su vojno saradivale sa okupatorom, nakon zarobljavanja izolovani su u zatvorima i privremenim zarobljeničkim logorima, pod uslovom da nisu neposredno bili odgovorni za ratne

⁴⁶⁹ Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 9.

zločine i komandno odgovorni za kolaboraciju. Mnogi od njih pušteni su iz zatvora, odnosno kolektivno amnestirani, ili su osuđeni na vremenske kazne. Svakako da je jedan broj pripadnika ove kategorije streljan nakon zarobljavanja, iako su imali manju krivicu od njihovih komandanata i saboraca koji su neposredno ubijali civile i zarobljene partizane. Ovo se najviše odnosilo na streljanja četnika neposredno nakon zarobljavanja, koje bi usledilo po završenoj oružanoj borbi.

Nemačke snage u Srbiji sve do kraja leta 1944. nisu bile dovoljno velike kako bi same uspešno mogle zaustaviti nekoliko partizanskih ofanziva. Zbog toga je nemački okupator bio prinuđen da angažuje snage bugarskog okupatora, zatim snage JVuO, SDK i SDS. O značaju koje su snage JVuO, SDK i SDS odigrale u ovim borbama kao pomoćne nemačke snage, svedoči jedan sumarni nemački izveštaj iz druge polovine avgusta 1944. u kome se navode gubici SDK, SDS i „lojalnih četnika” (jedinice JVuO koje su saradivale sa okupatorom u vojnim akcijama) od 15. marta do 15. avgusta 1944. U izveštaju se navodi da su snage „lojalnih četnika” u tom razdoblju imale gubitke od 1.749 poginulih, 2.089 ranjenih i 120 nestalih, dok su snage SDS imale gubitke od 160 poginulih, 120 ranjenih i 28 nestalih.⁴⁷⁰ (Gubici SDK navedeni su u jednom od narednih poglavlja).

Odnos partizana prema zarobljenim pripadnicima JVuO 1943: nekoliko istorijskih primera

Angažovanje snaga JVuO u Bici na Neretvi, u okviru osovinske ofanzive protiv snaga NOVJ, predstavlja notoran primer kolaboracije ove formacije sa snagama italijanskog i nemačkog okupatora. U ovoj bici partizani su zarobili velik broj, na stotine, četnika. Primarni istorijski izvori kazuju nam o postupcima partizana prema zarobljenim četnicima.

U izveštaju komandanta Štaba 2. proleterke divizije Peka Dapčevića (8. mart 1943) navodi se postupak prema zarobljenim crnogorskim i istočnobosanskim četnicima.

⁴⁷⁰ NAW, T-311, r. 195, s. 968; *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944*, (pr. Jovan Marjanović), Beograd, 1976, str. 116.

„Mi smo zarobljenike mobilisali, jer i oni to hoće, i vršimo pripremu u cilju uključivanja istih u 4. proletersku brigadu. Vršu se pojedinačno ispitivanje svakog, poslije čega će isti biti podijeljeni po bataljonima... Dosta velik broj zarobljenika ima braću, rođake ili prijatelje na odgovornim funkcijama u našim jedinicama... Borci 5. bataljona u većini slučajeva izražavaju se povoljno o zarobljenim četnicima... Svi podvlače da je mobilizacija izvršena pod prisilom, od 16 do 60 godina, što se dâ zaključiti iz fakta da je komandant bataljona iz kojeg se predala jedna čitava četa, pucao u leđa na četnike koji su digli maramice u znak predaje. Jednovremeno su pucali na četu koja se predala i Nijemci.”⁴⁷¹

Navedeno potvrđuju i četnički izvori. Depeša majora Petra Baćovića, komandanta Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, Draži Mihailoviću (19. mart 1943): „Ovog momenta vratilo se 10 Crnogoraca Nikšićke brigade koji su bili zarobljeni kod boljševika. Oni pričaju: zarobljenih je 90 u noćnom napadu boljševika... Od svih zarobljenika pušteno je 10 starih. Ostale su zadržali. Zarobljenike su vodili pred Peka Dapčevića koji ih je korio. Ubili nisu nikoga.” Draža Mihailović je istog dana uputio naređenje Baćoviću i komandantu Zetskog četničkog odreda, pukovniku Baju Stanišiću, u kome se ističe: „Sve puštene četnike iz boljševičkog ropstva zatvorite u odvojene logore daleko u pozadinu i ne dozvolite nikakvo mešanje sa ljudstvom radi sprečavanja širenja defetizma, zbog čega su ih komunisti i pustili.”⁴⁷²

Baćović je Mihailoviću 28. marta javio da se partizani korektno odnose prema četnicima i njihovim porodicama, nakon zauzimanja Nevesinja. „Karakteristično je da komunisti nisu nikome, pa ni našim najsigurnijim porodicama, apsolutno ništa uradili, niti koga ubili.”⁴⁷³ Partizanski izvori govore o razoružavanju 150 četnika nakon zauzimanja Nevesinja.⁴⁷⁴ Nasuprot tome, Baćović 31. marta obaveštava Mihailovića da je u borbama kod Nevesinja „zarobljeno i streljano 40 partizana sa komandiro”. Osim toga, „u srezu ljubinjском kapetan [Aleksa] Janičić je razbio partizanski centar i streljao 30 komunista. Svima odbeglim komunistima su popaljene

⁴⁷¹ *Zbornik NOR-a, IV/11, Београд, 1955, стр. 79.*

⁴⁷² *Zbornik NOR-a, XIV/2, Београд, 1983, стр. 494-495.*

⁴⁷³ *Isto, стр. 559.*

⁴⁷⁴ *Zbornik NOR-a, IV/11, Београд, 1955, стр. 215.*

kuće, a porodice uhapšene. Svi do sada uhapšeni i sumnjivi su streljani. Nastavljamo hapšenje i razoružavanje sumnjivih. Do sada smo streljali 40 krivaca.” Baćović 3. aprila javlja Mihailoviću: „Čitava sela sam spržio, 170 imam u zatvoru. Svaki dan streljam.”⁴⁷⁵

Baćović je 31. marta potčinjenim štabovima izdao naređenje o postupku prema pripadnicima i simpatizerima NOP-a:

„Da se putem ove naredbe saopšti celokupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine: 1) Da će odbeglim komunistima, njihovim jatcima i saradnicima, biti uhapšene porodice, kuće uništene i pokretna imovina, a imanja oduzeta za račun nacionalne četničke organizacije, ukoliko to do sada nije učinjeno. 2) Ko se od odbeglih lica ne vrati svojoj kući i ne prijavi najbližoj četničkoj vlasti u roku od pet dana od dana izlaska ove naredbe biće oglašen za narodnog neprijatelja i kao takav streljan gde se bude uhvatio, a njegova porodica streljana, imanje oduzeto, a kuća uništena. 3) Da će biti streljano svako lice koje bude prikrivalo, hranilo i na ma koji drugi način pomagalo komuniste, a njegova porodica uhapšena, kuća spaljena i imanja oduzeta.”⁴⁷⁶

Prethodno, početkom januara 1943, Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, naredila je komandantu 1. sarajevske brigade JVuO da sprovodi represivne mere prema borcima koji se predaju u borbi: „Svi oni koji su se predali komunistima osuđeni su na smrt, a stavlja se na dužnost svim starešinama i borcima da iste, ma gde ih našli, odmah streljaju kao izdajnike bez ikakva suda.”⁴⁷⁷ Ova naredba nije usamljen primer. Ovakve mere nisu sprovedene nad četnicima koji su se predavali snagama okupatora. Partizanske komande nisu izdavale ovakve naredbe.

Istoričar Kosta Nikolić, umesto da, makar uopšteno, konstatuje ove činjenice, u delu *Istorije ravnogorskog pokreta* koji se odnosi na Bitku na Neretvi i sukobe između NOVJ i JVuO kod Nevesinja, neposredno nakon opisa borbi partizana i četnika kod ovog gradića, iznosi zaključak o rezultatima Bitke na Neretvi, koji je u koliziji sa navedenim činjenicama o postupcima partizana prema zarobljenim četnicima:

⁴⁷⁵ Zbornik NOR-a, XIV/2, Beograd, 1983, str. 494–495, 569.

⁴⁷⁶ Isto, str. 527.

⁴⁷⁷ Isto, str. 27–28.

„Partizanska vojska pokazala se kao monolitnija i borbenija vojna formacija. Bez ikakvih predrasuda ušla je u sukob do istrebljenja sa svojim sunarodnicima jer su njeno jezgro sačinjavali prekaljeni komunisti u proleterskim brigadama, koji su sa svim nedoumicama oko smisla bratoubilačke borbe raskrstili još 1941. Nemilosrdni prema sebi, bili su takvi i prema protivnicima. Neopterećeni nacionalnim osećanjima i moralnim principima, surovo su se obračunavali sa 'srpskom reakcijom'.”⁴⁷⁸

Primeri pošteđe zarobljenih četnika zabeleženi su i u Srbiji, tokom 1943. Naizgled paradoksalno – što su borbe postajale učestalije i što je, s vremenom, u njima angažovan veći broj snaga – primeri zarobljavanja i pošteđe četnika postajali su brojniji. Ovo je karakteristično za čitavo razdoblje od jeseni 1943. do oslobođenja Srbije.

Pripadnici Rasinskog NOP odreda napali su četnike u selu Muzaće kod Blaca 27. avgusta 1943. i zarobili 18 protivničkih boraca. „Zarobljenici – silom mobilisani seljaci pušteni su kućama.” Rasinski partizani su se 18. septembra u Poljacima pokraj Kruševca sukobili sa delovima Rasinskog korpusa JVuO i zarobili 14 četnika. „Zarobljenici su pušteni sem dvojice streljanih.”⁴⁷⁹ Borci Kosmajskog NOP odreda sukobili su se 15. oktobra 1943. na tromeđi selâ Drugovac, Binovac i Suvodol sa borcima Smederevskog korpusa JVuO. Prema partizanskim izvorima, u borbi je poginulo oko 20 četnika (verovatno uvećan broj), dok je zarobljeno 29, „od toga su trojica streljani, a ostali pušteni”.⁴⁸⁰

Prva južnomoravska brigada NOVJ, tada najснаžнија partizanska jedinica u Srbiji, u zajednici sa delovima Rasinskog i Jastrebačkog NOP odreda, napala je 16-17. novembra pripadnike Rasinske i Moravske brigade JVuO u Velikom Šiljegovcu, kod Kruševca. U tom selu, prema partizanskim izvorima, bilo je koncentrisano 400-500 četnika. Izvori kvislinške vlade navode broj od oko 300 četnika. Neočekivani partizanski napad predupredio je četnike da izvrše pripremani napad na protivnika. Prema

478 Коста Николић, *н.д.*, стр. II/329-330.

479 *Зборник НОР-а*, I/20, Београд, 1965, стр. 406, 412.

480 *Зборник НОР-а*, I/5, Београд, 1954, стр. 325.

Uредити: Немања Девидић, *н.д.*, стр. 197. Девић поминје борбу код Биноваца, али није консултовао партизански извор („Извештај Штаба Космајског НОР одреда од 17. октобра 1943. ОК КПЈ за Младеновац”). Девић наводи да су космајски партизани у Друговцу напали мању четничку посаду, што није до краја извесно. „И побили све који су им пали шака”, што се коси са податком о пуштању на слободу 26 четника.

partizanskim izvorima, u borbi je poginulo preko 50 četnika, uglavnom u pokušaju proboja, dok je zarobljeno oko 135-150. „Sve smo pustili izuzev 16 zlikovaca što smo streljali.”⁴⁸¹ Navedeni broj poginulih četnika verovatno je dvostruko uvećan. Iz četničkog zatvora u Velikom Šiljegovcu, partizani su oslobodili 15 seljaka iz okolnih sela. Prema propartizanskim izvorima, zatočenici su bili podvrgnuti torturi od strane četnika.⁴⁸² Sutradan, 18. novembra, u selu Zdravinje došlo je do sukoba između ojačanih četničkih snaga i pomenutih snaga NOVJ. Prema nedićevskim izvorima, u granatiranju seoske škole od strane četnika poginuo je deo zarobljenih četnika koje su partizani smestili u školu. Izvor pominje „rezultat borbe – 80 mrtvih četnika” u Zdravinju, bez pojašnjenja koliko je poginulo u borbi, a koliko od granatiranja.⁴⁸³

Komandant Deževske brigade Javorskog korpusa JVuO, kapetan Miladin Radulović, zajedno sa poručnikom Rodoljubom Jemuovićem i grupom boraca, 2. novembra 1943. prešao je u redove NOVJ. Prethodne večeri, Radulović je organizovao razoružavanje boraca pod njegovom komandom. Razoružanim četnicima je ostavljeno da biraju da li će se priključiti partizanima ili otići kućama. U izvorima variraju podaci o broju razoružanih četnika (80-140), kao i o broju onih koji su pristupili partizanima (18-30).⁴⁸⁴ Spajanjem ove grupe sa manjom grupom lokalnih partizana, 5. novembra formiran je Ibarsko-moravički NOP odred, pod Radulovićevom komandom. Odred je brojao 64 borca. Četnici Javorskog korpusa narednih dana započeli su poteru nad partizanima. Usput su, u selima oko Raške, vršili ubistva partizanskih simpatizera, o čemu je major Radomir Cvetić, komandant korpusa, 20. novembra obavestio Dražu Mihailovića:

481 *Зборник НОР-а, 1/5*, Београд, 1954, стр. 390-391, 404; *Зборник НОР-а, 1/21*, Београд, 1965, стр. 508.

482 Антоније Маринковић, *Расински НОП одред*, Крушевац, 2011, стр. 261. Marinković navodi da je u borbi u Šiljegovcu poginulo oko 30 četnika, dok je zarobljeno 156. Prema izveštaju Okružnog načelstva Okruga kruševačkog (6. decembar 1943) četnici su imali gubitke od 20 poginulih u borbi i 140 zarobljenih dok su partizani imali 10 mrtvih i 15 ranjenih. U izveštaju se navodi da su partizani streljali trojicu muškaraca, verovatno četničkih simpatizera iz Velikog Šiljegovca, Peščanice i Šurića. Ostaje nepoznato da li su ova trojica uvrštena u 16 streljanih koje pominje partizanski izvor. (AS, ZK, k. F-17, f. 42).

483 *Зборник НОР-а, 1/21*, Београд, 1965, стр. 512-513.

484 VA, ČA, k. 32, f. 2, d. 43; VA, ČA, k. 5, f. 4, d. 45; Деса Пешић, *Студенички срез у НОР и револуцији 1941-1945*, Београд, 1977, стр. 391-392.

„Obilazio sam teren, držao zborove, hvatao i klaao simpatizere i palio njihove kuće. Upalio sam šest kuća i zaklao sedam simpatizera. Nastavljam i dalje gonjenje Radulovića i simpatizera i sa uništavanjem svega što ima vezu sa komunizmom.” Cvetić se, u prethodnom razdoblju, kolebao da sprovedi teror nad partizanskim simpatizerima, što je Mihailoviću priznao kao vlastitu krivicu. „Priznajem i to da mi je teško bilo vršiti represalije u svom rodnom kraju, ali od ovoga slučaja svi ovi obziri padaju, i više ništa ne radim kao ličnost, već isključivo kao član Ravnogorskog pokreta i kao Vaš čovek. Od sada prema izrodima milosti neću imati. Uništavaću sve što simpatize crvene, pa makar stradala i čitava naselja.” Cvetićevi četnici su 14. novembra na Kopaoniku napali borce Ibarsko-moravičkog odreda, o čemu je Cvetić takođe obavestio Mihailovića. „Rezultat borbe je sledeći: 11 poginulih [partizana], 10 živih uhvaćeno od kojih devet odmah zaklano.”⁴⁸⁵

Tokom 1943, na tlu Srbije, zabeleženi su primeri korektnog odnosa partizana prema zarobljenim pripadnicima SDS. Primera radi, u selu Venčani, pokraj Arandjelovca, borci 1. šumadijskog NOP odreda napali su žandarmerijsku stanicu. Pre opšteg napada, uputili su žandarmima poziv na predaju, koji su oni odbili. Potom su partizani postavili eksploziv u zidove zgrade u kojoj su se nalazili žandarmi. Jedan žandarm je poginuo od eksplozije, a ostali su se predali. Zarobljenici su pušteni.⁴⁸⁶

Primeri prelazaka iz JVuO u NOVJ u prvoj polovini 1944.

Pre septembra 1944, naročito tokom proleća i leta te godine, širom Srbije su zabeleženi mnogi primeri dobrovoljnog stupanja zarobljenih četnika ili četničkih dezertera u redove NOVJ, kao i primeri puštanja na slobodu četnika zarobljenih od strane partizana.

U pismu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju pojedinim članovima komiteta (18. april 1944), navodi se sledeće: „Masu nedićevaca i četnika moramo pridobiti, jer su većina mobilisani i protivnici Nedića, Ljotića i

⁴⁸⁵ VA, ČA, k. 32, f. 2, d. 43; Деса Пешић, н.д., стр. 400, 404.

⁴⁸⁶ Зборник НОР-а, I/5, Београд, 1954, стр. 103.

Draže Mihailovića; naravno da i to moramo raditi razbijajući ih vojnički i pridobijajući ih pravilnim postupcima prema zarobljenicima.”⁴⁸⁷

Prethodno su takođe zabeleženi primeri premobilizacije i puštanja zarobljenih četnika, širom Srbije.

Pripadnici 2. šumadijske brigade NOVJ, 20. januara 1944, u selu Trbušnica pokraj Lazarevca, napali su delove Lazarevačke brigade JVuO, „zarobili četiri mobilisana seljaka i pustili ih kućama”.⁴⁸⁸ Ista jedinica nanela je poraz 1. jurišnoj brigadi Korpusa gorske garde JVuO, 1-2. februara u selu Darosava, pokraj Aranđelovca. „Rezultat je bio: zapaljen je štab četnički gde je izgorelo njih oko osam glavnih čupavaca, ubijeno je [u borbi] šest, a zarobljeno je osam mobilisanih seljaka. Od njih su prišli na našu stranu trojica, a drugih pet su pušteni svojim kućama”, kako se navodi u izveštaju Štaba Kosmajskog partizanskog odreda (15. februar 1944).⁴⁸⁹ Već sam pomenuo da su četnici 16-17. marta streljali 15 zarobljenih partizana, pretežno pripadnika 2. šumadijske brigade, među kojima je bilo nekoliko ranjenika, uhvaćenih nakon borbi u selima Bosuta i Vojkovci, između Aranđelovca i Topole, kako navode četnički izvori.⁴⁹⁰

Prema navodu iz operacijskog dnevnika 2. proleterske brigade, pripadnici ove jedinice su 22. januara zarobili 11 četnika na Limu. „Nakon prebacivanja preko Lima pustili smo ih kućama.”⁴⁹¹

U borbi u selu Sejace u Pčinji, koja se odigrala 29. februara, partizani su zarobili 97 četnika Preševske brigade JVuO. „Sutradan, 1. marta 1944, u selu Sejace se od 97 zarobljenih četnika 70 njih dobrovoljno prijavilo da stupi u partizane. Kasnije je od njih samo jedan dezertirao.”⁴⁹² Može se pretpostaviti da je ostatak zarobljenika pretežno pušten kućama. U izveštaju Okružnog komiteta KPJ za Vranje (23. april 1944), dat je osvrt na ovaj događaj, kao i na bilans narednih partizanskih pobeda nad četnicima

487 *Зборник НОР-а, I/20*, Београд, 1965, стр. 529.

Urediti: *Зборник НОР-а, I/16*, Београд, 1957, стр. 592, 617, 622; *Зборник НОР-а, I/20*, Београд, 1965, стр. 465, 506, 534, 551, 592, 601, 656, 702.

488 Исидор Ђуновић, *н.д.*, стр. 97.

489 *Зборник НОР-а, I/7*, Београд, 1955, стр. 103; Живомир Несторовић, *Црвене стазе*, Аранђеловац, 1979, стр. 257.

490 Исидор Ђуновић, *н.д.*, стр. 124.

491 *Зборник НОР-а, I/20*, Београд, 1965, стр. 571.

492 Живојин Николић Брна, *Југоисточна Србија у Народноослободилачкој рату и револуцији 1941-1945*, Београд, 1979, стр. 467.

u pčinjskom kraju. „Ima preko 200 zarobljenih [četnika], od kojih je samo 16 streljano. Jedan deo njihovih snaga sa oficirima je pobegao u Srbiju. Na velikom zboru u Trgovištu, na kome je bilo prisutno preko 5.000 seljaka, izdali smo amnestiju svim bivšim dražićevcima (četnicima, *nap. aut.*) i rok do koga moraju da se predaju, a nekoliko zlikovaca smo osudili na smrt. Dražićevci se odazivaju našem pozivu, a samo oko njih 40 se nije predalo. Represalijama prema istaknutim zlikovcima mislimo da ćemo i ostale naterati da se predaju.”⁴⁹³

Jedinice 2. proleterske divizije su 24. marta 1944. vodile borbu protiv četnika 2. ravnogorskog korpusa, u blizini Ivanjice. „Neprijatelj je pretrpio gubitke 12 mrtvih (nađenih na mjestu borbe), među kojima i više bradonja. Ranjeno je 15-20, od kojih su 3 uhvaćena, previjena i puštena.”⁴⁹⁴

Borci 4. proleterske crnogorske udarne brigade 2. proleterske divizije, u selu Osanici u Dragačevu, 6. aprila 1944, zarobili su 24 četnika 2. dragačevske brigade JVuO, koje su pretežno pustili kućama. „Naši dovode zarobljenike. Neki dolaze i predaju se sami. Jedva čekaju da se dokopaju svojih kuća. Neki nam tvrde da nijesu ispalili ni jednog metka. 'Mobilisani smo', kažu oni, i donose puške na pregled kako bismo se uvjerali da nijesu pucali na nas.”⁴⁹⁵ Ove navode potvrđuju podaci iz operacijskog dnevnika 2. proleterske divizije (za navedeni datum), s napomenom da su pripadnici ove divizije u dragačevskim selima istog dana zarobili još pet četnika. „Svi prisilno mobilisani četnici (većinom seljaci) poslije saslušanja pušteni su kući.”⁴⁹⁶

Pripadnici 4. krajiške brigade 5. krajiške divizije, severno od Kosjerića, 3. maja 1944, zarobili su 60 četnika. „Svi zarobljenici, kad se dobro smračilo, pušteni su svojim kućama... Puštanjem zarobljenih četnika njihovim kućama postignut je veliki politički uspjeh.”⁴⁹⁷ Korektan odnos prema zarobljenim četnicima, od strane boraca 4. krajiške brigade, dodatno dalazi

493 Зборник НОР-а, I/20, Београд, 1965, стр. 532-533.

494 Исто, стр. 592.

495 Радомир Бурић, „Први батаљон у долини Лима и Ибра”, *Четврта пролетерска црногорска бригада. Зборник сјећања*, I-II, (ур. Есад Тихић), Београд, 1969, стр. II/305.

496 Зборник НОР-а, I/20, Београд, 1965, стр. 601.

497 Илија Ваšалић, „Прелазак преко комуникације Косјерић-Ваљево и борба на Дивчибарима”, *Четврта крајишка народноослободилачка ударна бригада. Зборник сјећања*, II, (ур. Стојан Кесић), Београд, 1984, стр. 344-345.

do izražaja ako uzmemo u obzir da su četnici prethodno streljali zarobljene pripadnike ove jedinice, uključujući i ranjenike.⁴⁹⁸

Primeri prelazaka iz JVuO u NOVJ od sredine 1944. do avgustovske amnestije

Leskovački okrug

Primeri prelaska četnika na stranu partizana i puštanja zarobljenih četnika, postaju još učestaliji od sredine 1944. Za područje Jablaničkog okruga karakteristično je praleženje oficira JVuO u redove NOVJ.

Major Radoslav Đurić, komandant Južnomoravske grupe korpusa JVuO (do 18. maja 1944), napustio je redove JVuO i 27. maja, zajedno sa grupom od oko 50 četnika, pristupio NOVJ.⁴⁹⁹ Nedugo potom, imenovan je za pomoćnika načelnika Glavnog štaba NOV i PO za Srbiju. Naime, ovo je bila posledica naređenja Vrhovnog štaba NOV i POJ (13. jun 1944) u kome se ističe: „Majora Đurića i ostale njegove primite u našu vojsku i dati im odgovarajuće položaje.”⁵⁰⁰ U izveštaju delegata CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ, Svetozara Vukmanovića Tempa (2. jun 1944), povodom prelaska grupe četničkih oficira u redove NOVJ na području južne Srbije, navodi se sledeće: „Major Đurić prešao na našu stranu... Na našu stranu prešli nekoliko komandanata korpusa i brigada [JVuO], među kojima: [kapetan] Jagoš Vukanović [komandant Jablaničkog korpusa JVuO], poručnik Lakić Vuksanović [načelnik Štaba Jablaničkog korpusa JVu-

498 Četnici su 25. oktobra 1943. u selu Ravancima, pokraj Rudog, zarobili 13 boraca brigade i potom ih streljali u Bijelom Brdu. (Boško Skakić, „Borba u selu Ravanci”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur Stojan Kesić), Beograd, 1984, str. 116-118). Drugi podaci navode da je reč o 21 streljanom borcu brigade. (Milan Ačić, „Pohod Četvrte krajiške u Sandžak”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur Stojan Kesić), Beograd, 1984, str. 93). Četnici iz Vozuće, u centralnoj Bosni, 2. januara 1944. ubili su 28 zarobljenih ranjenih boraca 4. krajiške brigade. (Ilija Materić, „Deset dana sa Četvrtom krajiškom”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur Stojan Kesić), Beograd, 1984, str. 209-212).

499 *Zbornik NOR-a*, II/13, Beograd, 1982, str. 236, 238; *Zbornik NOR-a*, XIV/3, Beograd, 1983, str. 728. Prema dokumentu koji je naslovljen kao „Materijal za istoriju 12. udarne brigade 22. udarne divizije”, Đurić se „predao sa oko 160 četnika”. (VA, NOVJ, k. 1054, f. 4, d. 2).

500 *Zbornik NOR-a*, II/13, Beograd, 1982, str. 276.

O], poručnik Živojin Božinić [komandant brigade JVuO] i dr.”⁵⁰¹ Zapravo, Lakić Vuksanović je prešao u redove NOVJ zajedno sa oko 100 četnika sa područja seoskih opština Tulare i Retkocer (srez Medveđa), 8-11. maja 1944.⁵⁰² Vuksanović je nakon prelaska u partizane imenovan za načelnika Štaba Gornjojablaničkog NOP odreda (24. maj 1944), a ubrzo potom za načelnika Štaba 15. srpske divizije NOVJ (2. jun 1944).⁵⁰³

Osipanje četničkih redova i dezertiranja starešina i boraca, nastavljeni su i u narednom razdoblju. Komanda Južnomoravske grupe korpusa JVuO u izveštaju načelniku Štaba Vrhovne komande JVuO (5. avgust 1944) obaveštava da je 1. jablanička brigada JVuO, u međuvremenu, sa 400 spala na 100 boraca, pri čemu dodaje: „Na raspadanje brigade naročito je uticala predaja komandanta bataljona partizanima, narednika Stojana Antića, koji i dalje nagovara i vrbuje ljudstvo da se ne odaziva pozivu komandanta [brigade Ilije] Nikolića.”⁵⁰⁴

Kragujevački i Beogradski okrug

U izveštaju političkog komesara Kosmajskog NOP odreda (3. jun 1944) o borbi protiv 3. (mladenovačke) brigade Korpusa gorske garde JVuO, u Duboni, između Mladenovca i Smedereva, 24-25. maja 1944, navodi se primer zarobljavanja pripadnika JVuO, koji podrazumeva streljanje nekoliko zarobljenika i puštanje na slobodu većine zarobljenih četnika. „Rezultat borbe je 12-15 mrtvih [četnika], oko 25 zarobljenih. Četiri smo zarobljenika streljali pošto smo utvrdili da su aktivni. Streljan je i jedan stražar, seljak iz Šepšina, za koga smo utvrdili da je dražinovac.”⁵⁰⁵

U izveštaju Komande SDS o događajima u Srbiji (27. maj 1944), pominje se borba kod Dubone. „U ovoj borbi komunisti su razbili četnike, od kojih su 32 zarobili, tri streljali, a šest je u borbi poginulo. Sa zarobljenih četnika skinuli su odelo pa ih potom pustili kućama zapretivši im da će ih

501 Isto, str. 236.

502 Бошко Крстић, *Јабланица и Пуста Рена у НОБ*, Бојник, 1978, стр. 332.

503 Војислав Ниччевић, *Петнаеста српска НО бригада*, Београд, 1991, стр. 18, 28.

504 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Београд, 1985, стр. 42-43.

505 *Зборник НОР-а, I/9*, Београд, 1954, стр. 11; Драгослав Димитријевић Бели, *Космајски партизани, I-II*, Београд, 1983, стр. II/251-252; Исидор Ђуновић, *н.д.*, стр. 192.

ubuduće streljati ako budu ponovo otišli u četničke odrede.”⁵⁰⁶ Puštanje grupe zarobljenih četnika u ovoj borbi potvrđuje četnički izvor: „Od naših vojnika koji su se predali, komunisti su streljali četiri, a ostale su najurili kući.”⁵⁰⁷ Istog dana, u blizini Šepšina, borci Kosmajskog NOP odreda suprotstavili su se četničkoj poteri. „Uhvaćena su četiri četnika, od kojih su tri mobilisana seljaka puštena kućama, a jedan aktivni četnik i zločinac je kažnjen [smrću].”⁵⁰⁸

Pripadnici Kosmajskog NOP odreda i 1. bataljona 2. šumadijske brigade NOVJ sukobili su se sa četnicima Smederevskog korpusa JVuO, između Selevca i Drugovca, 4. juna 1944:

„U ovoj borbi četnici su imali velike gubitke. Imali su 11 poginulih i više ranjenih. Osamnaest je bilo zarobljeno. No, to su bili mobilisani seljaci Selevčani, pa su ih pustili odmah kućama. I ovi koji su izginuli bili su mobilisani iz Selevca. Legalci-četnici su приметили da nisu hteli da se bore, pa su ih većinom oni sami pobili... Kad su [partizani] zarobljenike – mobilisane seljake iz Selevca – pustili kućama, odvojili su dvojicu legalaca – komandanta [3.] bataljona [3. (jaseničke) brigade Smederevskog korpusa JVuO] Timotija Jovanovića i njegovog zamenika Živana, pa su ih pred opštinom streljali... Posle ovog sukoba s četnicima, komandant [Kosmajskog NOP odreda] Ivan Stefanović Srba održao je u Selevcu zbor. Na zboru je bilo prisutno oko 2.000 građana.”⁵⁰⁹

Kako se čini, u ovoj borbi sa četničke strane, sem 3. brigade, učestvovali su i delovi 8. brigade Smederevskog korpusa JVuO. Istog dana, nakon primljenog izveštaja o navedenoj borbi, načelnik štaba Smederevskog korpusa JVuO, kapetan Mladen Radovanović, izdao je naređenje komandantu Velikooraske grupe brigada za napad na partizane u smederevskom kraju. U naredbi se izričito naređuje: „Pohvatane komuniste likvidirati na licu mesta.” Ovo ističem s obzirom na činjenicu da je kapetanu Radova-

506 *Зборник НОР-а, 1/21, Београд, 1965, стр. 696, 699-700.*

507 *Коста Николић, н.д., стр. 11/243.*

508 *Исидор Ђуновић, н.д., стр. 192-193.*

509 *Драгослав Димитријевић Бели, н.д., стр. 11/253; Мирно Оклобџија, Селевац кроз борбу и револуцију до победе, Селевац, 1979, стр. 150-151.*

Четници Корпуса горске гарде ЈВуО, након претрпљеног пораза у борби против партизана, 26. августа 1944, после муčenja стreljali су 11 становника Селевца, које су оптужили да су партизански сарадници. (Драгослав Димитријевић Бели, н.д., стр. 11/293; Мирно Оклобџија, н.д., стр. 161-162, Немања Девић, н.д., стр. 311).

noviću bilo poznato da je u pomenutoj borbi, istoga dana, grupa četnika pobegla sa bojišta i sačekala partizane kako bi im se predala, o čemu se izričito govori na početku Radovanovićeve naredbe. Sem toga, načelnik štaba Smederevskog korpusa u naredbi zahteva da se u planiranoj akciji u smederevskom kraju „komunisti i njihovi jataci unište bez milosti”.⁵¹⁰

Kako bi izbegli opkoljavanje od strane četničkih snaga, pripadnici Kosmajskog NOP odreda i 1. bataljona 2. šumadijske brigade NOVJ, sutradan su se prebacili u smederevsko Podunavlje. U selu Petrijevo, 6. juna, „razbili su jedan četnički bataljon”. U borbi su poginula tri četnika, četiri zarobljena su streljana, a isto toliko zarobljenih je pušteno kućama.⁵¹¹ „Iz Petrijeva su nastavili prema Udovicama, gde je uhvaćen i streljan jedan aktivni četnik. Jedna četa je upala u Seonu i tu je uhvatila i kaznila četiri petokolonaša i jednog dezertera.” Pripadnici ove dve partizanske jedinice, tokom 9-10. juna vratili su se u Dubonu i Šepšin, „gde su uhvatili, saslušali i streljali šest izdajnika i konfiskovali im imovinu potrebnu borcima”. Sutradan su u obližnjem Kovačevcu ubili trojicu seljaka.⁵¹²

Četnici pod komandom Svetozara Bogićevića su potom 11. jula izvršili opkoljavanje Kovačevca, uhvatili veći broj partizanskih simpatizera od kojih su petoricu streljani u Jagnjilu.⁵¹³ Tokom leta 1944. četnici su ubili 17 i tukli preko stotinu poimenice poznatih stanovnika Kovačevca.

Prema izveštaju Odeljenja za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, pripadnici JVuO su u jednoj narednoj borbi, vođenoj 22-23. juna, u blizini Dubone, streljali 13 zarobljenih partizana.⁵¹⁴ Već sam pomenuo da su partizani nakon borbe 24-25. maja, u Duboni, oslobodili dvadesetak zarobljenih četnika.

Iz navedenog možemo zaključiti da su partizani bili nemilosrdni prema saradnicima JVuO i kvislinških organa (prvenstveno je reč o istaknu-

510 *Zbornik NOR-a, XIV/3, Beograd, 1983, str. 675-676.*

Zanimljivo je da istoričar Kosta Nikolić u njegovoj doktorskoj disertaciji citira deo naredbe kaptana Radovanovića, pominjući predaju grupe četnika partizanima, pri čemu ne pominje da je komandant Radovanović u istoj naredbi u kojoj konstatuje da se njegovi vojnici predaju partizanima, naredio likvidaciju zarobljenih partizana i ubijanje njihovih simpatizera. (Kosta Nikolić, *n.d.*, str. II/227).

511 *Zbornik NOR-a, I/20, Beograd, 1965, str. 638.*

512 *Исидор Ђуковић, н.д., стр. 194-195.*

513 *AS, ZK, k.140, zl. br. 15861.*

514 *Zbornik NOR-a, I/21, Beograd, 1965, str. 726.*

tim članovima seoskih ravnogorskih odbora i zapovednicima lokalnih četničkih straža, u selima u kojima su zabeleženi zločini prema pripadnicima i simpatizerima NOP-a), kao i prema istaknutim pripadnicima JVuO, pogotovo onima koje su smatrali aktivnim organizatorima i vinovnicima stradanja pripadnika NOP-a. Ovakva pojava bila je karakteristična za čitavu Srbiju i svakako je treba posmatrati u kontekstu ratnih sukoba koji su u Šumadiji pre septembra 1944. podrazumevali gotovo svakodnevne napade i potere JVuO protiv partizanskih jedinica, u čemu su četnici često imali pomoć od strane kvislinških oružanih snaga. S druge strane, partizani su u Šumadiji tokom 1944. bili korektni prema zarobljenim pripadnicima JVuO koji nisu dobrovoljno stupili u redove četničkih jedinica, odnosno koji su mobilisani pod različitim oblicima pritiska. Ovo je takođe bilo karakteristično za čitavo područje Srbije. Treba napomenuti da je u napadima partizana na četnike, kao i u napadima četnika na partizane, tokom 1944, izgинуo velik broj mobilisanih seljaka, pripadnika JVuO. Odgovornost za njihovo stradanje znatnim delom snose lokalne komande JVuO koje su vršile prisilnu mobilizaciju koja je bila praćena raznim oblicima ucenjivanja i nasilja nad onima koji su izbegavali mobilizaciju.⁵¹⁵

Delatnost četničkih snaga koja je podrazumevala svakodnevne napade na partizanske jedinice ili manje grupe partizanskih ilegalaca i učestale pretrese sela naklonjenih partizanima i teror nad simpatizerima NOP-a, bili su glavni kamen spoticanja za razvoj NOP-a u Šumadiji i severozapadnoj Srbiji. U osujećivanju razvoja oružanih snaga NOP-a u tom delu Srbije četnici su 1943-1944. učinili mnogo više nego oružane snage kvislinške vlade ili oružane snage okupatora. Zapravo, ovo je bila osnovna delatnost

515 Navodim nekoliko primera iz trsteničkog i kruševačkog kraja. Dušan Jakovljević iz Lozne pokraj Trstenika prinudno je mobilisan 9. oktobra 1944. i poginuo je već 13. oktobra. Njegov komšija Miloš Nedeljčević ističe: „Bio sam prisutan kada je četovođa Rajko Jovanović izdao naređenje da se nasilno Dušan mobilize, a ako neće da ide na teren da se odmah ubije. Dušan se kolebao i nije hteo da ide u četnike već je hteo tad da ode u partizane, ali nije smeo jer bi mu Rajko ubio celu porodicu.“ (AS, ZK, k. 144, zl. br. 483). Milan Lazić, komandant bataljona 2. rasinske brigade tokom maja 1944. zlostavljao je članove nekoliko porodica u selu Trubarevu pokraj Kruševca kako bi ucenio njihove odbegle članove da stupe u četnike. Seljak Nikola Pavlović svedočio je 1945. kako je Lazić uhapsio njegovu ženu Radunku „i terao je dva dana sa sobom kao taoca dok mu se ja nisam javio na njegovu mobilizaciju“. U istom selu Lazić je tukao Staniju Grašić kako bi prokazala muža Stanislava koji je pobjegao iz četnika. Takođe, uhvatio je staricu Milojku Stanjević i držao je kao taoca tri dana kako bi ucenio njenog unuka da se odazove na mobilizaciju. U istom selu je tukao i opljačkao bračni par Vitomira i Jevdokiju Jocić kako bi primorao njihovog sina Tihomira da se vrati u četnike.“ (AS, ZK, k. 144, zl. br. 1232, 1233).

JVuO na tlu ruralne Srbije. Ovakva četnička delatnost prvenstveno je išla na ruku nemačkom okupatoru kome nikako nije odgovaralo narastanje partizanskog pokreta u Srbiji, budući da je okupatoru od presudne važnosti bilo da osigura putne i železničke komunikacije između Panonije i juga Balkanskog poluostrva, radi transporta trupa i ratnog materijala.

Borci Kosmajskog NOP odreda su 19. juna 1944, u selu Dražanj, pokraj Grocke, zarobili „osam mobilisanih seljaka [četnika] koji su pušteni”.⁵¹⁶ Odred je 26. juna 1944. vodio borbu protiv delova Smederevskog korpusa JVuO, u blizini Drugovca. Kosmajski partizani su zarobili sedam mobilisanih seljaka koje su pustili na slobodu.⁵¹⁷

Pripadnici 2. šumadijske brigade NOVJ, 30. juna, napali su četnike u selu Darosava, pokraj Arandjelovca. U napadu je poginulo 13 i zarobljeno 29 četnika, pripadnika Korpusa gorske garde JVuO. „Mobilisani seljaci odmah su pušteni kućama, a aktivni četnici saslušani i kažnjeni.”⁵¹⁸ Živoмир Nestorović, borac ove partizanske jedinice i učesnik događaja, takođe navodi: „Većinu zarobljenih četnika pustili smo na slobodu, jer su bili nasilno mobilisani seljaci.” Puštenim četnicima je, kako ističe Nestorović, zaprećeno da se više ne odazivaju četničkim mobilizacijama, jer na taj način ugrožavaju živote partizana. Prethodno im je ponuđeno da ostanu u partizanskim redovima, što su ovi odbili, zbog straha da se četnici ne svete njihovim porodicama. „Vi znate kako su nas [četnici] uvrstili u njihove redove! A da ih ne volimo i da ne pucamo u vas, dokazujemo predajom i neogaravljenim cevima pušaka. Tako je, smatramo, dobro i za nas i za vas. Stupanjem u četnike spašavamo svoje porodice, a predajom snabdevamo vas oružjem i municijom.” Naredne noći, četnici su, zbog osvete za pretrpljeni poraz, u Darosavi spalili tri kuće i ubili četiri žene, simpatizerke NOP-a.⁵¹⁹ Vredi napomenuti da su četnici Korpusa gorske garde prethodno, u danima nakon poraza koji su naneli 2. šumadijskoj brigadi, u blizini Darosave, u borbi koja se odigrala 16. maja 1944, poklali najmanje šest zarobljenih partizana, u selu Rudovica, pokraj Lazarevca. Prethodno

516 Драгослав Димитријевић Бели, *н.д.*, стр. II/256.

517 Исидор Ђуновић, *н.д.*, стр. 223.

518 *Исто*, стр. 218.

U izveštaju OK KPJ Arandelovac (1. jul 1944), navodi se da je u borbi u Darosavi poginulo 18 i zarobljeno 26 četnika. (*Зборник НОП-а, I/20*, Београд, 1965, стр. 654-655).

519 Живомир Несторовић, *н.д.*, стр. 352-354.

su u blizini Darosave zaklali dve ranjene pripadnice NOP-a i najmanje trojicu zarobljenih partizana. U borbi vođenoj 16. maja, poginuo je 21 partizan.⁵²⁰

U blizini sela Lunjevac, pokraj Smedereva, pripadnici Kosmajskog NOP odreda 3. jula 1944. zarobili su „šest mobilisanih četnika – seljaka”, boraca 5. (smederevske) brigade Smederevskog korpusa JVuO, „koji su odmah pušteni kućama”.⁵²¹

U borbi koju su 2. šumadijska brigada i Kosmajski partizanski odred vodili protiv delova Avalskog, Smederevskog i Korpusa gorske garde JVuO, 6-7. jula 1944, između Drugovca i Malog Orašja, četnicima je nanet značajan poraz. U napadu na partizane, četnici su pretrpeli znatne gubitke: navodno čak 102 poginula borca, među kojima 16 oficira, što je svakako uvećana brojka.⁵²² U ovoj borbi zarobljeno je 13 četnika – „mobilisani seljaci koji su pušteni kućama”, i pored činjenice da je u borbi poginulo 11 i ranjeno 16 partizana.⁵²³ Pripadnici 2. šumadijske brigade su u noći 12-13. jula 1944, u Dudovici i Čibutkovici, južno od Lazarevca, naneli poraz četnicima i „zarobili 20 mobilisanih seljaka koji su pušteni kućama”.⁵²⁴

Niški i Zaječarski okrug

Pripadnici 9. srpske brigade i Niškog partizanskog odreda, 8. juna 1944, na padinama planine Bukovik, u blizini sela Gornji Krupac i Lipovac, sukobili su se sa pripadnicima Timočkog i Deligradskog korpusa JVuO. „Četnici su poraženi i primorani na bekstvo... Deveta brigada i Niški partizanski odred imali su 12 poginulih i oko 20 ranjenih boraca... Zarobljeno je oko 100 četnika – mobilisanih seljaka, od kojih je 30 dobrovoljno prišlo partizanima. Ostali su pušteni kućama.”⁵²⁵

520 Исто, стр. 340; Исидор Ђуновић, н.д., стр. 178, 181; Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 689.

521 Драгослав Димитријевић Бели, н.д., стр. II/263-264.

522 Живомир Несторовић, н.д., стр. 366.

523 Зборник НОР-а, I/9, Београд, 1954, стр. 125-126; Исидор Ђуновић, н.д., стр. 227.

524 Исидор Ђуновић, н.д., стр. 237.

525 Девета српска ударна бригада у строју и с народом. Спомен књига, (ур. Слободан Босиљчић и др.), Београд-Зajeчар-Бор, 1995, стр. 22.

O korektnom odnosu partizana prema zarobljenim četnicima, početkom juna 1944, svedoče podaci iz izveštaja potpukovnika Ljubomira Jovanovića Patka, zapovednika Štaba Timočkog korpusa JVuO Draži Mihailoviću (5. avgust 1944). Jovanović navodi da su partizani 3. juna 1944. zauzeli selo Resnik pokraj Sokobanje i „razoružali nekoliko vojnika Banjske brigade, koji nisu dali nikakav otpor i koje su partizani odmah pustili kućama, u cilju korisne propagande po njih i razaranja naših jedinica”:

„Napominjem, odmah po dolasku u Banjski srez, čuo sam čak da se u redovima starešina toga korpusa (Deligradski korpus JVuO, *nap. aut.*) sa zadovoljstvom i izvesnim olakšanjem govori: 'kako partizani ne ubijaju, već naše vojnike, koji se predaju, razoružavaju i puštaju!'”⁵²⁶

Borci 12. srpske brigade 22. srpske divizije su u borbi u selu Konopnica, pokraj Vlasotinca, 9-10. jula 1944, izbacili iz stroja nekoliko desetina pripadnika Vlasinskog i Čegarskog korpusa JVuO, od kojih navodno 30 poginulih. „Zarobljeno je nekoliko mobilisanih četnika bez oružja, koji su odmah pušteni kućama.”⁵²⁷

Pripadnici 10. i 11. srpske brigade 22. srpske divizije NOVJ, u borbi protiv JVuO na području Zaplanja, 12. jula 1944. naneli su znatne gubitke protivniku. „Dvadeset druga divizija nanela je teške gubitke četničkim snagama. Ubila je 66, a zarobila 184 čoveka. Demoralisani četnici napuštali su jedinice i vraćali se kućama. Od zarobljenih, 43 su dobrovoljno ušla u sastav 10. brigade [prema podacima iz operacijskog dnevnika 10. srpske brigade].”⁵²⁸

O odnosu partizana prema zarobljenim četnicima Timočkog korpusa JVuO, svedoči naređenje komandanta Homoljske jurišne brigade Timočkog korpusa JVuO, poručnika Blagoja Radovanovića (10. jun 1944), u kome se ističe kako komunisti zarobljavaju pripadnike četničkih jedinica, „pa potom ih puste sa motivacijom da oni ne žele da uništavaju srpski

Prema podacima istoričarâ Dragoljuba Mirčetića i Miroslava Milovanovića, pripadnici NOVJ su u ovoj borbi zarobili „150 četnika, od kojih je većina, posle razoružavanja, puštena na slobodu”. (Dragoljub Ж. Мирчетић, Мирослав М. Миловановић, *Општина Алексинац у Народно-ослободилачној борби и социјалистичкој револуцији*, Алексинац, 1982, стр. 256).

526 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 50.

527 Драгољуб Мирчетић, *12. српска НОУ бригада*, Београд, 1991, стр. 52; Петар Станковић Љуба, *Власотинце и околна у ратовима и револуцији 1903-1945*, Власотинце, 1979, стр. 149-150.

528 Живојин Николић Брна, *22. српска дивизија*, Београд, 1972, стр. 168.

narod. To seljak vidi i posle prepričava i drugima kako su komunisti dobri i kako oni ne ubijaju ljude kad ih zarobe i tome slično, što sve ide u prilog komunističke podmukle i lukave propagande.”⁵²⁹

Snage 23. srpske divizije su 21-22. juna 1944. „ovladale pl. Bukovikom i odbacile jedinice Krajinskog četničkog korpusa D.M. na pl. Rožanj. Četnici su imali oko 40 mrtvih i 50 zarobljenih, od kojih je 24 prešlo u jedinice NOVJ. Tada su jedinice NOVJ zarobile štab jedne četničke brigade. Posle obavljenog suđenja nad njima je izvršena smrtna kazna.”⁵³⁰ Ovo je karakterističan primer postupka prema četnicima zarobljenim tokom i nakon borbe: oficiri i počinioci zločina se streljaju, dok se običnim borbicima ostavljaju dve mogućnosti: da stupe u partizane ili da se razoružani vrate kućama.

Navedena borba je bila prva od dve velike borbe koje su snage 23. srpske divizije u leto 1944. vodile protiv snaga JVuO, na planini Bukovik. U obe borbe, malobrojnije partizanske snage nanele su težak poraz četnicima. U borbi 21-22. juna razbijeni su Homoljska jurišna brigada Krajinskog korpusa i 2. boljevačka brigada Timočkog korpusa i zarobljen je Štab Zviške brigade JVuO.⁵³¹ Poznata su imena četiri borca 7. srpske brigade 23. srpske divizije koji su poginuli na Bukoviku, 22. juna. Nekoliko dana nakon ove borbe, četnici su u selu Seselac, pokraj Soko Banje, otkrili nekoliko ranjenika i dvojicu bolničara 23. srpske brigade, koje su potom streljali.⁵³²

Prema podacima iz operacijskog dnevnika Glavnog štaba NOV i PO Srbije (20. avgust 1944), 13. jula 1944, prilikom opkoljavanja dela 2. boljevačke brigade JVuO u selu Mali Izvor, pokraj Boljevca, „predao se komandant Boljevačke četničke brigade poručnik Tića sa 40 četnika. Tića je prišao nama.”⁵³³ Ljubomir Jovanović Patak, komandant Timočkog korpusa JVuO i Miloš Ilić, komandant 3. bataljona 2. boljevačke brigade, naredili su 13. jula streljanje trojice dezertera iz 2. boljevačke brigade –

⁵²⁹ *Zbornik NOR-a, XIV/3, Beograd, 1983, str. 684.*

⁵³⁰ *Nikola Račić, n.d., str. 702.*

⁵³¹ *Радован Петровић, „Бож на Буковину”, Седма српска ударна бригада. Зборник сећања, (ур. Мишо Мартиновић), Београд, 1988, стр. 157.*

⁵³² *Ђура Златковић, Милош Бакић, Седма српска бригада, Ниш, 1986, стр. 470-501.*

⁵³³ *Исто, стр. 410.*

mladića iz selâ Osnić i Dobrujevac, prethodno prinudno mobilisanih u četnike, koji su pobjegli iz borbe u Malom Izvoru.⁵³⁴

Pripadnici 7. srpske brigade 15. jula 1944, u borbi protiv četnika Knjaževačkog korpusa JVuO, u selu Mužinac, zarobili su „24 naoružana četnika”. „Pošto je zarobljenim četnicima oduzeto oružje i sa njima politički diskutovano, pušteni su kućama.” Delovi 7. srpske brigade su 25. jula 1944, u blizini sela Rujevica, pokraj Soko Banje, zarobili „60 mobilisanih četnika iz okoline Ćuprije”. „Tom prilikom je trojicu vezanih ljudi koji su očekivali presudu 'četničkog suda' zbog 'izbegavanja vojne obaveze' oslobodio. Jedan od njih bio je lekar dr Pavlimir Sekulić. Gotovo svi zarobljenici dobrovoljno su se priključili brigadama 23. udarne divizije, a dr Sekulić je ostao pri divizijskoj bolnici koja je toga dana imala veliki broj ranjenika.”⁵³⁵

U naređenju Glavnog štaba NOV i PO Srbije (25. jul 1944) štabovima 21, 24. i 25. srpske divizije, za dejstva na području istočne Srbije, decidirano se zahteva: „Prema stanovništvu postupak treba da bude krajnje korektan i prema njemu ne primenjivati nikakve represalije. Zarobljenike odmah razoružavati i slati kućama, a po potrebi ih upotrebiti kao putovođe.”⁵³⁶

Prema podacima iz literature, jedinice 23. srpske divizije, na području istočne Srbije, od 21. juna do 31. jula 1944, zarobile su 787 četnika. „Zarobljeni četnici, osim poznatih zlikovaca, pušteni su svojim kućama. Jedan broj od oko 200 njih izrazili su želju da stupe u 23. NOU diviziju.”⁵³⁷

Prema izveštaju Glavnog štaba NOV i PO Srbije šefu sovjetske vojne misije pri Glavnom štabu (14. septembar 1944), pripadnici 23. srpske divizije NOVJ, 28. jula 1944. kod sela Ravna, pokraj Knjaževca, zarobili

534 AJ, DK, 110, f. 443, s. 180-182.

535 Тура Златковић, Милош Бакић, *н.д.*, стр. 174, 183.

536 *Зборник НОР-а*, I/9, Београд, 1953, стр. 36.

Ovaj zahtev je ponovljen u naređenju Štaba 25. srpske divizije od 6. avgusta 1944. (*Isto*, стр. 199).

537 Светислав Миладиновић Славно, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, Београд, 1982, стр. 165.

su „dva četnička bataljona sa komandantima u jačini oko 200 ljudi. Sto od ovih javilo se u našu vojsku.”⁵³⁸

U izveštaju OK KPJ za Zaječar (7. avgust 1944), o prelasku 9. srpske brigade sa niškog područja na teren Timočke krajine, navodi se sledeće: „Sela su nas oduševljeno dočekala, a redovno sa čitavim selom čekali su nas i dražinovski komandanti i pretsednici, koji su bili oduševljeni da partizani nikog ne ubijaju. Tako su nas sačekali i pojedinci koji su bili čak vrlo aktivni dražinovski saradnici, što je znak njihove demoralizacije. Dražinovske pozadinske organizacije su se većim delom raspale, a ono što je ostalo ne funkcioniše. Što se tiče vojnih dražinovskih grupa, koje su na terenu Timoka i Zaglavka, takođe su mnoge oslabljene i još više demoralisane (dva cela bataljona Knjaževačkog korpusa zajedno sa komandantima predali su se bez ijednog metka).”⁵³⁹

Novopazarski okrug

U relaciji Štaba 4. proleterske (sandžačke) brigade (10. jul 1944) o borbama sa četnicima oko Nove Varoši, 4-6. jula 1944, navodi se da su u borbama četnici imali „18 mrtvih, šest zarobljenih, od kojih su se tri dobrovoljno javila u našu vojsku, a ostali su pušteni”.⁵⁴⁰

U izveštaju Štaba 4. sandžačke brigade Štabu 37. sandžačke divizije NOVJ (2. avgust 1944), o borbama sa četnicima u selu Kratovo, pokraj Priboja, navodi se da su četnici imali „osam zarobljenih, od kojih je jedan strijeljan, a ostali su [prihvaćeni] u našim bataljonima”.⁵⁴¹ U izveštaju Štaba 37. sandžačke divizije (5. avgust 1944), navodi se da su jedinice divizije od 26. jula do 5. avgusta 1944. zarobile 26 pripadnika JVuO i Muslimanske milicije. „Neprijateljske zarobljene vojnike (četnike i milicajce), pošto su silom bili mobilisani, uvrstili smo u redove naše vojske”.⁵⁴²

538 *Зборник НОР-а, I/20, Београд, 1965, стр. 702-703.*

539 *Источна Србија у рату и револуцији 1944-1945. Зборник докумената, I-II, (пр. Милан Борковић), Зaječар, 1981, стр. II/93.*

540 *Зборник НОР-а, I/16, Београд, 1958, стр. 592.*

541 *Исто, стр. 617.*

542 *Исто, стр. 622.*

Pripadnici 2. krajiške brigade 31. jula 1944, u selu Donja Jošanica, pokraj Novog Pazara, zarobili su 48 pripadnika 5. policijskog puka (tzv. Šucpolicija) sastavljenog od lokalnih muslimanskih stanovnika. „Od zarobljenika se 21 javio da ostane u našoj vojsci. Neki su dezertirali, ali je veći broj ostao sa nama do kraja rata, a neki su poginuli. Bili su to veoma dobri borci.”⁵⁴³

Prema podacima iz operacijskog dnevnika 17. istočnobosanske divizije (20. avgust 1944), njeni pripadnici su 1. avgusta 1944, na području Tutina zarobili veći broj pripadnika Muslimanske milicije. „Zarobljeno je 52 neprijateljska vojnika od kojih su 4 Nijemca, a ostalo muslimani iz ovih krajeva. U naše redove javilo se dobrovoljno 21, streljano 14 bandita (od kojih 4 Nijemca), a ostalo pušteno kućama.”⁵⁴⁴ Navedene podatke dopunjavaju podaci iz monografije 6. istočnobosanske brigade, koja je bila pod komandom 17. istočnobosanske divizije. U monografiji se navodi da je brigada neimenovanog datuma (verovatno je reč o početku avgusta 1944), kao prethodnica divizije, „vodila borbe sa Muslimanskom milicijom”. U ovoj borbi poginula su dva borca. „Mobilisano je 10 mladića (verovatno je reč o zarobljenim pripadnicima Muslimanske milicije, *nap. aut.*), dok ih je 18 sa dva puškomitraljesca došlo u brigadu dobrovoljno. Oni su od ranije bili na okupu i izvodili su u Sandžaku manje akcije.”⁵⁴⁵ Najverovatnije je reč o pripadnicima Muslimanske milicije koji su se prethodno odmetnuli iz matične formacije, čekajući dolazak partizana.

Borbe na Kopaoniku

Borbe između NOVJ i JVuO na Kopaoniku, početkom avgusta 1944, predstavljaju trajnu prekretnicu u odmeravanju snaga između ove dve formacije. Nakon partizanske pobeđe na Kopaoniku četnici nisu partizanima naneli nijedan poraz koji bi se mogao meriti sa četničkim porazom

543 Pero Knežević, „Sa operativnom grupom divizija u Srbiju”, *Druga krajiška brigada. Ratna sjećanja*, (ur. Snežana Trmušić), Beograd, 1988, str. 710.

544 *Зборник НОР-а, 1/9*, Beograd, 1954, str. 506.

545 Руди Петовар, Саво Тркић, *Шеста пролетерска источнбосанска бригада*, Beograd, 1982, str. 510.

na Kopaoniku.⁵⁴⁶ Poraz koji su jedinice Rasinskog korpusa JVuO i SDS Kruševačkog okruga 21. septembra 1944. nanele jedinicama 2. proleterske brigade nije imao presudnu važnost u odmeravanju snaga između NOVJ i JVuO jer je glavnina divizija NOVJ (1. proleterski i 12. proleterski korpus) prethodnih dana potisnula snage JVuO iz basena Kolubare i severne Šumadije.

Snage JVuO koncentrisane na Kopaoniku i na području severoistočno od ove planine, tokom prve polovine avgusta 1944, angažovane su u okviru vojnih operacija nemačkog okupatora. Četničke snage angažovane na Kopaoniku bile su pod komandom Dragoslava Račića (4. grupa jurišnih korpusa). Reč je o najoperativnijim snagama JVuO, uglavnom sa područja zapadne Srbije i Šumadije. Međutim, četnički štabovi su uoči borbi na Kopaoniku mobilisali velik broj mladića, naročito u slivu Zapadne Morave, i angažovali ih na Kopaoniku.

Nemački izvori su za 4. jurišnu grupu korpusa koristili naziv – „Borbena grupe 'Weyel'”, po majoru Erihu Vejelu (Erich Weyel), nemačkom oficiru za vezu pri Račićevom štabu.⁵⁴⁷ Nemačka strana je prisluškivanjem partizanske radio-veze bila u prilici da sazna glavne pravce nastupanja Operativne grupe divizija NOVJ pod komandom Peke Dapčevića. Zbog nedostatka vlastitih snaga Nemci su nameravali da na partizane koji su nadirali iz Bosne i Crne Gore usmere snage JVuO. Zauzvrat četnici su bili snabdevani nemačkom municijom.

U izveštaju Vrhovne komande Vermahta za 6. avgust 1944. navodi se da „protiv neprijatelja, koji se na nekim mestima probio preko Ibra, nastu-

546 Četnici su tokom *Bitke za Srbiju* partizanima naneli samo jedan relevantan poraz. Reč je o neuspehu snaga 2. proleterske divizije 21. septembra 1944. u borbama kod Kruševca. Međutim, u ovim borbama nije učestvovala glavnina operativnih partizanskih jedinica (1. proleterski i 12. proleterski korpus) koje su tada nastupale ka Beogradu već samo četiri bataljona 2. proleterske divizije, na sporednom pravcu nastupanja partizanskih snaga. O borbama kod Kruševca biće više reči u nastavku.

547 O vojnoj saradnji četnika i Vermahta u proleće i leto 1944: Gaj Trifković, „The Key to the Balkans: The Battle for Serbia 1944.”, *The Journal for Slavic Military Studies*, XXVIII, 3/2015, London, 2015, str. 524-555. U Felberovom raportu fon Vajhsu (13. maj 1944), navodi se da „četnici uvjeravaju da su prekinuli sve neprijateljske aktivnosti prema Nijemcima, te da su spremni boriti se protiv komunista do konačne pobjede. Operacije vode, sa četničke strane Neško Nedić (načelnik Štaba 4. grupe jurišnih korpusa, *nap. aut.*), a sa njemačke major Vejel. Iz razgovora vođenih na bojnomoj polju se vidi da su vode poput Kalabića i Rakovića voljni saradivati sa Nijemcima. [Četničko] ljudstvo često ima prijateljski pristup, samo rijetko se vide neprijateljska lica.” (NAW, T-501, r. 256, s. 723).

pa četnička grupa Weyel”.⁵⁴⁸ Drugi četnički delovi takođe su se tokom prve polovine avgusta stavljali pod nemačku komandu u okviru vojnih operacija koje koordinisao okupator. Tako se, na primer, u dnevnom izveštaju Armijske grupe „F”, kao i u izveštaju Komande Jugoistoka Vrhovnoj komandi Vermahta (oba izveštaja poslata su 10. avgusta 1944), navodi da se „četnička grupa Keserović (Rasinsko-toplička grupa korpusa JVuO, *nap. aut.*) dobrovoljno stavila pod komandu borbene grupe 'Diesner'”.⁵⁴⁹

U ovom poglavlju neće biti reči o toku borbi i rasporedu jedinica dve strane na Kopaoniku budući da to nije teme ovog dela knjige već će biti ukazano na primere poštede i premobilizacije zarobljenih četnika.

Borci 15. majevičke brigade 17. istočnobosanske divizije, tokom borbi na Kopaoniku 8. avgusta 1944. zarobili su oko 150 pripadnika JVuO. Prema podacima iz operacijskog dnevnika 17. istočnobosanske divizije, „od [150] zarobljenih četnika većina se javila u naše redove.”⁵⁵⁰ Borci 4. krajiške brigade su istog dana u borbi protiv JVuO na Kopaoniku (područje sela Bećirovac i Ledenice) zarobili 315 četnika („broj zarobljenika se kasnije povećao”). „Najveći dio zarobljenih bili su prisilno mobilisani seljaci sa kojima je razgovarano o tome da mogu odmah da ostanu u brigadi, ali su gotovo svi pošli kućama.”⁵⁵¹ Prethodni podatak, koji je naveden u sećanjima Milutina Morača, komandanta 5. krajiške divizije, u određenoj je koliziji sa primarnim partizanskim izvorima, budući da primarni izvori navode da se veći broj zarobljenih četnika dobrovoljno prijavio u partizane. Prema podacima iz operacijskog dnevnika Operativne grupe divizija NOVJ (20. avgust 1944), jedinice 5. krajiške divizije (odnosno 4. krajiška brigada) 8. avgusta, u borbama protiv JVuO na Kopaoniku, zarobile su 285 četnika. „Veći broj zarobljenih četnika prijavio se u našu vojsku.”⁵⁵²

548 NAW, T-78, r. 332, s. 6289514.

549 NAW, T-311, r. 192, s. 434; NAW, T-78, r. 332, s. 6289541.

550 *Зборник НОР-а, I/9*, Београд, 1954, стр. 518; Milenko Ružojčić, „Naprijed za slobodu Srbije”, *Петнаеста мајевичка бригада. Сјећања и чланци*, (ur. Zdravko Antonić), Београд, 1979, стр. 360-361.

551 Milutin Morača, „Na borbenom putu od Čakora do Beograda”, *Четврта крајишка народноослободилачка ударна бригада. Зборник сјећања*, II, (ur. Stojan Kesić), Београд, 1984, стр. 405.

552 *Зборник НОР-а, I/9*, Београд, 1954, стр. 473.

Očigledno da je većinu četnika koje su zarobili jedinice pod komandom Štaba 5. krajiške divizije, zarobili pripadnici 4. krajiške brigade, pri čemu je jasno da je broj zarobljenih četnika na Kopaoniku 8. avgusta 1944, od strane ove brigade, približniji broji od 285, nego broji od 315.

Prema podacima iz operacijskog dnevnika Glavnog štaba NOV i PO Srbije, „jedinice pod komandom general-lajtnanta Peka Dapčevića” (Operativna grupa divizija), 8. avgusta, u borbama na Kopaoniku, imale su sledeći učinak: „ubijeno je 292, ranjeno 340 i zarobljeno 222 četnika, od kojih 150 prišlo NOV” (ubijeni četnici su zapravo, poginuli četnici).⁵⁵³

Pripadnici 2. krajiške brigade su 8. avgusta, u borbama protiv JVuO na Kopaoniku, zarobili „oko 70 četnika”. „Većinom su to bili mobilisani seljaci, ali je među njima bilo i desetak aktivnih četnika ’bradonja’ i oficira. Po prikupljanju, zarobljenici su postrojeni i ’bradonje’ izdvojene. Pala je odluka da se oni strijeljaju, jer su nam prije dva dana kod Brzeća sjekirama pobili teške i nepokretne ranjenike.”⁵⁵⁴

Julka Mešterović, partizanska lekarka, zabeležila je u dnevniku (9. avgust 1944) podatak o zarobljavanju veće grupe četnika:

„Iz Blaževa smo noću stigli u Ravnište, gde smo do nogu potukli četnike. U manjim i većim grupama bežali su razbijeni četnici po Kopaoniku. Jednu grupu od oko 300 zarobili smo. Među njima sam našla mnogo ljudi iz Osladića, Miličiniće i Počute (sela u okolini Valjeva, *nap. aut.*). To su uglavnom bili nekadašnji partizani koje su četničke trojke prisilile da pođu sa njima.”⁵⁵⁵

Savo Trikić, komandant 6. istočnobosanske brigade u vreme boravka ove jedinice u Srbiji, u monografiji brigade opisao je postupak prema zarobljenim četnicima, koji se nije razlikovao od postupka drugih jedinica NOVJ:

„Sa zarobljenim četnicima na Kopaoniku i u Župi postupali smo kao i u drugim krajevima – puštani su kućama i primani u jedinice, dok su zlikovci i koljači sa dosta uspjeha hvatani i sprovedeni u više komande da im se sudi.”⁵⁵⁶

553 *Зборник НОР-а*, I/9, Београд, 1954, стр. 451.

554 Pero Knežević, „Bitka na Kopaoniku”, *Druga krajiška brigada. Ratna sjećanja*, (ur. Snežana Tmušić), Beograd, 1988, str. 740.

„Četnici su upali u selo Brzeće, u kojem se upravo bila smjestila brigadna bolnica i intendantura. Zarobili su dio teških i nepokretnih ranjenika i nekoliko bolničarki i sve su ih poubijali na zvijski način.” (*Isto*, str. 736).

555 Јулка Мештеровић, *Ленкарев дневник*, Београд, 1968, стр. 318-320.

556 Руди Петовар, *Саво Трикић, н.д.*, стр. 526.

U izveštaju komandanta Operativne grupe divizija NOVJ, Peke Dapčevića, Vrhovnom štabu NOV i POJ (11. avgust 1944), navode se sledeći podaci o gubicima JVuO u borbama na Kopaoniku: „Poslije završenog čišćenja Kopaonika broj neprijateljskih žrtava se popeo na 522 mrtva, 637 zarobljenih i oko 500 ranjenih.”⁵⁵⁷ Ove brojke, a naročito brojke mrtvih i ranjenih, verovatno su uveličane. Na osnovu prethodno navedenih podataka može se zaključiti da je većina zarobljenih četnika u borbama na Kopaoniku – puštena ili premobilisana nakon zarobljavanja.

Prema podacima iz operativnog dnevnika Glavnog štaba NOV i PO Srbije (10. avgust 1944), jedinice Operativne grupe divizija (2. proleterska, 5. krajiška i 17. istočnobosanska divizija) i 23. srpska divizija, od 23. jula do 9. avgusta, na području Toplice, Ibra i Kopaonika, zarobile su 674 četnika od kojih je „veći broj prišao NOV”. Isti izvor navodi da su navedene snage u tom razdoblju izbacile iz stroja 583 poginula i oko 500 ranjenih četnika.⁵⁵⁸

Prema nemačkim izvorima, snage „lojalnih četnika”, odnosno jedinice JVuO koje su blisko sarađivale sa okupatorom, na tlu Srbije, od 15. jula do 15. avgusta 1944. imale su gubitke od 406 poginulih, 763 ranjenih i 43 nestala borca.⁵⁵⁹ U taj pregled nisu uračunati dezerteri i prebezi, niti su uračunati „gubici četnika koji se samostalno bore protiv komunista”, kako se navodi u izvoru.

Korektan odnos prema zarobljenim četnicima, tokom višedневnih borbi na području Kopaonika, dodatno pada u oči ako uzmemo u obzir da partizani u ovim borbama nisu imali zanemarljive gubitke. Prema izveštaju Štaba 2. jurišnog korpusa JVuO komandantu 4. grupe jurišnih korpusa JVuO (14. avgust 1944), snage ovog korpusa su u periodu od 6. do 9. avgusta nanele sledeće gubitke partizanima: „78 mrtvih, tri zarobljena i više ranjenih”.⁵⁶⁰ Prema podacima iz operacijskog dnevnika Operativne grupe divizija NOVJ, u borbama protiv 4. grupe jurišnih korpusa JVuO, 6-9. avgusta, ova partizanska grupa je imala sledeće gubitke: 26 mrtvih, 55

557 *Zbornik NOR-a, II/13, Beograd, 1982, str. 647.*

558 *Зборник НОР-а, I/9, Београд, 1954, стр. 452.*

559 NAW, T-311, r. 195, s. 968; *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944*, (pr. Jovan Marjanović), Beograd, 1976, str. 116.

560 *Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 116.*

ranjenih i 2 nestala.⁵⁶¹ Realan broj poginulih partizana nalazi se između dve navedene brojke.

Prema podacima Štaba 2. jurišnog korpusa JVuO (14. avgust 1944), iz 3. šumadijske brigade JVuO, 7. avgusta, prilikom borbi na Kopaoniku, „pobeglo je 124 vojnika”. Ovaj podatak predstavlja indirektnu potvrdu podataka o predaji većeg broja četnika u navedenim okolnostima. Prema podacima iste provenijencije, nakon avgustovskih borbi na Kopaoniku, uhvaćena su sedmorica četnika koji su dezertirali iz Kosmajске brigade, nakon čega su streljani po naređenju četničke komande.⁵⁶²

Kao zanimljiva ilustraciju odnosa prisilno mobilisanih seljaka u redovima JVuO prema vojnim zadacima, može poslužiti svedočenje Jovana Gudurića, stanovnika sela Atenica pokraj Čačka, koji je bio učesnik borbe na Kopaoniku. Gudurić tvrdi da su četnički korpusi bili „više razbijeni iznutra, od nas nasilno mobilisanih, nego od samih partizana, jer smo se masovno predavali partizanima” i dodaje:

„Kad su naši Trnavci (stanovnici naselja u Trnavskom srezu, *nap. aut.*) i drugi počeli da beže pre borbe i da bacaju oružje, naišli su na Žičku brigadu, koja nas je vraćala nazad pod pretnjom smrti. Mi nasilno mobilisani, skoro polovina, nismo imali oružje. Stalni četnici razlikovali su se od nas, jer su nosili duge kose i brade, neki samo dugu kosu, a neki samo brade. Kad je nastala borba i počelo bežanje, tad su se i stari četnici šišali i brijali nasuvo, pa ih je bilo žalosno gledati.”⁵⁶³

Ibarski basen

Dolaskom jedinica Operativne grupe divizija NOVJ na područje Ibra i Kopaonika, početkom avgusta 1944, započeo je masovan prelazak boraca 2. kosovskog korpusa JVuO u redove obnovljenog Ibarskog NOP odreda. U operacijskom dnevniku 2. proleterske divizije (6. avgust 1944) navodi se sledeće: „Sa našim snagama stupio je u vezu komandant četničke Ibarske brigade p.poručnik Aleksandar Nedeljković. Isti je izrazio želju da sa

561 *Зборник НОР-а, I/9, Београд, 1954, док. 179.*

562 *Зборник НОР-а, XIV/4, Београд, 1985, стр. 116-117.*

563 Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Непокорени. Монографија Атенице и Кулиноваца*, Чачак, 1981, стр. 389.

svojim ljudstvom ima želju da stupi u našu vojsku. Radi toga jedan bataljon 2. proleterske brigade ostao sa njim da održi zbor u cilju prikupljanja ljudstva za našu vojsku.”⁵⁶⁴ Prema sećanju savremenika, Nedeljković se sa Štabom 2. proleterske divizije susreo u selu Stanuloviće, pri čemu se u njegovoj pratnji nalazilo „10-15 ljudi”, nakon čega je Nedeljković „dobio zadatak da pođe po okolnim selima i sakupi dobrovoljce”.⁵⁶⁵ Vredi napomenuti da je 2. proleterska divizija narednih dana na području Kopaonika i Župe, vodila oštre borbe protiv Nedeljkovićevih dojučerašnjih saboraca, što dovoljno sugerije da su četnički prebezi načinili jasan otklon u odnosu na stranu kojoj su donedavno pripadali.

Rukovodstvo Ibarskog partizanskog odreda se sredinom avgusta, u Štabu Operativne grupe divizija, sastalo sa njenim komandantom Pekom Dapčevićem. „Peko Dapčević se interesovao za sastav komande odreda. Smatrao je da ga treba izmeniti. Potrebno je i proširiti odred, pre svega sa ljudstvom Ace Nedeljkovića, a onda i onim iz Kolašinske brigade [JVuO].” Naredbom Peke Dapčevića (16. avgust 1944), imenovan je novi štab ovog partizanskog odreda. Aleksandar Nedeljković je imenovan za načelnika štaba odreda. Odred je brojao dva bataljona, pri čemu je drugi bataljon u najvećoj meri bio sastavljen od ljudstva pod dotadašnjom Nedeljkovićevom komandom.⁵⁶⁶

Prelazak boraca 2. kosovskog korpusa u redove Ibarskog NOP odreda nastavljen je i krajem avgusta. Rukovodstvo Ibarskog NOP odreda, prema sećanju savremenika, sastalo se 23-24. avgusta sa grupom četnika Kolašinske brigade JVuO, uključujući i neke rukovodioce brigade, radi priključenja Ibarskom NOP odredu. Propartizanski izvor navodi sledeće: „Dobar broj Kolašinaca (stanovnici okoline Zubinog Potoka, *nap. aut.*), a naročito mladih, spremnih da bar u poslednjim mesecima borbe za oslobođenje zemlje okrenu puške protiv okupatora, bio je okupljen oko Milije Cvetnića; stariji su se držali Todora Dobrića. Todor se, pak, držao neodređeno: i hteo je s partizanima i nije hteo... Ipak su nekako došli do kompromisa: Todor Dobrić će biti savetnik u štabu odreda.” Deo stanovnika Ibarskog Kolašina bio je zabrinut zbog potencijalne bezbednosne ugroženosti kola-

⁵⁶⁴ Зборник НОР-а, I/9, Београд, 1954, стр. 487.

⁵⁶⁵ Деса Пешић, *Студенички срез у НОР-у и револуцију 1941-1944*, Београд, 1977, стр. 491-492.

⁵⁶⁶ Зборник НОР-а, I/19, Београд, 1969, стр. 608-609.

šinskih sela, od strane balista, ukoliko bi omladina pristupila partizanskim jedinicama (koje su suštinski bile vrlo mobilne).⁵⁶⁷ Todor Dobrić se kasnije vratio četnicima.

U selima Bube i Vukosavljeviće, pokraj Zubinog Potoka, deo ljudstva oslabljenih Ibarske i Kolašinske brigade JVuO, 25. avgusta prešlo je u redove Ibarskog NOP odreda.⁵⁶⁸ Nelojalnost lokalnog stanovništva na području Ibarske i Kolašinske brigade JVuO, prema četnicima, potvrđuje događaj koji se zbilo 11. jula 1944. Toga dana je u selu Duboka, pokraj Leposavića, održan zbor na kome je bilo „preko hiljadu ljudi”, na kome je komandant Kolašinske brigade, Buda Dobrić, pokušao da nagovori lokalne muškarce da učestvuju u pohodu brigade protiv partizana u Toplici. Prema svedočenjima savremenika, odziv je bio vrlo slab: Dobrić je za Toplicu krenuo „sa 60 vernih četnika”, da bi „na cilj svoga puta, kažu, stiglo samo njih 30”, što bi trebalo da sugeriše da su ostali dezertirali.⁵⁶⁹

Početak septembra 1944. Štab Ibarskog NOP odreda je uputio otvoreni poziv „svim zavedenim četnicima i nedićevcima u Ibarskoj dolini da do 15. septembra 1944 pređu u redove NOV i POJ”.⁵⁷⁰ Ono što je dodatno zanimljivo u pozivu jeste činjenica da je na području Ibra pripadnicima SDS, za razliku od većeg dela Srbije, bilo omogućeno da pređu u redove NOVJ.

Broj pripadnika Ibarskog NOP odreda je znatno narastao za manje od dva meseca: 8. oktobra odred je brojao oko 780 boraca i kontrolisao je teritoriju Kopaonika.⁵⁷¹ Na osnovu sačuvanih izvora možemo zaključiti da je deo pripadnika Kolašinske brigade i dalje ostao u redovima JVuO. Međutim, i njima je kasnije ponuđen prelazak u NOVJ. Prema izveštaju Štaba Ibarskog NOP odreda Glavnom štabu NOV i PO Srbije (9. novembar

567 Деса Пешић, *н.д.*, стр. 503.

568 С. Трифуновић, Р. Драговић, Р. Вујанац, „Обнова Ибарског партизанског одреда и борбе за ослобођење Ибарске долине 1944. године”, *Борбе са главнином немачке Групе армија „Е” на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944. године*, Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986. године, (ур. Коча Јончић), Београд-Краљево-Чачак, 1990, стр. 387-391.

569 Деса Пешић, *н.д.*, стр. 489.

570 *Исто*, стр. 517.

Деса Пешић се позива на сачувани летак, на коме је одштампан садржај овог позива, који се чува у Архиву Србије.

571 *Зборник НОР-а*, I/15, Београд, 1957, стр. 188.

1944), partizani su pozvali Budu Dobrića, komandanta Kolašinske brigade 2. kosovskog korpusa JVuO „da sa svojim ljudstvom pređe nama”.⁵⁷² Može se pretpostaviti da je deo Dobrićevog ljudstva prešao partizanima, ali on je i dalje ostao u četnicima, sa delom boraca. Dobrić je tokom 1945. boravio u odmetništvu. Prema podacima Štaba 5. armije JA (1. septembar 1945), Buda Dobrić se nalazio u odmetništvu sa grupom od 20 četnika „koji su u uskoj vezi sa balistima”.⁵⁷³

Prema izveštaju nemačke Komande Armijske grupe „E” Komandantu Jugoistoka o postignutom sporazumu sa četnicima (11. novembar 1944), jedinice 2. kosovskog korpusa („Grupa Marković”), koje su navodno brojale 2.500-3.000 boraca, što je predimenzionirana brojka, „u sporazumu sa nemačkom vojskom”, osiguravale su odsek Kosovska Mitrovica - Raška - Novi Pazar. U izveštaju se dodaje da „do sada nije bilo ozbiljnih incidenata” između četničkih i nemačkih saveznika.⁵⁷⁴ Sve ovo upućuje na zaključak da je 2. kosovski korpus ostao i dalje kompaktna formacija, i nakon prelaska jednog broja boraca u redove NOVJ.

U naređenju Štaba 22. srpske divizije potčinjenim štabovima (26. novembar 1944) za pokret sa područja Kosovske Mitrovice ka području Raške i Novog Pazara, navodi se jedan zanimljiv detalj o postupku prema zarobljenim pripadnicima 2. kosovskog korpusa JVuO. „Po nailasku na četničke snage, ukoliko bi davale otpor, biti energičan i nemilosrdno ih goniti i uništavati, a ukoliko ne bi pružale otpor, sprovesti ih štabu divizije, s time da se ne razoružavaju. Ni u kom slučaju ih primati u svoju jedinicu da se zajednički bore sa vama, nego im objasniti da je potrebno da dođu kod štaba ove divizije.”⁵⁷⁵ Može se pretpostaviti da se ova opreznost odnosila na nepoverenje prema pripadnicima formacije koja je vojno saradivala sa okupatorom, imajući u vidu planiranu akciju za oslobođenje Raške i Novog Pazara. Sugestija da se zarobljeni četnici ne razoružavaju upućuje na pretpostavku da je postojala spremnost da se zarobljenici inkorporiraju u NOVJ – nakon bezbednosne provere u Štabu 22. srpske divizije.

572 *Zbornik NOR-a, I/14, Beograd, 1957, str. 580.*

573 VA, fond Vojno-bezbednosna agencija (dalje: VBA), k. 2, sv. 1, d. 83-84.

574 *Zbornik NOR-a, XIII/4, Beograd, 1979, str. 713.*

575 *Zbornik NOR-a, I/15, Beograd, 1957, str. 214.*

Deo snaga pod Markovićevom komandom, nalazio se u odmetništvu na području planina Rogoznice i Kozjaka, krajem decembra 1944.⁵⁷⁶ Korpus je rasformiran krajem 1944, kada se glavnina preostalog ljudstva predala partizanima, dok su pojedini oficiri i njihovi sledbenici ostali u odmetništvu. Najmanje dvojica oficira korpusa ubijena su nakon predaje (Todor Dobrić i pop Radule Božović). „Posle rasformiranja našeg korpusa najveći broj otišao je svojim kućama, računajući da nisu ništa krivi. Sve koji su bili mlađi, partizani su mobilisali u svoje redove”, navodi nekadašnji pripadnik ove formacije, Mladen Maksimović.⁵⁷⁷

Prema podacima iz registra DKTG, na teritoriji opština Leposavić, Zubin Potok i Zvečan, odakle je poticao najveći deo ljudstva 2. kosovskog korpusa JVuO, nakon 12. septembra 1944. stradalo je najmanje 55 lica, pri čemu je u registru za opštinu Zvečan zabeleženo 10 Albanaca (od 22), a 4 u registru opštine Leposavić (od 20). Može se pretpostaviti da su većina stradalih među Srbima i Albancima, u ove tri opštine, bili odmetnici. Relativno mali broj stradalih sugerise da je ogromna većina pripadnika 2. kosovskog korpusa JVuO preživela rat, odnosno da je pošteđena stradanja nakon zarobljavanja ili predaje, dok je manji broj uspeo da prebегне u Grčku. Ovo je tim više zanimljivo ako uzmemo u obzir da su snage ovog korpusa predstavljale poslednje kompaktne lokalne snage JVuO koje su se nalazile na tlu Srbije, pri čemu je njihova saradnja sa okupatorom bila nesumnjiva i nakon oslobođenja većeg dela Srbije, kao i u prethodnom razdoblju.

Razlog da na navedenom području nije zabeleženo masovnije stradanje lokalnih četnika možda treba tražiti u činjenici da nisu zabeležene ogorčene i intenzivne borbe između četnika i partizana, za razliku od nekih drugih delova Srbije, i pored toga što su četnici 2. kosovskog korpusa aktivno saradivali sa nemačkim okupatorom, povremeno i sa albanskim balistima, pri čemu je saradnja sa Armijskom grupom „E”, prilikom nje-ne evakuacije kroz Ibarsku dolinu podrazumevala ispomoć okupatoru u nastojanju da se što duže zadrži na teritoriji Jugoslavije, čime je takva delatnost samo produžavala rat i prisustvo okupatora na tlu Srbije.

576 Зборник НОР-а, I/19, Београд, 1969, стр. 761.

577 Младен Максимовић, *Четнички одреди и Други косовски корпус 1941-1944-1946*, Крагујевац, 2001, стр. 64-65.

Kada je početkom septembra 1944. obnovljen Kraljevački NOP odred „Jovan Kursula”, jezgro odreda činili su dojučerašnji četnici. Naime, prema dogovoru sa lokalnim aktivistima KPJ, Gojko Ostojić, komandant 2. bataljona 3. žičke brigade 2. ravnogorskog korpusa JVuO, preveo je grupu od oko 40 boraca pod njegovom komandom iz četnika u partizane. Toj grupi uskoro se priključila manja grupa bivših četnika okupljena oko Milorada Jolovića iz Bogutovca, komandira čete u okviru 3. žičke brigade JVuO. Prvi komandant obnovljenog Kraljevačkog NOP odreda bio je Ostojić, da bi ga zamenio Jolović, koji je na ovoj dužnosti ostao do kraja rata. U odred je prešao i Mihailo Dukić iz Samaila, dotadašnji komandant bataljona u okviru 3. žičke brigade. Zabeleženi su primeri represalija nad rođacima i pomagačima pripadnika novoformiranog partizanskog odreda od strane pripadnika JVuO. Prema sećanju bivših boraca, odredu se priključila i manja grupa zarobljenih pripadnika RZK.⁵⁷⁸

Četnički bataljon sa područja Mataruške Banje, pod komandom Živka Kumodražca, većim delom predao se krajem oktobra 1944. borcima 6. srpske brigade 21. srpske divizije NOVJ. Predaja je bila rezultat pregovora sa Kumodražcem. „Posle nekoliko dana u selu Metikoše stigli su četnici sa više zaprežnih kola natovarenih opremom i naoružanjem. Jedan deo četnika je ostao u brigadi, a ostali su predali oružje i otišli kućama.”⁵⁷⁹

578 Душан Николић, „Обнављање Краљевачког НОП одреда 'Јован Курсула' 1944. године и његова дејства”, *Борбе са главнином немачке Групе армија „Е” на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944. године*, Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986. године, (ур. Коча Јончић), Београд-Краљево-Чачак, 1990, стр. 372.

579 Милорад Чунић, *Шеста српска НОУ бригада*, Београд, 1991, стр. 242.

Primeri prelazaka boraca JVuO u redove NOVJ nakon avgustovske amnestije 1944.

Leskovački i Niški okrug

Pripadnici 8. srpske brigade 22. srpske divizije, 26. avgusta 1944. u selu Dadince, pokraj Vlasotinca, „napali su i razbili 2. četničku brigadu iz sastava Vlasinskog četničkog korpusa. U borbi je tada poginulo 15, a zarobljeno 25 četnika.”⁵⁸⁰ Izvor ne pominje dalju sudbinu zarobljenih četnika, ali na osnovu prakse partizanskih jedinica, tokom leta 1944, prema zarobljenim četnicima u vlasotinačkom kraju, moguće je pretpostaviti da je većini zarobljenika pošteđen život.

Borci 12. srpske brigade 22. srpske divizije, 2. septembra, nakon napada četnika Vlasinskog korpusa JVuO, u blizini sela Konopnice i Lipovice, pokraj Vlasotinca, zarobili su u borbi 16 četnika „koji su dobrovoljno stupili u redove naše vojske”.⁵⁸¹ U toj borbi 12. srpska brigada imala je jednu poginulu borkinju. Sutradan su pripadnici brigade u obližnjem selu Orašcu „razoružali 21 mesnog četnika”, da bi „već idućeg jutra u brigadu dobrovoljno stupilo 30 mladića iz Orašca i okolnih sela” uključujući, po svemu sudeći, i prethodno razoružane četnike.⁵⁸² Borci 12. srpske brigade vodili su borbu sa četnicima Čegarskog korpusa JVuO, 4. septembra na području Babičke gore. „Zarobljeno je 180 dražićevaca, većinom sa puškama. Većina njih je dobrovoljno stupila u redove naše vojske. Neprijatelj je imao nekoliko mrtvih i više ranjenih vojnika.”⁵⁸³

Ovde treba napomenuti da su borci 12. srpske brigade 10. septembra, u borbi u Gadžinom Hanu, razbili Čegarski korpus JVuO. Tom prilikom zarobljen je „četnički Đački bataljon, sastavljen uglavnom od nasilno mobilisanih đaka i radnika iz Niša, koji su već bili spremni da prvom prilikom pređu na stranu NOVJ”. Ukupno se snagama brigade predalo „oko 300 dražićevaca” od kojih je „veliki broj dobrovoljno stupio u redove

⁵⁸⁰ Живојин Николић Брна, *н.д.*, стр. 230; Петар Станковић Љуба, *н.д.*, стр. 151.

⁵⁸¹ VA, NOVJ, k. 1054, f. 4, d. 2.

⁵⁸² Драгољуб Мирчетић, *12. српска НОУ бригада*, Београд, 1991, стр. 119-120.

⁵⁸³ VA, NOVJ, k. 1054, f. 4, d. 2.

naše vojske”.⁵⁸⁴ Prema drugim izvorima, 12. srpska brigada je 9. septembra nanela poraz ne samo jedinicama Čegarskog korpusa JVuO već i 2. niškoj brigadi Niškog korpusa i delovima Vlasinskog korpusa JVuO.⁵⁸⁵ Četnički korpusi su samo nominalno bili korpusi, dok su u realnosti formacijski najčešće brojali koliko i nepotpune brigade.

Ubrzo nakon ovog događaja, komandant SDS za Niški okrug, Petar Martinović, obavestio je generala Miroslava Trifunovića, komandanta JVuO za Srbiju, o porazu četnika kod Gadžinog Hana i uticaju ovog događaja na demoralizaciju pripadnika SDS („masovno bekstvo stražara”), pri čemu pominje vrlo velike brojke pripadnika JVuO koji su prešli na stranu partizana:

„Narod Zaplanja, inače nacionalan, posle razbijanja Čegarskog korpusa i on se okrenuo i počeo uveliko da simpatiše komuniste, zbog njihovog držanja prema narodu, zbog njihove propagande i zbog opšte situacije koja u niškom okrugu vlada, gde komunisti u svojim rukama drže četiri petine teritorije i gde se nalaze koncentrisane snage u jačini od 8.000 dobro naoružanih i opremljenih boraca. Preko 1.000 mobilisanih mladića od komandanta Čegarskog korpusa, još 8. septembra otišlo je u Kamenicu kod komunista, a oko 800 mladića iz Niša u vremenu 5-13. septembra t.g. i taj se broj stalno povećava u tom kraju.”⁵⁸⁶

Istovremeno, u zaplanjskom i vlasotinačkom kraju znatno je narastao nedavno obnovljeni Babički NOP odred. „Za dve nedelje koliko se odred zadržao na babičkom terenu narastao je na oko 400 boraca.” Tokom narednih dana zabeležen je još veći priliv boraca usled čega je 15. septembra odred, zajedno sa pridodatim 1. bataljonom 12. srpske brigade, prerašao u 1. vlasotinačku brigadu 22. srpske divizije.⁵⁸⁷ Svakako da je deo bivših pripadnika JVuO, pogotovo prinudno mobilisanih, pristupio odredu.

Prema tvrdnjama istoričara Dragoljuba Mirčetića, snage 12. srpske brigade su u razdoblju od 27. avgusta do 10. septembra zarobile 341 čet-

584 VA, NOVJ, k. 1054, f. 4, d. 2; Драгољуб Мирчетић, *н.д.*, стр. 129-130.

585 Петар Станковић Љуба, *н.д.*, стр. 152.

586 Драгољуб Мирчетић, *н.д.*, стр. 131; Јован Златић, *н.д.*, стр. IV/499.

587 Драгољуб Мирчетић, *н.д.*, стр. 131, 140.

nika „od kojih je većina otišla svojim kućama, a preko 150 ih je pristupilo brigadi”.⁵⁸⁸

Neki od najmasovnijih primera predaje pripadnika JVuO, koji nisu podrazumevali borbu, već dobru volju četnika da se odazovu na ponuđenu amnestiju, dogodili su se na području Leskovačkog okruga. Zanimljivo je da su na tom području zabeleženi primeri predaje i drugih formacija.

Prema operacijskom dnevniku 2. proleterske divizije, ta jedinica je 24. avgusta 1944. u borbama na području Medvede zarobila 10 četnika, „od kojih je šest stupilo u našu vojsku, a četiri puštena kući”.⁵⁸⁹

Prema operacijskom dnevniku 24. srpske divizije, jedinicama pod komandom štaba ove divizije, tokom 7. septembra, na području Leskovca, predalo se 36 četnika.⁵⁹⁰ U izveštaju Štaba 24. srpske divizije (18. septembar 1944) navodi se da se snagama divizije 8. septembra 1944. predala „Gnjilanska četnička brigada sa komandantom poručnikom Lazićem”. U istom izveštaju se napominje da se snagama 13. srpske brigade predalo „oko 40 četnika i Arnauta”, a da se tokom prethodnih dana snagama 15. srpske brigade predalo „oko 40 četnika i nedićevaca”, kao i da se snagama divizije tokom 11. septembra predalo „oko 100 četnika, dobrovoljaca, Arnauta i Zotovićevih vojnika” (reč je o pripadnicima JVuO, SDK, albanske milicije i SDS). „Jablanički korpus četnički je u raspadanju po iskazu predatih četnika. Stotine četnika su napustili korpus.” Navedeni događaji odigrali su se na području Jablanice, odnosno na širem području Leskovca. Na kraju izveštaja konstatuje se da se od 4. do 18. septembra jedinicama 24. srpske divizije „predalo oko 1000 neprijateljskih vojnika, četnika, nedićevaca i SDS. Najveći deo je četnik.”⁵⁹¹ Prema podacima iz literature, pripadnici JVuO i SDS koji su se predali jedinicama 15. srpske brigade, pušteni su kućama. Navedena predaja odigrala se na području između Doljevca i Prokuplja. „Na saslušanju je ustanovljeno da su to bili mahom mobilisani ljudi koji nisu počinili nikakve zločine, te su pušteni kućama. Jedan broj mlađih ljudi stupio je u brigadu.”⁵⁹²

588 Исто, стр. 131.

589 Зборник НОР-а, I/11, Београд, 1955, стр. 467.

590 Исто, стр. 506.

591 Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 188-191.

592 Војислав Ниччевић, *Петнаеста српска НО бригада*, Београд, 1991, стр. 100.

Primeri predaje pripadnika JVuO u leskovačkom kraju, jedinicama 24. srpske divizije, zabeleženi su i početkom oktobra. Prema operacijskom dnevniku Glavnog štaba NOV i PO Srbije, 2. oktobra, u okolini Leskovca, snagama 13. srpske brigade 24. srpske divizije, predalo se 67 pripadnika JVuO i dva pripadnika SDK.⁵⁹³ U izveštaju Štaba 24. srpske divizije (8. oktobar 1944), navodi se da se jedinicama divizije, od 5. do 8. oktobra, na području Leskovca „predalo blizu 200 četnika”.⁵⁹⁴

Zaječarski i Požarevački okrug

U izveštaju Štaba 25. srpske divizije (21. avgust 1944), navodi se primer prelaska četnika u partizane u okolini Bora. „Mi smo već dosad, tj. za pet dana i to u putu, imali 20 novih dobrovoljaca ne računajući tu 30 zarobljenih četnika koji su ostali kod nas dobrovoljno.”⁵⁹⁵ Prema podacima iz operacijskog dnevnika Glavnog štaba NOV i PO Srbije, snagama 25. srpske divizije u okolini Soko Banje, 23. avgusta predala su se 53 četnika.⁵⁹⁶

U zapovesti Štaba 25. srpske divizije štabovima 16, 18. i 19. srpske brigade (8. septembar 1944), za dejstva na području između Bora i Negotina, konstatuje se i naređuje sledeće: „Prema izvesnim znacima četničke bande demoralisane su posle pojave Crvene armije u našoj zemlji, i široke mase, pa i zlikovci, pokolebani su. Treba upoznavati sve borce da u slučaju borbe sa njima ne upotrebljavaju pretnje i psovke već ih prikladnim parolama pozivati na predaju, napominjući im situaciju u kojoj se sad nalaze.”⁵⁹⁷

Sudeći prema sačuvanim izvorima, ova sugestija očigledno je imala pozitivnog efekta u narednim danima. Prema izveštaju Štaba 25. srpske divizije Glavnom štabu NOV i PO Srbije (12. septembar 1944), nakon 6. septembra zabeležen je priliv bivših četnika Krajinskog korpusa JVuO u redove NOVJ. „Piletićev Krajinski korpus takođe ne postoji. Piletić ga je sam raspustio posle neuspeha u pregovorima sa Crvenom armijom... Velik deo četnika iz ovog korpusa prišao je na našu stranu, a jedna grupa od oko

⁵⁹³ *Зборник НОР-а, I/13, Београд, 1957, стр. 438.*

⁵⁹⁴ *Зборник НОР-а, I/11, Београд, 1955, стр. 361.*

⁵⁹⁵ *Зборник НОР-а, I/11, Београд, 1955, стр. 15.*

⁵⁹⁶ *Исто, стр. 432.*

⁵⁹⁷ *Исто, стр. 365.*

60 obrazovala je, kako su sami oni proglasili, partizanski odred i traže vezu s nama.”⁵⁹⁸

O masovnom dezertiranju četnika Krajinškog korpusa JVuO svedoče i podaci iz izveštaja Štaba 14. korpusa Glavnom štabu NOV i PO Srbije (1. oktobar 1944) u kome se navodi da se snagama 18. srpske brigade, 10. septembra, u selima Štubik i Plavna, pokraj Negotina „predalo 40 bivših četnika sa oružjem”. U istom dokumentu navodi se sutradan „predalo još 50 bivših četnika Draže Mihailovića sa oružjem”.⁵⁹⁹

Jedinice 25. srpske divizije NOVJ, 9. septembra 1944, napale su u selu Gornjanu, kod Bora, četnike Knjaževačkog korpusa JVuO. „Tom prilikom zarobljeno je 10 četnika i dva kurira sa čezama. Samo nešto docnije četnički korpus je razbijen. Zarobljeno je 15 četnika koji su prišli jedinica- ma NOVJ. Istog dana 16. brigada 25. divizije NOVJ zarobila je 16 četnika sa oružjem.” Takođe, istog dana, u selu Plavna, između Bora i Negotina, predalo se 40 pripadnika JVuO.⁶⁰⁰

Prilikom borbi za oslobođenje Donjeg Milanovca, snagama 19. srpske brigade, 12-13. septembra 1944, predalo se 67 četnika. Takođe, na području Donjeg Milanovca, 22. septembra 1944, jedinicama ove brigade predale su se dve grupe četnika, ukupne jačine od 120 boraca.⁶⁰¹

Pripadnici 20. srpske brigade, koji su početkom septembra 1944. stupili pod komandu 45. srpske divizije NOVJ, u noći 12-13. septembra napali su četnike u Krivom Viru, pokraj Boljevca, koji su kao nemački saveznici čuvali komunikaciju između Boljevca i Paraćina. „Ubijeno je 19 četnika, među kojima dva poručnika i tri podoficira. Zarobljeno ih je 28, od kojih dva podoficira... Brigada je imala tri poginula i četiri lakše ranjena borca... Sa zarobljenim četnicima, među kojima je bilo najviše mobilisanih seljaka iz sela oko [desne obale] Velike Morave, odmah posle borbe održan je politički zbor... Desetak od njih dobrovoljno su pristupili u naše jedi-

598 *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1944-1945. Zbornik dokumenata, I-II, (pr. Milan Borković), Zaječar, 1981, str. II/190.*

599 *Зборник НОР-а, I/13, Београд, 1957, стр. 20.*

600 *Nikola Račić, n.d., str. 469.*

601 *Предраг Пејчић, н.д., стр. 61, 70.*

nice.”⁶⁰² U naredna dva dana pripadnici 20. srpske brigade, na području Ražnja, sukobili su se sa „četničkom grupom majora [Vlastimira] Vesića” (Deligradski korpus JVuO). „U tim borbama ubijena su 23 četnika, među kojima jedan oficir, zarobljeno ih je 32, od kojih dva oficira. Oslobođeno je 76 omladinaca, koje su četnici silom mobilisali, većinom iz ražanjskog sreza. Oni su odmah stupili u brigadu... Brigada je imala jednog lakše ranjenog i dva poginula borca.” Od dela „oslobođenih omladinaca iz ražanjskog kraja”, istog dana formirana je „manja diverzantska grupa”.⁶⁰³

Snagama 7. srpske brigade 23. srpske divizije, 5. septembra, u blizini Knjaževca, neposredno nakon povlačenja Bugara iz grada, predala se grupa od 59 prisilno mobilisanih četnika Knjaževačkog korpusa JVuO, koji su ostali u sastavu brigade.⁶⁰⁴

Snagama 23. srpske brigade 45. srpske divizije, 15. septembra, u selu Vasilj, pokraj Knjaževca, pristupila je „grupa mobilisanih mladića za četnike” koja je „izrazila želju da stupi u brigadu”, što je prihvaćeno.⁶⁰⁵

U izveštaju Štaba 23. srpske divizije (16. septembar 1944), navodi se da su borci 7. srpske brigade 14. septembra 1944, u blizini sela Osnić i Dubočane, između Boljevca i Zaječara, zarobili 26 četnika „od kojih je 11 prišlo nama, a ostali su pušteni kući”.⁶⁰⁶ Istog dana jedinice 7. srpske brigade su kod sela Lubnice, blizu Zaječara, zarobili veću grupu Albanaca koji su kao naoružani vojnici bili u nemačkoj službi. „Čim su Arnauti primetili

602 Драгољуб Мирчеџић, *Двадесета српска бригада*, Београд, 1986, стр. 31-32.

Istoričar Dragoljub Mirčetić je o ovom događaju svedočio kao očevidac, budući da je kao borac i omladinski rukovodilac 2. bataljona 20. srpske brigade bio učesnik navedenog događaja. Mirčetić nije naveo dalju sudbinu četničkih boraca koji nisu pristupili brigadi, ali je logično pretpostaviti da su pušteni kućama, imajući u vidu brojne slične primere iz partizanske prakse kada je reč o odnosu prema zarobljenim četnicima u istom razdoblju.

603 Исто, стр. 32-33.

Ovo potvrđuje izveštaj Štaba 45. srpske divizije Štabu 14. korpusa NOVJ (12. novembar 1944), u kom se navodi da su jedinice divizije 13-14. septembra 1944, na području Ražnja zarobile 32 četnika i oslobodile „76 omladinaca prisilno mobilisanih, koji su dobrovoljno stupili u naše redove”. (*Зборник НОР-а*, I/15, Београд, 1957, стр. 22). Видети такође: VA, NOVJ, k. 1329, f. 2/I, d. 6, Operacijski dnevnik 45. srpske divizije; VA, NOVJ, k. 1335, f. 2, d. 56, Operacijski dnevnik 20. srpske brigade.

604 VA, NOVJ, k. 1070, f. 5, d. 1, Operacijski dnevnik 7. srpske brigade NOVJ; Ђура Златковић, Милош Бакић, н.д., стр. 226.

605 Драгољуб Ж. Мирчеџић, *Двадесеттрећа српска бригада*, Београд, 1989, стр. 19.

606 *Зборник НОР-а*, I/12, Београд, 1956, стр. 139; *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1944-1945. Zbornik dokumenata*, I-II, (pr. Milan Borković), Zaječar, 1981, str. II/203.

da ih dočekuju partizani, predali su se i stupili dobrovoljno u naše redove. Ukupno 47 Arnauta.”⁶⁰⁷ Verovatno je reč o jugoslovenskim državljanima.

Sredinom septembra u Petrovom Selu kod Kladova lokalni četnici pod komandom poručnika Pejovića odvojili su se od Krajinskog korpusa JVuO, odbacivši komandu majora Velimira Piletića, „i organizovali ’partizanski’ odred”.⁶⁰⁸

Borcima 9. srpske brigade 23. srpske divizije 20. septembra „predalo se 14 seljaka sa puškama. Oni su iz sela Jasikova [kod Žagubice] i bili su prinudno mobilisani u redove Draže Mihailovića”.⁶⁰⁹ Sutradan je štab brigade izvestio štab divizije: „Neki seljaci, mobilisani od dražinovaca, prišli su nama sa oružjem, neki pak čekaju u Selištu i sutra će nam prići... U selu Laznici narod nas je dočekaao sa velikim oduševljenjem. Izgleda, po pričanju seljaka, da je i u okolnim selima isto raspoloženje.”⁶¹⁰

Borci obnovljenog Požarevačkog NOP odreda, nakon borbe kod sela Mustapića, u blizini Kučeva, 20. septembra, zarobili su oko 120 četnika Ramske brigade Mlavskog korpusa JVuO, „uglavnom silom mobilisanih seljaka iz Rama”. Zarobljenici su pozvani da pristupe partizanima, što je učinilo 58 četnika. „Ostali su pušteni kućama.”⁶¹¹

Borci 14. srpske brigade 23. srpske divizije, u borbama na području sela Sige, pokraj Žagubice, 25-26. septembra, zarobili su oko 200 pripadnika Mlavske i Homoljske brigade JVuO:

„Mobilisano ljudstvo u četničkim redovima odmah je prihvatilo poziv [na predaju] i kroz prozore bacalo oružje, moleći da se ne puca na njih. Tako se oko 170 četnika odmah predalo, dok je oko 50 četnika, sa svojim komandantima koji su se nalazili van ovih zgrada, uspelo da pobjegne. Zabarikadirani četnici pružali su otpor sa tavana i krovova [drugih zgrada] sve do svanuća, kada su bili prisiljeni da bace oružje i da se predaju. Bilo ih je oko 30... Istoga dana 2. bataljon [14. srpske brigade] se prebacio u selo Milatovac i naišao na grupu od 20 četnika koji su se predali bez borbe, dok ih je 100 pobješlo... Prema tome, toga dana ukupno je zarobljeno 220

⁶⁰⁷ VA, NOVJ, k. 1070, f. 5, d. 1, Operacijski dnevnik 7. srpske brigade NOVJ.

⁶⁰⁸ VA, NOVJ, k. 1067, f. 8, d. 6, Dnevni izveštaj 23. srpske divizije, 17.9.1944.

⁶⁰⁹ VA, NOVJ, k. 1071, f. 4, d. 6, Štab 9. srpske brigade – štabu 23. srpske divizije, 20.9.1944.

⁶¹⁰ VA, NOVJ, k. 1071, f. 4, d. 9, Štab 9. srpske brigade – štabu 23. srpske divizije, 21.9.1944.

⁶¹¹ Саша Марковић, *Стазама смелих. Монографија Народноослободилачког рата на подручју општине Пожаревац*, Пожаревац, 1979, стр. 482.

četnika...” Zarobljeni četnici sprovedeni su u štab brigade u selu Jasikovu. „Jedan broj mobilisanih četnika je tada dobrovoljno stupio u jedinice NOVJ, dok je veći broj (starija godišta) otpušten kućama. Četnici koji su za sobom imali zločinačka dela stavljeni su u istražni zatvor, a potom su preko narodne vlasti odvođeni u sela gde su počinili ubistva i pljačke, te im je uz učešće naroda suđeno. Skoro svi oni osuđeni su na smrt pošto se radilo o vođama crnih trojki.”⁶¹²

Izveštaj Štaba 9. srpske brigade Štabu 23. srpske divizije (21. oktobar 1944) pominje grupe pripadnika JVuO koji su se zadržali na području Bora i Žagubice, bez namere da se predaju. „Na ovoj teritoriji se nalaze se i poneke trojke dražinovaca, a to su oni ljudi koji su se previše bili uprljali pa nisu se smeli predati. Većina ovih prišla je Nemcima i zajedno sa njima su se borili protiv nas i Crvene armije.”⁶¹³ Ovaj navod dodatno potvrđuje tezu koja podrazumeva da su se pripadnici JVuO, koji se nisu ogrešili o druga lica ili nečiji život, u znatnom broju odlučivali na predaju.

Prema podacima partijskih organa 25. srpske divizije NOVJ (15. oktobar 1944), jedinicama ove divizije (16, 18. i 19. srpska brigada) na području Donjeg Milanovca, Negotina i Kučeva, „predalo se preko 400 četnika i uklopilo se u njen sastav”.⁶¹⁴

Bitka na Jelovoj gori

Borbe na Jelovoj gori, 7-9. septembra 1944, između glavnine snaga JVuO sa područja zapadne i centralne Srbije i snaga 1. proletarskog korpusa NOVJ, predstavljaju jedan od ključnih sukoba između četnika i partizana tokom Drugog svetskog rata. U ovim borbama, koje pojedini istoričari nazivaju *Bitka na Jelovoj gori*, četnici su pretrpeli veliki poraz koji je ubrzao osipanje jedinica JVuO i znatno smanjio njihovu borbenu moć. Nisu

612 Светислав Миладиновић Славко, н.д., стр. 234-236.

613 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 200.

614 *Документи централних органа КПЈ: НОР и револуција (1941-1945)*, 20, (25. septembar – 1. novembar 1944), (pr. Milovan Dželebdžić), Beograd, 1987, str. 327.

zabeleženi primeri masovnog streljanja zarobljenih četnika na Jelovoj gori. Borbe na Jelovoj gori podrazumevale su pogibiju većeg broja četnika.⁶¹⁵

Međutim, broj poginulih partizana i četnika na Jelovoj gori nije iznosio „na hiljade” kako se neretko smatra u delu javnosti zainteresovanoj za događaje iz Drugog svetskog rata. O stereotipiziranoj slici ponajbolje govore stihovi Ljubomira Simovića, iz zbirke *Istočnice*, koja se pojavila 1983:

„Ljubomir Simović je prvi osporio prikazivanje četnika isključivo kao kolaboracionista i 'narodnih izdajnika'. Simović je izbačen iz SKJ i izložen žestokom pritisku vlasti jer je rat između partizana i četnika prikazao kao bratoubilački, a ne kao 'oslobodilački', ne kao 'slavnu epopeju', već kao 'ličnu i nacionalnu' tragediju. Zbirka je nastala povodom 38 godina bitke na Jelovoj gori septembra 1944, u znak sećanja na hiljade ubijenih 'od ruke kuma, oca, sina ili brata'.”⁶¹⁶

Pominjanje „hiljada i hiljada poginulih” u Simovićevoj pesmi (i „ubijenih” u interpretaciji istoričara) ima za cilj da viktimizira poraženu stranu i banalizuje činjenicu da su snage 1. proleterskog korpusa NOVJ, koje

615 Broj poginulih četnika u borbama na Jelovoj gori ostaje nepoznat. Milan Antončić navodi da je 6. lička divizija izbacila iz stroja oko 200 četnika, pri čemu ne navodi koliko je među njima bilo poginulih i ranjenih, niti znamo da li je podrazumevao i zarobljene četnike. (Milan Antončić, „Borbe u Srbiji do Beogradske operacije”, *Šesta proleterska divizija*, (pr. Dragan Grubor i dr.), Zagreb, 1964, str. 375). Prema operacijskom izveštaju Štaba 13. proleterske brigade (27. septembar 1944), snage 3. krajiške proleterske i 13. hrvatske proleterske brigade nanele su 8. septembra protivniku gubitke od „252 mrtva i mnogo ranjenih, tri zarobljena”. Ovi podaci su najverovatnije uveličani. (Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 395). U operacijskom izveštaju Štaba 3. krajiške brigade (28. septembar 1944) navodi se da su snage 1. i 6. proleterske divizije 9. septembra četnicima nanele gubitke od „517 mrtvih i ranjenih vojnika i 21 zarobljenog”. Može se pretpostaviti da je najveći broj od 517 „mrtvih i ranjenih” podrazumevao ranjene četnike. (Исцо, стр. 429). Prema podacima iz dnevnog izveštaja nemačke Komande Jugoistoka (10. septembar 1944), četnici su u borbama na Jelovoj gori imali 66 poginulih i 350 ranjenih. (NAW, T-311, r. 193, s. 402).

Partizanski gubici u borbama na Jelovoj gori bili su minimalni. Prema pomenutom izveštaju Štaba 13. proleterske brigade, ova jedinica je 8. septembra imala gubitke od „10 ranjenih i tri poginula druga”. Poznata su imena trojice boraca 3. krajiške proleterske brigade, koji su poginuli na Jelovoj gori. U poimeničnim spiskovima stradalih boraca 1. proleterske, 1. i 2. ličke proleterske i 8. crnogorske brigade ne navodi se ime nijednog borca poginulog 6-10. septembra 1944, što znači da ove jedinice nisu imale trajnih gubitaka na Jelovoj gori i u okolini Kosjerića, ili su gubici bili minimalni, ako pretpostavimo da su spiskovi palih boraca nepotpuni. U spisku boraca 1. ličke proleterske brigade pominju se imena 23 borca koji su stupili u brigadu 8-9. septembra 1944, očigledno kao zarobljeni četnici. Nije publikovan spisak boraca 3. ličke proleterske brigade.

616 *Bela knjiga – 1984. Obračun sa 'kulturnom kontrarevolucijom' u SFRJ*, (pr. Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, Đoko Tripković), Beograd, 2010, str. 53, 106.

su nadirale ka basenu Kolubare, oslobađajući područje zapadne Srbije od nemačke okupacije, na Jelovoj gori napadnute od snaga JVuO. Simović se na boj četnika i partizana na Jelovoj gori osvrnuo i u romanu *Užice sa vrana*, navodeći da su nakon bitke seljaci pronalazili gomile leševa „Srba iz Mačve i Dragačeva izginulih u borbama protiv Srba iz Like i Krajine”,⁶¹⁷ sugerišući da su borci 1. proleterske i 6. ličke proleterske divizije nagrnuli u Srbiju s namerom da ubijaju sunarodnike i da su braneci vlastite živote prilikom napada četnika – počinili zločin bratoubistva.

Uoči Bitke na Jelovoj gori zabeležena su dva primera prelaska većeg broja četničkih boraca u partizanske redove, u okolini Požege.

Prema sećanju boraca 3. krajiške brigade, neposredno nakon privremenog oslobođenja Požege, početkom septembra 1944, jedinicama brigade pridružilo se 26 četnika.⁶¹⁸

Ovo potvrđuje izveštaj Štaba 3. krajiške brigade Štabu 1. proleterske divizije (28. septembar 1944), u kom se navodi da je brigada 3. septembra 1944, u blizini sela Glumač, pokraj Požege, zarobila „26 četnika sa oružjem i spremom koji su se dobrovoljno javili u naše redove”.⁶¹⁹

Borci 1. ličke brigade, 5. septembra 1944, u blizini sela Papratište, pokraj Požege, uspeali su da nagovore jednu četvu četnika da se preda i položi oružje. Naime, komandant brigade, Milan Antončić Velebit, doznao je od zarobljenih četnika da je komandir njihove čete njegov predratni poznanik:

„Od nekih zarobljenih četnika saznao sam da je komandir njihove čete moj predratni poznanik iz Kraljeva, Slovenac Martin Leskovšek, podoficir bivše jugoslovenske vojske... Kad sam to saznao počeo sam da dozivam Martina. Brzo smo se sporazumjeli. U stvari, trebalo je samo da se uvjeri da sam to ja, pa je odmah sa četom prešao na našu stranu. On i dio njegove čete ostali su u partizanima. Martin je rat završio kao komandir čete u našoj vojsci.”⁶²⁰

617 Љубомир Симовић, *Ужице са вранама: хроника, која је повремено роман, или роман, који је повремено хроника*, Београд, 1996, стр. 475.

618 Savo O. Trikić, *Treća krajiška proleterska brigada*, Beograd, 1987, str. 307.

619 *Зборник НОР-а, I/12*, Београд, 1956, стр. 428.

620 Milan Antončić, „Borbe u Srbiji do Beogradske operacije”, str. 373.

Sudeći prema operacijskom dnevniku 6. ličke divizije, u sastav 1. ličke brigade, 5. septembra 1944, uvršteno je 25 bivših četnika. Vredi napomenuti da je brigada 5-6. septembra vodila intenzivne borbe protiv četnika na širem području Požege i da je imala najmanje 22 poginula boraca.⁶²¹ Upravo u selu Papratište, u kome se odigrao događaj koji je opisao Milan Antončić, tokom 4-5. septembra poginula su šestorica boraca 1. ličke brigade.⁶²²

Borbe na Jelovoj gori podrazumevale su najveću koncentraciju suprotstavljenih partizanskih i četničkih snaga na bojištu, u dotadašnjem toku rata. Procenjuje se da su obe strane ukupno brojale 15.000-20.000 boraca, iako je realna brojka svakako bliža prvoj cifri. Početna inicijativa bila je na strani četnika: izvođenje napada, pokušaj opkoljavanja partizanskih snaga, koncentracija velikog broja boraca i određeni uspesi u borbi tokom prva dva dana napada. Četničke snage imale su prednost u broju boraca, možda i za nekoliko hiljada. Ove činjenice su u jednom trenutku pokolebale jedan deo oficira 1. proleterskog korpusa NOVJ, ali je odlučeno da se borba nastavi, odnosno da partizani sutradan preuzmu inicijativu i krenu u protivnapad.⁶²³

Partizani su postigli iznenađujuće velik uspeh: četničke snage su 9. septembra razbijene i naterane u bekstvo, 10. septembra je oslobođen Kosjerić. Potom su razbijeni četnički delovi oko Vrhovne komande na Ravnoj gori, na čelu sa generalom Mihailovićem, koji je s mukom uspeo da izbegne hvatanje. Naime, nedugo pre borbi na Jelovoj gori, Mihailović je iz Pranjana premestio štab na Ravnu goru, kako bi imao bolji pregled situacije na bojištu. Na Ravnoj gori su zarobljene arhiva i komora Vrhovne komande. Sutradan je oslobođena Mionica. Brz prodor prema dolini Kolubare bio je neočekivan za obe strane, kao i za Nemce, koji nisu uspeali da organizuju adekvatnu odbranu Valjeva.

621 Jovo Popović, *Prva lička proleterska brigada „Marko Orešković“*, Beograd, 1988, str. 427.

622 Јован Р. Радовановић, *Пожега у НОР и револуцију 1941-1945*, Пожега, 1986, стр. 545-546. Autor navodi imena i osnovne podatke o šestorici boraca 1. ličke proleterske brigade koji su poginuli u Papratištu.

623 Milan Antončić i Milosav Bojić pominju sastanak štabova 1. i 6. proleterske divizije, u noći 8-9. septembra, na Jelovoj gori, na kome su neki oficiri predlagali da se partizanske snage povuku, usled četničke nadmoći u broju boraca i početnim uspesima, ali je odlučeno da se krene u odlučan protivnapad. Na čelu partizanskog kontranapada, 9. septembra, učestvovali su štabovi brigada.

Ishod Bitke na Jelovoj gori odlučili su veća borbena vrednost snaga NOVJ, odnosno veće borbeno iskustvo i zalaganje partizanskih boraca i činjenica da su partizanske snage bile bolje naoružane, naročito kada je reč o artiljeriji (brdski topovi i teški minobacači), ali i u ličnom naoružanju, budući da je nemali broj četnika bio nenaoružan, a partizani su imali znatnu prednost u automatskom oružju.⁶²⁴

Treba naglasiti činjenicu da je znatan broj boraca JVuO, koji su uzeli učešće u borbama na Jelovoj gori – za razliku od partizana – bio prinudno mobilisan. Prisilno mobilisani borci JVuO nisu imali naročitog motiva da rizikuju život u borbama. Pobedi NOVJ doprinelo je i veće borbeno iskustvo partizanskih oficira koji su u početnom delu bitke dobro organizovali odbranu. Jedinice NOVJ bile su sastavljene od znatno motivisanijih boraca, prekaljenih u teškim borbama, koji su u partizanske redove stupili dobrovoljno. Sem toga, mnogi četnici, pogotovo oni prisilno mobilisani, nisu ni želeli da se bore protiv partizana. U danima nakon poraza na Jelovoj gori, četničke snage su od Nemaca dobile pomoć u naoružanju i municiji, uključujući i određeni broj artiljerijskih oruđa, ali i pored toga četnici su nastavili da uzmiču, a njihovi redovi da se osipaju, pri čemu su mnogi dezertirali ili su se predali partizanima.⁶²⁵ Poraz na Jelovoj gori definitivno je označio prekretnicu u organizaciji JVuO.

Partizanski izvori i posleratna sećanja veterana partizanskih jedinica koje su učestvovalе u borbama na Jelovoj gori i okolini Kosjerića, govore o korektnom odnosu prema zarobljenim četnicima, u duhu avgustovske amnestije. Predstavnici revizionističke historiografije ignorišu ove podatke, iako oni nisu nepoznati.⁶²⁶

624 Gaj Trifković, „The Key to the Balkans: The Battle for Serbia 1944.“, *The Journal for Slavic Military Studies*, XXVIII, 3/2015, London, 2015, str. 551-552.

625 O nemačkoj pomoći četnicima u naoružanju i municiji, u danima nakon poraza na Jelovoj gori: *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 315-331.

626 Urediti: Bojan B. Dimitrijević, *Vaļevski ravnogorci. Југословенска војска у отаџбини у ваļевском крају*, Ваļево-Београд, 1998, стр. 219-222; Коста Николић, *Историја равногорског покрета...*, стр. II/155; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, III, Агоњија и слом. Ратне 1944. и 1945, Чачак-Краљево, 2004, стр. 113-131; Милослав Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић у општа историја...*, IV/654-668.

Treba napomenuti da ni u jednoj od navedenih knjiga nema pomena pošteđe velikog broja zarobljenih četnika u borbama na Jelovoj gori i širem području Požege, Kosjerića i Mionice, u prvoj polovini septembra 1944, što je nedopustiv propust.

Vasko Radunović, borac 2. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade, zabeležio je sećanje na tok borbi na Jelovoj gori i odnos prema zarobljenicima:

„Artiljerija je imala dobar pregled bojišta i neprekidno zasipala granatama četničke položaje. Četnici su se očajnički borili i masovno ginuli... Četnici su razbijeni i mi ih sustopice gonimo. Goneći četnike izmiješasmo se sa borcima drugih bataljona. Na svakom koraku zarobljenici. Vatru smo skoro obustavili, nema više potrebe da trošimo municiju. Kod zarobljenika nalazimo pozive za mobilizaciju, stare svega dvije-tri nedjelje. Neki su iz Batočine kod Kragujevca. Oko podne nailazimo na zarobljene četnike, svježe obrijane... To su oni idejni, operativni, naš pravi neprijatelj... Znali smo da su u pitanju okoreleli zločinci. Takve predajemo dalje, a ove sa pozivima na mobilizaciju, razoružane, puštamo da idu svojim kućama, uz upozorenje da se opet ne sretnemo. Poneki odmah ostaju u našem stroju.”⁶²⁷

Korektan odnos prema zarobljenicima potvrđuje i sećanje Pere Kneževića, borca 3. krajiške brigade. „Masa tek mobilisanih četnika predavala se našim jedinicama. Neki od njih odmah su stupili u naše redove, drugi su zahtevali da se na par dana vide sa porodicama, a oni koji su očekivali sud naroda su se skrivali i izvlačili u pravcu Drine.”⁶²⁸

Milosav Bojić, borac 6. (beogradskog) bataljona 1. proleterske brigade, u dnevničkom zapisu od 9. septembra 1944, ostavio je zanimljivo svedočenje o zarobljavanju nekoliko grupa četnika u blizini sela Brajkovići, pokraj Kosjerića, u sklopu borbi na Jelovoj gori. U prvoj grupi je bilo desetorica zarobljenika. Druga grupa zarobljenika bila je još brojnija, ali ostaje upitno da li ih je bilo „stotine”, kako navodi Bojić. Deo četnika iz druge grupe zarobljenika dobrovoljno se priključio borcima 1. proleterske brigade koja je istog dana bila napadnuta od jedne veće grupe četnika. „Zarobljenici nam pomažu. Dajemo nekima njihove puške.” Istog dana

627 Vasko Radunović, „Слом четника на Јеловој гори”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Ланић), Титоград, 1984, стр. 680.

628 Pero Knežević, „7. bataljon – inžinjerski”, *Treća krajiška brigada. Zbornik sjećanja*, III, (ur. Ljubiša Ćurguz i dr.) Beograd, 1985, str. 360.

zarobljena je grupa od 20 četnika. „Saslušali smo četnike. Pustili smo ih kućama.”⁶²⁹

Milan Antončić, komandant 1. ličke brigade, takođe je ostavio kraći zapis o odnosu prema zarobljenicima u kome ističe da su preplašeni zarobljenici, zastrašeni propagandom njihovih oficira, nakon što u razgovoru sa ličkim partizanima doznaju da neće biti streljani, niti zadržani u zarobljeništvu, „postaju odjednom vedri i radosni”. „Neki odmah žele da postanu borci naših jedinica koje su ih zarobile. Druge zarobljenike naše jedinice puštaju da se vrate među svoje znance koji se još bore, kako bi i njih upoznali sa istinom.”⁶³⁰

Milan Šijan, komandant 3. ličke brigade na sledeći način se sećao borbi na Jelovoj gori:

„Već rano ujutru, 9. septembra, počele su naše snage da nastupaju na celom frontu u pravcu četničkih pozicija... Sustizemo nekoliko seljaka četnika, koji su umorni izostali iza svojih jedinica i predali se našim borcima. To su bili mladi ljudi, nasilno mobilisani i naterani u borbu. Ipak, oni oklevaju da se priključe našim jedinicama, jer strahuju da će četničke crne

629 Milosav Bojić, *Zapisi o mojoj četi*, Beograd, 1969, str. 488-490.

Istoričar Bojan Dimitrijević u opisu borbi na Jelovoj gori citira delove Bojićevog dnevničkog zapisa od 9. septembra 1944, kao ilustraciju bratoubilačke borbe, aludirajući na poznate stihove Ljubomira Simovića o borbi na Jelovoj gori. Međutim, Dimitrijević izostavlja delove Bojićevog dnevničkog zapisa u kojima se pominje puštanje zarobljenika i dobrovoljno učešće dela zarobljenika u borbama protiv njihovih donedavnih četničkih saboraca, prečutavši na taj način neke bitne činjenice, insistirajući pri tom na detalju koji navodi Bojić, a koji se odnosi na zarobljavanje poslednje grupe četnika u Brajkovićima. „Pred nama je 20 četnika sa podignutim rukama. Barjaktar Milan Todorović zastade kao kuršumom pogodan i uperi mašinku na ljude koji su već bacali mitraljeze i puške. Jedva smo ga nekako smirili. Drhteći od uzbuđenja, cedio je kroz zube. 'Zar moj brat sa četničkim štabom? Moj jedini brat sa četnicima? Ja maštam o kući, o bratu koji treba da je sa kosmajskim partizanima. A on izašao preda me sa kokardom. Zemljo, otvori se da propadnem!' Nakon ovog pasusa Bojić odmah navodi dve rečenice, na koje se Dimitrijević nije osvrnuo, niti ih je citirao: „Saslušali smo četnike. Puštamo ih kućama.” Dakle, dvadesetorica četnika zarobljenih u Brajkovićima, kako tvrdi Bojić, pušteni su kućama. Brat Milorada Todorovića je, po svemu sudeći, ostao u partizanima jer Bojić u zapisu za 10. septembar navodi: „Todorović je sve saznao o svojim... Ali, on još sa bratom ne razgovara. Između njih je ledena atmosfera. Nastojaćemo da ih pomirimo.” Barjaktar Beogradskog bataljona Milan Todorović rodom iz Velike Ivanče, pokraj Mladenovca, poginuo je 3. oktobra 1944, u Ubu, u borbi protiv četnika i Nemaca. (*Prva proleterska*, (ur. Veljko Miladinović), IV, Beograd, 1991, str. 946). Uparedit: Bojan Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 220-221.

630 Milan Antončić, „Borbe u Srbiji...”, str. 374-375.

trojke poklati njihove familije kada se sazna da su se predali i priključili partizanima.”⁶³¹

Vasko Radunović je zabeležio sećanje i na zarobljavanje 27 četnika u Kosjeriću, rodnom iz okoline Čačka i Kraljeva, neposredno nakon borbi na Jelovoj gori:

„Kompletna grupa mobilisana je prije nepunih mjesec dana... Zgledamo u njihove puške, kroz otvorene cijevi. Nijedna nije metak omrčila, niti je čišćena ko zna od kada... Od zarobljenih četnika skoro polovina je ostala u našem bataljonu, dobrovoljno, dok smo ostale pustili da odu svojim kućama.”⁶³²

Borbe sa snagama JVuO nastavljene su i u danima nakon Bitke na Jelovoj gori. U izveštaju Štaba 8. crnogorske brigade (10. septembar 1944) navodi se detalj o zarobljavanju manje grupe četnika, u manjem okršaju u blizini Kosjerića, koja se povlačila sa glavninom snaga JVuO prema Mionici, nakon poraza na Jelovoj gori. „U toku borbe zarobili smo osam četnika – novomobilisanih. Zadržaćemo ih u brigadi.”⁶³³

Pripadnici 3. krajiške proleterske brigade su u okršaju u selu Subjela, pokraj Kosjerića, 10. septembra, zarobili 27 četnika. Nakon zarobljavanja „brigadi je prišlo 25 naoružanih četnika”.⁶³⁴

U nastupanju prema basenu Kolubare, jedinice 1. proleterskog korpusa nastavile da se sukobljavaju sa snagama JVuO i da puštaju i prihvataju zarobljene četnike. Prema sećanju boraca 3. ličke proleterske brigade, pripadnici brigade su 11. septembra 1944, na severnim padinama planine Maljen, prema Mionici, zarobili nekoliko „manjih grupa četnika”. „Od zarobljenih, neki su se priključili našoj koloni, a neki su molili da se puste kućama, te da bi se naknadno javili u partizane u svojim mjestima.”⁶³⁵

Štab 13. proleterske brigade „Rade Končar” izvestio je 12. septembra 1944. Štab 1. proleterske divizije da je u borbama protiv četnika na pod-

631 Milan Šijan, „Borbe 3. brigade u Srbiji”, *Šesta proleterska divizija*, (ur. Dragan Grubor i dr.), Zagreb, 1964, str. 387.

632 Vasko Radunović, „Слом четнина на Јеловој гори”, стр. 684-685.

633 *Зборник НОР-а*, I/11, Београд, 1955, стр. 402.

634 Savo O. Trikić, *n.d.*, str. 313.

635 Бранко Крњић, „Заробљавање коморе Дрaње Михаиловића”, *Трећа лична пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Никола Пњатовић и др.), Београд, 1991, стр. 263-264.

ručju planine Suvobor i u okolini Brajića, prethodnog dana zarobio 10 četnika „koji su ostali u našim redovima”.⁶³⁶

O postupku prema zarobljenim četnicima u borbama u zapadnoj Srbiji, u prvoj polovini septembra 1944, svedoči i naređenje Štaba 1. proleterske divizije štabovima potčinjenih brigada za nastavak borbi protiv četnika na području između Kosjerića i Mionice, u kome se ističe: „Zabranjeno svako streljanje zarobljenika bez sudskog postupka.”⁶³⁷

Sačuvan je spisak „nestalih vojnika” 2. jurišne brigade Korpusa gorske garde „u borbama na dan 9. i 14. septembra 1944.” Reč je o borcima sa područja Mladenovca i Sopota. U spisku se navode imena 83 borca nestala 9. septembra na Jelovoj gori, dok se za trojicu tvrdi da su „pobegli iz Pranjana 6. septembra pre polaska na položaj”. Može se pretpostaviti da je većina od 83 nestala borca – dezertirala ili je zarobljena, pa puštena.⁶³⁸ Preživeli borci Smederevskog korpusa JVuO svedočili su da je u borbama na Jelovoj gori učestvovalo oko 400 boraca korpusa. Od tog broja nakon bitke u stroju je ostalo oko 200 boraca. Ostali su pretežno dezertirali.⁶³⁹

Četnički oficiri su na poraz odgovarali rezignacijom i naređenjima o streljanju dezertera. Miloš Marković, komandant Požeškog korpusa, u pismu jednom saborcu, neposredno nakon poraza (9. septembar 1944), pominje „veliku tragediju” na Jelovoj gori:

„Juče i danas smo vodili krvavu borbu sa crvenima na Jelovoj gori... Doživeli smo veliku bruku i poraz. Crveni su nas tako razbili da sada ne znam gde se ko nalazi. Pored mene je bio i Acin korpus (6. jurišni korpus pod komandom Aleksandra Miloševića, *nap. aut.*), a gde je sada i da li uopšte postoji – ne znam... Ljudi su se kukavički razbežali. Komunisti su nas presretali i tukli. Jedva sam glavu izvukao... Izgleda da je došlo ono čega sam se plašio i o čemu smo nas dvojica u Ježevici razgovarali... Komunisti uzimaju vlast.”⁶⁴⁰

⁶³⁶ Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 40.

⁶³⁷ Исто, стр. 9.

⁶³⁸ VA, ČA, k. 29, f. 1, d. 25.

⁶³⁹ Милија Ђорђевић, *Споредовање беспобедно*, Младеновац, 2010, стр. 37.

⁶⁴⁰ Петар Вишњић, *Битка за Србију, I-II*, Београд, 1985, стр. I/307.

Navedena slutnja pokazala se tačnom. „Četnici su znali da nisu izgubljeni dok god Srbiju ne izgube, kao što smo i mi znali da nismo pobedili dok god ne pobedimo u Srbiji.”⁶⁴¹

Dušan Popović, komandant 2. jurišne brigade 1. šumadijskog korpusa (12. septembar 1944): „Sve dezertere treba ubiti na licu mesta, bez prekog suda. Naš narod nam priređuje drugi 6. april sa komunistima.”⁶⁴² Ova vrsta rezignacije postala je još izraženija nakon poziva kralja Petra II u kom je četnicima sugerisano da pređu u partizanske redove. Marko Muzikravić, komandant 1. Šumadijskog korpusa (22. septembar 1944): „Biće stavljen pod preki sud svaki vojnik i svako lice koje nedozvoljeno napusti svoju jedinicu, ma i za najkraće vreme, a tako isto i onaj ko kukavice i begunce štiti i pomaže.”⁶⁴³

Pojave malodušnosti i rasula među četnicima potvrđuje i izveštaj nemačke Komande Jugoistoka za 13. septembar 1944, u kome se navodi da su Račićevi četnici „demoralisani činjenicom da su partizani dobro opremljeni, kao i proglasom kralja Petra II”, a zatim se konstatuje da ukoliko četnicima izostane nemačka pomoć u municiji i pomoć nemačkih trupa – „može se očekivati raspad četničkih jedinica”.⁶⁴⁴

O rasulu četničkih snaga i stanju u ravnogorskoj organizaciji nakon poraza na Jelovoj gori, govori i izveštaj Svetislava Savića, komandanta 1. bataljona 1. jurišne brigade Korpusa gorske garde (10. septembar 1944). U izveštaju se navodi da je Savić izvršio blokadu i pretres dva kosmajska sela pod njegovom komandom: Guberevac i Lisović, „radi prikupljanja odbeglih vojnika iz jedinica”. Prilikom pretresa Guberevca Savić je doznao da je „celo selo prišlo komunistima”, da je veći deo stanovništva izbegao van naselja, uključujući „članove ravnogorskih upravnih vlasti”, i da su seljani već organizovali propartizanske straže. Pri tom su „glavni članovi komunističke organizacije” u selu postali bivši četnici, među kojima i seoski četovođa. „Slično stanje izneto za Guberevac jeste i u Lisoviću, samo u manjoj meri.” Savić ističe da se četnički komandant u Lisoviću prethodnog dana „obrijao i ošišao”. „Verujem da se i on već priključio komunistima.” Savić

⁶⁴¹ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 350.

⁶⁴² VA, ČA, k. 43, f. 5, d. 37.

⁶⁴³ VA, ČA, k. 106, f. 1, d. 35.

⁶⁴⁴ NAW, T-311, r. 193, s. 554.

zaključuje: „Prema svemu napred izloženom, mišljenja sam, da bi bilo neophodno preduzeti što pre istrebljenje i uništenje svega što se zove komunističko u srezu Kosmajskom, a naročito podvlačim selo Guberevac”.⁶⁴⁵

Poslednjeg dana borbi na Jelovoj gori, 9. septembra, u drugom delu Srbije, u Svilajncu, lokalni četnici samoinicijativno su napali malobrojnu nemačku posadu. U napadu su poginula četiri i ranjeno je osam nemačkih vojnika, dok su četnici imali gubitke od 10 mrtvih i 15 ranjenih. Ostali nemački vojnici su razoružani, da bi uskoro bili pušteni.⁶⁴⁶ Kao reakciju na događaj u Svilajncu, komandant JVuO na području Srbije, general Miroslav Trifunović, 11. septembra izdao je naređenje u kome se zabranjuje „do daljeg naređenja Vrhovne komande, bilo kakva akcija protiv bilo koga sem protiv komunista. Za neizvršenje ovog naređenja, bez prekog suda, s pozivom na ovo naređenje, streljati svakog, ponavljam streljati svakog.”⁶⁴⁷ Iz navedenog proizilazi nekoliko puta ponavljani zaključak u ovoj knjizi: jedinu korist od suprotstavljanja JVuO partizanima, osobito u leto 1944, imao je nemački okupator.

Snage 15. majevičke brigade 17. istočnobosanske divizije tih dana nisu napredovale ka basenu Kolubare, već su iz Dragačeva izviđale ka dolini Zapadne Morave, gde su prolazile važne saobraćajnice koje su bile ključne za evakuaciju nemačkih snaga sa juga Balkanskog poluostrva. „Izviđački dijelovi 15. brigade su u toku dana [11. septembar] u selu Bukovica (zapadno od Kraljeva, prema Dragačevu, *nap. aut.*), zarobili 180 mobilisanih mladića, sa kojima su četnički oficiri izvodili obuku. Većina njih je stupila odmah u brigadu.”⁶⁴⁸

Borci 2. bataljona 6. istočnobosanske brigade 17. istočnobosanske divizije uspeli su noću 13-14. septembra da na prepad prodru na periferiju Čačka, u cilju demonstrativnog napada na grad koji je bio pod kontrolom nemačkih snaga, SDK i RZK. Partizani su ubrzo bili primorani da se

645 VA, ČA, k. 29, f. 1, d. 20.

Prva jurišna brigada Korpusa gorske garde bila je privremena formacija. Svetislav Savić je bio komandant 3. bataljona 4. (kosmajске) brigade Korpusa gorske garde. Streljan je nakon oslobođenja u Kragujevcu.

646 *Извештаји команде Српске државне страже за Округ моравски*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2001, стр. 148.

647 *Југословенска војска у отаџбини на територији Округа моравског...*, стр. 334.

648 Руди Петовар, Саво Трикић, *н.д.*, стр. 541.

povuku. „Zarobljeno je šest četnika i bolnica sa preko 60 ranjenika iz borbi na Kopaoniku, koja je bila smještena na periferiji grada.”⁶⁴⁹ Ranjenici su, zapravo, zarobljeni u selu Jezdina, gde se nalazila bolnica 2. ravnogorskog korpusa. Ne postoje podaci da su zarobljeni ranjenici ubijani ili represirani.

Kao zanimljivu ilustraciju odnosa prema zarobljenim četnicima, prilikom borbi za oslobođenje zapadne Srbije, septembra 1944, navodim sećanje Dragiše Radovića, koji je mobilisan u četnike, a potom zarobljen od strane partizana, prilikom borbi za Valjevo i stupio u redove 2. ličke brigade. Radović opisuje prvu borbu u kojoj je učestvovao kao partizan, nedugo nakon oslobođenja Valjeva:

„Krećući se prema Šapcu, kod Koceljeve sustignemo četničke jedinice. Komešaju se, pomalo pripucavaju, ali uglavnom odstupaju i beže. To mi je prva borba, pa nišanim i pucam kao da od mene pobjeda zavisi. A ovi Ličani, hladni, bezbrižni, idu 'ni pet para ne daju'. Čudim se dok mi desetar Radaković ne naredi da ne pucam. Objašnjava on meni da su to najviše mobilisani seljaci. Vide im se na leđima šarene seljačke torbe. Kaže da su oni četnici isto koliko sam i ja do pre neki dan bio. Da pucam samo ako vidim nekog im starešinu i 'bradonju', a da će se ovi sami predati. Tako i bi. U grupama su se oni predavali, a u torbama im proja što su je još od kuće poneli. Ličani su im na volju davali: 'Ko hoće kući neka odloži oružje, a ko hoće sa nama neka ga zadrži.' Bilo je i jednih i drugih.”⁶⁵⁰

O postupcima pripadnika JVuO prema zarobljenim partizanima, indirektno svedoči pismo mađarskog konzula u Beogradu (3. oktobar 1944), u kome se navodi da je „nedavno jedan naš izaslanik (vojno lice) pokušao da dođe do Mihailovićevoг štaba, u vreme kada su Titove bande izvršile uspešan udar na Ravnoj gori na Mihailovićeвог štab”. Dakle, događaj se zbio 10-11. septembra 1944. Pomenuti izaslanik je ispričao da su u okolini Gornjeg Milanovca, „na njegove oči četnici zaklali sedam komunista”.⁶⁵¹

649 *Вісмо, стр. 541-542.*

650 Dragiša Radović, „Iz mog vojevanja”, *Druga lička proleterska brigada. Zbornik sećanja*, (ur. Rajko Šarenac), Beograd, 1988, str. 379.

651 *Zbornik NOR-a, XV/1*, Beograd, 1986, str. 608.

Prema podacima iz literature, u Valjevu je 10. septembra 1944. streljana Smilja Lajić („unakažena od mučenja”), bolničarka 1. ličke brigade, koju su četnici dva dana pre toga zarobili u borbi na Jelovoj gori.⁶⁵²

Oslobođenje Valjeva

Jedinice 1. proleterske i 6. ličke proleterske divizije oslobodile su veći deo Valjeva, 15. septembra 1944. Ostatak grada, odnosno deo grada koji gravitira ka kasarni na Krušiku, gde su se utvrdili nemački vojnici, oslobođen je 18. septembra, posle povlačenja nemačkih snaga. U nemačkoj odbrani Valjeva bile su angažovane snage SDK, SDS i JVuO.

Zahvaljujući preštampanju knjigâ nezasluzeno uticajnog emigrantskog pisca Borivoja Karapandžića⁶⁵³ i pisanju antikomunističke štampe, naročito početkom poslednje decenije prošlog veka, u delu domaće javnosti opstaje stereotip o velikom broju streljanih stanovnika Valjeva, neposredno nakon oslobođenja varoši. Karapandžić je u njegovoj najpoznatijoj knjizi (koja je od 1993. do 2014. u Srbiji preštampana pet puta, od čega četiri puta u Valjevu) izneo tvrdnju da se „računa da je svaki deseti stanovnik Valjeva bio likvidiran” nakon oslobođenja i da je u gradu od strane partizana ubijeno čak 2.000 stanovnika.⁶⁵⁴ Ipak, Karapandžića su nadmašili kragujevački *Pogledi*, na čijim stranicama je izneta tvrdnja da je u Valjevu nakon oslobođenja ubijeno 4.000 ljudi.⁶⁵⁵

652 Jovo Popović, *n.d.*, str. 428.

653 Borivoje Karapandžić je kao član JNP Zbor bio referent Odeljenja državne propagande za Okrug valjevski, 1942-1944. „Bio je jedan od organizatora ljotićeuskog pokreta u Valjevu i među dobrovoljcima 1. puka SDK. Bio je tesno povezan sa Gestapoom. Često puta oblačio je se u dobrovoljačko odelo i za sve vreme okupacije nosio je oružje.” Karapandžić je tokom okupacije održao veći broj javnih govora u naseljima kolubarskog regiona u kojima je agitovao u korist nemačkog okupatora i kvislinškog režima. Ovi govori su podrazumevali i antisemitsku retoriku. Opširnije: A.J. DK, 110, f. 94, s. 302-346 (Dosije Borivoja Karapandžića).

654 Боривоје М. Карапанџић, *Грабански рат у Србију 1941-1945*, Ваљево, 2010³, стр. 318, 320. Ova najpoznatija i najuticajnija Karapandžićeva knjiga, pisana bez navođenja istorijskih izvora, obiluje neistinama i fabrikacijama, u čemu se izdvaja među ostalim delima na temu istorije Srbije tokom Drugog svetskog rata.

655 Раде Рончевић, „Плотуни су одјенивали до зоре: 4.000 стрељаних”, *Погледи*, Специјално издање, 2, Крагујевац, јун 1991, стр. 50-53. Treba napomenuti da je ovaj politički magazin tokom 1991. predstavljao najtiražnije periodično glasilo u Srbiji sa brojem štampanih primeraka koji je iznosio čak do 200.000.

Predstavnici revizionističke istoriografije, koji su pisali o okolnostima oslobođenja Valjeva i događajima koji su usledili nakon oslobođenja grada, ignorišu tri vrlo važna aspekta vezana za ove događaje: vojno sadejstvo JVuO sa snagama nemačkog okupatora u okolini Valjeva uoči oslobođenja grada, partizanske gubitke u borbama za oslobođenje Valjeva i najbližih seoskih naselja, i poštedu velikog broja zarobljenih pripadnika JVuO i SDS.⁶⁵⁶

Predstavnici revizionističke istoriografije ignorišu činjenice o vojnom sadejstvu JVuO i nemačkih snaga u Valjevu i okolini uoči i tokom borbi za oslobođenje grada, iako ovu saradnju potvrđuju nemački i četnički primarni izvori. Dnevni izveštaj nemačke Komande Jugoistoka za 13. septembar 1944. beleži da je „noćni napad crvenih (NOVJ, *nap. aut.*) na Valjevo odbijen od strane vlastitih trupa i četnika”.⁶⁵⁷ Četnički izvori potvrđuju učesće dela četnika Valjevskog korpusa u nemačkoj odbrani Valjeva i činjenicu da su četnički ranjenici lečeni u valjevskoj bolnici.⁶⁵⁸ Četnici su nesmetano boravili u Valjevu od kraja avgusta. Četnici su 1. septembra u Valjevu uhapsili i isledivali u jednoj kući u gradu petnaestak

656 Uporediti: Bojan B. Dimitrijević, *Valjevski ravnoгорци...*, стр. 238-252; Коста Николић, *Историја равногорског покрета...*, стр. II/287; Srdan Cvetković, *Između srpa i čekića...*, стр. 219-220; Милослав Самарцић, *Генерал Дража Михаиловић у општа историја...*, стр. IV/667; Милорад Белић, „Терор ратних победника у Ваљево 1944-1945.”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 44, Ваљево, 2010, стр. 67-78; Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941-1945*, Београд, 2014², стр. 488-497.

Dimitrijević borbe za oslobođenje Valjeva naziva „Bitka i pad Valjeva”, dok vojne aktivnosti nemačkog okupatora i SDK u suprotstavljanju snagama NOVJ imenuje „odbranom Valjeva”. U opisu borbi za oslobođenje grada, Dimitrijević ne pominje partizanske gubitke. Cvetković ne pominje borbe za oslobođenje Valjeva, samim tim ni gubitke oslobodilaca, dok Belić borbe za oslobođenje grada pominje uzgred, kao istorijsku fusnotu, takođe bez osvrta na partizanske gubitke. Nikolić i Samardžić ne pominju učesće četničkih snaga u nemačkoj odbrani grada. Poštedita većeg broja četnika, zarobljenih u Valjevu, ne pominje se u nijednoj od navedenih publikacija. Dimitrijević u monografiji o valjevskim ravnoгорцима pominje isključivo predaju i prelazak u partizanske redove Branka Mihailovića, sina Draže Mihailovića, koji je postao partizan upravo u Valjevu.

657 NAW, T-311, r. 193, s. 550.

Uporediti četnički izvor koji potvrđuje navode nemačkog izvora: *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, стр. 295. Reč je o naredenju Neška Nedića, načelnika Štaba 4. grupe jurišnih korpusa komandantu 7. (valjevskog) jurišnog korpusa JVuO Vojislavu Markoviću od 13. septembra 1944. „Pošto ovu akciju uglavnom vode Nemci to će tvoja uloga biti da naslonom naših i u sporazumu sa njima izvrši tučenje crvenih sugerišući Nemcima najpogodnija rešenja. Od Nemaca ćeš neposredno da se snabdevaš municijom, a glavni zadatak ti je da prisustvom uz nemačke trupe goniš i hvataš komuniste koje oni razbijaju.”

658 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, стр. 296, 298.

komunističkih simpatizera. Nekoliko uhapšenika je prisilno mobilisano u četničke redove i primorano da uzme učešća u borbama na Jelovoj gori, dok se nekoliko spasilo na napoznat način. Ostali, njih četvoro, izvedeni su iz grada i zaklani u selu Dračić, u noći 3-4. septembra.⁶⁵⁹

U borbama u Valjevu i selima između Valjeva i Lajkovca, zabeleženi su i gubici nemačkih snaga. Međutim, raspoložemo samo nepotpunim podacima o gubicima dela jedinica. „Prema nemačkim podacima, u borba- ma do 17. septembra samo dva bataljona 5. policijskog puka su imala 60 mrtvih i 120 ranjenih vojnika.”⁶⁶⁰ Prema nedovoljno pouzdanim podaci- ma iz izveštaja Štaba 1. proleterskog korpusa Vrhovnom štabu NOVJ (18. septembar 1944), jedinice NOVJ su u borbama za oslobođenje Valjeva i okoline neprijateljskim snagama nanele sledeće gubitke: „Do sada znamo: zarobljenih Nemaca, ljoticévaca, nedićévaca i četnika oko 1.500, od čega pet nemačkih oficira. Ubijeno preko 400.”⁶⁶¹ I pored toga što se može pretpostaviti da su navedene brojke uveličane, ovi podaci svedoče o veli- kom broju zarobljenika (prvenstveno kada je reč o zarobljenim četnicima), kao i o intenzitetu borbi, što sugeriše da gubici snaga NOVJ takođe nisu mogli biti zanemarljivi.

Na osnovu sačuvanih izveštaja štabova partizanskih jedinica i posle- ratnih poimeničnih spiskova stradalih boraca jedinica koje su učestvova- le u borbama za oslobođenje Valjeva, moguće je odrediti približan broj poginulih boraca NOVJ u borbama za Valjevo. Izveštaj Štaba 6. ličke pro- leterske divizije pominje gubitke dve brigade ove divizije: 33 poginulih i 75 ranjenih boraca.⁶⁶² Validnost ovih podataka potvrđuju poimenični spiskovi stradalih boraca 1. i 2. ličke proleterske brigade. Poznata su imena 15 boraca 1. ličke proleterske brigade koji su 14-15. septembra poginuli

659 AJ, DK, 110, f. 386, s. 585-590; Жарко Јовановић, *Ваљево под окупацијом 1941-1944*, Ваље- во, 2001, стр. 232.

660 Петар Вишњић, „Борбе за ослобођење Ваљева (13-18. септембар 1944)”, *Гласник Историј- ског архива Ваљево*, 35, Ваљево, 2001, стр. 122.

661 *Zbornik NOR-a*, II/14, Beograd, 1981, str. 130.

662 Петар Вишњић, „Борбе за ослобођење Ваљева...”, стр. 123.
Вишњић navodi gubitke 6. ličke proleterske divizije, ali ne i gubitke 1. proleterske divizije (1. prole- terska i 3. krajiška proleterska brigada).

u borbama na prilazima Valjevu i u samom gradu.⁶⁶³ Takođe, poznata su imena 18 boraca 2. ličke proleterske brigade, koji su 14-18. septembra izginuli u borbama u Valjevu i neposrednoj okolini.⁶⁶⁴

Prema operativnom izveštaju Štaba 3. krajiške proleterske brigade, gubici ove jedinice u dvodnevним borbama u gradu, 15-16. septembra, iznosili su „šest mrtvih i nekoliko ranjenih”.⁶⁶⁵ Ovi podaci su donekle nepotpuni jer posleratni poimenični spisak palih boraca ove brigade beleži pogibiju osam boraca u borbama za Valjevo, 14-15. septembra 1944.⁶⁶⁶ Gubici 1. proleterske brigade, prema sećanju veterana, iznosili su 22 poginula borca.⁶⁶⁷ Dakle, broj poginulih pripadnika NOVJ, u borbama za oslobođenje Valjeva, iznosi najmanje 63 poginulih. Može se pretpostaviti da je broj ranjenih iznosio preko stotinu. Svakako da su ukupni gubici snaga NOVJ u borbama u valjevskom kraju, 11-18 septembra, bili dodatno veći (ovo se ne odnosi samo na gubitke četiri navedene brigade u borbama u gradu i predgrađima, već i na gubitke 3. ličke proleterske brigade i 13. (hrvatske) proleterske brigade u selima oko Valjeva). Gubici snaga NOVJ u borbama za oslobođenje Valjeva predstavljaju najveće gubitke partizanskih snaga u borbama za oslobođenje nekog grada u završnim borbama za oslobođenje Srbije, do otpočinjanja borbi za oslobođenje Beograda. Ovo je važna činjenica u sagledavanju odnosa pobedničke strane prema delu zarobljenih protivnika, nakon oslobođenja Valjeva. Ova činjenica nije konstatovana u radovima i monografijama predstavnika revizionističke istoriografije.

Prema svedočenju nekadašnjeg oficira OZN-e 1. proleterske divizije, Dušana Karića, koje je 1995. zabeležio istoričar Bojan Dimitrijević, nakon oslobođenja grada streljan je 61 zarobljeni pripadnik SDK.⁶⁶⁸ Navedena tvrdnja najverovatnije ima uporište u istorijskoj realnosti budući da

663 Jovo Popović, *n.d.*, str. 437.

Poimenični spisak poginulih boraca 1. ličke proleterske brigade registruje imena još pet boraca poginulih u borbama (najverovatnije protiv četnika) u okolini Valjeva, 11-13. septembra 1944.

664 Đorđe J. Orlović, *Druga lička proleterska brigade*, Beograd, 1983, str. 545-676.

665 *Зборник НОР-а*, I/12, Beograd, 1956, str. 430.

666 *Treća krajiška brigada. Zbornik sjećanja*, III, (ur. Ljubiša Čurguz i dr.) Beograd, 1985, str. 579-1070; Savo O. Trikić, *Treća krajiška proleterska brigada*, Beograd, 1987, str. 427-549.

667 Bogdan Zelić Bočo, *Prva proleterska: čelna kolona NOB-a*, Beograd, 2011, str. 802.

668 Bojan B. Dimitrijević, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941-1945*, Beograd, 2014², str. 493.

su partizani po pravilu streljali sve ili većinu zarobljenih pripadnika SDK, pogotovo ako su pre zarobljavanja pružali oružani otpor, jer su pripadnike SDK smatrali fašistima i dobrovoljnim pripadnicima kvislinške formacije pod komandom nemačkog okupatora. Navedeni broj streljanih pripadnika SDK ipak zahteva potvrdu u drugom istorijskom izvoru kako bi postao nesumnjiva istorijska činjenica, budući da je poznato tek nekoliko imena poginulih ili streljanih ljotićevaca u Valjevu. Zarobljeni pripadnici SDK podelili su sudbinu mnogih zarobljenih pripadnika nemačkih oružanih snaga, prvenstveno kada je reč o jedinicama koje su po sastavu bile pretežno dobrovoljačke (Waffen-SS). Nemački izvori potvrđuju da su delovi 1. i 3. puka SDK, koji su bili angažovani u nemačkoj odbrani Valjeva i u okviru nemačkih vojnih operacija u valjevskom kraju, 14. septembra 1944. stavljeni pod komandu pukovnika Jungenfelda, zapovednika nemačkih snaga u severozapadnoj Srbiji.⁶⁶⁹

Za razliku od pripadnika SDK, koji su se do kraja oružano suprotstavili partizanima u Valjevu, pripadnici SDS su se odazvali na poziv za predaju. Velik broj poginulih boraca 1. proleterske i 6. ličke proleterske divizije, u borbama za Valjevo, izgubio je život upravo u sukobu sa snagama SDK.

Prema tvrdnjama pročetničkog emigranta Save Jurišića, pripadnici 1. puka SDK, pod komandom majora Ilije Mićaševića, streljali su 1944. nepoznat broj prinudno mobilisanih mladića koji su dezertirali iz SDK, „u krugu artiljerijskih kasarni” u Valjevu.⁶⁷⁰ Taj navodni događaj je neistražen i, stoga, zahteva potvrdu u drugim izvorima.

Organi novouspostavljene vlasti u Valjevu, do kraja godine streljali su dvocifren broj stanovnika sreza Valjevo, uključujući i određen broj lica kojima je suđeno. Većina streljanih bili su saradnici okupatora i pripadnici lokalne kvislinške strukture. Većina ovih lica je ubijena u danima nakon oslobođenja grada, bez suđenja. Među likvidiranim je bilo građana koji na osnovu realne krivice nisu zaslužili da budu kažnjeni smrću.

Uoči oslobođenja Valjeva, „jedna ravnogorska trojka poslata iz Valjeva”, 9. septembra 1944, likvidirala je u Beogradu Dragomira Lukića, kvi-

⁶⁶⁹ Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 685-686.

⁶⁷⁰ Предраг Д. Ивановић, *Ко су љотићевци*, Чикаго, 1954, стр. 65.

slinškog načelnika Valjevskog okruga, pripadnika JNP Zbor, odgovornog za brojne zločine nad stanovništvom okruga.⁶⁷¹

Prema sećanju Save Puzića, komandira čete u 1. (crnogorskom) bataljonu 1. proleterske brigade, prilikom borbi za Valjevo, grupi boraca pod njegovom komandom predala se „kompletna četica od 80 nedićevaca”, zajedno sa zapovednikom, stacionirana u kasarni na brdu Krušik. „Četu zarobljenika, sa njenim komandirovom na čelu, 2. vod isprati do štaba bataljona.”⁶⁷² Sudeći prema svedočenju Dušana Tešića, borca 3. krajiške brigade, u zarobljavanju pripadnika SDS, koji su se nalazili u kasarni, učestvovali su i pripadnici ove jedinice. Tešić navodi da je u kasarni zarobljeno „50 nedićevaca”.⁶⁷³

Dakle, sudeći prema ta dva izvora, u borbama u Valjevu zarobljeno je između 50 i 80 pripadnika SDS. Pripadnici ove formacije dobrovoljno su se predali i na taj način su olakšali zauzimanje kasarne u kojoj su se nalazili i nemački vojnici, koji su pružili otpor partizanima. Budući da ne postoje tvrdnje o streljanju zarobljenih pripadnika SDS, moguće je izneti pretpostavku da većina zarobljenih nedićevaca nije ubijena. Različit odnos prema zarobljenim pripadnicima SDS i SDK može se tumačiti time da pripadnici SDS, za razliku od pripadnika SDK, nisu pružili organizovani otpor partizanima i da snage NOVJ nisu imale gubitaka u borbama sa nedićevcima u Valjevu.

U registru DKTG za opštinu Valjevo evidentiran je 21 pripadnik SDS, stradao nakon 12. septembra 1944. Zapravo, reč je o 20 lica, jer je jedno lice navedeno dva puta. Među njima je bilo osam oficira. Ovaj podatak nas navodi na zaključak da je većina pripadnika SDS sa područja Valjeva preživela događaje nakon oslobođenja grada, pogotovo na osnovu indicija da je jedan deo gradskih stražara pobegao iz varoši sa četnicima i Nemcima, tokom borbi. Pretpostavku da je većina pripadnika SDS sa područja Valjeva preživela događaje vezane za oslobođenje grada, potvrđuje tvrdnja majora SDS Milenka Solarića da se pripadnici SDS sa područja Valjeva nisu priključili snagama SUK, što znači da su ostali u matičnom

671 Bojan B. Dimitrijević, *Valjevski ratnici...*, str. 222.

672 Savo Puzić, „Prvi bataljon kroz Srbiju”, *Prvi crnogorski bataljon Prve proleterske NOU brigade*, (ur. Špiro Lagator), Beograd, 1977, str. 569.

673 Dušan Tešić, „Napad na Valjevo”, *Treća krajiška proleterska brigada. Zbornik sjećanja, I-II*, (ur. Ivan Džina Gligorijević), Beograd, 1969, str. II/405-409.

području.⁶⁷⁴ Od 20 poznatih pripadnika SDS koji su izgubili život nakon oslobođenja, šestorica su evidentirana na osnovu građe ZK što znači da su sumnjivani za ratne zločine. Od navedenog broja stradalih pripadnika SDS sa područja Valjeva samo se za četvoricu tvrdi da su stradali u Valjevu nakon oslobođenja, od kojih su trojica oficira, za koje možemo pretpostaviti da su streljani nakon zarobljavanja u gradu, i jedan stražar osuđen na smrt jer je skrivio stradanje drugih ljudi. Ovo nas navodi na zaključak da je nakon oslobođenja grada iz grupe od 50-80 zarobljenih pripadnika SDS izdvojeno nekoliko oficira, koji su streljani, dok su obični borci pošteđeni. Za 13 pripadnika SDS navodi se da im je nepoznato mesto stradanja. Ostala trojica su zasigurno stradala van Valjeva: za jednog se tvrdi da je nestao u Bosni, za drugog da je nestao u Sloveniji, a za trećeg da je streljan u Beogradu.

U borbama za Valjevo snage NOVJ zarobile su i veći broj četnika, kojima su pošteđeni životi.

Prema sećanju Jovanke Radujko-Vladušić, bolničarke 3. krajiške proletherske brigade, tokom borbi u gradu, borcima ove brigade predalo se oko 60 četnika koji su potom raspoređeni u bataljone ove jedinice. Prilikom uličnih borbi, u kući u kojoj je previjala dvojicu ranjenih boraca, iznenada se pojavilo nekoliko četnika:

„Četnici su rekli: 'Ne plaši se, ti si bolničarka.' I dalje sam nemo ćutala, jer mi se oduzeo glas. Naši su već bili tu u blizini. Čula sam glasove i komandu Trninić Pere. Četnici su povikali: 'Nemojte pucati, naši smo.' Naši su komandovali da odlože oružje. Kada su ih drugovi postrojili, četnički komandant je izjavio: 'Ima nas 60, rešili smo preći u partizane.' Odvedeni su u štab brigade i odmah raspoređeni po bataljonima.”⁶⁷⁵

Sačuvano je svedočenje Dragiše Radovića, stanovnika Valjeva, koji je kao zarobljeni četnik, tokom borbi za Valjevo, pristupio partizanima. On je svedočio da je početkom otpočinjanja borbi za oslobođenje grada, verovatno prvog dana borbi, sa grupom nenaoružanih pripadnika četničkog Đačkog bataljona Valjevskog korpusa JVuO, „u jednoj šumi severozapadno od Valjeva”, zarobljen od strane boraca 2. ličke proletherske brigade,

674 Миленко Соларић, „Наличје 'Босанске голготе' или како сам постао припадник СДК”, *Записи из добровољачке борбе*, I, Минхен, 1955, стр. 20.

675 *Трећа крајишка бригада. Зборник сећања*, III, (ур. Љубиша Ћургуз и др.) Београд, 1985, стр. 564.

nakon čega su se zarobljeni mladići „razišli kud koji”, po slobodnoj volji, u selima na periferiji grada. Nakon dva ili tri dana desetak pripadnika Đačkog bataljona dobrovoljno je stupilo u partizane.⁶⁷⁶

Sudeći prema sećanjima drugih partizanskih učesnika borbi za Valjevo, najveći broj četnika zarobljen je u lokalnoj bolnici.

Petar Dražić, borac 2. ličke proleterske brigade, ostavio je zanimljivo svedočenje o zarobljavanju veće grupe četnika u valjevskoj bolnici, drugog dana borbi:

„U zgradi je bilo oko dvije stotine „ranjenih” četnika i svega pet-šest Nijemaca. Četnika je bilo stvarno ranjenih oko jedne polovine, a druga polovina su bili simulanti koji su procijenili da će ovdje i na ovaj način najlakše glave spasiti. Sami sebi su stavljali razne proteze, udlage od daščica i slično i to čvrsto zavojima umotavali na zdrave ruke i noge, imitirajući time ranjenike. Imali su i nešto oružja i to su velikodušno i predusretljivo nudili i sami na gomilu slagali. Po prostorijama je bilo mnogo ošišane kose i brada, jer su se u toku noći uzajamno i brzo šišali i brijali – skidali svoja obilježja. Uzeli smo im oružje i rekli onima što su zdravi da mogu po volji kući ili u partizane, a ranjenima da čekaju dalju ljekarsku pomoć, koju će dobiti pošto se borba u Valjevu završi. Brzo su potom odavde nestajali, čak i oni teže ranjeni, a o zdravima da i ne govorim. Naš zadatak nije bio da ispitujemo njihove krivice, jer će to učiniti drugi i za to nadležni organi po oslobođenju grada.”⁶⁷⁷

Prema Dražićevom svedočenju, borci 2. ličke brigade, prethodno su iz lokalnog zatvora oslobodili stotinjak zatočenika, koje su pod stražom držali pripadnici SDS, koji su se razbežali uoči zauzimanja zgrade zatvora od strane partizana.

Dušan Tešić, borac 3. krajiške brigade, u kratkom tekstu u kome opisuje borbe za oslobođenje Valjeva, pominje da su borci njegove jedinice

676 Dragiša Radović, „Iz mog vojevanja”, *Druga lička proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Rajko Šarenac), Beograd, 1988, str. 378-379.

677 Petar Dražić, „Iz borbe za Valjevo”, *Druga lička proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Rajko Šarenac), Beograd, 1988, str. 376-377.

takođe učestvovali u zauzimanju bolnice, u kojoj se nalazilo „300 ranjenih četnika i Nemaca”.⁶⁷⁸

Izveštaj Štaba 6. ličke proleterske divizije o borbama za oslobođenje Valjeva pominje zarobljavanje 309 neprijateljskih vojnika.⁶⁷⁹ Ne znamo da li je to ukupna brojka zarobljenih protivničkih vojnika u borbama za Valjevo ili je reč samo o zarobljenicima 6. ličke proleterske divizije. Moguće je pretpostaviti da se ta brojka odnosi i na deo zajedničkih zarobljenika 1. i 6. proleterske divizije kao što je moguće pretpostaviti da se brojka ne odnosi na sve zarobljene protivničke vojnike. U svakom slučaju, ova brojka potvrđuje da je u Valjevu zarobljen velik broj pripadnika JVuO i SDS, budući da nisu zabeleženi podaci o velikom broju zarobljenih nemačkih vojnika u Valjevu.

Zahvaljujući sačuvanom „Glavnom bolesničkom protokolu Okružne bolnice u Valjevu”, poznato je da su nakon oslobođenja Valjeva partizani u gradskoj bolnici zatekli najmanje 16 četnika i jednog pripadnika SDS, koji su hospitalizovani pre oslobođenja grada. Pripadnici ove dve formacije koji su zatečeni u bolnici uglavnom su bili ranjenici. Zatečeni protivnički ranjenici nisu streljani već su otpušteni iz bolnice nakon dužeg lečenja (nekolicina težih ranjenika je umrla u bolnici). Dodatno je zanimljivo da isti dokument govori da su nakon oslobođenja, u valjevskoj bolnici, u gradu pod kontrolom partizana, hospitalizovani ranjeni partizanski protivnici: 18 četnika, četiri pripadnika SDK i tri pripadnika SDS – koji su smešteni u bolnicu u razdoblju od 20. septembra do 2. oktobra 1944.⁶⁸⁰ Pripadnici JVuO, SDK i SDS, hospitalizovani u valjevskoj bolnici nakon 20. septembra očigledno su zarobljeni nakon ranjavanja u borbi. U registru DKTG nije zabeleženo nijedno od 41 imena pripadnika JVuO, SDK i SDS, koji su smešteni u bolnicu tokom i nakon oslobođenja grada, što

678 Dušan Tešić, „Napad na Valjevo”, str. II/605-609.

U zauzimanju bolnice učestvovali su i borci 2. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade, o čemu je svedočio borac bataljona Vasko Radunović, koji je u sećanjima na borbe u Valjevu naveo kako je bolnica bila „puna četničkih, nedićevskih i ljotićečkih ranjenika”, bez navođenja broja zarobljenika. (Vasko Radunović, „Vaļevo je oslobođeno”, *Други црногорски батаљон Прве протетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984, стр. 686).

679 Петар Вишњић, „Борбе за ослобођење Ваљева...”, стр. 123.

680 Снежана Радић, „Четници – пацијенти Окружне болнице Ваљево у периоду мај-октобар 1944. – Из Главног болесничког протокола 1942-1944.”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 39, Ваљево, 2005, стр. 132-164.

nas upućuje na zaključak da ova lica nisu streljana. Ovo je dodatna potvrda kazivanja partizanskih veterana, učesnika borbi za oslobođenje grada, o poštedi pripadnika JVuO zarobljenih u Valjevu.

Prethodno su citirana dva svedočenja koja sugerišu da je u bolnici zarobljen mnogo veći broj pripadnika JVuO (navodno čak između 200 i 300). Ukoliko su ovi navodi validni, može se pretpostaviti da je u bolničkom protokolu registrovan tek deo četnika koji su se pokušali sakriti u bolnici, o čemu je bilo reči u svedočenju Petra Dražića.

Navešću jedan primer odnosa prema ranjenim četnicima od strane pripadnika SDK, u valjevskoj bolnici, nekoliko meseci pre oslobođenja grada. Krajem maja 1944, „Valjevski korpus [JVuO] je vodio veću borbu sa partizanskim snagama u okolini Valjeva. Posle borbe, ranjeni borci smešteni su u gradsku bolnicu, što je za dobrovoljce (pripadnici SDK, *nap. aut.*) bila odlična prilika za osvetu. Ranjenici su maltretirani i odvođeni iz bolnice u logor. Tu igru smrti prekinuli su Nemci: opkolili su bolnicu i naredili dobrovoljcima da se povuku u svoje kasarne”.⁶⁸¹

Napominjem da je korektan postupak partizanskih vlasti prema zarobljenim četničkim ranjenicima, zabeležen upravo u gradu u kome su nemački vojnici 27. novembra 1941. streljali najmanje 261 zarobljenog partizana koje četnici Draže Mihailovića uz posredstvo tzv. vladinih četnika ustupili nemačkom okupatoru.⁶⁸²

Nakon oslobođenja Valjeva jedinicama 1. proleterskog korpusa NOVJ pristupio je velik broj dobrovoljaca iz grada i okoline. Prema sećanju boraca 3. krajiške proleterske brigade „u brigadu je stupilo 240 novih boraca”. Pored omladinaca „pristizali su i stariji ljudi, čak i borci sa Solunskog fronta, među kojima i dva narednika srpske vojske iz sela Bogovađa”.⁶⁸³ Štab 1. proleterskog korpusa izvestio je 21. septembra da su od ulaska u Srbiju neke jedinice porasle za 60-80%, a 23. septembra da je do tada u jedinice korpusa iz Valjeva i okoline stupilo 1.200 novih boraca.⁶⁸⁴ Navedene brojke podrazumevaju dobrovoljce u redovima NOVJ. Prema podacima iz literature, nakon oslobođenja Valjeva „samo iz fabrike 'Vistad' javilo se

⁶⁸¹ Коста Николић, *н.д.*, стр. II/236-237.

⁶⁸² Раде Познановић, Милун Раонић, Милорад Радојчић, *Трагом издаје. Сведочења о издају четника и стрељању на Крушику у Ваљево 1941*, Ваљево, 1987, стр. 244-266.

⁶⁸³ Savo O. Trikić, *н.д.*, str. 320-321.

⁶⁸⁴ *Зборник НОР-а*, I/12, Београд, 1956, стр. 243.

300 dobrovoljaca u 6. ličku proletersku diviziju”.⁶⁸⁵ Kurioziteta radi, među omladincima koji su dobrovoljno stupili u redove NOVJ u Valjevu, nalazila se i jedna Kineskinja, Đulijana Če Čan, kćerka lokalnog lekara, koja je postala bolničarka 1. proleterske brigade i koja je uskoro poginula u borbi protiv Nemaca i četnika prilikom oslobođenja Uba 2. oktobra.⁶⁸⁶

Veliki odziv dobrovoljaca zabeležen je i u drugim delovima kolubarskog kraja. Primera radi, nakon oslobođenja Uba, u redove 8. crnogorske proleterske brigade 8. oktobra dobrovoljno je stupilo 55 mladića iz sela Novaci.⁶⁸⁷

Oslobođenje Gornjeg Milanovca

Oslobođenje Gornjeg Milanovca, 17. septembra 1944, predstavlja događaj koji je podrazumevao zarobljavanje najveće grupe četnika, u jednom mestu, tokom dotadašnjeg prodora jedinica 1. armijskog korpusa NOVJ u Srbiju (uz napomenu da približan broj zarobljenih četnika na Jelovoj gori ostaje nepoznat). Svima, ili ogromnoj većini zarobljenih četnika, pošteđeni su životi. Ove činjenice su takođe ignorisane od strane pojedinih predstavnika revizionističke historiografije.⁶⁸⁸ Istoričari Goran Davidović i Miloš Timotijević, koji su napisali trotomnu studiju o istoriji JVuO čačanskog i takovskog kraja, u jednom od završnih poglavlja, opisujući ishod partizanskog prodora u Gornji Milanovac, navode: „Zarobljeno je oko 30 žandarma, koje je vojni sud osudio na streljanje. Gornji Milanovac su napali i oslobodili borci 17. udarne divizije. Partizani su zarobili

685 Dorde J. Orlović, *n.d.*, str. 298.

686 Данило Радичевић, „Ослобођење Уба”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Ланић), Титоград, 1984, стр. 695-696.

687 Милан Д. Митровић, „Први сусрет са бригадом”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 187.

688 Upređiti: Милослав Самарџић, *n.d.*, стр. IV/666.

Samardžić prećutkuje da su se u gradu uopšte nalazile četničke snage, navodeći da su partizani „17. septembra od slabih nedićevskih odreda zauzeli Gornji Milanovac”, iako je objavljen veći broj izvora, uključujući primarne izvore, koji potvrđuju četničko prisustvo u gradu i pošteđu zarobljenika.

oko 500 četnika...”⁶⁸⁹ Ovo je u osnovi korektna tvrdnja (ako izuzmemo da je u gradu zarobljen, a možda i streljan, veći broj pripadnika SDS od navedenih 30). Međutim, Davidović i Timotijević nisu naveli da su zarobljeni četnici preživeli navedene okolnosti i da su umnogome uvršteni u redove NOVJ. Nasuprot tome, autori su sledeći pasus započeli rečenicom: „Jedan od prvih zadataka partizana po prispeću u Gornji Milanovac svodio se na obračun sa njihovim protivnicima...” Ova tvrdnja se mnogo više uklapa u stereotipiziranu predstavu oslobođenja srbijanskih gradova u jesen 1944, u okviru revizije istorije Drugog svetskog rata na našem podneblju, nego u kontekst oslobođenja Gornjeg Milanovca. Činjenica je da su partizani po prispeću u ovaj grad oslobodili blizu 500 njihovih protivnika, omogućivši im amnestiju. Ubistva stanovnika koji nisu pripadali oružanim formacijama, nakon oslobođenja grada (pri čemu, dakle, ne mislimo na streljanje nekoliko desetina pripadnika SDS) izvršena su u kontekstu kažnjavanja saradnika okupatora i pripadnika kvislinške administracije i policijskog aparata, što ne znači da u gradu, neposredno nakon oslobođenja, nije bilo ubijanja osoba koje nisu imale veću krivicu i koje nisu zaslužile smrt.

Kvislinški organi su 2. septembra predali vlast četnicima u Gornjem Milanovcu nakon čega dolazi do koncentracije snaga JVuO u gradu. Početkom septembra četnici slobodno zalaze i u Čačak, iako u gradu borave Nemci.⁶⁹⁰ Nemci su svakako početkom septembra prolazili i kroz Gornji Milanovac budući da je kroz taj grad vodio najkraći put između Kraljeva i Beograda. Stoga se sledeća ocena, koju su izneli Timotijević i Davidović, u delu knjige koja govori o vojnim prilikama u zapadnoj Srbiji početkom septembra 1944, čini apsurdnom: „Partizani jedostavno nisu napadali velike nemačke garnizone, već su ih zaobilazili, razbijajući pre svega glavnog konkurenta u borbi za vlast u Srbiji, ravnogorce.”⁶⁹¹ U Gornjem Milanovcu nije bilo nemačkog garnizona jer su se Nemci oslonili na SDS i JVuO, a dva dana pre napada na Milanovac započele su borbe za oslobođenje Valjeva. Čačak se nije nalazio na glavnom pravcu nastupanja

689 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *н.д.*, стр. III/133-134.

Autori korektno pominju prelazak u redove NOVJ komandanta i boraca Omladinske brigade 1. ravnogorskog korpusa JVuO, nekoliko dana nakon oslobođenja grada (ova jedinica se u momentu oslobođenja varoši nalazila u selu Grabovica).

690 *Исто*, стр. III/124.

691 *Исто*, стр. III/126.

1. proleterskog korpusa NOVJ. Uostalom, četnici jednostavno nisu napadali nemačke garnizone u gradovima u zapadnoj Srbiji u tom razdoblju, već su nekima od njih pomagali u odbrani, poput garnizona u Valjevu.

Prilikom oslobođenja Gornjeg Milanovca, 17. septembra 1944, pripadnici 2. krajiške i 15. majevičke brigade 17. istočnobosanske divizije NOVJ zarobili su 482 četnika koji su, najvećim delom, istog dana stupili u redove NOVJ. Tokom većeg dela dana pripadnici SDS su pružali otpor u jednoj utvrđenoj zgradi u gradu. Budući da je u gradu zarobljeno ukupno 539 pripadnika JVuO i SDS, moguće je pretpostaviti da je u danu kada je oslobođen Gornji Milanovac, zarobljeno 57 pripadnika SDS koji su najverovatnije streljani, pošto su pružali oružani otpor kao pripadnici formacije koja je tokom čitave okupacije najaktivnije vojno saradivala sa nemačkim okupatorom.⁶⁹² Prilikom pokušaja zauzimanja zgrade u kojoj su se utvrdili pripadnici SDS, poginula su četiri borca 2. krajiške brigade i pet boraca 15. majevičke brigade, dok je šest boraca ove brigade ranjeno.⁶⁹³

Na osnovu sećanja partizanskih učesnika, moguće je rekonstruisati zarobljavanje četnika prilikom oslobođenja grada:

„Drugi bataljon 2. krajiške kradomice je ušao u grad, bez pucnjave pohvatao i razoružao četničke straže kod podvožnjaka i produžio prema barakama u kojima su bivakovali četnici. Njihovo gnijezdo opkoljeno je i nije ga bilo teško likvidirati. Komandant i politički komesar bataljona smatrali su da je daleko cjeloshodnije da se četnici, ukoliko ne pruže žešći otpor, primoraju na predaju i pohvataju živi. Puškomitraljescima naređeno je da ispale nekoliko rafala iznad krovova baraka. Potom su komandiri četa

692 *Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 566-567.*

Nejasno je da li su svi pripadnici SDS, zarobljeni u Gornjem Milanovcu, streljani nakon oslobođenja grada. Registar stradalih DKTG za opštinu Gornji Milanovac navodi imena samo tri pripadnika SDS koji su streljani septembra i sedam imena pripadnika SDS koji su streljani oktobra i novembra 1944. u Gornjem Milanovcu. Moguće je da većina pripadnika SDS, koji su bili stacionirani u garnizonu u Milanovcu, nisu poticali iz tog grada i okolnih sela, kao što je moguće da su zarobljeni pripadnici SDS streljani nedeljama ili mesecima nakon oslobođenja grada – u nekom drugom mestu, ali takva pretpostavka zahteva potkrepljenje u izvorima. Prema podacima iz propartizanskih izvora, u zgradi milanovačke gimnazije zabarikadiralo se 65 pripadnika SDS od koji je 15 poginulo, a 10 ranjeno u borbi. (Milenko Ružojčić, „Naprijed za slobodu Srbije”, *15. majevička brigada*, II, (ur. Milenko Tešić), Tuzla, 1987, str. 363).

693 Nikola Ilijašević, „Oslobođenje Gornjeg Milanovca, susret sa crvenoarmejcima i oslobođenje Topole”, *Druga krajiška brigada. Ratna sjećanja*, (ur. Snežana Tmušić), Beograd, 1988, str. 749; Milenko Ružojčić, „Gubici brigade u toku rata”, *15. majevička brigada*, II, (ur. Milenko Tešić), Tuzla, 1987, str. 600.

gromoglasno upozorili četnike da su opkoljeni i da polože oružje. Kratkotrajno komešanje u barakama završilo se odgovorom četnika da se predaju. I počeli su izlaziti napolje, sa rukama podignutim u vis, preplašeni, očekujući i najgore. Donekle ih je smirio glas komandira 1. čete da se postroje i ruke priljube uz butine. Kada su izbrojani, bilo ih je 482, dva oficira i pet podoficira. Oni su u stavu mirno iščekivali šta će ih dalje snaći. Kad im je politički komesar Pero Knežević objasnio da su bili u zabludi i služili okupatoru, da sramotu mogu sprati stupanjem u NOVJ, svi su spontano, priyatno iznenađeni, izrazili želju da ostanu u 2. krajiškoj brigadi, čak i oficiri i podoficiri čiju je prošlost trebalo provjeriti. Odmah su preduzete mjere da im se vrati oružje i da budu raspoređeni u bataljone i čete.”⁶⁹⁴

Istog dana, u sukobu između 4. krajiške brigade 5. krajiške divizije i Rudničkog korpusa JVuO (jačine oko 500 boraca), pokraj Belanovice, „poginulo je 48 četnika, predalo se 15 prisilno mobilisanih mladića, koji su ostali u brigadi.”⁶⁹⁵

U operacijskom dnevniku 17. istočnobosanske divizije, za 18. septembar 1944, navodi se sledeće: „Od grupe zarobljenika u G. Milanovcu, koje je primila 6. [istočnobosanska] brigada, otpušteno je 16 drugova nespособnih za borbenu jedinicu. Od primljenih zarobljenika, dvojica su u toku prošle noći dezertirala... Popodne u G. Milanovcu održan je veliki narodni zbor, na kojem je uzeo učesća veliki broj građana i seljaka iz okoline, na kojem su govorili predstavnici naše vojske.” Narednog dana dezertirala su još devetorica zarobljenika.⁶⁹⁶ Prema podacima iz literature, nakon narodnog zbora u Gornjem Milanovcu, u redove 15. majevičke brigade dobrovoljno je stupilo „26 omladinaca iz grada”, koji prethodno nisu pripadali nekoj formaciji.⁶⁹⁷

U registru DKTG, za područje opštine Gornji Milanovac, registrovano je 465 imena stradalih nakon 12. septembra 1944. Od ovog broja 339 su bili pripadnici JVuO, 65 SDS, 19 SDK, dok su ostatak (42) činili civili. Većina navedenih pripadnika JVuO poginuli su u borbi van područja opštine, pretežno u Bosni, dok se za pripadnike SDS i SDK može

⁶⁹⁴ Milorad Gončin, *Druga krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, Beograd, 1984, str. 293-294.

⁶⁹⁵ Milutin Morača, *Peta krajiška divizija*, Beograd, 1985, str. 270.

⁶⁹⁶ *Зборник НОР-а, I/12*, Beograd, 1956, стр. 567-569.

⁶⁹⁷ Milenko Ružojčić, „Naprijed za slobodu Srbije”, str. 363.

pretpostaviti da su najvećim delom streljani nakon zarobljavanja, u različitim okolnostima i na različitim lokacijama, zbog dobrovoljne participacije u okviru formacija pod kontrolom fašističke vlade i okupatora, na koje se nije odnosila avgustovska amnestija, dok je određen broj pripadnika ove dve kvislinške formacije poginuo u borbama.

Prema izveštaju Komande SDS Okruga Kragujevačkog (20. septembar 1944), „posle pada G. Milanovca naše snage u jačini od 100 stražara pod komandom kapetana Danilovića i kapetana [Živana] Simovića sa 1. šumadijskim korpusom [JVuO] majora Dušana Smiljanića sa oko 1.000 četnika na dan 18. septembra posedaju položaj: G. Crnuća - Lipovac - Vračevšnica - Konjuše. U Belom Polju su glavne naše snage.” Očigledno je reč o snagama SDS iz Kragujevca koje su u zajednici sa četnicima pokušale da spreče prodor snaga 17. istočnobosanske divizije NOVJ prema Rudniku i Gruži. Partizani su sutradan zauzeli G. Crnuću, Vračevšnicu i Belo Polje i započeli prodor prema Konjuši i Ljuljcima. Uskoro su snage 1. i 2. gruzanske brigade JVuO bile prinuđene da se povuku sa položaja. U pomoć četnicima i nedićevcima „stiže iz Kragujevca krajskomandant sa tenkovima i lično preuzima komandu i kod sela Ljuljaka razbija komuniste i zauzima selo. Komunisti imaju veći broj mrtvih i ranjenih jer su tenkovi gađali topovima i mitraljezima.” U izveštaju se navodi da su 19. septembra „delovi nemačkog jurišnog bataljona u zajednici sa četnicima otpočeli borbu sa komunistima kod Gornje Šatornje.”⁶⁹⁸

Dva dana nakon oslobođenja Gornjeg Milanovca, komandant Omladinske brigade i načelnik Štaba 1. ravnogorskog korpusa JVuO, kapetan Života Kapetanović, pojavio se u gradu ponudivši „stupanje u partizanske redove što je prihvaćeno”.⁶⁹⁹ Kapetanović je nakon prelaska u partizane postao član Štaba Čačanskog NOP odreda.⁷⁰⁰ Prema podacima iz litare-

698 AS, ZK, zl. br. 12831, Izveštaj Komande SDS Okruga kragujevačkog – načelniku Okruga kragujevačkog, Kragujevac, 20.9.1944. (prepis).

699 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанског краја*, III, Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945. година, Чачак-Краљево, 2004, стр. 134.

700 Радован М. Маринковић, „Дејства Чачанског НОП одреда 'Др Драгиша Мишовић' у борбама за коначно ослобођење чачанског краја”, *Борбе са главнином немачке Групе армија „Е” на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944. године*, Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеви 26-27. новембра 1986. године, (ур. Коча Јончић), Београд-Краљево-Чачак, 1990, стр. 402.

ture, Kapetanović se „predao tada partizanima sa svojom jedinicom”,⁷⁰¹ iz čega možemo zaključiti da su borci pod njegovom komandom uvršteni u redove NOVJ ili su pušteni kućama.

Borci 4. srpske udarne brigade, 23. septembra 1944, u selu Lipovac, pokraj Gornjeg Milanovca, nakon kraće borbe zarobili su 108 četnika. Politički komesar brigade je postrojio zarobljenike i od njih zahtevao da ukažu na saborce koji su skrivali tuđe stradanje:

„Desetak osumnjičenih je smešteno u privremenu zatvorsku prostoriju, a komesar brigade je pozvao preostale da dobrovoljno postanu borci 4. srpske udarne brigade. Pedesetak ih je pristalo, a ostali su želeli da se vrate kućama. Komesar im je obećao da će biti pušteni pod uslovom da se više nikada ne uhvate u izdajničko kolo. Sa nevericom su to primili, sve dok im nije dozvoljeno da krenu u rodna mesta. Dobrovoljci su odmah raspoređeni u borbene jedinice. Većina njih hrabro su se borili do konačnog oslobođenja naše zemlje, neki izgubili život, zadobili teže ili lakše rane... Pojedinci su ispoljili zavidnu hrabrost, odlikovani, postali deseteri i komandiri vodova.”⁷⁰²

Korektan odnos prema zarobljenim četnicima, u takovskom i čačanskom kraju, zabeležen je i tokom jeseni 1944.

Dragutin Radunović, borac 2. proleTERSke brigade, pominje zarobljavanje 30 seljaka iz Donje Trepče i okolnih čačanskih sela, 30. septembra, koje su početkom septembra mobilisali četnici u Donjoj Trepči, pri čemu nije stradao nijedan zarobljenik. „Sa olakšanjem su prihvatili naše naređenje da se razidu kućama, osim onih koji žele dobrovoljno da nam se pridruže, i nastave borbu protiv neprijatelja. Ovom prilikom ovih drugih nije bilo.”⁷⁰³

Kao svojevrсни rezime ovog poglavlja može poslužiti navod iz operacionog dnevnika 17. istočnobosanske udarne divizije, u kome se ističe da je od 11. do 30. septembra 1944, na području Takova i Gruže, „od zarobljenih četnika stupilo u naše redove 656 drugova”.⁷⁰⁴

701 Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић”*, Чачак, 1982, стр. 367.

702 Милорад Гончин, *Четврта српска ударна бригада*, Београд, 1996, стр. 218-219.

703 Драгутин Радусиновић, „Последње борбе са четницима”, *Друга пролетерска*, (ур. Иван Матовић, Средоје Урошевић), I-IV, Београд, 1998, стр. IV/341.

704 *Зборник НОР-а*, I/12, Београд, 1956, стр. 579.

Početak oktobra 1944, Štab 21. srpske divizije NOVJ sproveo je obaveznu mobilizaciju najmlađih godišta vojnih obveznika na području Takova. „Sa mobilizacijom je uspešno završeno 8. oktobra 1944, kada je u jednice 21. divizije stupilo preko 400 novih boraca, od kojih preko 120 u 5. brigadu.” Zabeleženo je da je „ogromna većina novomobilisanih boraca bila ranije prisilno mobilisana za četnike”. U [5. srpsku] brigadu dolazili su i mesni četnici, predavali se sa oružjem i odmah raspoređivani po bataljonima.” Organi ove brigade „vršili su mobilizaciju u selima koja im je odredio Štab 21. srpske divizije: Gornji Branetići, Svračkovac, Majdan, Rudnik, Boljkovci.”⁷⁰⁵

Oslobođenje Arandelovca

Nakon oslobođenja Valjeva i Gornjeg Milanovca, naredno masovno zarobljavanje i pošteta pripadnika JVuO usledila je prilikom borbi za oslobođenje Arandelovca. Za razliku od četnika stacioniranih u Gornjem Milanovcu, četnici u Arandelovcu, odnosno delovi Korpusa gorske garde, zajedno sa snagama SDS, pružili su oružani otpor, bez namere da se predaju. Ipak, i pored činjenice da je zarobljavanje u Arandelovcu usledilo tek nakon što su opkoljeni četnici shvatili da im predstoji uništenje ukoliko se ne predaju, kao i pored činjenice da su partizanske snage imale gubitke u borbi, većina zarobljenika je preživela događaje nakon oslobođenja grada.⁷⁰⁶ Ove činjenice su potisnute iz kolektivnog pamćenja i ignorisane je od strane onih koji pretenduju da budu kreatori politike sećanja na Drugi svetski rat u Srbiji. Nasuprot navedenim činjenicama, predstavnici

705 Станимир Јовановић, Драгољуб Мирчетић, *Пета српска НОУ бригада*, Београд, 1989, стр. 148-149.

706 U delu javnosti opstaje stereotipizirana predstava o masovnom pokolju nevinih četnika i građana Arandelovca, u danima nakon oslobođenja grada. Toj predstavi, između ostalih, doprineo je Miloš Aćin Kosta, oficir 3. (mladenovačke) brigade Korpusa gorske garde JVuO, učesnik borbi u gradu i potonji emigrant, koji je izneo tvrdnju da su ukupni gubici četnika u Arandelovcu, „poginulih, ranjenih, zarobljenih, onih koji su se odmah predali i nestalih” navodno iznosili 1.700, što je višestruko uvećana brojka. Aćin, takode neutemeljeno, navodi da su „Krajišnici poklali” četničke ranjenike nakon oslobođenja grada, što je nedokazana tvrdnja. Aćin nije bio očevidac događaja nakon oslobođenja varoši i imao je interesa da kriminalizuje pobedničku stranu. (Милош Аћин Коста, *Дража Михаиловић и Равна Гора*, XV, Жртвована Србија 1944, Вашингтон, 1991, стр. 3168).

lokalnog klerikalnog i antikomunističkog miljea postavili su 19. septembra 2013, na godišnjicu oslobođenja grada, spomen obeležje, odnosno spomenik jednom istorijskom falsifikatu, na lokaciji masovne grobnice u kojoj je navodno pokopano „3.000 žrtava komunizma”, pri čemu se sugeriše da je pretežno reč o stanovništvu Arandelovca i okoline, likvidiranim neposredno nakon oslobođenja grada.

Uoči oslobođenja Arandelovca, snage JVuO su na području Šumadije nastavile prethodnu praksu tolerancije i saradnje sa nemačkim snagama i otvorene saradnje sa snagama SDS.⁷⁰⁷

Sredinom septembra, nedaleko od Arandelovca, zabeležen je primer poštede zarobljenih pripadnika JVuO. Borci 21. srpske brigade postavili su zasedu na putu Topola - Mladenovac, u noći 13-14. septembra 1944, u nameri da napadnu prvu neprijateljsku kolonu koja naiđe, u cilju „naoružavanja nenaoružanih boraca”. Ubrzo se pojavila kolona 4. (kosmajске) brigade Korpusa gorske garde u kojoj se nalazio određeni broj pripadnika SDS. U napadu je, prema partizanskim izvorima, navodno ubijeno 80 četnika i žandarma. Veći deo kolone se razbežao, a zarobljena su 93 četnika. Time je ta jedinica JVuO prestala da postoji:

„Postrojenim zarobljenicima obratio se komandant brigade i rekao im da brigada traži samo koljaše, ubice, i da ne želi da pogreši kažnjavajući one koji to nisu. Ostali će ići kućama. Jedan četnik je tad istrčao iz stroja i počeo da beži. Nije daleko stigao. Drugu dvojicu pokazali su mobilisani seljaci. Komandant je pozvao one koji žele da se bore za oslobođenje zemlje da stupe u brigadu. Javilo ih se nekoliko. Ostalima je rekao da idu kućama i da se sprema za mobilizaciju koja će uskoro uslediti.”⁷⁰⁸

707 Miloslav Samardžić iznosi neutemeljenu tezu o navodnom „oslobađanju” Arandelovca, od strane JVuO, 17. septembra 1944, „od malobrojnih, ali elitnih nemačkih trupa”. Ova teza nema uporište u istorijskim izvorima budući da su četnici, neometani od Nemaca i uz njihovu dozvolu, bili prisutni u gradu danima pre 17. septembra. Samardžić ignoriše primere četničko-nemačke vojne saradnje na području Šumadije tokom septembra 1944. i funkciju koju su Nemci namenili četnicima u zaštiti bokova nemačkih kolona koje su se prebacivale od Kraljeva ka Beogradu, kao što ignoriše podatke o nemačkom prisustvu u Arandelovcu i neposrednoj okolini 19. septembra. Upređiti: Милослав Самарџић, *н.д.*, стр. IV/666.

708 Исидор Ђуковић, *н.д.*, стр. 292.

Svakako da je broj poginulih i zarobljenih četnika u ovoj borbi bio manji. U izveštaju Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac (20. septembar 1944) navodi se da je četnička kolona brojala 700 boraca i da je ukupno poginulo i zarobljeno 60 četnika. (*Исцо*, стр. 301). Prethodnog dana, 13. septembra, u borbi između partizana i delova Smederevskog korpusa JVuO, kod Selevca, partizani su razbili četnike. „Oko 60 mobilisanih pripadnika JVuO partizani su zarobili i svima su im,

Opšta mobilizacija usledila je 27. oktobra (u pojedinim delovima Srbije), odnosno 1. novembra 1944. (na teritoriji čitave Srbije).

Srdan Cvetković je opisao događaje nakon oslobođenja Arandelovca na osnovu izjave jednog savremenika, za koga nije naveo da li je bio očevidac događaja, na sledeći način: „Prilikom zauzimanja Arandelovca, zarobljeni četnici (mnogi od njih prisilno mobilisani), kao i kolaboracionisti iz ovog grada i okoline, streljani su...”⁷⁰⁹ Takva formulacija isključuje istorijsku realnost koja podrazumeva da je većina zarobljenika pošteđena nakon oslobođenja grada, iako su pružali oružani otpor do kraja. Cvetkovićeve formulacije takođe negira istorijsku realnost da partizani tokom septembra 1944. nisu streljali mobilisane četnike, a najčešće nisu streljali ni aktivne četnike, sem onih za koje se znalo da su bili odgovorni za stradanje civila i zarobljenih partizana.

Prema izveštaju Štaba 5. krajiške divizije i prema podacima iz literature, prilikom borbi za oslobođenje grada i okoline (18-20. septembar 1944) „ukupni gubici neprijatelja bili su: 140 mrtvih Nijemaca (među njima 4 oficira), 406 mrtvih i 420 zarobljenih nedićevaca i četnika”, pri čemu je većina poginulih u borbama prilikom zauzimanja grada pripadala JVuO („mrtvo nađeno na bojištu”), dok su gubici NOVJ iznosili 23 mrtva i 63 ranjena borca, a „iz kvislinškog zatvora u hotelu 'Staro zdanje' oslobođeno je 50 talaca”. Većina zarobljenika takođe su bili četnici.⁷¹⁰

Poginuli Nemci stradali su nedaleko od grada, pokušavajući da neutrališu partizansku opsadu snaga SDS i JVuO, ali i u borbama u gradu. Naime, u izveštaju Komande SDS Okruga kragujevačkog (20. septembar 1944) navodi se da su se 19. septembra, pre podne, u Arandelovcu nalazile snage dva odreda SDS pod komandom kapetanâ Mihailovića i Hadžića, ukupne jačine 200 stražara, zatim 2. (orašačka) brigada Korpusa gorske

na opšte iznenađenje, date objave overene štambiljima sa crvenom petokrakom zvezdom da se vrte kućama, uz naredbu da se više ne odazivaju četničkoj mobilizaciji.” (Немања Девић, *н.д.*, стр. 326-327). Ovakva partizanska praksa je dodatno upadljiva ako se podsetimo da su četnici nakon poraza kod Selevca, 26. avgusta streljali 11 stanovnika tog sela, koje su osumnjičili kao partizanske simpatizere.

709 Srdan Cvetković, *n.d.*, str. 211.

710 *Зборник НОР-а, I/12*, Београд, 1956, стр. 256, 492; Milutin Morača, *n.d.*, str. 273.

Prema sećanju boraca 1. krajiške brigade, oslobođeni zatočenici iz četničkog zatvora odavali su ovakvu sliku: „Tijela su im bila potpuno crna od četničkih batina. Bio je to jeziv prizor za sve nas.” (Đurdijana Šoškić, „Protiv četnika na Kopaoniku i u Arandelovcu”, *Prva krajiška udarna proleterska brigada. Sjećanja boraca*, (ur. Ivan Matović), II, Prijedor, 1982, str. 320).

garde, bez navođenja broja četnika (u gradu su bili prisutni i borci 3. (mladenovačke) brigade, *nap. aut.*), „i oko 200 Nemaca”:

„U toku borbe Nemci su odstupili i to: jedna grupa u pravcu Mladenovca, druga grupa u pravcu sela Banje.” Kako se može zaključiti iz izveštaja, kapetan Hadžić je uspeo da odstupi iz grada prema Topoli sa grupom Nemaca. „Kapetan [Tihomir] Mihailović [je] sa svojim odredom i jednom grupom Nemaca ostao u Arandelovcu gde vodi ogorčenu borbu. Veza je prekinuta u 15 časova i dalji se podaci ne znaju... U 14 časova Nemci i odeljenje straže (SDS, *nap. aut.*) koji su se povlačili iz Arandelovca, opkoljeni su od komunista u selu Banji, gde su vodili ogorčenu borbu i kada im je stiglo pojačanje iz Topole uspeji su da dođu do Topole bez gubitaka.” U izveštaju se navodi da je odred kapetana Hadžića 19. septembra „izgubio 20 stražara koje poginulih koje nestalih”, dok je odred kapetana Mihailovića „izgubio nekoliko stražara”.⁷¹¹

Učešće nemačkih snaga u borbi u Arandelovcu i sadejstvo sa četnicima potvrđuju i nemački izvori. Dnevnik nemačke Komande Jugoistoka za 20. septembar 1944. beleži da su partizani „nakon borbi sa našim trupama i četnicima zauzeli Arandelovac.”⁷¹²

Prema sećanju boraca 4. krajiške brigade, pripadnici JVuO su od strane partizana, pre zauzimanja zgrada u kojima su se utvrdili četnici, pozvani na predaju, što su opkoljeni četnici prividno prihvatili, ali su otvorili vatru na partizanske pregovarače. Očigledno je da su pripadnici JVuO i SDS očekivali prodor dodatnih nemačkih snaga u grad.⁷¹³

Izveštaj Štaba 5. krajiške divizije (21. septembar 1944) navodi da se tokom borbi za oslobođenje Arandelovca, 19. septembra, u zgradi hotela „Šumadija” nalazilo oko 230 četnika. „Naše jedinice izvršile su juriš na zgradu i osvojile je. Tom prilikom većina bradonja izgignula je. Četnici nisu

711 AS, ZK, zl. br. 12831, Izveštaj Komande SDS Okruga kragujevačkog – načelniku Okruga kragujevačkog, Kragujevac, 20.9.1944. (prepis).

Kapetan Tihomir Mihailović, komandant gradske SDS iz Arandelovca, i njegovi stražari, novembra 1943. uhapsili su 20 partizanskih simpatizera iz Arandelovca i okoline koje su nemački vojnici javno obesili u Arandelovcu 26. novembra 1943. Tela obešenih visila su tri dana u gradu. Žrtve su poticale iz sledećih mesta: Arandelovac (5), Darosava (5), Žabari (3), Gorovič (2), Natalinci (1), Topola (1), Krčevac (1), Vrbica (1), nepoznato (1). (AJ, DK, 110, f. 411, s. 105-180).

712 NAW, T-311, r. 193, s. 810; Gaj Trifković, „The Key to the Balkans: The Battle for Serbia 1944.”, *The Journal for Slavic Military Studies*, XXVIII, 3/2015, London, 2015, str. 554.

713 Petar Tomić, „Oslobođenje Arandelovca”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur Stojan Kesić), Beograd, 1984, str. 446.

uopšte hteli da se predaju, nego su čak našima pretili i pozivali ih na predaju. Borba za likvidiranje ove zgrade bila je vrlo žestoka... Četnički gubici: mrtvih nađeno 396, većinom bradonja, a zarobljeno 420. Među ubijenim ima manji broj nedićevaca.”⁷¹⁴

Milovan Marković, četnički borac i učesnik borbi u Aranđelovcu, svedočio je da su 54 četnika pokušala proboj iz utvrđene zgrade „Starog zdanja”, pri čemu su samo sedmorica preživela, dok su ostali poginuli od partizanske vatre.⁷¹⁵ Među poginulim četnicima bio je i kapetan Dragutin Bojović, komandant 3. (mladenovačke) brigade Korpusa gorske garde, a ranjen je major Svetozar Bogićević, pomoćnik komandanta Korpusa gorske garde. Poraz četnika u Aranđelovcu označio je definitivni gubitak Šumadije za JVuO. Preživeli pripadnici Korpusa gorske garde povukli su se iz Aranđelovca ka podavalskim selima i Beogradu odakle su početkom oktobra sa ostalim četnicima železnicom evakuisani prema Kraljevu, koristeći nemačku logistiku.⁷¹⁶

U pomenutom izveštaju Štaba 5. krajiške divizije navode se podaci o odnosu stanovništva prema oslobodiocima:

„Stanovništvo Aranđelovca i okoline dočekalo je sa oduševljenjem naše borce. Za vreme borbe građani i seljaci donosili su našim borcima i ranjenicima hranu i razne milošte. Naročito je imalo odjeka razbijanje nemačke motorizovane kolone i četničkih bandi, kao i oslobađanje 50 talaca iz hotela 'Šumadija', koje su četnici tukli i mrcvarili, tako da su neki odneseni na nosilima. Među taocima bilo je desetak žena.”⁷¹⁷

Istraživanja ZK sprovedena 1945. potvrđuju da je u četničkom štabu u hotelu „Šumadija” mučen veći broj civila, u danima uoči oslobođenja

714 *Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 256.*

Opširnije o borbama za oslobođenje Aranđelovca: *Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 225-226, 254-257; Milorad Gončin, Stevo Rauš, Prva krajiška udarna proleterska brigada, Београд, 1981, стр. 246-248; Stevo Rauš, „Oslobođenje Aranđelovca i okoline”, Prva krajiška udarna proleterska brigada. Sjećanja boraca, I, (ur. Gojko Banović), Prijedor, 1981, стр. 1/412-421; Milan Grbić, Milan Tankosić, „Borbe za oslobođenje Aranđelovca”, Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja, II, (ur. Stojan Kesić), Београд, 1984, стр. 442-445; Petar Tomić, „Oslobođenje Aranđelovca”, Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja, II, (ur. Stojan Kesić), Београд, 1984, стр. 445-448.*

715 *Милија Ђорђевић, н.д., стр. 105-110.*

Jedan od sedmorice koji su preživeli proboj bio je svedok Marković.

716 *Драгослав Б. Димитријевић, н.д., стр. 386-387.*

717 *Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 257.*

grada. U dokumentaciji ZK o represiji nad partizanskim simpatizerima u Arandjelovcu (27. septembar 1945) navode se imena 21 osobe iz Arandjelovca i dva obližnja sela (14 iz Arandjelovca, četiri iz Vrbice i tri iz Bukovika) koje su uhapšene 14. septembra 1944. od strane gradske SDS, kada je reč o uhapšenim stanovnicima Arandjelovca, i od strane četnika 2. (orašacke) brigade Korpusa gorske garde, pod komandom Miodraga Jevtića, kada je reč o stanovnicima dva navedena sela (Jevtić je lično učestvovao u mučenju zatvorenika). Među njima je bilo sedam žena. U dokumentu se navodi da je u četničkom zatvoru bilo zatočeno „još nekoliko lica kojima se ime ne zna jer su kraće vreme stanovali u Arandjelovcu” kao banjski gosti. Iz navedenog možemo zaključiti da je u četničkom zatvoru izolovano i mučeno oko 30 osoba. Jedan uhapšenik ubijen je 16. septembra u zatvoru. Pojedini zatočnici zatečeni su nepokretni prilikom oslobođenja zatvora, zbog posledica torture. Blagoje Ljumović, komandant 1. (oplenačke) brigade Korpusa gorske garde, prema izjavama očevidaca i savremenika, 13-16. septembra na ulici u Arandjelovcu ubio je iz revolvera četvoro stanovnika grada, među kojima i jednu ženu, i jednog stanovnika Kopljara.⁷¹⁸ U Arandjelovcu su četnici uoči oslobođenja ubili i jednog stanovnika Kovačevca, sela pokraj Mladenovca.⁷¹⁹ Ovim se broj civila ubijenih od strane četnika u Arandjelovcu ne iscrpljuje.

Većina zarobljenih četnika je pošteđena nakon oslobođenja Arandjelovca. Jedan deo zarobljenika dobrovoljno je stupio u NOVJ, a ostali su privremeno sprovedeni u zarobljenički logor, da bi kasnije bili amnestirani, dok je deo streljan (verovatno pretežno oni za koje je utvrđeno da su skrivili tuđe stradanje):

„Svi zarobljenici su postrojani ispred zgrade. Oficiri su izdvojeni, da im se sudi, a ostalima se komandant brigade [Stevo Rauš], koliko se sjećam, ovako obratio: 'Izdajnici, protiv koga se vi borite?! Zar ne vidite da idemo na Beograd i za koji dan će naša zemlja biti oslobođena... Mi ne ubijamo zarobljenike, pa ko hoće sa nama, mi ga prihvatamo, a može i kući, ali da se više ne susretnemo u sličnim situacijama, jer tada nećemo imati milosti.' Mnogima od nas [boraca] nije bio jasan takav stav prema onima koji svojom vatrom ubiše naše sjajne drugove Rakića, Anđelića i druge, ali

⁷¹⁸ AJ, DK, 110, f. 498, s. 184-228.

⁷¹⁹ AS, ZK, k. 140, zl. br. 15861.

komandantova je najstarija. Međutim, ubrzo nam postade jasno da je to imalo snažan politički odjek u narodu.”⁷²⁰

Prema sećanju Gojka Ličine, borca 1. krajiške brigade, nakon zarobljavanja četnika u Arandelovcu pojedine „djevojke i žene su među zarobljenim prepoznavale ubice svojih najbližih i zahtijevale od nas da im sudimo na licu mjesta”.⁷²¹

Štab 5. krajiške divizije izvestio je Štab 1. proleterskog korpusa, 21. septembra 1944, nakon oslobođenja Arandelovca o postupku prema zarobljenim četnicima: „Danas vršimo saslušanja zarobljenih četnika. Istaknute zlikovce ćemo streljati, a koji se dobrovoljno jave – uvrstićemo ih u naše jedinice. Javite nam da li ćemo formirati zarobljeničke logore od onih koji neće da stupaju u naše redove i da li ćemo starije a prisilno mobilisane puštati kućama, kao što smo to do sada činili.”⁷²²

Borci 4. krajiške brigade su 21. septembra 1944. u okolini Arandelovca zarobili veću grupu četnika.⁷²³ Štab brigade obavestio je 22. septembra 1944. Štab 5. krajiške divizije o postupku prema zarobljenim četnicima u okolini Arandelovca:

„Za vreme ovih operacija od 19. do 22. ovog meseca sve zarobljene četnike sakupili smo kod nas gde smo održali jedan manji govor, posle završenog govora pitali smo koji će se dobrovoljno javiti u naše redove. Od zarobljenih četnika javilo se je dobrovoljno u naše redove 67, a 54 nisu se javila jer se isti žale da su nesposobni i da ne mogu izdržati naše marševe. Među njima nalazi se i načelnik sreza kojeg vam upućujemo. Novomobilisane četnike koji ostaju u našim redovima jučer, tj. 21. ovog meseca, zakleli smo i rasporedili po bataljonima. Među zarobljenim četnicima bilo je pet zlikovaca i jedna ženska, koji su vršili teror nad ovim stanovništvom. Posle dužeg ispita ovi zlikovci priznali su neke pojedinosti – da su batinali, ali po naredbi viših oficira. Ove smo streljali jer smo osetili želje naših civila

720 Milinko Rakić, „Komandant je oslobodio četnike”, *Prva krajiška udarna proleterska brigada. Sjećanja boraca*, (ur. Ivan Matović), II, Prijedor, 1982, str. 366-367.

721 Gojko Ličina, „Dnevni juriš na grad”, *Prva krajiška udarna proleterska brigada. Sjećanja boraca*, (ur. Ivan Matović), II, Prijedor, 1982, str. 358-359.

722 *Зборник НОР-а*, I/12, Београд, 1956, стр. 262.

723 Milutin Morača, „Na borbenom putu od Čakora do Beograda”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984, str. 416.

na ovom sektoru koji se izjašnjavaju: 'ako ovi ne budu streljani, a slučajno nekad naiđu četnici ovuda – mi smo svi propali'."⁷²⁴

Prema pisanju majora SDS, Milenka Solarića, ljudstvo 1. bataljona SDS, koji je 25. avgusta 1944. formiran u Beogradu, prešlo je 6. septembra pod komandu JVuO i učestvovalo u borbama u okolini Arandelovca (verovatno i u gradu), pretrpivši znatne gubitke, dok je jedan deo boraca zarobljen nakon čega je prešao na stranu partizana.⁷²⁵

Živomir Nestorović, prvoborac iz Šumadije i oficir OZN-e, učesnik borbe za oslobođenje Arandelovca, ostavio je svedočanstvo o postupku prema delu zarobljenih četnika nakon oslobođenja grada:

„Vraćajući se od 'Starog zdanja' prema 'Šarenoj kapiji', navratio sam u dugačku prizemnu zgradu. U njoj je bilo nekoliko naših boraca i oko 60 zarobljenih četnika, sve samih bradonja. Izrodi naroda sedeli su vezani uza zid jedne štale, odakle su ih borci NOV uzimali jednog po jednog, kratko saslušavali i streljali." Nestorović navodi da je među ovim zarobljenicima koji su streljani bio i Bogdan Pantelić, četnički komandant sreza „koji je sa svojom kćerkom Gospavom učestvovao u ubijanju i klanju mnogih rodoljuba”.⁷²⁶

Neizvesno je da li su svih 60 zarobljenih četnika, o kojima govori Nestorović, streljani. U literaturi pročetničke provenijencije navode se imena 22 osobe sa područja Orašačkog sreza (teritorija današnje opštine Arandelovac) koje su streljane u Arandelovcu krajem septembra i početkom oktobra 1944. Većina je ubijena 19. i 20. septembra i poticala je uglavnom iz okolnih sela. Navedena poimenična brojka ne iscrpljuje ukupan broj streljanih četnika i saradnika okupatora neposredno nakon oslo-

724 *Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 286.*

725 *Миленко Соларић, „Наличје 'Босанске голготе'...”, стр. 15-38.*

Prema Solarićevim tvrdnjama, Nikola Kalabić je 3. septembra 1944. ustupio 400 četnika snagama SDS. Zanimljivo je da su se ovi četnici nesmetano pokrenuli prema Beogradu, gde su (u kasarnama na Banjici) stupili u redove SDS, najpre jedna grupa od 400 boraca, da bi istog dana nova grupa od 400 „pouzdanijih” zamenila prethodnu grupu. Ovaj podatak ujedno predstavlja primer odnosa JVuO i nemačkog okupatora jer marš dve grupe od po 400 četnika nikako nije mogao ostati neprimećen od strane Nemaca, niti su Nemci bili skloni da poveruju da je stanovništvo odjednom pohrtilo u redove SDS. (*Исто*, стр. 17).

726 *Живомир Несторовић, Црвене стазе, Аранђеловац, 1979, стр. 379.*

Bogdan Pantelić (RKTG-26596) i Gospava Pantelić (RKTG-26615), evidentirani su u registru DKTG za opštinu Arandelovac.

bođenja Arandelovca budući da se među streljanima verovatno nalazio i određeni broj četnika sa područja Oplenačkog sreza (Topola).⁷²⁷

Pobune u Ripnju i Krnjevu

U selu Ripanj, južno od Beograda, prisilno mobilisan mladići, ali i aktivni pripadnici lokalne organizacije JVuO, 14. septembra 1944. organizovali su pobunu, ubivši trojicu lokalnih četničkih komandira četa, bivših pripadnika SDS. Pobunjenici su planirali da ubiju i Milana Bulatovića, lokalnog četničkog zapovednika (bivši komandant lokalne žandarmerijske stanice), osobu odgovornu za čitav niz zločina u podavalskim selima, ali on je izbegao likvidaciju. Pobuna je bila rezultat otpora nasilju i prisilnoj mobilizaciji koje su sprovodili lokalni četnici.⁷²⁸

Nekoliko dana pre ovog događaja, kosmajski partizani vodili su borbu protiv posavskih i ripanjskih četnika u selu Guberevcu, pokraj Barajeva. „Predalo se 23 Ripanjca.”⁷²⁹ Sudeći prema podacima iz spiska boraca 1. kosmajске brigade NOVJ, nekolicina zarobljenika je pristupila ovoj partizanskoj jedinici, odnosno Kosmajskom NOP odredu, budući da je brigada formirana u drugoj polovini septembra.

Prema istraživanjima Dragoslava Dimitrijevića, četnički odred u Ripnju formiran je avgusta 1943, ali sve do juna 1944. bio je slabo naoružan. Tada je odred, odnosno nepotpuni bataljon, jačine oko 200 boraca, naoružan oružjem dobijenim od Nemaca. Međutim, mobilisani mladići su negodovali zbog napuštanja sela, ali i zbog sve većeg terora koji je sprovodio Milan Bulatović. Prema Dimitrijevićevim istraživanjima, Bulatovićeви četnici su do septembarske pobune u Ripnju ubili 24 stanovnika mesta

727 Бранко М. Јевтић, *Југословенска војска у отаџбини у Шумадији*, Београд, 2011, стр. 240-245.

Autor navodi devet imena građana Arandelovca (sedmorice trgovaca, jednog mlinara i jednog kafedžije) za koje tvrdi da su ubijeni od strane partizana 29. juna 1944, bez navodenja izvora. Ukoliko je ovaj podatak validan, reč je o najmasovnijem ubistvu civila koje su partizani sproveli u Šumadiji, u jednom danu, od početka rata do septembra 1944.

728 Драгослав Дробњак, *Монографија о Рипњу*, Београд, 2002, стр. 90-91.

729 Драгослав Димитријевић Бели, *Космајски партизани*, I-II, Београд, 1983, стр. II/304.

i trojicu zarobljenih partizana.⁷³⁰ Ripanj, uz Vranić, Drugovac, Selevac i Darosavu, spada u seoska naselja u Šumadiji u kojima su pripadnici JVuO ubili najviše stanovnika. U registru DKTG evidentirana su četiri stanovnika Ripnja stradala nakon septembra 1944, krivicom pobjedničke strane.

Od blizu 200 naoružanih ripanjskih četnika, u redove partizana stupilo je 156 meštana. „Svima koji nisu hteli da idu u partizane oduzeto je oružje i municija, pa su pušteni da idu kući. Te večeri [14. septembra] njih 27 su otišli, a sutradan još njih 18 su predali oružje i otišli kući.” Uskoro su pobunjenici napustili atar Ripnja. Narednih dana, u selo su iz Posavine počele pristizati jake četničke snage. Uskoro je započela istraga i četnici su uhapsili 15 meštana, „tukli ih i mučili da doznaju ko su organizatori puča, u cilju hapšenja njihovih familija i paljenja kuća. Srećom, četnici su delimično poverovali da je Kosmajski odred, sa četom partizana, označenog dana, napao i likvidirao deo četničkog štaba i oterali mobilisane u zarobljeništvo...”⁷³¹ Od 15 uhapšenih meštana, četnici su 3. oktobra streljali 12 osoba, od čega tri žene, dok su trojica uhvaćenih muškaraca uspeali da pobegnu. Istog dana, zajedno sa 12 stanovnika Ripnja, streljana je i jedna simpatizerka NOP-a iz obližnjeg sela Parcani.⁷³² Dakle, tokom rata četnici su van borbe ubili 36 stanovnika Ripnja.

Četiri dana nakon pobune, grupa od 156 donedavnih četnika iz Ripnja stupila je u novoformiranu 1. kosmajsku brigadu NOVJ, kasnije nazvanu 22. srpska (kosmajska). Novopridošli borci uskoro su imali priliku da se bore protiv snaga JVuO. Štab brigade je odlučio da snage pod njegovom komandom 23. septembra napadnu četnike u selu Boždarevac, pokraj Barajeva, gde se nalazila glavnina Avalskog korpusa. „U Boždarevcu partizani su oslobodili iz četničkog zatvora sedam zatvorenika”, uključujući i jednog osuđenog na smrt. Prilikom napada poginulo je 11 četnika, trojica su ranjena i zarobljeno je preko 100 četnika. U borbi su poginula

730 Драгослав Б. Димитријевић Бели, *Где је моја мама? Прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини*, Београд, 2009, стр. 334-335.

Milan Bulatović (RKTG-89214), evidentiran je u registru DKTG na osnovu grade ZK, što znači da je terećen za ratne zločine. Prema Dimitrijevićevim istraživanjima, Bulatović je lično ubio nekoliko stanovnika Ripnja.

731 *Исто*, стр.335-336.

732 АЈ, ДК, 110, ф. 365, с. 651-655; Драгослав Дробњак, *н.д.*, стр. 92-93.

četiri partizana, dok su „četnici zarobili dve partizanke koje su silovali i posle ubili”, navodi nekadašnji borac 1. kosmajске brigade NOVJ, Dragoslav Dimitrijević. Zarobljeni četnici su pušteni kućama.⁷³³ Dimitrijevićeve podatke o ubistvu zarobljenih partizanki potvrđuje i dopunjuje svedočenje dvojice bivših pripadnika Gročanske brigade JVuO iz Begaljice koji su kao mobilisani četnici bili učesnici borbe u Boždarevcu. Prema njihovom svedočenju, četnici su u Boždarevcu uhvatili „tri partizanke i dva partizana” i „svi su poklani u Boždarevcu”, po naređenju Milorada Todorovića, komandanta Gročanske brigade i Svetislava Trifkovića, komandanta Avalskog korpusa JVuO.⁷³⁴

U danima kada su Ripanđi masovno stupili u Kosmajski NOP odred, zabeleženo je stupanje u odred oko 80 stanovnika susednog Rušnja, među kojima je bilo i onih koji su prethodno formalno pripadali ravnogorskoj organizaciji. Navedeni događaj odigrao se u noći 12-13. septembra i svakako je podsticajno delovao na stanovnike Ripnja da otkazu poslušnost četnicima narednog dana.⁷³⁵

Krajem septembra, u redove kosmajskih partizana, „došla je sa grupom Beogradana i Beogradanki i Gordana Mihailović, učenica, inače kćerka Draže Mihailovića, što je imalo veliki politički odjek i van područja [Beogradskog] okruga”.⁷³⁶

Sutradan nakon pobune u Ripnju, 15. septembra, došlo je do pobune mobilisanih mladića u selu Krnjevo, pokraj Velikog Orašja. Za razliku od pobunjenika u Ripnju, mobilisani stanovnici Krnjeva nisu imali oružje – naoružani su bili samo četnički oficiri i podoficiri. Mobilisani Krnjevci, njih više stotina, stavili su do znanja oficirima Smederevskog korpusa da nemaju nameru da se bore protiv partizana, već protiv okupatora i otkazali su poslušnost komandi. Uveče je održan sastanak oficira korpusa i lokalnih četničkih zapovednika na kome je odlučeno da zbog otkazivanja poslušnosti sutradan bude streljano 16 najistaknutijih bundžija. Sutradan je u Krnjevo pristigao poručnik Radovan Dokmanović (komandant 8. podu-

733 Драгослав Б. Димитријевић Бели, *Где је моја мама...* стр. 381.

734 АЈ, ДК, 110, ф. 491, с. 187-188, Изјаве Боžидара Јанковића и Драгомира Савковића из Бегалјице, Гроцка, 21.2.1947.

735 „Пре годину дана 80 сељака Рушња пошли су у борбу”, *Наши дани*, I, 21, Београд, 16.9.1945, стр. 7.

736 Драгослав Димитријевић Бели, *Космајски партизани*, I-II, Београд, 1983, стр. II/307.

navske brigade) sa pratnjom. Krnjevci, naoružani motkama, okružili su i razoružali četnike, uhvatili Dokmanovića i dvojicu njegovih pratilaca, dok je ostatak pratnje pobjegao. Dvojica Dokmanovićevih pratilaca su ubijeni dok je Dokmanović ubrzo nakon hvatanja uspeo pobeći. Pobuna u Krnjevu je uticala na pojavu masovnog dezertiranja među stanovnicima okolnih sela na području Velikog Orašja, nevoljno mobilisanih u redove JVuO.⁷³⁷

Kruševački okrug

Na osnovu sačuvanih izvora moguće je zaključiti da je od kraja avgusta velik broj pripadnika JVuO, zarobljenih na području Kruševca i Trstenika, pušten ili premobilisan nakon zarobljavanja, iako su jedinice 2. proleter-ske divizije NOVJ, koje su vodile borbu za oslobođenje ovog kraja, imale nimalo zanemarljive gubitke. Ovo je svakako bila posledica pozitivne prakse NOVJ prema zarobljenicima, u kontekstu avgustovske amnestije, kao i posledica saznanja pripadnika JVuO, pogotovo nevoljno mobilisanih, o korektnom postupanju partizana prema četnicima koji su se predali, a koji nisu bili odgovorni za sprovođenje terora.

U sećanjima boraca 1. krajiške brigade opisan je napad na četnike u Rosuljama u neposrednoj blizini Kruševca, u noći 22-23. avgusta 1944. „U toj akciji zarobili smo 42 pripadnika četničkih jedinica, većinom mobilisanih seljaka... Dobar deo zarobljenih četnika ostao je sa nama, u bataljonu, a ostale smo pustili kućama.”⁷³⁸

Prema izveštaju Štaba 4. (crnogorske) proleter-ske brigade (11. septembar 1944), o borbama protiv četnika i Nemaca na području Kruševca, uključujući i neuspeo pokušaj zauzimanja grada, brigada je tokom prethodne noći zarobila 24 četnika i jednog nemačkog vojnika. „Njemci i dva četnika poslali smo štabu, a ostale zarobljenike koji su bili većinom silom mobilisani četnici, ili smo puštali kućama ili smo jedan manji broj zadržali

737 Боровоје Перић, *Моравска свитања. Хроника општине Велика Плана*, Велика Плана, 1986, стр. 254-257.

738 Žarko Samardžić, „Lom u selu Rosulje”, *Prva krajiška udarna proleterska brigada. Sjećanja boraca*, I, (ur. Gajko Banović), Prijedor, 1981, str. 1/350-351.

u našim jedinicama.” U toj borbi brigada je imala četiri poginula i šest teže ranjenih boraca.⁷³⁹

U prvoj polovini septembra brojno stanje 3. srpske brigade NOVJ, koja je operisala na području južno od Kruševca, znatno je uvećano priličnom dobrovoljaca. U brigadu je 9. septembra stupilo 230, a 14. septembra 103 novih boraca. Na istom području uskoro je formirana 6. srpska brigada čiju glavninu su takođe činili novopridošli borci (u momentu formiranja brigada je brojala 750 boraca). Većina novih boraca te dve brigade poticali su sa područja Rasine. Mnogi od njih prethodno su bili nevoljno mobilisani u četnike. U redove 3. srpske brigade početkom septembra stupilo je osam pripadnika SDK iz Kruševca, što nije bila uobičajena pojava.⁷⁴⁰

U naređenju Štaba 2. proleterske divizije (18. septembar 1944), pod čijom komandom su se nalazile partizanske snage na tom području, navodi se da se između Trstenika i Kruševca, na levoj obali Zapadne Morave, nalazi „oko 3.000 oružanih i toliko isto nenaoružanih” četnika (obe ove brojke su uvećane), i naređuje se prelazak reke i napad na neprijatelja. „U cilju razbijanja ove demoralisane četničke bande i omogućavanja poštenim, nasilno mobilisanim seljacima da se oslobode mobilizacije i demobilisu, 4. proleterska brigada, bez jednog bataljona, i jedan bataljon 3. srpske brigade će forsirati Moravu...”⁷⁴¹ Prelazak snaga 2. proleterske divizije na levu obalu Zapadne Morave izvršen je u cilju presecanja komunikacije Kraljevo - Kruševac, približavanja Kruševcu (u pokušaju opkoljavanja grada) i ugrožavanja i potencijalnog presecanja komunikacije Kraljevo - Kragujevac, budući da su Nemci koristili dve navedene komunikacije za izvlačenje delova Armijske grupe „E” prema severu Srbije i Beogradu. Takođe, dolina Zapadne Morave između Kraljeva i Kruševca bila je važna zbog povezivanja nemačkih snaga iz zapadne Srbije sa snagama u regionu Niša. Suprotstavljanje snaga JVuO na levoj obali Zapadne Morave snagama NOVJ koje su forsirale reku odigralo je važnu ulogu u odbrani nemačkih pozicija u tom delu Srbije. U navedenom razdoblju četničke i nemačke

739 Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 18-19.

740 Исидор Ђуковић, *Трећа српска пролетерска НОУ бригада*, Београд, 1991, стр. 237-241.

741 Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 162-163.

snage nisu bile u sukobu u kruševačkom kraju. Naprotiv, međusobno su se ispomagale.⁷⁴²

Prema izveštaju Štaba 4. (crnogorske) proletherske brigade (22. septembar 1944) o borbama protiv Nemaca i četnika na području Kruševca tokom pet prethodnih dana, brigada je zarobila oko 1.000 neprijateljskih vojnika. „Od ovog broja zarobljenih zadržali smo u našim jedinicama oko 100, koji su se dobrovoljno javili. Među njima i oko 30 [bivših] crvenoarmejaca. Ostatak smo pustili kući iz razloga što su bili većinom stariji i iznemogliji, nesposobni za vojsku... Ranjenike koje smo u bolnici našli pustili smo.”⁷⁴³ Borci 2. bataljona 3. srpske brigade učestvovali su u razoružavanju većeg broja mobilisanih četnika u selu Vratare, severno od Kruševca. Neizvesno je da li su u tome učestvovali i delovi 4. proletherske brigade. Prema sećanju Dušana Koprivice, borca 6. srpske brigade, u Vrataru je „bilo osam četničkih četa, ili oko 1.200 od strane četnika prikupljenih mladića iz Leskovca, Niša i Kruševca, koje je obučavalo oko 40 oficira i podoficira”. Većina četnika bila je nenaoružana (partizani su u Vrataru zaplenili oko 300 pušaka). Ostaje upitno da li je navedeni broj zarobljenika validan. Komandant i politički komesar 2. bataljona pozvali su zarobljene četnike da stupe u partizanske redove što je učinila manjina zarobljenika dok su ostali pušteni da odu kućama.⁷⁴⁴

O korektnom odnosu prema zarobljenim pripadnicima JVuO, na kruševačkom području, svedoči i izveštaj Štaba 6. srpske brigade (20. oktobar 1944). „Naše jedinice u toku današnjeg dana od 14 časova uhvatile su 70 prisilno mobilisanih nenaoružanih četnika, koji su se prebacili s desne strane [Zapadne] Morave; po njihovoj izjavi ima ih još koji bježe u ovom pravcu... Sve sposobne za vojsku zadržaćemo u jedinicama, a starije uputićemo komandama mjesta na dalji postupak. Među ovima izrazitih četnika nema.”⁷⁴⁵ Štab 2. proletherske divizije je istog dana izdao naređenje Štabu 6. srpske divizije u kom se sugeriše: „Naoružane razoružavati, a sve skupa

742 Komandant nemačkih snaga u Srbiji, general fon Vajhs, zaključio je 17. septembra 1944. da je situacija u Srbiji po Nemce loša: „Zbog pomanjkanja vlastitih snaga, napredovanje partizana može se samo usporeti.” Fon Vajhs naglašava: „Politika upotrebe četnika pri tome je od nesmanjene važnosti, te će biti nastavljena svim sredstvima.” (NAW, T-311, r. 193, s. 758).

743 *Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 302, 554.*

744 *Исидор Ђуковић, н.д., стр. 249.*

745 *Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 224.*

četnike zadržavati u našoj vojsci.”⁷⁴⁶ Slična praksa nastavljena je i sutradan, što potvrđuju podaci iz operacijskog dnevnika 2. proleterske divizije, za 21. septembar 1944. „U toku borbi na levoj obali Morave novomobilisani četnici prebacili se na desnu obalu i bežali. Patrole 6. [srpske] brigade zarobile oko 120. Od zarobljenih manji broj dobrovoljno se javio našoj vojsci, a ostali pušteni kućama.”⁷⁴⁷

Tih dana, ili tačnije – 21. septembra, u borbama protiv Keserovićevih četnika između Velike Drenove i Parcana, partizani su pretrpeli najveći poraz u borbama sa četnicima u Srbiji 1944. Domaća historiografija tek od nedavno taj partizanski poraz imenuje kao „verovatno najteži poraz koje su partizanske jedinice doživele od četnika u Srbiji tokom rata”.⁷⁴⁸ U borbi su učestvovala tri bataljona 4. (crnogorske) proleterske brigade i jedan bataljon 3. srpske brigade. Partizanske snage bile su tri do četiri puta malobrojnije od protivničkih. Prema podacima iz literature četnici su 21. septembra dobili pomoć SDS (nejasno je kolike snage su bile u pitanju), „a podržali su ih i njemačka artiljerija i avijacija”.⁷⁴⁹

Prema podacima Komande SDS Okruga moravskog, partizani su u borbama od 19. do 22. septembra na području Kruševca imali gubitke od 120 mrtvih, 60 zarobljenih „i oko 20 kola oterali su ranjenih”. Četnici su imali gubitke od šest mrtvih i 14 ranjenih dok snage SDS koje su im pri-tekle u pomoć navodno nisu imale gubitaka.⁷⁵⁰ Može se pretpostaviti da je većina partizana poginula 21. septembra. Nije poznato šta se dogodilo sa zarobljenim partizanima. Gubici boraca 2. proleterske divizije bili bi veći da su pojedine jedinice JVuO prihvatile da učestvuju u pokušaju preseca-nja odstupnice partizanima na Zapadnoj Moravi. U izveštaju komandanta 2. trsteničke brigade JVuO, Nikole Gordića, koji je komandovao grupom

746 VA, NOVJ, k. 738, f. 9, d. 11.

747 *Зборник НОР-а*, I/12, Београд, 1956, стр. 554.

748 *Под небом Крушевца. Књижевно-историјски зборник крушевачког краја*, (пр. Адам Стошић), Крушевац, 1997, стр. 403-404; Небојша Ђонић, Миломир Стевић, „Колико је Немаца погинуло и заробљено у Крушевцу октобра 1944.”, *Расински анали*, 11, Крушевац, 2013, стр. 271.

749 Благо Јанковић, *Четврта пролетерска црногорска бригада*, Београд, 1975, стр. 451.

750 *Извештаји команде Српске државне страже за Округ моравски*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2001, стр. 148.

trsteničkih brigada u ovim borbama navodi se da su jedinice Varvarinskog korpusa JVuO odbile da se bore.⁷⁵¹

Štab 3. srpske brigade izvestio je 22. septembra 1944. Štab 2. proleterske divizije da je brigada tokom prethodnih dana, prilikom borbi protiv četnika i Nemaca, zarobila oko 200 četnika na području Velike Drenove i Milutovca. „Bataljon je pred povlačenje morao da raspusti one zarobljenike jer je bila velika grupa i nije mogao da ovlada sa njom, a kojih se inače dotle već polovina razbežala.”⁷⁵² Božidar Đorđević, borac 3. bataljona 4. (crnogorske) proleterske brigade 2. proleterske divizije, u objavljenom sećanju, navodi da je njegov bataljon u Milutovcu zarobio „mobilisanu omladinu koja nije mogla da pruži otpor, s obzirom na to da su bili naoružani drvenim puškama.” Bataljon je nastavio ka Šašilovcu gde je imao „jake borbe i gubitke” u borbi sa četnicima.⁷⁵³ Zarobljeni mobilisani mladići, koji su uvršteni u redove JVuO mahom nevoljno, usled prisilne mobilizacije, koja je bila najintenzivnija početkom septembra 1944, po pravilu su puštani kućama nakon zarobljavanja, dok je jedan deo dobrovoljno stupao u redove NOVJ. Nije do kraja jasno da li su zarobljavanja i puštanja četnika na području Velike Drenove i Milutovca usledila pre ili nakon partizanskog poraza 21. septembra, iako se druga solucija čini verovatnijom. U svakom slučaju, nakon 21-22. septembra podaci o poštediti zarobljenih četnika na području Kruševca i Trstenika postaju mnogo ređi.

Jedinice pod komandom Štaba 2. proleterske divizije u dvomesečnim borbama na području Kruševca (od sredine avgusta do sredine oktobra 1944), uključujući i borbe sa četnicima, imale su, prema podacima štaba divizije, najmanje 159 poginulih boraca, uglavnom u borbama protiv četnika.⁷⁵⁴ Prema poimeničnom spisku poginulih boraca 4. (crnogorske) proleterske brigade navode se imena 84 borca koji su, kako se tvrdi, u jesen 1944. poginuli u dolini Zapadne Morave i u okolini Kruševca. Većina poginulih bili su rodом iz okoline Berana i Murina.⁷⁵⁵ Može se pretpo-

751 Исидор Ђуновић, н.д., стр. 249-250.

752 Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 305-307.

753 Божидар Ђорђевић, „Моравци у Трећем батаљону”, *Трећи батаљон Четврте пролетерске црногорске бригаде. Зборник сећања*, (ур. Бошко Брајовић), Београд, 1986, стр. 842.

754 *Ослобођење Крушевца 1944. године. Зборник докумената, студија и сећања учесника и савременика*, (ур. Душан Миљковић), Крушевац, 1997, стр. 2.

755 Благо Јанковић, н.д., стр. 503-631.

staviti da je većina od 84 poginulih izgubila život u borbi 21. septembra. Gubici 2. bataljona 3. srpske brigade iznosili su četiri poginula, 12 ranjenih i 11 nestalih.⁷⁵⁶ Ovo su verovatno nepotpuni podaci.

Borci 4. (crnogorske) proletherske brigade naneli su težak poraz Keserovićevim četnicima u noći 14-15. oktobra, između selâ Globoder i Golubovac, kada je poginulo više desetina četnika koji su se evakuisali iz Kruševca. Prema izveštaju Štaba 4. proletherske brigade četnici su imali gubitke od 104 poginula, 60 ranjenih i 117 zarobljenih. Navedene brojke su najverovatnije uveličane budući da je tada bilo uobičajeno da štabovi partizanskih jedinica, i pored velikih uspeha na bojištu, uveličavaju rezultate jedinica pod njihovom komandom. Nije do kraja jasno šta se dogodilo sa zarobljenim četnicima. Publicista Tomislav Miletić navodi da su tom prilikom borci 4. proletherske brigade zarobili desetak četnika iz Velike Vrbnice i da su „svi pušteni kućama”.⁷⁵⁷ U javnosti se početkom 1990-ih pojavilo svedočenje bivšeg pripadnika JVuO Milana Milovanovića koji je tvrdio da je u Globoderu streljan velik broj zarobljenih četnika. „Čini mi se da je tada u tom selu stradalo 80-100 ljudi.”⁷⁵⁸ Tomislav Miletić, pozivajući se na meštane Globodera, savremenike događaja iz 1944, tvrdi da u Globoderu nije bilo streljanja već da je reč o četnicima poginulim u borbi prilikom odstupanja iz Kruševca, pri čemu savremenici i očevici pominju pogibiju 41 četnika.⁷⁵⁹ Visoki gubici četnika u borbi kod Globodera, prilikom odstupanja iz Kruševca, nesumnjiva su istorijska činjenica.

Prema podacima iz literature, partizani su nakon oslobođenja kruševačkog kraja u Kruševcu streljali „više stotina domaćih izdajnika” do januara 1945.⁷⁶⁰ Prema podacima iz registra DKTG za opštinu Kruševac, poznata su imena 182 stanovnika kruševačke opštine koji su streljani u Kruševcu od 15. oktobra do 31. decembra 1944. Od tog broja za 85 se tvrdi da su bili stanovnici Kruševca, a ostalo su bili stanovnici seoskih nase-

756 Исидор Ђуковић, *н.д.*, стр. 247.

757 Томислав Милетић, „Ко и како је стрељан у Крушевцу после 14. октобра 1944.”, *Расински анали*, 6, Крушевац, 2008, стр. 252.

758 *Под небом Крушевца. Ињижевно-историјски зборник крушевачког краја*, (пр. Адам Стошић), Крушевац, 1997, стр. 405.

759 Томислав Милетић, „Ко и како је стрељан у Крушевцу...”, стр. 251; Момчило Р. Тодосијевић, *Глободер*, Београд, 1999, стр. 142-144.

760 Срђан Цветковић, „Репресија у Крушевцу и околини после ослобођења 1944.”, *Жупски зборник*, 2, Александравац, 2007, стр. 89.

lja sa područja opštine. Za 89 se tvrdi da su bili pripadnici JVuO dok se 93 u registru navode kao „kolaboranti”, među kojima je zastupljeno oko 40 pripadnika SDS, agenata Predstojništva policije i saradnika Gestapoa. Većina je streljana krajem oktobra i tokom novembra 1944. Osim toga, u registru postoje podaci za 53 pripadnika JVuO i 31 „kolaboranta” za koje se tvrdi da su 1944. streljani na nepoznatom mestu. Među njima verovatno ima onih koji su streljani u Kruševcu, kao što ima i onih koji su streljani 1945-1946, budući da se među njima nalazi nekoliko desetina imena koja su zavedena na osnovu podataka ZK u kojima se ne navodi godina stradanja (ukupan broj stanovnika opštine Kruševac evidentiranih u registru DKTG, koji su terećeni od strane ZK za ratne zločine, iznosi 61). Moguće je pretpostaviti da među 84 lica stradala na nepoznatom mestu 1944. ima i onih koji su poginuli oktobra 1944. u borbi kod Globodera ili na nekoj drugoj lokaciji. Isto tako, moguće je pretpostaviti da je među onima koji su streljani u Kruševcu nakon oslobođenja grada bio i nepoznat broj četnika zarobljenih sredinom oktobra 1944. Koliko je među njima bilo lica odgovornih za sprovođenje represije nad stanovništvom kruševačkog kraja i onih koji su imali komandnu odgovornost za zločine nad civilima i kolaboraciju sa Nalcima i kvislinškom policijom – ostaje da se utvrdi u budućim istraživanjima. Nema sumnje da je među streljanima bilo onih koji na pravednom suđenju ne bi dobili smrtnu presudu. Takođe, za sad možemo samo da nagađamo koliko su visoki gubici 4. proleterske brigade 21. septembra uticali na radikalizaciju odnosa prema zarobljenim četnicima. U svakom slučaju, pobednička strana nije imala milosti prema onima koji su bili nosioci terora nad stanovništvom, a naročito ne prema pripadnicima kvislinškog represivnog aparata i kvislinške administracije kao ni prema četničkim zapovedničkim strukturama. Prema podacima DKTG u Kruševcu je 19. i 25. decembra 1944. streljano 12 stanovnika Temničkog sreza (Varvarin), među kojima je bilo sedam pripadnika JVuO i pet pripadnika SDS.

Šabački okrug

U naređenju Štaba 12. (vojvođanskog) udarnog korpusa NOVJ (28. septembar 1944), čije jedinice su delovale na području severozapadne Srbije, govori se o postupcima pojedinih jedinica korpusa prema zarobljenicima koji je liberalniji od uputa iz naređenja maršala Tita od 15. septembra. „Međutim, po tom naređenju još uvek se ne postupa. Naime, zarobljenici, koji izjave da žele stupiti u našu vojsku, uvrstavaju se gotovo bez ikakvog prethodnog saslušanja. To je vrlo pogrešno, kako zbog toga što se na taj način omogućava švercovanje neprijatelja u naše jedinice, tako i zbog toga što se stvaraju mogućnosti za razorni neprijateljski rad među našim borcima. Zatim, ima slučajeva puštanja na slobodu onih koje treba, prema naređenju druga Tita, da budu svrstani u zarobljenički logor.” Zatim se u naređenju ističe: „Štab korpusa organizovaće zarobljenički logor u koji treba slati sve one zarobljenike koji neće dobrovoljno da pređu našoj vojsci, a koji ne dolaze u obzir za stavljanje pred vojni sud.”⁷⁶¹

U izveštaju Štaba 11. krajiške divizije (28. septembar 1944) o borba-ma na području Pocerine, navodi se da „zarobljeni četnici uglavnom žele da ostanu u redovima NOVJ”.⁷⁶²

U izveštaju Štaba 16. vojvođanske divizije (1. oktobar 1944), navode se podaci o prilikama u oslobođenom delu Mačve:

„Stanje u Bogatiću, kao i u svim okolnim selima: uslovi za mobilizaciju postoje i to na dobrovoljnoj bazi. Vidi se po tome što narod iz okolnih sela, gdje naša vojska još nije stigla, dolazi stalno i pozivaju [nas] prikazujući da nas narod sa oduševljenjem čeka. Četnici kao neka jača grupa uopšte ne postoje na cijelom sektoru Mačve. Oni su potpuno razbijeni i u velikom broju vraćaju se kućama, čak i takvi zlikovci za koje se zna da su činili zločine, izdavali naše drugove, pa čak i sami strijeljali. Smatramo da nije zgodno još sve ove hapsiti, uslijed toga što je narod još zaplašen i ne smije za sve da dá tačne podatke. Mi ćemo hapsiti zaista takve koje ćemo moći javno strijeljati pred narodom, kao na pr. Veselina Rosića iz Badovinaca, koji je izdao i ubio moguće 100 ljudi. Četničke grupice još vrše zločine po nekim

761 Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 421-423.

762 Исто, стр. 437.

selima, kao na pr. prije dvije noći ubili su u Banovom Polju jednog našeg čovjeka, kao i neke u Gluščima.”⁷⁶³

O odnosu jedinica pod komandom Štaba 12. (vojsvođanskog) udarnog korpusa NOVJ prema zarobljenim četnicima svedoči i podatak o zarobljavanju „oko 30 četnika” u selu Tekeriš, smeštenom između Loznice i Šapca, zarobljenih početkom oktobra od strane boraca obnovljenog Mačvanskog partizanskog odreda:

„U Tekerišu i okolini bila je povećana grupa četnika u kojoj i poznati četnički zlikovci Čeda i Stanoje Kurjaković. Dve čete Mačvanskog odreda su otišle u Tekeriš, gde im se predalo oko 30 četnika. Ti četnici imali su oružja i municije za ceo bataljon, a predali su se bez borbe, čak i dvojica Kurjakovića, koji su upućeni vojnom sudu, osuđeni na smrt zbog zločina koje su počinili i streljani.”⁷⁶⁴

U registru DKTG evidentirano je 16 stanovnika Tekeriša. Od ovog broja za 12 lica se navodi da su nestala (10 pripadnika JVuO i dva pripadnika SDS), iz čega se može zaključiti da je reč o pripadnicima JVuO i SUK koji su nastradali na nepoznat način u Bosni, krajem 1944. ili u prvoj polovini 1945, odnosno nakon odstupanja Cerskog korpusa JVuO sa ovog područja. Kada je reč o ostala četiri lica, jedno lice je zavedeno na osnovu građe ZK, što znači da je sumnjičeno za ratne zločine, dok je jedno lice osuđeno na smrt zbog ubistva. Braća Kurjaković nisu evidentirana u registru. Ovi podaci navode nas na zaključak da u tom selu, koje je bilo istaknuto četničko uporište tokom rata, nije bilo nasilja, ili makar ne nasilja sa smrtnim ishodom, nad pripadnicima JVuO koji su se predali snagama Mačvanskog partizanskog odreda, a koji nisu skrivili tuđe stradanje.

Tokom Drugog svetskog rata život je izgubilo 12 stanovnika Tekeriša koji su bili borci NOVJ/JA, najverovatnije većina nakon oslobođenja Srbi-

763 *Зборник НОР-а, I/13, Београд, 1957, стр. 46.*

Veselin Rosić (RKTG-18055), predsednik seoske opštine Badovinci tokom okupacije, evidentiran je u registru DKTG za opštinu Bogatić.

764 Драгослав Пармаковић, *Мацвански (подрински) Народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, Шабац, 1973, стр. 1077.

je.⁷⁶⁵ Prema podacima DK, četnici su streljali dva stanovnika Tekeriša, dok su 20 stanovnika podvrgli batinanju.⁷⁶⁶

765 „Пали борци у Народноослободилачком рату”, *Годишњак историјског архива*, 2, Шабац, 1965, стр. 218.

766 АЈ, ДК, 110, ф. 64, с. 238-239.

IV deo:

Odgovornost za
zločine formacija
pod kontrolom
kvislinške vlade u
Srbiji 1941-1944.

Problem kvantifikacije i percepcije

Revizionistička historiografija nastoji da relativizuje kolaboraciju i ratne zločine oružanih formacija pod kontrolom kvislinške vlade u Srbiji 1941-1944. Kao ilustracija ovog fenomena može poslužiti jedan od zaključaka iz monografije posvećene istorijatu oružanih snaga vlade Milana Nedića, koju je napisao istoričar Bojan Dimitrijević:

„Ranija historiografija je utemeljila mišljenje da su se snage Nedićeve vlade 'svirepo' obračunavale s komunistima i njihovim pristalicama. Kako nije identifikovan nijedan veći zločin ovih snaga u borbama u Srbiji, sugerisano je da su glavna zlodela ove vojske bila vezana za logore – pre svega Banjički logor i Zavod za prevaspitavanje [omladine] u Smederevskoj Palanci. I pored dramatičnog, često lažnog i preuveličanog opisa ovog zavoda od strane komunista, smatramo da je Srpska vlada i na taj način pokušavala da spase delove svog stanovništva od nemačkih represalija. Sa druge strane, ukazali smo da je glavnu ulogu u logoru na Banjici imao nemački okupacioni aparat. Ove snage takođe nisu učestvovalе u nemačkim akcijama vezanim za progon i likvidaciju Jevreja u Srbiji. Sve postojeće statistike stradalih u Srbiji ukazuju na relativno mali broj žrtava koje su Nedićeve snage nanele protivnicima ili stanovništvu. Po tome su na začelju lestvice svih ratnih strana u Srbiji. Nasuprot tome, ove snage su podnele velike sopstvene žrtve u borbi s komunističkim ili ravnogorskim snagama u Srbiji 1941-1944, koji često nisu imali milosti prema njima.”⁷⁶⁷

Predstavnici domaće historiografije iz socijalističkog razdoblja nisu pogrešili u oceni koja podrazumeva da su se snage Nedićeve vlade istrajno i nemilosrdno obračunavale sa komunistima i njihovim pristalicama, budući da tzv. „socijalistička historiografija” nije ignorisala izvore o odgovornosti snaga pod kontrolom kvislinške vlade za stradanje velikog broja civila i zarobljenih partizana sa područja Srbije 1941-1944. Nerazumljiva je Dimitrijevićeva konstatacija o tome kako „nije identifikovan nijedan veći zločin” snaga pod kontrolom kvislinške vlade „u borbama u Srbiji”.

767 Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage Srpske vlade 1941-1945*, Beograd, 2014², str. 561-562.

Osnovna delatnost ovih snaga podrazumevala je borbu protiv oslobodilačkog pokreta, u interesu, a često u sadejstvu sa okupatorom. Kolaboracija je zločin sam po sebi, budući da posledice kolaboracije podrazumevaju ne samo ljudske gubitke pripadnika oslobodilačkog pokreta u borbama koje u saglasnosti ili po nalogu okupatora sprovode kvislinške vojno-poli-cijske strukture, već prvenstveno zbog toga što su snage pod kontrolom kvislinške vlade vojnom kolaboracijom omogućavale okupatoru da se što duže zadrži na okupiranoj teritoriji, što je svakodnevno podrazumevalo nove žrtve među civilima i pripadnicima oslobodilačkog pokreta, odvođenje u logore i na prinudni rad, pljačku nacionalnih resursa, razaranje infrastrukture, privrede, državne imovine i imovine građana, odnosno glad kao posledicu pljačke i nedostatka hrane. Nemački okupator je odgovoran za najveći broj stradalih stanovnika Srbije i Vojvodine tokom Drugog svetskog rata. Vojna i politička saradnja sa nemačkim okupatorom podrazumevala je odgovornost za stradanje domaćeg stanovništva čak i bez nje-govog neposrednog ubijanja, što je notorna istorijska činjenica bez obzira koliko je ignorisali predstavnici revizionističke historiografije.

Tvrđnja da je „ranija historiografija”, u navodnom nedostatku zlodela „vojske Nedićeve vlade” na drugim lokacijama, sugerisala kako su „glavna zlodela ove vojske bila vezana za logore – pre svega Banjički logor i Zavod za prevaspitavanje [omladine] u Smederevskoj Palanci”, prilično je proizvoljna. „Ranija historiografija” nije potencirala odgovornost „vojske Nedićeve Srbije” za položaj i sudbinu logoraša u ova dva logora, već je za položaj logoraša u Banjičkom logoru potencirala odgovornost kvislinške policije, kao i odgovornost kvislinških i kolaboracionističkih formacija koje su hapsile pripadnike NOP-a koji su potom postali banjički logoraši (što uključuje dobro poznatu činjenicu da su snage žandarmerije i SDS obavljale stražu u logoru Banjica), dok je za položaj zatočenika u Zavodu za prinudno vaspitanje omladine potencirala odgovornost kvislinške vlade i političkog pokreta Dimitrija Ljotića. Nesporna je činjenica da je nemački okupacioni aparat kontrolisao rad uprave onog dela Banjičkog logora koji je bio pod kontrolom kvislinškog represivnog aparata, ali ta okolnost ne može opravdati sledeće činjenice: 1) velik broj banjičkih logoraša uhapšen je i sproveden u logor od strane kvislinškog represivnog aparata; 2) SDS vrši nadzor (stražu) nad polovinom logora Banjica; 3) predstavnici

kvislinškog represivnog aparata participiraju u radu komisije koja klasifikuje logoraše čime neposredno utiču na njihovo stradanje; 4) pripadnici kvislinškog represivnog aparata (egzekutivno odeljenje Specijalne policije) vrše streljanja banjičkih logoraša od proleća 1944. do početka oktobra iste godine, odnosno do ukidanja logora.⁷⁶⁸

Prema tome, glavni zločin kvislinških struktura, vezan za logor Banjicu, tiče se delatnosti kvislinške policije i vojnih formacija pod kontrolom kvislinške vlade za sprovođenje pripadnika i simpatizera NOP-a u taj logor i njihovo stradanje, uključujući i streljanja 1944. (streljanja banjičkih logoraša 1941-1943. sprovodio je Vermaht). Veštačko odvajanje „vojske Nedićeve Srbije” od policijskog aparata nije opravdano. „Ranija istoriografija” nije potencirala postojanje logora za prokomunističku omladinu u Smederevskoj Palanci kao jedan od dva glavna zločina „vojske Nedićeve Srbije”, niti kao jedan od dva glavna zločina kvislinške vlade, iako je ukazivala na neprihvatljivu realnost tog logora koju Dimitrijević i drugi predstavnici revizionističke istoriografije i istorijske publicistike – uporno ignorišu.⁷⁶⁹

Dimitrijević ignoriše odgovornost formacija pod ingerencijom kvislinške vlade (kvislinška žandarmerija odnosno potonja SDS, dobrovoljački odredi SDO odnosno potonji SDK, tzv. vladini četnici, koji su kasnije pretežno prešli u redove JVuO) koje su hapsile i hvatale pripadnike NOP-a na širem području Srbije – i sprovodile ih u logore u Šapcu, Nišu i Kruševcu (dakle, ne samo na Banjicu), pri čemu su pripadnici SDO, odnosno pripadnici tadašnjih dobrovoljačkih odreda političke partije Zbor, vršili torturu nad zatočenicima logora u Šapcu, a jedan deo logoraša streljali.⁷⁷⁰

Tvrđnja da snage pod ingerencijom kvislinške vlade „nisu učestvovalе u nemačkim akcijama vezanim za progon i likvidaciju Jevreja u Srbiji” sporna je onoliko koliko se ignoriše prethodna uloga kvislinške policije u evidentiranju Jevreja, ustupanja podataka o evidenciji Jevreja nemačkom okupacionom represivnom aparatu i potonja hapšenja Jevreja koji su se u Beogradu skrivali pod izmenjenim identitetom i ustupanje uhapšenika

768 Simo Vegović, *Logor Banjica 1941-1944*, I-II, Beograd, 1989; Бранислав Боновић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд, 2014, стр. 438-464.

769 Уредити: Милош Крстић, *Концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942-1944*, Београд, 1981.

770 Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad, 1967; Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш, 1983.

okupatoru koji je izvršio likvidaciju ovih lica. Tačno je da pripadnici kvislinških vojno-policijskih snaga nisu učestvovali u hapšenju i likvidaciji Jevreja koji su u Srbiji ubijani do sredine 1942. S druge strane, nedopustivo je prećutkivanje činjenice da su pripadnici kvislinške žandarmerije (formacija iz koje će 1942. nastati SDS), oktobra i decembra 1941. uhapsili i ustupili nemačkom okupatoru preko 2.000 romskih muškaraca, žena i dece, pri čemu je ogromna većina uhapšenih muškaraca i nemali broj uhapšenih žena i dece ubijen od strane okupatora ili je na druge načine stradao u logorima. Pripadnici kvislinške žandarmerije su najmasovnija hapšenja izvršili krajem oktobra 1941. u Beogradu i početkom decembra 1941. u Leskovcu, kada je na perfidan način uhapšen veći broj romskih muškaraca. Žandarmi su znali da će uhapšeni Romi, (neretko njihovi poznanici), biti isporučeni okupatoru i verovatno ubijeni.

U svojoj monografiji *Vojaska Nedićeve Srbije* Dimitrijević ne pominje zločine oružanih snaga vlade Milana Nedića nad civilnim stanovništvom, sem kada je reč o primerima streljanja talaca i drugih civila jula 1941, u Valjevu, Čačku i na Bukovima između Kosjerića i Valjeva, koje je izvršila kvislinška žandarmerija pod pritiskom nemačkog okupatora – pre formiranja vlade Milana Nedića, odnosno, pre 1. septembra 1941. Kvislinška vojno-policijska struktura koja je učestvovala u navedenim zločinima (kvislinške oružane snage su tokom jula streljale oko 200 lica u Srbiji),⁷⁷¹ nije opozvana ili kažnjena nakon uspostavljanja vlade Milana Nedića.

Nasuprot tome, Dimitrijević se poslužio jednom čudnom formulacijom kojom sugerše da „nije identifikovan nijedan veći zločin ovih snaga u borbama u Srbiji”, što bi, valjda, trebalo da sugerše kako pripadnici kvislinških oružanih snaga nisu streljali zarobljenike, što je netačno. S druge strane, navedena formulacija ostavlja nas u nedoumici smatra li Dimitrijević da li su pripadnici oružanih snaga pod ingerencijom kvislinške vlade činile zločine van borbe? Nad civilima, na primer. Dimitrijević nas je uskratilo odgovora na to pitanje budući da je ignorisao primere zločina SDS i SDK nad civilnim stanovništvom i zarobljenim partizanima, kao što je ignorisao drugi važan aspekt involviranosti SDS i SDK u masovna stradanja stanovništva Srbije tokom okupacije – hapšenja velikog broja

771 *Zbornik NOR-a*, XI/1, Beograd, 1973, str. 229; Милорад Радојчић, „Стрељање на Буковима”, *Гласник – Историјски архив Ваљево*, 47, Београд, 2013, стр. 39-81.

romskih i srpskih civila i njihova predaja nemačkim vojno-policijskim snagama nakon čega su uhapšenici streljani od strane okupatora.

U izveštaju ZK (25. oktobar 1945), evidentiran je broj lica koja su ubijena ili oštećena (povreda ličnosti i imovine) od strane okupacionih i kvislinških formacija. Premda ovi podaci nisu poimenično potkrepljeni u tabelarnim pregledima, pored toga što su metodološki konfuzni, oni predstavljaju određenu osnovu u istraživanju zločina nad stanovništvom Srbije u Drugom svetskom ratu, kada je reč o zločinima okupatora i njihovih saradnika.

U izveštaju se navodi da su pripadnici SDS – streljali 642 muškarca, 41 ženu, 11 staraca i petoro dece (ukupno: 699); obesili 14 muškaraca i 18 staraca (ukupno: 32); zaklali 44 muškarca, 14 žena, jedno dete i sedam staraca (ukupno: 66); dok je 109 muškaraca, šest žena, osam staraca i petoro dece umrlo od posledica torture (ukupno: 128).⁷⁷²

U izveštaju je priložen i tabelarni pregled povreda tela od strane raznih formacija, pri čemu se navodi da su pripadnici SDS podvrgli tuči čak 6.472 muškarca, 1.356 žena, 649 staraca i 146 dece (ukupno: 8.623) i da su silovali 117 žena.⁷⁷³ Isto tako, u izveštaju je evidentiran i broj hapšenja koje su počinile pojedine formacije, pri čemu se navodi da je SDS odgovorna za hapšenje 14.218 muškaraca, 2.405 žena, 748 staraca i 119 dece (ukupno: 17.490) i odvođenje na prinudni rad 11.259 muškaraca, 195 žena, 72 starca i 14 dece (ukupno: 11.540).⁷⁷⁴ U izveštaju je navedeno da su pripadnici SDS spalili 858 „kuća i drugih zgrada”.⁷⁷⁵

U navedenom izveštaju ZK evidentirani su i zločini SDK. U izveštaju se navodi da su pripadnici SDK („ljotićevci”) – streljali 466 muškaraca, 23 žene, sedam staraca i 13 dece (ukupno: 509); obesili tri muškarca, pet žena i jednog starca (ukupno: devet); zaklali 44 muškarca, 14 žena, sedam staraca i jedno dete (ukupno: 66); dok je 31 muškarac, dve žene i jedno dete umrlo od posledica torture (ukupno: 34).⁷⁷⁶

⁷⁷² AJ, DK, 110, f. 55, s. 15.

⁷⁷³ AJ, DK, 110, f. 55, s. 16.

⁷⁷⁴ AJ, DK, 110, f. 55, s. 17.

⁷⁷⁵ AJ, DK, 110, f. 55, s. 18.

⁷⁷⁶ AJ, DK, 110, f. 55, s. 15.

U izveštaju se dalje navodi da su pripadnici SDK podvrgli tući 3.977 muškaraca, 636 žena, 124 staraca i 56 dece (ukupno: 4.793) i da su silovali 49 žena.⁷⁷⁷ Prema istim podacima, SDK je odgovoran za hapšenje 7.946 muškaraca, 1.224 žena, 476 staraca i 174 dece (ukupno: 9.820) i odvođenje na prinudni rad 941 muškaraca, 92 žena, i 15 starca (ukupno: 1.048).⁷⁷⁸ Takođe je navedeno da su pripadnici SDS spalili 136 „kuća i drugih zgrada”.⁷⁷⁹

U navedenom izveštaju nisu priloženi podaci o broju lica koja su uhapšena od strane SDS i SDK i isporučena vojnopolicijskim organima nemačkog okupatora, uključujući lica koja su ubijena od strane okupatora. Domaća historiografija nije istražila ovo pitanje. Međutim, zahvaljujući istraživanjima istoričara Jovana Zlatića poznati su podaci o broju stanovnika Niškog ratnog okruga i Toplice koji su uhapšeni od strane SDS i SDK i streljani od strane nemačkih snaga (ili smrtno stradali na razne načine u nemačkim logorima). Nemački okupator je streljao više hiljada civila i nekoliko stotina partizana koje su uhapsili i zarobili pripadnici oružanih snaga pod ingerencijom kvislinške vlade. Među streljanim civilima najbrojniji su bili partizanski simpatizeri i saradnici i Romi.

Prema Zlatićevim istraživanjima, na području Niškog okruga i Toplice (Kosanički, Jastrebački, Prokupački, Dobrički, Moravski, Aleksinački, Niški, Zaplanjski, Belopalanački, Svrlijski, Sokobanjski srez) pripadnici kvislinške žandarmerije i SDS izvršili su hapšenje 3.090 civila – partizanskih simpatizera, uključujući 540 Roma. Od tog broja streljali su na licu mesta 27, predali Specijalnoj policiji 680, dok su Nemcima predali 1.076 lica. Od navedenog broja uhapšenika koji su predati Nemcima, okupatorska vojska streljala je 719 na Bubnju, a 71 internirali u Norvešku gde ih je 48 ubijeno ili umrlo. Takođe, pripadnici žandarmerije i SDS predali su Nemcima 71 zarobljenog partizana koji su ubijeni od strane okupatora. Isto tako, žandarmi i stražari streljali su 36 zarobljenih partizana na licu mesta. Na istom području pripadnici SDK izvršili su hapšenje 259 partizanskih simpatizera. Od tog broja 41 uhapšenika predali su Nemcima nakon čega su Nemci 12 streljali na Bubnju, a šestoro su internirali u

777 AJ, DK, 110, f. 55, s. 16.

778 AJ, DK, 110, f. 55, s. 17.

779 AJ, DK, 110, f. 55. s. 18.

Norvešku gde su smrtno stradali. Takođe, pripadnici SDK zarobili su 33 partizana koje su predali Nemcima nakon čega su Nemci 31 streljali na Bubnju, a dvojicu internirali u Norvešku gde su ubijeni.⁷⁸⁰

Jovan Zlatić je takođe izvršio kvantifikaciju zločina četnika Koste Pećanca na području Niškog okruga i Toplice 1941-1942. Prema Zlatićevim podacima Pećančevi četnici su na tom području streljali 35 i uhapsili i predali Nemcima 108 partizanskih simpatizera od kojih su Nemci streljali 56 i oterali 52 u logore. Kada je reč o zarobljenim partizanima, Pećančevi četnici su streljali 113 i predali Nemcima 52 partizana, od kojih su Nemci streljali 32. Pećančevi četnici su na navedenom području spalili 34 kuće i 60 ekonomskih zgrada. U istom razdoblju u niškom i topličkom kraju partizani su zarobili 720 Pećančevih četnika od kojih su streljali 117 dok su 603 pustili na slobodu.⁷⁸¹

„Kazniće se smrću ko rečima ili delom ispoljava komunizam“: zločini kvislinških formacija u Srbiji

Predsednik Saveta komesara i komesar Ministarstva unutrašnjih poslova, Milan Aćimović, uputio je 13. jula 1941. naredbu sreškim načelnicima u unutrašnjosti Srbije: „Uhapsite članove porodice odbeglih komunista i to sinove preko 16 godina i žene, ukoliko nemaju dece, oca i brata ako u zajednici žive, a nisu stariji od 60 godina.”⁷⁸²

780 Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу (1941-1944)*, II, Оружана сила српске владе генерала Милана Неђића, Ниш, 1995, стр. 376-378.

Примера ради, припадници SDS су 20. августа 1942. уhapsили 17 становника проpartизанског села Каменица покрај Ниша. Уhapsеници су бatinани и интернирани у затвор у Нишу, „одакле су поједини стrelјани, неки пушteni, а неки предати немачком лагеру”. (АЈ, ДК, 110, ф. 531, с. 497).

Златић је у број особа које су уhapsили жандарми и SDS, а стrelјали их Немци, уврстио и цивиле и заробљене партизане које су лишили слободe и предали Немцима припадници SDO крајем 1941. и почетком 1942, што је методолошки дискутабилно будући да SDO умногome представљају формацијску претечу SDK, иако је један број припадника SDO касније интегрисан у оквир SDS.

781 Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу (1941-1944)*, III, Четници војводе Костe Миловановића Пећанца, Ниш, 1995, стр. 305-306.

782 Милан Борковић, „Прва квислиншка влада (Савет комесара) у борби против НОП-а Србије”, *Народни устанак и борбе за Краљеву 1941*, Зборник радова са научног скупа, (ур. Коча Јончић), Београд, 1985, стр. 86.

Vlada Milana Nedića obznanila je 16. septembra 1941. „Uredbu o prekim sudovima”. U uredbi se obznanjuje: „Kazniće se smrću” svako „ko rečima ili delom ispoljava komunizam ili anarhizam, ili pripada organizaciji koja to ispoveda”.⁷⁸³ U nacrtu uputstva vlade Milana Nedića o merama protiv pripadnika NOP-a (18. septembar 1941), sugeriše se, između ostalog, da organi kvislinške vlasti trebaju „konfiskovati odmah svu pokretnu i nepokretnu imovinu odmetnika” kao i „imovinu svih njihovih jataka, pomagača i huškača iz gradova”. U istom uputstvu navedena je sledeća sugestija: „Internirati odmah očeve, braću odnosno sinove odmetničke (starije od 18 godina) kako bi oni služili kao taoci.”⁷⁸⁴ Za mnoge taoce su hapšenje i izolacija značili smrt.

Kvislinška žandarmerija, poput kvislinške političke policije (Specijalna policija) u znatnoj meri nasledila je strukturu žandarmerije Kraljevine Jugoslavije na području koje je 1941. bilo pod ingerencijom kvislinške vlade u Beogradu. Najranije represivne mere širokih razmera u kojima je žandarmerija uzela učešća sprovedene su 22-23. juna 1941. nad pripadnicima i simpatizerima KPJ, neposredno nakon napada Nemačke na Sovjetski Savez.

Predstavnici kvislinškog represivnog aparata (Specijalna policija i žandarmerija), u saradnji sa Gestapoom, počev od 22. juna 1941. započinju hapšenje komunista širom Srbije. Prema podacima kvislinškog Ministarstva unutrašnjih poslova, u Srbiji je od 23. do 30. juna 1941. uhapšeno „oko 400 ljudi koji su bili označeni kao komunisti”. Tokom prva tri dana racije u Beogradu (22-24. jun 1941), „uhapšeno je 198 komunista”.⁷⁸⁵ Većina njih streljani su tokom jula i avgusta 1941. Prva masovna streljanja koje su počinili pripadnici oružanih snaga kvislinške vlade zabeležena su jula 1941. Prvo streljanje komunista od strane kvislinške policije zabeleženo je 5. jula 1941, u Beogradu, kada je streljano 13 komunista.⁷⁸⁶ Prema tvrdnjama nemačkog diplomate Feliksa Benclera (Felix Benzler) od 23.

783 „Уредба о преним судовима”, *Службене новине*, XXIII, 109, Београд, 23.9.1941, стр. 1-2; Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaracija u Srbiji 1941-1944*, Београд, 2006, стр. 179-180.

784 *Зборник НОР-а, I/21*, Београд, 1965, стр. 8-9; *О приступу прошлости. Пример једног историјског извора*, (пр. Мирослав Перишић, Боро Мајданац), Београд, 2010, стр. 88-89.

785 Бранислав Боновић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд, 2014, стр. 73-74.

786 Бранислав Боновић, *Београд под немесарском управом 1941. године*, Београд, 1998, стр. 202.

jula 1941, pripadnici srpske žandarmerije su „prema instrukcijama nemačkih okupacionih vlasti” do ovog datuma „streljali već mnogo više od 100 lica”.⁷⁸⁷

Pripadnici kvislinške žandarmerije su 15. jula 1941. u Obrenovcu streljali 10 komunista iz Obrenovca i Zabrežja, koje su uhapsili 22-23. juna.⁷⁸⁸ Nedugo nakon streljanja u Obrenovcu, žandarmi su 20. jula u Valjevu streljali 17 lica, uključujući četvoricu Jevreja.⁷⁸⁹ Istog dana žandarmi su u Čačku streljali 12 uhapšenih članova i simpatizera KPJ.⁷⁹⁰ Najmasovnije streljanje koje su izvršili pripadnici kvislinške žandarmerije u leto 1941. sprovedeno je na Bukovima, planini između Valjeva i Kosjerića, 28. jula, kada je ubijeno 80 seljaka iz sela u okolini Kosjerića, koji su pokupljeni na njivama i prilikom kosidbe.⁷⁹¹ Svi ovi zločini izvršeni su pod instrukcijama i nadzorom nemačkog okupatora, budući da su navedeni zločini tumačeni od strane okupatora kao odmazda za ranjene i poginule nemačke vojnike ili druge oblike napada na nemačku oružanu silu.

Pripadnici kvislinške žandarmerije i kvislinške administracije snose odgovornost za stradanje velikog broja romskih stanovnika Srbije, naročito Beograda, Leskovca i nekoliko sela u blizini ta dva grada. Naime, od kraja oktobra do kraja novembra 1941. žandarmerija je izvršila hapšenja romskih muškaraca u raznim delovima Srbije. Uhapšeni Romi su predati Nemcima i izolovani u logorima u Beogradu, Šapcu, Nišu, Zaječaru, Kruševcu i Kragujevcu. Pripadnici kvislinškog represivnog aparata koji su organizovali i izvršili hapšenja Roma znali su da postoji velika mogućnost da uhapšeni Romi budu streljani kao taoci u odmazdama koje je nemački okupator vršio u jesen 1941. u ime vlastitih vojnih gubitaka u borba-
ma protiv ustanika. Pogotovo jer je nemački okupator krajem septembra i početkom oktobra već izvršio streljanja kruševačkih i šabačkih Roma. Romi su hapšeni i ubijani isključivo zbog njihovog etničkog porekla.

Najmasovnija hapšenja i najbrojnija stradanja iskusili su beogradski Romi. Žandarmerija je krajem oktobra 1941. sprovela racije u beograd-

787 Zbornik NOR-a, XII/1, Beograd, 1973, str. 229.

788 AJ, DK, 110, f. 365, s. 961-992.

789 AJ, DK, 110, f. 387, s. 973-1014.

790 Чачански крају НОБ 1941-1944. Хронологија..., стр. 52.

791 Милорад Радојчић, „Стрељање на Буковима”, Гласник – Историјски архив Ваљево, 47, Ваљево, 2013, стр. 39-81.

skim naseljima u kojima je živelo romsko stanovništvo (Jatagan mala, Marinkova bara, Čubura), a potom su hapšenja usledila i u nekim prigradskim naseljima (Žarkovo, Mirijevo, Višnjica, Resnik, Sremčica, itd.), kada je pohapšen veći broj romskih muškaraca koji su sprovedeni u nemački logor u Topovskim šupama. Ovi ljudi su tokom novembra 1941. streljani od strane nemačkog okupatora pretežno, kako je ustanovljeno, na stratištu kod sela Jabuka, pokraj Pančeva. Tokom decembra 1941. pripadnici žandarmerije su izvršili hapšenja supruga i dece prethodno uhapšenih romskih muškaraca. Uhapšenice su sa decom predate nemačkom okupatoru i izolovane u logoru na Sajmištu. Jedan deo romskih žena i dece je umro ili ubijen u logoru, a većina je nakon nekoliko meseci puštena. Prema svedočenjima preživelih savremenika, uglavnom pripadnika romske nacionalnosti, odnosno rođaka represiranih lica, u hapšenjima pripadnika romske populacije naročito su učestvovali pripadnici žandarmerije iz V, VII, VIII, IX, XV i XVI kvarta.⁷⁹² Prema elaboratu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača o hapšenjima i stradanju beogradskih Roma, sastavljenom 27. novembra 1945, između 27. i 31. oktobra 1941. u Beogradu je uhapšeno oko 1.500 romskih muškaraca, a u okolnim naseljima oko 500. Prema istim podacima, u Beogradu i prigradskim naseljima, 2. decembra 1941. uhapšeno je oko 500 Romkinja sa decom.⁷⁹³

Pripadnici kvislinške žandarmerije sredinom decembra 1941. uhapsili su i predali Nemcima 51 ženu i dete romske nacionalnosti iz Resnika. Prethodno su isto učinili sa njihovim muževima, očevima i braćom, koji su streljani od strane Nemaca. O decembarskom hapšenju svedočila je Mitra Dorđević, Romkinja iz Resnika:

„Kada su došli žandarmi našim kućama sa njima je došao i tadašnji predsednik opštine resničke Tanasije Živojinović i tom prilikom on je naredio žandarmima da nas skupe i teraju u koncentracioni logor... Prilikom našeg hapšenja bio je prisutan i blagajnik opštine resničke Žarko Stojanović koji je uzeo ključeve od naših kuća. Kada smo dovedeni u opšti-

792 Opširnije o ulozi kvislinškog represivnog aparata i kvislinške administracije u stradanju Roma u Beogradu i Srbiji: Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme holokausta*, Beograd, 2014. Ova knjiga predstavlja prvu naučnu monografiju na temu genocida nad Romima u Beogradu i Srbiji. Objavljena je iste godine kada i drugo izdanje monografije Bojana Dimitrijevića o oružanim snagama pod ingerencijom kvislinške vlade u kojoj nema pomena o participaciji kvislinške žandarmerije u stradanju Roma.

793 AJ, DK, 110, f. 388, s. 3.

nu, Borivoje Matić, kmet, i Milan Lazarević, kmet, kazali su žandarmima: "Terajte ovu ciganiju." Jedna druga uhapšena Romkinja iz Resnika, dopunila je prethodno svedočenje ukazujući na odgovornost navedenih predstavnika lokalne administracije: „Tom prilikom oni su kazali žandarmima: 'Terajte i ovu decu i žene, šta će nam oni kad su već i ljudi njihovi oterani.' Kad smo ih pitali gde će nas oterati, oni su nam govorili: 'Idete u Sajmište, preko vode.' Posle ovoga nas su žandarmi oterali. Prilikom ovog hapšenja i sprovođenja, ja sam dobila 25 batina od žandarma.”⁷⁹⁴

Resničke Romkinje i njihova deca pušteni su iz logora na Starom sajmištu 17. februara 1942. Nije poznato koliko je Roma iz Resnika umrlo u tom logoru.

Naredno masovno hapšenje Roma od strane žandarmerije, koje je imalo tragičan ishod, dogodio se u Leskovcu i okolnim selima. I ovde, kao i u Beogradu, žandarmi su hapsili Rome na prevaru, predavali ih okupatoru, iako su znali da će uhapšenici najverovatnije biti streljani. Žandarmi su u Leskovcu uhapsili 216, u Vinarcu 63, a u Pečenjevcu 14 romskih muškaraca i predali ih okupatoru. Uhapšeni Romi su streljani od strane nemačkih vojnika u Leskovcu 10. decembra 1941. zajedno sa 11 komunističkog srpskog porekla i šest Jevreja.⁷⁹⁵

Hapšenja romskih muškaraca krajem oktobra i tokom novembra izvršena su i u drugim delovima Srbije.

Žandarmi su 11. novembra 1941. izvršili hapšenje romskih muškaraca u Ćupriji i Paraćinu, nakon čega su ih sproveli u nemački logor u Kruševcu. U tom logoru su stražu obavljali pripadnici žandarmerije. Uhapšenici su u logoru boravili do 30. januara 1942, kada su pušteni kućama. „Nismo radili ništa, ali smo živeli u strahu da ne budemo streljani.”⁷⁹⁶ Žandarmi su izvršili hapšenje romskih muškaraca, nepoznatog datuma krajem 1941, i u Kruševcu. Nakon boravka u zatvoru uhapšeni Romi su izolovani u kruševačkom logoru. Zabeleženi su primeri torture nad uhapšenima od strane žandarma. Kruševački Romi su pušteni nakon dva meseca.⁷⁹⁷ Novembra 1941. žandarmi su u selu Trebotin pokraj Kruševca pohvatali sve rom-

⁷⁹⁴ AJ, DK, 110, f. 273, s. 952-963.

⁷⁹⁵ AJ, DK, 110, f. 582, s. 12-58.

⁷⁹⁶ AJ, DK, 110, f. 365, s. 356-412.

⁷⁹⁷ AS, ZK, k. 144, zl. br. 1816.

ske muškarce i oterali u logor u Kruševcu.⁷⁹⁸ Vojne snage kvislinške vlade (SDO) 21. novembra 1941. izvršili su hapšenje svih odraslih romskih muškaraca u Batočini. Uhapšeni su sprovedeni u zatvor u Kragujevcu i potom u logor na Metinom brdu. Pušteni su kućama nakon 37 dana.⁷⁹⁹ Na području Boljevačkog sreza, krajem oktobra i početkom novembra 1941, žandarmi su uhapsili 93, a četnici Koste Pećanca 15 Roma, predali ih Nemcima, nakon čega su uhapšeni izolovani u logoru u Zaječaru odakle su pušteni krajem decembra. „Bili smo taoci ako bi se šta dogodilo na štetu nemačke oružane sile.” Na području Andrejevca (Minićevo) četnici Pećančevog vojvode Vukašina Randelovića uhapsili su nekoliko desetina Roma koji su u zaječarskom logoru boravili do početka marta 1942.⁸⁰⁰ Budući da su masovna streljanja talaca na području centralne i istočne Srbije privremeno obustavljena, romski uhapšeni logora u Kruševcu, Kragujevcu i Zaječaru su preživeli.

Pripadnici kvislinške žandarmerije i SDS, zajedno sa pripadnicima Specijalne policije, učestvovali su u hapšenjima pripadnika NOP-a u Beogradu, 1941-1944. Kvislinška žandarmerija je tokom rata obavljala stražarsku ulogu u logorima na Banjici (Beograd), Crvenom krstu (Niš), Smederevskoj Palanci i Kruševcu (straža SDS u logoru u Kruševcu zamenjena je bugarskom stražom tokom 1942), kao i u zatvorima Specijalne policije u Beogradu, a od proleća 1944. pa do raspuštanja logora, pripadnici kvislinških snaga (egzekutivno odeljenje Specijalne policije) vrše streljanja banjičkih logoraša na dve lokacije u Beogradu.

U sprovođenju represije nad zarobljenim partizanima, partizanskim simpatizerima i politički neopredeljenih civila, učestvovali su i pripadnici Srpskih dobrovoljačkih odreda (SDO). Reč je, zapravo, o vojnim snagama Nedićeve vlade kojima su komandovali vojni i žandarmerijski oficiri Krajevine Jugoslavije dok je borački sastav činila masa dobrovoljaca, članova predratnih četničkih udruženja i žandarma. Među dobrovoljcima najviše je bilo pripadnika i simpatizera političke partije Dimitrija Ljotića. Formacija je naoružana i opremljena od strane Nemaca. Naredne godine nastao

798 AJ, DK, 110, f. 533, s. 136.

799 AJ, DK, 110, f. 290, s. 144-161.

800 AS, ZK, k. 153, zl. br. 17060.

je ideološki pročišćeniji Srpski dobrovoljački korpus (SDK) koji je neposrednije vezan za Ljotićev Zbor.

Pripadnici 11. SDO, pod komandom Nikole Anđelkovića, 27. novembra 1941. naneli su težak poraz borcima Ozrenskog partizanskog odreda u blizini sela Jošanica kod Sokobanje. U borbi je poginulo 26, a zarobljeno je 15 partizana. Zarobljenici su sprovedeni u Sokobanju gde su mučeni od strane pripadnika Anđelkovićevog odreda. Dvojicu partizanskih rukovodilaca lično je ubio Anđelković tokom isleđivanja. Potom su pripadnici 11. SDO i kvislinška žandarmerija u Jošanici izvršili hapšenje 35 romskih muškaraca. Prema dostupnim tumačenjima, Anđelković je izvršio hapšenje kako bi i njih predstavio kao partizane ili, makar, kao partizanske saradnike, i na taj način obezbedio veću novčanu nagradu od Nemaca. Prilikom hapšenja Anđelković je ubio jednog Roma. Potom je Anđelković nemačkoj feldžandarmeriji ustupio zarobljene partizane i Rome. Nemački vojnici su 5. januara 1942. u Žitkovcu izvršili streljanje 11 partizana i 32 Roma (dvojica Roma su novcem uspeali da otkupe živote).⁸⁰¹ Prema jednom drugom izvoru, Anđelković je 27. novembra u Jošanici lično ubio trojicu partizanskih ranjenika, neposredno nakon borbe.⁸⁰² Pripadnici Ozrenskog partizanskog odreda su 24. novembra, tri dana pre razbijanja odreda, zarobili „15 četnika na čelu sa nemačkim plaćenikom Ilijom Uzelcem koji je sa okupatorima u Ražanjskom srezu harao i pljačkao narod i gonio narodne borce i partizane. Uzelac je streljan, a ostali su saslušani, i pošto im je objašnjena narodnooslobodilačka borba, četvorica su izjavila volju da budu partizani, a ostalih 10 je pušteno kućama obećavši da se neće boriti protiv partizana”. Prema istom izvoru, pripadnici odreda su 27. novembra došli u Jošanicu kako bi sprečili 11. SDO da izvrši pljačku stoke. Među stradalim partizanima bio je i komandant Ozrenskog partizanskog odreda, Dimitrije Dragović.⁸⁰³

801 AS, ZK, k. 165, zl. br. 2564.

802 Драгољуб Ж. Мирчетић, *Озренски Народноослободилачки партизански одред 1941–1943*, Ниш, 1978, стр. 106–119.

803 *Зборник НОП-а, I/2*, Београд, 1952, стр. 293, Izveštaj o akcijama Ozrenskog NOP odreda od januara 1942.

Nikola Anđelković je 18. novembra 1942. stupio pod komandu Draže Mihailovića kao pomoćnik komandanta Deligradskog korpusa JVuO.⁸⁰⁴

Pripadnici 10. SDO pod komandom Henriha Lautnera (Miloš Vojnović), zajedno sa nemačkim vojnicima, 5. decembra 1941. u Užicu, streljali su 17 zarobljenih partizana i njihovih saradnika od kojih su osmorica bili stanovnici Užica.⁸⁰⁵ Pripadnici istog ljotićeuskog odreda 13. decembra streljali su u Užicu 15 zarobljenih partizana. „Streljanja su vršili dobrovoljci iz 10. dobrovoljačkog odreda iz pušaka, jedan nemački podoficir iz mašingevera, a ostali Nemci čuvali su stražu i fotografisali streljanje. Žrtve su licem bile okrenute ka raci, a pucano je u potiljak. Posle streljanja, na pale žrtve u raku, koje su još davale znake života, nemački podoficir pucao je iz mašingevera.” Među streljanima bilo je 10 stanovnika Užica i trojica stanovnika sela Bioska.⁸⁰⁶ Sačuvane su izjave trojice očevidaca streljanja 13. decembra, koji su kao zatvorenici užičkog zatvora bili prinuđeni da kopaju rake i zakopavaju žrtve:

„Streljanja su vršili isključivo naši vojnici. Naši vojnici su pucali iz pušaka sa dum-dum mecima, tako da su glave streljanih bile unakažene, lobanje rasprsle, mozgovi prosuti... Jedan od streljanih nije se hteo okrenuti leđima već je okrenuo grudi, i oni su na njega pucali osam puta.”⁸⁰⁷

804 Зоран Стевановић, Небојша Пронић, Александар Динчић, *Делиградски корпус Југословенске војске у отаџбини на фотографијамa и документима*, Алексинац, 2011², стр. 10. Autori pominju da je Anđelković bio komandant 11. SDO i da je taj odred 27. novembra 1941. kod Jošanice nanoe težak poraz Ozrenskom partizanskom odredu, navode gubitke partizana uključujući zarobljavanje 11 boraca, ali prećutkuju dalju sudbinu zarobljenika kao što prećutkuju Anđelkovićevu ključnu ulogu u hvatanju i isporučivanju Nemcima 32 romska stanovnika Jošanice.

805 АЈ, ДК, 110, ф. 473, с. 891-919: *Цветови у огњу. Изгинули у рату 1941-1945. године у општини Титово Ужице*, (ур. Раде Познановић), Титово Ужице, 1970, стр. 301; Гојко Шкоро, *Терор и злочини у ужичком округу 1941-1945*, Ужице, 1995, стр. 63-64; Гојко Шкоро, *Истина је у именима. Страдали у Ужичком округу у Другом светском рату*, Ужице, 2002, стр. 50-52.

806 АЈ, ДК, 110, ф. 478, с. 564, Окружно повереништво ЗК Ужиче – ЗК Србије, Ужиче, 28.3.1946. У извештају се наводе имена жртава и опис погубљења. Имена жртава објављена су у следећим публикацијамa: Гојко Шкоро, *Терор и злочини...*, стр. 71; Гојко Шкоро, *Истина је у именима...*, стр. 54-55.

807 АЈ, ДК, 110, ф. 478, с. 599-607, Зписник о саслушању Милана Стаматовића, Ужиче, 8.10.1945; Зписник о саслушању Миће Ђокковића, Ужиче, 10.10.1945; Зписник о саслушању Драгољуба Костића, Ужиче, 24.11.1945.

Pripadnici 3. SDO streljali su u Požegi 13. decembra 1941. 19 zarobljenih partizana.⁸⁰⁸ Pripadnici 10. SDO streljali su 13. januara 1942. pet zarobljenih partizana u Bajinoj Bašti, a 22. januara još dvojicu.⁸⁰⁹

Četnici koji su priznavali ingerenciju kvislinške vlade, poznatiji kao četnici Koste Pećanca ili tzv. vladini četnici, počinili su neke od najsvirepijih zločina nad civilnim stanovništvom u Srbiji, kada je reč o zločinima domaćih formacija, iako su, pojedinačno gledano, Pećančevi četnici odgovorni za smrt manjeg broja ljudi od pripadnika JVuO, SDS ili SDK. Najmasovniji zločin koji su počinili Pećančevi četnici dogodio se 5-6. februara 1942. južno od Leskovca. Najpre je u selu Melovo, 5. februara, od strane četnika Kozjačkog četničkog odreda, pod komandom Vidosava Jovića Kesera, poklana jedna osmočlana romska porodica, uključujući klanje dece. Sutradan su pripadnici odreda u obližnjem selu Mijovac streljali 44 romska civila, uključujući streljanje ženâ i dece. Žrtve su bili stanovnici Vranjske Banje, Vranja i Leskovca, odakle su pobjegli krajem 1941. kako bi se sklonili od racija koje su sprovodili Nemci, Bugari i pripadnici kvislinške žandarmerije. Pripadnici Kozjačkog četničkog odreda su 1943-1944. prihvatili komandu Draže Mihailovića.⁸¹⁰

Prethodne godine, 21. novembra 1941, prema nemačkim izvorima, nakon ulaska Pećančevih četnika u Veliko Gradište „20 komunista [je] uhapšeno, zaklano i bačeno u Dunav”.⁸¹¹ Četnici Koste Pećanca i „ljotićeveci” su 22. decembra 1941. ubili petoricu mladića iz sela Krivača kod Golupca „pošto su osumnjičeni da imaju veze sa partizanima”. Otac jednog od streljanih mladića kazao je saradnicima ZK da je žrtve ubio iz revolvera lično Života Stevanović, zapovednik „ljotićevecaca”. Stevanović je 1944. od strane partizana „streljan zbog svojih nedela negde u okolini Požarevca”.⁸¹²

Zapovednik tzv. vladinih četnika, vojvoda Kosta Pećanac, uputio je 3. marta 1942. instrukciju vojvodi Mašanu Đuroviću o postupku prema stanovnicima propartizanskih sela u Kosanici, u kojoj se naglašava:

808 *Zbornik NOR-a, XII/1, Beograd, 1973, str. 762-763; Гожко Шкоро, н.д., стр. 52-53.*

809 *Гожко Шкоро, н.д., стр. 56-57.*

810 *Хранислав Ракић, Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941-1944, Лесковац, 1986, стр. 217-219.*

811 *Zbornik NOR-a, I/1, Beograd, 1949, str. 74, Operacijski dnevnik 704. pešadijske divizije Vermah-ta, 1.10. – 31.12.1941.*

812 *AS, ZK, k. 145, zl. br. 1658, Izjava Milorada Mitrovića iz Krivače, Golubac, 12.4.1945.*

„Prilikom nastupanja i pretresa narednog sela pokupi iz prethodnog sela sve muškarce od 16-80 godina sa oružjem, ako ovo nemaju onda sa budacima, vilama i ašovima i dr. Puštaj pred odredima pri ulazu u selo neka oni prvo ginu, pa četnici, i u slučaju da se počnu približavati partizani ubijaj sve pred sobom. Ovo naročito činiti sa komunističkim porodicama i njihovim jaticima... Pri predaji komunista ne voditi nikakvu istragu sem u izuzetnim slučajevima, već ih na licu mesta streljati. Sela koja budu davala otpor sa komunistima, prema njima nemati nikakve milosti, već sve spaljivati i streljati.” Istog dana Pećanac je uputio izveštaj predsedniku kvislinške vlade, Milanu Nediću, u kome ga obavestava o ishodu borbe protiv partizana u kruševačkom kraju: „Od partizana je poginulo 50 ljudi, a 120 je zarobljeno i odmah poubijano. Od vođa partizana uhvaćen je vođa Rasinog partizanskog odreda Zakić kao ranjen i ovaj je odmah streljan.”⁸¹³

Pripadnici SDS su 14. oktobra 1942. streljali 10 komunista u selu Donja Vrežina pokraj Niša, na mestu na kome su partizani prethodno ubili jednog podoficira SDS koji je bio odgovoran za represiju nad lokalnim stanovništvom. Streljani komunisti bili su stanovnici nekoliko mesta sa područja Niškog i Prokupačkog sreza.⁸¹⁴

Nemački okupator je 29. juna 1943, u Kruševcu, u znak odmazde za pogibiju osmoricе i ranjavanje sedmoricе vojnika 17. juna, izvršio streljanje 324 stanovnika Kruševca i dvadesetak okolnih sela. Pripadnici SDS su zajedno sa nemačkim vojnicima 23. juna 1943. učestvovali u hapšenju nekoliko desetina seljaka u selima u okolini Kruševca, koji su streljani 29. juna u Kruševcu. U Gornjem Stepošu uhapsili su 20 stanovnika od kojih je 13 streljano. U Šogolju su uhapsili 24 stanovnika od kojih je 23 streljano. U Šavranu su uhapsili 24 stanovnika od kojih je 22 streljano. U izjavama preživelih hapšenika i rođaka žrtava s kraja 1944. i iz 1945, navode se tvrdnje da su u hapšenjima u Gornjem Stepošu i Šavranu učestvovali stražari SDS iz žandarmerijske stanice u Gornjem Stepošu, dok se u opisu hapšenja stanovnika Šogolja ne pominje iz koje stanice su došli pripadnici SDS.⁸¹⁵ Budući da je Šogolj, kao i Šavrane, susedno selo Gornjem Stepošu, logično je pretpostaviti da su pripadnici SDS koji su hapsili u Šogolju

⁸¹³ AJ, DK, 110, f. 93, s. 20-21.

⁸¹⁴ Јован Златић, н.д., стр. II/212-213.

⁸¹⁵ AJ, DK, 110, f. 286, s. 59-234.

takođe boravili u stanici u Gornjem Stepošu. Prema podacima iz literature, nedićevci su vršili hapšenja zajedno sa nemačkim vojnicima i u selu Modrica gde je uhapšeno 27 meštana od kojih je 15 streljano. „Videvši prazno selo [Modricu], Nemci su preko nedićevaca razglasili da se ljudi ne plaše, jer su Nemci došli radi overe ličnih karata. Obmana je uspela. Neki su izašli iz skloništa i tako je pohvatano 27 ljudi.”⁸¹⁶ Moguće je pretpostaviti da su u hapšenju u Modrici učestvovali pripadnici SDS iz Gornjeg Stepoša, budući da su Modrica i Gornji Stepoš susedna sela (u Modrici nije postojala stanica SDS). Međutim, u dokumentaciji DK nismo našli potvrdu o učešću pripadnika SDS u hapšenju stanovnika Modrice.⁸¹⁷ Dakle, reč je o hapšenju najmanje 68 lica, od kojih je 48 streljano, iz tri sela, pri čemu konačan broj, ako uračunamo stradanje stanovnika još jednog seoskog naselja, možda iznosi 95 hapšenih, od kojih je 73 streljano. U hapšenju u Gornjem Stepošu učestvovao je Miloš Filipović, komandir stanice SDS u selu. „Tada su došli kod mene dva Nemca, ali mi nisu sina oterali, a posle njih je došao komandir stanice u Gornjem Stepošu, Miloš Filipović. On mi je tražio i oterao sina Slobodana (21). On ga je predao Nemcima koji su ga oterali u Kazneni zavod kod Kruševca”, kako je 13. avgusta 1945. svedočio Blagoje Đorđević, otac streljanog Slobodana.⁸¹⁸

Borci Rasinskog partizanskog odreda 27. juna razoružali su 15 pripadnika SDS u žandarmerijskoj stanici u Gornjem Stepošu nakon čega su streljali zarobljenike. „Ceo narod iz iste okoline sa zadovoljstvom odobrava ovaj slučaj”, navodi se u izveštaju Rasinskog odreda.⁸¹⁹

Takođe, pripadnici gradskog odreda SDS iz Kruševca, zajedno sa agentima Predstojništva policije, uhapsili su u Kruševcu od 20. do 28. juna 1943. preko 200 osoba od kojih je većina streljana 29. juna. Među uhapšenima većinu su činili partizanski simpatizeri. Isti počinioci su 27-28. juna uhapsili nekoliko desetina kruševačkih Roma od kojih je jedan deo streljan od okupatora 29. juna. I u ovom slučaju pripadnici SDS i kvislin-

816 Krsta Milosavljević, *Tamo gde je Slobodište*, Novi Sad, 1969, str. 102, 111.

817 Podaci DK iz 1945. navode da je u Modrici uhapšeno 23 stanovnika od kojih je 18 streljano. (AJ, DK, 110, f. 286, s. 266).

818 AJ, DK, 110, f. 286, s. 66.

819 *Зборник НОР-а*, I/20, Београд, 1965, стр. 383.

ški policajci su znali da će uhapšena lica biti streljana od strane nemačkog okupatora.⁸²⁰

Važan svedok događaja koji su se odigrali u Kruševcu juna 1943. bio je sveštenik Dušan Vesić. On je svedočio da su kvislinške vlasti 20. juna objavile da se „građanstvo ne treba plašiti već da ostane slobodno kod svojih kuća” i da neće biti hapšenja „jer su Nemci [stradali 17. juna] poginuli u borbi”. „Te večeri nastala je od 10 do 12 časova nečuvena racija u Kruševcu. Apšeno je sve što je bilo slobodoumno i naročito pristalice P.O. [partizanskih odreda] i K. [komunista]... Te večeri uhapsili su oko 150 Kruševljana sve po spisku i dostavi opštinskih većnika i predstojnika [Prvoslava] Odovića.”⁸²¹ Narednih dana, zaključno sa 28. junom, pripadnici SDS u Kruševcu su uhapsili još nekoliko desetina lica.

Pripadnici gradskog odreda SDS i agenti kvislinške policije su krajem aprila i početkom maja 1943. izvršili hapšenje nekoliko desetina aktivista i simpatizera pokreta pod rukovodstvom komunista. Najveći broj hapšenja sproveden je u Kruševcu. Uhapšenici su isledivani i mučeni u zatvoru pod kontrolom kvislinške policije. Uhapšenici su privremeno izolovani u Kaznenom zavodu, nakon čega su 32 zatočenika streljana od strane Nemačaca, 8. juna 1943.⁸²²

U hapšenju stanovnika kruševačkog kraja koji su streljani 29. juna 1943. učestvovali su i pripadnici SDK („Ljotićevci”). Početkom maja 1943, Nemci, Gestapo delovi bugarske konjice sa sedištem u kasarni 12. pešadijskog puka u Kruševcu i „vojnici 3. Ljotićevskog bataljona [SDK] čiji je komandant bio Dušan Marković, kapetan II klase”, izvršili su blokadu sela Vučak i uhapsili veći broj meštana koje su zatvorili u Kaznenom zavodu. U zavodu je zadržano 14 mladića koji su bili partizanski simpatizeri. Dvojica uhapšenika streljana su 12. maja u Kruševcu, u okviru streljanja 10 kumunista. Ostali su sprovedeni u Banjički logor odakle je jedan deportovan u Nemačku, a ostali su streljani na Jajincima 29. juna, u okviru nemačke odmazde za gubitke od 17. juna.⁸²³

⁸²⁰ AJ, DK, 110, f. 286, s. 2-168.

⁸²¹ AJ, DK, 110, f. 286, s. 158-160.

⁸²² AJ, DK, 110, f. 286, s. 71, 72, 79, 89, 112, 121; Krsta Milosavljević, *n.d.*, str. 95.

⁸²³ AS, ZK, k. 144, zl. br. 246-253; AJ, DK, 110, f. 286, s. 236.

Pripadnici 3. bataljona 1. puka SDK pod komandom Milenka Popovića uhapsili su maja 1943. osmoro jevrejskih izbeglica iz Poljske koje su se skrivale u Lazarevcu i isporučili ih Nemicima. Uhapšeni Jevreji streljani su 17. avgusta 1943. kao banjički logoraši. Među uhapšenima bilo je troje članova porodice Kacengold koji su bili rodom iz Krakova i petoro članova porodice Vajntraub koji su bili rodom iz Jozefova. Uhapšene Jevreje su denuncirali Ilija Tomić, komandant SDS u Lazarevcu i njegov pomoćnik Čedomir Stefanović.⁸²⁴

Pripadnici SDK izvršili su hapšenje nekoliko desetina stanovnika Požarevačkog okruga koje su streljali nemački vojnici na Čačalici na periferiji Požarevca. Dobrovoljci su marta 1943. uhapsili 20 partizanskih simpatizera iz Mirijeva kod Žabara. Uhapšeni su oterani u Požarevac i predati Nemicima. Okupator je deo meštana streljao, a deo internirao u logore.⁸²⁵ Pripadnici SDK početkom aprila 1943. uhapsili su 16 stanovnika Velikog Sela kod Malog Crnića i predali ih Nemicima. Okupator je u Požarevcu 16. aprila streljao 14 meštana Velikog Sela. Dobrovoljci su 27. juna 1943. izvršili hapšenje 12 stanovnika Jasikova i jednog stanovnika Vlaola kod Majdanpeka, simpatizera i saradnika JVuO. Uhapšeni su takođe predati Nemicima koji su ih streljali u Požarevcu 29. juna. 1943. zajedno sa još 37 „pristalica D.M.”. Navedena hapšenja na području Požarevačkog okruga izvršili su pripadnici 2. i 4. bataljona SDK.⁸²⁶ Drugi bataljon je bio pod komandom Marisava Petrovića. Ova jedinica je kasnije preimenovana u 2. puk SDK. Četvrti bataljon bio je pod komandom Henriha Lautnera do njegove pogibije. Ova jedinica je krajem 1943. preimenovana u 4. puk SDK, pod komandom kapetana Vuka Vlahovića. Prema nalazima ZK iz 1945, nemački vojnici su 1943-1944. streljali 294 osoba na stratištu Čačalica. Naime, toliko leševa je ekshumirano iz nekoliko masovnih grobnica na toj lokaciji, 27-30. maja 1945. Mnogi od njih uhapšeni su od strane SDK i SDS.

824 AJ, DK, 110, f. 485, s. 841-854; *Logor Banjica. Logoraši*, I-II, Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944), (pr. Evica Micković, Milena Radojčić), Beograd, 2009, str. II/165. U knjigama zatočenika Banjičkog logora navedena su imena četvero članova porodice Vajntraub. Nedostaju podaci o Elzi Vajntraub za koju se u građi DK tvrdi da je imala 22 godine. (AJ, DK, 110, f. 485, d. 848, Zapisnik o prijavi zločina okupatora i njihovih pomagača kod Sreskog poverništva Sreza kolubarskog, Lazarevac, 15.8.1945).

825 AJ, DK, 110, f. 285, s. 665-697.

826 AS, ZK, k. 145, zl. br. 16137, Elaborat: „Masovno streljanje na Čačalici (Požarevac)”.

Pripadnici SDK su 10. aprila 1943. uhapsili oko 200 stanovnika pro-partizanskog sela Ranilović pokraj Arandjelovca. Najveći broj uhapšenika je ubrzo pušten, a manji deo je predat Nemcima. Okupator je 3. maja u Kragujevcu streljao 22 stanovnika Ranilovića (13 Roma i devet Srba), prethodno uhapšenih od strane SDK.⁸²⁷

Pripadnici SDK su maja 1943. ubili batinama Vasilija Spasojevića, partizanskog saradnika iz Venčana kod Lazarevca. „Istog dana kada mi je muž ubijen isti dobrovoljci uhvatili su mi kćerke Staniju (16) i Branku (13) te su ih toliko tukli batinama i kundačili da je Stanija od dobijenih batina letos tj. 1944. umrla, a Branka još i danas leži.”⁸²⁸

Pripadnici 4. bataljona SDK pod komandom Henriha Lautnera su u prvoj polovini juna 1943. uhapsili 20 stanovnika Račanskog, Užičkog, Požeškog i Ariljskog sreza koji su predati Nemcima nakon čega ih je okupator 15. juna streljao u Užicu. Polovina streljanih bili su saradnici JVUO, a ostali su bili partizanski simpatizeri.⁸²⁹

Pripadnici SDK su 21. jula 1943. u selu Gugalj pokraj Požege streljali četiri stanovnika Guglja i dva stanovnika Loreta. Svi ubijeni bili su civili, a među njima bile su dve žene.⁸³⁰

Pripadnici SDK streljali su sedam stanovnika Velike Drenove, pokraj Trstenika, 27. jula 1943. Među ubijenima bile su četiri žene, dva ženska deteta i jedan starac. Sutradan su pripadnici iste formacije streljali četiri starija muškarca u obližnjem selu Bogdanje. Četiri dana nakon tog zločina, 1. avgusta, pripadnici SDK streljali su 10 stanovnika susednog sela Medveđa. Među ubijenima bilo je petoro dece, tri muškarca i dve žene. Može se pretpostaviti da je većina ubijenih stanovnika Medveđe bila romske nacionalnosti.⁸³¹ Prema podacima DK, pripadnici SDK su u Velikoj Drenovi izvršili hapšenje 140 lica oba pola i svih uzrasta, pretukli 20 muškaraca i spalili četiri kuće.⁸³² Iako u izvoru nije naveden datum kada su izvršene

827 AJ, DK, 110, f. 475, s. 489-517.

828 AJ, DK, 110, f. 271, s. 215, Izjava Mileve Spasojević iz Venčana, Lazarevac, 5.3.1945.

829 AJ, DK, 110, f. 490, s. 93.

830 Јован Р. Радовановић, *Пожега у НОР и револуцији 1941-1945*, Пожега, 1986, стр. 515-535.

831 *Монографија о учесницима НОР-а 1941-1945. општине Трстеник*, (ур. Ристо Асентић), Трстеник, 1996, стр. 96-97, 142-143, 243-245.

832 AJ, DK, 110, f. 58, s. 854-855.

represalije, može se pretpostaviti da se one vremenski poklapaju sa ubistvima meštana.

Navedeni događaji verovatno su posledica sukoba između snaga JVuO i SDK na području Kruševačkog okruga. Prema podacima iz istoriografske literature, Keserovićevi četnici su 28. jula 1943, u zasedi kod Bogdanja, u znak osvete za prethodno ubistvo desetak četnika od strane Ljotićevaca, ubili 15 pripadnika SDK i pet činovnika kvislinške administracije. Neizvesno je koliko je ubistvo dvojice Ljotićevaca od strane četnika, 31. jula, na putu između Velike Drenove i Počekovine, bilo povezano sa ubistvima civila koje su Ljotićevci sutradan počinili u Medveđi.⁸³³

Pripadnici SDS i SDK saučestvovali su u pljački koju je nemački okupator vršio na ime rekvizicije u Srbiji. Prilikom rekvizicije dolazilo je do ispoljavanja represije koja je podrazumevala otimačinu, masovna hapšenja, spaljivanje imanja, prebijanje, a ponekad i ubijanje meštana. Možda najkarakterističniji primer odigrao se 1-2. juna 1943. u nekoliko sela u okolini Grocke i Mladenovca (Vrčin, Begaljica, Kamendo, Mali Požarevac, Šepšin, Dubona, Badljeвица). Prema podacima Okružnog načelstva u Beogradu (2. juna 1943), događaji su se odigrali na sledeći način: „Juče su nemački vojnici i ljudstvo SDS iz Beograda blokirali Vrčin i oterali svu stoku. Noćas su došli u Grocku i danas blokirali selo Begaljicu i Kamendol radi rekvizicije stoke. Nemci oduzimaju svu stoku.” U Kamendolu je od strane Nemaca ubijen jedan starac iz Umčara, dok su jednom meštаниnu Kamendola zapalili kuću, a drugom štalu, „zato što su svi ukućani pobjegli iz kuće i posakrivali se”. U Begaljici su od strane okupatora ranjena dva muškarca, otac i sin, jer su pokušali da se udalje od kuće. Iz Malog Požarevca je oterano „šest lica kao taoci”, a u Vrčinu je „lišeno slobode 11 lica.” Upad nemačkih i kvislinških snaga u sela i pljačka meštana izvršeni su navodno zato što seljaci „nisu izvestili nemačku ili našu vlast o pojavi komunista kojima su i hranu davali (naređeno je i izvršeno kupljenje polovine celokupnog broja stoke)”.⁸³⁴ Prema podacima DK iz 1945. pripadnici SDS i nemački

833 Коста Николић, н.д., стр. II/184-185.

Војан Димитријевић поминје заседу и убиство 20 Лјотићевца, код Богданја, 28. јула 1943, као и убиство двојце Лјотићевца 31. јула, али не поминје убиства цивила у Великој Дренови, Богданју и Медвеђи, 27-28. јула и 1. августа 1943. од стране припадника SDK. (Упоредити: Бојан Б. Димитријевић, н.д., стр. 294-295).

834 АЈ, DK, 110, f. 572, s. 148-150.

vojnici su 1-2. juna 1943. izvršili pljačku 91 domaćinstva u Begaljici i 56 domaćinstava u Vrčinu.⁸³⁵

U rekviziciji u Duboni i Šepšinu zajedno sa Nemcima učestvovali su pripadnici SDK. Načelnik Beogradskog okruga izvestio je 1. juna 1943:

„U selu Duboni, srez Mladenovac, od noćas vrši rekviziciju nemačka vojska. Tom prilikom su Nemci streljali Andriju Živkovića, njegovog sina i kćer, Živojina Veljkovića, njegovog sina i sinovca. Kuću nekog Ljube zapalili su. Oko 100 ljudi odvedeno je u Šepšin. Poverenik javlja da su streljani prikivali partizane, koji su pre dolaska Nemaca napustili Dubonu. Selo je blokirano. Sa Nemcima se nalazi izvestan broj dobrovoljaca.” U drugom dokumentu vladine provenijencije pominje se prisustvo „dve čete naših dobrovoljaca sa 30 organa Specijalne policije UGB” u Duboni. U tom dokumentu se navodi da je prilikom rekvizicije u Šepšinu „streljano nekoliko lica”.⁸³⁶

Pripadnici SDS i SDK učestvovali su kao pomoćne snage u bugarskoj ofanzivi u Toplici početkom februara 1944. Prema partizanskim izvorima u ranim jutarnjim časovima 6. februara oko 2.000-3.000 bugarskih vojnika „sa 200 dobrovoljaca [SDK] iz Niša i oko 100 žandarma [SDS] iz Prokuplja” krenuli su u 10 kolona od Mramora do Blaca prema Jastrepцу u nameri da izvrše represalije u podjastrebačkim selima, zapadno od Blaca, čije stanovništvo je većinski podržavalo partizane.⁸³⁷ Prema podacima ZK iz 1945, bugarski vojnici bili su pripadnici 27. pešadijske divizije. Podaci ZK ne pominju učešće SDK u toj akciji, ali navode učešće snaga SDS iz Blaca pod komandom potporučnika Save Jurišića u hvatanju i represiranju stanovnika sedam sela pokraj Blaca (Mala, Velika, Gornja i Donja Draguš, Pretežane, Lazarevac, Donja Svarča). Izvor navodi da su pripadnici SDS učestvovali u hapšenjima u skoro svim selima. Uhapšeno je oko 130 partizanskih simpatizera, gotovo u potpunosti muškaraca. Uhapšeni su sprovedeni u zatvor u Velikoj Plani pokraj Prokuplja. Neki su pobjegli prilikom sprovođenja. Pojedinci su mučeni u zatvoru. Sutradan su bugarski vojnici ubili trojicu uhapšenika u zatvoru, a ostali su sprovedeni na streljanje. „Bugari su uz pomoć SDS ostale izveli na velikoplansko brdo i strelja-

835 AJ, DK, 110, f. 453, s. 735-757.

836 AJ, DK, 110, f. 572, s. 146-150.

837 Зборник НОР-а, I/20, Београд, 1965, стр. 492, Извештај Окружног повереништва КПЈ за Топлицу, 14.2.1944.

li.” Jedan muškarac je ubijen od strane bugarskog oficira pre kolektivnog streljanja. „Tom prilikom ubijeno je 49 lica, 6 lica je ranjeno, 6 lica ostalo je na mestu streljanja slučajno u životu, a ostali su se razbegli za vreme streljanja.” Najveći broj ubijenih poticao je iz D. Svarče (20), D. Draguš (12) i Pretežana (11). Poznata su imena svih 53 ubijenih, četvero ranjenih koji su preživeli i 70 koji su uspeali da pobegnu među kojima su i imena onih koji su se spasili bekstvom istog dana kada su uhapšeni. „Svi ubijeni sahranjeni su od svojih porodica u seosko groblje. Prilikom sahrane vojnici SDS iz Blaca pucali su u vis da zaplaše one koji su vršili sahranu i dovikivali su im: 'Ne trebate ih sahranjivati, nego pustiti da ih vrane pojedu.’” U navedenim selima spaljeno je 12 partizanskih kuća dok su mnoge kuće opljačkane. Iako izvor navodi da su prilikom streljanja „pucali i vojnici SDS” takva tvrdnja zahteva potvrdu u drugim izvorima kako bi postala prihvatljiva.⁸³⁸ Potencijalnu potvrdu učešća pripadnika kvislinških snaga u streljanju u Velikoj Plani predstavlja rečenica iz citiranog partizanskog izvora: „U ovom streljanju sudelovali su i dobrovoljci iz Niša (sada u Blacu) i oni su naročito insistirali da se masovno strelja, a posle streljanja razbijali su mrtvacima glave i masakrirali.”⁸³⁹

Pripadnici SDS su vršili represalije nad stanovnicima Toplice i u narednom razdoblju. Stražari pod komandom majora Mileta Anastasijevića sredinom aprila 1944. izvršili su blokadu Gornje i Donje Trnave pokraj Prokuplja. Tada su tukli i zlostavljali 10 stanovnika D. Trnave i 14 stanovnika G. Trnave. U oba sela zapalili su nekoliko partizanskih kuća.⁸⁴⁰

U selu Ravnje, severno od Bogatića, pripadnici SGS (granična služba SDS) učestvovali su u streljanju 26 zarobljenih boraca 1. bataljona 4. vođanske brigade. Može se pretpostaviti da su u zločinu učestvovali i lokalni četnici, pripadnici Cerskog korpusa JVuO. U izveštaju Odeljenja za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova kvislinške vlade (2. mart 1944), pominje se da je „28 [partizana] zarobljeno i streljano na licu me-

838 AJ, DK, 110, f. 533, s. 651-663.

Zanimljivo je da propartizanska literatura ne registruje sadejstvo kvislinških snaga u zločinu bugarske 27. pešadijske divizije u okolini Blaca, februara 1944. Uporediti: Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу (1941-1944)*, I, Злочиначка активност немачке фелдкомандантуре 809 (Ниш) и 1. краљевског (бугарског) окупационог корпуса, Ниш, 1994, стр. 199-201.

839 *Зборник НОР-а*, I/20, Београд, 1965, стр. 492.

840 AJ, DK, 110, f. 220, s. 358-360.

sta.”⁸⁴¹ Prema podacima iz monografije o 4. vojvođanskoj brigadi, u kojoj su događaji od 26-27. februara 1944. detaljno rekonstruisani, u Ravnju je zarobljeno 25 partizanskih boraca, od kojih dve borkinje, dok su tri borca poginula u okršaju, „a jednog ranjenika neprijatelj je ubio”. U borbi sa partizanima poginula su četiri pripadnika SGS. Prema istraživanjima autora monografije, Špire Lagatora, zarobljenici su streljani zalaganjem Stanoja Stankovića, predsednika seoske opštine Ravnje.⁸⁴²

Bojan Dimitrijević u monografiji o oružanim snagama kvislinške vlade kratko se osvrnuo na oružani sukob između partizana i kvislinških snaga u Ravnju, bez pominjanja streljanja zarobljenih partizana.⁸⁴³ Streljanje 26 zarobljenih boraca 4. vojvođanske brigade u Ravnju neposredno demantuje Dimitrijevićevu tezu kako „nije identifikovan nijedan veći zločin” snaga pod kontrolom kvislinške vlade „u borbama u Srbiji”. Dimitrijević u knjizi *Vojska Nedićeve Srbije*, kada kazuje o događaju u selu Ravnje, 27. februara 1944, poziva se na izveštaj kapetana Vojislava Tufegdžića, komandanta Cerskog korpusa JVuO (2. mart 1944) u kome se navodi da su četnici i pripadnici SGS kod Ravnja, zarobili 29 partizana, „od kojih i dve žene” u kom se izričito tvrdi da su zarobljenici streljani „odmah, na licu mesta”. Ostaje nepoznato zbog čega autor u opisu ovog događaja nije pomenuo

841 *Зборник НОР-а*, I/21, Београд, 1965, стр. 624.

U izveštaju se navodi da su prilikom prelaska Save, u blizini Ravnja, poginula 42 partizanska borca, ali taj podatak nije tačan. Prema svedočenjima savremenika kao izvršioci streljanja pominju se pripadnici SDS. (AS, ZK, k. 151, zl. br. 12259).

842 Шпиро Лагатор, *Четврта војвођанска бригада*, Београд, 1973, стр. 82-86.

Špiro Lagator je bio komandant 1. bataljona 4. vojvođanske brigade (smenjen je sa dužnosti nakon stradanja bataljonskih boraca u Ravnju). Radeći na tekstu monografije dobio je na uvid sudski materijal sa suđenja Stanoju Stankoviću. Taj materijal, učesće u događajima i svedočenja saboraca, omogućili su mu da detaljno rekonstruiše događaje od 27. februara 1944. Upporediti: *Зборник НОР-а*, I/8, Београд, 1956, стр. 113-115.

Stanoje Stanković (RKTG-18294), evidentiran je u registru DKTG za opštinu Šabac (umesto za opštinu Sremska Mitrovica), pri čemu se u njegovom kartonu, u rubrici „kvalifikacija”, navodi da je bio „komandant mesta” u okviru JVuO. Stanković je, ipak, prvenstveno bio pripadnik lokalne kvislinške administracije, koji se tokom 1944. stavio u službu JVuO. Osuđen je na smrt i streljan u Šapcu 1946. Stanković je jedini stanovnik Ravnja evidentiran u registru DKTG budući da je spisak nepotpun. Tokom rata četnici su lišili života devet stanovnika Ravnja. (Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мачванском округу 1941-1946.”, *Злочини четничког покрета у Србију 1941-1945*, Зборник радова, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012, стр. 67-90). Prema podacima DK, četnici su u Ravnju podvrgli batinanju 25 muškaraca i dve žene. (AJ, DK, 110, f. 64, s. 350-351).

843 Upporediti: Бојан Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 426-427.

streljanje zarobljenika.⁸⁴⁴ Suprotno tome, Dimitrijević, pozivajući se na kvislinške izvore, navodi podatke koji sugerišu da su pripadnici 4. vojvođanske brigade stradali u borbi.

Oko 80 partizana obnovljenog Mačvanskog NOP odreda pokušali su u noći 8-9. februara 1944. da pređu Drinu kod Badovinaca, iz pravca Semberije. Tom prilikom napali su graničnu posadu sastavljenu od SGS i nemačkih vojnika. Poginula su trojica partizana, među njima jedan rodom iz Badovinaca, dva Nemaca i tri graničara SGS. Nakon borbe pripadnici SGS i Nemci uhapsili su 17 meštana koje su oterali u logor u Šapcu. Uhapšenici su streljani 21. aprila 1944. u Badovincima od strane Nemaca. Nakon streljanja pripadnici SGS i nemački vojnici izvršili su pljačkanje i paljenje kuća streljanih meštana.⁸⁴⁵ Prema tvrdnjama Dragoslava Parmakovića, prilikom napada Mačvanskog NOP odreda na nemačke i nedićevske položaje u Badovincima partizani su zarobili trojicu Nemaca koje su streljali i dvojicu podoficira SGS koje su pustili.⁸⁴⁶

SDK je kao formacija vršio prinudnu mobilizaciju koja je podrazumevala streljanja dezertera. Na osnovu slučajnog uzorka u obimnoj građi DK možemo govoriti o nekoliko primera. Pripadnici 1. puka SDK, pod komandom kapetana Ilije Mićaševića, 7. jula 1943, u selu Babajić, pokraj Valjeva, nakon mučenja streljali su dvojicu prinudno mobilisanih mladića koji su dezertirali.⁸⁴⁷ Janura 1944, komandir jedne čete 1. puka SDK, Dušan Cokić, naredio je streljanje trojice mladića iz tri sela u okolini Valjeva, koji su kao prinudno mobilisani pokušali da dezertiraju.⁸⁴⁸ Avgusta 1944, po naređenju majora Jovana Dobrosavljevića, komandanta 3. puka SDK, izvršena je prinudna mobilizacija u nekim selima u Podrinju. U selu Pocerški Metković prinudno je mobilisano 16 mladića (rođenih 1923). „Sve ove mladiće [Dobrosavljević] u Šapcu je obukao i naoružao, a prilikom nemačkog povlačenja iz Šapca, ceo puk se povukao zajedno sa Nemcima. Tada

844 Uporediti tekst navedenog izveštaja kapetana Tufegđića: *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Beograd, 1983, str. 433; Коста Николић, *н.д.*, II/433.

845 AS, ZK, k. 151, zl. br. 13596; *Зборник НОР-а, I/21*, Београд, 1965, стр. 611. Poznata su imena 17 graničara SGS iz stanice u Badovincima koji su učestvovali u hapšenju i paljenju kuća uhapšenika.

846 Драгослав Пармаковић, *н.д.*, стр. 906-907.

847 AJ, DK, 110, f. 531, s. 793.

848 AJ, DK, 110, f. 236, s. 158-159.

su svi mobilisani mladići morali poći sa Dobrosavljevićem, jer se na njih strogo pazilo. O njihovoj daljoj sudbini ništa se nije saznalo.”⁸⁴⁹ Prinudna mobilizacija sprovedena je avgusta 1944. i u selu Zablacu kod Šapca, gde je po Dobrosavljevićevom naređenju mobilisano 10 mladića, uz pretnje da će stradati porodice onih koji se ne odazovu na mobilizaciju. Oni su takođe bili prinuđeni da odstupe u Srem zajedno sa ostalim pripadnicima 3. puka SDK.⁸⁵⁰ Iz sela Korman, pokraj Šapca, većina mladića prisilno mobilisanih u SDK uspjela je da pobjegne. Pripadnici SDK su uoči oslobođenja Šapca uhvatili najmanje jednog dezertera iz Kormanana, osudili ga na smrt i streljali.⁸⁵¹

Primeri poštede života zarobljenih pripadnika SDS, u borbama u Srbiji u leto i jesen 1944, znatno su ređi od primera poštede zarobljenih pripadnika JVuO, zbog činjenice da je među njima bilo znatno manje prisilno mobilisanih i „zavedenih” boraca i zbog toga što su pripadnici kvislinške žandarmerije (potonja SDS) učestvovali u streljanju zarobljenih pripadnika NOVJ i NOP-a od jula 1941. Još važnije, kontinuirani vojni angažman na strani nemačkog okupatora podrazumevao je drugačiji odnos partizana prema SDS u odnosu na JVuO, budući da su u pojedinim fazama ratnog sukoba snage JVuO, za razliku od snaga SDS, bile suprotstavljene okupatoru i izložene represivnim merama okupatora. Prilikom oslobađanja pojedinih gradova u Srbiji, pripadnici SDS bi se obično do kraja oružano suprotstavljali snagama NOVJ. Nakon zarobljavanja pripadnika SDS, po pravilu, zarobljenici bi bili streljani, naročito ukoliko su neposredno pre zarobljavanja učestvovali u oružanom sukobu. Ipak, postojali su izuzeci, pri čemu su izuzeci ponekad podrazumevali streljanje jednog dela zarobljenika i puštanje ostatka zarobljenih. S druge strane, pripadnicima SDS koji su odlučili da stupe u kontakt sa lokalnim predstavnicima NOVJ i NOP-a, kako bi položili oružje, bilo je omogućeno da odu kućama ili da pređu na stranu NOVJ.

Napominjem da je tokom rata bilo nezamislivo da pripadnici SDS nakon zarobljavanja puste na slobodu uhvaćene partizane, kao što nije

849 AJ, DK, 110, f. 97, s. 16.

850 AJ, DK, 110, f. 485, s. 713-716.

851 AJ, DK, 110, f. 284, s. 102-106.

postojala mogućnost ostanaka zarobljenih partizana u redovima SDS.⁸⁵² Po pravilu, pripadnici SDS su zarobljene partizane ustupali kvislinškim policijskim organima ili, još češće, nemačkom okupatoru, nakon čega su partizani izolovani u logorima, pri čemu je većina streljana nakon određenog vremena.

Mikro slučaj: zločini SDK nad stanovništvom sela Lipe 1944.

Lipe su selo u kome su pripadnici SDK izvršili najbrojnije zločine, u odnosu na druga seoska naselja u Srbiji. Zločine nad stanovništvom tog sela izvršili su pripadnici 4. puka SDK, pod komandom kapetana Vuka Vlahovića. Prema podacima DK iz 1945, na području Podunavskog sreza (Smederevo), kome je teritorijalno pripadalo selo Lipe, pripadnici SDK streljali su 52 stanovnika, dok su jednu osobu obesili, a jedna osoba je umrla od posledica torture. Pripadnici SDK su na području Podunavskog sreza podvrgli zatvorskoj torturi ili javnom batinanju 165 muškaraca, 25 žena i 10 staraca.⁸⁵³

Prema podacima kvislinške vlade, u Lipama 16. januara 1944. „vođena je borba između dobrovoljaca 4. puka [SDK] i partizana. U borbi je poginuo jedan dobrovoljački podnarednik, a tri dobrovoljca su ranjena. Poginulo je sedam partizana. Partizani su razbijeni i razbežali su se na sve strane.”⁸⁵⁴ Prema podacima iz elaborata Sreskog povereništva ZK za Srez podunavski (1. mart 1945) pripadnici SDK su 16. januara spalili 15 par-

852 Poznat mi je samo jedan primer puštanja na slobodu zarobljenih partizana, u vrlo kasnom razdoblju oružanih sukoba na tlu Srbije – početkom oktobra 1944. Navodno je većina od 19 partizana zarobljenih od strane SDS/SUK dobrovoljno ostala na uredovima formacije koja ih je zarobila, ako je verovati pristrasnom izvorniku: Петар Мартиновић, *н.д.*, стр. 458-459. Ovaj primer, ukoliko je istinit, između ostalog, posledica je prethodnih primera korektnog odnosa partizana prema zarobljenim pripadnicima SDS i JVuO.

853 AJ, DK, 110, f. 55, s. 538-664.

854 *Зборник НОР-а*, I/21, Београд, 1965, стр. 591.

tizanskih kuća u Lipama i streljali trojicu meštana. Četnici su 27. januara zapalili pet salaša u okolini Lipa kako ih ne bi koristili partizani.⁸⁵⁵

Opređenost za borbu za oslobođenje i naklonost prema partizanima, u Lipama, jednom od najvećih sela u Podunavskom srežu, bila je većinska u proleće 1944, iako je selo bilo udaljeno od partizanske teritorije na tromeđi Podunavskog, Gročanskog i Mladenovačkog sreza i izolovano od najbližih partizanskih sela teritorijom koju su kontrolisali JVuO i SDK. Ipak, i pored blizine Smedereva, u kome su se nalazile nemačke i snage SDK, u Lipama su vlast preuzeli naoružani meštani – lokalni partizani. Opređenost za borbu uzrokovana je, između ostalog, željom lokalnog stanovništva da se obezbedi od upada SDK i nemačke vojske. Primera radi, Nemci su 6. marta upali u selo i odveli 12 meštana u Banjički logor. Uhapšenici su pušteni iz logora tokom leta 1944. Potom je usledio oružani napad na selo. Nemci su napali Lipe 30. aprila 1944. Prodrli su u selo nakon što se lokalna straža čamcima neprimetno evakuisala na jedno moravsko ostrvo. Nemci su sutradan ubili trojicu meštana i spalili 33 kuće. Toga dana Nemci su uhvatili 17 meštana i ubrzo ih izolovali u Banjičkom logoru. Prema izvorima kvislinške vlade „jedna komunistička trojka” pokušala je sa rečnog ostrva kod Lipe da se čamcem spusti niz Moravu, ali je „ubijena od strane patrole SDS”. Nakon pet dana 76 meštana je evakuisano na teritoriju pod kontrolom partizana gde su stupili u redove Kosmajskog NOP odreda. Kako bi sprečili Nemce da ponovo upadnu u Lipe i izvrše hapšenja, ubistva i paljevine, lokalna straža se suprotstavila nemačkoj vojsci 21. maja. Poginuo je jedan nemački vojnik. Ubrzo je usledila kaznena ekspedicija iz Smedereva. Pripadnici 4. puka SDK su u noći 27-28. maja prodrli u selo. Deo naoružanih meštana je uspeo da napusti Lipe. Ljotićevci su blokirali selo i primorali odraslo stanovništvo da dođe na zbor. Pripadnici SDK su 28. maja streljali 13 pripadnika seoske partizanske čete od kojih su devetorica bili meštani. Potom su sproveli nasilnu mobilizaciju u redove SDK. Kako se navodi u literaturi, 16 mladih muškaraca je odbilo da obuče uniformu SDK zbog čega su sprovedeni u logor Banjica (gde je streljan jedan meštanin), odakle je ostatak 26. septembra 1944. sproveden

855 AS, ZK, k. 139, zl. br. 352.

Pripadnici SDK su spalili 19 kuća u smederevskom selu Mihajlovac. Pripadnici JVuO su spalili 163 kuće u smederevskim selima, od čega 137 u Drugovcu. (AJ, DK, 110, f. 55, s. 538-644).

u Mauthausen (gde je stradalo pet meštana).⁸⁵⁶ Međutim, arhivski izvori navode da je toga dana uhapšeno 25 lica i da su svi sprovedeni na Banjicu. Od tog broja devetorica su pušteni nakon tri meseca, jedan je streljan kao banjički logoraš, a ostali su transportovani u Nemačku. U međuvremenu je u Lipama stacioniran deo 4. puka SDK čije ljudstvo je vršilo represiju nad meštanima. Ponovno streljanje usledilo je 25. juna kada su streljana dvojica meštana. Poznata su imena 36 meštana koji su 5. jula uhapšeni od strane SDK kao partizanski simpatizeri i oterani na prinudni rad u Smederevo, pri čemu su neki od njih bili izloženi fizičkoj torturi.⁸⁵⁷

Pripadnici Lipske čete Kosmajskog NOP odreda, uhvatili su na spavanju 6-7. jula 1944. i razoružali desetak mobilisanih pripadnika SDK iz sela Šalinac, pokraj Smedereva. Od ove grupe razoružanih mladića, partizanima su dobrovoljno pristupila trojica, dok su ostali pušteni kućama.⁸⁵⁸

Naredno masovno ubistvo koje su u Lipama izvršili pripadnici 4. puka SDK usledilo je 2. septembra kada je streljano devet zarobljenih boraca Kosmajskog NOP odreda, uključujući dve bolničarke i nekoliko ranjenika, pri čemu su dvojica streljanih zarobljenika bili meštani.⁸⁵⁹

Pripadnici SDS su takođe odgovorni za represiju nad stanovništvom sela Lipe. Oni su 22. avgusta 1943. uhapsili 16 rođaka lokalnih partizana (očevi, majke, braća) i oterali ih u Smederevo gde su uhapšeni bili podvrgnuti torturi. Pre oslobođenja smederevskog kraja, 15 stanovnika Lipa

856 Радослав Пауновић, *Стазама слободе: кроз смедеревски крај*, Смедерево, 1984, стр. 257-280; *Зборник НОП-а*, I/21, Београд, 1965, стр. 683; AS, ZK, k. 139, зл. бр. 352; *Logor Banjica. Logoraši*, I-II, Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944), (pr. Evića Micković, Milena Radojčić), Beograd, 2009, стр. II/462-464, 572, 589-590.

857 AS, ZK, k. 139, зл. бр. 352; *Logor Banjica. Logoraši*, стр. II/619-620.

858 Радослав Пауновић, *н.д.*, стр. 470-471.

859 AJ, DK, 110, ф. 460, с. 508-521.

Među licima koja su učestvovala u ubijanju zarobljenika bio je i Milosav-Vasa Gajić (RKGTG-10223) iz Lipa, koji je „uhvaćen i likvidiran u Lipama odmah po oslobođenju i to od partizanskih odreda”. U elaboratu Sreskog povereništva ZK u Smederevu (1. mart 1945) navodi se da su Gajića likvidirale seoske žene (AS, ZK, k. 139, зл. бр. 352). Uхваćене партизане је пре стreljanja иsledi-vao oficir 4. puka SDK Aleksandar Lazarević. Prema podacima DK (15. oktobar 1946), Lazarević je kao komandant 7. SDO i oficir 4. puka SDK odgovoran za veći broj zločina na području današnje opštine Arandelovac. Prema tim podacima, Lazarević je terećen za saučesništvo u smrtnom stradanju 42 lica na području Orašačkog sreza (od čega 29 iz Brezovca, četiri iz Arandelovca, šest iz G. Šatornje, jednog iz D. Šatornje, dva iz G. Trešnjevce i jednog iz D. Trešnjevce), kao i za hapšenje i batinanje 64 stanovnika sreza (koji nisu ubijeni), među kojima je najveći broj takode poticao iz sela Brezovca. Može se pretpostaviti da su navedene žrtve uхваćене od ljotičevaca, predate Nemcima i potom ubijene. (AJ, DK, 110, ф. 460, с. 522).

poginulo je u redovima NOVJ, pretežno u borbi protiv četnika. U završnim borbama za oslobođenje zemlje poginulo je 57 stanovnika sela Lipe, pretežno u borbi protiv nemačkih snaga, dok je nekoliko puta više mladića učestvovalo u borbama u redovima JA.⁸⁶⁰

Prema podacima koje je sakupio Radoslav Paunović, pripadnici SDK su neposredno, van borbe, ubili 17 meštana sela Lipe, dok dele odgovornost za smrt još šest meštana koje su uhapsili i predali okupatoru. Ove podatke dopunjuju poimenični podaci DK i ZK iz 1945. prema kojima su pripadnici SDK neposredno, van borbe, ubili 20 stanovnika Lipa. Svi su, sem dvojice, ubijeni 1944. Poslednji je ubijen jedan mladić koji je maja 1944. prisilno mobilisan u SDK. Ubijen je 7. septembra u Trnjanima kod Leskovca zbog pokušaja dezertiranja.⁸⁶¹

Prema podacima DK iz 1945. pripadnici SDK oterali su na prinudni rad 60 muškaraca i 15 žena iz sela. Prema istim podacima ljotičevci su tukli 150 muškaraca, 20 žena i 10 staraca, stanovnika sela.⁸⁶²

Prema podacima DKTG, nakon 12. septembra 1944, krivicom organa novih vlasti stradalo je 10 stanovnika Lipa. Vuk Vlahović, komandant 4. puka SDK, prethodno komandant 5. bataljona SDK, a 1941. četnički vojvoda, imenovan je u leto 1944. za načelnika Požarevačkog okruga. U registru DKTG evidentiran je čak tri puta.⁸⁶³ Vlahović je streljan u leto 1945. u Lipama.

Pred kraj okupacije pripadnici 4. puka SDK su počinili još dva masovna streljanja na tlu Podunavskog sreza. Najpre su 26. septembra u blizini Drugovca uhvatili sedmoro mladih lica, pretežno iz Beograda i okoline Požarevca, koji su se zaputili ka slobodnoj teritoriji s namerom da se priključe partizanima. Među uhapšenima bio je i jedan partizanski saradnik iz Binovca kod Smedereva. Zarobljenici su batinani pre streljanja koje je izvršeno 28. septembra u Drugovcu. Zapovednik 4. puka SDK u tom raz-

860 Радослав Пауновић, *н.д.*, стр. 257-280.

861 Pripadnici SDK su avgusta 1943. ubili jednog stanovnika, januara 1944. pet, a od 28. maja do 3. oktobra 1944. ubili su 14 meštana i sproveli „nebrojano pljački imovine mimnog stanovništva (otprilike oko 300 domova opljačkanih)”. (AJ, DK, 110, f. 489, s. 165-171). Prema drugom izvoru, od strane SDK decembra 1943. ubijen je jedan seljak iz Lipa u obližnjem Kuliću, a januara 1944. ubijena su trojica, a ne petorica meštana. Jedan meštanin je uhapšen kao stanovnik Smedereva, gde se bio preselio, i streljan je od SDK u Radincu. (AS, ZK, k. 139, zl. br. 352).

862 AJ, DK, 110, f. 55, s. 538-664.

863 Vlahović Vuk (Smederevo, RKTG-2631; Smederevo, RKTG-10054; Krugujevac, RKTG-31545).

doblju bio je major Vojislav Dimitrijević. Uhapšene je na smrt osudio preki sud na čijem čelu su se nalazili Vojislav Mandić, sreski načelnik, i Slavoljub Stojkić, pomoćnik komandanta Smederevskog korpusa JVuO. Streljanju u Drugovcu prisustvovali su i četnici, koji su prethodno batinali uhapšene, ali su ubistvo izvršili pripadnici SDK. U isto vreme, Ljotićevci i četnici su u Drugovcu uhapsili 60 seljaka, odveli ih u Smederevo, gde su ih zatvorili, da bi ih nakon nekoliko dana pustili. Pripadnici 4.puka SDK su 14. oktobra u Smederevu streljali 14 partizana i njihovih saradnika.⁸⁶⁴

Mikro studija: zločini SDS nad stanovništvom leskovačkog kraja 1944.

U južnim delovima Srbije pripadnici SDS su tokom 1944. intenzivirali teror nad stanovništvom koje je bilo naklonjeno partizanima. Vinovnici terora bili su pripadnici 2. gvozdenog puka SDS pod komandom pukovnika Radovana Kusovca i pripadnici okružnog odreda SDS iz Leskovca pod komandom majora Aleksandra Stikića. Okolnosti nastanka i struktura 2. gvozdenog puka nisu dovoljno poznati. Ta jedinica formirana je početkom 1944. i popunjena je ljudstvom sa područja Prokupačkog sreza. Može se pretpostaviti da je brojala 300 ljudi. Puk je imao zadatak da vrši obezbeđivanje železničke pruge Beograd-Solun u Leskovačkom polju, od Doljevca do Leskovca, u cilju sprečavanja partizana da vrše diverzije. Na osnovu tog zadatka pripadnici 2. gvozdenog puka izvršili su upade u veći broj sela između Leskovca i Doljevca koja su pomagala partizane. Pored toga, ta jedinica je vršila upade u sela između Bojnika i Leskovca i sela u okolini Vučja, koja su takođe bila naklonjena partizanima. Prilikom tih akcija snaga 2. gvozdenog puka neposredno su komandovali major Aleksandar Stikić i kapetan Mihajlo Zotović. Svaki upad u neko selo podrazumevao je zločine nad nenaoružanim meštanima. Kapetan Zotović je prednjačio u zločinima, neposredno učestvujući u ubijanju.⁸⁶⁵

864 AJ, DK, 110, f. 220, s. 362-375; AJ, DK, 110, f. 443, s. 496-512; Радослав Пауновић, *н.д.*, стр. 275.

865 Mihajlo Zotović je bio kapetan VKJ u penziji koji se tokom okupacije stavio u službu kvislinške vlade. Prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, partizani su u noći 30-

Zločini snaga SDS tokom 1944. na jugu Srbije nisu na adekvatan način prikazani u propartizanskoj istoriografiji dok ih revizionistička istoriografija ignoriše, iako je reč o najkarakterističnijim primerima terora oružanih snaga pod ingerencijom vlade Milana Nedića.⁸⁶⁶

Istoričar Bojan Dimitrijević objavio je zanimljive tvrdnje Dragutina Keserovića, jednog od najistaknutijih komandanata JVuO, izrečene u istrazi 1945:

„Marta 1944. dobio sam naređenje od Draže u kome mi naređuje da pomognem pukovnika Kusovca u formiranju 2. gvozdеног puka na terenu Prokuplja, tj. da mu stavim [na raspolaganje] potreban broj obveznika sa teritorije Toplice.” Istog meseca Keserović se sastao sa Kusovcem. „U razgovoru sam mu saopštio da nemam ništa protiv toga da on formira, odnosno popuni, Gvozdeni puk na mojoj teritoriji i da mu neću praviti u tom pogledu nikakve smetnje. Gvozdeni puk formiran je kao Nedićeва jedinica, ali je bio u stvari pod komandom Dražinom. Ljudstvo je dao Draža, a oružje i opremu Nedić.”⁸⁶⁷

Od kraja septembra 1943. do sredine septembra 1944. pripadnici SDS su u leskovačkom kraju izvršili blokadu preko 20 propartizanskih sela, vršeci teror nad stanovništvom. U svim selima izvršena su batinanja i

31. oktobra 1943. upali u selo Đurovac pokraj Prokuplja i zapalili Zotovićeву kuću. „Ovo je bila osveta što je kapetan Zotović 29. oktobra ubio komunističkog kurira Ristu Dojčilovića.” (*Зборник НОР-а*, I/21, Београд, 1965, стр. 489). Zotović je poginuo u borbi u jesen 1944. na području Kruševca. Aleksandar Stikić je takođe bio aktivni oficir VKJ koji se stavio u službu kvislinških vlasti. Bio je rodom iz Mionice. Kao žandarmerijski oficir u jesen 1941. u okolini Jagodine učestvovao je u hvatanju partizana koji su se vratili kućama nakon rasformiranja Pomoravskog partizanskog odreda. Uhapšeni partizani su predati Nemcima i potom streljani. (AJ, DK, 110, f. 478, s. 609-795). Nakon preformiranja SDS u SUK, Stikić je postao komandant 9. bataljona 1. divizije SUK. Početkom decembra 1944. sa grupom boraca odvojio se od glavnine SUK i JVuO i pridružio se Nemcima u Sarajevu odakle je transportovan u Julijsku krajinu gde se priključio 1. puku SDK. Uspeo je da emigrira. Njegova posleratna sudbina je nepoznata. (Миленко Соларић, „Наличје 'Босанске голготе'...” стр. 32).

866 Уредити: Хранислав Ракић, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941-1944*, Лесковац, 1986, стр. 217-219; Хранислав Ракић, *Хронологија Народноослободилачке борбе Пусте реке и Јабланице 1941-1945*, Лесковац, 1991, стр. 230-250; Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941-1944*, Лесковац, 1994, стр. 148-162; Жарко С. Јовановић, *Селаштво Србије у Другом светском рату 1941-1945*, Београд, 1995, стр. 376-380. Примера ради, Ракић не поминје терор 2. гвозденог пuka SDS над становништвом Stuble, Мирошевца, Горине, Жаблијана, Стројковца и Губерева.

867 Бојан Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 418.

hapšenja, a u desetak sela izvršena su streljanja partizanskih simpatizera i paljenja njihovih imanja. Naročito su na udaru bila naselja u četverouglu Leskovca - Doljevac - Žitorada - Bojnik i sela oko Vučja. Blokade koje je SDS sprovodila u leskovačkom kraju nisu se mnogo razlikovale od blokada koje je JVuO sprovodila u severnom delu Srbije.

Najpre su pripadnici gradske SDS iz Leskovca, pod komandom kaptana Nikole Stokasimovića, 24. novembra 1943. upali u Gornju Jajinu i Palikuću kod Vučja, uhvatili 15 meštana i sproveli ih u zatvor Predstojništva policije u Leskovcu. Nakon toga predali su ih Gestapou koji je dva naesticu uhapšenika internirao u Nemačku „odakle se ni do danas nisu vratili” (22. jul 1945). Jedan od trojice puštenih uhapšenika, Nikola Pešić, posvedočio je da je uhapšen „radi toga što sam imao brata Vasilija u redove partizana i dok sam bio u zatvoru prećeno mi je da ću ostati u zatvoru sve donde dok se moj brat ne bude javio njima”.⁸⁶⁸ Stražari pod Stokasimovićevom komandom ponovo su upali u Gornju Jajinu i Palikuću 6. januara 1944. U Palikući su uhapsili osam, a u Gornjoj Jajini tri muškarca koje su sproveli u zatvor u Leskovcu. Šestorica uhapšenika su puštena nakon isleđivanja, a petorica su predana Gestapou, sprovedena u Banjički logor i potom streljana.⁸⁶⁹

Pripadnici SDS iz Leskovca krajem decembra 1943. blokirali su selo Kutleš. Tom prilikom uhapsili su devetoricu meštana i sproveli ih u zatvor u Leskovcu gde su uhapšenici bili izloženi torturi. Dvojica uhapšenika romske nacionalnosti (otac i sin) streljani su u Leskovcu 18. januara 1944.⁸⁷⁰

Snage SDS pod komandom Aleksandra Stikića i Mihajla Zotovića i bugarska vojska blokirali su 19. januara 1944. selo Belanovce kod Leskovca. Iz sela se povuklo dvadesetak naoružanih meštana, pripadnika seoske partizanske čete. Saradnici ZK su 15. aprila 1945. zapisali svedočenja 72 stanovnika Belanovca koji su bili represirani. Odraslo stanovništvo bilo je prinuđeno da se okupi na zbornom mestu. Prilikom odvođenja naroda na zbor pripadnici SDS ubili su suprugu jednog partizana. Prema podacima

868 AS, ZK, k. 165, zl. br. 17171, Zapisnik o saslušanju Nikole Pešića iz Gornje Jajine, Gornja Jajina, 22.7.1945.

869 AS, ZK, k. 152, zl. br. 17119, Izjave šestorice stanovnika Gornje Jajine i Palikuće, Gornja Jajina, 22.7.1945.

870 AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Zapisnik o blokadi sela Kutleš, Kutleš, 16.5.1945.

iz literature, na zbor je privedeno 59 muškaraca, 98 žena i 275 dece. Izjava Aleksandra Mitića, seoskog učitelja, može poslužiti kao ilustracija. Mitić je batinan prilikom hapšenja i kasnije odveden u leskovački zatvor: „Bugari sa jedne strane, a nedićevci sa druge strane, su odmah počeli da sakupljaju iz kuća sve muškarce od 15 godina pa naviše i terali ih na zbornu mesto na sredini sela... Naišao je kapetan Zotović koji je pred sobom terao tri vezane žene: Zorku Milenković, Tašanu Mitić i Verku Stefanović, tukući ih jednim gvozdanim štapom... U Leskovcu sam doznao da je Zotović streljao Verku Stefanović.” U međuvremenu došlo je do borbe između partizana i napadača. Nedićevci i Bugari su poterali stanovnike sela prema obližnjem Milanovu, ali su usput pustili žene i decu. Veći broj muškaraca je zatvoren u Leskovcu nakon čega su predati Gestapou. Nemci su internirali u Nemačku 32 stanovnika Belanovca pri čemu su četvorica smrtno stradali u internaciji. Prilikom blokade sela većini meštana opljačkana je sva stoka.⁸⁷¹

Pripadnici SDS pod neposrednom komandom Mihajla Zotovića 7. februara 1944. izvršili su pretres Kaštavara i blokadu Podrimca kod Leskovca. Najpre su u Kaštavaru uhvaćena dvojica partizanskih saradnika koja su odvedena u susedno Podrimce. U Podrimcu je uhapšen veći broj meštana i izvršeno je streljanje dela uhapšenika. Na osnovu raspoloživih izvora nejasno je koliko ljudi je streljano. Ono što je nesumnjivo jeste da su u Podrimcu 7. februara pripadnici SDS streljali jednog uhapšenika iz Kaštavara i najmanje troje meštana Podrimca, uključujući dve žene. Njihova imena su pouzdano utvrđena. Postoji verovatnoća da su tada streljane još četiri osobe, uključujući dva nepoznata partizana, jednog stanovnika Kaštavara i jednu stanovnicu Podrimca. Prema izjavi jednog savremenika, „Zotović je uhapsio 45 građana sela Podrimce i oterao ih za Leskovac, a odatle na Banjicu. Posle oslobođenja neki od njih došli su kući, a za 18 se ne zna šta je s njima.”⁸⁷² Poznata su imena 11 stanovnika Podrimca koji su stradali kao banjčki logoraši i četvoro meštana koji su stradali u nepoznatom nemačkom logoru u Francuskoj.⁸⁷³ U vreme ulaska snaga SDS u Podrimce u selu se nalazila manja grupa partizana koja je uz borbu uspela

871 AS, ZK, k. 152, zl. br. 17227; Ђорђе Илић, Денча Радуповић, *Хроника Белановца, Лесковац*, 1984, стр. 133-141.

872 AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Izjava Živadina Jovića iz Kaštavara, Pečenjevce, 22.7.1945.

873 Јосиф Стефановић, *Жртве фашизма Бојника, Брестовца, Власотинца, Вучја, Грделице, Лабана, Лесковца, Медвеђе и Црне Траве 1941-1945*, Лесковац, 1969, стр. 57, 173.

da se izvuče iz obruča.⁸⁷⁴ Istog dana Zotovićeви vojnici uhapsili su dvojicu meštana Stuble optuživši ih da su partizanski obaveštajci. Hapšenje je izvršeno na putu za Dušanovo gde su se zaputili uhapšeni: „Bili smo pošli za Dušanovo da tamo kupim jednu kravu jer nisam imao čime da orem.” Uhapšeni Stubljanjani su podelili sudbinu uhapšenih stanovnika Podrimca – predati su Gestapou, sprovedeni na Banjicu, a potom deportovani u Francusku.⁸⁷⁵

Pripadnici SDS pod Zotovićevom i Stikićevom komandom 20-21. februara izvršili su blokadu tri dobručka sela (okolina Žitorade). U Voljčincu su streljali 10 i uhapsili i internirali takođe 10 meštana. Uhapšeni su boravili u logoru u Nišu do kraja aprila. U Pejkovcu su streljali petoricu meštana, a jedan broj seljaka je pretučen. U tom selu su zapalili pet partizanskih kuća i opljačkali više domaćinstava. Stražari su iz Pejkovca odveli 26 meštana i zatvorili ih u Leskovcu. Nemci su uhapšene Pejkovčane internirali na prinudni rad u Nemačku. U istom navratu, nedićevci su upali u Đakus, pretukli sedmoricu meštana i opljačkali veći broj domaćinstava.⁸⁷⁶

Pripadnici SDS su 24. februara izvršili blokadu sela Dupljane (današnji naziv: Živkovo). „Došlo je oko 300 Zotovićevih vojnika zajedno sa Zotovićem, Stikićem i četiri-pet Nemaca iz Gestapoa. Oni su odmah blokirali selo, postavivši straže po okolnim brdima i naredili da svi građani i građanke od 15 pa do 70 godina starosti izađu na zbornu mesto u selu. Mi smo morali da izađemo jer je bilo zaprećeno da će svaki onaj ko ne izađe biti ubijen.” Zotović je na zboru pročitao imena 19 partizanskih simpatizera koji su potom odvedeni u jednu kuću u selu gde su pretučeni motkama od strane vojnika SDS. Zotović je istog dana naredio streljanje šestorice meštana. Streljanje je izvršeno u ataru sela. Ostali uhapšeni su sprovedeni u zatvor u Leskovcu odakle su ubrzo predati Gestapou i zatim transportovani na prinudni rad u Nemačku. Do okončanja rata radili su u jednom rudniku. Svi su preživeli.⁸⁷⁷

874 Хранислав Ракић, *Хронологија...*, стр. 232.

875 AS, ZK, k. 165, zl. br. 17171, Zapisnik o saslušanju Stojana Dimitrijevića iz Stuble, Stubla, 8.6.1945.

876 Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишном ратном округу*, II, Оружана сила српске владе генерала Милана Недића (1941-1944), Ниш, 1995, стр. 307-311.

877 AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Zapisnik o zločinu nad stanovnicima Dupljana, Dupljane, 12.8.1945.

Tokom februara Zotovićevi i Stikićeви стражари izvršili su blokadu još jednog sela u leskovačkom kraju. Nepoznatog dana februara 1944. pripadnici SDS, Nemci i „Arnauti” u nemačkoj službi blokirali su Tulovo. Nekoliko meštana je batinano prilikom hapšenja i sprovođenja na zbor, naročito žene odsutnih muškaraca koji su pomagali partizane. Prema izjavama svedoka, Aleksandar Stikić je nameravao da uhapsi seljaka Josifa Todorovića. Budući da je Josif bio odsutan Stikić je naredio privođenje njegove supruge Radunke. „Radunka nije bila doterana [na zbor] radi toga što je imala malo i gluvo dete.” Potom je Stikić otišao kući Todorovića i silovao Radunku, o čemu je dao izjavu njen muž: „Tom prilikom pitao je ženu gde se nalazim, a kada mu je odgovorila da sam otišao u šumu za stočnu hranu, ženu je poveo u jednu sobu i bacio je na ambar-načve za brašno i počeo je silovati. Za to vreme žena je plakala, a takođe i sitna deca. Za vreme dok ju je Stikić silovao dva vojnika su čuvala stražu. Posle silovanja naredio je pljačku kuće, i opljačkali su mi tri bureta rakije, jedno bure sa 100 litara vina, ali pošto nisu imali kola za prevoz, to su nešto popili i napunili sve čuturice i posude koje su našli u selu, a resto što nisu mogli poneti istočili su.” Pripadnici SDS su oterali u Leskovac troje meštana, od kojih dve žene odsutnih partizanskih simpatizera koji su se kasnije javili i bili uhapšeni dok su njihove supruge puštene. Svi su mučeni u zatvoru. Jedan od uhapšenih meštana je umro u zatvoru od posledica torture, a jedan je deportovan u Nemačku u logor.⁸⁷⁸

Pripadnici 2. gvozdeng puka 9. marta izvršili su blokadu Priboja i Zalužnja, pokraj Leskovca. U Priboju su „iz kuća isterali na zbornu mesto sve što je bilo starije od 12 godina”, a potom su u Priboj iz Zalužnja dovedeni od strane nedićevaca „svi stariji od 12 godina”. „Na zboru kapetan Zotović napadao je oba sela kao sela koja pomažu partizane, pa je zatim iz spiska koji je imao kod sebe prozvao sledeće...” Potom se u dokumentu navode imena 10 stanovnika Priboja i osam stanovnika Zalužnja. Reč je o imenima roditelja i supruge lokalnih partizana. Zotović i njegovi vojnici su batinali uhapšeničke i potom ih sproveli u zatvor u Leskovcu. Dvoje uhapšenika iz Priboja je po Zotovićevom naređenju streljano na putu ka Leskovcu, u ataru Zalužnja, a ostali su nakon kraćeg boravka u Predstoj-

878 AS, ZK, k. 152, zl. br. 17119. Izjave Miloša Dordevića i Josifa Todorovića iz Tulova, Leskovac, 29.5.1945.

ništvu policije u Leskovcu predati Gestapou. Od 16 uhapšenika šestorica su upućena u logor.⁸⁷⁹

Ista formacija je u noći 13-14. marta 1944. izvršila blokadu sela Stubla kod Bojnika. Meštani su bili prinuđeni da se pojave na zboru. „Na zboru je bilo prikupljeno oko 800 lica, oba pola, a među kojima su bila i deca od pet godina.” Zotović i Stikić bili su prisutni na licu mesta. Pripadnici SDS su na zboru izdvojili 65 lica koji su uhapšeni i sprovedeni u seosku školu gde su tučeni. Jedan od uhapšenika, Mladen Stojanović, opisao je isleđiva-nje uhapšenih meštana:

„Među zatvorenim i tučenim u školi bio sam i ja te sam video svakog pojedinca koga su tukli i kako su na razne načine mučili sa tučom, pod-noseći nam bajonet pod grlo, prisiljavajući nas da kažemo koji su iz naše selo saradnici partizanski, a isto tako i koji su svirali za partizane i ko im je pevao te ih veselio. Kako mi na to nismo hteli ništa da priznamo on je naredio Ciganima-muslimanima da izađu napolje jer su oni svirali partiza-nima da ovi igraju. Tom prilikom odvojio je [Srbe] Dušana Rajkovića što je pevao partizanima, Petra Ristića i Svetozara Mitrovića jer su imali sinove u partizanske redove i kada ih je isterao napolje iste je streljao tako pred celokupnom masom građanstva. Ovom prilikom streljao je 16 građana koji su bili streljani od strane 16 vojnika.”⁸⁸⁰

Poznata su imena 15 stanovnika Stubla streljanih 14. marta 1944, od kojih su trojica bili srpske i dvanaestorica romske nacionalnosti.⁸⁸¹ Pored imena streljanih, poznata su imena još 43 represirana meštana. Za 11 stanovnika navodi se – „bio u zatvoru”, a za 22 – „interniran”. Ostali su tučeni, ali nisu izolovani u zatvoru ili deportovani na prinudni rad u Nemačku.⁸⁸² Ne postoje podaci o smrtnom stradanju 22 meštana koji su internirani u Nemačku što upućuje na zaključak da su preživeli.

Tri dana nakon upada u Stuble pripadnici 2. gvozdenog puka ubili su 11 Roma u selu Miroševce, pokraj Vučja. U istom selu četnici su oktobra prethodne godine ubili četiri romska civila. Zločin u Miroševcu 17. marta 1944. predstavlja paradigmatičan primer zločina SDS nad civilima. Među-

⁸⁷⁹ AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Zapisnik o zločinu u selima Priboj i Zalužnje, Leskovac, 18.8.1945.

⁸⁸⁰ AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Izjave stanovnika Stubla o zločinu 14. marta 1944, Stuble, 20.5.1945.

⁸⁸¹ Јосиф Стефановић, *н.д.*, стр. 48.

⁸⁸² AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Spisak interniranih, tučenih i oteranih u zatvor građana sela Stubla.

tim, iako je reč o jednom od najkarakterističnijih zločina vojnih snaga kvislinške vlade, zločin nad stanovništvom Miroševca nije opisan u partizanskoj istoriografiji i ostao je gotovo nepoznat. Na osnovu svedočenja meštana, koja su zabeležena 28. marta 1945, poznate su okolnosti zločina:

„17. marta 1944. naše selo Miroševac bilo je blokirano od vojske SDS, predvođene Aleksandrom Stikićem, majorom-komandantom, i Mihajlom Zotovićem, kapetanom, nemačke vojske i Arnauta u njihovoj službi, čija su sedišta bila u Leskovcu. Vojnici SDS izvodili su iz kuća sve starije od 16 godina, oba pola, i odvodili u osnovnu školu u selu, gde su Stikić i Zotović izdvajali po grupama starije ljude, mlade, Cigane i porodice onih koji se nalaze u redovima partizana. Izdvojeni Cigani kao i porodice partizana (42) bili su zatvoreni u jednoj sobi škole. Ostale iz sela pustili su sa naređenjem da u roku od dva sata prikupe 3.000 kg žita kao i da svaka kuća da po jedna kola drva i da ista otera za Leskovac. Od zatvorenih tučeni su njih 18, kojima je svakome udareno po 25 batina... Posle tuče, po naređenju Zotovića i Stikića, oterano je 11 Cigana na 50 metara od škole i na samom putu u selu streljao ih je Mihajlo Zotović sa još 10 njegovih vojnika.”

Osam očeva i majki partizana oterano je u Leskovac, gde su dvojica očeva predati Gestapou i oterani na prinudni rad u Nemačku, a ostali su pušteni nakon 36 dana pritvora. Istog dana spaljena su domaćinstva 15 partizanskih porodica. Za neposredno vršenje zločina svedoci okrivljuju pripadnike SDS dok za Nemce i „Arnauti” navode da su „obezbeđivali izvršenje zločina”, pri čemu su „Arnauti” učestvovali u pljački.⁸⁸³ Selo je ubrzo ponovo stradalo. Stikićevi i Zotovićeви vojnici i pripadnici nemačkih snaga, uključujući Albance u nemačkoj službi, upali su 14. juna ponovo u Miroševce i izvršili pljačku i paljevinu 86 domaćinstava. Većina stanovnika je na vreme izbegla van sela. Tokom boravka SDS i nemačke vojske u selu ubijen je jedan muškarac, silovano je nekoliko žena i pretučeno je nekoliko starijih osoba.⁸⁸⁴ Istog dana kada su pripadnici SDS i nemački vojnici po prvi put blokirali Miroševce (17. mart 1944), isti počinioци blokirali su susedno selo Gorina. Nakon sazivanja zbora opljačkali su selo, spalili 13 domaćinstava, a četvoro partizanskih roditelja su oterali u zatvor u Leskovcu. Prema svedočenjima očevidaca Zotović je toga dana u Gorini

⁸⁸³ AJ, DK, 110, f. 365, s. 328-329.

⁸⁸⁴ AJ, DK, 110, f. 365, s. 330-338, Izjave 53 stanovnika Miroševca, Miroševce, 28.3.1945.

lično streljao petoricu meštana romske nacionalnosti.⁸⁸⁵ Zotovićeve odred je ponovo upao u Gorinu 14. juna (istog dana kada je po drugi put upao u Miroševce), ovog puta zajedno sa Nemcima i „Arnautima u nemačkoj službi”. Tada su spaljena 33 domaćinstva. Ubijena je jedna žena. Muškarci iz sela uspeali su na vreme da pobegnu u šumu.⁸⁸⁶

Drugi gvozdeni puk 21. aprila blokirao je selo Šarlince kod Bojnika. Tom prilikom uhapšeno je najmanje šestoro meštana i zapaljane su dve partizanske kuće. Uhapšeni su boravili u zatvoru u Leskovcu od 15 dana do tri meseca. Prilikom istrage su mučeni.⁸⁸⁷

Pripadnici SDS pod komandom Stikića i Zotovića tokom 1944. dva puta su blokirali selo Strojkovce pokraj Leskovca. Prvi put su upali u selo 25. marta, sazvali zbor i izdvojili osam stanovnika – partizanskih roditelja, i zapretili da će ih pobiti. „Na molbu i preklinjanje mnogih građana uz obećanja i usmene garancije, Zotović je odustao od svoje namere.” Drugi put selo je blokirano 23. juna kada je ubijen jedan meštanin partizan, spaljeno pet partizanskih kuća, prebijeno šestoro rođaka partizana i uhapšeno četvoro meštana koji su predati Nemcima koji su ih izolovali u logorima. Supruga ubijenog partizana Živojina Stankovića svedočila je o pokušaju njenog ubistva:

„Ranjen je bio u vrat. I kada je htela prići kod njega bila je tučena kundacima pet-šest puta. Zotović joj je pre toga udario pet-šest štapa govoreći joj da oplakuje partizana. Zotović je takođe naredio da se ona kao žena partizana strelja zajedno sa dva deteta, na šta je jedan od vojnika uperio na nju mitraljez, ali se od ovoga odustalo na njene reči da je on nju napustio i da ne žive u dobrim odnosima. Njen ubijeni muž pred skupom bio je gažen i ritan od Zotovićevih vojnika.”⁸⁸⁸

Pripadnici 2. gvozdenege puka su 14. juna ubili četiri stanovnika sela Žabljanje, pokraj Vučja, od čega jednu ženu. Sutradan su pripadnici iste formacije ubili šest stanovnika Vučja, od čega dve žene.⁸⁸⁹ Naime, Zotovićeve jedinica je u zajednici sa nemačkim i bugarskim vojnicima 12. juna

885 AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Zapisnik o zločinu u selu Gorina, Gorina, 27.3.1945.

886 AJ, DK, 110, f. 365, s. 321-327, Izjave 34 stanovnika Gorine, Gorina, 27.3.1945.

887 AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Zapisnik o hapšenju u Šarincima, Šarlince, 17.5.1945.

888 AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Prijave o zločinima u Strojkovcima, Strojkovce, 14-15.3.1945.

889 Јосиф Стефановић, *н.д.*, стр. 99-101.

blokirala Žabljane. U selu je uhapšeno 11 partizanskih saradnika koji su sprovedeni u Leskovac. Nakon dva dana nedićevci, na čelu sa Zotovićem, i nemački vojnici, izveli su osmoro uhapšenika iz zatvora s namerom da ih streljaju. Streljanje je obavljeno u ataru sela Beli Potok. Iz nepoznatih razloga četvorica uhapšenika pošteđena su streljanja. Streljanje je obavljeno tako što je Zotović naredio da uhapšenici stanu jedan iza drugoga nakon čega je jedan vojnik SDS pucao u potiljak poslednjoj postrojenoj žrtvi. Potom je jedan nemački vojnik pucao u glave dvojice muškaraca koji su davali znake života. O ovom događaju svedočili su uhapšenici koji su pošteđeni streljanja.⁸⁹⁰

Tokom juna, kada su snage SDS izvršile blokadu Miroševca, Žabljana i Strojkovca, bugarska vojska je izvršila blokadu nekoliko jablaničkih i pustorečkih sela. U Vujanovu su 6. juna streljali četiri, u Gornjem Brijanju 7. juna tri, u Crkvići 11. juna pet, u Šilovu 12. juna 14 meštana, a u Tekiji su 14. juna streljali 11 stanovnika nekoliko lebanskih sela. Istovremeno, tokom juna, partizani su na području Jablanice naneli dva značajna poraza bugarskoj vojsci. Snage JVuO u tom razdoblju, na istom području, nisu vršile napade na snage bugarskog okupatora, a snage SDS su aktivno saradivale sa bugarskom vojskom.⁸⁹¹ Aktivnosti SDS i bugarske vojske na području Jablanice i Puste reke i teror nad lokalnim stanovništvom bili su deo nastojanja za neutralisanjem partizanskog pokreta u tom delu Srbije, koji je u prvoj polovini 1944. izrastao u respektabilnu snagu (sredinom godine na tom području formirane su dve divizije NOVJ). Stanovništvo Dobriča, Puste reke i Jablanice u velikoj većini opredelilo se za partizane. Budući da snage SDS nisu imale znatnih vojničkih kvaliteta, nemački okupator ih je angažovao u aktivnostima policijskog karaktera usmerenim protiv civilnog stanovništva koje je pomagalo partizane. Kako je partizanski pokret na tom području iz dana u dan brojčano i logistički jačao, uvećavao slobodnu teritoriju i sve više ugrožavao okupatora, nemačka strana je tokom narednog meseca bila prinuđena da usmeri velike snage JVuO iz centralnog dela Srbije za ofanzivu protiv snaga NOVJ u Toplici, Dobriču, Pustoj reci i Jablanici.

890 AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Izjave desetorice stanovnika Žabljana o streljanju meštana 14. juna 1944, Žabljane, 18.4.1945.

891 Хранислав Ракић, *Хронологија...*, стр. 249-251.

Pripadnici 2. gvozdenog puka blokirali su 1. jula Veliko Trnjane i uhapsili 10 članova partizanskih porodica. Istog dana uhapšena su trojica meštana u susednoj Presčini. Potom su opljačkane kuće uhapšenika. Istog dana u Velikom Trnjanu je u redove SDS prisilno mobilisano 20 mladića. Trinaest uhapšenika je sprovedeno u zatvor u Leskovcu i predato Gestapou. Nakon mesec dana većina uhapšenika je puštena iz zatvora, a ostali su pobjegli prilikom bombardovanja Leskovca.⁸⁹² Tokom jula Zotovićeve odred je izvršio prisilnu mobilizaciju 45 stanovnika Lipovice, Kutleša, Šarlinca i Donjeg Brestovca.⁸⁹³

Zotovićevi i Stikićeви стражари zajedno sa „Arnautima u službi nemačke vojske” 4. jula blokirali su selo Čukljenik pokraj Leskovca. Nakon što su meštani bili prisiljeni da prisustvuju zboru, zapaljeno je devet domaćinstava čiji vlasnici su imali sinove u partizanima. Desetak meštana je prebijeno od strane nedićevaca, a 17 domaćinstava je opljačkano, uključujući i spaljena domaćinstva. Dvoje meštana je sprovedeno u zatvor u Leskovcu (otac jednog i supruga drugog partizana). Jedan od uhapšenika, Ilija Urošević, svedočio je posle rata o razlogu hapšenja, prebijanja i paljevine njegovog imanja. „Uhapšen sam radi toga što je moj sin Milutin pobjegao iz redova SDS i prebegao u partizane. Zotović mi je rekao da ću u zatvoru ostati sve donde dok se moj sin ne bude vratio kući, a ako se ne bude za izvesno vreme vratio da ću biti streljan.” Ilija je uspeo da pobjegne iz zatvora 6. septembra prilikom bombardovanja Leskovca.⁸⁹⁴

Prethodno, 30. juna, „vojska kapetana Zotovića” uhapsila je šestoro Roma iz Čukljenika kao navodne partizanske kurire: Milana Dragutinovića, njegovu kćerku Milju i suprugu Milanovog brata, Maru Dragutinović, kao i njihove rođake Dobrinku Janković, njenog sina Tomu i njegovu babu Košutu. Dragutinovići i Jankovići bili su rodnom iz Dubnice kod Vranja. Uhapšeni Romi predati su Gestapou i streljani 6. jula 1944. u Leskovcu.⁸⁹⁵

Pod Zotovićevoim komandom pripadnici 2. gvozdenog puka 12. avgusta izvršili su blokadu sela Guberevce pokraj Leskovca. Meštani su bili pri-
nude-
ni da dođu na zbor. Na zboru je izdvojeno šestoro partizanskih rodite-

⁸⁹² AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Zapisnik o hapšenju u Velikom Trnjanu, Veliko Trnjane, 10.3.1945.

⁸⁹³ Хранислав Ракић, *Хронологија...*, стр. 256.

⁸⁹⁴ AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Zapisnik o blokadi sela Čukljenika, Čukljenik, 14.3.1945.

⁸⁹⁵ AS, ZK, k. 152, zl. br. 17136, Izjave Save Dragutinovića i Tome Jankovića, Leskovac, 22.9.1945.

lja koje je Zotović tukao. Uhapšenici su sprovedeni u Leskovac i izolovani u zatvoru odakle su pobjegli 6. septembra, usled bombardovanja grada. Prema svedočenju uhapšenika, Nemci su bili povelili na streljanje 17 zatočenika zatvora u Leskovcu, uključujući i nekoliko Guberevčana. Nemačka pratnja je usled bombardovanja napustila kamion kojim su taoci prevoženi do mesta streljanja što su uhapšenici iskoristili kako bi pobjegli.⁸⁹⁶

Sačuvano je zanimljivo svedočenje Jovanke Nikolić iz sela Kutleša: „14. septembra 1944, kada je bilo jedno odeljenje SDS u našem selu, moj pokojni muž Živadin rekao je nekim vojnicima: 'Zašto se, bre, ne predate partizanima, vidite li da je pobeda partizanska, a vi pomažete Nemca, umesto da svi idemo protiv njega. Nego vi nemačku vojsku ostavite pa pođite sa mnom da vas ja predam partizanima.' Kada im je moj muž ovo rekao oni su odmah počeli da ga tuku kundacima i ritaju cokulama i stavili su ga u zatvor sve dok su Mihajlo Zotović i Stikić naišli u selo. Prilikom odstupanja od Brestovac za Niš oni su moga muža oterali do sela Mladenovac i tu ga streljali.”⁸⁹⁷

Pripadnici SDS su 20. septembra 1944. u selu Pukovac, južno od Niša, streljali trojicu boraca 15. srpske brigade NOVJ, prethodno zarobljenih u borbi kod sela Brestovac, kada su partizani napali kolonu nedivčevaca i Nemaca koja se povlačila iz Leskovca prema Nišu. Sutradan je kod Pukovca streljan još jedan zarobljeni borac ove brigade.⁸⁹⁸ Moguće je pretpostaviti da su streljanja izvršili pripadnici 2. gvozdrenog puka SDS.

896 AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Zapisnik o hapšenju u Guberevcu, Leskovac, 11.6.1945.

897 AS, ZK, k. 165, zl. br. 16677, Izjava Jovanke Nikolić iz Kutleša, Kutleš, 16.5.1945.

898 Војислав Ниччевић, *Петнаеста српска НО бригада*, Београд, 1991, стр. 104-105.

Odnos partizana prema zarobljenim pripadnicima SDS u borbama za oslobođenje Srbije 1944.

Borba kod Kravlja, 13. jun 1944.

Pripadnici 9. srpske brigade NOVJ bili su napadnuti 13. juna 1944. kod selâ Kravlje i Vrelo, na tromedi Aleksinačkog, Niškog i Svrliškog sreza, od strane pripadnika SDS (prema nedićevskim izvorima, broj pripadnika SDS u toj akciji iznosio je 630 stražara i 25 starešina) iz nekoliko garnizona (niški, aleksinački, svrliški, paraćinski, žitkovački, belopalanački, požarevački), pri čemu su snage SDS imale određenu pomoć JVuO. U izveštaju Komande niške vojne oblasti SDS (18. jun 1944) navodi se da su partizani u borbi zarobili „oko 60 stražara sa nekoliko oficira” od kojih su streljali 40 zarobljenika. Takođe, u izveštaju se navodi da su snage SDS imale gubitke od 21 poginulog (u borbi), od kojih su trojica bili oficiri. „Ostatak stražara, oko 26, komunisti su pustili svojim kućama.”⁸⁹⁹ U ovoj borbi 9. srpska brigada imala je „šest poginulih, 16 ranjenih i četiri nestala borca”.⁹⁰⁰ U pomenutom izveštaju Komande niške vojne oblasti SDS pominju se „zarobljeni komunisti”, na osnovu čega se može zaključiti da su četvorica nestalih pripadnika 9. srpske brigade zarobljeni u borbi (zarobljenici su predati Nemcima koji su ih streljali na stratištu Bubanaj, pokraj Niša). U izveštaju se navodi da su u borbi, na strani partizana, poginuli „komandant bataljona [i] dve ženske, koje komunisti mnogo žale i zbog kojih su streljali naše oficire i stražare”.⁹⁰¹

Istoričar Aleksandar Dinčić proizvoljno tumači podatke iz navedenog izveštaja, tvrdeći da su partizani streljali sve zarobljene pripadnike SDS u navedenoj borbi („63 pripadnika SDS iz Niša i Aleksinca”), prećutkujući podatak o puštanju na slobodu 26 zarobljenika.⁹⁰² Dinčić ne pominje

899 Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 706-722.

900 Девета српска ударна бригада у строју и с народом... стр. 21.

901 Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 722.

902 Aleksandar Dinčić, „Prvi talas ratnog i revolucionarnog terora u niškom kraju (avgust-oktobar 1944)”, *Hereticus*, 1-2/2011, Beograd, 2011, str. 103.

represalije nad civilnim stanovništvom koje su sproveli predstavnici kvilinskih vlasti i SDS, nakon poraza.

O značaju ovog vojnog poraza svedoči nemački izvor koji beleži gubitke SDS od 15. maja do 15. juna 1944, na tlu Srbije: 63 poginula (ubijena), 36 ranjenih i pet nestalih.⁹⁰³ Dakle, najveći broj poginulih pripadnika SDS u tih mesec dana (poginulo 21 i zarobljeno i streljano 40), izgubio je život u jednom danu – 13. juna. Poraz od 13. juna 1944. podrazumevao je najveće gubitke SDS u jednoj borbi u dotadašnjem toku rata.

Može se pretpostaviti da su zarobljeni pripadnici SDS streljani nakon kraćeg isleđivanja i utvrđivanja podataka o njihovom prethodnom angažmanu kao i to da su streljani oni koji su i ranije bili angažovani u borbama protiv partizana na širem području Niškog okruga, a da su pušteni oni koji su bili prisilno mobilisani ili su bili obični borci. Pripadnici SDS su na području Niškog okruga u borbama protiv NOVJ tokom 1944. izbacili iz stroja nekoliko desetina partizana. Isto tako, pripadnici SDS su u prvoj polovini 1944. u desetak mesta na području Moravskog (Žitkovac) i Aleksinačkog sreza uhapsili više desetina partizanskih simpatizera koji su potom represirani u zatvoru Specijalne policije u Nišu nakon čega su predati Nalcima i izolovani u logoru na Crvenom krstu.⁹⁰⁴ Prethodne godine, na području Moravskog i Aleksinačkog sreza uhapšeno je 438 ljudi.⁹⁰⁵ Većinu je hapsila SDS. Mnogi od njih izolovani su u Niškom logoru.

903 NAW, T-311, r. 195, s. 968; *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944*, (pr. Jovan Marjanović), Beograd, 1976, str. 116.

Ovaj nemački izvor dodatno demantuje Dinčičeve tvrdnje o streljanju svih 60 zarobljenih pripadnika SDS, nakon borbe 13. juna 1944. Ukoliko navodnom broju streljanih dodamo 21 poginulog stražara, to bi značilo da je SDS u toj borbi imala trajne gubitke od 81 stražara, a nemački izvor za proteklih mesec dana beleži 63 mrtva pripadnika SDS na teritoriji čitave Srbije.

904 Primera radi, u borbi kod Cerja i Kravlja 20. januara 1944. pripadnici SDS su ubili četvoricu i teže ranili dvojicu partizana. O gubicima NOVJ u borbama protiv SDS na području Niškog okruga u prvoj polovini 1944. i represiji nad partizanskim simpatizerima od strane SDS na području Aleksinca i Žitkovca, u istom razdoblju, videti: Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу (1941-1944)*, II, Оружана сила српске владе генерала Милана Недића, Ниш, 1995, стр. 303-330. Izdvaja se primer represije nad porodicom Milanke Milošević iz Bobovišta pokraj Aleksinca. Pripadnici gradskog odreda SDS iz Aleksinca, pod komandom Stevana Pajića, 28. aprila 1944. uhapsili su Milanku Milošević, njenog sina i dve kćerke zbog starijeg sina koji je bio u partizanima. Miloševići su sprovedeni u zatvor u Nišu gde su isleđivani i mučeni od strane Specijalne policije nakon čega su predati Nalcima koji su ih izolovali u logoru na Crvenom krstu. Jedna kćerka je deportovana u Nemačku. (AS, ZK, k. 165, zl. br. 17189).

905 Драгољуб Ж. Мирчетић, Мирослав М. Миловановић, *Општина Алексицац у Народно-ослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији*, Алексицац, 1982, стр. 235-236.

Nakon vojnog poraza kod Vrela i Kravlja nemački vojnici i pripadnici SDS izvršili su blokadu Vrela, Kravlja i Cerja, pohapsili i odveli 78 civila u logor u Nišu. Stanovnici ta tri sela kolektivno su kažnjeni zbog naklonosti prema partizanima. Nakon nekoliko dana na stratištu Bubanji, pokraj Niša, streljano je 15 uhapšenika. Ostali su deportovani u Mauthausen gde je ubijeno 42 i umrlo 17 meštana. Samo su četvorica preživela. Dvadeset mladića iz Cerja bilo je prinuđeno da obuče uniforme SDS kako bi izbegli internaciju u logor. Većina prisilno mobilisanih nedugo potom pobjegla je u partizane.⁹⁰⁶

Prema podacima DK u nemačkim logorima, van Jugoslavije, smrtno je stradalo 40 stanovnika Cerja. U tom selu, tokom rata, pripadnici SDS batinali su 73, a pripadnici JVuO 110 meštana.⁹⁰⁷ Prema istim podacima, u nemačkim logorima, van Jugoslavije, smrtno su stradala 33 stanovnika Kravlja. U tom selu pripadnici SDK tukli su 24 stanovnika.⁹⁰⁸

Prema podacima iz literature, „već 21. juna iste godine, nekoliko dana posle borbe kod Vrela, na pogrebu poginulih nedićevaca u Aleksincu, kapetan Stevan Pajić, komandir sreskog odreda SDS Sreza aleksinačkog 'obećao' je Aleksinčanima i Moravcima da će im se krvavo osvetiti za taj poraz. On je sastavio dugačak spisak partizanskih simpatizera, onako kako je on to određivao, i po njemu je, toga dana, u Aleksincu uhapšeno oko 60 ljudi, i oterano u nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu.”⁹⁰⁹

U registru DKTG navodi se 68 pripadnika SDS sa područja grada Niša, kao i 15 pripadnika SDS sa područja opštine Aleksinac, pri čemu je procenat zastupljenosti pripadnika SDS u registru za grad Niš najveći (20,5%) – u odnosu na druge opštinske registre.

U Aleksincu je uhapšeno 34, u Kravlju 12, u Bobovištu 22, u Moravcu 28, u Mozgovu 30, u Ljup-tenu 55, u Katunu čak 90 meštana, itd.

906 Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу (1941-1944)*, I, Злочиначка активност немачке фелдкомандантуре 809 (Ниш) и 1. краљевског (бугарског) окупационог корпуса, Ниш, 1994, стр. 45-48.

907 АЈ, DK, 110, ф. 61, с. 457-458.

908 АЈ, DK, 110, ф. 61, с. 528-529.

909 Драгољуб Ж. Мирчетић, Мирослав М. Миловановић, *н.д.*, стр. 272.

Publikovana su imena 28 stanovnika Aleksinca koji su u ovim okolnostima uhapšeni od strane kvistiških organa i zatim logorizovani. (*Isto*, стр. 351). Uporediti: Раде Поповић, „Нас је пре-дао Немцима капетан Пајић”, *Народни лист*, II, 48, Ниш, 25.5.1945, стр. 3.

Borbe za oslobođenje Boljevca, 12-14. avgust 1944.

Prilikom borbi za oslobođenje Boljevca, 12-14. avgusta 1944, pripadnici 7. i 9. srpske brigade NOVJ sukobili su se sa pripadnicima JVuO, na periferiji varoši, i SDS, u središtu Boljevca. Tokom dvodnevni borbi poginuo je veći broj pripadnika SDS, dok je određen broj nedićevaca streljan nakon zarobljavanja.

Publikovan je kraći dnevnički zapis Branimira Tomića, borca 7. srpske brigade, u kom se kazuje o okolnostima stradanja više desetina pripadnika SDS:

„Četnici Draže Mihailovića su odbijeni, a oni iz SDS su se zabarikadirali u zgradi gimnazije. Bilo ih je 82 u toj školi i nisu hteli da se predaju na poziv štaba naše divizije, jer im – rekli su – ništa tu ne možemo. Nismo ih više ni pitali za predaju. Svi su izginuli od naših bombaških grupa, osim četrnaestorice koji su uhvaćeni i streljani.”⁹¹⁰

Prema podacima kvislinškog Ministarstva unutrašnjih poslova, opkoljeni odred SDS u Boljevcu brojao je 70 ljudi. Ovaj izvor nastao je u vremenu dok su borbe u Boljevcu još trajale, stoga ne pruža podatke o gubicima i sudbini pripadnika SDS. Nije sačuvan izvor vladine provenijencije u kome bi bilo više podataka o ishodu borbe u Boljevcu. Zanimljivo je da navedeni izvor pominje da „od strane okupatorskih jedinica, koje su umoljene da upute pomoć iz Niša ili Aleksinca, pomoć nije stigla”.⁹¹¹ Sačuvana su svedočenja građana Boljevca, zabeležena 1945, o dopremanju municije iz Zaječara, od strane Nemaca, pripadnicima SDS i JVuO u Boljevcu, početkom avgusta 1944. Prema istim svedočenjima, Nemci su nedićevcima i četnicima u Boljevcu, tokom juna 1944. takođe dopremali oružje i municiju.⁹¹²

910 Бранимир Томић, „Записи и сећања. Делови дневника”, *Седма српска ударна бригада. Зборник сећања*, (ур. Мишо Мартиновић), Београд, 1988, стр. 177.

911 *Извештаји Недићеве администрације и Српске државне страже за округ Зајечарски*, II, 1943-1944, (пр. Божидар Благојевић), Неготин-Зајечар, 2007, стр. 309.

912 АЈ, ДК, 110, ф. 443, с. 167-170.

Sećanja boraca 7. srpske brigade, objavljena u monografiji ove jedinice, dopunjuju sliku o događajima vezanim za prvo oslobođenje Boljevca 1944:

„Kada je zgrada [gimnazije], oko ponoći 13-14. avgusta, planula i vatra obuhvatila i sprat, preživeli branioци zamolili su za spas. Njima je bilo dozvoljeno da se probiju kroz plamene jezike i dim – da se predaju. Dvanaestorica njih, na čelu sa kapetanom Banjcem, predala se, ali je u tom momentu jedan od njih otvorio vatru i tom prilikom teže ranio jednog borca.” Navedena okolnost se može smatrati razlogom streljanja zarobljenika, pri čemu tu okolnost treba posmatrati u svetlu ukupnih partizanskih gubitaka u Boljevcu. „U međuvremenu – dok je borba za osvajanje zgrade gimnazije bila u najžešćem toku – oko podne, 13. avgusta, iz pravca Zaječara pojavila se kolona od oko 200 nedićevaca koji su pošli da deblokiraju svoje snage u Boljevcu. Neprijatelj je razbijen i primoran na povlačenje ka polaznom garnizonu. Među desetak poginulih nedićevaca bio je i potporučnik Tošić. Tom prilikom 3. bataljon 9. srpske brigade zarobio je 27 nedićevaca.”⁹¹³

913 Гојко Марчета, *Црноотравци и Лужничани у борби за слободу. Седма српска народно-ослободилачка ударна бригада*, Београд, 1985, стр. 105; Ђура Златковић, Милош Бакић, *н.д.*, стр. 207-208.

Kapetan Milenko Banjac, komandant odreda SDS u Boljevcu, izvršio je hapšenje 10 stanovnika sela Lasovo, između Boljevca i Zaječara, 12. maja 1943. Uhapšeni su predati Nemcima. Sedmorica uhapšenika su streljani 30. juna 1943. u Zaječaru od strane okupatorskih vojnika. (AJ, DK, 110, f. 527, s. 9-15). Pripadnici SDS su 5. novembra 1942, u Šarbanovcu (koji je tada pripadao Boljevačkom srezu) streljali 10 talaca koji su bili stanovnici naselja na području Zaječarskog, Boljevačkog i Borskog sreza. (AJ, DK, 110, f. 443, s. 254-277). Pripadnici kvasilniške žandarmerije (potonja SDS) iz Boljevca, pod komandom Milenka Banjca, krajem oktobra 1941. izvršili su hapšenje 19 romskih muškaraca iz Boljevca. Oko 20 žandarma iz Boljevca i 7-8 nemačkih vojnika, 16. novembra 1941. uhapsili su 66 poimenice poznatih Roma iz Lukova. Žandarmi iz Boljevca krajem oktobra uhapsili su osam Roma iz Velakonja. Istovremeno, u drugim selima Boljevačkog sreza hapšenja Roma sproveli su četnici Koste Pećanca. Svi uhapšeni predati su Nemcima koji su ih izolovali kao taoce u logoru u Zaječaru do kraja decembra kada su pušteni. (AS, ZK, k. 153, zl. br. 17060). Pripadnici SDS iz Boljevca su učestvovali u hapšenju 21 partizanskog saradnika iz Boljevca i šest okolnih sela početkom oktobra 1942. Većinu uhapšenika je uhapsila nemačka feldžandarmerija, uz pomoć predstavnika lokalnih vlasti, ali postoje podaci da je SDS takođe hapsila tom prilikom. Od 21 uhapšenika deseterica su streljana kao banjički logoraši 17. decembra 1943, deseterica su internirana u nemački logor u Solunu, gde su dvojica smrtno stradala, a jedan je pušten iz Banjičkog logora. (AJ, DK, 110, f. 533, s. 45-62).

Milenko Banjac (RKTG-89344) evidentiran je u registru DKTG za opštinu Boljevac, na osnovu grade ZK, što je metodološki nedosledno jer je stradao mesec dana pre 12. septembra 1944.

Izvor ne navodi šta se dogodilo sa grupom od 27 zarobljenih pripadnika SDS. Jedan drugi partizanski izvor navodi da se, zapravo, iz Zaječara pojavila kolona SDK, a ne SDS.⁹¹⁴ Poznati su gubici 9. srpske brigade u Boljevcu: 5 poginulih i 11 ranjenih boraca, dok gubici 7. srpske brigade ostaju nepoznati.⁹¹⁵

Istoričari Srđan Cvetković i Nemanja Dević, autori monografije o represiji na području Zaječarskog okruga, koji je uključivao teritoriju sreza Boljevac, na sledeći način su opisali događaje vezane za oslobođenje Boljevca i stradanje pripadnika SDS:

„Još 12. avgusta 1944. desio se prepad 7. i 9. brigade 23. divizije NOVJ na kasarnu u centru Boljevca. Tada su na prevaru svi žandarmi zabarikadirani u zgradi gimnazije, koji su uglavnom služili kao poljska straža, zarobljeni, njih tridesetak, među kojima i narednik Stanoje Krstić. Javno su poubijani i bili izloženi, a zatim sahranjeni na mesnom groblju, dok je lokalni sveštenik Branko Lavica, pod pritiskom u protokolu zabeležio da su stradali u borbi. Tom prilikom uhvaćen je i likvidiran i zaječarski okružni načelnik Vojislav Nikolić, koji se zatekao u tom mestu, tokom inspekcije.”⁹¹⁶

Ovakva interpretacija je višestruko u koliziji sa postojećim izvorima. Primarni izvori pominju broj od 70-82 pripadnika SDS „zabarikadiranih u zgradi gimnazije”. Primarni izvor, odnosno najrelevantniji izvor o sudbini zarobljenih pripadnika SDS – dnevnik Branimira Tomića – govori da je većina pripadnika SDS poginula u borbi, a da je 14 zarobljenih streljano. Drugi, partizanski izvor govori o zarobljavanju i streljanju 12 stražara, iz zgrade gimnazije. Stoga je Cvetkovićeva i Devićeva tvrdnja da su *svi* pripadnici SDS zarobljeni – netačna, budući da je većina poginula, kao što je netačna tvrdnja da je broj streljanih zarobljenika iz zgrade gimnazije iznosio „tridesetak” osoba. Cvetković i Dević ne pominju partizanske gubitke. Sem toga, navedena interpretacija prikazuje pripadnike SDS i načelnika

914 Миодраг Марковић, *Бољевац и оналина: Народноослободилачка борба 1941-1945*, Бољевац, 2008, стр. 319.

915 *Девета српска ударна бригада у строју и с народом...* стр. 26.
Миодраг Марковић, без позивања на изворе, наводи да су партизански губици у Бољевцу износили седам погинулих и 15 ранјених. (Миодраг Марковић, *н.д.*, стр. 319).

916 Срђан Цветковић, Немања Девић, *Жртве у Зajeчарском округу после 12. септембра 1944.* Београд, 2012, стр. 69.

okruža Zaječarskog kao osobe koje su *samo radile svoj posao* (držale stražu i vršile inspekciju), što je neprihvatljivo.

Istog dana kada su partizani zauzeli Boljevac, u blizini obližnjih selâ Osnić i Dubočane, borci 7. srpske brigade zarobili su 26 četnika „od kojih je 11 prišlo nama, a ostali su pušteni kući”.⁹¹⁷

Već je pomenuto da su jedinice 23. srpske divizije (7, 9. i 14. srpska brigada) na području istočne Srbije, od 21. juna do 31. jula 1944, zarobile 787 četnika, od čega je većina puštena kućama, dok je oko 200 zarobljenika iskazalo želju da se priključi partizanima, što je bilo omogućeno svim zarobljenicima „osim poznatih zlikovaca”.⁹¹⁸ Takva praksa je nastavljena i tokom avgusta i septembra 1944.

Nakon konačnog oslobođenja sreza Boljevac, prema podacima DKTG, do kraja 1944, krivicom komunističke strane, stradalo je 59 stanovnika Boljevca i okolnih sela (uključujući i pet stanovnika Lasova koje je posle rata pripojeno opštini Zaječar), pri čemu je najveći broj stradalih zabeležen u sledećim naseljima: Krivi Vir (14), Sumrakovac (14), Boljevac (7). Većina, odnosno njih 49, ubijeni su 16-18. novembra, od strane lokalne OZN-e.⁹¹⁹ Većina ubijenih kvalifikovani su kao kolaboranti. Dalja istraživanja utvrdiće koliko je među njima bilo osoba koje su vlastitim postupcima skrivile tuđe stradanje (ubistva, hapšenja i denunciranja). Lica sa teritorije sreza, stradala 1945. i tokom narednih godina, u velikoj većini ne mogu se smatrati žrtvama revolucionarnog terora, budući da je pretežno reč o osobama koje su skrivile tuđe stradanje ili pripadnicima oružanih formacija stradalim u borbi (uglavnom je reč o četničkim odmetnicima ili o četnicima poginulim u Bosni).

Podaci DKTG o broju streljanih u Boljevcu novembra 1944. demantuju prethodne procene Srđana Cvetkovića o broju streljanih u Boljevcu u navedenom razdoblju. „Do polovine novembra u Boljevcu i okolini likvi-

917 Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 139; *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1944-1945. Zbornik dokumenata*, I-II, (pr. Milan Borković), Zaječar, 1981, str. II/203.

918 Светислав Миладиновић Славно, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, Београд, 1982, стр. 165.

919 Срђан Цветковић, *Немања Девић, н.д.*, стр. 189-203.

dirano je oko 150 ljudi... Samo dva dana pre davanja amnestije za političke krivce u Boljevcu je pogubljeno 127 osoba.”⁹²⁰

Prema podacima DK iz 1945, pripadnici JVuO van borbe neposredno su ubili 112 stanovnika naselja u sastavu današnje opštine Boljevac (od toga 18 žena), dok su od posledica prebijanja od strane četnika umrli jedan muškarac i jedna žena. Od 112 ubijenih, 98 je likvidirano klanjem. Četnici su u Boljevcu i okolnim selima tukli 145 osoba, uključujući batinanje 25 žena.⁹²¹ Podaci o ukupnom broju stanovnika Boljevačkog sreza uhapšenih od strane SDS, predatih Nemcima i ubijenih od strane okupatora, nisu obrađeni od strane DK.

Oslobođenje Vlasotinca, 29. septembar 1944.

Vlasotinački kraj je u drugoj polovini avgusta znatnim delom bio oslobođen, zahvaljujući aktivnostima jedinica 13. korpusa NOVJ. U tom razdoblju snage SDS/SGS su kontrolisale varoš Vlasotinca, a snage JVuO pojedina okolna sela (najsnažnije uporište oslabljenog Vlasinskog korpusa nalazilo se u selu Konopnica). Delovi nekoliko brojčano smanjenih jedinica JVuO, sa područja južne Srbije, uključujući i delove Vlasinskog korpusa, tokom septembra našli su utočište u varoši, čime su pojačali odbranu SDS. Od kraja avgusta do 10. oktobra 1944, kada je grad definitivno oslobođen, odnosno oslobođen po drugi put, na području Vlasotinca dopirale su i nemačke snage (jedinice 1. brdske divizije Vermahta), naročito u okolnostima kada su snage SDS i JVuO bile ugrožene i kada im je bila neophodna pomoć nemačke artiljerije i mehanizacije. Neutralisanjem prisustva snaga SDS i JVuO u vlasotinačkom kraju, krajem septembra, njihovo prisustvo zamenjeno je prisustvom nemačkih snaga. Sve navedeno ukazuje na činjenicu da su snage SDS i JVuO tokom avgusta i septembra igrale ulogu u odbrani ugroženih nemačkih pozicija na širem području Leskovca i Niša. Prvo oslobođenje Vlasotinca (29. septembar 1944) predstavljalo

⁹²⁰ Srdan Cvetković, *Između srpa i čekića...*, str. 202.

Cvetković u knjizi o bilansu represije u Zaječarskom okrugu nakon oslobođenja, nije demantovao pogrešne procene iz objavljenog magistarskog rada o broju streljanih u Boljevcu do kraja 1944.

⁹²¹ AJ, DK, 110, f. 71, s. 5-79.

je važan korak u pozicioniranju snaga NOVJ za oslobodjenje Leskovca i važanu pobedu partizana uoči otpočinjanja događaja koji su u vojnoj istoriografiji poznati pod nazivom Niška operacija.

Prvi pokušaj boraca 22. srpske divizije da zauzmu Vlasotince, u kome se utvrdilo nekoliko stotina pripadnika SDS, potpomognutih nemačkom artiljerijom, okončan je bez uspeha 28-29. avgusta. Prilikom napada na grad snage 10. srpske brigade imale su gubitke od pet poginulih i 12 ranjenih. U borbi sa četnicima, u selima na prilazima Vlasotincu, snage 8. srpske brigade imale su gubitke od jednog poginulog i šest ranjenih.⁹²² Ponovni pokušaj zauzimanja grada, koji su branili pripadnici SDS i JVuO, usledio je 22-23. septembra, od strane boraca 10. srpske brigade. Nedićevci i četnici su se dobro utvrdili i pružili su snažan otpor. Glavni razlog za neuspeh odnosio se na činjenicu da su ostali delovi 22. srpske divizije bili onemogućeni da učestvuju u napadu na grad zbog toga što su bili napadnuti od strane Nemaca u okolnim selima. Izvori su nejasni u pogledu partizanskih gubitaka. Može se zaključiti da je najmanje desetak boraca 10. srpske brigade ranjeno u uličnim borbama.⁹²³ Nisu sačuvani podaci o gubicima snaga SDS i JVuO u dva navedena napada.

Treći pokušaj usledio je krajem septembra. Napad na grad otpočeo je 28. septembra i okončan je oslobodjenjem mesta, 29. septembra (pojedini autori sugerišu da je grad oslobođen 30. septembra, ali to je pogrešno).⁹²⁴ Prema partizanskim izvorima, u Vlasotincu se 25. septembra nalazilo 400-500 pripadnika SDS i oko 200 pripadnika JVuO.⁹²⁵ Nedićevci i četnici su

922 Радован Тимотијевић, *Десета српска НОУ бригада*, Београд, 1991, стр. 150-151; Петар Дамјанов, *Осма српска НОУ бригада*, Београд, 1995, стр. 123-124.

923 Радован Тимотијевић, *н.д.*, стр. 191-197; Драгољуб Мирчетић, *12. српска НОУ бригада*, Београд, 1991, стр. 144-145.

924 Операцијски дневник 1. батаљона 8. српске бригаде потврђује да су борбе за ослобођење града започеле у 19 часова 28. септембра и да су окончане у 12 часова 29. септембра. (ВА, NOVJ, к. 1053, ф. 5, д. 2).

925 ВА, NOVJ, к. 1053, ф. 1, д. 2; *Зборник НОР-а, I/12*, Београд, 1956, стр. 377.

У покушају да спрече јединице 22. српске дивизије NOVJ да ослободе Vlasotince, припадници SDS и JVuO прикључио се „један слаб одред Немача са три тенка“. Одред је био јаčине 60 војника. На подручју између Ниша и Leskovca, крајем септембра 1944, није било знатнијих немачких оперативних јединица које би мogle одвојити део снага да спрече прво ослобођење Vlasotinca, будући да је главнина немачких јединица са тог подручја премештена у Тимочку крајину како би се супротставиле продору Црвене армије. (Живојин Николић Брна, *22. српска дивизија*, Београд, 1972, стр. 273; Петар Дамјанов, *н.д.*, стр. 136).

se u prethodnih mesec dana dobro utvrdili u nekoliko javnih zgrada, što je otežalo zauzimanje varoši od strane NOVJ. U borbama za prvo oslobođenje Vlasotinca učestvovala su sve jedinice 22. srpske divizije, pri čemu su 8. i 12. brigada učestvovala u napadu na grad, a 10. brigada i Babički NOP odred (1. vlasotinačka brigada) vršile su demonstrativne napade na Nemce u okolini, obezbeđujući glavninu snaga divizije od napada Nemaca iz pravca Leskovca.

Budući da partizani nisu imali dovoljno topova kojima bi dejstvovali po utvrđenim objektima, predaja nedićevaca i četnika (kojima je u pomoć pristigla četa od 60 nemačkih artiljeraca) upriličena je tek nakon dejstva topova jednog bataljona 1. gardijskog puka 1. ustaničke bugarske divizije. U operacijskom dnevniku Glavnog štaba NOV i PO Srbije, za 30. septembar 1944, navodi se sledeće: „Jedinice 22. divizije produžile napad na Vlasotince. Posle jake borbe grad je bio oslobođen. Neprijateljski gubici: mrtvih 100, ranjenih 100, zarobljenih 290... Naši gubici: 15 mrtvih i 35 ranjenih...”⁹²⁶ Gubici 22. srpske divizije u borbama za oslobođenje Vlasotinca bili su, zapravo, nešto veći, i iznosili su „25 poginulih i 45 ranjenih boraca”, kako se navodi u izveštaju Štaba 22. srpske divizije (1. oktobar 1944).⁹²⁷

U pomenutom izveštaju Štaba 22. srpske divizije od 1. oktobra 1944, navodi se sledeći podaci o gubicima SDS i JVuO:

„Zarobljeno je 290 nedićevaca i četnika i 19 ranjenih u bolnici, među kojima su dva oficira i 17 podoficira, sve zlikovci, koje smo likvidirali. Pored ove cifre neprijatelj je imao oko 50 mrtvih i veći broj ranjenih koje su Nemci odveli za Leskovac. Sutra ćemo vam uputiti 190 zarobljenika, koje treba OZN-a da sasluša, a od kojih se mogu dobiti dobri podaci. Među njima ima velikih zlikovaca, koje narod traži da se streljaju. Njihova imena će dati naš obavestajni oficir i naše je mišljenje da se po saslušanju

926 *Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, стр. 577.*

Dokument pod nazivom „Materijal za istoriju 12. udarne brigade 22. udarne divizije”, navodi da je u Vlasotincu zarobljeno oko 360 pripadnika SDS i JVuO. „Nastaje čišćenje i hvatanje izdajnika i izvođenje pred sud. Narod je sa velikim oduševljenjem dočekaao svoje oslobodioce i priredeno je veselje.” (VA, NOVJ, k. 1054, k. 4, d. 2).

927 *Зборник НОР-а, I/13, Београд, 1957, стр. 50.*

dovedu ovamo i streljaju. Ponovo napominjem da su se svi oni borili tako da im ni Nemci nisu ravni.”⁹²⁸

Nedićevci i četnici koji nisu poginuli u borbi ili su izbegli zarobljavanje u Vlasotincu, povukli su se ka Nišu, da bi preko Varvarina stigli do Kraljeva, odakle su odstupili za Bosnu (u Nišu i Kraljevu su se nalazili Nemci). Među njima je bio i određen broj prisilno mobilisanih mladića koji zbog budnosti četničkih oficira nisu uspjeli da dezertiraju iako su to želeli.⁹²⁹

Postavlja se pitanje koliko je zarobljenih nedićevaca i četnika streljano nakon oslobođenja Vlasotince, u samom gradu i okolini? Prema tvrdnjama DKTG nakon oslobođenja grada streljano je „oko 60 lica koja su, po oslobođenju, izvedena iz lokalne bolnice u Vlasotincu, gde je bilo ranjenih pripadnika JVuO, civila i osoblja bolnice i odvedena na lokaciju u blizini sela Jastrebac (oko 3 km od Vlasotince)”.⁹³⁰ Upadljivo je da izvor DKTG ne pominje streljane pripadnike SDS iako je na osnovu prethodno citiranih izvora jasno da je većina zarobljenika u Vlasotincu pripadala toj formaciji. Takođe, izvor sugeriše da su sva ova lica bili ranjenici i, manjim delom, članovi osoblja bolnice, koji su izvedeni iz bolnice i streljani nakon ulaska partizana, što je u koliziji sa citiranim izvorom koji pominje manji broj ranjenika (19). Na osnovu ukrštanja izvora možemo zaključiti da je nakon oslobođenja grada streljano oko tri puta manje zarobljenika u odnosu na podatak DKTG (60 streljanih) ili da je od navodno 60 streljanih lica, jedna trećina izvedena iz lokalne bolnice.

U registru DKTG za opštinu Vlasotince evidentirano je 97 lica. Od ovog broja, 17 su bili pripadnici SDS, od čega se za 16 navodi da su streljani u Pirotu 17-25. oktobra 1944. Takođe, u registru za opštinu Vlasotince evidentirano je 45 pripadnika JVuO, od kojih su 38 streljani u Pirotu 15-25. oktobra. Podaci o streljanju pripadnika SDS i većine pripadnika JVuO zasnovani su na spiskovima streljanih stanovnika vlasotinačkog sreza

928 Исто, стр. 49-50.

929 Божидар Савић, *Ратне стазе мобилисаног војника од 26.8.1944. до 6.8.1945. године*, Лесковац, 2005, стр. 9-17.

930 Srdan Cvetković (Državna komisija za tajne grobnice), *Izveštaj o terenskom istraživanju na teritoriji opština Piroto, Vlasotince i Leskovac*, 20-22. oktobra 2010. <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/aktivnosti/izvestaj-s-terenskog-istrazivanja-vranje-pirot-leskovac.html>

koji su 1944-1945. načinili pripadnici OZN-e. Ovi podaci potvrđuju da u Jastrepcu nisu izvršena masovna streljanja stanovništva Vlasotinačkog kraja, budući da su streljanja lokalnih pripadnika SDS i JVuO vršena u Pirotu. Mali broj streljanih pripadnika SDS (17), u odnosu na broj zarobljenih pripadnika snaga kolaboracije 30. septembra (logično je pretpostaviti da je oko 2/3 od 290 zarobljenih u Vlasotincu bilo iz redova SDS), ukazuje na nesumnjivu činjenicu da je većina stražara i graničara iz garnizona SDS u Vlasotincu poticala iz drugih srezova i da određen broj zarobljenika (verovatno većina, pogotovo većina četnika) nije streljan. Dakle, ukoliko je u selu Jastrebac zaista streljano oko 60 pripadnika SDS i JVuO – većina streljanih nisu bili stanovnici vlasotinačkog sreza. Potencijalna ekshumacija tela stradalih, budući da je poznata lokacija masovne grobnice u Jastrepcu, pružiće odgovor o broju streljanih.

Na osnovu podataka DKTG jasno je da pripadnici SDS i JVuO, koji su imali stalno prebivalište na području opštine Vlasotinca, nisu streljani neposredno nakon oslobođenja grada, već oko dve do tri sedmice nakon ovog događaja, što ukazuje na vrlo izvesnu mogućnost ispitivanja zarobljenika (o čemu sugerije citirani izveštaj Štaba 22. divizije Štabu 13. korpusa NOVJ). Brojka od oko 60 streljanih u selu Jastrebac, pokraj Vlasotinca, nije poimenice dokazana – zapravo u registru DKTG se navodi samo jedno ime osobe sradale u tim okolnostima. U registru se pominju dva N.N. lica (bez navođenja ikakvih podataka o ličnosti) za koja se tvrdi da su navodno streljana u selu Jastrebac, ali 27. aprila 1905!?. Realno je pretpostaviti da je ova brojka manja od 60, odnosno približnija brojcima koju pominje partizanski izvor (19).⁹³¹ Sem činjenice da su većina pripadnika SDS i JVuO zarobljenih 29. septembra u Vlasotincu, streljani u drugoj polovini oktobra u Pirotu, treba ukazati i na činjenicu da su nemački vojnici zauzeli Vlasotinca 4. oktobra. Očigledno je da je većina zarobljenih pripadnika SDS i JVuO evakuisana iz Vlasotinca uoči nemačkog prodora. Ostaje nepoznato koji razlozi su rukovodili partizanske snage da izvrše streljanje u Pirotu, odnosno ostaje nepoznato da li je motiv bila želja za kažnjavanjem

931 Na ovaj zaključak nas upućuje činjenica da tvrdnje o navodno 60 streljanih četnika nakon oslobođenja grada potiču od osobe koja nije bila očevidac i savremenik događaja (već je o događajima čula od oca), pri čemu ta osoba u iskazu, na javno dostupnom snimku, u istom svedočenju najpre pominje broj od 60 streljanih, a malo potom navodi da je taj broj možda iznosio 40 streljanih.

pojedinaца za koje je utvrđeno da su skrivili tuđe stradanje ili je u pitanju neki drugi razlog (moguća želja za neselektivnom odmazdom zbog poginulih partizanskih boraca prilikom oslobođenja grada). Moguće je pretpostaviti da je streljanje pripadnika SDS u Pirotu motivisano željom za kažnjavanjem pripadnika formacije koja je sve vreme okupacije dosledno i najaktivnije vojno saradivala sa nemačkim i bugarskim okupatorom. Ovo postaje još očiglednije u kontekstu prethodne (avgustovske) amnestije koja nije podrazumevala amnestiranje pripadnika SDS. Ipak, masovno streljanje pripadnika JVuO u Pirotu, traži drugačije pojašnjenje, između ostalog, jer su zarobljeni pripadnici ove formacije, ukoliko nisu bili oficiri, nosioci terora i počinioци zločina nad civilima i partizanskim zarobljenicima, najčešće bivali pošteđeni nakon zarobljavanja. Deo odgovora na poslednje pitanje možda treba sagledati u činjenici da je određeni broj streljanih pripadnika JVuO iz leskovačkog kraja (npr. iz sela Velika Sejanica) prethodno bio u redovima SDS.

Već sam naveo nekoliko primera masovnog prelaska pripadnika JVuO u redove NOVJ u vlasotinačkom kraju. Prvih dana septembra 1944. obnovljen je Babički NOP odred, masovnim prilivom dobrovoljaca i premobilizacijom dotadašnjih četnika, prvenstveno iz vlasotinačkog kraja. Odred je već u prvoj polovini septembra narastao na više stotina boraca da bi 15. septembra prerastao u 1. vlasotinačku brigadu 22. srpske divizije NOVJ.⁹³² Prema podacima Živojina Nikolića Brke, komandanta 22. srpske divizije, 1. vlasotinačka brigada formirana je 22. septembra i prvobitno je nazvana Babička brigada, ali je uskoro preimenovana, „zbog 80% Vlasotinčana u njoj”.⁹³³ Prema tvrdnjama istoričara Dragoljuba Mirčetića, tokom septembra u redove Babičkog NOP odreda stupilo je čak oko 800 dobrovoljaca iz vlasotinačkog kraja.⁹³⁴ Ove podatke ističem budući da je 1. vlasotinačka brigada učestvovala u borbama za oslobađanje Vlasotinca, 28-29. septembra i 10. oktobra 1944. (tokom borbi za prvo oslobođenje grada, uoči i tokom 29. septembra, jedinica je učestvovala u borbama u okolini grada, štiteći bokove drugim jedinicama 22. srpske divizije). Dakle, više stotina boraca sa područja Vlasotinca i okolnih sela učestvovalo je u borbama

932 Драгољуб Мирчетић, *н.д.*, стр. 122, 140.

933 Живојин Николић Брна, *н.д.*, стр. 253, 272.

934 Драгољуб Мирчетић, *н.д.*, стр. 147.

za oslobođenje vlasotinačkog kraja, u okviru 22. srpske divizije. S druge strane, znatan broj propadnika SDS i JVuO koji su branili pozicije u gradu septembra 1944, poticali su van vlasotinačkog kraja (pripadnici JVuO, stacionirani u gradu, poticali su dobrim delom sa područja južne Srbije, odakle su potisnuti u prethodnom razdoblju). Takođe, već je ukazano na tvrdnje istoričara Dragoljuba Mirčetića, prema kojima su snage 12. srpske brigade u razdoblju od 27. avgusta do 10. septembra, na području Vlasotinca i Babičke gore zarobile 341 četnika „od kojih je većina otišla svojim kućama, a preko 150 ih je pristupilo brigadi”.⁹³⁵ Sličan odnos prema većini zarobljenih četnika u tom razdoblju iskazali su i pripadnici drugih brigada 22. srpske divizije. Sećanja savremenika kazuju da su na području Vlasotinca, tokom septembra 1944, zabeleženi i primeri prelaska pripadnika SDS u redove NOVJ. Svakako da su ovi primeri bili mnogo ređi od primera prelaska četnika u partizane.⁹³⁶

Navedeni podaci o premobilizaciji i puštanju na slobodu zarobljenih pripadnika Vlasinskog korpusa JVuO govore o korektnom odnosu partizana prema zarobljenim četnicima u vlasotinačkom kraju, u danima uoči oslobođenja grada. Glavni razlog streljanja jednog broja (20–60) zarobljenika (od oko 290 zarobljenih) neposredno nakon oslobođenja grada, u obližnjem selu Jastrebac, motivisan je osvetom za poginule borce 22. srpske divizije u borbama protiv nedićevaca i četnika u gradu i okolnim selima od 28. avgusta do 29. septembra, pogotovo jer većina streljanih nisu poticali sa područja Vlasotinca. Ostaje nepoznato koliko je ovaj motiv igrao ulogu u odluci o streljanju 16 pripadnika SDS i 38 pripadnika JVuO sa područja Vlasotinca, koji su ubijeni u Pirotu u drugoj polovini oktobra. Prema sećanjima savremenika, najmanje nekoliko četnika Vlasinskog korpusa JVuO, koji su zarobljeni u Vlasotincu 29. septembra i streljani u Pirotu, skrivali su tuđu smrt – učestvovali su u ubistvu zarobljenih partizana i članova partizanskih porodica.⁹³⁷ Lokalni hroničar Velimir Stamenković iznosi tvrdnje pojedinih savremenika streljanja u Pirotu, uključujući i tvrdnje nekadašnjih stražara zatvora OZN-e u Pirotu, koji sugerišu da je odluka o masovnom streljanju zarobljenika u tom gradu, u drugoj polovini

935 Исто, стр. 131.

936 Велимир Стаменковић Лима, *Историја је учитељица живота*, Власотинце, 2013, стр. 180–194.

937 Исто, стр. 180–184.

oktobra, rezultat ubistva načelnika OZN-e u Pirotu, Pavla Boškovića, od strane jednog četnika prilikom isleđivanja (koji je bio odgovoran za ratne zločine) i pokušaja bekstva grupe četnika iz zatvora u Pirotu. Sudeći prema tim tvrdnjama, neselektivna odmazda za ubistvo visokog funkcionera OZN-e bila je rezultat odluke Boškovićevih saboraca iz Pirota i verovatno nije podrazumevala naređenje iz Beograda. Takvo objašnjenje nije do kraja ubedljivo budući da je u Pirotu u oktobru i novembru 1944. streljan vrlo velik broj zarobljenika (prvenstveno četnika). Prema tvrdnjama saradnika DKTG, u navedenom razdoblju u Pirotu je streljano oko 300 lica. Ovaj broj podrazumeva i preko stotinu stanovnika opštine Pirot koji su proglašeni za saradnike okupatora, i sličan broj stanovnika opštine Leskovac koji su bili zarobljeni pripadnici JVuO. Streljanje u Pirotu, nakon masovnih streljanja u Beogradu krajem 1944, predstavlja najkarakterističniji primer revolucionarnog terora u Srbiji u jesen 1944.

Na ovom mestu vredni istaći da su tokom 1944. zabeležena streljanja zarobljenih partizana od strane pripadnika Vlasinskog korpusa JVuO. Pripadnici te formacije su 20. marta 1944. zarobili 31 partizana, pripadnika 22. srpske divizije („većinom Italijane”). „Zarobljene Italijane i partizane četnici su odmah postreljali i o tome samohvalisavo javili Draži Mihailoviću.”⁹³⁸ Zločin se dogodio u selu Dadinca, nedaleko od Vlasotinca. Prema drugom izvoru, za zločin je odgovoran komandant lokalne SGS Milisav Bogdanović, a streljanje su izvršili četnici, ubivši „sedam zarobljenih ranjenih partizana i 18 Italijana”.⁹³⁹

Pripadnici SDS i Nemci su krajem 1942. i početkom 1943. u Vlasotincu i susednom selu Orašju uhapsili veći broj muškaraca. Prema podacima iz literature reč je o 72 lica.⁹⁴⁰ Taj broj nije potvrđen u građi ZK. Prema podacima ZK iz 1945, hapšenja u Vlasotincu sproveda je SDS 9. januara 1943. Nemci su krajem decembra 1942. u Orašju izvršili hapšenje 20 meštana. Može se pretpostaviti da je hapšenje u Orašju izvedeno uz pomoć

938 Живојин Николић Брна, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцију 1941-1945*, Београд, 1979, стр. 480-481; Живојин Николић Брна, *22. српска дивизија*, Београд, 1972, стр. 110.

939 Н.Н., „Страховит злочин дражиноваца у селу Дадинцима код Власотинца”, *Борба*, X, 31, Београд, 4.2.1945, стр. 7.

940 Хранислав Ракић, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941-1944*, Лесковац, 1986, стр. 107.

kvislinških vlasti. Hapšenja u Orašju i Vlasotincu sprovedena su jer su partizani 13. decembra ubili Dragoljuba Đorđevića koji je bio agent okupatora, legalizovani četnik i saradnik SDS. Uhapšenici su predati Nemcima u Leskovcu. Nemački vojnici su 18. januara u Orašju izvršili streljanje petorice uhapšenika iz Vlasotinca i isto toliko uhapšenika iz Orašja. Istog dana u Balčaku kod Prokuplja streljana su dvojica uhapšenih Vlasotinčana i jedan stanovnik Konopnice, sela pokraj Vlasotinca.⁹⁴¹

Pripadnici JVuO i SDS su tokom Drugog svetskog rata van borbe likvidirali mali broj civila sa područja opštine Vlasotince, u odnosu na neke druge opštine. Prema poimeničnim podacima četnici su ubili 16, a pripadnici SDS dva lica. Međutim, ukupan broj žrtava fašističkog terora sa područja opštine vrlo je velik i iznosi 287 ubijenih civila. Ogromnu većinu ubili su pripadnici oružanih snaga nemačkog (85) i bugarskog okupatora (149). Ostatak ubijenih civila stradao je od „neprijateljske mine”. Pripadnici nemačkog okupatora tokom septembra i početkom oktobra 1944, van borbe, ubili su najmanje 40 civila u vlasotinačkom kraju.⁹⁴² Možemo pretpostaviti da poslednja činjenica nije bila nebitna u pogledu nemilosrdnog odnosa prema zarobljenim pripadnicima SDS i JVuO nakon oslobođenja vlasotinačkog kraja, budući da su ta lica percipirana kao pripadnici formacija koje su vojno saradivale sa okupatorom prilikom završnih borbi za oslobođenje Vlasotinca i okoline, što je istorijska činjenica.

Poznat je i broj palih pripadnika NOVJ/JA sa područja opštine Vlasotince: 312. Od ovog broja, 31 partizan poginuo je u borbi protiv četnika, četiri u borbi protiv SDS, a 12 u borbi protiv balista. Ostali poginuli partizani najvećim delom su izgubili život u borbama protiv nemačkog okupatora. Najveći broj poginulih partizana sa ovog područja poginuo je od septembra 1944. do kraja rata: 169. Od ovog broja, najmanje 31 partizan poginuo je prilikom borbi koje su se odvijale tokom septembra i prvih dana oktobra 1944, odnosno tokom borbi za oslobođenje vlasotinačkog kraja. Ovaj broj je verovatno nešto veći budući da su podaci opštinskog

941 AS, ZK, k. 165, zl. br. 17228.

942 Јосиф Стефановић, *Жртве фашизма Бојника, Брестовца, Власотинца, Вучја, Грделице, Лебана, Лесковца, Медвеђе и Црне Траве 1941-1945*, Лесковац, 1969, стр. 65-92; Петар Станковић Љуба, *Власотинце и околна у ратовима и револуцији 1903-1945*, Власотинце, 1979, стр. 187-196.

SUBNOR-a nepotpuni kada je reč o vremenu pogibije određenog broja boraca.⁹⁴³

Sem navedenih 17 pripadnika SDS i 45 pripadnika JVuO, u registru za opštinu Vlasotince navedeno je 13 lica za koja se u izvornom materijalu tvrdi da su bili saradnici okupatora – koja su takođe streljana u Pirotu oktobra 1944. Isto tako, u registru je evidentirano još 10 civila, za koja se ne navodi da su bili saradnici okupatora (iako to nije isključeno, makar u pojedinim slučajevima), a koja su streljana u Pirotu. Dakle, u registru za opštinu Vlasotince navedeno je 77 lica za koja se tvrdi da su streljana u Pirotu oktobra 1944.

Analiza formacijske i političke strukture stradalih stanovnika opštine Vlasotince u jesen 1944, jasno pokazuje da je ogromna većina stradalih pripadala snagama kvislinštva i kolaboracije. Od 97 evidentiranih 79 su bili stanovnici seoskih naselja. Od 18 evidentiranih stanovnika varoši Vlasotince, većina se može svrstati u kategoriju saradnika okupatora. Ladovica je seosko naselje sa najvećim brojem stradalih (19).

Ako broj stradalih u gradu Vlasotincu uporedimo sa brojem stradalih u gradu Aleksincu, dolazimo do zaključka da je u Vlasotincu stradalo manje stanovnika, iako su za oslobođenje Vlasotinca vođene ozbiljne borbe (za razliku od Aleksinca), u kojima su pripadnici SDS i JVuO pokazali odlučnost da istraju u borbi na strani okupatora.

Podunavlje

Prema sećanjima savremenika, u selu Vučak pokraj Smedereva 13. septembra 1944. partizanima se predala grupa pripadnika SDS. Predaja je bila rezultat odziva na amnestiju, što nam ukazuje da je pripadnicima SDS, poput pripadnika JVuO, ukoliko bi se predali, ostavljena mogućnost da pređu na stranu NOVJ ili da odu kućama nakon odlaganja oružja i obećanja da više neće pristupiti nekoj neprijateljskoj formaciji. „Dragoljubu Lukiću Pavlu, sekretaru Sreskog povereništva KPJ, predao se kapetan Stevan Đorđević sa oko 20 pripadnika SDS. Svi su imali engleske puške i

⁹⁴³ Петар Станковић Љуба, *н.д.*, стр. 173-185.

mitraljeze. U partizanima su ostali kapetan Đorđević i dva pratioca, a ostali su po svojoj želji otišli kućama.”⁹⁴⁴

Poznata su imena 26 pripadnika SDS sa teritorije opštine Smederevo koji su likvidirani nakon oslobođenja. Od tog broja 20 su streljani u Smederevu u drugoj polovini oktobra i tokom novembra 1944. (grad je oslobođen 15. oktobra 1944). Dvojica stražara su streljana u Požarevcu, a jedan u smederevskom selu Vučak, novembra 1944, jedan je streljan u Beogradu krajem 1945, a za dvojicu nije utvrđeno mesto i vreme stradanja. Šestorica pripadnika SDS evidentiranih u registru DKTG za opštinu Smederevo, zavedeni su na osnovu građe ZK, što sugerise da su terećeni za ratne zločine. Dvanaestorica evidentiranih bili su oficiri i podoficiri SDS. Među streljanim pripadnicima SDS sa područja Smedereva bio je i komandant lokalnog odreda SDS, Milan Đurić.⁹⁴⁵

Sredinom 1942. SDS je u dve stanice u Smederevskom okrugu (Smederevo i Kolari) brojala jednog oficira i 81 stražara.⁹⁴⁶ Ovaj broj je tokom 1943-1944. narastao možda i za nekoliko desetina, budući da su odeljenja SDS osnivana i u drugim većim selima smederevskog kraja. Pripadnici SDS sa područja Smedereva nisu postali deo SUK oktobra 1944. Sve ovo nas navodi na zaključak da je većina pripadnika SDS sa tog područja preživela događaje koje vezujemo za oslobođenje. Streljani su oni koji su imali manju ili veću krivicu za stradanje lokalnog stanovništva tokom okupacije.

Borci obnovljenog Požarevačkog NOP odreda, 16-17. septembra, u Ljubičevu i Živici, selima nedaleko od Požarevca, razoružali su tri grupe pripadnika SDS, ukupne jačine oko 20 stražara, nakon čega su ih pustili, pošto stražari nisu prihvatili ponudu da pređu u redove partizana.⁹⁴⁷ U registru DKTG za opštinu Požarevac navode se imena 17 pripadnika SDS. Svi evidentirani, sem jednog, streljani su novembra 1944. u Požarevcu. Prema kvislinškim izvorima, formacija SDS je krajem 1942. u Požarevač-

944 Радослав Пауновић, *Стазама слободе. Кроз смедеревски крај*, Смедерево, 1984, стр. 196. Nemanja Dević tvrdi da se u Vučaku partizanima predao komandir SDS u Smederevu, kapetan Stevan Đorđević – „sa oko 50 svojih vojnika”. (Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Београд, 2015, стр. 326).

945 Prema podacima DK iz 1945, Milan Đurić je avgusta 1943. lično ubio 62-godišnjeg Milana Pančića iz Drugovca. Žrtva je zaklana i potom ustreljena u glavu. (AJ, DK, 110, f. 531, s. 257-261).

946 *Зборник НОР-а*, 1/21, Београд, 1965, стр. 261.

947 Саша Марковић, *Стазама смелих. Монографија Народноослободилачког рата на подручју општине Пожаревац*, Пожаревац, 1979, стр. 465-468.

kom srezu brojala 245 stražara i 17 oficira, a u ostalim srezovima Braničevskog okruga dodatnih 415 stražara i 11 oficira.⁹⁴⁸ Poznato je da pripadnici SDS iz Požarevca nisu integrisani u okvir SUK, u prvoj polovini oktobra 1944.⁹⁴⁹ Navedeni podaci upućuju nas na zaključak da je većina pripadnika SDS sa područja Požarevca pošteđena nakon zarobljavanja. Streljani su verovatno oni stražari i oficiri koji su terećeni za represiju i zločine.

Mačva

U izveštaju Štaba 16. vojvođanske divizije (1. oktobar 1944), navodi se da se snagama 2. vojvođanske brigade 16. vojvođanske divizije, u blizini Šapca, „prijavilo nekoliko dobrovoljaca koji su pobjegli iz opsjednutog Šapca”, pri čemu se misli na pripadnike SDK. U dva naredna izveštaja Štaba 16. vojvođanske divizije (3. i 4. oktobar 1944) navodi se da je snagama 2. vojvođanske brigade do 3. oktobra iz Šapca prebeglo 25-30 dobrovoljaca, kao i da je jedinicama iste brigade 3. oktobra „prebeglo iz Šapca oko 10 dobrovoljaca sa oružjem”.⁹⁵⁰ Iz navedenog možemo zaključiti da je početkom oktobra 1944. oko 40 pripadnika 1. puka SDK prebeglo iz Šapca u redove partizana. Moguće je pretpostaviti da se među prebezima nalazio određen ili, možda, pretežan broj prisilno mobilisanih mladića.

Radioje Kovačević, oficir Majevičkog partizanskog odreda, ostavio je nejasno svedočenje o razoružavanju većeg broja pripadnika SGS u selima Crna Bara i drugom, neimenovanom, mestu u Mačvi. (SGS je bila kvislin-

948 *Зборник НОР-а*, I/21, Београд, 1965, стр. 338-339.

Prema nemačkim izvorima s kraja 1942, broj pripadnika SDS u „okrugu Požarevac” iznosio je 29 oficira i 729 stražara. (Бојан Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 303).

949 Миленко Соларић, „Наличје 'Босанске голготе'...” стр. 15-38.

Istoričar Nebojša Stambolija, pozivajući se na tvrdnje Milenka Solarića, konstatuje da se pripadnici SDS iz Požarevca nisu integrisali u okvir SUK i dodaje: „Neki manji delovi su se priključili lokalnim ravnogorskim odredima, a mnogi su stradali u masovnim streljanjima nakon oslobodenja Požarevca.” (Небојша Стамболија, „Оснивање и дејства Српског ударног корпуса 1944-1945.”, *Војно-историјски гласник*, 2/2014, Београд, 2014, стр. 72). Konstatacija u navedenom citatu ignoriše činjenicu da su poimenični podaci o streljanju pripadnicima SDS u Požarevcu, nakon oslobodenja grada, 13 puta manji od brojnog stanja SDS na području Požarevačkog sresa 1942, niti podrazumeva navedeni primer pošteđe 20 zarobljenih pripadnika SDS, septembra 1944.

950 *Зборник НОР-а*, I/13, Београд, 1957, стр. 45, 77, 94.

ška formacija podređena istom lancu komande kao i SDS, koja je u Mačvi imala zadatak da nadzire „granicu” na Drini i Savi i sprečava prebacivanje partizanskih grupa i jedinica iz Bosne i Srema). Razoružavanje je izvršio jedan bataljon Majevičkog partizanskog odreda, nakon predaje pripadnika SGS, posle prelaska sa leve obale Drine, 6. oktobra 1944. Prema tom svedočenju, u Crnoj Bari je razoružano 80, a u neimenovanom mestu 60 „nedićevaca”. Kovačevićovo svedočenje ostaje nejasno u pogledu sudbine razoružanih žandarma, sem što je napomenuo da je u Crnoj Bari „desetak zarobljenih nedićevaca pušteno”.⁹⁵¹ Dakle, ostaje nejasno da li su zarobljeni pripadnici SGS pušteni nakon zarobljavanja ili su jednim delom streljani, dok je ostatak zadržan u zarobljeništvu nakon čega je pušten na slobodu. U registru DKTG za opštinu Bogatić navedeni su podaci za četiri lica za koja se tvrdi da su bili pripadnici SDS. Na osnovu ovoga moguće je zaključiti da su pomenutim pripadnicima SGS pošteđeni životi nakon zarobljavanja.

U citiranom izveštaju Štaba 16. vojvođanske divizije navodi se da se početkom oktobra na području Mačvanske Mitrovice nalazilo 300-400 pripadnika SGS „koji su se povukli iz pograničnog sektora Drine i Bogatića”.⁹⁵² Ovaj podatak dodatno implicira da je većina pripadnika SGS sa područja Mačve preživela događaje nakon oslobođenja, bilo da su im pošteđeni životi nakon zarobljavanja, bilo da su se povukli preko Save, prema rasporedu koji im je odredio nemački okupator.

Poređenja radi, navodim podatak o streljanju 26 partizana, pripadnika 1. bataljona 4. vojvođanske brigade, zarobljenih od strane SGS kod mačvanskog sela Ravnje, 27. februara 1944, o čemu detaljno pišemo u odeljku posvećenom zločinima kvislinških snaga.

U svedočenjima savremenika sačuvani su podaci o prelasku većeg broja pripadnika Nacionalne službe za obnovu Srbije, ali i pojedinih mobilisanih pripadnika SDK, u redove NOVJ, uoči oslobođenja Šapca (grad je oslobođen 23. oktobra 1944), kao i o poštediti života pripadnicima SDS koji su se predali partizanima nakon oslobođenja Šapca (grad je oslobođen 23. oktobra 1944). Tako je na primer Miloš Majstorović, tada politički komesar Podrinjskog NOP odreda, svedočio da su pripadnici tog parti-

951 Radivoje Kovačević, *Sjeveroistočna Bosna 1944-1945*, Brčko, 2005, str. 180-181.

952 *Зборник НОР-а*, I/13, Београд, 1957, стр. 45.

zanskog odreda u selu Zminjak, pokraj Šapca, oktobra 1944, uoči oslobođenja grada, zarobili grupu od nekoliko desetina pripadnika SDS iz Loznice, koji su nakon kraćeg boravka u Tamnavi pokušali da se preko Mačve dokopaju Bosne. Zarobljeni žandarmi, pod komandom kapetana Ljubiše Savića, predali su se partizanima, nakon pregovora:

„Oko 20 [žandarma], za koje smo znali ko su i kakvi su, zadržali smo u odredu. Drugima smo dali objave da se jave OZN-i u Loznici. Ovi su svi poslani na front... O Ljubiši se dosta znalo i bilo dosta podataka o njegovom neprijateljskom radu, pa ga povedemo do Pocerskog Dobrića sa sobom, a odatle pošaljemo u Valjevo.”⁹⁵³

Prema partizanskim izvorima (1. septembar 1944), u Šapcu se krajem avgusta i početkom septembra nalazilo oko 90 pripadnika SDS, dok se na području od Šapca do Prova, na desnoj obali Save nalazilo oko 120 graničara SDS, odnosno pripadnika SGS.⁹⁵⁴ U registru DKTG za opštinu Šabac evidentirano je 14 pripadnika SDS, stradalih nakon 12. septembra 1944, dok je u registru za opštinu Vladimirci evidentirano četiri pripadnika ove formacije. Iako je najverovatnije reč o nepotpunim podacima, navedene brojke stradalih pripadnika ove formacije navodi nas na zaključak da je većina pripadnika SDS sa područja Šapca preživela događaje nakon oslobođenja Mačve, Pocerine i Šapca. Ovu pretpostavku potvrđuje tvrdnja majora SDS Milenka Solarića da pripadnici SDS sa područja Šapca nisu integrisani u okvir SUK, što znači da su najvećim delom ostali u matičnom području.⁹⁵⁵ Može se pretpostaviti da se jedan broj pripadnika SDS iz Šapca i Mačve povukao u Bosnu, zajedno sa četnicima, ili u Srem, zajedno sa ljotićevcima.

Posleratna vlast je u Šapcu likvidirala preko stotinu stanovnika Pocerskog (Šabac), Mačvanskog (Bogatić) i Posavotamnaskog sreza (Vladimirci). Među ubijenima najveći broj činili su stanovnici Šapca. Među njima se svakako nalazio određen broj osoba koje nisu imale odgovornost za stradanje drugih ljudi i koje su ubijene zbog bliskosti sa kvislinškim režimom pri čemu treba istaći da nisu zaslužile stradanje. Za određen broj stanovnika Šapca koji su ubijeni nakon oslobođenja postoje podaci da su učestvovali

953 Драгослав Пармаковић, „Ослобођење Шапца 1944.“, *Годишњак Међуопштинског историјског архива*, 19, Шабац, 1985, стр. 220-229.

954 *Зборник НОР-а*, I/8, Београд, 1956, стр. 356.

955 Миленко Соларић, „Наличје 'Босанске голготе'...“ стр. 20.

li u stradanju stanovnika Šapca i mačvanskih i pocerskih sela tako što su ih denuncirali okupatoru kao partizanske simpatizere. Primera radi, prota Paun Protić i student Milan Bečejić, Aleksandr Bižić, kamenorezac Sreten Bujuklić, svi članovi JNP Zbor, prema tvrdnjama savremenika bili su učesnici u identifikovanju i potkazivanju partizanskih pristalica, pri čemu je Protić bio član komisije koja je u šabačkom logoru imala zadatak da učestvuje u selekciji logoraša i da sugerise ko je „nacionalno ispravan”, a ko ne zaslužuje milost.⁹⁵⁶ Prema istim svedočenjima u ovim potkazivanjima učestvovao je i šabački apotekar Pavle Kurtović. Pavle Kurtović je rehabilitovan 7. decembra 2006. odlukom Okružnog suda u Šapcu. U rešenju o rehabilitaciji insistira se na činjenici da je Kurtović lišen života „iz ideoloških i političkih razloga” bez suđenja, pri čemu se relativizuju podaci o nekim njegovim postupcima tokom rata.⁹⁵⁷

U izvorima zborniške provenijencije, Paun Protić i Milan Bečejić, navedeni su među 27 lica od poverenja koja se preporučuju za saradnju sa organizacijom Srpski Gestapo. Među ovih 27 imena nalaze se i imena (bez navedenih kvalifikacija) Milana Kunića, Miodraga Vuletića i Dušana Lon-

956 AJ, DK, 110, f. 386, s. 550, Izjave Dimitrija Dordevića, Mihajla Dojčinovića, Nikole Stefanovića, Stevana Jovičića i Ljubomira Petrovića iz Šapca, Šabac, 6.2.1945; Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad, 1967, str. 88-89.

Dimitrije Dordević je bio direktor gimnazije u penziji, Mihajlo Dojčinović učitelj, Nikola Stefanović magistar farmacije, Stevan Jovičić činovnik gradskog poglavarstva, Ljubomir Petrović advokat.

957 Jovica Trkulja, „Rehabilitacija Pavla Kurtovića”, *Hereticus*, 1-2/2011, Beograd, 2011, str. 276-280; Gojko Lazarev, *Мирољуб Мијушковић, н.д.*, стр. 38-42.

U rešenju o rehabilitaciji relativizuju se podaci koji su optužujući po Kurtovića. U Saopštenju Područnog veća vojnog suda Korpusa vojne oblasti za zapadnu Srbiju od 24. decembra 1944. ističe se da je Pavle Kurtović lišen života „zato jer je 1941. pod svojim punim potpisom podneo prijavu protiv osam građana Šapca Gestapou, nazivajući ih komunistima. Svi ti građani su potom uhapšeni i proganjeni od Gestapoa. Posle toga još nekoliko puta je odlazio u Gestapo i optuživao okupatoru simpatizere i saradnike N.O. borbe. Ovo je utvrđeno priznanjem optuženoga.” (*Глас Подриња*, I, 5, Шабач, 26.12.1944, стр. 2).

Sudija Okružnog suda u Šapcu, Gojko Lazarev, doneo je nekoliko skandaloznih sudskih presuda koje su rehabilitovale očigledne saradnike okupatora. Rehabilitacija Dragoljuba Dragutinovića (26. februar 2008), zamenika starešine JNP Zbor za Šabački okrug i okružnog prosvetara te organizacije, svakako je najneprihvatljivija. Dragutinović je bio član komisije koja je u šabačkom logoru kategorisala zatočenike, optužujući pristalice partizana. Umro je 1946. u Italiji kao emigrant. O odgovornosti Dragoljuba Dragutinovića, videti: Stanoje Filipović, *n.d.*, str. 89; Обрад Новић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према своме народу”, (3), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1851, Шабач, 14.10.1982, стр. 15.

ginovića koji su takođe ubijeni nakon oslobođenja.⁹⁵⁸ Aktivni članovi JNP Zbor bili su i apotekar Vlada Samurović i učitelj Uglješa Međoški, koji se takođe navode u registru kao lica ubijena nakon oslobođenja.⁹⁵⁹ Sinovi Pauna Protića bili su oficiri SDK. Jovan Protić, potporučnik SDK poginuo je pre 29. septembra 1944. nedaleko od Šapca, dok je Radoslav Protić, poručnik SDK uspeo da emigrira u Nemačku. U jednom dokumentu zbornice provenijencije od 17. novembra 1943, pominje se da sveštenik Protić „nije obukao uniformu usled bolesti”.⁹⁶⁰

Za Aleksandra Bižića, advokatskog pisara, člana JNP Zbor, streljanog nakon oslobođenja, postoje podaci zbornice provenijencije koji kazuju da je 1941. u vreme nemačke ofanzive na slobodnu teritoriju vršio zadatke obaveštajne i vojne prirode po instrukcijama okupatora.⁹⁶¹ Sem toga, Bižić je kao kapetan II klase bio zapovednik šabačke čete pri 9. SDO stacioniranom u Šapcu, učestvujući u borbama na strani okupatora.⁹⁶²

Ćuprija

Prema sećanjima učesnika i savremenika, u Ćupriji 16. oktobra 1944, tri dana nakon što je Crvena armija oslobodila grad, grupa aktivista NOP-a je razoružala gradsku posadu SDS. Aktivisti NOP-a su od žandarmerijskog kapetana „uzeli spisak žandarma i razoružali ih. Neki su nam i sami prišli. Nismo ih hapsili, već pustili”. Prethodnog dana, tokom interregnuma, jedan žandarm je ubio jednog građanina.⁹⁶³ U registru stradalih za opštinu

958 Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према својем народу”, (4), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1852, Шабац, 21.10.1982, стр. 20.

959 Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према својем народу”, (3), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1851, Шабац, 14.10.1982, стр. 15.

960 Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према својем народу”, (6), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1854, Шабац, 4.11.1982, стр. 16; Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према својем народу”, (8), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1856, Шабац, 18.11.1982, стр. 14.

961 Stanoje Filipović, *n.d.*, str. 83; Драгослав Пармаковић, *н.д.*, стр. 547, 615.

962 Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према својем народу”, (6), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1854, Шабац, 4.11.1982, стр. 16.

963 Димитрије Ђулић, Милорад Милачић, *На Морави Туприја. Хроника Туприје*, Туприја, 1977, стр. 364.

Ćuprija DKTG, evidentirana su imena četiri pripadnika SDS, pri čemu se ni za jednog ne navodi da je stradao u Ćupriji, što ukazuje na pretpostavku da su pripadnici gradske posade SDS, koji su zarobljeni nakon oslobođenja – preživeli rat. Prema podacima kvislinške provenijencije koji nisu datirani, na području Ravaničkog sreza, u tri žandarmerijske stanice, nalazilo se 107 pripadnika SDS od čega je u Ćupriji bilo stacionirano 87.⁹⁶⁴

Očigledno da je ovakav odnos prema zarobljenim pripadnicima SDS rezultat činjenice da su pripadnici ove formacije tokom rata na području Ravaničkog sreza (današnja opština Ćuprija), počinili samo dva ubistva. Pripadnici SDS nisu vršili torturu nad lokalnim stanovništvom (nisu zabeleženi primeri mučenja i batinanja). Ovakva praksa kvislinške žandarmerije u Ćupriji i okolini, razlikuje se od postupaka pripadnika ove formacije u nekim drugim delovima Srbije, u kojima je zabeleženo znatnije stradanje pripadnika SDS nakon oslobođenja (Jablanički okrug, Beograd i okolina, itd.). Jedini primeri represije pripadnika SDS nad lokalnim stanovništvom odnose se na hapšenje 47 lica i odvođenje na prinudni rad 54 lica (podaci o broju uhapšenika i broju lica odvedenih na prinudni rad, verovatno se preklapaju).⁹⁶⁵

Odnos prema pripadnicima SDS nakon oslobođenja Beograda

U registru DKTG za grad Beograd evidentirana 123 pripadnika SDS i 43 „žandarma” streljana nakon oslobođenja Beograda, što nije konačan broj ubijenih pripadnika te formacije u jesen 1944.

Pripadnici kvislinških oružanih formacija koji nisu uspeli da se evakušu iz Beograda, stavljeni su pod komandu nemačkog „komandanta proširenog odbrambenog rejona Beograda”, početkom oktobra 1944.⁹⁶⁶ Shodno tome, oružane snage kvislinške vlade, koje su u delovima zadržane u Beogradu, uključene su u nemačku odbranu grada o čemu svedoče

⁹⁶⁴ AS, ZK, k. F-17, d. 135, Brojno stanje ljudstva po oružanim odredima i žandarmerijskim stanicama u Moravskom okrugu.

⁹⁶⁵ AJ, DK, 110, f. 60, s. 532-534.

⁹⁶⁶ *Zbornik NOR-a, XII/4*, Beograd, 1979, str. 623.

dokumentacija pojedinih jedinica NOVJ koje su učestvovalе u borbama za oslobođenje Beograda i publikovana sećanja partizanskih boraca.⁹⁶⁷ Prema operacijskim izveštajima jedinica NOVJ koje su učestvovalе u oslobođenju Beograda, 14-20. oktobra 1944, zarobljeno je 533 pripadnika SDS.⁹⁶⁸ Ovaj broj značajno je veći od broja pripadnika SDS evidentiranih u registru DKTG za grad Beograd. Iz toga se može zaključiti da znatan broj pripadnika SDS nije streljan nakon zarobljavanja ili da komisija ima umnogome nepotpune podatke o broju streljanih žandarma. Među 166 evidentiranih pripadnika SDS u registru DKTG za grad Beograd, 24 su navedena na osnovu građe ZK, što znači da su terećeni za ratne zločine. Budući da je realan broj stradalih pripadnika SDS u Beogradu nakon oslobođenja vrlo izvesno veći od 166, buduće dopune registra stradalih za Beograd, uvećaćе procenat stradalih koji su pripadali vojno-policijskim formacijama, koji trenutno iznosi 46,5% ukupno stradalih.

Prema dostupnim podacima, broj pripadnika SDS u Beogradu, 1. jula 1943, iznosio je 56 oficira i 1.545 podoficira i stražara.⁹⁶⁹ Ovi podaci dodatno navode na zaključak da znatna većina pripadnika SDS iz Beograda nije streljana nakon oslobođenja.

Prema informaciji OZN-e za Beograd, obznanjenoj 26. novembra 1944, na osnovu odluke AVNOJ-a o amnestiji, Odeljenje zaštite naroda za Beograd, do ovog datuma, „pustilo je na slobodu 1.153 lica”.⁹⁷⁰ Ovaj podatak možda potvrđuje pretpostavku o puštanju na slobodu jednog dela zarobljenih pripadnika SDS.

Štab 1. proleterskog korpusa, ujedno Štab 1. armijske grupe NOVJ, odnosno komandni štab kome su bile podređene sve partizanske jedinice u Beogradskoj operaciji, naredio je 17. oktobra 1944. potčinjenim štabovima: „Najstrožije zabranjujemo streljanje zarobljenih Nemaca. Sve upućivati u zarobljenički logor na Banjici. Za prekršaje ovog naređenja preduzeće se najoštrije mere prema onima koji streljaju, kao i njihovim starešina-

967 Opširnije o ulozi snaga SDS u odbrani nemačkih pozicija u Beogradu i zarobljavanju pripadnika ove formacije prilikom borbi za oslobođenje grada: Milan Radanović, *Oslobođenje: Beograd, oktobar 1944*, Beograd, 2014, str. 376-398.

968 *Isto*, str. 391-392.

969 Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд, 2014, стр. 321.

970 „Амнестија четника Драже Михаиловића, хрватских и словеначких домобранаца”, *Глас Јединственог Народно-ослободилачког фронта Србије*, III, 9, Београд, 26.11.1944, стр. 2.

ma.”⁹⁷¹ Sačuvano je i naređenje Štaba 1. proleterske brigade (18. oktobar 1944) u kom se štabovima bataljona i komandama jedinica prenosi pret-hodno naređenje, pri čemu se podrazumeva zabrana streljanja svih nepri-jateljskih vojnika, zarobljenih u Beogradu, a ne samo pripadnika nemačke oružane sile. „Od Štaba divizije dobili smo naređenje da ne smemo streljati nijednog zarobljenog vojnika, već ih sprovoditi u zarobljenički logor na Banjici.”⁹⁷²

Drago Šobot, komandant 3. bataljona 4. krajiške brigade, naveo je primer dobrovoljnog stupanja grupe pripadnika SDS u redove NOVJ, pri-likom borbi za oslobođenje Beograda (u kojima su pripadnici SDS bili pod komandom okupatora, učestvujući u odbrani nemačke unutrašnje linije odbrane grada), verovatno 15-16. oktobra:

„U sadašnjoj Ulici Dimitrija Tucovića, nalazio se naš 3. bataljon. U štab upade jednog jutra mlad čovek, obučen u novu uniformu Nedićeve Srpske državne straže. Čovek stade mirno i obrati se ovim rečima: 'Druže komandante, doveo sam četvu.' Mi se mislimo kakvu li je ovaj četvu doveo i gledamo, a on kaže: 'Mogu li s četom da stupim u sastav vaše brigade?' Zvao se Žika. On u stvari nije došao samo sa svojom četom, već je doveo i 60 zarobljenih Nemaca i doneo veliku količinu oružja. Pošli smo za njim da vidimo tu njegovu četvu. Kad tamo, pred nama sve sami podoficiri, postrojeni, odlično naoružani. Mi smo ih primili i rasporedili po jedinica-ma, a Žika je postao jedan od komandira čete.”⁹⁷³

Pozivajući se na svedočenje Beograđanina Aleksandra Ermolaeva, iz 2005, Srđan Cvetković u njegovom magistarskom radu navodi sledeće: „Nekadašnji oficir OZN-e A. Garotić svedoči da su u ulazu u Kalemegdan (kod spomenika Mokranjcu) zakopani leševi oko 30 saobraćajnih policajaca iz policijske stanice kod stepenica (ispod Francuske ambasade) koji su tu streljani po oslobođenju Beograda.”⁹⁷⁴ Garotić je navodno o svemu tome svedočio Ermolaevu. Dakle, reč je o tzv. svedočenju iz druge ruke, pri čemu nam ostaje da verujemo autoru, njegovom izvoru i izvoru njegovog izvora, pri čemu ne znamo da li je imenovani oficir OZN-e bio očevidac

⁹⁷¹ VA, NOVJ, k. 712B, f. 12, d. 33.

⁹⁷² VA, NOVJ, k. 713A, f. 1/1, d. 29.

⁹⁷³ Петар Стојановић, „Сећања бораца, илегалца и грађана на октобарске дане 1944. (18) Седам дана борби на београдским улицама”, *Борба*, XXIX, 293, Београд, 24.10.1964, стр. 13.

⁹⁷⁴ Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 176.

ovog događaja ili je samo načuo da se ovaj događaj dogodio. Navedeni primer više puta je reprodukovan u medijima od strane Cvetkovića i u međuvremenu je postao jedan od paradigmatičnih primera *zločina oslobodilaca* u Beogradu (čak se od strane jedne antikomunističke grupe pojavila inicijativa da spomenik „žrtvama komunističkog terora u Beogradu” bude postavljen na ulazu u Kalemegdan, očigledno aludirajući na mesto likvidacije pripadnika SDS). Pri svemu tome pokušalo se ukazati na skandaloznost činjenice da leševi „ubijenih bez suđenja” leže tik pored „najprometnijeg šetališta u Beogradu”, što samo naglašava neprihvatljivost višedecenijskog prikriivanja „komunističkih zločina”.

U dokumentaciji DK u Arhivu Jugoslavije sačuvan je dokument koji možda baca drugačije svetlo na navedeni događaj. Reč je o svedočenju Beograđanina Živojina Dimitrijevića (24. april 1945), koji je, svedočeci o zločinima nemačke vojske u Beogradu 18. oktobra 1944, izjavio: „Na ulazu u Kalimegdan iz Knez Mihajlove ulice sam isto tako video leševe poginulih Beograđana. Tu je bilo pobijeno 18 ljudi. Od ovih 15 njih bilo je u uniformi SDS, dok su trojica bili civili.” Dimitrijević je pomenuo da je istog dana video i druge leševe građana na pločniku ulica koje gravitiraju ka Kalemegdanu, pri čemu je takođe reč o žrtvama terora okupatora.⁹⁷⁵ Budući da se u ovom svedočenju pominje ista lokacija streljanja, kao i to da se pominju stradali pripadnici policije, odnosno SDS, postoji prilična verovatnoća da su pripadnici saobraćajne policije (koji su takođe bili deo SDS) streljani na Kalemegdanu navodno od strane partizana, zapravo ubijeni policajci o kojima je svedočio Živojin Dimitrijević.

Naređenjem Štaba 1. armijske grupe NOVJ (16. oktobar 1944), štabovima svih partizanskih jedinica sugerisano je sledeće: „Likvidaciju svih ratnih zločinaca vršiti van grada i pravilno zakopavati u jame.”⁹⁷⁶ Upitno je šta je podrazumevano pod terminom „ratni zločinci” (moguće je pretpostaviti da se ovaj termin odnosio na sve ili deo saradnika okupatora), ali je indikativno da je u naređenju naznačeno da se streljanja ovih lica imaju vršiti „van grada”, što nije nevažno u sagledavanju navodnog streljanja pripadnika SDS na Kalemegdanu nakon oslobođenja.

⁹⁷⁵ AJ, DK, 101, f. 381, s. 322, Zapisnik o saslušanju svedoka Živojina Dimitrijevića, krojača iz Beograda izvršen na dan 24. aprila 1945. godine u II rejonskom povereništvu Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu.

⁹⁷⁶ VA, NOVJ, k. 712B, f. 12, d. 33.

Srđan Cvetković se nekritički odnosio i prema drugim izvorima koji govore o stradanju pripadnika kvislinških vojno-policijskih snaga i administracije u Beogradu:

„Navodimo samo neka svedočenja iz kojih se može naslutiti istina. Sećanja akademika Dejana Medakovića ukazuju na način likvidacije dobrog dela Nedićeve administracije. Iako je deo nedićevaca prešao na stranu partizana formiravši pred oslobođenje antifašistički komitet i stupivši u kontakt sa prvom armijom, ili se pak dobrovoljno predao smatrajući da se držao časno u ratu, to ih nije spasilo surove kazne. Najpre su zvanično (preko radija i štampe) pozvani svi neokaljani čuvari reda i mira da se vrate na posao. Verujući u dobre namere novih vlasti javilo se *više stotina* žandarima (mahom 'ličke sirotinje'), pisara, daktilografa i drugih. Međutim, svi su sabrani, bez selekcije, u veliku kasarnu Garde na Dedinju, poskidani (ostali samo u donjem vešu) i streljani. Po njegovim rečima, samo petorica su uspela da pobegnu, 'dvojica begunaca su dolazila kod mene u Muzej kneza Pavla, gde sam od 1. marta 1942. radio kao kustos, da mi pričaju o streljanjima'. Streljanja su vršena bez suđenja i osude, a spiskovi su na brzinu pravljeni među onima koji su pali u ovu klopku”, zaključuje Cvetković.⁹⁷⁷

U ovom konfuoznom tumačenju odnosa prema pripadnicima poražene strane u ratu, autor se poziva na neproveren izvor *iz druge ruke*, iz koga je nejasno da li se radi o pripadnicima kvislinške administracije ili je reč o pripadnicima kvislinških vojno-policijskih organa. Indikativno je da Cvetković izbegava da pomene da su „nedićevci”, odnosno pripadnici kvislinških vojno-policijskih snaga, aktivno učestvovali u nemačkoj odbrani Beograda. Svakako da je jedan deo „nedićevaca” pokušao da izbegne ove borbe, ali dokumentarni izvori i sećanja savremenika govore da su i oni zarobljavani uniformisani i naoružani, dok pojedini izvori govore o neposrednom vojnom angažmanu „nedićevaca” u borbama za Beograd – na strani okupatora. Svakako da partizani nisu bili naročito impresionirani kada su doznali da su famozni „čuvari javnog reda i mira”, odnosno pripadnici formacije koja je najaktivnije sarađivala sa fašističkim okupatorom i predstavljala oružanu silu jedne fašističke paradržavne tvorevine, formirali nekakav „antifašistički odbor”.

⁹⁷⁷ Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 175-176.

Nema sumnje da je dobar deo zarobljenih žandarma i policijskih činovnika Uprave grada Beograda, odnosno policije (tzv. „čuvari reda i mira, pisari, daktilografi“) streljan nakon oslobođenja, ali iz ovakvog jednog tumačenja proističe da su streljani svi oni koji su pali šaka pobedničkoj strani, što nije tačno.⁹⁷⁸

Na osnovu tvrdnji generala Jefe Šašića, načelnika III odeljenja OZN-e, nakon oslobađanja gradova u Srbiji, pravljena je razlika između pripadnika SDS koji su kao deo vojne formacije kvislinškog režima učestvovali u borbama na strani okupatora ili su vršili represiju nad pripadnicima i simpatizerima NOP-a, i manjeg dela SDS koji se primarno bavio uobičajenim poslovima organa bezbednosti, iako su i ovi drugi učestvovali u stvaranju ambijenta koji je omogućavao okupatoru da sprovodi svoju volju. „Drugo pitanje je bilo delikatno – Srpska državna straža. Ona je imala karakter profesionalne vojske, nešto između vojske i žandarmerije. Kako se postaviti prema njima, u kojoj meri su pripadnici te neprijateljske formacije bili tipična fašistička politička vojska, a s druge strane, koliko su kao organi bezbednosti vršili neke poslove koje normalno treba svaka organizovana zajednica da svršava.“ Prema Šašićevim tvrdnjama, Blagoje Nešković je pre ulaska partizana u Beograd, upozorio oficire OZN-a za Srbiju da u žandarmerijskoj stanici u Ulici Hadži-Milentija (VIII kvart), „postoje žandarmi koji su bili naši prijatelji“, odnosno saradnici NOP-a.⁹⁷⁹ Prema sećanju oficira NOVJ i beogradskog ilegalca Miloša Vučkovića, starešina policijskog kvarta na Čukarici, Nikolić, i starešina policijskog kvarta na

978 Prema podacima iz „Upisnika Višeg vojnog suda u Beogradu za 1945.“, pred ovim vojno-sudskim organom 1945. suđeno je četrnaestorici pripadnika SDS, od kojih su osmorica osuđena na smrt, a šestorica na vremenske kazne, kao i dvadesetorici „policijskih agenata“, od kojih je polovina osuđena na smrt. Osuđenici na smrt su kažnjeni najtežom kaznom jer su skrivili smrt drugih ljudi. (Драган Ћрмановић, „Уписник Вишег војног суда у Београду за 1945. годину“, *Токови историје*, 2/2010, Београд, 2010, стр. 195-262). Pojedini izvori (prijava oštećenika upućivane rejonskim podkomisijama DK u Beogradu, iz 1945) sugerišu da je određen broj pripadnika SDS, koji su u okviru žandarmerije hapsili Rome u Beogradu i okolnim selima i isporučivali ih Nemcima, mirno živeo u Beogradu, mesecima nakon oslobođenja. (AJ, DK, 110, f. 380, s. 338; AJ, DK, 110, f. 379, s. 529-530; AJ, DK, 110, f. 379, s. 119-124; AJ, DK, 110, f. 273, s. 558; AJ, DK, 110, f. 273, s. 985). Ovo se odnosi i na pojedine građane koji su kao doušnici kvislinških i okupacionih policijskih struktura denuncirali Rome koji su hapšeni u Beogradu (Milovan Pisari, *n.d.*, str. 128-131). Primera radi, komandir žandarmerijske stanice XVI kvarta Aleksandar Antić koji je bio odgovoran za hapšenje najmanje 22 romska muškarca u Žarkovu 28. oktobra 1941, streljana narednih dana – živeo je u Beogradu 9. februara 1945. (AS, ZK, k. 140, zl. br. 14865).

979 Коста Николић, *Мач револуције. ОЗН-а у Југославији 1944-1946*, Београд, 2014, стр. 63, 68.

Crvenom krstu, Mitić, uoči oslobođenja saradivali su sa ilegalnim pokretom otpora u Beogradu. Prema Vučkovićevim tvrdnjama, Mitića su uoči oslobođenja ubili pripadnici beogradske ravnogorske organizacije „jer je već bio obeležen kao 'crven'”.⁹⁸⁰

Grupa pripadnika SDS koja je uoči oslobođenja čuvala postrojenja vodovoda na Belim vodama, pokraj Žarkova, „pošteđeni su zbog saradnje prilikom spasavanja vodovoda”, odnosno zbog saradnje sa ilegalnim pokretom.⁹⁸¹

Buda Ninković, komesar 3. bataljona 6. srpske brigade 21. srpske divizije, uoči oslobođenja Beograda, očigledno, prekomandovan u OZN-u, neposredno pred oslobođenje dobio je zaduženje da „preuzme vlast i organizuje hvatanje narodnih neprijatelja koji nisu uspeali da pobegnu s Nemcima” u IX kvartu:

„Preuzimajući poslovanje u IX kvartu, uputio sam pismeni poziv bivšim službenicima da se jave, što su gotovo svi i učinili. Tako su se pored ostalih javili jedan muškarac i žena, koji su inače bili u vezi s Gestapoom, a ostali su u Beogradu s zadatkom da se prijave vlastima kako ne bi bili sumnjivi, ali da se pritaje i 'čekaju momenat'. Svi su, sem ovo dvoje, bili pušteni kući. Među žandarmima je bio i neki Kilibarda, koji je u svoje vreme održavao vezu s partizanima iz Toplice. U kvart su počeli dolaziti građani i bez poziva, da bi nam rekli ko ih je sve proganjao za vreme okupacije. To nam je pomoglo da izvršimo čišćenje Opšte državne bolnice od neprijateljskih elemenata, koju je trebalo pripremiti za naše i ruske ranjenike.” Prema rečima Ninkovića, u sedištu IX kvarta, prilikom zauzimanja zgrade, zarobljeno je „nekoliko žandarma i petnaestak Nemaca”. Žandarmi nisu pružali otpor, a nemački vojnici su bili zatečeni i nisu stigli da upotrebe oružje.⁹⁸²

980 Михаило Марић, „Тajни сигнали из Београда. (53) Задаци илегалца”, *Борба*, LII, 305, Београд, 6.11.1974, стр. 13.

981 Чукарица: раднички покрет у НОБ, (ур. Милан Борковић), Београд, 1972, стр. 535-536.

982 Buda Ninković, „Goreo je kao buktinja”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964, str. 393-394.

Prema podacima koje iznosi Srđan Cvetković 17 vojnih lica „koja su rat provela u Prvom unutrašnjem odeljenju Vojne bolnice”, navodno kao nemački zarobljenici, „po oslobođenju 22. oktobra 1944, pod izgovorom da nisu predali uniformu privedeni su u IX kvart na ispitivanje, odakle su posle tri dana odvedeni u nepoznatom pravcu”. Međutim, autor navodi samo dva imena nestalih. Ipak, Ninkovićeva tvrdnja i Cvetkovićevi podaci potvrđuju da je reč o primeru represije nad određenim brojem lica. (Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 177).

U poslednjih desetak godina u domaćoj javnosti ponavljana je neproverena priča o tome kako su „komunisti streljali 72 pilota Vojske Kraljevine Jugoslavije” (VKJ), u blizini Pančeva, krajem 1944.⁹⁸³ Ova tvrdnja bazirana je na navodima posleratnog emigranta Miloša K. Aćina iznesenim u publikaciji *Spomenica palih Srba vazduhoplovaca 1941-1945*. (Vašington, 1975). Domaća revizionistička historiografija je nekritički prihvatila ove navode:

„Prema pisanju bivšeg oficira kraljevske vojske [Miloša] K. Aćina, krajem 1944. oficiri kraljevskog vazduhoplovstva pozvani su da se jave na dužnost u Komandu vazduhoplovstva u Zemunu. Veliki broj pilota je prebačen odatle na pomoćni aerodrom Lisičiji jarak gde su saslušavani i streljani u blizini sela Jabuke kod Pančeva.”⁹⁸⁴

U međuvremenu pojavile su se tvrdnje Dušana Mandarića o streljanju njegovog oca Ise Mandarića. Isa Mandarić je na neobjašnjiv način uspeo da boravi četiri ratne godine u Zemunu, iako je kao oficir VKJ rizikovao da bude sproveden u nemački zarobljenički ili u ustaški koncentracioni logor. Nepoznato je da li je Isa Mandarić bio angažovan u vazduhoplovstvu NDH i da li je imao kontakt sa Štabom za vezu nemačkog Ministarstva vazduhoplovstva u Zemunu. Po svemu sudeći, Isa Mandarić je ubijen krajem 1944. na širem području Pančeva. Postoje indicije da je u sličnim okolnostima i na istom mestu stradao jedan pilot VKJ, rodnom iz Mostara, za koga se može pretpostaviti da se nakon kapitulacije VKJ stavio u službu NDH u Zemunu. Međutim, to je mnogo manje od navodno 72 streljana pilota VKJ na Stratištu pokraj Pančeva. Kao da se podrazumeva da je većina „streljanih 72 pilota” poticala iz Beograda, budući da se čitav navodni događaj odigrao nakon oslobođenja glavnog grada (pri čemu oni koji kolportiraju ovu neproverenu priču ne iznose objašnjenje kako je moguće da tako velik broj oficira VKJ izbegne nemačko zarobljeništvo). Srdan Cvetković o ovom događaju govori u okviru kazivanja o „divljim čišćenjima” u Beogradu. Dušan Mandarić je javnosti saopštio sledeće: „Bio je 25. oktobar kada smo ga majka, brat i ja ispratili za Pančevo, ne znajući da odlazi u smrt. Nedelju dana kasnije saznali smo da su otac i još 71 pilot u noći

983 Pogledati istoimeni članak iz 2012. kao notorni primer ove mistifikacije: <http://avijacija.com/?p=303>

984 Srdan Cvetković, *n.d.*, str. 176.

29-30. novembra sa rukama vezanim žicom odvedeni na Stratište kod sela Jabuka, spuštteni do Tamiša i tu streljani. Dakle, 72 pilota, sve bolji do boljeg, streljani su bez ikakvog razloga, samo zato što su u jednom periodu služili kralju i otadžbini', seća se Dušan Mandarić koji je tada imao osam, a njegov brat deset godina." Iako Mandarić navodi da su streljani piloti bili „sve bolji do boljeg”, on ne pominje podatke o njihovom identitetu.

U operacijskom dnevniku 1. proleterske divizije navodi se da je 13. proleterska brigada 22. oktobra 1944, na dan oslobođenja Zemuna u ovom gradu zarobila „160 domobrana, 41 finansa i 16 avijatičara”.⁹⁸⁵ Pomenuti avijatičari (dakle, ne samo piloti jer nije svaki avijatičar pilot) su najverovatnije pripadali Oružanim snagama NDH. Nameće se pretpostavka da je Isa Mandarić možda jedan od 16 zarobljenih avijatičara ili, pak, da su neki od ovih zarobljenika možda streljani u okolini Pančeva, budući da nijedno drugo masovno zarobljavanje ili hapšenje pilota nakon oslobođenja Beograda i Zemuna nije dokumentovano. U „Registru žrtava Državne komisije za tajne grobnice” egzistiraju podaci o 29 osoba za koje je ustanovljeno da su bili piloti, vazduhoplovni oficiri i podoficiri. Većina ovih lica tokom rata su bili aktivni četnici, angažovani u unutrašnjosti Srbije, pri čemu su mahom stradali daleko od Beograda i Pančeva. U navedenu tvrdnju o streljanju 72 pilota VKJ „od strane komunista”, na osnovu podataka iz navedenog registra, uklapaju se podaci za samo dva lica, dok se za dvojicu vazduhoplovaca tvrdi da su ubijeni u Zemunu novembra 1944.⁹⁸⁶

Postavlja se pitanje zašto bi neko odlučio da likvidira 72 pilota Vojske Kraljevine Jugoslavije, „samo zato što su u jednom periodu služili kralju i otadžbini”, kada je, na osnovu službenih podataka, poznato da je „u dvije

985 *Зборник НОР-а, I/14*, Beograd, 1957, стр. 280.

986 Za Isu Mandarića (RKTG-16077) i Dragoljuba Cvetkovića (RKTG-102326), navodi se da su krajem 1944. boravili u Pančevu, dok se za Milutina Radovanovića (RKTG-40776) i Despota Neškovića (RKTG-40770) navodi da su ubijeni u Zemunu, 15. novembra 1944.

Dokument pod nazivom „Zapisnik izveštaja na savetovanju rukovodilaca OZN-e armija vazduhoplovstva i mornarice” (Beograd, 28.6.1945), možda pruža podatke o sudbini vazduhoplovaca zarobljenih nakon oslobođenja Beograda i Zemuna. „Štab vazduhoplovstva uputio je jednu grupu pilota 2. armiji na raspored, te pogreškom dodu u otek OZN-e gde ih zatvore, i kasnije pošalju na raspored u mobilizacijski otek. Drug Lazo ih kasnije zatvori i za njih 17 donese odluku da se streljaju (streljani su bez znanja šefa oteka, koji je tada bio na putu). (VA, VBA, k. 6, sv. 1, d. 1). Nažalost, u dokumentu se ne navode datum i mesto navedenog događaja, stoga ostaje upitno da li je reč o likvidaciji vazduhoplovaca zarobljenih nakon oslobođenja Beograda i Zemuna, iako se navedeni broj uklapa sa brojem zarobljenih vazduhoplovaca.

vazduhoplovne divizije [JA] krajem rata bilo oko 220 oficira i 460 podoficira, pretežno iz bivše jugoslovenske vojske.”⁹⁸⁷

Kosovska Mitrovica

Pripadnici 12. srpske brigade NOVJ zarobili su 21. novembra 1944, na ulazu u Kosovsku Mitrovicu, „jedan vod” SDS. „Razoružana su dva viša i tri niža Nedićeva oficira i ceo vod nedićevaca. Nedićevci su odmah izjavili da pristupaju 2. bataljonu 12. brigade.”⁹⁸⁸ Navedeni podatak zasnovan je na svedočenju veterana 12. srpske brigade. Nepoznata je dalja sudbina petorice oficira SDS, dok je za ostatak voda moguće pretpostaviti da su premobilisani u redove NOVJ. Nepoznat je razlog koji je onemogućio da se navedeni vod priključi glavnini snaga SUK, odnosno zbog čega je zaostao na području Kosova.

Kvantifikacija stradalih pripadnika SDS nakon 12. septembra 1944.

Ne postoje dokazi da su partizani i organi nove vlasti, nakon oslobođenja streljali većinu pripadnika SDS sa područja nekog sreza ili grada. Zapravo, tako nešto nije zabeleženo ni u jednom gradu u Srbiji. Osim toga, većina pripadnika SDS uspela je da preživi događaje koje vezujemo za oslobođenje Srbije. Predstavnici domaće historiografije, posebno istoričari koji istražuju temu revolucionarnog terora i represije u Srbiji nakon oslobođenja, nisu konstatovali ovu činjenicu.

Nameće se pitanje o razlozima da većina pripadnika SDS preživi jesen 1944, odnosno ulazak partizana u gradove. U nekim delovima Srbije znatan broj, ponegde većina, pripadnika SDS odstupila je sa Nemcima i četnicima u Bosnu. Mnogi su poginuli u borbama u Bosni, decembra 1944. Njihova imena su evidentirana u registru DKTG, iako oni nisu bili

987 *Razvoj Oružanih snaga SFRJ. 1945-1985*, 15, Kadrovi i kadrovska politika, (pr. Drago Nikolić), Beograd, 1989, str. 69.

988 Драгољуб Мирчетић, *Дванаеста српска НОУ бригада*, Београд, 1991, стр. 188.

žrtve političkog terora, već stradali u ratu. U drugom delu Srbije, osobito na severu, gde su smešteni neki od najvećih gradova u zemlji, u kojima su se nalazili neki od najbrojnijih garnizona SDS, neznatan broj pripadnika SDS je odstupio sa okupatorom i četnicima. U nekim od gradova severne Srbije, osobito u Beogradu, zabeležena su masovna streljanja pripadnika SDS, ali i u tim gradovima većina pripadnika ove formacije preživela je oslobođenje. Partizani i organi nove vlasti su nakon oslobađanja gradova u severnoj Srbiji hapsili i privremeno izolovali znatan broj pripadnika SDS, ponegde većinu stražara koje su zatekli prilikom oslobađanja pojedinih gradova. Međutim, nigde nije streljana većina zatečenih pripadnika ove kvislinške vojno-policijske formacije. U nekim gradovima i srezovima, u jesen 1944, zabeleženi su prelasci pripadnika SDS u partizane, kao i drugi oblici saradnje pojedinih pripadnika ove formacije sa NOP.

Od 1.042 pripadnika SDS, evidentiranih u registru DKTG (podaci iz 2014), koji su stradali nakon 12. septembra 1944, 963 zavedeni su u spiskovima za opštine u centralnoj Srbiji (uključujući grad Beograd), 12 u spiskovima vojvođanskih i 15 u spiskovima kosovskih opština, dok su 52 imena zavedena u delu registra u kome se navode imena stradalih lica za koja nije ustanovljena teritorijalna pripadnost („nepoznato”). U rezovima/opštinama/gradovima koji nisu ulazili u okvir Nedićeve Srbije, nisu evidentirani pripadnici SDS ili je njihov broj minimalan, budući da je reč o evidenciji na osnovu mesta rođenja. Od 103 opštinska registra, u bazi podataka DKTG (za Srbiju bez pokrajina), u 30 registara nije zabeležen nijedan pripadnik SDS, u 14 samo jedan, a u 29 registrovano je od dva do pet pripadnika SDS.

Najveći broj pripadnika SDS naveden je u registru za grad Beograd (166), potom slede Loznica (90), Krupanj (71), Niš (68), Gornji Milanovac (64), Čačak (49), Smederevska Palanka (38), Zaječar (28), Kruševac (27), Smederevo (27), Knjaževac (23), Valjevo (20).

U registru DKTG evidentirano je 256 pripadnika SDK i 143 članova političke organizacije Dimitrija Ljotića – JNP Zbor (bez naznake formacijske pripadnosti). Budući da je većina članova JNP Zbor participirala u redovima SDK – koji je bio vojna formacija Ljotićeve partije – logično je objediniti zbir pripadnika SDK i članova Zbora. Međutim, ovo ni izdaleka nije približan broj pripadnika SDK koji su izgubili život od početka

septembra 1944. do početka juna 1945, bilo da su poginuli u borbi ili da su streljani nakon zarobljavanja od strane JA. Evidencija pripadnika SDK u registru DKTG znatno je nedostatnija od evidencije pripadnika JVuO i SDS. Razlog leži u činjenici da su pripadnici SDK ginuli daleko od zavičaja, u udaljenim delovima Srbije ili na tlu Slovenije, dok su likvidaciju pripadnika SDK u Sloveniji, što je predstavljalo najznatniji oblik stradanja pripadnika ove formacije, obavljali organi koji nisu vodili evidenciju o streljanima (za razliku od lokalnih organa OZN-e na području Srbije), niti je većina lokalnih organa vlasti u Srbiji bila zainteresovana da evidentira nestale pripadnike SDK koji su odstupili sa Nemcima budući da je bilo poznato da se Ljotićevi dobrovoljci ne nalaze u odmetništvu u Bosni ili Srbiji (za razliku od četnika), samim tim ne predstavljaju vojnu i društvenu pretnju. Evidencija pripadnika SDK u registru DKTG pretežno je rezultat korišćenja sekundarnih izvora. Treba napomenuti da ni preživeli pripadnici SDK, u emigraciji, takođe nisu publikovali spisak pripadnika SDK stradalih 1945.

Najveći broj pripadnika SDK i JNP Zbor evidentiran je u sledećim opštinama: Smederevo (79), Vladimirci (27), Smederevska Palanka (20), Gornji Milanovac (19), dok je u registru za grad Beograd evidentirano 23 pripadnika SDK i člana JNP Zbor. Spiskovi navedenih opština su među najkompletnijim opštinskim registrima u okviru registra DKTG, stoga se broj evidentiranih pripadnika SDK u navedenim opštinama može smatrati približnim. Navedeni broj stradalih Ljotićevaca iz Beograda višestruko je manji od realnog. Stradali pripadnici SDK sa područja Vladimirača dobrim delom bili su nevoljno ili prisilno mobilisani stanovnici Posavo-tamnave. U registru DKTG za opštinu Smederevo zavedeno je 60 pripadnika SDK i 19 članova JNP Zbor, što iznosi 23% evidentiranih. Ovaj procenat ne čudi budući da je smederevski kraj, uz Beograd, predstavljao najznačajniju bazu Ljotićevog pokreta.

Upadljivo je velik broj pripadnika SDS u dve opštine u zapadanoj Srbiji (Loznica, Krupanj). Velika većina stradalih ili nestalih pripadnika SDS evidentiranih u registrima te dve opštine bili su prisilno mobilisani u leto 1944. Ista praksa zabeležena je u Pocerskom srezu (današnja opština Šabac) i, u nešto manjoj meri, u Mačvanskom srezu (današnja opština Bogatić), gde je takođe prisilno mobilisan veći broj mladića. Međutim,

ne raspoložemo iscrpnim izvorima o pripadnicima SDS za opštine Šabac i Bogatić. Pripadnici SDS sa područja Loznice i Krupnja, kao i deo pripadnika ove formacije sa područja Šapca i Bogatića, odstupili su u Bosnu u jesen 1944. Evidentirani pripadnici ove formacije, sa područja Loznice i Krupnja, najvećim delom su izgubili život u Bosni, krajem 1944. i u prvoj polovini 1945, o čemu svedoči činjenica da su u registru DKTG zavedeni kao „nestali”.

Za razliku od najvećeg broja pripadnika SDS sa područja Loznice i Krupnja, pripadnici SDS zavedeni u registrima ostalih navedenih opština, najvećim delom bili su višegodišnji pripadnici te formacije. Neki od njih su poginuli prilikom borbi za oslobođenje pojedinih gradova u Srbiji, drugi su streljani nakon borbi za oslobođenje gradova kao učesnici u borbama na strani okupatora ili lica odgovorna za stradanje lokalnog stanovništva tokom okupacije, dok je određen broj pripadnika SDS poginuo u Bosni u okviru SUK (manjim delom umro od tifusa ili posledica ranjavanja ili je streljan nakon zarobljavanja od strane NOVJ/JA, takođe u Bosni). Nepoznato je u kojoj meri su bivši pripadnici SDS/SUK, koji su u proleće 1945. integrisani u SDK, streljani u Sloveniji maja 1945.

Formacija SDS je tokom okupacije u Beogradu brojala između 1.500 i 2.000 stražara i oficira. Prema nepotpunim podacima DKTG, nakon oslobođenja Beograda ubijeno je 166 pripadnika te formacije (u ovaj broj ulazi i određen broj duplikata i drugih spornih upisa), što čini manje od desetine ukupnog broja pripadnika SDS u Beogradu. Taj broj nije konačan. Možda je veći za dva do tri puta, ali nisu sačuvani ili nisu dostupni izvori koji bi potvrdili takvu pretpostavku. Ipak, čak i ako uvažimo jednu takvu pretpostavku ponovo se nameće zaključak da je većina žandarma i stražara SDS iz Beograda – preživela ulazak partizana u Beograd i uspostavljanje revolucionarne vlasti.

Na osnovu analize dostupnih istorijskih izvora, nameće se zaključak da su partizani tokom 1944, na području Srbije, streljali zarobljene pripadnike SDS na osnovu dva kriterijuma: 1) zarobljeni u borbi, koji su prethodno odbili poziv na predaju, 2) okarakterisani kao pripadnici represivnog aparata odgovorni za represiju nad lokalnim stanovništvom (streljanja, hapšenja, deportacije, predaja uhapšenika okupatoru), koji su zatečeni u gradovima prilikom oslobođenja.

Poslednje se naročito odnosi na postupak prema uhapšenim pripadnicima SDS nakon oslobođenja Beograda, a u nešto manjem broju slučajeva i u nekim drugim mestima (Niš, Zaječar, Kruševac, Smederevo). U slučajevima predaje bez borbe, partizani su imali korektan odnos prema zarobljenim pripadnicima SDS (ukoliko je reč o običnim stražarima, koji nisu imali komandnu odgovornost) – neke od njih su puštali na slobodu, druge su privremeno ili duže zadržali u pritvoru ili zarobljeništvu i potom puštali na slobodu, dok je jedan deo ovih zarobljenika kasnije osuđen na vremenske kazne ili smrt, na osnovu krivične odgovornosti.

Već je navedeno da se prilikom borbi za oslobođenje Valjeva partizanima predala grupa od 50-80 pripadnika SDS, kao što sam naveo da se od 20 pripadnika SDS evidentiranih u registru DKTG za opštinu Valjevo, samo za trojicu oficira i jednog stražara (koji je počinio ubistvo) navodi da su streljani nakon oslobođenja grada. Za preko polovine navodi se da su bili oficiri ili su evidentirani u registru na osnovu građe ZK, što znači da su sumnjičeni za ratne zločine. Ukupan broj pripadnika SDS koji su streljani nakon oslobođenja Valjeva je možda nešto veći, ali to ne menja realnu pretpostavku da je najveći broj pripadnika SDS iz Valjeva preživeo događaje vezane za oslobođenje grada. Poznati su poimenični podaci za 25 stanovnika Valjevskog sreza koji su neposredno ubijeni, van borbe, od strane kvislinške žandarmerije i SDS.⁹⁸⁹ Od tog broja 23 su civili. Nije poznat broj onih koji su na području sreza uhapšeni od strane žandarmerije i SDS, prosleđeni okupatoru i potom ubijeni od strane okupatora ili stradali u logorima.

Prema podacima iz registra DKTG za opštinu Gornji Milanovac, od 64 evidentirana pripadnika SDS sa područja opštine, koji su izgubili život

989 *Споменница палим борцима и жртвима фашистичког терора општине Ваљево 1941-1945*, (пр. Бранислав Милосављевић и др.), Ваљево, 1995, стр. 5-210.

Jedan od prvih masovnih zločina koje je kvislinška žandarmerija počinila u Srbiji, dogodio se u Valjevu 20. jula 1941, kada je žandarmerija streljala 17 osoba, većim delom stanovnika Valjeva (uključujući četvoricu braće, jevrejskih izbeglica, novopridošlih stanovnika grada) i, manjim delom, stanovnika sela Babina Luka. (AJ, DK, 110, f. 387, s. 973-1014). U registru DKTG evidentirana su dvojica pripadnika žandarmerije (kasnije pripadnici SDS) koji su učestvovali u zločinu 20. jula 1941: Petar Kanjer (RKTG-3381), bez napomene da je bio pripadnik SDS i počinilac zločina („streljan po oslobođenju 1944. u Valjevu“) i Obren Vučinić (RKTG-79770) za koga se takode ne navodi da je bio pripadnik SDS i za koga se tvrdi da je „ubijen u Obrenovcu po oslobođenju 1944.“). Prema podacima DK, Vučinić je „poginuo u Obrenovcu 1944. prilikom borbi“, tokom oslobođenja grada. (AJ, DK, 110, f. 387, s. 970).

nakon 12. septembra 1944, za 16 se navodi da su streljani u Gornjem Milanovcu (grad je oslobođen 17. septembra i u njemu je zarobljeno oko 55 pripadnika SDS). Od 16 streljanih u gradu, samo su trojica streljani septembra 1944, sedmorica su streljani u naredna dva meseca, a šestorica (verovatno uhvaćeni kao odmetnici) naredne godine. Na osnovu toga možemo zaključiti da je većina nedićevaca zarobljenih prilikom oslobođenja grada poticala iz drugih opština ili da većina – nije streljana. Za 12 pripadnika SDS kojima je Gornji Milanovac matična opština, tvrdi se da su streljani u Beogradu, krajem 1944. Ostaje nepoznato da li je reč o žandarmima i stražarima koji su bili u službi u Beogradu, ili je, što je manje verovatno, reč o streljanim stražarima koji su zarobljeni u Milanovcu. Za 15 stražara se tvrdi da su nestali (najverovatnije poginuli u Bosni krajem 1944), za dvojicu da su likvidirani u Bosni, za petoricu da su likvidirani u okolini Milanovca 1944-1945. (takođe je najverovatnije reč o odmetnicima), za šestoricu da su ubijeni u drugim gradovima (od toga četvorica u Čačku, decembra 1944. ili početkom 1945), dok se za trojicu navodi da su ubijeni 1945. na Kočevskom rogu u Sloveniji, kao pripadnici SDK.

Slična statistika odnosi se i na stradale pripadnike SDS sa područja opštine Čačak, pri čemu napominjem da su registri DKTG za opštine Gornji Milanovac i Čačak približni, odnosno da spadaju među najpotpunije. Od 49 evidentiranih pripadnika SDS sa čačanskog područja, koji su izgubili život nakon 12. septembra 1944, za 10 se tvrdi da su streljani u Čačku nakon oslobođenja grada, pri čemu je većina likvidirana u prvoj polovini 1945, nakon suočavanja sa vojnim sudovima. Četiri pripadnika SDS su poginula ili ubijena novembra 1944, u okolnim selima, u vreme borbi za oslobođenje čačanskog kraja, dok su trojica streljana u drugim gradovima u Srbiji, 1944-1945. (verovatno su i njih na smrt osudili vojnodosudski organi). Za 20 pripadnika SDS sa područja Čačka tvrdi se da su nestali, pri čemu je moguće pretpostaviti da je većina poginula u Bosni, dok se za 10 navodi da su ubijeni na nepoznatoj lokaciji, nepoznatog datuma, pri čemu je takođe moguće da se među njima nalaze i oni koji su poginuli u borbi.

Velik broj nestalih pripadnika SDS (31) evidentiran je u registru za opštinu Smederevska Palanka (31 od 38). Većina njih je najverovatnije poginula u Bosni, decembra 1944. U gradu nakon oslobođenja streljana su

dvojica stražara. Sredinom 1942. na teritoriji Jaseničkog sreza (posleratna opština Smederevska Palanka) postojale su tri stanice SDS sa ukupno 150 stražara, dok je logor u varoši obezbeđivalo 47 stražara.⁹⁹⁰

Osim Beograda, najveći broj pripadnika SDS ubijenih nakon oslobođenja (govorimo o poslednja tri meseca 1944), lišen je života u Nišu (61), Zaječaru (25), Kruševcu (21) i Smederevu (20). Prema tvrdnjama Petra Martinovića, komandanta SDS Niškog okruga, na području okruga brojno stanje SDS iznosilo je 1.250 stražara, od čega se u okviru SUK integrisalo oko 600 i odstupilo ka Bosni. Očigledno da je od preostalih 650 stražara većina preživela.⁹⁹¹

Karakteristično je da su pripadnici SDS upravo na području Beogradskog, Niškog, Timočkog (Zaječar) i Rasinskog (Kruševac) okruga (kao i Jablaničkog okruga) saučestvovali u stradanju najvećeg broja civila, tokom okupacije, hapšenjem i predajom uhapšenika Specijalnoj policiji i Gestapou (i drugim organima okupatora) i daljim interniranjem uhapšenika u zatvore i logore, što je za mnoge, posebno sa Rome i pripadnike NOP, značilo smrt.

Najveći broj stradalih pripadnika SDS u registru DKTG odnosi se na pripadnike ove formacije koji su poginuli ili streljani nakon zarobljavanja prilikom oslobođenja pojedinih gradova u Srbiji, septembra 1944. Naime, nemačke snage su se povukle iz pojedinih gradova koji se nisu nalazili na ključnim komunikacijama i njihovu odbranu su prepustili snagama SDS (ponekad SDS i SDK) ili JVuO. Ponekad su u ovim uporištima glavninu snaga činili pripadnici SDS (Vlasotince), a ponekad JVuO (Gornji Milanovac, Aranđelovac). U nekim gradovima oslobodiocima su se suprotstavile SDS, SDK, JVuO i Vermah (Bajina Bašta, Valjevo). U nekim gradovima, poput Uba,⁹⁹² partizanima su se suprotstavile zajednič-

⁹⁹⁰ Зборник НОР-а, I/21, Београд, 1965, стр. 261.

⁹⁹¹ Петар Мартиновић Бајица, *Милан Неђић*, Чикаго, 1956, стр. 450. Martinović navodi da je major SDS Bogojević, „15. septembra [1944.] pokupio svoje gradske stražare i policiju čiji je bio komandir, i predao njih 135 partizanima u selu Malči blizu Niša. Stražari su tamo bez saslušanja streljani od strane partizana.“ Ove tvrdnje zahtevaju potvrdu u primarnim izvorima kako bi bile prihvaćene kao istorijska činjenica.

⁹⁹² Prema sećanjima boraca 1. proleterske brigade, prilikom borbi za oslobodenje Uba jedinicama 1. proleterske divizije suprotstavili su se jedan nemački bataljon 5. policijskog puka i dve četničke brigade. Prema ovim svedočenjima, četnici su u Ubu „ispred sebe postavili velik broj dece“ kao zaštitni zid. Borbe su vođene od 30. septembra do 2. oktobra 1944. U ovim borbama jedinice NOVJ zarobile su „na stotine četnika“. (Bogdan Zelić Bočo, *Prva proleterska: čelna kolona*

ke snage Vermahta i JVuO. U jugoistočnoj Srbiji, pojedine gradove su branile snage SDS, SDK i bugarska vojska (Knjaževac: SDS i Bugari, Kuršumlija: SDS, SDK i Bugari). Najveće gradove, naročito gradska naselja na ključnim komunikacijama, branile su pojačane nemačke snage, iako su u pojedinim strateški važnim gradovima nemačkim snagama pomagale kvilinske snage (u nemačkoj odbrani Beograda učestvovalo je nekoliko stotina pripadnika SDS). Četničke snage su tokom avgusta, septembra i prve polovine oktobra najčešće bile angažovane kao pomoćne snage nemačkom Vermahtu na sekundarnim saobraćajnicama u seoskim naseljima, budući da su dobro poznavale lokalni teren. Odstupanjem i probojem snaga JVuO i SDS/SUK iz Srbije u Bosnu, tokom oktobra, budući da ove snage nisu bile od presudne koristi okupatoru (nisu imale artiljeriju i bile su, jednim delom, nedovoljno pouzdane u sudaru sa NOVJ i neupotrebljive za sudar sa Crvenom armijom) gradska uporišta u Srbiji, od sredine oktobra, branile su gotovo isključivo nemačke snage.

Iako je znatan broj nekadašnjih žandarma i pripadnika SDS prišao JVuO, četnici su vršili razne oblike ucene i pristiska na nedićevce kako bi ih primorali da pređu u njihove redove. Primera radi, Dušan Radović, komandant Zlatiborskog korpusa JVuO, izdao je 7. juna 1944. naredbu u kojoj se ističe da „naši obveznici Užičani napuste redove” SDS:

„Ukoliko ovo naređenje ne bude izvršeno preduzećemo najenergičnije represalije prema porodicama svih onih koji i dalje budu ostali u redovima najamnika, poljske straže. Domovi će im biti odmah spaljeni, a ukućani odvedeni u šumu kao taoci, gde će biti pobijeni...”⁹⁹³

NOB-a, Beograd, 2011, str. 802-803). Izvor ne pominje dalju sudbinu zarobljenika, ali moguće je pretpostaviti da su oni sprovedeni u zarobljeničke logore gde su boravili do novembarske amnestije, nakon čega je deo mobilisan. Zarobljeni oficiri i podoficiri su najverovatnije streljani. Međutim, i ovi podaci zahtevaju potvrdu u primarnim izvorima.

993 Гојно Шкоро, *Терор и злочини у Ужичком округу 1941-1945*, Ужице, 1995, стр. 191.

V deo:

Gubici JVu0
(iz Srbije) i
SUK u Bosni
od jeseni 1944.
do sredine 1945.

Uloga JVuO i SUK u probodu nemačkih snaga kroz Sandžak i Bosnu

Pod snažnim udarima 1. proleterskog i 12. (vojvođanskog) udarnog korpusa NOVJ, tokom septembra i u prvoj polovini oktobra 1944, u zapadnoj i severozapadnoj Srbiji i Šumadiji, istovremeno pod pritiskom 13. i 14. korpusa NOVJ u istočnoj Srbiji i Pomoravlju, kao i zahvaljujući otporu 37. sandžačke divizije 2. proleterskog korpusa NOVJ u Sandžaku, u narednom razdoblju, krajem oktobra i početkom novembra – glavnina snaga JVuO, odnosno brojčano znatno umanjene jedinice srbijanskih četnika, zajedno sa nemačkim snagama i jedinicama SUK, evakuisale su se u Sandžak, odakle su nemačke jedinice nastavile evakuaciju prema Višegradu, dok su jedinice JVuO i SUK odstupile prema Goraždu. Tokom proboda kroz Sandžak, jedinice SUK i nemačke snage, uz pomoć lokalne Muslimanske milicije i sandžačkih i crnogorskih četnika, privremeno su zauzele Sjenicu (25. oktobar), da bi nemačke i srbijanske četničke snage nedugo potom zauzele Prijepolje (29. oktobar), potisnuvši snage NOVJ iz ta dva mesta.⁹⁹⁴ Komanda JVuO za Srbiju, na čelu sa generalom Miroslavom Trifunovićem, boravila je u Sjenici do 7. novembra, u isto vreme kada su u varoši boravile nemačke trupe.⁹⁹⁵

994 O zajedničkim borbama nemačke vojske i četnika protiv snaga NOVJ, u Sandžaku, prilikom evakuacije i proboda prema Podrinju, krajem oktobra i početkom novembra 1944: NAW, T-311, r. 194, s. 650; Žarko Vidović, *Treća proleterska sandžačka brigada*, Beograd, 1972, str. 334-338. O sadejstvu jedinica SUK sa nemačkim snagama u zauzimanju Sjenice: VA, ČA, k. 102, f. 5, d. 10; *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 357-359.

995 VA, ČA, k. 54, f. 6, d. 1; VA, ČA, k. 54, f. 6, d. 8. Prema sećanjima stanovnika Vrnjačke Banje, Trifunović je 1944. nekoliko dana javno boravio u tom gradu, verovatno početkom oktobra. Ovaj podatak je takođe indikativan s obzirom na činjenicu da su tada u gradu boravili Nemci. (AJ, DK, 110, f. 447, s. 180). Četnički štabovi su početkom oktobra pručivali ranjenike u bolnice u Vrnjačkoj Banji i Kruševcu. (*Ослобођење Крушевца 1944. године*, Зборник докумената, студија и сећања учесника и савременика, (ур. Душан Миљоновић), Крушевац, 1997, стр. 238).

Revizionistička historiografija ignoriše činjenicu da su četničke snage iz Srbije odstupile u Bosnu „u senci nemačkog Vermahta”, kako navodi jedan nemački izvor od 2. novembra 1944.⁹⁹⁶

Najviši nemački politički, vojni i policijski predstavnici u okupiranoj Srbiji, održali su 8. oktobra 1944. savetovanje u Vukovaru o pitanju kvilinskih i kolaboracionističkih snaga (JVuO) u Srbiji. Iz sačuvanog zapisnika sa ovog savetovanja vidi se da su nemački predstavnici shvatili da jedinice pod komandom Draže Mihailovića, iako im je nanet težak poraz tokom prethodnog leta, i dalje predstavljaju najznačajniju domaću vojnu snagu u Srbiji na koju se okupator mogao osloniti. „Draža Mihailović će nastaviti borbu protiv komunizma. Njegove jedinice se već bore sa njemačkim trupama i imaju djelomično vezu sa njemačkim jedinicama (pukovnik v. Jungenfeld, general Miler).” Ipak, nemačka strana je bila svesna da su četnici izgubili pozicije na teritoriji na kojoj su 1943. i tokom većeg dela 1944. imali najsnažnije uporište (zapadna Srbija i Šumadija), budući da su imali informacije o evakuaciji glavnine četničkih snaga sa ove teritorije ka Pomoravlju i Kraljevu – u susret nemačkim snagama koje su se izvlačile i probijale iz Grčke i Makedonije:

„Sada je stvar u tome kako upotrebiti četničke jedinice kao prethodnice i osiguranje prilikom predstojećeg izmještanja njemačkih trupa iz Srbije. Pri tom se neće moći izbjeći da četnici, prateći moguće pokrete njemačkih trupa ka zapadu, ne dospiju na teritoriju Hrvatske (teritorija NDH u Bosni, *nap. aut.*)... Poslanik Nojbaher smatra da je nužno da glavnokomandujući Jugoistoka [v. Vajhs] izda naredbe koje bi omogućile dalje korišćenje četnika u Hrvatskoj, ne obraćajući pažnju na pitanje suvereniteta i granica.”⁹⁹⁷

Iz ovoga je vidljivo da su Nemci nekoliko sedmica pre konačnog odstupanja ka Bosni imali u vidu da će se četničke i nemačke kolone izvlačiti istim ili paralelnim pravcem, naslanjajući se jedni na druge. Unatoč pojedinim četničkim agresivnim istupima prema Nemcima uoči konačnog odstupanja prema Sandžaku (napadi JVuO u okolini Čačka na nemačke snage i razoružavanje snaga RZK u Požegi – u cilju odobrovoljavanja Crvene armije, što se pokazalo neuspelim manevrom) nemačka strana nije

996 NAW, T-314, r. 850, s. 9; *Zbornik NOR-a, XII/4*, Beograd, 1979, str. 676.

997 NAW, T-311, r. 194, s. 45-46. (Prevod: Gaj Trifković).

odustala od „neophodnosti prelaska četničkih jedinica u Hrvatsku radi potreba vođenja rata”, kako se ističe u prethodno citiranom dokumentu.⁹⁹⁸ Rat o kome je reč podrazumevao je borbu svih antipartizanskih snaga na okupiranom delu Jugoslavije protiv NOVJ. Nemcima je bilo jasno da će se srbijanski četnici nakon evakuacije u Bosnu naći u klopci i da će im saradnja sa okupatorom biti i dalje od životne važnosti. Bilo je očigledno da JVuO kao formacija tokom narednih meseci može preživeti isključivo ukoliko bude snabdevana od Nemaca, prvenstveno kada je reč o municiji, budući da je prethodno izgubila podršku antiosovinskih saveznika. Pristajući na takav aranžman, Vrhovna komanda JVuO je bespotrebno žrtvovala hiljade boraca pod njenim zapovedništvom. Od takvog angažmana isključivu korist imao je nemački okupator.

Snage JVuO, SUK i Muslimanske milicije odigrale su važnu ulogu u ponovnom pozicioniranju nemačkog okupatora na području Sandžaka, budući da su veliki delovi Polimlja i gornjeg Podrinja, uključujući nekoliko gradova, bili oslobođeni krajem septembra i početkom oktobra 1944, prodorima jedinica 37. sandžacke i 3. crnogorske divizije NOVJ (Priboj je oslobođen 25. septembra, Prijepolje 29. septembra, Pljevlja 1. oktobra, Goražde 6. oktobra, Višegrad 9. oktobra). NOVJ je postigla uspehe i u delovima Sandžaka koji ne gravitiraju Limu (15. oktobra oslobođena je Sjenica). Nemački okupator bio je primoran, uz angažovanje snaga JVuO, SUK i Muslimanske milicije, da ponovo zauzima oslobođeno područje, s obzirom na to da su se na tom području nalazile glavne putne komunikacije za izvlačenje Armijske grupe „E” ka dolinama Drine i Bosne, budući da je nakon oslobođenja Šumadije i Pomoravlja osujećena evakuacija prema Beogradu, a nakon oslobođenja Beograda i Srema, snage ove armijske grupe bile su definitivno osujećene u prvobitno planiranom i najpovoljniji-

998 O kontroverzama vezanim za odnose Nemaca i JVuO u Kruševcu i okolini, oktobra 1944, videti: Кузман Николић, „Ослобођење Крушевца октобра 1944. у светлу односа четника и Немаца”, *Ослобођење Крушевца 1944. године*, Зборник докумената, студија и сећања учесника и савременика, (ур. Душан Миљојковић), Крушевац, 1997, стр. 260-271; Небојша Ђонић, Миломир Стевић, „Колико је Немаца погинуло и заробљено у Крушевцу октобра 1944.”, *Расински анали*, 11, Крушевац, 2013, стр. 271. Аuttori демантују ревизионистички стереотип о наводном ослобођењу Крушевца од стране четника 14. октобра 1944, затим о наводним борбама четника против Немца у Крушевцу, истог дана, и наводним губицима Немца, будући да се такве борбе нису одиграле, већ су Немци мирно напустили град успутивши га четницима, који су претходних дана несметано боравили у граду. Такође, Кузман Николић наводи низ примера сарадње Расинског корпуса JVuO и Немца током 1944. у крушевачком крају.

jem pravcu odstupanja sa Balkana. Snage JVuO i SUK evakuisane su kroz srbijanski deo Sandžaka paralelno ili zajedno sa nemačkim kolonama. Isto tako, nakon neuspelog proboja snaga nemačkog 21. armijskog korpusa u Crnoj Gori, ka Hercegovini, kontrolisanje doline Lima bilo je od životne važnosti za evakuaciju nemačkih i četničkih snaga iz Crne Gore, krajem decembra 1944.

Na sastanku koji je održan 3. novembra, između nemačkih predstavnika i Dobroslava Jevđevića, kao predstavnika Vrhovne komande JVuO, četnička strana se obavezala da će „pratiti i potpomagati nemačke trupe u njihovom nastupanju do Sarajeva”. U „Ratnom dnevniku Komande Grupe armija 'E'” za 3. novembar 1944. navodi se da je „na molbu četničkog delegata majora Jevđevića iz Vrhovnog štaba Draže Mihailovića, održan sastanak sa načelnikom Obaveštajnog odeljenja Grupe armija”:

„Sažeto rečeno, na sastanku utvrđene su sledeće tačke: 1) Četnici će pratiti i potpomagati nemačke trupe u njihovom nastupanju do Sarajeva. 2) Četnici ukazuju da će posle razjašnjenja situacije u savezničkom štabu za vezu: a) u slučaju predaje Jugoslavije boljševizmu krenuti zajedno sa Nemcima na sever, b) u slučaju da Englezi (u sporazumu sa Rusijom) proklamuju samostalnost Jugoslavije, u prvo vreme ostati na širem području Sarajeva, da bi sa ove baze nastavili borbu protiv Tita; 3) U slučaju 2 b), da se četnicima pruži garantija da neće nastupati u pravcu morske obale, nego da će u slučaju teškoća u snabdevanju prihvatiti ponudu da ih snabdeva nemačka vojska...”⁹⁹⁹

Ulogu koju su imale snage JVuO i SUK u izvlačenju nemačkih snaga kroz Sandžak (isto važi i za istočnu Bosnu), najpreciznije je opisao bivši komandant 1. bataljona 2. divizije SUK, Milenko Solarić: „Nemci, pak, imaju koristi od naših obezbeđenja, jer mi, obezbeđujući sebe, štitimo i njih. Zapravo, omogućujemo im da se sigurnije kreću.” O tome svedoči i podatak, koji navodi isti izvor, a koji se odnosi na podizanje pontonskog mosta na Limu, u Prijepolju: „Zanimljivo je da Nemci nisu pošli istim pravcem kojim i mi (prema Pljevljima, *nap. aut.*) već za Rudo. A most su za nas gradili – rezonovao sam – zato što im je trebalo levo bočno obezbe-

⁹⁹⁹ Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 1070.

đenje.”¹⁰⁰⁰ „Levo bočno obezbeđenje” koje pominje Solarić, odnosilo se na proširenje manevarskog prostora u severozapadnoj Crnoj Gori (Pljevlja) i na području koje gravitira ka desnoj obali Drine (Čajniče) kojim su se snage JVuO zaputile ka Goraždu, sprečavajući na taj način snage NOVJ da se koncentrišu ka glavnoj komunikaciji kojom su se Nemci izvlačili prema Višegradu. Nemačke snage su početkom novembra ponovo zauzele Pljevlja, nakon čega je u gradu stacionirano više hiljada srbijanskih četnika.

O značaju komunikacije kroz dolinu Lima, od Bijelog Polja do ušća Lima u Drinu, koju su od druge polovine oktobra 1944. kontrolisali Nemci, koncentracijom i protokom izuzetno brojnih snaga, svedoči činjenica da su Prijepolje (10. januar 1945) i Priboj (12. januar 1945) poslednji gradovi u Srbiji definitivno oslobođeni od nemačkog okupatora.

Nemačkoj strani se žurilo da što pre izvuče brojne snage Armijske grupe „E” iz dubine Balkanskog poluostrva i usmeri ih ka Podunavlju, gde je već otpočeo frontalni sudar sa Crvenom armijom, odnosno ka Sremskom frontu gde su se snage Armijske grupe „E” suprotstavile snagama JA. JVuO je odigrala važnu ulogu u obezbeđivanju bokova nemačkim snagama koje su se evakuisale kroz Sandžak i Bosnu. Takvu ulogu JVuO je nastavila da obavlja i tokom boravka u severnoj Bosni, sve do sredine aprila 1945. Istočetnu ulogu imale su i Oružane snage NDH na području centralne i severne Bosne.

Prema nemačkim izvorima od 16. novembra 1944, sredinom novembra, na putu od Raške ka Sarajevu, kretalo se oko 85.000 nemačkih vojnika.¹⁰⁰¹

Učešće JVuO u probouju nemačkih snaga kroz Sandžak i istočnu Bosnu, novembra i decembra 1944. i obezbeđivanje komunikacija koje je nemačka vojska koristila u dolini Bosne i donjem toku Drine, predstavlja najnegativniji učinak četničkog pokreta tokom Drugog svetskog rata, uz genocidne radnje nad muslimanskim stanovništvom (naročito kada je

1000 Миленко Соларић, „Наличје ‘Босанске голготе’ или како сам постао припадник СДК”, *Записи из добровољачке борбе*, I, Минхен, 1955, стр. 26.

Petar Martinović navodi da su Nemci započeli izgradnju pontonskog mosta u Prijepolju „na molbu deneralâ Trifunovića i Radovanovića za naš prelazak”. Isti izvor pominje „više stotina mrtvih i ranjenih” prilikom savezničkog bombardovanja Prijepolja, ali bez preciziranja koliko je među stradalima bilo Nemaca, civila i pripadnika JVuO i SUK. (Петар Мартиновић Бајица, *н.д.*, стр. 470-472).

1001 *Zbornik NOR-a, XII/4*, Beograd, 1979, str. 719.

reč o masovnim zločinima februara 1943). Obezbeđivanje i neometanje nemačkih snaga koje su se izvlačile prema Posavini i potom bile raspoređene na ratišta u Podunavlju i međurečju Dunava i Save, pomogle su nemačkoj strani da prilivom snaga Armijske grupe „E” stabilizuje Sremski front, odnosno da krene u ofanzivu januara 1945. Ovim je prolongirano prisustvo nemačkog okupatora u Bosni i Slavoniji – sve do kraja aprila 1945, a u severozapadnoj Hrvatskoj sve do kraja rata (u međuvremenu, 12. aprila, sovjetske snage zauzele su Beč). Svaki dan produženja prisustva nemačke oružane sile na tlu Jugoslavije podrazumevao je stotine, ponekad i hiljade, novih žrtava u redovima JA i među civilnim stanovništvom. Suprotno stereotipiziranoj predstavi, nemačka strana nije imala nameru da se mirno povuče iz Jugoslavije, već je grčevito branila okupirane delove zemlje, nikad se ne povlačeći bez borbe i otpora, neretko prelazeći u protivnapad.

Beleška o razgovoru nemačkog zapovednika Jugoistoka Maksimilijana fon Vajhsa i Hermana Nojbahera (27. novembar 1944) potvrđuje pretходne konstatacije. Prema Nojbaheru „četnici se i dalje moraju tretirati pažljivo, jer će u slučaju savezničkog iskrcavanja preći na njihovu stranu... Obojica se slažu da se sa četnicima nastavi saradnja kao i dosad, u ograničenim, taktičkim okvirima (što određuje količinu municije i način na koji se izdaje). Sukobe između ustaša i četnika treba sprečavati.“¹⁰⁰²

Saradnja JVuO i SUK sa nemačkom vojskom u evakuaciji kroz Sandžak dodatno je problematična zbog zločina koje su nemački vojnici počinili tokom 1944. i početkom 1945. na području Deževskog (Novi Pazar), Zlatarskog (Nova Varoš), Mileševskog (Prijepolje) i Pribojskog sreza. Najmasovniji zločin nemački vojnici počinili su 2. novembra 1944. u selu Zalug pokraj Prijepolja kada su ubili 30 meštana (17 srpske i 13 bošnjačke nacionalnosti). Među ubijenima bilo je 10 žena, uključujući staricu od 95 godina, i 10 dece, uključujući dve bebe od šest meseci. Ubijeno je devet članova porodice Makušić, osam članova porodice Sekulić i sedam članova porodice Čović.¹⁰⁰³ U Drenovi pokraj Prijepolja Nemci su 7. novembra 1944, nakon poraza koji su pretrpeli od partizana, uhvatili 33 srpska stanovnika. Od toga su 23 zatvorili u kuću koju su zapalili. Žrtve su pokušale da pobegnu, ali su nemački vojnici iz oružja ubili 11 meštana, dok je 12

¹⁰⁰² NAW, T-311, r. 194, s. 1136.

¹⁰⁰³ AS, ZK, k. 150, zl. br. 15390.

uspelo da pobjegne pri čemu je petoro ranjeno. Među ubijenima bilo je petoro dece i dve devojke od 16 i 18 godina. Sedmoro dece je uspelo da pobjegne pri čemu je četvoro ranjeno. Istog dana uhvatili su devetoro članova porodice Milana Romandića. Ubijeni su Milanova majka, supruga, četiri kćerke i tri sina. Petoro dece je bilo maloletno. Istog dana Nemci su u Drenovi spalili 49 srpskih i muslimanskih kuća.¹⁰⁰⁴ Nemački vojnici su novembra 1944. ubili oko 30 civila na području Deževskog sreza.¹⁰⁰⁵

Broj pripadnika JVuO i SUK koji su odstupili u Bosnu

Istoričari Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević izneli su, bez navođenja izvora, pretpostavku o broju pripadnika srbijanskih jedinica JVuO koji su u jesen 1944. prešli u Bosnu. „Put Bosne, u poslednje iskušenje, krenule su znatno smanjene i desetkovane jedinice preostalih korpusa JVuO – ukupno oko 25.000 ljudi.”¹⁰⁰⁶ Ova pretpostavka je neprihvatljiva. Broj pripadnika JVuO, ako zanemarimo snage SUK, koji su evakuisani u Bosnu, bio je dvostruko manji.

1004 AJ, DK, 110, f. 533, s. 221-229.

1005 AJ, DK, 110, f. 533, s. 211-220; Миодраг Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994, стр. 56.

Nemačke snage su prilikom proboja i evakuacije kroz Sandžak činile zločine nad stanovništvom koje je bilo naklonjeno partizanima. Nemački vojnici su 19. novembra 1944. u Banji, pokraj Priboja, ubili pet i ranili osam osoba, od kojih su polovina bili žene i deca. U selu Čelice, pokraj Priboja, 21. novembra ubili su dve i ranili jednu osobu. Narednog meseca, pripadnici „Sandžačke regimente” i Divizije „Azerbejdžan”, upali su u Bistricu, kod Nove Varoši, „popalili selo, poubijali koga su našli kod kuće i opljačkali seljacima stoku i imovinu”. „Danas u selu Bistrici nema kuće za stanovanje. Nešto su popalili četnici [1943.], a nešto Nemci pri odstupanju.” (AJ, DK, 110, f. 453, s. 719-756). U selu Hrta pokraj Prijepolja nemački vojnici su početkom januara 1945. ubili trojicu braće Bečković. U prijepoljskom selu Izbičanj nemački vojnici su krajem 1944. ubili troje stanovnika. U prijepoljskom selu Karoševina nemački vojnici i muslimanski milicioneri ubili su početkom januara trojicu muškaraca. U istom selu, nemački vojnici i milicija hodže Sulejmana Pačariza juna 1944. ubili su najmanje 18 srpskih stanovnika, među kojima je bilo 15 članova porodice Dučić. Među ubijenim Dučićima bilo je sedmoro dece i sedam žena. Selo je aktivno podržavalo partizane. Prethodno su nemački vojnici 12. maja streljali 18 lica u Mileševskoj reci kod Prijepolja, među kojima su pretežno bili zarobljeni partizani i njihovi simpatizeri. (AS, ZK, k. 150, zl. br. 15390).

1006 Коста Николић, *н.д.*, стр. II/315; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић 1893-1946. Биографија*, Београд, 2011, стр. 406.

Domaća historiografija nije na zadovoljavajući način utvrdila broj pripadnika srbijanskih jedinica JVuO koje su odstupile u Bosnu krajem 1944. Ipak, priređivači *Zbornika NOR-a*, zahvaljujući uvidu u arhivsku građu jedinica JVuO i SUK, rekonstruisali su dinamiku pristizanja ovih snaga na levu obalu Drine i njihovu brojnost. Prema tom proračunu snage srbijanskih jedinica JVuO iznosile su oko 11.000 boraca, dok su snage SUK iznosile oko 2.500 boraca.¹⁰⁰⁷

Broj srbijanskih četnika koji su se evakuisali ka gornjem Podrinju, realno je bio nešto veći budući da u pregledu nisu dati podaci o broju boraca 2. mileševskog korpusa, dela Javorskog korpusa i Pribojske brigade 1. mileševskog korpusa JVuO. Realno je pretpostaviti da broj pripadnika ta dva korpusa i jedne brigade zajedno nije iznosio preko 1.000 boraca. Ovo je tim više izvesno budući da je deo jedinica znatno oslabljenog Javorskog korpusa (1. studenička i Moravička brigada), u zapovesti Dragutina Keserovića komandantima potčinjenih jedinica (3. novembar 1944), zbirno naveden zajedno sa snagama Rasinsko-topličke grupe korpusa i Deligradskog korpusa, pri čemu je zbir ljudstva ovih jedinica istovetan broju koji su naveli priređivači *Zbornika NOR-a* za snage Rasinsko-topličke grupe korpusa (1.500).¹⁰⁰⁸ Prema jednom nedatiranom dokumentu s kraja 1944, ljudstvo 1. studeničke brigade iznosilo je samo 19 boraca.¹⁰⁰⁹ Prema dokumentu datiranom 23. jula 1944, Pribojska brigada brojala je 250 boraca,¹⁰¹⁰ pri čemu je moguće pretpostaviti da je taj broj smanjen do kraja novembra. Prema depeši iz 18. decembra, „Kalaitović ima oko 300 ljudi”, ali nakon gubitaka 16. decembra, snage pod Kalaitovićevom komandom „razbegle [su] se kućama” (jedan deo snaga se razbežao, ali preko polovine je i dalje bio u redovima 2. mileševskog korpusa).¹⁰¹¹ U pregledu takođe nije naveden broj boraca Timočkog korpusa JVuO. Prema obaveštajnim

1007 *Zbornik NOR-a*, IV/31, Beograd, 1968, str. 239-240.

1008 *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 389.

1009 Владан Виријевић, „Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини: устројство и карактеристике”, *Наша прошлост*, 7, Краљево, 2006, стр. 173.

Javorski korpus je usled stalnog osipanja i gubitaka ljudstva 11. marta 1945. sveden na rang brigade i uvršten u sastav Cerskog korpusa JVuO. Međutim, jasno je da Javorska brigada JVuO, kao i mnoge druge četničke brigade, po broju boraca nije odgovarala formaciji brigade budući da je raspolagala sa malim brojem vojnika. (*Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 810).

1010 *Zbornik NOR-a*, XIV/3, Beograd, 1983, str. 858.

1011 *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 682.

podacima Štaba 14. srpskog korpusa NOVJ, Timočki korpus je krajem decembra 1944. brojao oko 200 boraca, uključujući i borce Knjaževačkog korpusa („svega 30 ljudi“). U istom izveštaju navodi se da Mlavsko-smederevska grupa korpusa broji „400 ljudi“, što je manje od pretpostavke koju su uzeli u obzir priređivači *Zbornika NOR-a* (600 boraca).¹⁰¹²

Ukupnom broju srbijanskih četnika koji su odstupili u Bosnu, krajem 1944, treba dodati oko 150 četničkih boraca koji su se, prema partizanskim izvorima, evakuisali zajedno sa snagama 21. SS divizije „Skenderbeg“, početkom decembra, pravcem Čačak - Ljubovija - Zvornik.¹⁰¹³ Verovatno je reč o ostacima neke zaostale četničke jedinice sa područja zapadne Srbije koja prethodno nije uspela da se priključi glavnini snaga JVuO.

Dakle, sudeći prema navedenim podacima, u Bosnu je odstupilo oko 12.000 srbijanskih četnika. Realan broj četnika koji su iz Srbije preko Sandžaka odstupili u Bosnu iznosio je možda 12.000-13.000. Broj pripadnika SUK koji su odstupili u Bosnu zajedno sa četnicima iznosio je oko 2.500.¹⁰¹⁴

Dragoslav Račić je u depeši od 22. oktobra 1944. obavestio Vrhovnu komandu JVuO: „Na prostoru Čačak - Arilje - Sjenica - Ivanjica - Kraljevo imamo oko 15.000 ljudi.“¹⁰¹⁵ Ovaj podatak se odnosio na snage JVuO koje su se iz Srbije zaputile ka gornjem Podrinju i Bosni. Sutradan je obavestajno odeljenje Komande Armijske grupe „F“ izvestilo da se „kod Sjenice bore naši zajedno sa četnicima za otvaranje puta Novi Pazar - Višegrad“.¹⁰¹⁶ Reč je o borbama Nemaca, JVuO i SUK u okolini Sjenice, protiv snaga 37. sandžačke divizije NOVJ. Račićeva tvrdnja verovatno odgovara približnom broju četnika koji su se zaputili ka Bosni, iako je nešto uveća-

¹⁰¹² *Zbornik NOR-a*, IV/31, Beograd, 1968, str. 569.

¹⁰¹³ *Isto*, str. 381.

¹⁰¹⁴ Broj od oko 12.000-13.000 četnika i oko 2.500 nedičevaca koji su odstupili na levu obalu Drine, decembra 1944, prvenstveno govori o znatnom smanjenju JVuO i SDS/SUK, budući da je svaka od tri srbijanske divizije 2. armije NOVJ koje su krajem decembra 1944. bile angažovane u borbama protiv Nemaca u zapadnoj Srbiji, a od kraja decembra u borbama protiv Nemaca i četnika u severoistočnoj i severnoj Bosni – bila brojnija od ukupnih snaga srbijanskih četnika koje su odstupile u Bosnu i podjednako brojne kao ukupne snage srbijanskih četnika i SUK. Tako naprimer, 1. januara 1945, 23. srpska divizija brojala je 14.405, 25. srpska divizija 12.018, a 45. srpska divizija 13.456 boraca. (*Zbornik NOR-a*, IV/32, Beograd, 1968, str. 10).

¹⁰¹⁵ *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 579.

¹⁰¹⁶ NAW, T-311, r. 194, s. 650.

na u odnosu na realnu brojku. Međutim, već tokom novembra taj broj se počeo smanjivati. Petar Martinović, bivši oficir SUK, naveo je u njegovim ratnim uspomenu da se početkom novembra 1944. u Prijepolju okupilo „12.000 do 15.000 četnika”.¹⁰¹⁷

U narednom razdoblju, do kraja novembra, četnička glavnina koja se kretala ka Sjenici, Prijepolju i Pljevljima, izgubila je na brojnosti, usled dezertiranja većeg broja boraca. Draža Mihailović je 21. maja 1946. pred istražnim organima kazao da su četničke snage koje su novembra 1944. krenule za Bosnu brojale 15.000 boraca, pri čemu je dodao:

„Ja sam ih primio pod moju komandu 20. decembra 1944. Ova vojska je bila demoralisana, što je najbolji dokaz da je od 15.000 ostalo najviše 8.500, koji su se stavili pod moju komandu u Bosni. Primio sam od [generala Miroslava] Trifunovića izveštaj da su se ovako demoralisani povlačili zajedno sa Nemcima preko Sandžaka.” Zatim je dodao: „Bilo je mojih 8.500, nedićevaca je bilo oko 5.000 koji su se stavili pod moju komandu.”¹⁰¹⁸

Poslednji broj (5.000) uvećan je za oko 2.500-3.000 u odnosu na realan broj.

U depeši od 24. decembra Mihailović ističe da su snage Opšte rezerve Vrhovne komande JVuO, koje su do kraja decembra ostale u rejonu Foče i Goražda, brojale 4.300 boraca. Prema depeši od 16. decembra, snage pod Mihailovićevom komandom („srbijanske snage, ne računajući bosanske”), odnosno snage Operativnih jedinica Vrhovne komande JVuO i SUK, koje su u drugoj polovini decembra nastupale u pravcu Tuzle, brojale su oko 10.000 boraca.¹⁰¹⁹ Poslednji broj (10.000) uvećan je za oko 1.500-2.000 u odnosu na realan broj.

Partizanski izvori navode slične podatke. U bojnoj relaciji Štaba 7. crnogorske brigade za oktobar 1944, navodi se da su 25. oktobra „Nijemci, nedićevci i četnici, u jačini 10.000-15.000” na području Sjenice uspjeli da odbace snage brigade.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁷ Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, Чикаго, 1956, стр. 468.

¹⁰¹⁸ *Рат и мир Ђенерала. Изабрани ратни списи*, I-II, (пр. М. Весовић, К. Николић, Б. Димитријевић), Београд, 1998, стр. II/484.

¹⁰¹⁹ *Zbornik NOR-a, XIV/4*, str. 895, 907, 919.

¹⁰²⁰ *Zbornik NOR-a, III/8*, Београд, 1956, стр. 391, 393.

„Ratni dnevnik Komande Grupe armija 'E'” za 31. oktobar 1944. beleži da se u rejonu Sjenice prikuplja „oko 14.000 četnika”, koji se kreću u pravcu Pljevalja i Bosne.¹⁰²¹ Ovo je najrelevantniji izvor za upoznavanje broja snaga JVuO koje su krenule u odstupnicu ka Bosni. Navedeni broj se do sredine decembra smanjio možda i za 2.000, usled učestalih dezertiranja.

U „Ratnom dnevniku Komande Grupe armija 'E'” za 13. novembar 1944, ističe se da general Miroslav Trifunović, komandant četničkih snaga u Srbiji, „sa oko 18.000 četnika kreće paralelno sa nemačkim kretanjima u rejonu Prijepolja u pravcu Foče.” Razlika od 4.000 verovatno je rezultat nepreciznih podataka i mogućeg podrazumevanja snaga SUK u okviru navedene brojke. Realno je pretpostaviti da četničke snage na tom području nisu mogle narasti za jedno kratko vreme – zapravo, u tom razdoblju, a pogotovo kasnije, zabeleženo je osipanje jedinica kao i gubici u borbama protiv snaga NOVJ i, u manjoj meri, u savezničkim bombardovanjima (Sjenica, Prijepolje). Isti izvor dalje navodi:

„U početku učestvovali su u borbama na nemačkoj strani, a u poslednje vreme su samo saputnici. Dok traju istovetni interesi, uglavnom vlada mir. Ako se nadaju uspehu neminovno treba očekivati prepade na nemačke oružane snage, naročito na usamnjene grupe.”¹⁰²²

Ovo nije jedini izvor s kraja 1944. koji pokazuje nepoverenje ili nedovoljno poverenje nemačkih snaga prema četničkim saveznicima. Ipak, na putu za Bosnu, kao i tokom boravka glavnine srbijanskih četnika u Bosni, sve do odstupanja Nemaca iz Bosne, odnos između nemačke vojske i četnika ostao je tolerantan i saveznički.

Na osnovu dva navedena podatka iz citiranog nemačkog izvora, istoričar Branko Latas je procenio broj pripadnika srbijanskih jedinica JVuO koji su izvršili proboj i odstupanje ka Bosni, novembra 1944, na „oko 15.000 do 18.000”, što je za nekoliko hiljada veća brojka od stvarnog broja srbijanskih četnika koji su prešli Drinu.¹⁰²³

1021 *Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 1168.*

1022 *Isto, str. 1176.*

1023 Branko Latas, „Uništenje četničke kontrarevolucije u završnoj etapi rata”, *Vojnoistorijski glasnik*, XXXVII, 1/1986, Beograd, 1986, str. 110.

U jednom drugom radu, objavljenom u koautorstvu, u istom časopisu, Branko Latas govori o 15.000 srbijanskih četnika koji su učestvovali u odstupanju u Bosnu. (Branko Latas, Mirko Gutić,

Međutim, u izveštaju Komande Grupe armija „E” komandantu Jugostoka (11. novembar 1944), navodi se da se general Miroslav Trifunović, komandant snaga JVuO na teritoriji Srbije, „sa oko 10.000 četnika Račića i Keserovića, uporedo sa nemačkim pokretima, [nalazi se] u rejonu Prijevolja.”¹⁰²⁴ Ovaj podatak se očigledno odnosi na glavninu srbijanskih snaga JVuO koje su se zaputile ka Bosni i svedoči o smanjenju broja snaga JVuO, iako je donekle umanjen u odnosu na realan broj srbijanskih četnika koji su prešli Drinu.

Domaća historiografija kao da je prihvatila procenu koja podrazumeva da je u Bosnu odstupilo između 15.000 i 18.000 srbijanskih četnika. Ovu procenu prihvataju i istoričari Venceslav Glišić i Gojko Miljanić.¹⁰²⁵ Stiče se utisak da se navedena procena u domaćoj historiografiji više ne preispituje. Tako je nedavno istoričar Miloš Timotijević u knjizi karakterističnoj po uravnoteženom pristupu događajima u Srbiji tokom Drugog svetskog rata izneo pretpostavku o smrtnom stradanju oko 15.000 srbijanskih četnika u Bosni od kraja 1944. do sredine 1945.¹⁰²⁶

Jedinice pod komandom Draže Mihailovića (JVuO, SUK), koje su se u jesen 1944. zaputile ka Goraždu, konstantno su gubile na brojnosti na putu kroz Sandžak, što je postalo još izraženije tokom decembra, u Bosni, kada su zabeleženi znatni gubici u borbama, ali i novi primeri grupnog dezertiranja.

Snage 5. sandžačke brigade NOVJ napale su noću 24-25. oktobra, na planini Javor, kolonu od oko 800 četnika koji su se kretali od Ivanjice ka Sjenici, nanevši im navodno gubitke od „55 mrtvih, nađenih na položaju, i 25 zarobljenih”. „Ovaj neuspjeh neprijatelja imao je krupnih posljedica: opadanje morala i dezerterstvo.”¹⁰²⁷

Znatan broj pripadnika JVuO, koji su odstupali prema Bosni, početkom novembra bio je stacioniran u Sjenici, koju su prethodno, 25. okto-

„O karakteru četničkog pokreta Draže Mihailovića. (2) Antifašizam ili kolaboracija”, *Vojnoistorijski glasnik*, XXXVII, 1/1986, Beograd, 1986, str. 239).

1024 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 713.

1025 Вencesлав Глишић, Гојко Милјанић, *Руковођење Народноослободилачном борбом у Србији 1941-1945*, Београд, 1994, стр. 316.

1026 Милош Тимотијевић, Звонко Вучновић, *Ратна биографија 1941-1944. Расправа о проблемима прошлости и садашњости*, Београд, 2015, стр. 435.

1027 *Зборник НОР-а*, I/16, Београд, 1958, стр. 651-652.

bra, nakon tri pokušaja, zauzele udružene snage nemačke vojske, SUK, Muslimanske milicije, Sjeničke brigade 2. mileševskog korpusa JVuO i jedne manje jedinice crnogorskih četnika.¹⁰²⁸ Već sutradan, „u Sjenicu stižu Kalabićeve jedinice iz Ivanjice”.¹⁰²⁹ Tokom boravka u toj varošici, snage JVuO bile su bombardovane od strane savezničke avijacije (7. novembar 1944), što je mnoge prisilno mobilisane četnike motivisalo da dezertiraju. U izveštaju Štaba 45. srpske divizije (9. decembar 1944), navodi se da je „prilikom bombardovanja Sjenice od strane saveznika poginulo oko 200 četnika”. U izveštaju se govori o stanju u četničkim kolonama koje su odstupale preko Sandžaka: „Njihov moral srozao se do krajnosti. Idu bez volje i svaki mobilisani gleda da ugrabi pogodan trenutak pa da umakne. Oficiri i stari četnici budno paze i stalno drže pod prismotrom mobilisane seljake. Ukoliko uhvate nekog begunca odmah ga na licu mesta streljaju.”¹⁰³⁰ Navedena brojka poginulih četnika prilikom bombardovanja Sjenice verovatno je uveličana i možda se odnosi na ukupne nemačke i četničke gubitke u ovim okolnostima.¹⁰³¹ Prema sećanju Radomira Miloševića, oficira Avalskog korpusa, u bombardovanoj četničkoj vojnoj bolnici u Sjenici, „bilo je pedesetak mrtvih i ko zna koliko ranjenih”.¹⁰³² Mogu-

1028 VA, ČA, k. 102, f. 5, d. 10; *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 357-359.

1029 VA, ČA, k. 102, f. 5, d. 26.

1030 *Зборник НОР-а, I/15*, Београд, 1957, стр. 393.

1031 Anonimni intendant Avalskog korpusa JVuO zabeležio je u dnevničkom zapisu za 7. novembar 1944: „U Sjenici ima i masa Nemaca koji se u organizovanim kolonama povlače iz Grčke.” (VA, ČA, k. 54, f. 6, d. 8). U sličnom razdoblju saveznici su bombardovali i Novi Pazar i neka okolna sela (od 6. do 9. novembra 1944), iz istog razloga (koncentracija nemačkih snaga). U bombardovanju tog grada, prema poimeničnim podacima, poginulo je preko 177 meštana, dok je u okolnim selima poginuo 41 stanovnik. Istog dana kada je bombardovana Sjenica (7. novembar), u Novom Pazaru je od bombardovanja poginulo preko 100 stanovnika. „U ovom periodu od bombardovanja je poginulo nekoliko stotina pripadnika nemačke vojske, italijanskih zarobljenika i pripadnika kvislinških jedinica koje su se zatekle u Novom Pazaru.” (Миодраг Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994, стр. 63).

1032 Радомир Милошевић, *Закаснели репорт*, Београд, 1996, стр. 80.

U dnevničkom zapisu anonimnog intendanta Avalskog korpusa, koji je preživeo bombardovanje Sjenice, navodi se opis „najstrašnije slike u životu” svedoka. „Unakaženi leševi naših vojnika i meštana na sve strane. Teško mi je gledati, ali tražim svoje prijatelje. Nailazim na mnoge.” Svedok ne navodi broj stradalih. (VA, ČA, k. 54, f. 6, d. 8). U dnevničkom zapisu oficira za vezu Avalskog korpusa, Mičića, za 8. novembar 1944, stoji: „Nalazimo se u Brnjici. Posle strahota koje smo preživeli kod jučerašnjeg bombardovanja u Sjenici, ovaj boravak nam pada kao melem na ranu... Stanovnici sela u kom se nalazimo su Srbi, ali vrlo nepristupačni i divlji.” (VA, ČA, k. 54, f. 6, d. 5).

će je da ovo nisu jedini četnički gubici prilikom bombardovanja Sjenice. Podaci iz izveštaja Štaba 45. srpske divizije o učestalim dezertiranjima iz redova JVuO, nesumnjivo su tačni.

Publicista i borac Kosmajskog NOP odreda, Dragoslav Dimitrijević, sakupio je svedočenja njegovih vršnjaka i zemljaka iz okoline Umke i Barajeva koji su u leto 1944. prisilno mobilisani od strane Avalskog korpusa JVuO da bi tokom oktobra, u organizaciji nemačkog okupatora, vozovima bili evakuisani prema Kraljevu, zatim kamionima ili pešice nastupali prema Čačku i, potom, u maršu krenuli ka Ivanjici i Sjenici. U okolini Sjenice, nakon bombardovanja varoši, mnogi Kosmajci i Posavci dezertirali su iz redova JVuO. Prethodno je grupa od 15 mladića iz Bačevca pobjegla na putu od Čačka prema Ivanjici. Dragiša Simić iz Boždarevca, svedočio je da je bio očevidac bombardovanja Sjenice („izginulo je mnogo četnika”). Neposredno nakon bombardovanja, Simić je dezertirao sa većom grupom zemljaka. „Tada, za vreme bombardovanja Sjenice, pobjegne nas oko stotinu i više.” Brojku od stotinu begunaca potvrđuje i Raja Jovanović iz Bačevca, koji je tada takođe dezertirao. Ova grupa dezertera je krenula ka Šumadiji i kod sela Guberevca, pokraj Kragujevca, uhvaćena je od strane boraca 17. majevičke brigade NOVJ, nakon čega su zatvoreni u kasarnama u Kragujevcu, gde su oficiri OZN-e izvršili istragu. Iz grupe je izdvojeno 12 osoba. „Za njih smo kasnije čuli da su ubijeni, a nisu bili krivi.” Ostatak grupe je mobilisan u redove NOVJ. U danima nakon bombardovanja Sjenice, iz sela Gornje Lopize i Brnjice, gde je bio stacioniran deo snaga Avalskog korpusa, pobjeglo je 14 mladića iz Guncata i Bačevca, kao i grupa od 32 mladića iz Jasenka i Mislođina.¹⁰³³ Sačuvane su izjave (zabeležene 24. februara 1945) pet stanovnika Velike Moštanice, prinudno mobilisanih u Posavsku brigadu JVuO 5. oktobra 1944, koji su dezertirali

1033 Драгослав Б. Димитријевић Бели, *Где је моја мама? Прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини*, Београд, 2009, стр. 408-418.

Tvrnje nekadašnjeg podoficira Posavske brigade Avalskog korpusa JVuO Milisava Markovića kako je korpus uoči odstupanja za Bosnu brojao navodno 7.000 boraca i „kako nije bio zabeležen nijedan slučaj dezertiranja”, neozbiljne su i ne odgovaraju istini. (Милисав Марковић, *Са Дражом у победу или смрт. Путевима Авалског корпуса*, Торонто-Београд, 2006, стр. 99). Uostalom, Markovićevo memoari puni su poluistina i neistina, što nije naškodilo reputaciji autora u okviru ravnogorske kulture sećanja. Masovna dezertiranja prisilno ili nevoljno mobilisanih boraca Avalskog korpusa zabeležena su i uoči evakuacije prema Kraljevu, 5-6. oktobra 1944, kada je iz Ripnja, gde su četnici ukrcavani u vozove, pobjeglo 20 mobilisanih seljaka iz Bačevca. (AS, ZK, k. 139, zl. br. 9871).

nakon bombardovanja Sjenice. Oni su bili primorani da upregnu vlastite konje i zaprege za prevoz komore Avalskog korpusa. Konji i zaprege su im ukrncani u vagone u Ripnju i transportovani železnicom za Kraljevo.¹⁰³⁴ Prema tome, samo iz Avalskog korpusa, na maršu prema Ivanjici i nakon bombardovanja Sjenice, do sredine novembra 1944, pobjeglo je najmanje oko 170 mladića iz sela u okolini Barajeva i Umke.

U mesečnom izveštaju političkog komesara 6. istočnobosanske udarne brigade (2. novembar 1944), o prilikama na području Gruže, navodi se sledeće: „Za ovo vreme našeg boravka ovde nije primjećeno da je neki sposoban borac i vojni obveznik otišao u četničke redove (i pored primera dezertiranja iz NOVJ, *nap. aut.*), dok se svaki dan po neki javlja, koji je pobjegao od četnika i došao kući.”¹⁰³⁵

Znatno osipanje četničkih redova nije ostalo neprimećeno u očima nemačkog okupatora. U nemačkom obaveštajnom izveštaju od 19. oktobra 1944. navodi se sledeće: „Brojčano smanjenje četničkih trupa koje su još u Srbiji rezultat je ne samo nesumnjivo teških gubitaka u borbi s Titovim partizanima tokom prošlih tjedana, već također i sve većih dezertiranja. Ali točne brojke u tom smislu nisu nam na raspolaganju.”¹⁰³⁶

Grupisani delovi SDS i SGS početkom oktobra 1944. stavili su se na raspolaganje Vrhovnoj komandi JVuO, prihvativši njenu komandu, iako su i dalje bili podređeni odlukama nemačkog okupatora. Oni su se okupili 6. oktobra u Jagodini, gde su preuzeli ime Srpski udarni korpus, kako bi sačuvali individualnost u odnosu na JVuO. Za komandanta SUK imenovan je general Stevan Radovanović, dotadašnji komandant SDS u Beogradu, a za njegovog pomoćnika general Borivoje Jonić, dotadašnji komandant celokupne SDS.¹⁰³⁷

1034 AS, ZK, k. 139, zl. br. 9867.

1035 Zbornik NOR-a, IX/7, Beograd, 1970, str. 262.

1036 NAW, T-311, r. 194, s. 563; Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979, str. 376.

1037 VA, ČA, k. 102, f. 5, d. 5; *Југословенска војска у отаџбини на територији округа моравског 1943-1944. Документи*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2006, стр. 379-380; Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије...*, стр. 507-519; Небојша Стамболија, „Оснивање и дејства Српског ударног корпуса 1944-1945.”, *Војно-историјски гласник*, 2/2014, Београд, 2014, стр. 72.

Domaća historiografija, bez ekspliciranja, procenjuje broj pripadnika SUK, u jesen 1944, na 6.500-6.800 boraca.¹⁰³⁸ Međutim, snage SUK nisu dostigle navedenu brojnost, budući da su mnoge jedinice SDS, iz raznih delova Srbije, tokom oktobra 1944, razbijene od strane NOVJ ili su, jednostavno, usled rasula, prestale da postoje. Snage SUK 6. oktobra verovatno su brojale 3.000-4.000 boraca, da bi se do sredine decembra taj broj sveo na oko 2.500, a krajem decembra na ispod 2.000.

Milenko Solarić, oficir SUK, u posleratnim sećanjima naveo je da je u Jagodinu prispelo „svega 100 ljudi iz okruga Beogradskog”. „Postojala je jedna brigada – na papiru – ‘formirana’ od jedinica Valjevskog i Šabačkog okruga, koja nije imala ni jednog jedinog vojnika.” Pripadnici SDS sa područja Požarevačkog okruga takođe nisu uspeali da se evakušu ka Jagodini.¹⁰³⁹

Pripadnici SUK transportovani su železnicom iz Jagodine prema Krajevju i Raški, da bi potom učestvovali u zauzimanju Sjenice. Zajedno sa delovima Armijske grupe „E” i glavninom JVuO, snage SUK marširale su preko Sandžaka, pravcem Sjenica - Prijepolje, da bi potom sa snagama JVuO marširali pravcem Prijepolje - Pljevlja - Goražde, odstupivši prema istočnoj Bosni. Dinamika kretanja snaga SUK bila je sledeća: 16. oktobra nalazili su se u Raškoj, 25. oktobra sa Nemcima su zauzeli Sjenicu, 9. novembra nalazili su se u Pljevljima, 27. novembra u Čajniču, 2. decembra prispeli su u Goražde.¹⁰⁴⁰ Tokom odstupanja i proboja kroz Sandžak i Bosnu, brojno stanje jedinica SUK se dodatno smanjilo zbog gubitaka u borbama i dezertiranja. Dezertiranja su bila naročito učestala u drugoj polovini novembra i početkom decembra (posledica novembarske amnestije), a gubici u borbama bili su najizraženiji u drugoj polovini decembra, usled neuspelog pokušaja snaga JVuO i SUK da potisnu partizane iz doline Spreče i zauzmu Tuzlu.

1038 Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941-1944*, I-II, Beograd, 1979, str. II/358; Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, I-III, Beograd, 1983, str. II/199; Коста Николић, н.д., II/289; Бојан Б. Димитријевић, н.д., стр. 496.

1039 Миленко Соларић, „Наличје ‘Босанске голготе’...” стр. 20. Упоредили са подацима из преписа „Операцијског дневника 2. дивизије СУК”: „Лјудство SDS Крушевачког округа ушло је у састав четничке групе Кесеровића. Лјудство из округа Шабачког, Валjevског није уопште дошло због ситуације створене упадом партизана и руских трупа.” (ВА, ЧА, к. 102, ф. 5, д. 26).

1040 Петар Мартиновић Бајица, н.д., стр. 464-479.

Petar Martinović, bivši oficir SUK, beleži da su prva dezertiranja oficira i vojnika započela posle 20. oktobra, u Novom Pazaru, gde je boravila glavnina SUK, nakon što su pripadnici ove formacije preko radija saslušali govor kralja Petra II Karađorđevića, povodom oslobođenja Beograda.¹⁰⁴¹ Milenko Solarić svedoči da su primeri masovnog dezertiranja iz redova SUK zabeleženi i na području Sjenice, naročito prilikom prvog, neuspelog, napada na tu varoš, „gde nam je stradao priličan broj ljudi”, nakon čega su se „jedinice u paničnom bekstvu morale povući”. „Ovaj neuspeh pri prvom susretu sa sandžackim partizanima delovao je poražavajuće na moral ostalog ljudstva u Dugoj Poljani. Došlo je do vraćanja u Srbiju, prvo nekih pojedinaca, potom četa, pa se najzad čitav jedan bataljon vratio.” Nakon zauzimanja Sjenice, uz pomoć nemačke artiljerije, i pored vojnog uspeha, dezertirala je četa iz Varvarina jačine 90 boraca.¹⁰⁴² Malobrojni sačuvani dokumeneti SUK, poput prepisa „Dnevnika 2. divizije SUK”, beleže dezertiranja u razdoblju od 23. do 30. novembra, kao naglašenu pojavu, bez navođenja broja dezertera.¹⁰⁴³ Ta dezertiranja su neposredna posledica poziva na amnestiju koji su jugoslovenske vlasti uputile 21. novembra. U tom kontekstu treba posmatrati i prethodno citirano pismo zamenika komandanta SUK, Borivoja Jonića, od 26. novembra 1944.

Primarni izvori omogućavaju nam da rekonstruišemo brojno stanje SUK krajem 1944. Isto tako, primarni izvori nas obaveštavaju da se brojnost ove formacije kontinuirano osipala tokom novembra i decembra. Ovi

1041 Исто, стр. 466.

1042 Миленко Соларић, „Наличје 'Босанске голготе'...”, стр. 23-25.

U registru DKTG za opštinu Varvarin evidentirano je 46 lica. U registru je evidentirano pet podoficira SDS sa područja Varvarina koji su streljani krajem decembra 1944. u Kruševcu, što nas navodi na zaključak da je velika većina pripadnika SDS sa područja Varvarina preživela događaje nakon oslobođenja.

1043 VA, ČA, k. 102, f. 5, d. 26.

U izveštaju Štaba 2. divizije SUK (22. novembar 1944) navodi se sledeće: „Stanje borbene sposobnosti jedinica straže SUK je tako da više ne može ostati u ovoj zoni. Stanje fizičke iscrpljenosti zbog slabe ishrane, zahteva upućivanje naših jedinica sa ove zone u zonu gde se može naći makar štogod za hranu. Stanje morala i discipline takvo da iziskuje potrebu da se jedinice odma krenu u zonu gde je Vrhovna komanda i gde nas treba odmah prihvatiti i preoružati i nahraniti. Ako se ovo ne izvrši odmah postoji mogućnost da se jedinice raspadnu i svedu na minimalno brojno stanje. Činjenica, da u zoni gde su bile dovedene radi obećanog prihvata, nisu bile prihvaćene, jako je uticala na opadanje morala i borbene sposobnosti.” (VA, ČA, k. 102, f. 5, d. 13). U izveštaju se aludira na obećanja o prihvatu jedinica JVuO i SUK od strane Britanaca u Foči ili Gackom, što je bila obmana četničkih visokih oficira kako bi animirali vojnike za odstupanje ka Bosni.

podaci navode na zaključak da najveći broj pripadnika SDS i SGS nije odstupio ka Bosni i da je ostao u Srbiji, gde je većina preživela dolazak partizana i uspostavljanje nove vlasti.

U zapovesti Dragutina Keserovića komandantima potčinjenih jedinica (3. novembar 1944) navodi se brojno stanje 1. i 2. divizije SUK: 1.100, odnosno 800 boraca.¹⁰⁴⁴ Treća divizija SUK tada se nalazila u maršu kroz Sandžak, u zaostatku za glavninom snaga SUK. Deveti bataljon 1. divizije SUK, pod komandom majora Aleksandra Stikića (oko 400 boraca), početkom decembra, nakon prelaska u Goražde, napustio je formaciju i zaputio se Nalcima u Sarajevo, da bi naredne godine u Julijskoj krajini pristupio 1. puku SDK.¹⁰⁴⁵

Izveštaj Štaba 11. hercegovačke brigade štabu 29. hercegovačke udarne divizije (11. decembar 1944), potvrđuje da su snage SUK nakon prelaska na levu obalu Drine najviše mogle brojati oko 2.500 boraca. „Na prostor Jabuka - Dragovići stigla je jedna Nedićeva divizija, u jačini od oko 2.500 boraca.¹⁰⁴⁶ Navedeni broj od 2.500 odnosio na ukupno brojno stanje SUK, a ne samo na jednu diviziju. Petar Martinović, oficir SUK, navodi u knjizi ratnih uspomena da je ljudstvo SUK 15. decembra 1944. brojalo oko 2.000 boraca.¹⁰⁴⁷

Dva dokumenta partizanske provenijencije, nastala u danima velikih gubitaka snaga SUK prilikom neuspelog pokušaja JVuO i SUK da potisnu partizane iz Tuzle i doline Spreče, govore o smanjenju broja boraca SUK. Prema podacima Štaba 14. korpusa NOVJ (28. decembar 1944) brojno stanje SUK krajem decembra 1944. iznosilo je „oko 2.000 (računajući da svaka divizija ima oko 600-700). Ovdje treba dodati razne prištapske delove od oko 100 ljudi. Ljudstvo su većinom bivši nedićevci, granična i poljska straža, i izvestan broj četnika koji im je naknadno pridodat.”¹⁰⁴⁸ U relaciji Štaba 14. korpusa Štabu 2. armije NOVJ/JA (4. januar 1945), ponavlja se da snage SUK broje oko 2.000 boraca, pri čemu ovaj izvor navodi potpunije podatke: „1. divizija broji oko 900 ljudi... 2. divizija

1044 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 389-390.

1045 Миленко Соларић, „Наличје 'Босанске голготе'...” стр. 32.

1046 *Zbornik NOR-a, IV/31*, Beograd, 1968, str. 226-227.

1047 Петар Мартиновић Бајица, н.д., стр. 373.

1048 *Zbornik NOR-a, IV/31*, Beograd, 1968, str. 567-568.

broji oko 500 ljudi... 3. divizija broji oko 600 ljudi.”¹⁰⁴⁹ Ovi podaci mogu se smatrati prilično pouzdanim budući da Štab 14. korpusa NOVJ/JA nije imao motiv da umanjuje broj pripadnika SUK.

Prema izveštaju Glavnog štaba NOV i PO Srbije (31. decembar 1944), jedinice SUK-a, prilikom proboja kroz Sandžak, u jesen 1944, brojale su oko 2.000 boraca.¹⁰⁵⁰ Ovaj izvor više treba posmatrati u kontekstu novonastale situacije (veliki gubici SUK u drugoj polovini decembra) nego u kontekstu odstupanja SUK kroz Sandžak, kada je broj pripadnika te formacije nesumnjivo bio veći od 2.000.

Milenko Solarić navodi da su snage SUK, novembra 1944, brojale oko 4.800 boraca, međutim ovo je nerealna brojka jer bi ona podrazumevala da je do kraja godine iz SUK dezertiralo preko 2.500 boraca, što nije prihvatljivo.

Prilikom boravka u Sandžaku, srbijanski četnici su najveće gubitke u sukobu sa partizanima imali u noći 18-19. novembra u Pljevljima. Početkom novembra Nemci su ponovo zauzeli Pljevlja nakon čega je u gradu smešten velik broj srbijanskih četnika. Prema partizanskim izvorima, uoči napada 3. (sandžačke) proleterске brigade na četnike, u gradu je boravilo oko 6.000 četnika. Zahvaljujući iznenadnom napadu na grad (partizani su u varoš ubacili veći broj boraca kamufliranih u seljake), iako desetorostruko malobrojnije, snage 3. sandžačke brigade nanele su protivniku velike gubitke. U izveštaju štaba brigade (20. novembar 1944) navodi se da su četnici imali gubitke od 150 poginulih i 200 ranjenih.¹⁰⁵¹ Iako je navedeni broj poginulih četnika verovatno uvećan, može se pretpostaviti da su četnici imali ozbiljne gubitke (verovatno stotinjak poginulih), budući da antikomunistički izvori pominju „četničku katastrofu” u Pljevljima. Među poginulima bio je i Nikola Gordić, komandant 2. tresteničke brigade JVuO.¹⁰⁵² Činjenica da su Nemci ustupili Pljevlja četnicima i da je

1049 *Zbornik NOR-a, IV/32, Beograd, 1968, str. 113.*

1050 *Зборник НОР-а, I/15, Београд, 1957, стр. 606.*

1051 VA, NOVJ, k. 1253, f. 6, d. 26.

1052 Петар Мартиновић Бајица, н.д., стр. 376; Душан Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса 1941-1945*, Чикаго, 1998, стр. 104.

Nikola Gordić je dva puta evidentiran u registru DKTG (RKTG-70917; RKTG-100591). U prvom kartonu navedeno je da je Gordić „streljan 1944.” na nepoznatoj lokaciji, dok je u drugom kartonu navedeno da je „streljan po oslobodenju”, takode na nepoznatoj lokaciji, pri čemu se sarad-

u tom gradu zabeležena velika četnička koncentracija do 19. novembra, daje za pravo Solarićevoj konstataciji o ulozi četnika kao „levom bočnom obezbeđenju” nemačkih trupa. Četnici su iz Pljevalja odstupili za Bosnu tek nakon što su ih na taj korak primorali partizani. U suprotnom bi srbijanski četnici i dalje ostali u gradu, obezbeđujući prihvata Đurišićevih četnika i nemačkog 21. brdskog korpusa, budući da je preko Pljevalja vodio najkraći put za Sarajevo. Nakon oslobođenja 19. novembra, grad je ostao pod partizanskom kontrolom do kraja rata.

Očigledno da je ponovno zauzimanje Pljevalja od strane partizana primoralo četnike Mileševskog i Avalskog korpusa, koji su se nalazili u zaštitnici četničke glavnine, samim tim u zaostatku, da se evakušu ka Bosni drugim pravcem u odnosu na glavninu snaga pod komandom generala Trifunovića. Ta dva korpusa odstupila su ka Podrinju dolinom Lima, preko Priboja i Rudog, zajedno sa Nemicima.¹⁰⁵³

Mikro slučaj: streljanje zarobljenih pripadnika JVuO u Popovima 16. decembra 1944.

Prvi ozbiljniji gubici četnika iz Srbije na području istočne Bosne u jesen 1944. zabeleženi su pre evakuacije glavnine preostalih snaga JVuO iz Srbije prema Goraždu, odnosno pre novembra 1944. Prema izveštaju Štaba 3. sandžačke brigade Štabu 37. divizije NOVJ (9. oktobar 1944), prilikom napada na kompoziciju voza, u blizini Višegrada, u kojoj su se jednim delom nalazili srbijanski četnici (1. mileševski korpus i Drinski korpus pod čijom komandom je bila Pribojska brigada), protivniku su naneti gubici od 265 poginulih.¹⁰⁵⁴ Navedeni broj poginulih četnika možda je uveličan, međutim četnički izvori takođe potvrđuju veliku pometnju

nici DKTG oba puta pozivaju na gradu ZK. Ovo navodim kao još jedan primer proizvoljnog tumačenja izvora od strane saradnika DKTG.

1053 VA, ČA, k. 54, f. 6, d. 1.

1054 *Зборник НОР-а*, I/13, Београд, 1957, стр. 221, 528.

i osipanje boraca u redovima 1. mileševskog korpusa, kao posledicu navedenog događaja.¹⁰⁵⁵

Snage pod komandom Vuka Kalaitovića (2. mileševski korpus), prema četničkim izvorima, sredinom decembra brojale su oko 300 boraca. Međutim, 16. decembra Kalaitovićeve snage su „iznenađene kod Miljevine” i „pretrpele gubitke”. „Kalaitove snage posle neuspeha na Miljevini razbegle [su] se kućama.”¹⁰⁵⁶ Ipak, deo Kalaitovićevih snaga i dalje je ostao na okupu.

O odnosu partizana prema zarobljenim četnicima na komunikaciji kojom su se novembra 1944. probijale snage nemačke Armijske grupe „E” (područje između Ibra i Drine), svedoči izveštaj obavestajnog odeljenja 91. armijskog korpusa Vermahta (29. novembar 1944): „Zarobljene četnike partizani odmah regrutuju u vlastite redove.”¹⁰⁵⁷ Međutim, u pojedinim situacijama partizani su streljali zarobljene četnike.

Prvo masovno streljanje zarobljenih srbijanskih četnika koji su odstupili u Bosnu, dogodilo se sredinom decembra, u Semberiji. O tom događaju sačuvano je nekoliko istorijskih izvora. Zarobljeni četnici, streljani u Semberiji, pripadali su delovima četničkih snaga sa područja Mačve, Šapca i Pocerine. Ovi delovi nisu odstupali u Bosnu zaobilaznim putem, preko Ripnja, Lapova, Kraljeva i Sandžaka, već su u prvoj polovini oktobra odstupili iz Mačve u Semberiju, priključivši se lokalnim snagama JVuO.

Prema tvrdnjama Timotija Reljića, nekadašnjeg pripadnika Đačkog bataljona Cersko-majevičke grupe korpusa JVuO, pripadnici NOVJ su 16. decembra 1944. u selu Popovi, pokraj Bijeljine, streljali oko 55 pripadnika 1. čete Đačkog bataljona, sastavljene od mladića iz opština Šabac, Bogatić i Loznica, mobilisanih u četnike avgusta 1944.¹⁰⁵⁸ Ovaj izvor prećutkuje tri važne činjenice: 1) četničke snage koje su se nalazile u Popovima bile su sastavni deo nemačke odbrane leve obale Drine i Semberije, odnosno sastavni deo nemačkog desnog krila Sremskog fronta,¹⁰⁵⁹ 2) streljani mla-

1055 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 333.

1056 *Isto*, str. 682.

1057 NAW, T-314, r. 1630, s. 608-609.

1058 Тимотије Рељић, *Четнички Ђачки батаљон (подрински)*, Шабац, 2001, стр. 40-85.

1059 Prema izveštaju Štaba 17. istočnobosanske divizije NOVJ (18. decembar 1944), u Bijeljini je bilo smešteno oko 1.900 nemačkih vojnika i oko 500 pripadnika „zelenog kadra, četnika i nedičevaca”. Većina četnika na području bijeljinskog sreza bili su pripadnici Majevičkog korpusa JVuO,

dići nisu zarobljeni van borbe, 3) pripadnici NOVJ su u borbama protiv četnika, u Popovima i okolnim selima, imali znatne gubitke.

Pripadnici 6. istočnobosanske brigade 17. istočnobosanske divizije 16. decembra forsirali su Drinu prešavši na levu obalu reke. Sembersku obalu Drine i njeno zaleđe branile su nemačke i četničke snage. Popovi, Petrovo Polje i Dvorovi, kao naselja najbliža levoj obali Drine, predstavljali su važnu uporišnu tačku nemačke odbrane. U izveštaju Štaba 17. istočnobosanske divizije (31. decembar 1944), navodi se da je 16. decembra jačina protivnika na levoj obali Drine, na potezu Balatun - Amajlije, uključujući i Popove, iznosila „oko 600 Nemaca, 100 ustaša i oko 700 nedićevaca i četnika, sa tri mala tenka i nekoliko protivavionskih mitraljeza, većim brojem kamiona, teških bacača i dobro naoružanim automatskim oružjem”.¹⁰⁶⁰

U izveštaju Štaba 6. istočnobosanske brigade Štabu 17. istočnobosanske divizije (17. decembar 1944) navodi se da se u Popovima „nalazilo 160 četnika-nedićevaca”. „Četnike koji su se nalazili u selu Popovi opkolili smo i poslije kraće borbe zarobili 54 sa jednim oficijom, koje smo predali OZN-i. Nekoliko ih je pobijeno bombama, dok je ostatak uspio onako razbijen da pobjegne.” Istovremeno, drugi delovi brigade napali su selo Dvorovi u kome se nalazilo 250 Nemaca, 70 ustaša i 600-700 četnika. Može se pretpostaviti da je većina četnika koji su se nalazili na položajima u Dvorovima poticala sa područja Semberije, kao i da se među njima nalazio i određen broj četnika sa područja severozapadne Srbije. Prema izveštaju, u borbama u Petrovom Polju, Popovima i Dvorovima poginulo je 45 Nemaca i 24 četnika, a zarobljeno je devet Nemaca i 79 četnika. Zarobljeni četnici i Nemci su „poslije postrijeljani, po uzetim podacima, koje je uzeo obavještajni oficir naše divizije. Napominjem da su svi ovi četnici bili u [Srpskoj] poljskoj straži i Nacionalnoj službi [rada].” U toku

odnosno lokalni četnici koji su bili koncentrisani u nekoliko seoskih naselja. „Četnici koji su bili koncentrisani u Velikoj Obarskoj i u Šumarićima, razbijeni su i veći njihov dio povlači se u brda, a izvjestan dio njih razbježao se svojim kućama – to su većinom novomobilisani. Pojedinci dolaze i predaju se. Raspoloženje naroda u ovim krajevima prema našoj vojsci je dobro, i svesrdno nam pomaže.” (*Zbornik NOR-a, IV/31, Beograd, 1969, str. 311*).

1060 *Zbornik NOR-a, IV/31, Beograd, 1968, str. 747-748.*

borbi 16. decembra, 6. istočnobosanska brigada imala je gubitke od „24 mrtva i 60 ranjenih”.¹⁰⁶¹

Na osnovu citiranog izveštaja može se zaključiti da je o sudbini četnika zarobljenih u Popovima odlučivala OZN-a 17. istočnobosanske divizije. Neizvesno je koji razlozi su rukovodili pripadnike OZN-e da odluče da streljaju zarobljenike. Moguće je pretpostaviti da je ovakav ishod rezultirao činjenicom da su četnici zarobljeni u borbi u kojoj su učestvovali na strani nemačkog okupatora, zbog čega su tretirani na sličan način kao i zarobljeni pripadnici okupatorske sile. Svakako da gubici 6. proleterske istočnobosanske brigade u toj borbi nisu išli u prilog zarobljenim četnicima. Može se pretpostaviti da je odluka o streljanju zarobljenika znatnim delom bila motivisana činjenicom da je zarobljavanje četnika u Popovima bilo rezultat borbe, a ne predaje koja prethodi borbi. O jednoj ovakvoj mogućnosti svedoči sledeći podatak: Timotije Reljić navodi da se 2. četa Đačkog bataljona predala partizanima i da su svima pošteđeni životi. Među njima nalazio se i sam Reljić. „Popove su preživeli svi iz štaba bataljona i cela 2. četa.” Može se pretpostaviti da je 2. četa imala sličan broj boraca kao 1. četa i da borci 2. čete nisu pružili oružani otpor partizanima. Zanimljivo je da izveštaj Štaba 6. istočnobosanske brigade ne pominje ovaj podatak. Postoji izvesna mogućnost da se podatak o zarobljavanju 54 četnika u Popovima možda odnosi na borce oba bataljona, pri čemu je streljano oko polovine ovog broja (1. bataljon), ali ne postoje dokazi koji bi potkrepili ovakav zaključak. Vredi pomenuti da je prethodno, tokom jeseni, zabeležen primer o kome je takođe svedočio Reljić: „Rezervni poručnik Slobodan Živojinović, komandir moje [2.] čete Đačkog bataljona prebegao je u partizane sa svoja dva sina i još osam omladinaca 21. septembra 1944, kada smo zanoćili u selu Maovima, pre prelaska preko Drine u Bosnu.”¹⁰⁶²

Svakako da odluku o streljanju pripadnika 1. čete Đačkog bataljona treba problematizovati budući da je reč o borcima najmlađih godišta koji su bili mobilisani, neretko i protiv vlastite volje. Ova činjenica nije uzeta u obzir od strane onih koji su odlučili o sudbini zarobljenika. Sem toga, treba uzeti u obzir i odgovornost četničkih komandi koje su odlučile o pre-

1061 VA, NOVJ, k. 989, f. 6, d. 35.

Učešće boraca Đačkog bataljona u borbi Popovima, potvrđuje i preživeli borac te jedinice Stojan Jurišić. (Душан Трбојевић, н.д., стр. 116-117).

1062 Тимотије Рељић, н.д., стр. 71-72.

bacivanju preko Drine novomobilisanih mladića, umesto da ovi mladići budu pušteni kućama.¹⁰⁶³

Revizionistička historiografija, iz nepoznatih razloga, prećutkuje poštedu boraca 2. čete, kao što ne pominje ukupne okolnosti stradanja boraca 1. čete Đačkog bataljona. U interpretaciji streljanja u Popovima Srđan Cvetković se oslanja na svedočenje osobe koja nije bila učesnik događaja i koja tvrdi da je grupa stradalih mladića „dugo lutala po Semberiji i da ih je u povratku u Šabac, tačnije u selu Popovi, zarobila neka partizanska jedinica.” Takva interpretacija zaobilazi kontekst događaja i u osnovi sadrži dezinformaciju o navodnom „povratku u Šabac”. Tobožnje dugo lutanje grupe naoružanih mladića po Semberiji, koja je bila pod čvrstom kontrolom Nemaca, bilo je nezamislivo. Nemačka vojska je nastojala da po svaku cenu zadrži pod kontrolom područje Semberije kako bi sprečila partizane da iz tog pravca ugroze nemačke pozicije na granici Srema i Slavonije koje su u tom razdoblju i tokom nekoliko narednih meseci bile deo najzačajnijeg fronta na jugoslovenskom ratištu. U tom cilju Nemci su angažovali lokalne i mačvanske četnike na frontu na Drini.¹⁰⁶⁴

Poraz snaga JVuO i SUK prilikom napada na Tuzlu krajem decembra 1944.

Srbijanske jedinice JVuO i SUK odstupile su iz Srbije ka istočnoj Bosni, odnosno gornjem Podrinju, s ciljem da se koncentrišu na području severoistočne Bosne, gde se nalazila Vrhovna komanda JVuO. Ovakav scenario bio je uslovljen novom vojnom konstelacijom u Srbiji, početkom oktobra 1944.

Prvo, glavnina snaga JVuO nije bila u mogućnosti da se probije ka donjem Podrinju i Semberiji gde se od kraja septembra nalazila Vrhovna

1063 Među borcima Đačkog bataljona nalazila su se i učenici koji su dobrovoljno pristupili toj formaciji. Trojica učenika gimnazije u Šapcu (Zoran Đukić, Slavoljub Rosić i Dragutin Šašić) 6. juna 1944, kao pripadnici bataljona, izvršili su ubistvo njihovog vršnjaka i druga iz gimnazije, Milovana Čvorića iz Šapca, zbog toga što je bio naklonjen partizanima. O njihovoj odgovornosti za Čvorićevu smrt svedočilo je nekoliko svedoka i savremenika 25. decembra 1944. (AJ, DK, 110, f. 426, s. 455-457).

1064 Uporediti: Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 228.

komanda jer je to onemogućeno zauzimanjem severozapadne Srbije od strane 1. proletarskog i 12. (vojvođanskog) udarnog korpusa NOVJ. Stoga je odlučeno da se snage pod komandom Draže Mihailovića uoči proboja Crvene armije na levu obalu Velike Morave evakuišu i probiju ka severoistočnoj Bosni znatno dužim, zaobilaznim i naizgled prohodnijim pravcem – od Beograda, železnicom koju su obezbeđivali Nemci, preko Lapova, Kraljeva, Ivanjice i Sjenice, usput prikupljajući snage JVuO koje su se zadržale na terenu južno od planinskog masiva Povlen - Suvobor - Rudnik. Ova odluka je realizovana, između ostalog, jer je navedeni pravac bio prohodan zahvaljujući prisustvu nemačkih snaga. Povlačenje pravcem nemačke odstupnice činilo se bezbednijim od potencijalnog proboja prema donjem Podrinju i Semberiji. Uostalom, pravcem prema Semberiji mogao se povući samo deo snaga JVuO, makar su to bile najoperativnije četničke snage (4. grupa jurišnih korpusa), a prioritet je podrazumevao okupljanje preostalih četničkih snaga iz drugih delova Srbije i njihovo sjedinjavanje sa ostacima SDS reorganizovanim u SUK. Nemci i snage pod komandom Draže Mihailovića su jedni drugima štitili odstupnicu kroz Sandžak, o čemu je prethodno bilo reči. Drugo, povlačenje prema Crnoj Gori, gde bi se jedinice JVuO iz Srbije sjedinile sa četnicima Pavla Đurišića i potom se uputile u pravcu Albanije ili Grčke, odbačeno je zbog toga što bi takav sled događaja udaljio snage srbijanskih četnika od matične teritorije.

Snage pod komandom Draže Mihailovića imale su nameru da se nakon prebacivanja preko Drine postepeno koncentrišu na području severoistočne Bosne. Ta namera podrazumevala je rešenost da se partizani potisnu sa ovog područja, koje je, sa središtem u Tuzli, predstavljalo snažno partizansko uporište.¹⁰⁶⁵ Korist od četničkog proboja od gornjeg Podrinja ka dolini Spreče prvenstveno su imali Nemci, budući da je potiskivanje partizanskih snaga sa područja Rogatice, Sokoca i Han Pijeska nemačkim snagama omogućilo da koriste komunikaciju Višegrad - Rogatica - Sarajevo, dok je dalji proboj snaga JVuO i SUK, prema Vlasenici i Šekovićima,

1065 Partizani su 8. decembra kontrolisali sledeća veća mesta u istočnoj Bosni: Sokolac, Žepa, Han Pijesak, Milići, Vlasenica, Šekovići, Živinice, Kalesija, Tuzla, Lukavac, Srebrenik. „Držimo pod kontrolom cijelu dolinu Spreče, od Zvornika do Gračanice.“ Zvornik se nalazio pod kontrolom Nemaca, a Gračanica pod kontrolom ustaša i Muslimanske milicije. (*Zbornik NOR-a*, IV/31, Beograd, 1968, str. 715). Tokom ofanzive JVuO u drugoj polovini decembra, četnici su privremeno potisnuli partizane iz Sokoca, Han Pijeska, Vlasenice, Šekovića i Živinica. Nemci su nastojali da drže pod kontrolom neka od tih mesta nakon što su ih privremeno zaposeli četnici.

omogućio rasterećivanje pomoćnog pravca nemačke evakuacije u srednjem Podrinju (Užice - Ljubovija - Bratunac - Drinjača - Zvornik).

Dakle, Vrhovna komanda JVuO nije prvobitno imala nameru da koncentriše glavninu snaga na području na kome su se srbijanski četnici našli početkom 1945. (Ozren, Trebava). Draža Mihailović je bio u mogućnosti da snage pod njegovom komandom usmeri preko Olova, dolinom Krivaje, prema Ozrenu, budući da se na tom području nisu nalazile jače partizanske snage, pogotovo zbog toga što je pravac dolinom Krivaje predstavljao bliži i jednostavniji put ka Ozrenu. Nasuprot tome, Mihailović je nakon zauzimanja Vlasenice odlučio da četnike usmeri u pravcu Tuzle, u dve kolone, zaobilazeći planinu Javornik. Koncentracija u rejonu Tuzle smatrana je boljim rešenjem zbog blizine Srbije, odnosno zbog očekivane nemačke ofanzive i prebacivanja JVuO u Srbiju. Ova zablude je plaćena životima mnogih boraca JVuO. Od Mihailovićeve pogrešne procene korist je ponovo imao isključivo nemački okupator.

Koliko je ofanziva operativnih jedinica JVuO i SUK u istočnoj Bosni išla u korist nemačkim snagama svedoči i činjenica da su Nemci stacionirali garnizone u većim mestima ovog regiona neposredno nakon što su četnici, kao nemačka prethodnica, zauzeli ta mesta, potisnuvši snage NOVJ, zbog čega su partizani početkom 1945. bili prinuđeni da ponovo oslobađaju varošice nad kojima su prethodno izgubili kontrolu, što je podrazumevalo žestoke borbe sa Nemcima i znatne žrtve u redovima NOVJ/JA – znatnim delom u redovima srbijanskih partizanskih brigada (jedinice 25. i 45. srpske divizije). U borbama protiv snaga NOVJ/JA, na području Birča, januara 1945, sem nemačkih snaga učestvovala su i snage Opšte rezerve JVuO, koje su odstupile iz gornjeg Podrinja.¹⁰⁶⁶ Saradnja JVuO sa nemačkom vojskom na području istočne Bosne dodatno je problematična zbog činjenice da su snage nemačkog okupatora na tom području, tokom 1943-1944, naročito u okolini Šekovića, Vlasenice i Han Pijeska, opljačkale i spalile većinu srpskih sela, pobivši nekoliko hiljada civila.

Vrhovna komanda JVuO sredinom decembra je obrazovala dve grupacije srbijanskih četnika u Bosni. Severna grupacija, koju je sačinjavalo

1066 Opširnije o borbama u Birču, januara 1945: Драгољуб Ж. Мирчетић, *45. дивизија НОВЈ*, Београд, 1992, стр. 112-157.

nekoliko grupa korpusa (Gorske garde, Rasinsko-toplička, Južnomoravska, Mlavsko-smederevska grupa korpusa) i sve tri divizije SUK (ukupno oko 8.000 boraca) imala je zadatak da iz gornjeg Podrinja prodre u Birač i dolinu Spreče kako bi od snaga NOVJ preotela Tuzlu. Južna grupacija (Opšta rezerva Vrhovne komande), koju je sačinjavao manji broj grupa korpusa (Šumadijski, deo Cersko-majevičkog, četnici iz srbijanskog Sandžaka: ukupno oko 4.300 boraca – ova brojka uključuje i određeni broj lokalnih, bosanskih četnika) imala je zadatak da ovlada područjem Trnova i Kalinovika, kako bi obezbedila područje gornjeg Podrinja od upada snaga NOVJ, kao i da izvrši prihvrat crnogorskih četnika.

Nakon potiskivanja partizana iz Vlasenice (17. decembar), Mihailović je naredio probijanje operativnih jedinica Vrhovne komande i SUK ka dolini Spreče, u cilju zauzimanja Tuzle, koja se nalazila pod partizanskom kontrolom kao centar oslobođene teritorije u severoistočnom delu Bosne. U napad je krenulo oko 8.000 pripadnika srbijanskih jedinica JVuO i SUK,¹⁰⁶⁷ uz sadejstvo nekoliko hiljada majevičkih i birčanskih četnika. Vrhovna komanda JVuO želela je zauzimanjem ovog partizanskog uporišta obezbediti prezimljavanje snaga u gradu u kome su postojali povoljniji uslovi za boravak nego u drugim delovima Bosne, kako bi se ostvarili uslovi za priželjkivano prebacivanje u Srbiju, na proleće. Sem toga, kontrolisanje veće teritorije omogućavalo je četnicima da se kod zapadnih antifašističkih sila pozicioniraju kao mnogo relevantniji politički faktor.

Planovi Komande Armijske grupe „E” isprva nisu podrazumevali dejstva JVuO u pravcu Tuzle, već su podrazumevali maglovite planove o angažmanu srbijanskih četnika u zapadnoj Srbiji. Početkom decembra, major Gojko Borota, opunomoćenik Vrhovne komande JVuO za pregovore sa Komandom Armijske grupe „E” u Sarajevu, izneo je predlog o premeštanju glavnine srbijanskih četnika u područje između Bosne i Drine, „iz eko-

1067 Prema podacima Glavnog štaba NOV i PO Srbije, dobijenim od strane štabova 23. i 45. srpske divizije, čije jedinice su učestvovala u borbama protiv četnika u širem regionu Tuzle, krajem decembra 1944, jačina desne kolone JVuO i SUK iznosila je 3.800, a jačina leve kolone 4.100 boraca. (*Зборник НОР-а*, I/15, Београд, 1957, стр. 606). Već smo naveli podatak iz depeše od 24. decembra u kojoj Draža Mihailović ističe da su snage Opšte rezerve Vrhovne komande JVuO, koje su do kraja decembra ostale u rejonu Foče i Goražda, brojale 4.300 boraca. Isto tako, naveli smo tvrdnje Draže Mihailovića da je 20. decembra 1944. primio 8.500 boraca pod neposrednu komandu. Dokument Štaba 27. istočnobosanske divizije (1. januar 1945) takođe navodi da je jačina snaga pod komandom Draže Mihailovića, koje su nastupale u dve kolone u pravcu Tuzle, iznosila oko 8.000 boraca. (*Zbornik NOR-a*, IV/32, Beograd, 1968, str. 17).

nomskih razloga". Isprva je nemačka strana to odbila kao neprihvatljivo, ali uskoro se pokazalo da Nemci nemaju dovoljno snaga za uspostavljanje komunikacije putem Podromanija - Zvornik i drumske i železničke komunikacije Zvornik - Tuzla - Doboj, pri čemu je konstatovano da se „u držanju nemačkog Vermahta, koje je ranije utvrđeno, prema četnicima ništa nije promenilo. Nemački Vermaht ima nameru da zadovolji potrebe četnika u što većoj meri, uzimajući u obzir i pružanje materijalne pomoći”.¹⁰⁶⁸ Ubrzo nakon toga, 10. decembra, dva dana nakon što su četničke snage započele spori proboj ka severu, Komanda Armijske grupe „E” izvestila je potčinjene komande da će „četnici na maršu u širi rejon Valjeva” proći preko područja istočne Bosne, pri čemu je zaključeno da Draža Mihailović „garantuje najboljnije držanje prema nemačkim jedinicama i nudi saradnju”.¹⁰⁶⁹

Napad četničkih snaga na Tuzlu pogodio je prvenstveno snagama nemačkog okupatora s obzirom na to da su nemačke pozicije u srednjem Podrinju i drugim delovima istočne Bosne prethodnih dana bile izuzetno ugrožene, pogotovo nakon partizanskog zauzimanja Ljubovije, Drinjače i Zvornika. Sem toga, nakon oslobođenja Zvornika započelo je prebacivanje snaga 23. i 45. srpske divizije na levu obalu Drine. Snage ove dve divizije, umesto da bude angažovane na daljem neutralisanju ugroženih nemačkih snaga u Podrinju, bile su primorane da najvećim delom pomažu u odbrani teritorije koju su kontrolisale jedinice 27. i 38. istočnobosanske divizije, a koju su bile izložene ofanzivi operativnih jedinica JVuO.

Nemačkim snagama je od najvećeg značaja bilo da očuvaju pozicije u Semberiji i donjem Podrinju, kao desnom krilu Sremskog fronta. Istovremeno, prodorom kroz istočnu Bosnu, snage operativnih jedinica JVuO i SUK dodatno su obezbedile prohodnost nemačkim snagama, dok su snage Opšte rezerve Vrhovne komande JVuO ostavljene u sektoru Foče, Miljevine i Goražda, štiteći to područje od upada snaga NOVJ iz Hercegovine, zarad obezbeđivanja nemačkog mostobrana kod Višegrada, iz pravca Foče, i zadržavajući mostobran za prihvrat crnogorskih četnika, u Goraždu. Prema tome, aktivnosti snaga JVuO i SUK išle su u prilog nastavku nemač-

¹⁰⁶⁸ *Zbornik NOR-a, XII/4*, Beograd, 1979, str. 1190-1191; Ahmet Đonlagić, *27. istočnobosanska divizija*, Beograd, 1983, str. 345.

¹⁰⁶⁹ *Zbornik NOR-a, XII/4*, Beograd, 1979, str. 1193.

kog prisustva na širem području istočne Bosne. Kretanje i koncentracija srbijanskih jedinica JVuO i SUK, nakon napuštanja Srbije, nije bila stvar slobodne volje Vrhovne komande JVuO već je o tome odlučivao nemački okupator, na osnovu njegovih potreba i prioriteta.¹⁰⁷⁰ Domaća revizionistička istoriografija izbegava da konstatuje ovu činjenicu.

U danima kada su operativne jedinice Vrhovne komande JVuO, decembra 1944, prodirale kroz Birač prema dolini Spreče, u nameri da zauzmu Tuzlu, jedinice Opšte rezerve JVuO vodile su borbe protiv snaga NOVJ na razmeđu severne Hercegovine i južne Bosne, u saradnji sa nemačkim snagama, koje su se kretale od Višegrada ka Sarajevu, o čemu svedoči izveštaj nemačke Komande Jugoistoka (23. decembar 1944): „Krećući se od Kalinovika ka severu, jače banditske snage potisnule su četnička osiguranja od Trnova ka Kasindolu; 1. bataljon 734. lovačkog puka [5. brdskog SS korpusa], prebačen iz Podromanije motorizovanim transportom, stupio je u kontranapad u saradnji sa ustašama i četnicima.”¹⁰⁷¹

Naizgled paradoksalno deluje da su se snage srbijanskih partizana, namenjene za nastavak borbi protiv nemačkih snaga, prebacile na područje severoistočne Bosne gotovo istovremeno kada u ovo područje nadiru snage srbijanskih četnika, snabdevene novim količinama nemačke municije, u nameri da ugroze partizanske pozicije – ako ne uzmemo u obzir činjenicu četničke kolaboracije, koja decembra 1944. postaje još očiglednija – o čemu svedoči činjenica da srbijanski četnici tokom proboja kroz istočnu Bosnu nisu napadali uporišta u kojima su se nalazile nemačke i ustaške snage. U borbama u okolini Tuzle, krajem decembra 1944, pored

1070 Ističem zaključak Štaba 3. (bosanskog) udarnog korpusa iz izveštaja Štabu 2. armije JA (17. januar 1945): „Usljed teške situacije na sektoru Zvornika Nijemci su ove četničke snage iskoristili na taj način što su ih uputili na teritoriju istočne Bosne s namjerom da ovi ovladaju oslobođenom teritorijom i angažuju naše snage te tako omoguće slobodno komuniciranje njemačkim jedinicama na sektoru Drinjača-Zvornik-Bijeljina i Višegrad-Sokolac-Sarajevo. Sem toga, iscrpljenim četničkim jedinicama bio je potreban odmor i predah i oslonac na domaće četničke snage koje su na teritoriji istočne Bosne kontrolisale dobar dio krajeva.” (*Zbornik NOR-a*, IV/32, Beograd, 1968, str. 404).

Delove ovog zaključka potvrđuje i dokument Vrhovne komande JVuO, iz decembra 1944, u kome je Vrhovna komanda naznačila opšte uslove sporazuma o saradnji sa nemačkim snagama. Jedna od tačaka ovog dokumenta glasi: „Koncentrisanje četničkih jedinica, koje se povlače iz Srbije, u prostor koje im nemačke trupe budu odredile.” (*Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 492).

1071 NAW, T-311, r. 195, s. 343

pripadnika srbijanskih jedinica JVuO i SUK gine i nemali broj srbijanskih partizana.

Vojna operacija JVuO, koja je imala za cilj zauzimanje Tuzle, trajala je od 23. do 28. decembra i imala je za posledicu jedan od najvećih poraza četnika u borbama protiv partizana, u dotadašnjem toku rata. U svakom slučaju, reč je o najvećem porazu koji su pretrpeli srbijanski četnici nakon odstupanja u Bosnu, pa do maja 1945. Domaća istoriografija nije konstatovala ove dve činjenice, iako ih je naslutila: „Napadi na grad trajali su do 28. decembra i doneli su samo nove žrtve.”¹⁰⁷² Znatni gubici snaga SUK, uključujući pogibiju komandanta jedne od tri divizije, jedan su od razloga odvajanja ove formacije od glavnine JVuO i odstupanja SUK iz Bosne, početkom januara 1945. Moja namera nije da rekonstruišem tok borbi, budući da je domaća istoriografija to već učinila,¹⁰⁷³ već da naznačim posledice tih borbi, naročito u pogledu trajnih gubitaka u ljudstvu JVuO.

Ofanziva snaga JVuO i SUK u istočnoj Bosni, decembra 1944, imala je tri faze. Neposredno usmeravanje ka dolini Spreče i ugrožavanje Tuzle, odigrali su se u trećoj, završnoj, fazi ofanzive. Tome prethode borbe u južnim delovima istočne Bosne i u Birču. Sve tri faze podrazumevale su nemale gubitke snaga JVuO i SUK.

Prva faza prodora severne grupacije JVuO podrazumevala je dejstva na području Rogatice i Sokoca, koje su većim delom kontrolisale brigade 27. istočnobosanske divizije (16. muslimanska, 19. birčanska i 20. romanijska brigada). Štab 27. divizije nije bio obavešten o koncentraciji četničkih snaga u gornjem Podrinju i njihovom pokretu ka severu, usled nepostojanja redovnih veza između štabova 2. i 3. korpusa JA.¹⁰⁷⁴ Međutim, snage 27. divizije bile su nedovoljne da zaustave nadiranje mnogobrojnijih četničkih snaga, koje su bile dobro naoružane, uporne u borbi i potpomognute nemačkom artiljerijom, usled čega su partizani povukli ka severu. Prema jednom partizanskom izvoru, jedinice 27. divizije su „u žestokim borbama” od 8. do 12. decembra izbacile iz stroja navodno oko 600 srbijanskih

1072 Коста Николић, *n.d.*, стр. II/330.

1073 Azem Kožar, „Četnička grupacija Draže Mihailovića u sjeveroistočnoj Bosni i pokušaj zauzimanja Tuzle”, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, III, Narodnooslobodilački rat i revolucija. Oktobar 1943 – maj 1945, (ur. Zdravko Antičić), Tuzla, 1987, str. 1087-1106.

1074 Ahmet Donlagić, *n.d.*, str. 347-348.

četnika (od čega 350 mrtvih), na prostoru Rogatice i Sokolca.¹⁰⁷⁵ Ovaj broj je nesumnjivo uveličan i verovatno je reč o nekoliko desetina poginulih četnika, o čemu govori dvocifren broj zaplenjenog oružja. Potiskivanjem partizanskih snaga prema severu, oslobođena je komunikacija Višegrad - Sarajevo za izvlačenje nemačke vojske. Kako se može zaključiti iz izvora četničkog porekla, dalje nastupanje severne grupacije JVuO usporeno je usled nedostatka municije, zbog čega su četnici, uz dozvolu Vrhovne komande, 13. decembra zatražili nove količine municije od Nemaca.¹⁰⁷⁶

Partizanski štabovi u istočnoj Bosni, uključujući i Štab 3. (bosanskog) korpusa, pod čijom komandom su nalazile snage 27. istočnobosanske divizije, tek nakon 15. decembra su shvatili „nameru neprijatelja da ovlada Tuzlanskim basenom i na taj način se spoji sa njemačkim snagama koje su se uporno branile na sektoru Drinjača - Zvornik - Kozluk”.¹⁰⁷⁷ Usled toga Štab 3. korpusa je naredio snagama 27. divizije da se orijentišu ka Drinjači, a jedinicama 38. divizije ka Zvorniku, zajedno sa snagama 14. (srpskog) korpusa NOVJ, kako bi ovladali ovim mestima, koja su bila pod kontrolom Nemaca, pre nego što se do njih probiju četnici. Prema četnicima su orijentisane slabije partizanske snage (20. romanijska brigada i neke manje jedinice). Partizani su nakon višednevnih borbi zauzeli Drinjaču (19. decembar) i Zvornik (20. decembar). Relativno brzo zauzimanje ta dva mesta omogućilo je Štabu 3. korpusa da preusmeri deo snaga 27. i 38. divizije ka četničkoj grupaciji koja je nadirala kroz Birač, prema dolini Spreče. U međuvremenu, četnici su 17. decembra potisnuli partizane iz Vlasenice. Mihailović je imao dobra obaveštenja o slabom prisustvu partizanskih snaga u Birču (u danima između 16. i 19. decembra) i nesumnjivu veru u uspeh proboja ka dolini Spreče: „Brojna stanja toliko su naša velika u odnosu na neprijateljska, da ne sme da bude zadržavanja”.¹⁰⁷⁸

Veliki gubici četnika Grupe korpusa gorske garde (prvenstveno Oplenačka brigada) i 3. divizije SUK, zabeleženi su na području Šekovića i

1075 *Zbornik NOR-a, IV/31, Beograd, 1968, str. 241.*

1076 *Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 461, 469-472.*

1077 *Zbornik NOR-a, IV/32, Beograd, 1968, str. 404.*

Da je Komanda Armijske grupe „E” računala na sadejstvo sa četnicima svedoči naređenje 34. armijskom korpusu Vermahta da napuštanje Zvornika izvrši „tek po dolasku četničkih snaga”. (*Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 1199.*)

1078 *Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 895.*

u dolini Drinjače, 22-23. decembra. Četnicima su se na tom području suprotstavili borci 16. muslimanske istočnobosanske i 19. birčanske brigade. Istovremeno su četnici pod Keserovićevom komandom stupili u borbu sa delovima 38. divizije (18. hrvatska i 21. tuzlanska brigada) na području Kalesije. Četnički poraz kod Šekovića bio je jedan od presudnih događaja koji su amortizovali ofanzivu JVuO, iako su napadi nastavljeni i u narednim danima.

Prema depeši Štaba 27. istočnobosanske divizije Štabu 3. korpusa (23. decembar 1944), u borbama protiv četnika u rejonu Šekovića, uključujući napad na komoru Grupe korpusa gorske garde, poginulo je 110, zarobljeno 40 četnika i zaplenjena velika količina ratnog materijala i transportne marve.¹⁰⁷⁹ Kalabićeve snage bile su primorane da odstupe ka Kladnju, umesto da, kako je planirano, preko Šekovića prodru prema Kalesiji. U depeši od 23. decembra, Kalabić je obavestio njegovog komandanta, generala Miroslava Trifunovića, da su mu u borbi u Šekoviću „dva najbolja bataljona propala” kao i korpusna komora i „mnogo municije”.¹⁰⁸⁰

Snage 3. korpusa NOVJ nastojale su da povrate Vlasenicu. Prema podacima Štaba 3. bosanskog korpusa, četnici Timočkog korpusa u dvodnevnom borbama za Vlasenicu (22-23. decembar), u borbi protiv snaga 20. romanijske brigade, imali su gubitke od „350 izbačenih iz stroja i 55 zarobljenih”. Prethodno su četnici u dolini Drinjače, od strane jedinica 16. i 19. brigade pretrpeli gubitke od navodno 460 poginulih i 60 zarobljenih, što su najverovatnije uveličane brojke, pri čemu se poslednje brojke odnose

1079 *Zbornik NOR-a, IV/31, Beograd, 1968, str. 385.*

Zanimljivo je pomeniti da je 19. birčanska brigada uoči 23. decembra popunjena sa 184 nova borca – iz Srbije, uglavnom sa područja Smederevske Palanke, Velike Plane i Žabara. Od tog broja iz Krnjeva je bilo 46 boraca, iz Azanje 42, iz Velikog Orašja 21, iz Žabara 20, iz Porodina 12, itd. Znan broj ovih boraca učestvovao je u borbi u Šekovićima. Među njima je svakako bilo bivših četnika. (*Деветнаеста бирчанска НОУ бригада*, (ур. Радомир Бондовић), Београд-Зворник, 1989, стр. 455-570). Do sredine decembra 1944. u 16. muslimansku brigadu stupilo je 325 mladića sa područja Srbije. Oni su uzeli učešća u borbama protiv glavnine JVuO na području Birča i doline Spreče. U brigadi se ukupno borilo 625 boraca sa područja Srbije. Najveći broj boraca iz Srbije poticao je iz sledećih opština: Svilajnac (99), Velika Plana (91), Despotovac (76), Užice (45), Koceljeva (32), Bogatić (29), Kosjerić (28). Od 625 boraca iz Srbije, do kraja rata poginulo je 150. (Ахмет Ђонлагић, Ћамил Казазовић, *Борбени пут 16. муслиманске бригаде*, Тузла-Сарајево, 1981, стр. 803-828). Jedinice 38. istočnobosanske divizije (prvenstveno 21. tuzlanska brigada) tokom decembra 1944. popunjene su sa „500 novih boraca iz Srbije”. (*Zbornik NOR-a, IX/8, Beograd, 1968, str. 212.*)

1080 *Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 691.*

i na pominjane gubitke Kalabićevih snaga u Šekovićima.¹⁰⁸¹ Prema drugim izvorima, koji su realističniji, snage Timočkog korpusa u Vlasenici imale su gubitke od 52 poginula, 65 ranjenih i 25 zarobljenih četnika.¹⁰⁸² Poražom snaga JVuO kod Šekovića i Vlasenice, okončana je druga faza četničke ofanzive u istočnoj Bosni.

I pored navedenih neuspeha i gubitaka u Šekovićima i Vlasenici, Vrhovna komanda JVuO nije odustajala od osnovne namere – zauzimanja Tuzle. Vrhovna komanda, koja se od 21. decembra nalazila u Kladnju, naredila je narednih dana opšti napad na Tuzlu i partizanska uporišta u okolini grada, s namerom obuhvatanja grada sa juga, jugozapada i zapada. Intenzivne borbe vođene su od 23. do 28. decembra na prilazima Tuzli i u dolini Špreče.

Najveći gubici napadnih kolona JVuO zabeleženi su 27-28. decembra. U operacijskom dnevniku 2. ravnogorskog korpusa, za 27. decembar, navode se gubici od 30 boraca, od čega jednog oficira i sedam podoficira. U istom dokumentu, navodi se da su snage tog korpusa 28. decembra imale „prilične gubitke”.¹⁰⁸³

Prema Operacijskom dnevniku Štaba 2. jurišnog korpusa JVuO za 30. decembar 1944, snage 2. divizije SUK imale su ozbiljnije gubitke prethodnih dana. „Saznajemo da je SDS iznenađena i da je komandant poginuo i 54 koje oficira i vojnika.” Ove podatke prećutkuje operacijski dnevnik 2. divizije SUK, iako beleži pogibiju komandanta 2. divizije, pukovnika Dragutina Redića, 23. decembra. Pukovnik Vojislav Petrović, koji je preuzeo komandu nakon Redićeve pogibije, ranjen je 26. decembra.¹⁰⁸⁴

Nikola Kalabić, komandant Grupe korpusa gorske garde, obavestio je 27. decembra Vrhovnu komandu:

„Meni nije došlo preko 300 ljudi... Ostao sam bez metka. Šta se radi sa nama. Ovo je propast. Bez obzira na sve, ako imate milosti dajte da sklonim ljude u blizini Nemaca. Očajan sam za sve ovo. Ljude, ljude ovolike pogubih džabe.”¹⁰⁸⁵

1081 *Zbornik NOR-a, IV/31, Beograd, 1968, str. 728-730.*

1082 *Ahmet Đonlagić, n.d., str. 372.*

1083 *Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 616-617.*

1084 *Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 483, 618.*

1085 *Isto, str. 699.*

Kalabić je i u naredna dva dana obavještavao Vrhovnu komandu o gubicima snaga pod njegovim zapovjedništvom, koje su uključivale i manji deo snaga SUK. Kalabićeve depeše od 28-29. decembra nisu publikovane, a „Knjiga primljenih depeša Vrhovne komande JVuO od 12. decembra 1944. do 26. februara 1945.” nije mi bila dostupna. Sekundarni izvori navode da se u Kalabićevim depešama za 27-29. decembar „iznose podaci da se, poslije poraza jedinica Grupe korpusa gorske garde, 1.000 četnika nije vratilo u svoje jedinice”.¹⁰⁸⁶

Visoke gubitke JVuO beleže i partizanski izvori, uz napomenu da partizanski izvori navode uveličane gubitke protivnika, kao što, s druge strane, četnički izvori često prećutkuju vlastite gubitke.

U izveštaju Štaba 23. srpske divizije (31. decembar 1944), pominju se borbe snaga ove divizije (7, 9. i 14. srpska brigada), protiv četnika na području Zvornika, Kalesije, Šekovića i Tuzle. U izveštaju se navodi da su snage 23. srpske divizije 27. decembra nanele četnicima sledeće gubitke: „126 mrtvih, preko 130 ranjenih i 175 zarobljenih. Među ubijenima se nalazi veći broj oficira i podoficira, a među zarobljenima jedan kapetan i tri poručnika. Među ranjenicima nalazi se komandant Oplenačkog korpusa, Negovan Arsenijević, koga su četnici odneli na konju.” Istovremeno, toga dana divizija je imala gubitke od 11 mrtvih, 24 ranjena i tri nestala borca. Prema istom izveštaju, jedinice 23. srpske divizije u borbama na navedenom području, od 23. do 30. decembra, nanele su četnicima gubitke od 228 mrtvih, preko 200 ranjenih i 195 zarobljenih.¹⁰⁸⁷

U depešama Štaba 3. bosanskog korpusa Vrhovnom štabu NOVJ (21-31. decembar 1944) navodi se da su snage pod komandom korpusa u borbama u istočnoj Bosni i oko Tuzle četnicima naneli gubitke od 1.142 poginulih, 572 zarobljenih i 600 „izbačenih iz stroja” (bez navođenja koliko je među njima poginulih, ranjenih i zarobljenih), što ukupno čini 2.314 izbačenih iz stroja. Sve navedene brojeke su nesumnjivo uveličane.¹⁰⁸⁸

1086 *Zbornik NOR-a, IV/31, Beograd, 1968, str. 731.*

„Knjiga primljenih depeša Vrhovne komande JVuO od 12. decembra 1944. do 26. februara 1945.” (VA, ČA, k. 276, f. 1, d. 16) nije mi bila dostupna jer se nalazila na konzervaciji.

1087 *Зборник НОР-а, I/15, Београд, 1957, стр. 625-629.*

1088 *Zbornik NOR-a, IV/31, Beograd, 1968, str. 731.*

Štab 17. majevičke brigade obavestio je 28. decembra Štab 38. istočnobosanske divizije NOVJ o borbama protiv srbijanskih četnika, u dva prethodna dana na području između Kalesije i Tuzle. U izveštaju se navodi da je brigada protivniku nanela gubitke od oko 130 poginulih, dok su 73

Dakle, prema podacima štabova dva korpusa NOVJ, partizani su u rejonu Tuzle četnicima naneli gubitke od 1.370 poginulih, 200 ranjenih, 767 zarobljenih i 600 „izbačenih iz stroja, ili ukupno 2.937 izbačenih iz stroja.”¹⁰⁸⁹ Realno je pretpostaviti da su četnici i pripadnici SUK u navedenom razdoblju imali zajedno preko 1.000 poginulih i zarobljenih boraca.

Pripadnici jedinica JVuO iz Srbije pretrpeli su manje gubitke i tokom nekoliko narednih dana, nakon 29. decembra, prilikom potiskivanja četničkih snaga prema Ozrenu i dolini Krivaje, uključujući navodno uništenje Štaba 2. divizije SUK, kao i pogibiju i zarobljavanje nekoliko desetina četnika.¹⁰⁹⁰

Navedena brojka zarobljenih četnika približnija je realnom broju od navedene brojke poginulih četnika, budući da je bila proverljivija. Ne raspoložemo podacima o tretmanu zarobljenika, ali nema sumnje da su mnogi od njih, verovatno većina, izolovani u zarobljeničkim logorima. U zapovesti Štaba 23. srpske brigade (2. januar 1945) naređuje se napad na četnike na prostoru istočne Bosne. „Zarobljenike ne smete ubijati, već pošto ih razoružate, uputite ih štabu brigade.”¹⁰⁹¹

O stanju boraca Rasinsko-topličke grupe korpusa, nakon neuspelog napada na Tuzlu i poraza u dolini Spreče, svedoči izveštaj Siniše Ocookoljića Vrhovnoj komandi JVuO u kome se navodi da „ta do juče veoma snažna grupa predstavlja samo ljude sa ogromnim brojem golja, nesposobnih ni za kakav poduhvat”.¹⁰⁹² O stanju jedinica pod komandom Dragutina Kese-

četnika bila zarobljena. Od navedenog broja zarobljenih, 51 četnik je upućen u Štab 38. istočnobosanske divizije, među kojima dva pripadnika SUK i dve žene – „ostale smo likvidirali hvatajući [ih] po manjim grupicama”. Ostaje nejasno da li su 22 likvidirana četnika ubijena u borbi, odnosno tokom pokušaja zarobljavanja, ili su streljani nakon zarobljavanja. (Zbornik NOR-a, IV/31, Beograd, 1968, str. 584). Štab 18. (hrvatske) istočnobosanske brigade obavestio je štab 38. istočnobosanske divizije NOVJ (29. decembar 1944) o gubicima četničkih snaga u borbama sa ovom jedinicom, na području Osmaka, Kalesije, Tojšića i Vukovija, 22-27. decembra: „520 ubijenih, ranjenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika i oficira”, uz napomenu: „Ovo su skromno iznešeni neprijateljski gubici u borbama koje je vodila naša brigada.” (VA, NOVJ, k. 1259, f. 5, d. 19). Ovi podaci su nesumnjivo uveličani.

1089 U izveštaju Glavnog štaba NOV i PO Srbije o toku borbi u Podrinju i severoistočnoj Bosni u drugoj polovini decembra 1944, navodi se da je desna kolona JVuO i SUK, u borbama u okolini Šekovića, Kalesije i Tuzle, „imala preko 50% izbačenih iz stroja, od kojih preko 800 mrtvih i 500 zarobljenih”. (*Зборник НОР-а*, I/15, Београд, 1957, стр. 607).

1090 *Zbornik NOR-a, IV/31*, Beograd, 1968, str. 731; *Zbornik NOR-a, IV/32*, Beograd, 1968, str. 76-78.

1091 Драгољуб Ж. Мирчетић, *45. дивизија НОБЈ*, Београд, 1992, стр. 115.

1092 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 708.

rovića, ostavio je svedočenje nekadašnji borac pod njegovom komandom, Miloš Mladenović. „O borbenoj snazi tu više nije moglo biti reći: odbačeni i napušteni od svojih komandanata; gladni i promrzli; moralno posve ubijeni, kretali smo se dalje bez ikakvog cilja u nadi da ćemo se ipak dokopati kakvog sela i naselja i koliko-toliko doznati gde se nalazimo.”¹⁰⁹³

Bilans borbi za Tuzlu opisao je jedan partizanski izveštaj: „Umjesto da nađu odmora i hrane, kako su im to govorili njihovi vođi, oni su našli krvave borbe, smrt i prezir od stanovništva u selima kroz koja su se kretali. Stanovništvo Tuzle i okoline, a isto tako i stanovništvo Birča i Romanije, u ovim borbama pomagalo je svim silama našu vojsku, donoseći joj na položaje hranu i municiju i izlazeći joj u susret u svakom pogledu. Čak i domaći četnici sklanjali su se od ove četničke grupe videći kod njih očitu propast”.¹⁰⁹⁴ Iako su zaključci iz izveštaja očigledno tendenciozni, oni nisu lišeni realne osnove.

Prilikom povlačenja prema Ozrenu, Mihailovićevi četnici su 28. decembra upali u Živinice i opljačkali nekoliko desetina muslimanskih domaćinstava, pljačkajući stoku, hranu i odeću. Prethodnih dana isto se dogodilo u obližnjem selu Kovači.¹⁰⁹⁵ Srbijanski četnici prilikom proboja kroz istočnu Bosnu i napada na Tuzlu nisu vršili etnički motivisane zločine, budući da je Vrhovna komanda JVuO nastojala da obezbedi saradnju muslimanskog stanovništva, odnosno saradnju onog dela bosanskih muslimana koji su saradivali sa okupatorom. U tom pogledu Vrhovna komanda je u zapovestima za operacije naglašavala potrebu korektnog odnosa prema muslimanskom stanovništvu. Srbijanski četnici su sve do početka maja 1945, kada su počinili zločine nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom na području Fojnice i Kreševa, nastojali da se prikažu u povoljnom svetlu u očima bosanskih muslimana, pokušavajući da neutrališu strahote četničkih zločina nad muslimanskom populacijom u prve tri ratne godine.

Šumadijska grupa korpusa (1. i 2. šumadijski i Požeški korpus, 1. kraugujevačka i Jurišna prateća brigada) u drugoj polovini novembra 1944. brojala je oko 2.000 četnika. Ova grupa korpusa se decembra 1944. nalazila u sastavu Opšte rezerve JVuO, u Podrinju. Navedeni broj se znatno sma-

¹⁰⁹³ Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, II, Лондон, 1983, стр. 50.

¹⁰⁹⁴ *Zbornik NOR-a*, IV/32, Beograd, 1968, str. 408.

¹⁰⁹⁵ AJ, DK, 110, f. 365, s. 162-193.

njio već narednog meseca ili je pretpostavka od 2.000 predimenzionirana. Petar Baćović je 18. decembra obavestio Vrhovnu komandu JVuO da pukovnik Dušan Smiljanić, komandant Šumadijske grupe korpusa, „ima svega oko 1.000 boraca, golih, bosih, bez municije i morala”. Dušan Smiljanić je 31. decembra obavestio Vrhovnu komandu da pod komandom ima 600 boraca (1. i 2. šumadijski korpus), a da kapetan Miloš Marković, zapovednik Požeškog korpusa, pod komandom ima 310 boraca.¹⁰⁹⁶ Ovi zbirni podaci se uklapaju u izveštaj Petra Baćovića. Razlika od oko 1.000 boraca najverovatnije se odnosi na dezertere jer jedinice pod Smiljanićevom komandom nisu bile izložene velikim gubicima u borbama (boravile su u gornjem Podrinju, kao deo Opšte rezerve Vrhovne komande JVuO, dok je glavnina srbijanskih četničkih jedinica napadala na Tuzlu).

O osipanju redova Opšte rezerve JVuO svedoče četnički izvori. Komandant 1. šumadijskog korpusa Marko Muzikravić, obavestio je Vrhovnu komandu 23. decembra: „Kod mene [u korpusu] kolebanje i nemir kod vojnika. Pojavljuje se želja za povratkom u naš kraj ili bolje rečeno za begstvom... Sada samo ostaje da naš komandant izveštava: 'Noćas mi je toliko i toliko pobešlo.'” Isti komandant je nakon dva dana u izveštaju naveo „da mu je iz komore 24-25. decembra pobešlo pet četnika sa 125 četnika iz šumadijskih jedinica”. Prema četničkim izvorima, iz 2. šumadijskog korpusa, 22. decembra, dezertirao je 31 borac, uključujući jednog oficira, dok je iz 1. kragujevačke brigade „dezertiralo više vojnika” zbog čega je brigada rasformirana 27. decembra.¹⁰⁹⁷

Prvi šumadijski korpus je marta 1945. brojao 354 borca, od toga 32 oficira, 10 žena i jednog sveštenika.¹⁰⁹⁸

Gubici jedinica JVuO iz Srbije u Bosni od početka januara do početka aprila 1945.

Snage srbijanskih četnika, nakon neuspešnog pokušaja zauzimanja Tuzle, tokom januara 1945. stacionirane su na području Ozrena i Treba-

¹⁰⁹⁶ Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 680, 709.

¹⁰⁹⁷ Isto, str. 829-830.

¹⁰⁹⁸ Бранко М. Јевтић, и.д., стр. 40.

ve, u selima pod kontrolom lokalnih, bosanskih četnika. Uskoro su im se, krajem januara, priključile snage Opšte rezerve Vrhovne komande JVuO i crnogorski četnici. Račićeve i Đurišićeve snage bile su primorane da napuste gornje Podrinje zbog toga što su ovo područje napustili Nemci.

Pavle Đurišić je 12. januara obavestio Mihailovića da Nemci „za dva dana napuštaju Priboj i sve do Drine. Usled toga nemoguće mi se održati u Sandžaku i Čajniču.” Đurišićeve snage su se narednih dana povukle ka Višegradu, zajedno sa Nemcima. Zaharije Ostojić je 21. januara obavestio Mihailovića da nemačka vojska napušta levu obalu Drine, od Foče do Višegrada. „Nemci će napustiti Drinu kroz nekoliko dana. Crveni vrše pritisak sa juga, istoka i severa. Hrane i krova za ovako velike snage nema, te je opstanak ovde nemoguć. Zbog ovoga sam rešio u sporazumu sa Račićem i Đurišićem, u prisustvu Baletića, da krenemo na sever jer je to jedino rešenje da održimo ovo što imamo.” Snage Opšte rezerve Vrhovne komande JVuO u međuvremenu su se smanjile i, prema depeši Dragoslava Račića od 22. januara, iznosile su oko 3.000 ljudi.¹⁰⁹⁹ Stanje u redovima Opšte rezerve Vrhovne komande JVuO, koja se početkom 1945. nalazila na području Foče i Goražda, opisao je komandant Šumadijske grupe korpusa, u izveštaju od 8. januara 1945. „Vojnici ogoleli i oboseli, iznemogli zbog vrlo slabe hrane. Zbog svega ovoga i izloženosti elementarnim nepogodama, 50% ljudstva mi je obolelo, a od ovoga 20% vrlo teško, tako da sam već počeo da sejem grobove po Bosni.”¹¹⁰⁰

Nemački okupator je Mihailovićevim snagama namenio ulogu u sprečavanju 2. armije JA da ugrozi komunikaciju dolinom Bosne, severno od Maglaja, kao i bokove važnoj komunikaciji između Doboja i Dervente, u cilju bezbednog saobraćaja na putu Doboj - Bosanski Brod. Komunikacija Sarajevo - Doboj - Bosanski Brod bila je ključna saobraćajnica koju je nemački okupator koristio za evakuaciju snaga Armijske grupe „E” iz neoslobođenih delova Balkana ka Sremskom frontu i frontu u Podravini. Glavni zadatak nemačkih snaga na tlu Jugoslavije bio je uspostavljanje fronta u zapadnom Sremu i Semberiji kojim bi bilo zaustavljeno prodiranje snaga NOVJ/JA ka zapadu, nakon oslobođenja Beograda i Srema. Glavnina snaga koje su bile namenjene uspostavljanju Sremskog fronta

¹⁰⁹⁹ Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 734-737.

¹¹⁰⁰ VA, ČA, k. 34, f. 3, d. 17.

odnosila se na jedinice Armijske grupe „E” koje su se probijale iz Makedonije preko Kosova, Sandžaka i jugozapadne Srbije ka istočnoj Bosni. Prelaskom na teritoriju istočne Bosne, snage Armijske grupe „E” usmerile su se glavnim pravcem ka Sarajevu i Bosanskom Brodu i pomoćnim pravcem ka Podrinju i Bijeljini. Snage pod komandom Vrhovne komande JVuO nisu ometale evakuaciju na ta dva pravca. Naprotiv, snage JVuO i SUK aktivno su vojno sadejstvovala sa nemačkim snagama i imale su ulogu u obezbeđivanju komunikacije dolinom Bosne, čime su doprinosile stabilizaciji nemačkih pozicija u Bosni i na Sremskom frontu, iako su bile u poziciji da ugroze i preseku ovu komunikaciju, čime bi dale važan doprinos ugrožavanju nemačkih pozicija u Posavini i zapadnom Sremu, gde su partizanske snage, kao deo evropskog savezničkog fronta, vodile izuzetno teške borbe protiv snaga nemačkog okupatora. Istovetnu ulogu u dolini Bosne i bosanskoj Posavini odigrale su ustaško-domobranske snage.

Prema podacima iz literature, krajem 1944. i početkom 1945, jačina nemačkih snaga koje su obezbeđivale pravce putnog i železničkog saobraćaja u dolini Bosne, iznosila je blizu 40.000 vojnika. Istovremeno, na tom području bilo je skoncentrisano oko 12.000 pripadnika Oružanih snaga NDH, ne računajući više hiljada pripadnika lokalne ustaške milicije i Muslimanske milicije. Ovome treba pridodati oko 5.000-6.000 srbijanskih (od kraja januara ovaj broj je povećan za još 3.000, pristizanjem Opšte rezerve Vrhovne komande JVuO),¹¹⁰¹ i oko 5.000 bosanskih četnika (krajem januara na to područje je pristiglo i 6.000-7.000 crnogorskih četnika). Dakle, za obezbeđivanje komunikacije Sarajevo - Bosanski Brod, kao i bočnih komunikacija, bilo je angažovano više desetina hiljada nemačkih, ustaških i četničkih snaga. „Ako se zna da dužina komunikacija u dolini rijeke Bosne ne prelazi 180 kilometara, prostom računicom doći ćemo do podatka da je na svaki dužni kilometar puta bilo raspoređeno 600 neprija-

1101 U broj od 5.000-6.000 srbijanskih četnika koji su početkom januara 1945. stacionirani u severnoj Bosni (Ozren, Trebava) nije uračunato nešto manje od 2.000 pripadnika SUK koji su u prvoj polovini januara evakuisani ka Austriji, kao ni oko 3.000 pripadnika Opšte rezerve Vrhovne komande JVuO koji su se još uvek nalazili u Podrinju. U broj od 5.000-6.000 uračunati su gubici od preko 1.000 četnika u drugoj polovini decembra, prilikom borbi u istočnoj Bosni i dolini Spreče. Prema Operacijskom dnevniku 7. srpske brigade (13. januar 1945), broj srbijanskih i domaćih četnika na Ozrenu u prvoj polovini januara, pre pokreta četnika Opšte rezerve Vrhovne komande JVuO iz Podrinja, iznosio je 5.000 boraca. (VA, NOVJ, k. 1070, f. 5/1, d. 3). Dakle, u ovaj broj uračunati su i domaći, ozrenski četnici, ali ne i srbijanski četnici koji su se stacionirali na Trebavi.

teljskih vojnika ili na svaka dva metra po jedan. Takvu koncentraciju snaga za obezbijedenje saobraćaja Nijemci nikada i nigdje nisu sproveli u toku Drugog svjetskog rata.”¹¹⁰²

Nemački okupator je i dalje nastavio da snabdeva municijom Mihailovićeve snage. Primera radi, Gojko Borota, Mihailovićev oficir za vezu sa nemačkom komandom u Sarajevu, u depeši od 16. januara ističe da Nemci predlažu „jedno mesto sa kojeg bi mogli da primamo materijal. Tako su Kalabića snabdeli preko Maglaja. Kalabić primio prilično materijala i municije, samo lekova u težini 100 kg.”¹¹⁰³

S druge strane, četnička Vrhovna komanda, odnosno Draža Mihailović, nastojala je da iskoristi prisustvo jakih nemačkih snaga u severnoj Bosni kako bi izbegla jače sukobe sa snagama 2. armije JA i kako bi se pozicionirala za nastupajuće razdoblje.

„Ceneći da su glavne snage JA zauzete na Sremskom frontu, priobalnom pojasu i oko Sarajeva, i budući da se nalazio na području okruženom jakim nemačkim snagama, Mihailović se nadao da će u severnom delu Bosne ojačati svoje pozicije i ostvariti vrlo ambiciozne, ali nerealne planove. Računao je da se sa 6.000 do 8.000 domaćih četnika i pridolicama iz drugih područja za duže vreme može održati na teritoriji Majevice, Trebave i Ozrena, odakle se, verovao je, može prodreti u Srbiju. Sve je zavisilo od držanja nemačkih trupa. U momentu kada one počnu povlačenje iz Sarajeva, Bijeljine, Brčkog i drugih mesta, bio je znak da se i četničke formacije povlače...”¹¹⁰⁴

Ovakvo stajalište Mihailović je zauzimao i krajem marta 1945. „Dokle god se okupator bavi na terenu Bosne, dotle komunisti ne mogu sve svoje snage skoncentrisati samo prema nama.”¹¹⁰⁵

Prisustvo snaga srbijanskih i crnogorskih četnika na području Trebave i Ozrena, sem uloge u sprečavanju partizanskih snaga da ugoze komuni-

1102 Drago Karasijević, *Peti udarni korpus NOVJ*, Beograd, 1985, str. 302.

Autor je u ovaj proračun uvrstio i ustaško-domobranske snage južno od Sarajeva, kao i nešto veći broj četničkih snaga od realnog broja, tako da je broj nemačkih snaga i njihovih ustaških i četničkih saveznika, za obezbeđivanje komunikacije od Sarajeva do Bosanskog Broda i njenih prilaza, iznosio oko 500 vojnika po dužnom kilometru.

1103 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 733.

1104 Branko Latas, „Uništenje četničke kontrarevolucije...”, str. 110-111.

1105 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 868.

kaciju dolinom Bosne, i ugrožavanja partizanskih pozicija na širem području centralne Bosne, imalo je važnu ulogu u zaustavljanju osipanja i prelaska lokalnih četnika na stranu partizana, na području Ozrena, Trebave i Vučijaka. „Prisustvo glavnine srbijanskih četnika u dolini rijeke Bosne kod Doboja sa Dražom Mihailovićem i crnogorskih četnika sa Pavlom Đurišićem moralno je pozitivno uticalo na srednjobosanske četnike i podsticalo da se, bez obzira na nepovoljan razvoj situacije po njih, ne predaju, već nastave upornu borbu.”¹¹⁰⁶ Dakle, dolazak glavnine snaga srbijanskih četnika u severnu Bosnu prolongirao je kolaboraciju lokalnih četnika sa nemačkim okupatorom i toleranciju sa Oružanim snagama NDH (u Doboju i Gračanici, u vreme prisustva srbijanskih i crnogorskih četnika na Trebavi i Ozrenu, nalazile su se znatne ustaške snage).¹¹⁰⁷

Draža Mihailović je naredbom od 19. januara 1945. naredio sprovođenje opšte mobilizacije na teritoriji Trebavskog korpusa JVuO (srpska sela između Doboja i Modriče). Prema naredbi svi oni koji se ne bi odazvali pozivu na mobilizaciju bili bi osuđeni na smrt „kao begunci”. Izvršilac mobilizacije trebao je da bude Štab Rasinsko-topličke grupe korpusa JVuO kome je naloženo da formira „preki sud za sve one koji se uhvate van svojih jedinca bilo kod svojih kuća bilo u pozadini”.¹¹⁰⁸

1106 Mladen Vukosavljević, Drago Karasijević, *Pedeset treća NOU srednjobosanska divizija*, Sarajevo, 1969, str. 123.

U izveštaju Štaba 53. srednjobosanske divizije (30. decembar 1944) pominje se prerastanje Vučijačkog četničkog odreda u brigadu i promena u odnosu prema partizanima: „Ovaj četnički odred, odnosno sada brigada, ranije se dobro odnosio prema NOV i nije bilo borbi između njih i NOV-e, međutim danas padaju pod uticaj pojačane četničke propagande i razvojem situacije u Crčkoj njihov stav prema NOV se izmijenio.” (*Zbornik NOR-a*, IV/31, Beograd, 1968, str. 698). Draža Mihailović u depeši Pavlu Đurišiću (3. februar 1945), povodom neuspelog i samoinicijativnog napada crnogorskih četnika na Tuzlu, navodi: „Trebavci beže kućama i mi tek sada vršimo njihovu mobilizaciju da ih nateramo u borbu... Ja sam već vršio napad na Tuzlu i imam iskustva, da prethodno treba dobro da pojašemo Trebavu da bismo je pokrenuli.” (*Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 932).

1107 O prisustvu ustaških snaga u Gračanici 1945: *Zbornik NOR-a*, IV/32, Beograd, 1968, str. 76, 658, 763.

1108 *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 637.

Prethodno su trebavski četnici, 3. januara 1945, izvršili pokolj nad nekoliko desetina hrvatskih civila, stanovnika sela Kladari Donji, pokraj Modriče. Istoričar Zdravko Dizdar, pozivajući se na izveštaj NDH provenijencije, pominje ubistvo 43 civila, „od kojih su uhvatili, silovali i postrjeljali 27 žena i djevojaka”. (Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Zagreb, 2002, str. 217). Navedeni broj stradalih potvrđuje poimenični spisak „Žrtve rata 1941-1945.” iz 1964. Prema ovim podacima, četnici su 1945. u Kladarima Donjim ubili 14 dece mlade od 16 godina, među njima i dvoje odojčadi, i 19 žena. Nakon pokolja u Kladarima Donjim, usledio

Snage SUK početkom januara 1945. odvojile su se od snaga JVuO. Razlog treba tražiti u međusobnom prebacivanju odgovornosti za težak poraz prilikom pokušaja zauzimanja Tuzle, zatim u nezadovoljstvu oficira SUK koji se nisu slagali sa postupcima pojedinih komandanata JVuO, ali i u odsustvu motiva za borbu običnog boračkog kadra SUK. „Prvog januara 1945. snage SUK se po dubokom snegu spuštaju u Zavidoviće, gde su bili Nemci i ustaše.” Sutradan je rukovodstvo SUK donelo odluku da traže odobrenje od nemačkih snaga da se prebace u Sloveniju gde bi se prisajedinili snagama SDK. Ta odluka je dobijena nakon nekoliko dana, posle čega su se snage SUK zaputile ka Posavini. Pripadnici SUK su ukrcani u vagone 13. januara da bi, preko teritorije NDH, nakon pet dana putovanja stigli u Beč, gde su smešteni u kasarne. Manji broj pripadnika ove formacije poginuo je prilikom savezničkog bombardovanja Beča.¹¹⁰⁹

Broj pripadnika SUK se tokom dvomesečnog proboja kroz Sandžak i istočnu Bosnu znatno smanjio, bilo da je reč o gubicima na bojištu ili o dezertiranjima. Petar Martinović, oficir SUK, tvrdi da je ta formacija na putu za Bosnu i tokom boravka u Bosni izgubila trećinu pripadnika.¹¹¹⁰

je napad ustaša na srpska sela na Trebavi, koji je podrazumevao nove pokolje u tim selima i Modriči. Zbog ovoga su trebavski četnici zamolili Vrhovnu komandu da srbijanske jedinice JVuO zauzmu Modriču, što se dogodilo nakon trodnevne borbe, 14 januara. U Modriči je usledio novi zločin nad hrvatskim stanovništvom, kao osveta za božićni pokolj nad Srbima u tom gradu. Prema podacima iz registra „Žrtve rata 1941-1945.”, u Kladarima Gornjim, pokraj Modriče, 1945. ubijeno je 13 hrvatskih civila, od čega devetoro dece do 15 godina starosti. Za stanovnike Klardara Gornjih se navodi da su ubijeni u Modriči 1945. Može se pretpostaviti da su ta lica ubijena nakon što su srbijanski i trebavski četnici zauzeli grad. Nisu poznati podaci o učešću srbijanskih četnika u tom pokolju stoga je verovatno da su pokolj počinili domaći četnici. Isti izvor registruje ubijanje hrvatskih civila, tokom 1945, kao „žrtava direktnog terora” i u drugim hrvatskim selima u okolini Modriče. U Garevcu je 1945. ubijeno osam stanovnika, od čega pet žena. U Dobrinji je ubijen isti broj stanovnika, pri čemu se za šest žena navodi da su ubijene u Modriči. Isti broj žrtava hrvatskog porekla, stradalih 1945, navodi se i za selo Pečnik, gde su ubijene tri žene i jedna devojčica. (*Žrtve rata 1941-1945: Popis iz 1964, SR Bosna i Hercegovina (Konjic-Sanski Most), Beograd, 1992, str. 1838-1852.*)

1109 Bojan B. Димитријевић, *Војска Недићев Србије...*, стр. 505-506; Небојша Стамболија, „Оснивање и дејства Српског ударног корпуса 1944-1945.”, *Војно-историјски гласник*, 2/2014, Београд, 2014, стр. 84.

Prema partizanskim izvorima, dve trećine pripadnika SUK ukrcalo se u Zavidovićima u nemačke vagone već 6-7. januara 1945, a ostatak je 13. januara još uvek čekao na transport. (VA, NOVJ, k. 462A, f. 4, d. 4/9-11). Ovi podaci su kompatibilni tvrdnjama istoričara Nebojše Stambolije.

1110 Петар Мартиновић Бајица, *н.д.*, стр. 373.

Jedan partizanski izvor beleži da su pripadnici SUK „pri poslednjem bombardovanju savezničkih aviona bili sasvim skoro uništeni 50 procenata, tako da su sada preplovljeni. Ostali deo njihovih jedinica povukao se zajedno sa Nalcima za Sloveniju.” (VA, NOVJ, k. 1070, f. 5/1, d. 2). Ova

U depeši Vrhovnoj komandi JVuO (26. januar 1945) Dobroslav Jevđević navodi da je formacija SUK u Bosni brojala 2.000 boraca.¹¹¹¹ Navedena procena je prilično optimistična. Boško Kostić je u ratnim uspomenu naveo da je SUK uoči transporta za Austriju brojao 1.600 „iznurenih i bolesnih” boraca.¹¹¹²

Prema proceni domaće historiografije, broj pripadnika SUK koji su se priključili srpskim kvislinškim snagama u Julijskoj krajini, početkom 1945, iznosio je od „više stotina” do 1.600 boraca.¹¹¹³

Tendencija napuštanja jedinica koja je bila konstantno prisutna tokom boravka srbijanskih četnika u Bosni, potvrđena je u naređenju Draže Mihailovića potčinjenim komandantima korpusa, od 1. februara 1945:

„Imam podataka da je svuda duž komunikacije Maglaj - Doboj - Modriča nalazi veći broj vojnika iz raznih srbijanskih jedinica. Koji su pojedinci ili u manjim grupicama izostajali iz svojih jedinica... Verujem da takvih ima preko 2.000, među kojima ima izvestan broj starešina. Većina ovakvih vojnika su obični dezerteri, a mali broj onih koji su izostajali po odobrenju svojih starešina.”¹¹¹⁴

Dragoslav Račić je 8. februara obavestio Vrhovnu komandu JVuO da je sa njegovih „1.000 ljudi tukao dve komunističke brigade”, u selima zapadno od Tuzle, prema Ozrenu.¹¹¹⁵ Snage pod Račićevom komandom (Cerski korpus, Grupa posavsko-kolubarskih korpusa i 1. kosovski korpus) 16. decembra 1944. brojale su oko 2.500 boraca.

Grupa Posavsko-kolubarskih korpusa je krajem februara 1945. imala znatno manji broj boraca nego novembra 1944. U izveštaju štaba ove grupe korpusa (27. februar 1945), njen komandant, potpukovnik Vladimir Komarčević, navodi: „Iz Srbije sam poveo grupu od 1.200 boraca. Tokom pokreta, do danas otpalo [je] 570 ljudi (izginulih, ranjenih i dezertera). Od

tvrdnja je neprihvatljiva jer nije potvrđena u drugim izvorima. Međutim, to ne znači da jedan deo snaga SUK nije stradao u savezničkim bombardovanjima januara 1945.

1111 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 742.

1112 Бошко Костић, *За историју наших дана. Одломци из записа за време окупације, Лил (Француска)*, 1949, стр. 203.

1113 Бојан Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 530; Kosta Nikolić, „Обрачун Titova režima s jugoslovenskim monarhističkim protukomunističkim snagama na kraju Drugog svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2012, Zagreb, 2012, str. 632.

1114 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 645.

1115 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 754.

730 boraca, kojih sada ima, odvojen je Valjevski korpus od 350 ljudi.”¹¹¹⁶ Podaci o raspoloživim snagama Valjevskog korpusa JVuO su uvećani u izveštaju. Valjevski korpus JVuO je u danima koje prethode Komarčevićevom izveštaju trpeo gubitke u borbama sa snagama JA, uključujući snage 23. srpske divizije JA. Ova formacija je nominalno bila korpus, a stvarno je imala snagu nepotpunog bataljona. Neško Nedić, komandant Valjevskog korpusa, u depeši od 13. februara obavestio je Vrhovnu komandu: „Poveo sam u borbu 260 vojnika, a sada imam 170 vojnika, što znači da mi je izbačeno iz stroja 30%.” Isti oficir je 19. februara obavestio Vrhovnu komandu da ima zapovedništvo nad „140 boraca”.¹¹¹⁷ Već 25. februara jedan četnički izveštaj govori da je „Neško brojao svega 70 boraca”.¹¹¹⁸ Veliko smanjenje boraca u stroju Valjevskog korpusa, ne odnosi se samo na poginule, već i na ranjene borce i obobile od tifusa. Navedeni podaci vrlo ilustrativno svedoče o smanjivanju snaga srbijanskih jedinica JVuO, početkom 1945.

U borbama protiv četnika na Trebavi i u bosanskoj Posavini, ginuli su i borci srbijanskih jedinica JA. Tako na primer, 6. februara, pokraj sela Žabari (danas: Pelagićevo) poginulo je 10 boraca 7. srpske brigade 23. srpske divizije. Poginuli borci bili su rodом iz okoline Požarevca, Zaječara i Jagodine.¹¹¹⁹ Prema Operacijskom dnevniku 7. srpske brigade, tokom februara i marta 1945. brigada je u sukobу sa četnicima i ustašama imala gubitke od 71 poginulih, 333 ranjenih, 8 nestalih i zarobljenih boraca. Istovremeno, neprijateljski gubici iznosili su 260 poginulih četnika i 116 poginulih ustaša, 520 ranjenih četnika i 245 ranjenih ustaša, te 35 zarobljenih četnika.¹¹²⁰

Prema podacima iz izveštaja štabova i operacijskih dnevnika brigada 45. srpske divizije NOVJ (20, 23. i 24. srpska brigada), u periodu od 22. januara do 10. februara, u borbama protiv lokalnih, crnogorskih i srbijanskih četnika na Ozrenu snage divizije su postigle sledeće rezultate: 269 poginulih i preko 380 ranjenih četnika, dok su jedinice 45. srpske divizije

¹¹¹⁶ Isto, str. 778.

¹¹¹⁷ Isto, str. 760, 767.

¹¹¹⁸ Бојан Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци. Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају*, Ваљево-Београд, 1998, стр. 265.

¹¹¹⁹ Ђура Златковић, Милош Бакић, *н.д.*, стр. 470-500.

¹¹²⁰ VA, NOVJ, k. 1070, f. 5/1, d. 3.

imale gubitke od 41 poginulih i 117 ranjenih.¹¹²¹ Ove borbe vođene su u cilju sprečavanja protivnika da preuzme ofanzivne akcije u pravcu Tuzle, ali i zarad potiskivanja četničkih snaga sa Ozrena prema Trebavi. U pokušaju potiskivanja snaga NOVJ prema Tuzli, odnosno ugrožavanja ovog partizanskog središta, snage JVuO (Valjevski korpus) na širem području Gračanice sadejstvovala su sa nemačkim (724. puk 104. lovačke divizije) i ustaško-domobranskim snagama (delovi 3. gorskog i 12. stajaćeg zdruga 21. divizije OS NDH).¹¹²²

Potencijalni broj ranjenih i bolesnih boraca glavnine snaga JVuO, u drugoj polovini februara 1945, može se naslutiti na osnovu zapovesti Štaba Vrhovne komande JVuO, od 19. februara. U zapovesti se naređuje prebacivanje dela snaga na levu obalu Bosne zarad obezbeđivanja smeštaja „svih bolnica iz pozadine šumadijskih snaga”. U dokumentu se zatim pominje 400 ranjenika i 1.400 bolesnika. Očigledno je da se ova brojka odnosi na pripadnike srbijanskih jedinica JVuO, a ne samo na pripadnike Šumadijske grupe korpusa. Takođe, navedene brojke se najverovatnije nisu odnosile na crnogorske četnike budući da su snage pod Đurišićevom komandom smestile ranjenike i izbeglice na drugom području.¹¹²³ Dušan Smiljanić, komandant Šumadijske grupe korpusa, obavestio je Vrhovnu komandu, 11. februara, da je „106 vojnika uputio u sarajevsku bolnicu”, odnosno u nemačku vojnu bolnicu u Sarajevu, dok se „ostali oboleli leče po jedinicama”, pri čemu je 67 boraca „operisano nakon primljene vakcine”.¹¹²⁴ Podatak o upućivanju dela ranjenika u nemačku bolnicu u Sarajevu navodi na zaključak da se brojčani podaci u prethodnom dokumentu Štaba Vrhovne komande JVuO ne odnose na sve ranjenike i bolesnike srbijanskih jedinica JVuO, u tom razdoblju. Određeni broj četničkih ranjenika koji su se lečili u nemačkim vojnim bolnicama u Bosni, upućen je u okvi-

1121 Драгољуб Ж. Мирчеџић, *45. дивизија НОВЈ*, Београд, 1992, стр. 170.

1122 *Исто*, стр. 171-172.

Kapetan Neško Nedić, komandant Valjevskog korpusa JVuO, obavestio je Dražu Mihailovića 29. januara 1945. da planira u saradnji sa ustašama izvršiti napad na dva sela kod Srebrenika. (*Zbornik NOR-a*, IV/32, Beograd, 1968, str. 763). Potpukovnik Mladen Mladenović, komandant Južnomoravske grupe korpusa, obavestio je Dražu Mihailovića 10. februara 1945. o toku borbi u trouglu Gračanica-Gradačac-Srebrenik, u kojima su bile angažovane snage srbijanskih četnika: „Sa ustašama najbolja saradnja.” (*Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 758).

1123 *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 656.

1124 *Isto*, str. 759.

ru nemačkih vojnih konvoja za Austriju. U gubitke srbijanskih četnika u Bosni treba ubrojati i ubistvo „170 četnika kod Kostajnice”, kako navode nemački izvori (22. decembar 1944).¹¹²⁵ Reč je o konvoju četničkih ranjenika koji su zaustavile ustaše, nakon čega su izvršili masakr. Većina ranjenika svakako je poticala sa teritorije Srbije. Broj četničkih ranjenika koji su evakuisani u Austriju je neistražen. Sudeći prema broju ubijenih četnika kod Kostajnice, moguće je pretpostaviti da je reč o nekoliko stotina četnika. Ranjenici su upućivani preko teritorije Hrvatske (Slavonski Brod) i nakon navedenog incidenta, pri čemu nisu zabeleženi slični ispadi ustaša.¹¹²⁶

U bojnoj relaciji Štaba 14. srpskog korpusa Štabu 2. armije JA (4. januar 1945) pominje se jačina pojedinih grupacija srbijanskih četnika u istočnoj Bosni.

„Kalabićeva grupa korpusa ima šest korpusa i jednu brigadu njegove lične pratnje. Korpusi su sledeći: Oplenački jačine oko 300 ljudi pod komandom Negovana Arsenijevića, Kosmajski jačine oko 200 ljudi pod komandom Mome Obradovića, Crnogorski jačine oko 200 ljudi pod komandom Filipa Ajdačića, Zlatiborski jačine oko 350 ljudi pod komandom Strahinje Rogića, Javorski jačine oko 100 ljudi pod komandom majora Cvetića i Mlavski jačine oko 500 ljudi pod komandom Siniše Pazarca. Brigada lične Kalabićeve pratnje je pod komandom Nešića. Ukupno brojno stanje ove grupe korpusa iznosi 2.000 ljudi... Keserovićeva grupa korpusa ima četiri korpusa i to: Toplički jačine 350 ljudi pod komandom p.pukovnika Steve Jovovića, Rasinski jačine oko 300 ljudi pod komandom majora Antonovića. Jastrebački jačine oko 250 ljudi pod komandom majora Milijana Jovanovića, Jablanički jačine oko 120 ljudi pod komandom vojvode Save Milovanovića. Lična pratnja Keserovićeva broji oko 160 ljudi. Ukupno brojno stanje ove grupe ceni se na 1.300 ljudi... Ljube Jovanovića grupa korpusa (Timočki korpus, *nap. aut.*) broji oko 600 ljudi sa slabijim nao-

1125 NAW, T-311, r. 195, s. 316.

1126 O evakuaciji četničkih ranjenika iz Bosne u proleće 1945, železnicom koju su kontrolisali Nemci, preko teritorije NDH (Zagreb) do Slovenije i Austrije, svedočili su pojedini četnički oficiri: Mihailo Simić, „Četnici izbliza: ispovest Dražinog obaveštajca [Nikole Jovanovića]. (3) Preko Bosne do Beča”, *Duga*, 432, Beograd, 14.9.1990, str. 96; Душан Трбојевић, *Церсно-мајевичка група корпуса 1941-1945*, Чикаго, 1998, стр. 140-150; *Ратни дневник поручника Милоја Лазаревића команданта Невесињске бригаде*, (пр. Бранко Јевтић), Београд, 2013, стр.175-177.

ružanjem, a kreće se sa Keserovićevom grupom. Ukupno brojno stanje ove četničke grupacije iznosi oko 3.900 ljudi.”¹¹²⁷

Prema zapovesti Štaba 23. srpske divizije JA štabovima potčinjenih jedinica (7. mart 1945) za napad na četničke snage u regionu Trebave, navodi se pregled brojnog stanja glavnine snaga JVuO, po korpusima. „Južnomoravski korpus u jačini oko 700 četnika, Avalski korpus – oko 300 četnika, Valjevski korpus – oko 350 četnika, Mlavski korpus – oko 200 četnika, Zlatiborski korpus – oko 200 četnika, Račićev korpus (Cerski korpus, *nap. aut.*) – oko 800 četnika i jedna grupa crnogorskih četnika od oko 1.000 četnika” (reč je o manjem delu četnika pod komandom Pavla Đurišića, *nap. aut.*). U dokumentu se navodi da se na istom području nalaze i dve trebavske četničke brigade „u jačini od oko 600 četnika”.¹¹²⁸ U izveštaju se ne navode snage pod komandom štabova Korpusa gorske garde, Šumadijskog korpusa (kome su bile prisajedinjene i preostale, znatno smanjene, snage Timočkog i Krajinskog korpusa) i Rasinsko-topličkog korpusa.

Ukoliko savrnimo podatke iz dva navedena izveštaja, dolazimo do potencijalnog približnog broja snaga srbijanskih četnika u istočnoj Bosni u proleće 1945. Pri tom, iz sabiranja treba izuzeti smanjene snage Mlavskog i Zlatiborskog korpusa, iz drugog izveštaja. Ukupan broj navedenih korpusa, savrnjivanjem dva izvora, iznosi 6.050 boraca. Ovom broju treba pridodati i snage 2. mileševskog korpusa i Pribojske brigade 1. mileševskog korpusa JVuO, pri čemu je poznato da snage Mileševskog korpusa, aprila 1945, nisu brojale više od nekoliko stotina boraca. Logično je pretpostaviti da navedeni podaci nisu potpuni. Na osnovu partizanskih izvora moguće je zaključiti da su snage srbijanskih četnika u proleće 1944. brojale oko 7.000-8.000 boraca.¹¹²⁹

¹¹²⁷ *Zbornik NOR-a, IV/32*, Beograd, 1968, str. 112-113.

¹¹²⁸ *Zbornik NOR-a, XI/2*, Beograd, 1969, str. 19.

„Južnomoravski korpus” iz izveštaja je formacija pod prethodnim nazivom Južnomoravska grupa korpusa. Izveštaj obaveštajnog centra 7. srpske brigade 23. srpske divizije (3. mart 1945) na osnovu izjava zarobljenika procenio je jačinu Južnomoravske grupe korpusa na 690 boraca, pri čemu se navodi da je Jablanička brigada „brojala do skoro oko 250, od kojih su mnogi pomrli od tifusa, skoro 70, tako da je u istoj ostalo oko 180 ljudi”. (VA, NOVJ, k. 1070, f. 5/1, d. 2). Prema istraživanju istoričara Nemanje Devića, u Bosni 1945. umrlo je od tifusa oko 80-100 boraca Smederevskog korpusa JVuO. (Немања Девић, *н.д.*, стр. 409).

¹¹²⁹ VA, NOVJ, k. 462B, f. 1, d. 2/2-13.

Štab 53. srednjobosanske divizije obavestio je 18. januara 1945. Štab 5. (bosanskog) korpusa JA da snage srbijanskih četnika, koje su se locirale na Trebavi, broje oko 8.000 boraca, ne računajući manje delove srbijanskih četnika koji su se nakon decembarskog poraza kod Tuzle prebacili na područje Majevice.¹¹³⁰ Ovaj zaključak potkrepljuje „Knjiga depeša 5. korpusa JA” u kojoj su zabeležene depeše potčinjenih štabova u kojima se iznose podaci o broju srbijanskih četnika krajem aprila 1945, pri čemu se pominje broj od 7.000 četnika.¹¹³¹

Štab 2. armije JA zatražio je 17. februara 1945. od Vrhovnog štaba JA dozvolu da pozove četnike na predaju. „Kod četnika, po svim podacima, vrlo teško stanje. Odobravate li da ih pozovemo na predaju, garantujući im život.” Jedinice 2. armije JA tada su se nalazile na području Bosne gde je bila koncentrisana i glavina četničkih snaga. Vrhovni štab JA je odgovorio 19. februara: „Slažemo se da pozovete četnike na predaju garantujući im život.”¹¹³² Od pet divizija 2. armije JA, tri su bile sastavljene gotovo isključivo od srbijanskih partizana (23, 25. i 45. srpska divizija), bilo da je reč o dobrovoljcima ili o mobilisanim borcima, dok su 17. istočnobosanska i 28. slavonska divizija u svojim redovima imale znatan broj dobrovoljaca iz Srbije. Komandant 2. armije bio je Koča Popović.

U navedenoj zapovesti Štaba 23. srpske divizije JA naređuje se napad na četničke snage, koje su imale važnu ulogu u sprečavanju snaga JA da zauzmu područje između Doboja i Modriče, odnosno područje između Gradačca i Dervente, čime je glavina četničkih snaga omogućavala nemačkim snagama da slobodno saobraćaju dolinom Bosne, odnosno najznačajnijom saobraćajnicom između Sarajeva i Posavine, pri čemu su ovu saobraćajnicu koristile i ustaške snage koje su kontrolisale Maglaj i Zavidoviće. U zapovesti se ističe: „Sa zarobljenicima postupati tačno u vezi naređenja Vrhovnog štaba, naime zarobljenici se ne smeju ni tući niti ubijati. Kratko ga saslušati, radi prikupljanja najnužnijih podataka za dotičnu operativnu jedinicu, a potom ga poslati operativnom delu štaba.”¹¹³³

1130 VA, NOVJ, k. 462A, f. 4, d. 3/3.

1131 VA, NOVJ, k. 462B, f. 1, d. 2.

1132 *Zbornik NOR-a*, II/15, Beograd, 1982, str. 213.

1133 *Zbornik NOR-a*, XI/2, Beograd, 1969, str. 26.

U izveštaju Štaba 25. srpske divizije Štabu 2. armije JA (15. mart 1945) navodi se da su u prvoj polovini marta u borbama sa četničkim snagama u okolini Gradačca, na protivničkoj strani bile angažovane snage „Kalabićevog, Keserovićevog i Račićevog četničkog korpusa u jačini blizu 2.000 četnika”.¹¹³⁴ U zapovesti Štaba 25. srpske divizije štabovima potčinjenih jedinica za napad na četničke snage na području Gradačca (10. mart 1945) zahteva se sledeći postupak prema zarobljenicima: „Sve zarobljenike upućivati kod ovog štaba. Prema istima postupati prema međunarodnim pravima.” U istoj zapovesti navodi se izjava jednog zarobljenog četnika u kojoj se tvrdi da snage Timočke brigade Krajinskog korpusa JVuO ne broje više od 80 vojnika. „Zarobljeni četnik Simonović Mihajlo, rodom iz sela Čubra srez negotinski, starost 22 g., iz 1. bataljona Timočke brigade Krajinskog korpusa, priča: 'Naš bataljon broji 40 vojnika i tako isto 2. bataljon. U našoj jedinici vlada zarazna bolest tifus. Četnici su jako nezadovoljni jer uviđaju kuda ih vode naši oficiri. Mnogi od naših vojnika bi se predali. Mnogi naši vojnici su pomrli u putu iz Srbije za Bosnu. Vašljivost, glad i druge bede prate stalno naše jedinice.’”¹¹³⁵ Isti postupak prema zarobljenicima Štab 25. srpske divizije naredio je i u zapovestima od 17. marta i 4. aprila.¹¹³⁶

Prema podacima obaveštajnog centra 7. srpske brigade (6. mart 1945) četnici pod komandom Dragoslava Račića „grubo su se poneli prema stanovništvu” tri zaseoka u blizini Gradačca (Jahići, Ohići, Strašići): „skupili im svu hranu, izveli iz štale i poslednju stoku, a živinu svu poklali, kao i palili pojedine kuće i štale, zagovarajući se time da su oni pristalice partizana”.¹¹³⁷

¹¹³⁴ Isto, str. 64.

¹¹³⁵ VA, NOVJ, k. 1090, f. 2, d. 15.

¹¹³⁶ Zbornik NOR-a, XI/2, Beograd, 1969, str. 86, 206.

¹¹³⁷ VA, NOVJ, k. 1070, f. 5/1, d. 4.

Marš JVuO od Vučijaka do Vlačića 14-30. aprila 1945.

Snage srbijanskih i crnogorskih četnika prebacile su se na levu obalu Bosne u razdoblju od 10. do 14. marta 1945, usled ofanzive 2. armije JA (25. i 45. srpska divizija) u Posavini i dolini Spreče. Četnici Ozrenskog i Trebavskog korpusa, uključujući i deo posavskih četnika (trougao Modriča - Bosanski Šamac - Gradačac) ostali su na matičnoj teritoriji, uspevajući da se održe do 9. aprila, naslanjajući se na Nemce.

Nakon prebacivanja na levu obalu Bosne, srbijanski i crnogorski četnici smešteni su u srpskim selima na području Vučijaka, u trouglu između Doboja, Dervente i Odžaka. U blizini Vučijaka nalazilo se nekoliko snažnih ustaško-domobranskih i nemačkih uporišta (Odžak, Derventa, Bosanski Brod i, nešto dalje, Doboj), ali iz ovih uporišta nije pretila opasnost po novopridošle četničke snage (iako su četnici bili u poluokruženju OS NDH), niti su srbijanski četnici napadali navedena uporišta. Mihailovićevim snagama nije pretila opasnost ni od Nemaca, niti su nemačke snage na tom području bile ugrožavane od četnika. Naprotiv, snage JVuO su nastavile prethodnu vojnu saradnju sa nemačkom okupacionom vojskom i nakon prebacivanja na Vučijak.

U izveštaju nemačke Komande Jugoistoka za 17. mart 1945. navodi se sledeće: „Draž Mihailović se sa svojim štabom premjestio 7 km sjeveroistočno od Podnovlja, navodno u cilju prebacivanja na prostor zapadno od Šamca i uspostavljanja kontakta sa četničkim snagama na širem rejonu Brčkog. [General Miroslav] Trifunović opet izrazio spremnost za zajedničku borbu nakon isporuke dovoljne količine municije. Četnici sa Ozrena i Rudanke su pokazali istu spremnost na borbu.”¹¹³⁸ Iz navedenog može se zaključiti da je Mihailovićev štab nastojao da kod Nemaca opravda napuš-

1138 NAW, T-78, r. 476, s. 6459039. (prevod: Gaj Trifković)

Nemački izvori potvrđuju da su trebavski i ozrenski četnici nastavili vojnu saradnju sa nemačkim okupatorom i u drugoj polovini marta, prilikom nemačkog zauzimanja Gradačca i tokom borbi kod Doboja. „Jutarnji izveštaj za 20.3.1945: 19.3. prijedodne, zauzet Gradačac. Četničke jedinice popa Save su se posebno istakle u napadu.” (NAW, T-78, r. 476, s. 6459066). „Dnevni izveštaj za 22.3.1945: U rejonu Doboja četnici odbili neprijateljske napade na položaje 6 km jugoistočno od grada, a zatim u kontranapadu zauzele Brdane (14 km jugoistočno od Doboja). Pri tome neprijatelju nanijeti gubici od 26 mrtvih. Ustaške i domobranske jedinice izvršile uspješan napad i zauzele Stjepan Polje, 13 km istočno od Doboja.” (NAW, T-78, r. 476, s. 6459157).

tanje položaja na istočnim obroncima Trebave i prelazak na Vučijak, odnosno da nađe izgovor za manevar kojim je nastojao da sačuva svoje snage od većih gubitaka. Isto tako, možemo zaključiti da je general Trifunović, kao Mihailovićev prvi pomoćnik, bio zadužen za kontakt sa Njemcima. Osim toga, ovaj izvor nam kazuje da su četnici kao jedini uslov za nastavak vojne kolaboracije tražili nove isporuke municije, što je logičan zahtev.

Podatak o spremnosti srbijanskih četnika „za zajedničku borbu” sa nemačkim snagama protiv snaga JA predstavlja potvrdu prethodnih zaključaka sa sastanaka predstavnika Vermahta i JVuO. Jedan takav sastanak održan je početkom marta, uoči prebacivanja snaga JVuO na Vučijak. O ovome je neimenovani nemački izvor obavestio generala generala Edmunda Glaize fon Horstenaua, 5. marta 1945:

„U sklopu priprema za operaciju na srpskim prostorima jedne za ovaj zadatak oformljene grupe, njen oficir za vezu je imao prilike razgovarati sa D.M. [Dražom Mihailovićem] (verovatno je reč o Branku Gašpareviću, *nap. aut.*). Razgovori su vođeni u vrlo prijateljskoj atmosferi; D.M. drži plan akcije korisnim i za svoj cilj – borbu protiv komunizma – pa je obećao svaku moguću podršku. D.M. je izložio svoj plan akcije, koji se sastoji u paralelnom jačanju njegovih snaga u zapadnoj Bosni i pojačavanju aktivnosti u Srbiji, kako bi se, u povoljnom momentu, izvršio ustanak i upad u Srbiju. D.M. smatra svrshishodnim i predlaže da se njegova akcija izvrši simultano sa očekivanim njemačkim prodorom na Balkan, s tim što bi se uža Srbija (bez Vojvodine i južne Srbije) imala u potpunosti prepustiti njegovim jedinicama. On smatra da su se situacija u smislu moguće saradnje značajno izmijenila, jer je Treći Reich, kao okupator, zamijenjen zajedničkim neprijateljem, komunistima, a borba protiv njih je u interesu obiju strana. Stoga se on zalaže za saradnju, ukoliko se ona odnosi na Srbiju. D.M. je već odstranio sve engleske oficire za vezu, kao i anglofilne oficire iz svog štaba, te pozdravlja mogućnost postavljanja jednog njemačkog oficira za vezu... Gore opisani razgovori su jos jednom pokazali, da D.M. koristi svaku moguću priliku da iznese svoje zahtjeve za oružjem, municijom i drugom opremom, uvijek u nadi da će jednom konačno naći ’žicu’ koja obećava uspjeh. Prednost za njemačku stranu se sastoji u tome, da ona

na ovaj način dobija mogućnost izvjesne kontrole, kao i to da se konačno dobija uvid u [aktivnosti] Mihailovićevog štaba.”¹¹³⁹

Draža Mihailović je 21. marta depešom obavestio Pavla Đurišića (čije snage su napustile Vučijak 18. marta, zaputivši se ka Lijeve polju): „Ja sa srbijanskim i bosanskim snagama ostajem ovde dok god okupator drži Sarajevo, Bijeljino, Brčko i sve ostale veće gradove u Bosni, iskorišćujući vreme za organizaciju jake gerile u Bosni i Srbiji.”¹¹⁴⁰ Uskoro će se pokazati da su Mihailovićeva očekivanja o prolongiranju nemačkog prisustva u Bosni bila iluzorna.

Mihailović je sve do početka aprila 1945. imao iluzije o produžetku nemačkog prisustva u Bosni, budući da je naslon na nemačke snage bila jedina garancija opstanka Mihailovićevih snaga na području severne Bosne. O tome rečito svedoče dve Mihailovićeve depeše. U prvoj depeši (31. mart 1945) Mihailović obaveštava Dimitrija Ljotića o daljim namerama.

„Iako je u Nemačkoj vrlo teška situacija, ipak nemačke trupe u Bosni vrše veliku ofanzivu protiv komunista. Po svem izgledu Nemci hoće da razviju gerilu ne samo u Nemačkoj već i na Balkanu. Do sada mi ne vidimo nikakve poteze nemačkog povlačenja iz Jugoslavije. Naprotiv, sada su u vrlo oštroj ofanzivi protiv komunista u oblasti Sarajeva i Tuzle. Mi smo čak u stanju da verujemo po izvesnim znacima i po ovakvom radu Nemaca u Jugoslaviji da oni možda imaju i neki sporazum sa Anglosaksoncima. Mi moramo razviti što jaču gerilu na celom prostoru Jugoslavije.”¹¹⁴¹

U drugoj depeši (3. april 1945) Mihailović sugeriše Stevanu Leki Damjanoviću, komandantu Majevičkog korpusa JVuO:

„Posmatrajte sve što se dešava kod br. 11 (šifra za Nemce, *nap. aut.*) i izveštavajte nas stalno. Ispitajte tačno razlog zašto napuštaju Bijeljino i okolinu. Pokušajte da na slučaj da se br. 11 povlači da ih pridobijete da ostanu pod našom komandom kao naši državljani.”¹¹⁴²

1139 Ratni arhiv Beč (KAW), B67/101, Zabilješka o D.M.-u za generala [Edmund-a] Glaise von Horstenau (5.3.1945). (Zahvaljujem istoričaru Gaju Trifkoviću na ukazivanju na ovaj izvor i na prevodu dokumenta).

1140 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 959.

1141 *Isto*, str. 965.

1142 *Isto*, str. 967.

Boško Kostić, Ljotićev emisar za pregovore sa Mihailovićem u Bosni, u cilju nagovaranja Mihailovića da evakuise snage JVuO prema Juljskoj krajini, navodi da mu je Mihailović kazao: „Ja mi-

Prema tvrdnjama nemačkog komandanta Jugoistoka, general-pukovnika Aleksandera Lera, pred jugoslovenskim istražnim organima 24. maja 1945. u Beogradu, nakon potiskivanja nemačkih snaga iz Sarajeva (grad je oslobođen 6. aprila 1945) četnici su zatražili njegovo mišljenje oko evakuacije:

„Mihailovići četnici koji su se zadržavali u predelu oko Doboja, i sve se više zbijali pred pritiskom partizanskog nadiranja, upitali su preko najbliže nemačke komande šta treba da rade. Ja sam im preporučio da pođu u oblast Banja Luke i tu sačekaju dalje događaje. Koliko znam, oni su to i učinili.”¹¹⁴³

Draža Mihailović je pred islednim organima 1946. potvrdio da je imao kontakt sa nemačkim generalom Lerom, u drugoj polovini marta 1945, preko Lerovog izaslanika majora Šterkera. Isto tako, priznao je da je poslao potpukovnika Dragoslava Račića i kapetana Neška Nedića u Zagreb, početkom aprila „radi hvatanja veze sa generalom Lerom”.¹¹⁴⁴ Prema „Dnevniku Cerskog korpusa” Račić i Nedić su otišli u Zagreb 3. aprila. „3.4. Šef (Dragoslav Račić, *nap. aut.*), Neško Nedić i iz štaba Vrhovne komande jedan oficir su danas otišli u Zagreb u nameri da stupe u vezu sa Nemcima da vide njihove namere, da li misle napustiti teritoriju Jugoslavije i druge tajne stvari... 7.4. Danas se Šef vratio iz Zagreba. Rezultat odlaska je za sada tajna.”¹¹⁴⁵

Ofanziva jedinica 2. armije JA u severnoj Bosni ugrozila je i pozicije lokalnih četnika. Od sredine marta 1945, nakon odlaska srbijanskih i crnogorskih snaga JVuO na levu obalu Bosne, zabeleženi su primeri dobrovoljne predaje domaćih četnika na području Trebave i Posavine. Snagama 25. srpske divizije, 13-15. marta, kod Gradačca, predala su se 72 četnika. Snagama 45. srpske divizije, 15. marta, na području između Doboja i Modriče, u trebavskim selima, predala su se 32 četnika.¹¹⁴⁶

U obaveštajnom izveštaju Štaba 25. srpske divizije Štabu 2. armije JA (13. april 1945), navode se saznanja o broju srbijanskih četnika, odnosno o

slim da će Nemci izdržati još godinu dana, zato imam još vremena da dodem.” (Бошко Костић, *н.д.*, стр. 230).

1143 AJ, DK, 110, f. 581, s. 559.

1144 *Рат и мир Ђенерала...*, стр. II/426, 433.

1145 Milenko Kovačević, *Обрачун s odmetnicima*, Beograd, 1990, str. 43.

1146 *Zbornik NOR-a, XI/2*, Beograd, 1969, str. 81, 313-315.

glavnini snaga JVuO, na području Vučijaka: „Srbijanski četnici su formirani u šest korpusa, u ukupnoj jačini od 5.000 ljudi. Razmešteni su u selima: Dobra Voda, Klakar, Vrelo, Vinska. U Vučijaku se nalazi oko 1.500-2.000 četnika Branka Kovačevića koji nemaju nameru da se bore protiv nas.”¹¹⁴⁷ Drugi partizanski štabovi su u drugoj polovini aprila 1945. obavestavali Štab 5. (bosanskog) udarnog korpusa JA da Mihailovićeve snage na Vučijaku ne broje više od 6.000-8.000 boraca. U depeši Štaba 53. divizije Štabu 5. korpusa, od 20. aprila, navodi se da Mihailovićeve snage broje 8.000 srbijanskih i bosanskih četnika.¹¹⁴⁸ Brojka od 6.000-8.000 podrazumeva, dakle, i vučijačke i nedavno pristigle majevičke četnike. Istoričar Milovan Dželebdžić je procenio snage srbijanskih četnika, početkom 1945, na oko 7.000 boraca, što je prilično realistična pretpostavka, ako govorimo o proleću 1945.¹¹⁴⁹

Kao što sam napomenuo, usled ofanzive snaga 2. armije JA (forsiranje reke Bosne, između Trebave i Vučijaka, od strane jedinica 25. srpske divizije) Mihailovićeve snage su napustile Vučijak 14. aprila i povukle se ka drumu Derventa - Bosanski Brod, s namerom da se probiju ka području planine Motajice. Prethodno, 18. marta, područje Vučijaka napustile su snage crnogorskih, hercegovačkih i sandžačkih četnika, usled sukoba Pavla Đurišića i drugih istaknutih oficira sa područja Crne Gore, istočne Hercegovine i Sandžaka, sa Vrhovnom komandom JVuO.

Od bosanskih četnika sa snagama srbijanskih četnika ka Motajici su se zaputile jedino snage Majevičkog korpusa i deo posavskih četnika. Vučijački četnici se nisu povlačili sa snagama srbijanskih četnika, već su ostali na terenu i potom se predali partizanima, o čemu svedoče izveštaji Štaba 25. srpske divizije JA iz druge polovine aprila. Tokom 16-18. aprila predala su se 274 lokalna četnika sa naoružanjem, potom se 20. aprila „predalo 353 domaćih četnika”, da bi snage divizije 21. aprila zarobile čak 895 četnika.¹¹⁵⁰ Ove brojke svedoče da se snagama 25. srpske divizije predalo celokupno ljudstvo Vučijačke brigade JVuO, pod prethodnom komandom

1147 Isto, str. 313.

1148 VA, NOVJ, k. 462B, f. 1, d. 2/11.

1149 Milovan Dželebdžić, *Druga jugoslovenska armija*, Beograd, 1989, str. 254.

Dželebdžić ne navodi izvore, niti eksplicira tezu, ali reč je o nesumnjivo dobrom poznavaoцу primarnih izvora.

1150 *Zbornik NOR-a, XI/2*, Beograd, 1969, str. 313-315, 408, 412.

Branka Kovačevića, budući da su izvori JA procenjivali jačinu brigade na 1.500 boraca. Ova četnička jedinica, za razliku od drugih četničkih grupa u Bosni, kontinuirano se suprotstavljala ustašama, pri čemu je, opet za razliku od drugih bosanskih četnika, izbegavala sukobe sa partizanima – zapravo, sukoba između partizana i Kovačevićevih četnika u prethodnom razdoblju nije ni bilo. Odsustvo sukoba, kao i činjenica dobrovoljne predaje, svakako su imali značaja u daljem tretmanu prema zarobljenicima, budući da nema podataka o masovnoj likvidaciji ovih zarobljenika, za razliku od podataka o likvidacijama zarobljenih ozrenskih četnika.

Ozrenski i preostali delovi trebavskih četnika su se do početka aprila održali na terenu Ozrena i Trebave, a posavski četnici u trouglu Modriča - Šamac - Brčko, sadejstvujući sa nemačkim snagama u borbama protiv snaga 2. armije JA, ali su i oni bili prinuđeni da se prebace na levu obalu Bosne, usled ofanzive 2. armije (deo posavskih četnika, na području između Gradačca i Brčkog, ostao je odsečen na matičnoj teritoriji i nije uspeo da se evakuše).¹¹⁵¹ Ove četničke snage su zaključno sa 9. aprilom prešle na levu obalu reke i u narednim danima evakuisale su se na područje između Teslića i Kotor Varoši, pod kontrolom Srednjobosanskog korpusa JVuO, gde su se nakon 23. aprila privremeno sjedinile sa srbijanskim četnicima. Jedan deo ozrenskih i trebavskih četnika ostao je na matičnom području gde se u grupama predavao snagama JA, pri čemu je određen broj bivših četnika prešao u redove partizana.

Na osnovu izveštaja obaveštajnog centra 27. istočnobosanske divizije obaveštajnom odseku 3. bosanskog korpusa JA (2. maj 1945), zasnovanom na saslušanju zarobljenih oficira Ozrenskog i Trebavskog korpusa JVuO (Miloš Botić, komandant 1. trebavske brigade, Mirko Topić, komandant 3. ozrenske brigade), moguće je rekonstruisati kretanje ozrenskih, trebavskih i posavskih četnika i njihovo preostalo brojno stanje, tokom aprila 1945. Prema tom izvoru, do 9-10. aprila na levu obalu Bosne prešlo je 276 trebavskih, 225 ozrenskih i oko 700 posavskih četnika (6. posavska brigada). Dakle, izvor navodi da je ukupna jačina ove tri sjedinjene četničke grupe iznosila oko 1.200 boraca.¹¹⁵²

¹¹⁵¹ Milovan Dželebdžić, *n.d.*, str. 306.

¹¹⁵² VA, NOVJ, k. 1258, f. 8, d. 8.

Evakuacija srbijanskih jedinica JVuO sa Vučijaka posledica je opšteg naleta snaga JA u srednjoj i severnoj Bosni, sredinom aprila 1945, kada su jugoslovenske snage potisnule nemačke snage iz Bosne ka Slavoniji (9. aprila oslobođena je Modriča, 15. aprila Maglaj, a 17. aprila Doboј). Mihailovićeve snage bile su prinuđene da se evakuišu pre nego što partizani oslobode Derventu i spreče odstupnicu sa Vučijaka prema zapadu (snage JA proterale su ustaše i nemačke snage iz Dervente 19. aprila). Pravac prema Motajici određen je zbog toga što su se na tom području zadržale određene četničke snage. Zbog priprema za otpočinjanje borbi za oslobođenje Banja Luke i Bosanske Gradiške, snage JA nisu bile u mogućnosti da se posvete četnicima u rejonu Motajice. Iskoristivši ovu pogodnost, Mihailovićeve snage su se prebacile južno od Srpcа, spojivši se sa lokalnim četnicima. Zapadni pravac odstupanja, ukazuje na dve činjenice: 1) Mihailović se još uvek dvoumio oko evakuacije u Julijsku krajinu, 2) prisustvo nemačkih i ustaško-domobranskih snaga na području Banja Luke Mihailović je iskoristio kao privremenu pogodnost.

Na putu ka Motajici, nedaleko od Dervente, došlo je do izvesnih gubitaka srbijanskih četnika, ovog puta nanesenih od strane ustaša. Istoričar Kosta Nikolić navodi sledeći podatak, bez pozivanja na izvore: „Oko 3.000 ranjenih i bolesnih odsečeno je od ustaških snaga na putu Doboј - Bosanski Brod. Napad je preživelo oko 500 ljudi.”¹¹⁵³ Ukoliko bi navedeni podatak bio tačan, on bi trebao podrazumevati borbu visokog intenziteta. Toliki četnički gubici (navodno 2.500 stradalih) nisu zabeleženi ni tokom decembra 1944, prilikom pokušaja JVuO da zauzme Tuzlu, niti uopšte u nekoj borbi tokom prethodnog dela rata. Borbe vođene protiv ustaškog uporišta Bijelo Brdo, i nekoliko okolnih sela, severno od Dervente, pod kontrolom lokalnih ustaša, svakako nisu podrazumevale velike gubitke JVuO. Prema dnevničkom zapisu anonimnog intendanta Avalskog korpusa JVuO, srbijanski četnici su na putu ka Motajici, severno od Dervente,

1153 Коста Николић, н.д., стр. II/342; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић 1893-1945. Биографија*, Београд, 2011, стр. 430.

Nikolić pominje ovaj podatak i u drugom izdanju *Ravnogorske istorije*, takođe bez pozivanja na izvore: Коста Николић, *Историја равногоorskог покрета 1941-1945*, Књига друга: Србија под окупацијом, Београд, 2014, стр. 476.

nakon sukoba sa ustašama, spalili dva hrvatska sela. „U dva sela ostala je samo jedna nespaljena kuća.”¹¹⁵⁴

U dnevniku kapetana Marka Iličića, intendanta Komande Vojvodine JVuO, navodi se da su četnici Valjevskog korpusa u borbi 13. aprila kod Dervente uhvatili određen broj ustaša. „Razoružali su ih i pustili kućama.”¹¹⁵⁵ Ovo se svakako ne bi desilo da su ustaše izvršile ubistvo većeg broja zarobljenih četnika. Ovaj izvor ne pominje veće gubitke četnika u borbi kod Dervente. Neimenovani Nikolićev izvor pod odsecanjem navodno 3.000 četnika (ovaj broj je višestruko uveličan) i navodnim stradanjem 2.500 ranjenih i bolesnih (ovaj podatak je neprihvatljiv jer je u koliziji sa istorijskim izvorima), očigledno je mislio na odsecanje dela srednje kolone JVuO, koja je napadom ustaša bila onemogućena da pređe reku Ukrinu, severno od Dervente, i da nastavi put kojim je pošla glavčina snaga. U odsečenoj koloni nalazili su se bolnica i komora. Prema belešci Milovana Popovića, sveštenika Avalskog korpusa JVuO i očevica (beleška je nastala 25. jula 1945), prilikom odsecanja kolone četnicima su naneti „izvesni gubici”. Dakle, ni pomena o velikim gubicima, pogotovo ne o gubicima od 2.500 ljudi. „Međutim, trećeg dana po tome slučaju sa planine Motajice dođe major Neško Nedić i celu odsečenu grupu nesmetano provede na planinu Motajicu u sastav borbenih jedinica.”¹¹⁵⁶ „Dnevnik Cerskog korpusa” pominje borbe sa ustašama 13-14. aprila, pri čemu navodi dvojicu poginulih boraca korpusa, izginulih u selu Vinska, prilikom marša ka selu Kostreš, prvog dana borbi. Za 14. april dnevnik navodi: „I danas smo proveli pod borbom. Žrtava nije bilo.”¹¹⁵⁷ Dnevnik anonimnog intendanta Avalskog korpusa najvažniji je izvor koji demantuje mistifikaciju o smrtnom stradanju 2.500 četnika. Autor dnevnika bio je deo kolone koja je odsečena kod Dervente. Izvor navodi da je bilo odsečeno oko 1.000 ljudi, što demantuje podatak o odsecanju 3.000 ljudi. Izvor ne pominje četničke gubitke kod Dervente što je dodatna potvrda da su realni gubici bili minimalni. Među onima koji su bili odsečeni, znatan broj, verovatno nadpolovična većina, nisu bili ranjenici i bolesnici. Ovaj izvor potvrđuje

¹¹⁵⁴ VA, ČA, k. 54, f. 6, d. 8.

¹¹⁵⁵ VA, ČA, k. 54, f. 7, d. 2.

¹¹⁵⁶ Драгослав Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 430.

¹¹⁵⁷ VA, ČA, k. 78, f. 5, d. 48.

da su se odsečeni delovi srednje kolone vratili na Vučijak, koji je i dalje bio pod kontrolom lokalnih četnika. „Vode se pregovori sa Nemcima da nas prebace.” Usled kritične situacije (ugroženost od ustaša, prisustvo partizanskih snaga na desnoj obali Bosne), deo pripadnika odsečene kolone (oko 400 ljudi) i oko 400 četnika iz bosanske Posavine, koji su prethodno ostali na Vučijaku, odlučili su da preusmere pravac kretanja prema jugozapadu, južno od Dervente, preko Kotorskog i Rudanke, mestâ pod kontrolom ustaško-domobrantskih snaga i Nemaca, i da se zapute prema teritoriji koju su kontrolisali četnici (Borja, Župa i, potom, Motajica). Ostatak odsečene srednje kolone (oko 600 ljudi) ostao je na Vučijaku još dva-tri dana, do dolaska grupe pod komandom Neška Nedića.¹¹⁵⁸ Akcija koju je sproveo Nedić očigledno je bila rezultat dogovora sa ustašama i Nemcima.¹¹⁵⁹

Navođenje brojke od navodno 2.500 stradalih Mihailovićevih boraca, u ustaškom napadu, ima za cilj da promovise stereotip o zamašnim borbama između ustaša i četnika i dodatno viktimizira učesnike *Bosanske golgote*.

Prema podacima publiciste Milenka Maksimovića, oficira Ozrenskog korpusa JVuO, partizani („Vojvođanska pionirska brigada”) su početkom maja 1945, u trebavskom selu Koprivna ubili „oko 40 srbijanskih četnika”. „Ove četnike, tifusare, partizani su zarobljavali po selima Vučijaka” i, potom, ih prebacili na desnu obalu Bosne, u Koprivnu, gde su navodno pobijeni. Isti autor pominje navodnu likvidaciju „oko 80 srbijanskih četnika bolesnika tifusara i težih ranjenika”, u susednom selu Vranjak.¹¹⁶⁰ Ove podatke ne potvrđuju dostupni primarni istorijski izvori. Postavlja se pitanje zbog čega su partizani organizovali prebacivanje zarobljenih tifusara na desnu obalu Bosne, kada su ih mogli pobiti i na Vučijaku? Isto tako, ostaje nejasno kome su četnički ranjenici i borci oboleli od tifusa bili prepušteni nakon što su to područje napustile snage pod komandom Draže Mihailovića, koje su uključivale i četnike sa Vučijaka? Zbog čega Vrhovna komanda, ukoliko su navedeni podaci validni, nije organizovala predaju bolnica protivničkoj strani? Ukoliko navedeni podaci odgovaraju istorij-

¹¹⁵⁸ VA, ČA, k. 54, f. 6, d. 8.

¹¹⁵⁹ Američki istoričar Jozo Tomašević izneo je mišljenje da je deblokiranje i evakuacija odsečenih četničkih snaga na Vučijaku rezultat pregovora između izaslanika četničke Vrhovne komande, na čelu sa generalom Svetomirom Đukićem, i Ante Pavelića, u Zagrebu, 17. aprila 1945. (Jozo Tomasevich, *n.d.*, str. 400).

¹¹⁶⁰ Миленко Максимовић, *Бесмртници Озрена, Требаве и Посавине*, Добој, 2002, стр. 292, 294.

skoj realnosti, u tom slučaju govorimo o nesumnjivom ratnom zločinu počinjenom od strane partizana. U svakom slučaju, ukoliko su ovi podaci u skladu sa istorijskom realnošću, ovi događaji su se odigrali početkom druge polovine aprila, kada su partizani zauzeli Vučijak, a ne početkom maja.

Prema svemu sudeći, Draža Mihailović je na području Motajice ili Župe doneo definitivnu odluku da se snage JVuO ne evakušu ka Sloveniji, već da se probiju ka Srbiji. Može se pretpostaviti da je Mihailović odluku o proboju ka Srbiji doneo usled procene da je nemoguć proboj ka Julijskoj krajini, gde bi se njegove snage spojile sa srpskim kvislinskih snagama pod komandom Nemaca, zbog velike koncentracije snaga JA prema Rijeci, Istri i Trstu. Definitivnu odluku ubrzali su koncentracija snaga JA oko Banja Luke (grad je oslobođen 22. aprila) i potiskivanje neprijateljskih snaga iz doline Vrbasa.¹¹⁶¹

Umesto da se suoči sa činjenicom da je polaganje oružja jedini mogući način da sačuva živote većine njegovih vojnika, Mihailović je nametnuo maglovitu ideju, unapred osuđenju na propast, o prebacivanju u Srbiju i organizovanju antikomunističke gerile na području sa koga je JVuO bila istisnuta u jesen 1944, naivno se uzdajući u intervenciju zapadnih sila u Jugoslaviji. Ovom neodgovornom odlukom Mihailović je propustio poslednju optimalnu priliku da uputi izaslanike partizanskoj strani i dogovori predaju boraca i oružja, pri čemu je mogućnost poštede života zarobljenih boraca (verovatno ne i većine ili mnogih oficira) bila daleko izglednija nego nakon poraza na Zelengori i Sutjesci, sredinom maja 1945. Umesto kapitulacije kao jedine racionalne odluke, usledila je besmislena i pogibeljna *anabaza* planinama centralne i jugoistočne Bosne, odnosno put u propast.

Karakteristično je svedočenje jednog od glavnih komandanata JVuO, Dragutina Keserovića, na suđenju 1945: „Posle nekoliko dana Draža menja svoju odluku i kaže: 'Ne idemo u Sloveniju, jer ne možemo, dalek je

1161 Marko Ilinčić, intendant Komande Vojvodine JVuO, u dnevničkom zapisu sa 18. april 1945. navodi: „Svi smo mislili da ćemo ići za Sloveniju, gde se nalazi naših 35.000 ljudi, radi zajedničke koncentracije.” (VA, ČA, k. 54, f. 7, d. 2). Ovo potvrđuje i Nikola Kordić, šifrant Vrhovne komande, koji navodi da su borci tek nakon napuštanja područja Motajice doznali da četničke kolone neće krenuti ka Sloveniji. (Nikola Kordić, *Kroz rat sa Dražom*, Beograd, 1998, str. 117).

put, ljudstvo je umorno, mnogo je tifusara, nego ćemo ostati ovde i otići u Srbiju.' Izabrao je najduži i najteži pravac."¹¹⁶²

Mihailović je doneo odluku da njegove snage pređu preko planinskih masiva centralne Bosne ka masivima na razmeđu jugoistočne Bosne i severne Hercegovine, kako bi se dokopale gornjeg Podrinja i prešle na desnu obalu Drine kod sela Brod, južno od Foče, budući da je bilo nemoguće da u proleće pređu nabujalu Drinu u srednjem ili donjem toku. Drugi razlog zbog koga je Mihailović odabrao „najduži i najteži pravac” uzrokovan je time što je očigledno pretpostavio da je na planinskom i besputnom području, kojim je zaputio njegovu vojsku, manja koncentracija snaga JA, što je bila realna pretpostavka da Mihailović nije precenio sopstvene snage koje su bile iznemogle od napornog marša i gladi (mnogi i od bolesti), pri čemu je njihovo kretanje ometano konstantnim napadima snaga JA. Sem toga, smanjene Mihailovićeve snage bile su lako naoružane i bez naročitih rezervi municije.

Štab 53. srednjobosanske divizije JA primio je 19. aprila depešu u kojoj se navodi da se Mihailovićeve snage, „u jačini 7.000”, nalaze na području između selâ Nožičko i Drugovići, nedaleko od desne obale Vrbasa. U depeši se navodi da su partizani toga dana vodili borbu sa četnicima u Nožičkom, usled čega je poginulo 80 i ranjen 31 četnik.¹¹⁶³ Borbe su nastavljene i sutradan, 20. aprila, na području Župe, kako se ističe u izveštaju Štaba 19. krajiške brigade Štabu 53. divizije JA. Prema tom izvoru, partizani su četnicima toga dana naneli gubitke od 50 poginulih i 27 ranjenih boraca.¹¹⁶⁴ Pritisak na četnike na području Župe ostvaren je u sklopu napora snaga 5. korpusa JA da oslobode obližnju Banja Luku koju su još uvek držale pod kontrolom ustaško-domobranske snage.

Jedinice pod komandom Draže Mihailovića narednih dana su se povukle na područje Borja, istočno od Kotor Varoši (ustaška posada u tom gradu je odolevala partizanskom pritisku do 25. aprila). Mihailovićeve snage su praćene i napadane od strane jedinica 53. srednjobosanske divizije. Prvobitna Mihailovićeva namera, prema nekim tumačenjima, zasnovanim na izjavama zarobljenih četničkih oficira, podrazumevala je probijanje do

¹¹⁶² Суђење члановима политичког и војног руководства организације Дрaже Михаиловића. Стенографске белешке, Београд, 1945, стр. 219.

¹¹⁶³ VA, NOVJ, k. 462B, f. 2, d. 13.

¹¹⁶⁴ Zbornik NOR-a, IV/34, Beograd, 1974, str. 755.

Željeznog Polja i forsiranje Bosne kod Zavidovića. „Po zapovijesti, određeni su četnici sa Trebave i Ozrena da prvi forsiraju rijeku Bosnu kod Zavidovića, stvore mostobran i obezbijede prebacivanje glavnih snaga... Dijelovi snaga 18. srednjobosanske brigade dočekali su u planini Borju pojedine grupe četnika i u borbi ubile 200, a zarobili 15 četnika. Ali, s obzirom na veliku nadmoćnost, četnici su prošli u pravcu Dogleđa i Željeznog Polja.”¹¹⁶⁵ Prema drugim tvrdnjama, takođe zasnovanim na izjavama zarobljenih četničkih oficira, Draža Mihailović je pozvao vođe ozrenskih i trebavskih četnika, Cvijetina Todića i popa Savu Božića, da se nakon privremenog sjedinjavanja u selima južno od Teslića pridruže srbijanskim četnicima u proboju ka centralnoj Bosni, što je odbijeno. Ozrenski, trebavski i deo posavskih četnika odlučili su da se probiju preko reke Bosne ka Ozrenu, gde su nameravali da nastave odmetničku borbu. Deo četnika iz bosanske Posavine ostao je u sastavu kolona pod Mihailovićevom komandom i nastupio je ka planinskom masivu srednje Bosne, zajedno sa srbijanskim saborcima. Izvor navodi da su snage srbijanskih četnika aprila 1945. brojale oko 6.000 boraca.¹¹⁶⁶

Ozrenski, trebavski i deo posavskih četnika pretrpeli su poraz od strane 20. romanijske brigade 27. istočnobosanske divizije JA, prilikom pokušaja forsiranja reke Bosne. U izveštaju štaba ove brigade (13. maj 1945) navodi se da su ozrenski i trebavski četnici brojali oko 1.500 boraca. Navedeni broj četnika uključivao je i više stotina četničkih boraca iz bosanske Posavine. Jedna četnička grupa je na tri mesta između Zavidovića i Maglaja 27. aprila neuspješno pokušala preći reku Bosnu, a druga grupa je sutradan pokušala zauzeti Zavidoviće, zbog postojanja očuvanih mostova u gradu. U trodnevnim borbama, 27-29. aprila, 20. romanijska brigada izbacila je iz stroja navodno „521 mrtvih i utopljenih u rijeci Bosni, 283 zarobljenih”.¹¹⁶⁷ U ovim okolnostima zarobljena su dvojica komandanata Trebavske brigade JVuO (bivši Trebavski korpus): pop Savo Božić i pop Miloš Botić, kao i komandant 3. ozrenske brigade, učitelj Mirko Topić. Drugi izvor navodi nešto drugačije podatke. Prema izveštaju obavještajnog centra 27. istočnobosanske divizije (2. maj 1945), jačina ove četničke grupacije

¹¹⁶⁵ Mladen Vukosavljević, Drago Karasijević, *n.d.*, str. 175.

¹¹⁶⁶ VA, NOVJ, k. 1258, f. 8, d. 8, Izveštaj obavještajnog centra 27. istočnobosanske divizije obavještajnom odseku 3. bosanskog korpusa JA, 2.5.1945.

¹¹⁶⁷ *Zbornik NOR-a*, IV/34, Beograd, 1974, str. 889-890.

iznosila je oko 1.200 boraca. Izvor navodi da su u navedenim borbama jedinice 20. romanijske brigade „zarobile 360 četnika dok se je pogušilo u rijeci Bosni oko 550 prilikom pokušaja da se prebace na Ozren”.¹¹⁶⁸

Jedan deo zarobljenih bosanskih četnika streljan je početkom maja u Doboju. Broj streljanih je neistražen. Tvrdnje publiciste Milenka Maksimovića o navodnom streljanju oko 500 zarobljenih četnika u Doboju nisu prihvatljive budući da primarni izvori pominju manje brojke četničkih boraca zarobljenih krajem aprila od navodnog broja streljanih koji navodi Maksimović, niti postoje dokazi da su svi zarobljenici streljani.¹¹⁶⁹

U depeši Štaba 53. divizije Štabu 5. korpusa JA (28. april 1945), navedeni su sledeći podaci o borbama sa srbijanskim četnicima na području između Borja i Vlačića:

„Nastavljaju se žestoke borbe sa četnicima na sektoru Bijelo Bučje - Jezera - Panići, prema Vlačiću. Uspjeli smo neprijatelja zbaciti na Vlačić. Do sada ubijeno 300, zarobljeno 254 četnika. Plijen 20 puškomitraljeza, jedan teški i jedan laki bacač, rado stanica, 300 pušaka, veliki dio komore i druge spreme. Uglavnom uništen Šumadijski korpus. Zarobljen pukovnik [Nikola] Radovanović.”¹¹⁷⁰

Svakako da su navedeni četnički gubici uveličani, naročito broj poginulih četnika, o čemu svedoči broj zaplenjenog oružja. Izvor kao da potvrđuje da su srbijanski četnici odbačeni prema Vlačiću nakon neuspelog prodora prema istoku, odnosno u pravcu doline Bosne, ali ovo pitanje i dalje ostaje otvoreno. U depeši od 1. maja navodi se da četnici pod Mihailevićevom komandom, stacionirani na severoistočnim padinama Vlačića, broje 7.000 boraca.¹¹⁷¹

O žestini napada snaga JA na snage JVuO na području Vlačića posredno svedoči podatak o četvorosatnoj borbi između dve jedinice 53. srednjobosanske divizije: 19. krajiška brigada greškom je napala 18. srednjobosansku brigadu, 30. aprila, i nanela joj gubitke od 15 poginulih i 33 ranjena borca.¹¹⁷² Četničke snage su iskoristile neočekivani sukob dve partizanske

1168 VA, NOVJ, k. 1258, f. 8, d. 8.

1169 Миленко Максимовић, *н.д.*, стр. 255.

1170 VA, NOVJ, k. 462B, f. 1, d. 2/3.

1171 VA, NOVJ, k. 462B, f. 1, d. 2/2

1172 Mladen Vukosavljević, Drago Karasijević, *н.д.*, стр. 180.

brigade i uspele su bez borbe da se zapute ka jugu, prešavši 1. maja drum Travnik - Vitez.

Proboj JVuO kroz centralnu Bosnu maja 1945.

Draža Mihailović je najkasnije 30. aprila odlučio da njegove snage odstupe ka centralnoj Bosni u pravcu planina na razmeđu jugoistočne Bosne i severne Hercegovine kako bi se domogle prelaza na reci Drini, južno od Foče.¹¹⁷³ Četnička Vrhovna komanda je pravilno procenila da je planinsko područje centralne Bosne rasterećeno prisustva ozbiljnijih snaga JA. Međutim, snage pod komandom 3. korpusa JA uspevale su da privremeno zadrže ili preseku četničke kolone i na taj način omogućile koncentraciju brigada JA na širem području između Viteza i Bradine, što je bilo olakšano činjenicom da su snage JA raspolagale kamionima i da su se kretale područjem koje je bilo oslobođeno početkom aprila. Proboj četničkih snaga kroz centralnu Bosnu, od jugoistočnih padina Vlačića do drumu Konjic - Sarajevo, trajao je čak osam dana, od 30. aprila do 7. maja. Tokom tih osam dana četnici su pretrpeli velike gubitke.

Istoričari koji su se najviše bavili istorijom JVuO prenebregavaju velike četničke gubitke u rekonstrukciji kretanja Mihailovićevih snaga kroz centralnu Bosnu budući da nisu koristili primarne izvore o tom segmentu istorije JVuO.¹¹⁷⁴ Razdoblje od 30. aprila do 7. maja do sad je bilo neispisano poglavlje ravnogorske istorije.

Sačuvani su izveštaji štabova i operacijski dnevnic jedinic JA koje su učestvovalе u borbama protiv četnika u srednjoj Bosni, početkom maja 1945. U dokumentima ovih jedinica navode se veliki gubici protivničke strane. Osim toga, sačuvani su primarni izvori koji nam govore o zločinima Mihailovićevih snaga tokom kretanja kroz centralnu Bosnu.

1173 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 1016-1018.

1174 Uporediti: Коста Николић, *н.д.*, стр. II/343-344; Милослав Самарџић, *н.д.*, стр. V/756-757. Obojica autora u opisu osmodnevnog proboja JVuO kroz srednju Bosnu isključivo koriste anti-datirani dnevnik četničkog majora Aleksandra Miloševića u kome nema pomena najvažnijih podataka neophodnih za rekonstrukciju ovog segmenta istorije Mihailovićevog pokreta. Uporediti: Александар Милошевић, „Голгота”, Књига о Дражи, II, (ур. Радоје Кнежевић), Виндзор (Канада), 1956, стр. 234-244.

Pripadnici 18. hrvatske istočnobosanske brigade 38. istočnobosanske divizije, od 30. aprila do 3. maja, između planina Vlašić i Kruščica, u širem području Viteza, prema Fojnici, vodili su borbe sa četničkim delovima. U operacijskom dnevniku 18. hrvatske brigade, navode se sledeći gubici protivnika za ta četiri dana: 150 poginulih, 50 ranjenih i 103 zarobljenih, kao i 75 „ranjenih i poginulih”, pri čemu je nemoguće odrediti koliko je među njima bilo poginulih, a koliko ranjenih. Brigada je u ovim borbama imala 12 poginulih, 18 ranjenih i pet nestalih.¹¹⁷⁵ Velike četničke gubitke potvrđuje i sećanje Ive Domazeta, borca 18. hrvatske brigade: „Zarobili smo oko 150 četnika i nakon borbe sproveli ih u Zenicu.”¹¹⁷⁶ Broj zarobljenih koji pominje svedok je uvećan, ali je svedočenje zanimljivo jer potvrđuje da su zarobljenici sprovedeni u privremeni zarobljenički logor u Zenici. Ipak, 18. hrvatska brigada bila je nemoćna da spreči proboj znatno brojnijih četničkih snaga prema Fojnici.

Borci 1. bataljona 17. majevičke brigade naneli su četnicima 3. maja, na području između Viteza i Fojnice, kako se ističe u operacijskom izveštaju štaba brigade (16. maj 1945), gubitke od 40 mrtvih i ranjenih.¹¹⁷⁷

Četnici su 4. maja uspeli potisnuti partizane iz Fojnice i privremeno zauzeti varoš, pri čemu su protivniku naneli znatne gubitke. Od jedinica JA, koje su učestvovalе u borbama na području Fojnice, najveće gubitke imala je 21. istočnobosanska (tuzlanska) brigada 38. istočnobosanske divizije. U borbama oko Fojnice bila su angažovana dva bataljona ove brigade, pri čemu je jedan neuspešno pokušao da odbrani Fojnicu, a drugi se nalazio u okolini grada. O borbama i gubicima partizana svedočio je Milan Mičić, komandant 2. bataljona 21. brigade. „U tom sudaru naneti su četnicima osetni gubici. Ali, jedinice 21. brigade pretrpele su i same velike gubitke: iz 1. bataljona poginulo je ili zarobljeno 26 boraca. Još teže gubitke imao je 2. bataljon. Skoro cela 2. četa ovog bataljona (oko 67 boraca) izginula je u rejonu Citonja štiteći izvlačenje snaga 1. i 2. bataljona.”¹¹⁷⁸ Prethodno

1175 VA, NOVJ, k. 1259, f. 6, d. 14/46-47.

1176 Ivo Domazet, „Sa Prvim bataljonom u borbama za oslobođenje Sarajeva”, *18. hrvatska istočnobosanska Narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Dževad Pašić), Tuzla, 1988, str. 565.

1177 VA, NOVJ, k. 1259, f. 3, d. 31.

1178 Milan Mičić, „Oslobođenje Zvornika i borbe sa četnicima iz grupacije Draže Mihailovića”, *21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Stanoje Nikolić), Tuzla, 1988, str. 230.

je na području između Viteza i Fojnice poginula većina boraca jedne od četa 4. bataljona. „Jedna četa 4. bataljona našla se u potpunom okruženju. Većina boraca te čete je poginula, a nekoliko je zarobljeno. Komandir čete Rade Panić, da ne bi pao u četničke ruke, izvršio je samoubistvo. Nekoliko zarobljenih partizana četnici su spalili na lomači.”¹¹⁷⁹ Velik broj boraca ove brigade činili su mladići iz Srbije, pretežno iz smederevskog i braničevskog kraja.

Fojnicu je zauzela četnička kolona pod komandom Dragoslava Račića. Gubitke partizanske strane potvrđuje „Dnevnik Cerskog korpusa JVuO”. „Komunista je dosta izginulo i zarobljeno, a naših nekoliko koje mrtvih i ranjenih. U ovoj borbi bila je jedna komunistička brigada. A napadao je i vodio borbu samo jedan bataljon. U Fojnici smo zarobili u magacinima dosta municije, oružja, odela i ostalog materijala što je za nas bilo uspešno. Magacine [smo] popalili.”¹¹⁸⁰

Ipak, četnici u Fojnici nisu spalili samo partizanske magacine. Prema Ivi Dozetu, četnici su „do temelja spalili Fojnicu”. „Na zidovima spaljenih kuća krečom su ispisali parolu: 'Bog – Kralj – Draža'.”¹¹⁸¹

Sačuvana su dva izveštaja i desetak svedočenja, nastalih nedugo nakon ulaska četnika u Fojnicu, koji nam omogućavaju da sagledamo posledice četničkog prisustva u tom gradiću i okolnim selima. Najranije datirani dokument predstavlja izveštaj Općinskog Narodnog odbora Fojnica (18. maj 1945). Zatim raspoložemo izjavom Mehmeda Salihagića, predsednika opštine Fojnica (20. jun 1945) i izveštajem OZN-e za Sarajevski okrug (28. jul 1945). Ova tri dokumenta su kompatibilna u detaljima i međusobno se dopunjuju. Takođe, raspoložemo kraćim izjavama desetak oštećenika, zabeleženim juna 1945, uključujući i izjave dve žene koje su silovali

Nisam uspeo dobiti na uvid dva dokumenta 21. tuzlanske brigade, koja su pohranjena u Vojnom arhivu u Beogradu, budući da operacijski dnevnik, 4-23.5.1945. (VA, NOVJ, k. 1259, f. 10, d. 17) i bojna relacija brigade, 6.5-5.6.1945. (VA, NOVJ, k. 1259, f. 10, d. 16), „nisu na mestu”, stoga sam prinuđen da se oslonim na sekundarne izvore.

1179 Esad Tihić, „Borbeni put 21. istočnobosanske (tuzlanske) brigade”, *21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Stanoje Nikolić), Tuzla, 1988, str. 122-123.

1180 VA, ČA, k. 78, f. 5, d. 48.

1181 Ivo Domazet, „Sa Prvim bataljonom u borbama za oslobođenje Sarajeva”, str. 565. Paljenje Fojnice pominje i Božidar Savić, četnik Vlasinske brigade JVuO, koji navodi da je sprečio jednog četnika da siluje ženu u Fojnici. „Spustili smo se u Fojnicu, koju su Račićevci zapalili.” (Božidar Savić, *Ратне стазе мобилисаног војника од 26.8.1944. до 6.8.1945. године*, Лесковац, 2005, стр. 35).

četnici. Prema tim izvorima, četnici su u Fojnici 4. maja 1945. zapalili 188 kuća, 48 dućana, 368 ekonomskih zgrada (štale i pomoćne prostorije) i jednu džamiju. Ubijena su petorica muškaraca u okolnim selima, dok su dvojica muškaraca iz Fojnice umrli od posledica opekotina. Četnici su u Fojnici i okolnim selima „izvršili silovanje nad 23 žene i djevojke”. U selima Fojničkog sreza opljačkano je na stotine grla stoke. Navode se nazivi 38 naselja u kojima su četnici „opljačkali i uništili svu hranu, odjeću, obuću i druge predmete”. Svi svjedoci i oštećenici navode da su četnici pljačkali sve što su mogli poneti.¹¹⁸² Nekoliko muškaraca su bili primorani da služe četnicima kao vodiči, pri čemu je jedan od prinudnih putovođa ubijen na Bjelašnici. Jedan od vodiča, Ivo Gudelj, ovako je opisao četnike: „Oni su poderani, prljavi, neošišani, neobrijani, discipline među njima nema, a ni drugarstva. Hrana im je to što upljačkaju, hranu kuha svaki sebi tako da nemaju zajednički kazan ni zajedničku ishranu.”¹¹⁸³

Ako je spaljivanje dva sela severno od Dervente, koja su bila ustaška uporišta, pravdano ustaškim prisustvom, za spaljivanje Fojnice takvo opravdanje bilo bi neprihvatljivo, budući da je Fojnica bila slobodna, uz manje prekide, od jula 1943. Postupci Mihailovićevih snaga u tom gradiću bili su opomena za potencijalno ponašanje četničkih snaga u mestima kroz koja su, ili pored kojih su, četnici nameravali da prođu.

Snage 1. bataljona 17. majevičke brigade nastavile su borbu protiv četnika na području Fojnice, 4-5. maja, kada su protivniku nanele gubitke od 88 mrtvih i ranjenih (bez napomene koliko je mrtvih, a koliko ranjenih) i 8 zarobljenih boraca. Ta jedinica je u borbama kod Fojnice, 3-5. maja, imala gubitke od 12 poginulih, 11 ranjenih, dva nestala i jednog zarobljenog borca. Ostali bataljoni brigade stupili su u borbu protiv četnika 7. maja, kod Bradine.¹¹⁸⁴

Snage 19. krajiške brigade 53. srednjobosanske divizije, pristigle iz pravca Gornjeg Vakufa, uspele su da zauzmu Fojnicu 4. maja i da potisnu Račićevu kolonu prema Kreševu. Četničke snage su 5-6. maja pokušale da zauzmu Kreševo, ali su ih u tome sprečile snage 18. srednjobosanske brigade 53. srednjobosanske divizije, pristigle prethodnog dana iz Viteza,

¹¹⁸² AJ, DK, 110, f. 365, s. 142-146.

¹¹⁸³ AJ, DK, 110, f. 365, s. 140.

¹¹⁸⁴ VA, NOVJ, k. 1259, f. 3, d. 31.

nanevši im gubitke od oko 100 poginulih, kako se navodi u izveštaju štaba brigade.¹¹⁸⁵

Prema tvrdnjama Tadije Vidovića, seljaka iz okoline Kreševa, inače tadašnjeg predsjednika sreskog NOO Fojnica (zabeleženim od strane Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine, 20. juna 1945), nakon što je stanovništvo Kreševa doznalo da je zapaljena Fojnica, meštani su se povukli u selo Polje, istočno od varošice:

„Vidio sam da su četnici po svim selima opljačkali sve što se iz kuća moglo odnijeti. Kasnije, kad smo se vratili, saznali smo da su silovali žene bez razlike starosti, i to čak dvije curice od oko 13 godina. Te djevojčice su kasnije navodno umrle. Osim toga su natjerali civile da im nose robu iz kuća u šumu. U općini Kreševo, u predjelu Dusine, te u selima Gornji Crnici i Koj sine ima preko 1.200 oštećenih osoba, a po pričanju, oko 15 silovanja. To zadnje je teško ustanoviti jer nijedna od oštećenih osoba sada neće priznati šta joj se desilo, ali je narod vidio da su te žene odvodili u šumu, u štale, a i zatvarali u kuće, gdje su ih držali neko vrijeme i onda puštali.”¹¹⁸⁶

Snage 19. krajiške brigade nanele su četnicima znatne gubitke i narednih dana, odnosno 4-7 maja. U izveštaju štaba brigade Štabu 53. srednjo-bosanske divizije (26. maj 1945), navodi se da su delovi brigade sa delovima 18. hrvatske brigade 38. istočnobosanske divizije, 4. maja vodili borbu protiv četnika na području Fojnice, pri čemu su četnici imali gubitke od „60 mrtvih, 78 ranjenih i 24 zarobljena”. Sutradan su snage 19. krajiške brigade na području Fojnice nanele četnicima gubitke od 35 poginulih, 35 ranjenih i 14 zarobljenih boraca, da bi 6. maja četnicima naneli gubitke od 18 ubijenih boraca, na planini Bitovnji, između Fojnice i Bradine. Ponovni veliki gubici četnika u borbama protiv ove brigade zabeleženi su 7. maja kod Bradine, ispod Ivan planine, kada je, kako se tvrdi, poginulo 300, ranjeno 232 i zarobljeno 24 četnika. U tim borbama jedinice 19. krajiške brigade koristile su artiljeriju. Broj poginulih i zarobljenih četnika kod Bradine (324) upadljivo je veći od broja zaplenjenog pojedinačnog oružja (75), što nam sugerise da su navedene brojke poginulih i ranjenih

1185 Mladen Vukosavljević, Drago Karasijević, *n.d.*, str. 182.

1186 AJ, DK, 110, f. 365, s. 138.

četnika nepouzdanu i uveličanu.¹¹⁸⁷ Snage 18. srednjobosanske brigade 53. srednjobosanske divizije su 7. maja povučene iz borbi i usmerene ka Sarajevu i Varešu.

Delovi 18. hrvatske brigade 38. istočnobosanske divizije vodili su borbu protiv četnika južno od Fojnice, prema Kreševu, 6. maja. Prema operacijskom dnevniku brigade, snage pod komandom štaba brigade toga dana protivniku su nanele sledeće gubitke: 97 „mrtvih i ranjenih” i 22 zarobljena borca. Brigada je imala gubitke od osam poginulih, dva nestala i 19 ranjenih boraca. Jedinice brigade nisu nastavile poturu za četnicima prema Bradini, već su sutradan kamionima prebačene prema Ilidži, odakle su, nakon odmora, 9. maja ubačene u borbu na području Bjelašnice, zajedno sa jedinicama 17. majevičke i 21. tuzlanske brigade.¹¹⁸⁸

U borbama kod Bradine i Ivan Sedla učestvovali su svi bataljoni 17. majevičke brigade, tokom 7. maja, kada su stigli kao pojačanje drugim jedinicama JA (6. maja brigada nije učestvovala u borbama, a prethodnih dana bio je angažovan jedan njen bataljon). Prema podacima iz operacijskog izveštaja štaba brigade, borci pod njegovom komandom su četnicima 7. maja naneli gubitke od 88 poginulih i 28 zarobljenih, uz vlastite gubitke od pet poginulih i 11 ranjenih boraca.¹¹⁸⁹ Prema podacima iz literature, jedinice 21. tuzlanske brigade, u sadejstvu sa snagama 17. i 18. brigade, 6. maja su četnicima nanele gubitke od 15 poginulih i 20 zarobljenih boraca.¹¹⁹⁰

U borbama kod Bradine učestvovali su i borci 12. hercegovačke brigade 29. hercegovačke divizije. Za razliku od brigada pod komandom štabova 38. istočnobosanske i 53. srednjobosanske divizije, koje su nastojale da nanesu gubitke četnicima i uspore ili onemoguće njihovo kretanje napadajući protivnika „s leđa”, 12. hercegovačka brigada se suprotstavila četnicima frontalno, koristeći italijanske bunkere na pruži Konjic - Sarajevo, kod sela Bradine. Brigada je zajedno sa 3. hercegovačkom brigadom i 1. bataljonom 1. bosanske brigade 3. bosanskohercegovačke divizije Narodne odbrane (KNOJ), formirala operativnu grupu jedinica koja je nakon 4.

¹¹⁸⁷ VA, NOVJ, k. 1423, f. 6, d. 32.

¹¹⁸⁸ VA, NOVJ, k. 1259, f. 6, d. 14/48-49.

¹¹⁸⁹ VA, NOVJ, k. 1259, k. 3, d. 31.

¹¹⁹⁰ Esad Tihčić, „Borbeni put 21. istočnobosanske (tuzlanske) brigade”, str. 123.

maja započela sa zauzimanjem položaja između Konjica i Tarčina u dužini od 25 km. Delovi operativne grupe 6. maja su se sukobili sa četničkim prethodnicama, na frontu širokom oko 5 km. Sutradan su se četničke kolone probile preko drumova Konjic - Sarajevo, kod Bradine i Dragočaja. Iako su četnici pretrpeli velike gubitke (zahvaljujući tome što su bili dočekani od jedinica operativne grupe i istovremeno gonjeni od jedinica 38. i 53. divizije JA), četničke kolone su 7-8. maja uspele da se probiju prema Bjelašnici.¹¹⁹¹ U izveštaju Štaba 12. hercegovačke brigade od 8. maja 1945, navodi se da je brigada od 2. do 8. maja neprijatelju (pretežno četnicima) nanela gubitke od 215 poginulih i 11 zarobljenih. Brigada je imala gubitke od sedam poginulih, 12 ranjenih i 15 nestalih.¹¹⁹² Najveći gubici protivniku nanesseni su od 6. do 8. maja između planina Bitovnje i Bjelašnice, naročito kod sela Bradine, smeštenom na komunikaciji Konjic - Sarajevo. Deo navedenih četničkih gubitaka (51 od 215 poginulih četnika) odnosi se na rezultate borbi 2. bataljona 12. hercegovačke brigade, 2-5. maja, na području planina Vranice i Bitovnje (severozapadno od Bradine).¹¹⁹³

Kao što je pomenuto, u borbama kod Bradine učestvovao je i jedan bataljon 1. bosanske (krajiške) brigade Narodne odbrane (KNOJ). Prema podacima Vlade Kecmana, oficira te jedinice, prvog dana borbi kod Bradine, brigada je nanela četnicima gubitke od 44 ubijena i 170 zarobljenih boraca. Gubici bataljona bili su šest poginulih, devet nestalih i sedam ranjenih. Sutradan je bataljon zarobio „jednu četvu od 65 četnika i dva podoficira”.¹¹⁹⁴

Jedan seljak iz okoline Fojnice, koga su četnici prinudili da im bude vodič, u izjavi od 20. juna 1945, kao očevidac navodi da je „mnogo četnika poginulo u borbi u Bradini”. Drugi vodič, stanovnik Fojnice, svedočio je da su u borbama oko Bradine „četnici bez razlike svoje ranjenike ostavljali”.¹¹⁹⁵

1191 Danilo Komnenović, Muharem Kreso, *29. hercegovačka divizija*, Beograd, 1979, str. 553.

1192 VA, NOVJ, k. 1151/II, f. 10, d. 2.

1193 VA, NOVJ, k. 1151/II, f. 10, d. 9.

1194 Владо Кеџман, *Од Шеснаесте крајишке народноослободилачке ударне бригаде до Прве крајишке бригаде Народне одбране*, Лакташи, 2000, стр. 305.

1195 AJ, DK, 110, f. 365, s. 136-140.

Ostavljenje ranjenika i teških bolesnika, na milost i nemilost protivniku, kao i ostavljanje ranjenika da umru od posledica ranjavanja, gladi i studeni, pominje i četnički izvor. Draža Mihailović je u naređenju od 23. april 1945. obavestio potčinjene komandante da je prethodnog dana „bilo

Milovan Popović, sveštenik Avalskog korpusa JVuO, u belešci pisanoj 25. jula 1945, kao očevidac svedoči da su snage Avalskog korpusa pretrpele znatne gubitke u podnožju Ivan planine, u blizini Bradine. „Posle razbijanja Dražinih jedinica na Ivan planini mi se povlačimo što se brže može. Od korpusa nije ostala jedna trećina.”¹¹⁹⁶

Sabiranjem četničkih gubitaka iz navedenih dokumenata jedinica JA, dolazimo do zbira koji podrazumeva da su četnici na području centralne Bosne, od 29. aprila do 7. maja, pretrpeli gubitke od 1.025 poginulih, 300 „mrtvih i ranjenih” (bez navođenja koliko poginulih, a koliko ranjenih), 395 ranjenih i 424 zarobljena borca, što čini zbir od 2.144 izbačenih iz stroja. Ovo je svakako uveličana brojka u odnosu na realnu brojku jer se može pretpostaviti da su štabovi brigada i bataljona iznosili uveličane podatke o gubicima protivnika, kao što se može pretpostaviti da su određeni rezultati učinak zajedničkih borbi pojedinih jedinica. Ipak, nesumnjivo je broj poginulih i zarobljenih četnika u ovih osam dana iznosio oko 1.000. Navedeni broj zarobljenih četnika (424) verovatno nije mnogo uveličan, odnosno znatno je verodostojniji od navedenog broja poginulih četnika. Nikad do tad Mihailovićeve snage, u jednom relativno kratkom intervalu, nisu pretrpele tolike gubitke u ljudstvu, ukoliko izuzmemo gubitke u poslednjih desetak dana decembra 1944, prilikom neuspelog napada na Tuzlu. Ovo su bili teški gubici budući da je Mihailović za osam dana izgubio svakog petog ili šestog vojnika.

Iz svega navedenog vidi se da je pokret četničkih kolona kroz centralnu Bosnu bio dosta usporen, zahvaljujući konstantnim pokušajima snaga JA da preseku protivničke kolone i nanesu im gubitke. Sporo kretanje Mihailovićevih snaga prema planinskom području jugoistočne Bosne omogućilo je Štabu 3. korpusa JA da koncentriše brojne i dobro naoružane snage na području Kalinovika i Foče koje su na području Zelengore i Sutjeske opkolile i uništile ili zarobile glavninu četničkih snaga. Četnici su se svakim pređenim kilometrom, istočno od puta Konjic - Sarajevo, sve dublje uvlačili u klopku, bez naročitih izgleda da se probiju preko Drine. Partizanske snage bile su odmornije i mobilnije, bolje naoružane i nisu

strašni slučajeve na pravcu kretanja, jer su pojedine jedinice Šumadijskog korpusa na putu ostavljale svoje teško bolesne vojnike od kojih su nekoliko umrli, a nekoliko spašeni i nalaze se u bolnici Avalskog korpusa.” (*Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 1010).

1196 Драгослав Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 431.

oskudevale u municiji. Sem toga, snage JA koristile su artiljeriju, a od 8. maja imale su podršku avijacije. Ovo su bili preduslovi definitivnog sloma koje su jedinice JVuO pretrpele 12-13. maja.

Mikro studija: gubici snaga JVuO na Zelengori i Sutjesci maja 1945.

Stereotipizirani opis sloma ostataka snaga pod komandom generala Mihailovića, sredinom maja 1945, saželi su istoričari Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević, u biografiji generala Mihailovića: „Nekoliko dana po završetku rata u Evropi, praćena u stopu od Titove armije i avijacije, na Zelengori je sredinom maja našla smrt Jugoslovenska vojska u otadžbini generala Mihailovića. Van očiju svetske javnosti Jugoslovenska armija nije zarobljavala poražene ravnogorce iz Srbije. Nije ni imala potrebe za suvišnim formalnostima. U toku nedelju dana posle 13. maja likvidirani su zarobljenici. Najmanje 9.300 Mihailovićevih boraca je likvidirano, pre ili posle zarobljavanja. To je bila prva veća likvidacija zarobljenika koju su izvršili partizani.” U prilogu navedene knjige („Hronologija”), autori su za 11-13. maj 1945. naveli sledeće: „Uništenje glavnine Mihailovićevih snaga na Sutjesci i Zelengori. Kraj JVuO. Pobijeno 10.000 četnika.”¹¹⁹⁷

Ova tvrdnja je kontradiktorna u delu u kom se tvrdi da su zarobljenici likvidirani „pre i posle zarobljavanja”, što je neobična konstrukcija koja ima za cilj izbegavanje pomena činjenice da je najveći deo Mihailovićevih snaga koje su bile izložene uništenju na Zelengori i Sutjesci stradao tako što je poginuo u borbi. Osim toga, streljanja zarobljenih četnika nakon 12. maja paralelno se dešavaju sa masovnim streljanjima zarobljenih pripadnika nemačkih snaga, ustaša (u manjoj meri i hrvatskih domobrana)

1197 Bojan B. Dimitrijević, *Vaļevski ravnogorci...*, str. 271; Bojan Dimitrijević, *Грабански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944-1954*, Београд, 2003, стр. 51; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић...*, стр. 433, 518.

Navedeni citat navodi se sve tri knjige, uz neznatne razlike, bez pokušaja naučne eksplikacije i analize, odnosno bez kritike izvora i doprinosa utvrđivanju stvarnog broja stradalih pripadnika JVuO na Zelengori i Sutjesci. Pozivajući se na Dimitrijevića, navedenu brojku prihvata i istoričar Nemanja Dević: Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Београд, 2015, стр. 413.

i slovenačkih domobranaca, u Sloveniji.¹¹⁹⁸ Međutim, masovna streljanja zarobljenih državljana Jugoslavije, pripadnika poraženih formacija, od strane NOVJ/JA, u završnim operacijama za oslobođenje zemlje, dešavaju se i tokom prethodnih meseci, naročito na području Dalmacije, Hercegovine i Like, pri čemu je broj streljanih pripadnika OS NDH do 12. maja 1945. višestruko veći od broja streljanih zarobljenih četnika na Zelengori, Sutjesci i okolini Foče, nakon ovog datuma.¹¹⁹⁹ Navedena Dimitrijevićeva i Nikolićeva teza predstavlja stereotipizirano tumačenje *građanskog rata* unutar srpskog nacionalnog korpusa. Zapravo, reč je o apsolutizovanju četničkog poraza i pokušaju tradicionalizovanja tog poraza kao svojevrsne nacionalne tragedije.

Napominjem da je Kosta Nikolić, u jednom od prvih naučnih radova koje je publikovao na temu istorije JVuO, izneo pretpostavku da je na Zelengori i Sutjesci, 13. maja 1945, stradalo oko 4.000 četničkih boraca („mrtvih, ranjenih, zarobljenih”).¹²⁰⁰ Ako izuzmemo očiglednu Nikolićevu grešku vezivanjem četničkog poraza i stradanja samo za 13. maj, budući da je reč o događajima koji su se glavnim delom odigrali 12-13. maja („odsutna bitka”), a koji su trajali i narednih dana – navedena brojka znat-

1198 Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009, str. 27-203.

1199 Blanka Matković, „Zločini postrojba 8. dalmatinskoga korpusa NOVJ u Hercegovini početkom 1945.”, *Hum*, Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 7, Mostar, 2011, str. 288-331; Vladimir Geiger, „Partizanska i komunistička represija i zločini u Lici 1945.”, *Hereticus*, Časopis za preispitivanje prošlosti, IX, 1-2/2011, Beograd, 2011, str. 54-71; Blanka Matković, „Kninska operacija i zločini 8. dalmatinskog korpusa”, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 24, Split, 2012, str. 245-292; Blanka Matković, „Ratni zločini počinjeni tijekom i nakon Ličko-primorske operacije od postrojbi Jugoslavenske armije i ustanova nove vlasti”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 55, Zadar, 2013, str. 174-203.

B. Matković i V. Gajger izbegavaju da lociraju događaje o kojima govore u ukupan istorijski kontekst i prećutkuju zločine formacija NDH, okupatora i ustaških odmetnika („križari”) na geografskom području koje je predmet njihovih stručnih radova. B. Matković koristi neproverene izvore i izvore sumnjive saznanje vrednosti. Uporediti: Gojko Vezmar, *Ustaško-okupatorski zločini u Lici 1941-1945*, Beograd, 2004. Ipak, i pored manjkavosti navedenih radova, podaci u tim radovima demantuju stereotip koji podrazumeva da su streljanja zarobljenih četnika, nakon 12. maja 1945, navodno „prva veća likvidacija zarobljenika koju su izvršili partizani”. Ova revizionistička teza odraz je stereotipa koji podrazumeva da su jugoslovenski partizani i komunisti četnike smatrali glavnim neprijateljem.

1200 Коста Николић, „Ваљевски корпус Југословенске војске у отаџбини на крају Другог светског рата (1944-1945)”, *Ваљево 1941-1945*, Саопштења са научног скупа „Допринос ваљевског краја у борби против фашизма 1941-1945.” одржаног 18. јуна 1995. у Ваљеву, (ур. Синиша Бранковић), Ваљево, 1996, стр. 193.

no je približnija realnom broju poginulih, streljanih i zarobljenih četnika na Zelengori i Sutjesci, od famozne brojke od 9.300.

Iste godine kada su istoričari Nikolić i Dimitrijević objavili drugo i dopunjeno izdanje biografije generala Mihailovića (2011), istoričar Milan Terzić osporio je numerički stereotip – broj stradalih pripadnika JVuO na Zelengori i Sutjesci (područje koje gravitira ka Kalinoviku i Foči), sredinom maja 1945.¹²⁰¹ Terzićeva značajna naučna rasprava o gubicima snaga JVuO na Zelengori i Sutjesci, indirektno je osporila i stereotip koji podrazumeva tezu da JA u ovim okolnostima „nije zarobljavala poražene ravno-gorce”, odnosno tezu da je većina Mihailovićevih boraca „likvidirana pre ili posle zarobljavanja”. S druge strane, u tom radu su po prvi put citirani primarni izvori partizanske provenijencije koji potvrđuju da je makar jedna jedinica (brigada) JA zaista vršila masovna streljanja zarobljenih četnika maja 1945. Predstavnici revizionističke historiografije nisu koristili dokumentaciju partizanskih jedinica koje su učestvovala u borbama na Zelengori i Sutjesci.

Terzićev rad, iako donekle nepotpun, budući da autor nije koristio sve dostupne primarne izvore, značajan je zbog toga što je po prvi put jedan istoričar pokušao da sabere četničke gubitke na osnovu dokumenata partizanskih jedinica koje su učestvovala u borbama protiv ostataka JVuO maja 1945. Do tad to niko nije pokušao. U nastavku ću analizirati ovaj metodološki pristup. Isto tako, navedeni Terzićev rad značajan je jer osporava stereotip koji podrazumeva da je većina četnika koji su krajem aprila krenuli ka Srbiji – izgubila život na Zelengori i Sutjesci sredinom maja 1945, tako što je streljana nakon zarobljavanja. U nastavku ću pokušati da dodatno osporim ovaj stereotip i da ukažem na činjenicu da je većina četnika u ovim okolnostima izgubila život tako što je poginula u borbi. Terzić u navedenom radu nije pokušao da analizira validnost istorijskog izvora u kome se navodi broj od 9.235 stradalih četnika na Sutjesci i Zelengori i da taj izvor uporedi sa drugim primarnim izvorima u kojima se navodi procena jačine snaga pod komandom Draže Mihailovića, tokom aprila i početkom maja 1945.

1201 Милан Терзић, „Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци – мај 1945.”, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, Београд, 2011, стр. 71-83.

Numerička pretpostavka o broju stradalih pripadnika JVuO na Zelengori i Sutjesci dospela je i u udžbenik istorije za završne razrede gimnazije, odnosno deo udžbenika koji je pisao istoričar Kosta Nikolić, gde se napominje da je na tom području, maja 1945, „pobijeno oko 9.000 ljudi”.¹²⁰²

Priređivači hronologije *Moderna srpska država 1804-2004*, takođe preuzimaju ovaj stereotip: „Maj (11-13) Jugoslovenska armija u borbama na Sutjesci i Zelengori uništila glavninu snaga generala Mihailovića. Poginulo oko 10.000 četnika.”¹²⁰³ Dakle, navedeni broj stradalih je veći od najčešće pominjane brojke, ali se umesto termina *pobijeno* koristi termin *poginulo*.

Istoričar Srđan Cvetković prihvatio je navedenu procenu bez zadržke.¹²⁰⁴ Ova numerička pretpostavka uzeta je u obzir kao validna procena i na multimedijalnoj izložbi „U ime naroda: politička represija u Srbiji 1944-1953.”. „Posle formalnog prestanka rata u Evropi, 12. i 13. maja 1945, snage NOVJ likvidirale su u borbama ili po zarobljavanju oko 9.300 pripadnika JVuO. Među žrtvama je bilo više od 300 oficira Kraljevine Jugoslavije.”¹²⁰⁵ Termin „likvidirale su u borbama” je neadekvatan jer donekle zamagljuje činjenicu pogibije u borbi.

Najnerealnije pretpostavke o broju stradalih četnika na Zelengori i Sutjesci, kada je reč o istraživačima istorije Drugog svetskog rata, plasi-rao je početkom 1990-ih publicista Miloslav Samardžić. Ove pretpostavke podrazumevaju navodno 20.000 ubijenih četnika na Zelengori i Sutjesci 1945.¹²⁰⁶ Napominjem da su upravo ove višestruko predimenzionirane brojke bile najraširenije u javnosti i da opstaju do danas. Publicista Antonije Đurić u jednom napisu iz 2008. pominje da su partizani samo kod jame Ponor, pokraj Miljevine, pobili i bacili u jamu „23.000 mobilisanih

1202 Коста Николић, Никола Жутић, Момчило Павловић, Зорица Шпадијер, *Историја за III разред гимназије природно-математичног смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичног смера*, Београд, 2005³, стр. 187.

1203 *Модерна српска држава 1804-2004: хронологија*, Београд, 2004, стр. 274.

1204 S. Dedeić, V. Arsić, „Grobnice svuda po Srbiji. Veliko otkriće Komisije: pronađena arhiva o ubistvu Draže”, *Press*, 764, Београд, 7.6.2009.
<http://www.pressonline.rs/info/politika/67957/grobnice-svuda-po-srbiji.html?print=true>

1205 Срђан Цветковић, *У име народа. Политичка репресија у Србију 1944-1953*, Каталог изложбе, Београд, 2014, стр. 52.

1206 „Miloslav Samardžić: Pišemo ono što drugi ne smeju”, *Politikin Svet*, XI, 212, Београд, 30.5.1990, стр. 41.

četnika”.¹²⁰⁷ Đurićevu konstataciju navodim kao ilustraciju jednog sindroma, iako njegovu tvrdnju ne treba uzimati za ozbiljno budući da on kao autor nije pokazao istraživačke pretenzije, za razliku od Samardžića, ma koliko Samardžićev metodološki pristup bio pogrešan.

Samardžić je kasnije napustio navedenu tvrdnju i prihvatio tezu o navodno 9.300 stradalih, insistirajući na velikom broju *neboraca* među snagama pod komandom generala Mihailovića, što je konstrukcija:

„Do ušća Sutjeske u Drinu stiglo je više od 10.000 četnika i nekoliko hiljada neboraca. Mnogi su izginuli, ali većina je zarobljena. Kada je 13. maja prestao organizovani otpor, kolone neboraca, a sa njima i dosta četnika bez oružja, krenule su prema Srbiji, noseći objave o amnestiji, u kojima je pisalo da je rat završen i da im se ništa neće desiti. Međutim, bili su pohvatani i gotovo svi ubijeni. Prema komunističkim izvorima, od 13. do 20. maja 1945. u istočnom delu Bosne ubijeno je najmanje 9.300 zarobljenih četnika, odmah po zarobljavanju, ili posle kraćeg držanja u zarobljeništvu.”¹²⁰⁸

Navedeni citat je još jedan primer nekritičkog preuzimanja neproverenih navoda. Naime, Samardžić, poput priređivača pomenute izložbe Srđana Cvetkovića, očigledno nije konsultovao primarni izvor, budući da se u primarnom izvoru ne pominje razdoblje od 13. do 20. maja, već razdoblje od 29. aprila do 17. maja. Isto tako, u primarnom izvoru se navodi da se broj od navodno 9.235 neutralisanih protivničkih vojnika odnosi na ubijene i zarobljene četnike, pri čemu se ne navodi koliko je među ubijenima bilo poginulih, a koliko streljanih, niti se tvrdi da su zarobljenici streljani, kao što se ne razdvaja broj zarobljenih od broja smrtno stradalih. Samardžićeva teza da je većina pripadnika JVuO zarobljena (i potom streljana), a ne poginula, proizvoljna je i ne odgovara podacima koji su navedeni u primarnim izvorima.

Zagovornici teze o navodno 9.300 poginulih i streljanih četnika, 12-13. ili 13-20. maja 1945. na Zelengori i Sutjesci, oslanjaju se na jedan jedini dokument koji nisu pažljivo pročitali, a neki od njih ga očigledno nisu konsultovali. Numerička pretpostavka od navodno 9.300 stradalih pripad-

1207 Антоније Ђурић, „Црвена куга. Подсетник за комунисте и оне који крију њихове злочине. (28) Не пуцај у српску младост”, *Глас јавности*, XI, 3766, Београд, 29.12.2008, стр. 19.

1208 Милослав Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, V, Крагујевац, 2010, стр. 760.

nika JVuO na Zelengori i Sutjesci zasniva se na izveštaju Štaba 3. (bosanskog) korpusa Generalštabu JA (17. maj 1945) u kome se navodi da je od strane snaga pod komandom Štaba 3. korpusa, od 29. aprila do 17. maja 1945, „ubijeno – zarobljeno – uništeno 9.235 četnika, među njima preko 300 viših i nižih oficira”.¹²⁰⁹ Dakle, ova brojka se ne odnosi na razdoblje od 13. do 20. maja, kako sugerišu Dimitrijević, Nikolić i Samardžić, ili na razdoblje 12-13. maja, kako sugeriše Cvetković, već na širi vremenski, ali i geografski okvir. Snage JVuO pristigle su na područje Zelengore 12. maja, dok navedeni izveštaj prati razdoblje od 29. aprila kada su se ove snage nalazile severno od planine Vlašić, nakon čega su se osam dana probijale kroz planinsko područje centralne Bosne, svakodnevno trpevši gubitke u ljudstvu. Sem toga, navedeni podatak o „preko 300 viših i nižih oficira” ne daje osnovu za zaključak da je „među žrtvama bilo više od 300 oficira Kraljevine Jugoslavije”, budući da nisu svi četnički oficiri, a pogotovo podoficiri, koji su takođe uračunati u navedenu brojku, bili oficiri VKJ.

Navedena brojka od 9.235 stradalih četnika nesumnjivo je uveličana, budući da se oslanja na uveličane podatke o protivničkim gubicima u izveštajima štabova brigada koje su učestvovala u borbama protiv četničke glavnine od 29. aprila do 17. maja. Iznošenje uveličanih gubitaka protivničkih snaga i umanjivanje vlastitih gubitaka, bilo je karakteristično za sve formacije na jugoslovenskom ratištu tokom Drugog svetskog rata, naročito 1944-1945. Navođenje uveličanih brojki poginulih i zarobljenih protivničkih boraca karakteristično je i za izveštaje štabova i operacijske dnevnike partizanskih jedinica, osobito maja 1945. Štabovi jedinica JA iznošenjem uveličanih brojki nastojali su da istaknu zasluge jedinica pod njihovom komandom. U ovim izveštajima ponekad se navode umanjeni gubici vlastitih jedinica. Isto tako, treba ukazati na vrlo izvesnu mogućnost preklapanja brojki poginulih i zarobljenih četničkih boraca, maja 1945, u izveštajima različitih jedinica JA, odnosno na objektivnu mogućnost da su štabovi pojedinih jedinica navodili protivničke gubitke kao zaslugu isključivo jedinica pod njihovom komandom, prećutkujući da su uspehe delile i druge jedinice koje su sadejstvovala sa jedinicama pod zapovedništvom štabova koji su podnosili izveštaje. Karakteristično je da se u izveštajima većine štabova brigada koje su 7-15. maja 1945. učestvovala u borbama

¹²⁰⁹ *Zbornik NOR-a, IV/34, Beograd, 1974, str. 898.*

protiv Mihailovićevih snaga navode brojke poginulih, ranjenih i zarobljenih četnika koje su zbirno veće od broja boraca ovih brigada, što je apsurdno budući da je za tako kratko vreme bilo nemoguće da te jedinice nanesu protivniku tolike gubitke. U izveštajima pojedinih brigada navode se dvostruko veće brojke četnika izbačenih iz stroja od broja boraca tih brigada.

Tezu o broju od 9.235 stradalih četnika kao uveličanoj brojci, potkrepljuje broj zaplenjenog ličnog naoružanja koji se navodi u pomenu-tom izveštaju Štaba 3. korpusa JA: „preko 4.500 pušaka i 359 mitraljeza”. Štabovi bataljona i brigada bili su dužni da pravdaju broj zaplenjenog naoružanja, koji su navodili u izveštajima, za razliku od pravdanja broja navedenih neprijateljskih gubitaka. Navedeni broj zaplenjenog pojedinačnog oružja u razdoblju od 29. aprila do 17. maja, iako donekle uveličan u odnosu na zbirne podatke iz izveštaja štabova brigada, okvirno se uklapa u broj četnika koji su 1. maja prešli komunikaciju Travnik - Zenica (6.500-7.000), pri čemu podrazumevam da je zaključno sa 17-20. majem oko 1.000-1.500 četnika uspeo da izbegne uništenje ili zarobljavanje.

Nisu sačuvani primarni izvori JVuO o gubicima u borbama maja 1945, jer najverovatnije da uopšte nisu ni nastajali usled dramatičnih okolnosti.

U nastavku ću eksplicirati tezu da se do Zelengore 12. maja 1945. probilo znatno manje od navodno 9.300 četničkih boraca, budući da se navedeni podatak, koji je realno uveličan, odnosi na mnogo šire geografsko područje, nego što su Zelengora i Sutjeska, ali i na širi vremenski okvir. Ova teza, između ostalog, potkrepljena je činjenicom da se četnička grupacija 10-11. maja razdvojila na dva dela, pri čemu se druga kolona, pod komandom Dragoslava Račića, uopšte nije probijala u pravcu Zelengore i Sutjeske, već u pravcu Jahorine, odnosno u pravcu severoistoka. Naravno, u ukupne četničke gubitke, u navedenom vremenskom okviru, treba računati gubitke obe četničke grupacije.

Kako bi se utvrdio broj stradalih pripadnika JVuO na Zelengori i Sutjesci, maja 1945, neophodno je izneti pretpostavku o broju pripadnika ove formacije koji su se početkom maja 1945. našli na području južno i jugoistočno od Sarajeva, pri čemu takva pretpostavka mora biti zasnovana na primarnim izvorima.

U zapovesti Operativnog štaba grupe brigada JA (8. maj 1945) za gonjenje glavnine srbijanskih četnika, koji su se tada nalazili južno od planine Bjelašnice, nastupajući ka Treskavici i Zelengori, navodi se da te snage broje „5.000-6.000 boraca vrlo zamorenih, demoralisanih, oskudnih municijom”.¹²¹⁰ U zapovesti Štaba 12. hercegovačke brigade štabovima bataljona (8. maj 1945) navodi se sledeće: „Neprijateljske četničke bande u jačini 5.000 do 6.000 prešle su komunikaciju Konjic - Sarajevo i sada se nalaze na prostoru Umoljani - Ćuhovići - Slatine - Zelene Njive - Golo Brdo.” Ovaj izvor je najrelevantniji budući da se štab brigade nalazio na terenu na kome su vođene borbe, kako se ističe u zapovesti.¹²¹¹ U radiogramu koji je 12. maja 1945. primio Štab 5. (bosanskog) korpusa, sa terena na kome su se vodile borbe sa glavninom četničkih snaga, navodi se da su četnici 7. maja na području Bradine i Ivan planine brojali oko 5.000 boraca, „a ostalo je bez oružja sa konjima.”¹²¹² U izveštaju Štaba 37. sandžacke udarne divizije (28. maj 1945) o učešću jedinica ove divizije u borbama protiv četnika na prostoru Kalinovik - Foča - Drina - Sutjeska, navodi se da su snage pod komandom Draže Mihailovića, koje su nastupale iz pravca Fojnice prema Kalinoviku, brojale „više od 6.000” boraca.¹²¹³ U zapovesti Štaba 38. istočnobosanske divizije (11. maj 1945) navodi se da je „nakon višednevnih borbi četnička grupa koja je brojala oko 10.000 ljudi spala na 5.000”.¹²¹⁴ Nemoguće je racionalizovati tezu da su navedeni štabovi smišljeno umanjivali broj četničkih snaga, budući da nisu imali nikakav interes da to čine.

Srbijanski četnici bili su brojčano oslabljeni u drugoj polovini aprila 1945, kada ih je stiglo oko 7.000-8.000 na područje južno od Motajice. Od tad pa do prelaska pruge Konjic - Sarajevo, srbijanskim četnicima naneti su veliki gubici, naročito južno od Teslića i, potom, u okolini Fojnice, Kreševa i Bradine. Realno je pretpostaviti, na osnovu prethodno citiranih dokumenata, da je na područje Bjelašnice, oko 8-10. maja, stupilo 5.500-6.000 četnika (ova brojka podrazumeva i više stotina bosanskih

1210 VA, NOVJ, k. 1423, f. 6, d. 29; *Zbornik NOR-a, IV/34*, Beograd, 1974, str. 865.

1211 VA, NOVJ, k. 1151/II, f. 9, d. 29.

1212 VA, NOVJ, k. 462A, f. 4, d. 4/80.

1213 VA, NOVJ, k. 1254, k. 3, d. 6; *Zbornik NOR-a, IV/34*, Beograd, 1974, str. 942.

1214 *Isto*, str. 881.

četnika), što znači da na području Zelengore i Sutjeske, gde su se narednih dana našle ove snage, nije moglo stradati 9.300 četnika, pogotovo ako znamo da nisu svi oni poginuli u borbi ili streljani nakon zarobljavanja jer je jedan deo preživeo zarobljavanje, a manji deo je uspeo da izbegne uništenje i zarobljavanje. Osim toga, nisu svi četnici koji su uspeli da se probiju istočno od Bradine – dospeli do Zelengore i Sutjeske, budući da se oko jedne trećine snaga odvojilo uoči marša glavnine ka Zelengori i odstupilo u pravcu severoistoka, ka Jahorini, o čemu će biti više reči u nastavku.

Navedeni istoričari i publicisti nisu uporedili podatke o četničkim gubicima iz izveštaja Štaba 3. korpusa JA (17. maj 1945), za koje tvrdim da su nesumnjivo uveličani, sa procenama broja četničkih snaga koje su se uputile ka Drini, koje sam naveo u ovom i prethodnom poglavlju, budući da najverovatnije nisu konsultovali ove izveštaje.

Znatne gubitke četničkim snagama na području Kalinovika i Foče nanele su snage 3. proleterske (sandžačke) brigade 37. sandžačke divizije. Četiri bataljona brigade, u ukupnoj jačini od 1.600 boraca, već početkom maja zaposela su položaje na liniji Trnovo - Kalinovik - Ulog, u vreme kada su se Mihailovićeve snage nalazile između Viteza i Fojnice. Snage ove brigade, snabdevene artiljerijom i odlično naoružane automatskim oružjem,¹²¹⁵ nisu progonile četnike sa područja centralne Bosne već su ih dočekale frontalno, zajedno sa jedinicama 38. istočnobosanske divizije, čije snage su na ovaj teren došle nekoliko dana kasnije. Jedan od razloga za ovakvo pozicioniranje snaga 3. sandžačke brigade jeste pojava četnika pod komandom Vuka Kalaitovića južno od Jahorine, na putu ka gornjem toku Drine, početkom maja. Kalaitovićeve snage se nisu probijale ka matičnoj teritoriji srbijanskog Sandžaka zajedno sa glavninom Mihailovićevih snaga, već su se krajem aprila odvojile (nakon privremenog ponovnog spajanja sa Mihailovićevim snagama, posle katastrofe na Lijeve polju), prešavši reku Bosnu između Zenice i Maglaja (verovatno naslanjajući se na snage ozrenskih četnika), uputivši se, najverovatnije zajedno sa delom istočnobosanskih snaga, ka području Romanije, odakle su se prvih dana maja

1215 Jedan od boraca 1. bataljona 3. sandžačke brigade svedočio je o kvalitetu naoružanja njegove jedinice, početkom maja 1945: „Na platou oko bivše žandarmerijske stanice grupisana je većina automatskog oružja iz sastava bataljona. Ukupno oko 25 mitraljeza i puškomitraljeza. Nikad ranije nisam video toliko automatskog oružja na tako malom prostoru.“ (Абдулрахман Хацибеговић, „Један од последњих ратних задатака“, *Трећа пролетерска санџачка бригада. Сећања бораца*, III, Београд, 1987, стр. 361).

probijale preko Jahorine ka području između Kalinovika i Foče. Ne raspoložemo podacima koji bi nagovestili da je taj pravac nastupanja odabran zbog mogućeg spajanja sa Mihailovićevim snagama. U svakom slučaju, nameće se pretpostavka da su Kalaitovićeve snage imale nameru da se probiju naspram sela Broda, na desnoj obali Drine, zbog pogodnog prelaza preko reke. Dostupni izvori su kontradiktorni u pogledu broja snaga pod Kalaitovićevom komandom. U depeši Štaba 3. sandžačke brigade Štabu 37. sandžačke divizije (1. maj 1945) navodi se da su partizanske snage razbile Kalaitovićeve četnike i „zarobile oko 80 vojnika i oficira”. „Kalait sa stotinu pobjegao je nazad prema Romaniji.” U depeši istog štaba (4. maj 1945) navodi se da su partizanske snage u istoj borbi „ubile oko 200, zarobile oko 150-200 vojnika i oficira” pod Kalaitovićevom komandom, a „ostalo se razbjegalo”. „Kalait se vratio sa 100-150 nazad preko Jahorine prema Romaniji.”¹²¹⁶ Podaci iz druge depeše su verovatno uveličani. Prema istom izvoru, oko 130 četnika, koji su se krajem aprila verovatno probijali istim pravcem kao i Kalaitovićeve snage, predali su se 4. maja snagama KNOJ kod Šćepan Polja, na čelu sa komandantom Mileševske brigade JVuO, Dragom Brašancem. Zanimljivo je da se u izveštaju napominje da se Brašanac sa 130 boraca „nama nije smio predati”. „Manjih četničkih grupa ima svuda, ali zarobljeni četnici govore da se našoj brigadi ne smije niko predati, nego se izvesni predaju pozadinskim vlastima.”¹²¹⁷ Citirani podaci sugerišu da su sandžački četnici izbegavali da se predaju borcima 3. sandžačke brigade zbog straha za život i da je predaja snagama KNOJ i pozadinskim organima vlasti značila veće izgledе za preživljavanje. Prema poimeničnom spisku stradalih boraca 3. sandžačke brigade, od sredine 1942. do kraja rata, u borbama protiv četnika ili nakon zarobljavanja od strane četnika, život su izgubila 252 borca brigade.¹²¹⁸

1216 VA, NOVJ, k. 1255, f. 11, d. 2/3-4.

1217 VA, NOVJ, k. 1255, f. 11, d. 2/4-5.

Prema izveštaju Štaba 1. bataljona 1. crnogorske brigade Narodne odbrane (KNOJ) Štabu 1. crnogorske brigade Narodne odbrane (4. avgust 1945), predaja Drage Brašanca i njegovih četnika odigrala se 2. maja, na levoj obali Pive, u blizini ušća Pive u Taru. Izveštaj potvrđuje predaju 135 četnika i navodi da je istog dana nakon kraće borbe neutralisana grupa od 26 četnika koji su odbili da se predaju. Zarobljena grupa od 135 četnika sprovedena je u Nikšić i predata OZN-i. (VA, NOVJ, k. 223, f. 1, d. 23).

1218 *Трећа пролетерска санџачка бригада. Сећања бораца*, III, Београд, 1987, стр. 459-573.

Četničke snage su 7. maja u tri kolone prešle prugu Konjic - Sarajevo kod selâ Bradina i Dragočaj da bi sutradan izbile u sela između Bjelašnice i Visočice. Narednog dana započelo je bombardovanje četničkih kolona od strane jugoslovenske avijacije. „Otada to se neprestano ponavljalo svakog dana.” Sutradan, 9. maja, u blizini sela Odžaci (tada: Bjelimići), zapadno od drumâ Nevesinje – Ulog - Kalinovik, privremeno su se spojile tri kolone JVuO. Sledećeg dana, u pokušaju da se dokopaju sela Obalj, na putu Ulog - Kalinovik, četnici su morali da savladaju kanjone Ljute i Jezerice, desnih pritoka Neretve. „Spustili smo se, prešli brzu rečicu sa po najmanje deset uhvaćenih pod ruke, izbili na drugu stranu i zauzeli Obalj. Ali Jezerica osta grobnica mnogih.”¹²¹⁹ Prema partizanskim izvorima, 10. maja utopilo se 150 četnika.¹²²⁰

Četničke snage su se 10-11. maja razdvojile na dva dela. Glavna četnička kolona, na čelu sa Dražom Mihailovićem, Miroslavom Trifunovićem, Dragutinom Keserovićem i Nikolom Kalabićem, zaputila se ka Leliji i Zelengori, u pokušaju da ovlada područjem Sutjeske odakle je planirano prebacivanje preko Drine, dok se druga i nešto manja kolona, na čelu sa Dragoslavom Račićem i Stevanom Damjanovićem, sa terena Kalinovika zaputila u pravcu sela Mazline, odakle je prešla planinu Jahorinu i spustila se ka dolini Prače, prešavši drum Goražde - Sarajevo kod Podgraba i Prače (verovatno u nekoliko odvojenih većih grupa), uz konstantno osipanje i gubitke, da bi se u drugoj polovini maja prebacila ka području Žepe i Osata.¹²²¹

Glavna kolona je 12-15. maja bila razbijena i većim delom uništena na Zelengori i Sutjesci, dok je oko polovine (možda i preko polovine) Rači-

1219 Александар Милошевић, „Голгота”, Књига о Дражи, II, (ур. Радоје Кнежевић), Виндзор (Канада), 1956, стр. 239.

1220 VA, NOVJ, k. 1423, f. 6, d. 32.

1221 Ostaje nepoznato da li su se Račić i Damjanović odvojili samoinicijativno od četničke glavnine ili je možda reč o odluci Vrhovne komande da se Račićeva kolona probije preko Drine severnije od glavnine. Jedan od oficira 3. sandžačke brigade JA ostavio je svedočanstvo o zarobljavanju nekolicine četničkih oficira na Zelengori. Jedan od zarobljenih oficira „imao je kartu na kojoj su bili ucrtani pravci prodora četnika u Srbiju. Koliko se sećam, to su bile tri grupacije: centralna grupa, pod komandom Draže Mihailovića, trebala je da se probije pravcem Kalinovik-Foča-Pljevlja-Prijepolje-Zlatar; desna grupacija: Zelengora-Šćepan Polje-Pljevlja; leva grupa: Kalinovik-Goražde-Bajina Bašta-Tara.” (Борба Новосел, „Три дана у окружењу”, *Трећа пролетерска санџачка бригада. Зборник сећања*, III, Београд, 1987, стр. 357). Ukoliko je ova tvrdnja verodostojna, pokret Račićeve kolone ka severoistoku bio je rezultat unapred dogovorenog plana.

čeve kolone uspelo da izbegne stradanje i zarobljavanje, makar do početka juna. Domaća historiografija nije konstatovala većinu navedenih činjenica. Nasuprot tome, u delu historiografije i delu javnosti, opstaje mit o stradanju 9.300 četnika na Zelengori i Sutjesci.

Izveštaj Štaba 3. armije (17. maj 1945), potvrđuje da su se snage JVuO podelile na dva dela, uoči okršaja na Zelengori i Sutjesci. Prva grupa, u kojoj su se nalazile snage pod komandom Nikole Kalabića i Dragutina Keserovića, kao i Vrhovna komanda JVuO, „jačine oko 3.000 ljudi imala je namjeru dolinom rijeke Sutjeske prebaciti se preko rijeke Drine kod Bastasa”. Druga, nešto manja grupa, nepoznate jačine, pod komandom Dragoslava Račića, „probila se preko drumu Kalinovik - Foča u pravcu sjevera”. „U šestočasovnoj borbi na sektoru Sutjeska - Zakmur uz odlično sadejstvo avijacije prva grupa bila je razbijena. Druga grupa uspjela je [narednih dana] da se preko komunikacije Mesići - Sjetlina probije u pravcu Žepe.” U toku 13-16. maja „prva grupa bila je uglavnom zarobljena i uništena. Ostatak, po našoj procjeni od oko 300-400 četnika, rastureni su na cijeloj prostoriji od Zelengore na jugu do Prače na sjeveru, koji se još i danas hvataju – uništavaju.”¹²²²

Podatak o jačini prve grupe, odnosno kolone (3.000) dodatno osporava tezu o gubicima snaga JVuO na Zelengori i Sutjesci od 9.300 stradalih. U bojnoj relaciji Štaba 18. hrvatske brigade, za borbe vođene 11-13. maja, navodi se da su jedinice brigade vodile borbu protiv „glavne neprijateljske kolone koja je brojala oko 2.500 ljudi, a sastavljena od najboljih boraca čija je srž bivša kraljeva garda predvođena od Draže Mihailovića i Kalabića”. U ovom izveštaju se navodi zanimljiv zaključak:

„Po našem mišljenju uspješno razbijanje četnika uslovalo je pored naših danonoćnih udaraca i – demoralisanost, premorenost, slaba odjeća i obuća i nestašica u hrani. Veći dio njihovih boraca nije jeo po pet i više dana.”¹²²³

1222 *Zbornik NOR-a, IV/34, Beograd, 1974, str. 897.*

Razdvajanje četničkih snaga na dva dela pominje i izveštaj Štaba 37. sandžačke divizije (28. maj 1945): „Četnici, odbačeni od pravca Kalinovika, orijentali su se jednom kolonom sa kojom je bio Draža Mihailović pravcem Zelengora - Sutjeska i drugom kolonom za Rogaticu.” (VA, NOVJ, k. 1254, f. 3, d. 6).

1223 VA, NOVJ, k. 1259, f. 6, d. 13.

Dakle, ukoliko je glavna četnička kolona, kojom je komandovao Mihailović, nakon razdvajanja objedinjene četničke formacije 10-11. maja, sudeći prema primarnim izvorima, brojala do 3.000 boraca, nameće se zaključak da je druga kolona bila manje brojna. U operacijskom izveštaju Štaba 19. krajiške brigade Štabu 53. srednjobosanske divizije (26. maj 1945), navodi se da je brigada 13. maja vodila borbe protiv četničke grupacije jačine 2.000 boraca na području Jahorine.¹²²⁴ Reč je o snagama pod komandom Dragoslava Račića (pocerski i majevički četnici), koji su se 10-11. maja odvojili od glavnine snaga pod komandom Draže Mihailovića. Ovaj podatak, kao i navedeni podaci o jačini četničke glavnine (2.500-3.000 boraca – iako je realan broj možda bio veći za nekoliko stotina), sugerišu da su četničke snage 9-10. maja brojale oko 5.000 boraca, pri čemu je moguće pretpostaviti da je realan broj bio možda veći za nekoliko stotina.

Prema podacima iz „Dnevnika Cerskog korpusa JVuO”, do podele četničke grupacije na dve kolone došlo je 10. maja:

„10. 5. Danas su se sastale sve naše kolone više reke Obalj - Neretva... Trebalo je preći Neretvu (reč je o nekoj od desnih pritoka Neretve, verovatno Ljutoj ili Jezerici, a ne o Neretvi, *nap. aut.*) i put Mostar - Kalinovik. Veće komunističke snage su nas napale sa svih strana. Naše boračke jedinice udarile su napred u pravcu kretanja i razbile komunu. Na ovom neprolaznom mestu i brzom Neretvi izgubili smo dosta ljudi... Od Neretve Vrhovna komanda, Keserović i Neškova (Neško Nedić, *nap. aut.*) kolona prešli su u oblast Foče, a Šef (Dragoslav Račić, *nap. aut.*) sa svojim snagama u oblast Prače. Dakle, tako su se danas ove kolone rastale i ovako je otišao svako u svom pravcu za Srbiju.”¹²²⁵

Evidentno je da je navedeni dnevnički zapis antedatiran, budući da su se Račićeve snage probile u dolinu Prače 11-12. maja, stoga pretpostavljam da je do razdvajanja snaga JVuO na dva dela došlo 10-11. maja.

Račićeva kolona je izbegla da tokom maja bude desetkovana kao glavna četnička kolona, pod Mihailovićevom komandom, ali je bila prinuđena da se raspadne na manje delove koji su tokom druge polovine maja i

¹²²⁴ VA, NOVJ, k. 1423, f. 6, d. 32.

¹²²⁵ VA, ČA, k. 78, f. 5, d. 48.

narednih meseci neutralisani i zarobljavani dok su manje grupe uspele da se prebace u Srbiju.

Od oko 3.000-3.500 četnika koji su se 12-13. maja probili do Zelenogore i Sutjeske, većina je poginula u borbi ili zarobljena, pri čemu je jedan deo zarobljenika streljan. U pomenutom izveštaju Štaba 3. korpusa JA (17. maj 1945) navodi se da je prva četnička kolona, odnosno glavnina koja se probila ka Zelengori i Sutjesci, tokom 12-15. maja bila izložena konstantnom dejstvu avijacije. U ovom izvoru ne pominje se dejstvo avijacije prema drugoj četničkoj koloni, koja je nakon 10. maja izvršila proboj ka severu. Zapravo, u dokumentaciji jedinica JRV koja govori o bombardovanju četnika 8-15. maja ne pominju se konkretni podaci o dejstvima protiv Račićeve kolone. U svakom slučaju, ukoliko je Račićeva kolona bila izložena dejstvu avijacije, ova dejstva su bila manjeg obima u odnosu na dejstva protiv četničke glavnine na Zelengori. Proboj iz okruženja, brzo odmicanje od glavnine snaga JA i odsustvo ili manje intenzivno dejstvo avijacije JRV, glavni su uslovi koji su doprineli da Račićeva kolona izbegne sudbinu glavne četničke kolone.

Nekoliko stotina boraca iz glavne kolone (uključujući i istaknute komandante, poput Mihailovića, Keserovića, Kalabića i drugih) uspelo je da izbegne stradanje i zarobljavanje i da se probije iz okruženja i da tokom 13-17. maja nastavi proboj, odnosno bekstvo ka severu. Naveo sam podatke iz izveštaja Štaba 3. korpusa JA, koji podrazumeva da se iz okruženja probilo oko 300-400 četnika. U operacijskom izveštaju Štaba 17. majevičke brigade Štabu 38. istočnobosanske divizije za drugu polovinu maja 1945, navodi se da su delovi brigade 17. maja kod sela Borjanci vodili borbu protiv 800 četnika koji su prethodnih dana izbegli uništenje na Zelengori i Sutjesci, pokušavajući da se probiju severno od drumova Trnovo-Foča, pri čemu je grupa razbijena na manje delove:

„U ovoj grupi je bio i sam Draža koji je umalo umakao, zarobljen je njegov dogled poklon feldmaršala Aleksandra kao i dio arhive iz centra za vezu Dražine Vrhovne komande. Ovo je bila bliska borba prsa u prsa.”¹²²⁶

Istoričar Milan Trezić, na osnovu sačuvanih dokumenata jedinica JA i KNOJ, koje su učestvovala u borbama protiv snaga JVuO na području Kalinovika i Foče, 9-20. maja 1945, pokušao je da kvantifikuje gubitke

¹²²⁶ VA, NOVJ, k. 1259, f. 3, d. 33.

snaga pod komandom Draže Mihailovića. Terzić je konsultovao dokumenta 3. proleterske (sandžačke) brigade, 12. hercegovačke brigade, 18. istočnobosanske (hrvatske) brigade, 37. sandžačke divizije, i 2. sandžačke brigade KNOJ. Terzić nije konsultovao dokumenta 17. majevičke, 19. krajiške brigade i 21. tuzlanske brigade. Takođe, nužno je konsultovati i dokumenta Štaba 3. (bosanskog) korpusa, pod čijom komandom su se nalazile sve snage JA i KNOJ angažovane u borbama protiv četničke glavnine, maja 1945. Važno je napomenuti da Terzićev proračun najvećim delom podrazumeva podatke od 9. maja do 20. maja, dakle od datuma kada su se četnici pojavili na području Oblja i Kalinovika, što je razumljivo i opravdano, iako treba naglasiti da su se Mihailovićeve snage probile na Zelengoru 12. maja. Zaključni datum je takođe opravdan, budući da je većina jedinica JA bila premeštena sa područja Kalinovika i Foče neposredno uoči ili nakon ovog datuma – iz dva razloga: 1) četničke snage, koje su se našle na tom području nakon 9. maja, na istom području su uništene do 19-20. maja; 2) četničke snage koje su izbegle uništenje na Zelengori i Sutjesci sredinom maja su se probile severno od Jahorine. Međutim, Terzić je u nekoliko slučajeva uzeo u obzir i rezultate partizanskih jedinica od 1-2. do 9. maja.

U svakom slučaju, navedeni vremenski okvir (9-20. maj) prihvatljiv je za utvrđivanje proračuna o gubicima četničkih snaga na području Kalinovika i Foče, dok je za utvrđivanje proračuna o gubicima četničkih snaga na Zelengori i Sutjesci trebalo podrazumevati okvir od 12. do 15. maja.

Prema proračunu Milana Terzića, jedinice JA i KNOJ, čiju dokumentaciju je konsultovao, nanele su četnicima gubitke od „4.228 mrtvih, 143 ranjenih i 1.556 zarobljenih, što je ukupno 5.927 pripadnika četničkog pokreta”.¹²²⁷ Na osnovu dokumenata jedinica JA/KNOJ nije moguće ustanoviti koliko je među „4.228 mrtvih” bilo poginulih u borbi, poginulih od bombardovanja i streljanih nakon zarobljavanja i koliko je među „1.556 zarobljenih” streljano, a koliko pošteđeno nakon zarobljavanja, kao što je nejasno koliki je deo od „143 ranjenih” već uvršten među 1.556 zarobljenih. U broj od 5.927 poginulih, streljanih, ranjenih i zarobljenih spada i određeni broj majevičkih i drugih bosanskih četnika. Uvidom u izvore koje je Terzić koristio dolazi se do zaključka da je istoričar određena dokumenta pogrešno tumačio što je dovelo do toga da je ukupni proračun od

¹²²⁷ Милан Терзић, „Губици четника Драже Михаиловића...”, стр. 81.

5.927 gubitaka veći za 1.961 gubitaka od broja gubitaka koji se navode u ovim izvorima, o čemu će biti reči u nastavku.

Pored toga, Terzić nije uzeo u obzir pretpostavku da su dokumenta jedinica koja je koristio – nepouzdana, jer prikazuju znatno uveličane gubitke protivnika. Zapravo, ukupan zbir četničkih gubitaka (poginuli, ranjeni, zarobljeni) koji se navodi u dokumentima brigada koje su učestvovala u borbama protiv četnika od 8-9. do 20. maja 1945, uključujući i dokumenta koja Terzić nije koristio, iznosi oko 9.876, a ako tom proračunu dodamo i podatke o četničkim gubicima od 29. aprila (budući da navedeni izveštaj Štaba 3. bosanskog korpusa, koji podrazumeva brojku od 9.235, obuhvata razdoblje nakon ovog datuma), odnosno i četničke gubitke u srednjoj Bosni, dolazimo do broja od 11.821 četnika izbačenih iz stroja maja 1945, što je višestruko neprihvatljivo. Dakle, metod koji podrazumeva sabiranje podataka o četničkim gubicima, iz izveštaja štabova jedinica pod komandom 3. korpusa JA, manjkav je bez dosledne kritike izvora. Ukoliko bi ovi podaci bili tačni, to bi značilo da je poslednjih dana aprila 1945. broj četnika koji su se zaputili ka Srbiji iznosio oko 13.000 (računajući i preko 1.000 četnika koji nisu stradali ili uhvaćeni, kao i možda nekoliko stotina četnika poginulih od bombardovanja i mitraljiranja iz aviona), što je za oko 7.000-7.500 veća brojka od realne, odnosno od jačine četničkih snaga koju navode primarni izvori.

U operacijskom dnevniku 18. hrvatske brigade, za dane 9-18. maja, navode se sledeći četnički gubici na području između Bjelašnice i Drine: 490 mrtvih i ranjenih (pri čemu je nepoznato koliko je među njima bilo poginulih, a koliko ranjenih), 276 mrtvih i 636 zarobljenih.¹²²⁸ Terzić u navedenom radu navodi broj od 1.046 mrtvih i ranjenih i 756 zarobljenih četnika u borbama na Zelengori i Sutjesci, 9-18. maja, kao rezultat 18. hrvatske brigade, pri čemu je načinio grešku jer je u ovaj zbir uračunao i podatke iz zaključka borbi 1-15. maja, odnosno rezultate borbi brigade vođenih u centralnoj Bosni, 1-6. maja. Stoga iz proračuna treba izostaviti 280 mrtvih i ranjenih i 120 zarobljenih. Međutim, podaci iz operacijskog dnevnika delom su u koliziji sa drugim dokumentima brigade. Najznačajnije gubitke protivniku 18. hrvatska brigada nanela je 12-13. maja – dakle, u danima najvećih gubitaka četničkih snaga. Prema podacima iz opera-

¹²²⁸ VA, NOVJ, k. 1259, f. 6, d. 14/49-52.

cijskog dnevnika brigada je u ova dva dana izbacila iz stroja 467 mrtvih i ranjenih i 204 zarobljenih. Prema podacima iz bojne relacije 18. hrvatske brigade za 12-13. maj (31. maj 1945), brigada je četnicima u ova dva dana, na području Zelengore i Sutjeske, nanela gubitke od 389 mrtvih i 165 zarobljenih,¹²²⁹ što čini razliku (višak) od 117 u odnosu na podatke iz operacijskog dnevnika za ista dva dana. Stoga od broja od 1.802 četnika koje je evidentirao Terzić, a koje je navodno izbacila iz stroja 18. hrvatska brigada, 9-18. maja, sem navedenih 400 verovatno treba izostaviti i dodatnih 117 četničkih gubitaka.

U operacijskom izveštaju Štaba 17. majevičke brigade Štabu 38. istočnobosanske divizije (16. maj 1945) navodi se da su snage brigade 8-11. maja, u borbama od Bradine do puta Ulog - Kalinovik, odnosno na području Bjelašnice i Visočice i južno od Kalinovika, četnicima naneli gubitke od 177 poginulih i 98 zarobljenih boraca, uz vlastite gubitke od 10 poginulih, 34 ranjena i četiri nestala borca. Brigada je uveče 11. maja upućena za Kalinovik da bi sutradan bila raspoređena na području Miljevine „pošto se jedna četnička grupacija prebacila preko ceste Kalinovik - Foča kod Jeleča. Brigada je odmah izvršila pokret prema selu Miljevini.” Toga dana (12. maj) brigada nije nanosila gubitke protivniku. Sutradan su snage brigade kod Miljevine zarobile 52 četnika. Tokom 14-15. maja, snage brigade na području „između rijeke Bistrice, Zakmura i Ljubine”, prilikom pretresanja terena navodno su ubile 201 i zarobile 596 četnika.¹²³⁰ U narednih pet dana, zaključno sa 19. majem, kako se navodi u drugom operacijskom izveštaju (pisanom 31. maja 1945), snage brigade su u dolini reke Bistrice i okolini Miljevine u borbi ubile 33 i zarobile 154 četnika.¹²³¹ Navedeni četnički gubici, od 14. do 19. maja, odnose se na gubitke četnika koji su uspjeli da se probiju severno od Zelengore, iz obruča snaga JA i KNOJ. U oba operacijska izveštaja ne pominje se streljanje zarobljenika.

U operacijskom izveštaju Štaba 19. krajiške brigade Štabu 53. srednjobosanske divizije (26. maj 1945), navodi se da su jedinice ove brigade 9-15. maja protivniku nanele gubitke od 1.019 mrtvih (poginulih), 1.097 ranjenih i 469 zarobljenih, bez navođenja da li su ranjeni četnici uspjeli

¹²²⁹ VA, NOVJ, k. 1259, f. 6, d. 13.

¹²³⁰ VA, NOVJ, k. 1259, f. 3, d. 31.

¹²³¹ VA, NOVJ, k. 1259, f. 3, d. 33.

da izbegnu zarobljavanje. U tom razdoblju brigada je imala pet poginulih i 11 ranjenih boraca. Sem toga, u izveštaju se navodi da se 150 četnika utopilo u kanjonu reke Ljute. Broj ranjenih četnika je nesumnjivo proizvoljan budući da ga je nemoguće bilo utvrditi. Upadljiva je disproporcija između navedenog broja poginulih i zarobljenih četnika (1.488), ne računajući utopljenike i ranjene četnike, i broja zaplenjenog pojedinačnog naoružanja (497). Napominjem da se u izveštaju navode i podaci o zaplenjenom neispravnom pojedinačnom oružju, što je indikativno u poređenju sa navedenim navodnim četničkim gubicima. Isto tako, upadljiva je disproporcija između gubitaka nanesenih neprijatelju i gubitaka brigade. Ove disproporcije upućuju nas na zaključak da su navedeni gubici protivnika – znatno uveličani – verovatno za dva do tri puta. Brigada je najveće gubitke nanela protivniku 10. maja, na području Bjelinića i kanjona Ljute, zapadno od Kalinovika. Tog dana je, kako se tvrdi, izbačeno iz stroja 468 poginulih, 555 ranjenih i 291 zarobljenih, a 150 četnika se utopilo, dok je najmanje gubitke protivniku nanela 14-15. maja, kada je zarobljeno pet četnika. Među poginulima je bio „jedan divizijski general, tri kapetana i dva poručnika”.¹²³² Kada bi navedeni podaci o gubicima četnika bili tačni, to bi značilo da je 19. krajiška brigada izbacila iz stroja dvostruko više četnika nego što je brojala boraca, a to je apsolutno nemoguće.

Brigada nije učestvovala u borbama protiv glavnine četničkih snaga 12-13. maja, na Zelengori i Sutjesci, već se sukobila sa združenim četničkim kolonama 10. maja, a nakon ovog datuma učestvovala je u borbama sa četničkom kolonom pod komandom Dragoslava Račića, koja se 10. maja odvojila od četničke glavnine i uputila prema Jahorini. Može se pretpostaviti da je izostanak učešća 19. krajiške brigade u borbama protiv glavnine četničkih snaga, nakon 10. maja, osobito u borbama 12-13. maja na Zelengori i Sutjesci, motivisalo istoričara Milana Terzića da izostavi podatke iz navedenog izveštaja Štaba 19. krajiške brigade iz ukupnog proračuna četničkih gubitaka na Zelengori i Sutjesci. Vredi napomenuti da je 19. krajiška brigada 13. maja, kada su vođene borbe protiv četničke glavnine na Sutjesci, dvadesetak kilometara severnije, u blizini sela Mazlina, na južnim obroncima Jahorine, pristigla deo Račićeve i Damjanovićeve kolone i nanela joj gubitke od 189 poginulih i 167 ranjenih boraca, ako

¹²³² VA, NOVJ, k. 1423, f. 6, d. 32.

je verovati dokumentima štaba brigade. Ove brojke ulaze u ukupan proračun naveden u operacijskom izveštaju od 26. maja 1945.¹²³³ Brigada je 15. maja povučena na odmor na Ilidžu. Prema podacima iz „Dnevnika Cerskog korpusa”, Dragoslav Račić je 15. maja sa štabnom četom napustio glavninu boraca. „Pre nestanka nije vojnicima ništa rekao i ne zna se od tada ništa za njega.” Ostatak snaga pod Račićevom komandom raspao se na manje grupe koje su se, ako nisu bile uništavane i hvatane, manjim delom prebacile na područje Osata i Srebrenice, u nameri da se dokopaju Drine i Srbije, a nešto većim delom, uključujući ne samo bosanske već i srbijanske četnike, nastojale su da se preko Birča dokopaju Majevice i pri-sajedine odmetničkim grupama koju je organizovao Radivoje Kerović.¹²³⁴

U gonjenju Račićeve kolone učestvovali su i delovi 21. tuzlanske brigade. Brigada je 12. maja, u blizini Miljevine „izbacila iz stroja oko 250 četnika”, pri čemu je nepoznato koliko je od ovog broja poginulih, a koliko zarobljenih. Sutradan, 13. maja, brigada je u blizini Mazlina „ubila i zarobila oko 150 četnika”. Očigledno je da se ovi podaci preklapaju sa podacima iz izveštaja 19. krajiške brigade, budući da je reč o borbi na istom području. Narednog dana je brigada nastavila poturu za Račićevom kolonom, odnosno za onim delom Račićevih četnika koji su prešli komunikaciju Goražde - Sarajevo kod Prače. Borci 21. tuzlanske brigade su 14. maja sustigli jednu veću grupu Račićevih četnika kod Prače „i izbacili iz stroja oko 30 četnika”. Narednog dana, 15. maja, Račićevi četnici odmakli su daleko, čak do planine Devetaka, između Rogatice i Žepe. Toga dana brigada nije nanela gubitke protivniku, ali je 16. maja na severnim padinama Devetaka navodno zarobila oko 150 četnika.¹²³⁵ Dakle, prema ovim podacima, brigada je 12-16. maja izbacila iz stroja oko 580 četnika. Navedeni podaci su verovatno dvostruko uvećani i svakako da se preklapaju sa rezultatima drugih jedinica.

Već sam napomeno da iz Terzićevog proračuna (5.927 poginulih, ranjenih i zarobljenih četnika) treba izostaviti 517 navodnih četničkih gubitaka od strane 18. hrvatske brigade. Iz Terzićevog proračuna treba izostaviti još veći broj navodnih četničkih gubitaka nanesenih od strane

¹²³³ Mladen Vukosavljević, Drago Karasijević, *n.d.*, str. 186.

¹²³⁴ VA, ČA, k. 78, f. 5, d. 48.

¹²³⁵ Esad Tihčić, „Borbeni put 21. istočnobosanske (tuzlanske) brigade”, str. 126-127.

12. hercegovačke brigade. Naime, konsultujući dokumentaciju te jedinice, Terzić je zaključio da je brigada od 8. do 17. maja izbacila iz stroja 2.056 četnika (2.027 poginulih i 29 zarobljenih).¹²³⁶ Ovaj vremenski okvir je korektan, ali dokumenta koje je konsultovao Terzić nisu pažljivo pročitana. Terzić je do navedene brojke (2.056) došao sabiranjem podataka iz tri dokumenta brigade. U izveštaju Štaba 12. hercegovačke brigade od 8. maja 1945, navodi se da su snage brigade četnicima nanele gubitke od „215 mrtvih i 11 zarobljenih”.¹²³⁷ Međutim, ovaj izveštaj odnosi se na borbe od 2. do 8. maja i stoga podatke iz ovog dokumenta ne treba uvrstiti u ukupni proračun četničkih gubitaka na širem području Kalinovika i Foče (9-20. maj 1945). U drugom izveštaju Štaba 12. hercegovačke brigade Štabu Bosanskohercegovačke divizije Narodne odbrane (KNOJ) od 17. maja 1945, navodi se da su snage brigade od 6. do 15. maja četnicima nanele gubitke od „776 mrtvih i devet zarobljenih”.¹²³⁸ Uočava se izvesno preklapanje podataka i datuma – u oba izveštaja navode se gubici četnika od 6. do 8. maja. Brigada je 6-8. maja vodila borbe protiv četnika na području između planina Bitovnje i Bjelašnice, kada je četnicima nanela gubitke od oko 164 poginulih boraca, kako je konstatovano u prethodnom poglavlju. Dakle, od 776 poginulih od 6. do 15. maja treba oduzeti 164. Ova analiza navodi na zaključak da su snage 12. hercegovačke brigade od 8-9. do 15. maja četnicima nanele gubitke od oko 612 poginulih i devet zarobljenih boraca.

Terzić u navedenom radu pominje i izveštaj štaba brigade štabu divizije KNOJ od 15. maja 1945, u kome se navodi da je brigada četnicima od 6. do 15. maja nanela gubitke od 1.036 mrtvih i devet zarobljenih, ali nije primetio da su ovi podaci već uvršteni u izveštaj od 17. maja, koji je takođe konsultovao, citirao i uvrstio u proračun. Navedeni podaci od 1.036 poginulih su nesumnjivo uveličani (i pored toga što sadrže „višak” od 164 za 6-8. maj). Ovi podaci potiču iz operacijskog dnevnika 12. hercegovačke brigade i ne mogu se smatrati pouzdanim jer su u koliziji sa izveštajem štaba brigade od 17. maja.¹²³⁹ Na osnovu operacijskog dnevnika brigade

¹²³⁶ Милан Терзић, „Губици четника Дрaње Михаиловића...”, стр. 80.

¹²³⁷ VA, NOVJ, k. 1151/II, f. 10, d. 2.

¹²³⁸ VA, NOVJ, k. 1151/II, f. 10, d. 3.

¹²³⁹ VA, NOVJ, k. 1151/II, f. 10, d. 9.

poznato je da je ova jedinica četnicima od 15. do 18. maja nanela gubitke od 107 poginulih i 16 zarobljenih boraca (ovaj broj nije uvršten u Terzićev proračun). Brigada je 18. maja povučena u Kalinovik, a sutradan je prebačena na područje Nevesinja da bi 23. maja bila rasformirana.

Nemoguće je da brigada koja je 8. maja 1945. brojala 803 borca¹²⁴⁰ za svega nekoliko dana borbe protivniku nanese gubitke od 1.045 ili pogotovo od 2.056 izbačenih iz stroja.

Dakle, iz Terzićevog proračuna treba izbaciti podatke o 1.444 navodnih gubitaka nanesenih od strane 12. hercegovačke brigade i 517 navodnih gubitaka nanesenih od strane 18. hrvatske brigade, što ukupno čini višak od 1.961.

U četiri izveštaja (bojne relacije) Štaba 3. sandžačke brigade Štabu 37. sandžačke divizije (poslate 18-20. maja 1945), navodi se da je brigada od 10. do 20. maja četnicima nanela gubitke od 948 mrtvih i 932 zarobljenih boraca (ukupno: 1.880).¹²⁴¹ Ove brojke su svakako uveličane jer brigada koja je brojala oko 1.600 boraca nije mogla za tako kratko vreme naneti tolike gubitke protivniku. Da je ovaj podatak validan, to bi značilo da je samo 3. sandžačka brigada četnicima za desetak dana nanela gubitke koje nisu pretrpeli tokom čitavog rata, u kratkom intervalu, bici ili boju, zaključno sa 12. majem 1945. U monografiji 3. sandžačke brigade, koju je napisao Žarko Vidović, ratni komandant ove jedinice, navodi se da je brigada u borbama protiv četnika na području Kalinovika i Foče, od 10. do 20. maja, „ubila i zarobila 1.600 četnika”.¹²⁴² Disproporcija od 280 poginulih, streljanih i zarobljenih četnika upućuje nas na zaključak da Vidović podatke o četničkim gubicima, iz navedenih izveštaja, nije smatrao dovoljno pouzdanim. Međutim, i Vidovićev podatak je nesumnjivo uveličan.

Dokumenti 3. proleterske (sandžačke) brigade potvrđuju da su snage ove brigade vršile streljanja zarobljenih četnika nakon 13. maja 1945. Ovi

1240 VA, NOVJ, k. 1151/II, f. 10, d. 2.

1241 VA, NOVJ, k. 1254, f. 3, d. 1-4; Милан Терзић, „Губици четника Драге Михаиловића...”, стр. 77-78.

U Terzićevom radu nije jasno naznačeno da pomenuta četiri izveštaja obuhvataju razdoblje od 10. do 20. maja 1945. Uvidom u ova dokumenta dolazi se do zaključka da je taj hronološki okvir nesumnjiv. Ovo je važno napomenuti zbog mogućih nesporazuma.

1242 Žarko Vidović, *n.d.*, str. 359-360.

podaci odnose se na zarobljenike iz glavne četničke kolone. Dokumenti drugih jedinica JA ne pominju streljanja zarobljenika tokom maja 1945.

U bojnoj relaciji Štaba 3. proleterske (sandžačke) brigade za 13-14. maj (izveštaj je pisan 18. maja) navodi se da su četnicima naneseni gubici od „41 mrtvih i 320 zarobljenih“:

„Ovde navedeni broj kako zarobljenika, tako i mrtvih je sasvim mali jer tačno je da je bilo i zarobljenika kao i mrtvih mnogo više, a koji nisu došli niti u štab brigade [u Foči], niti u štab bataljona, a bilo je slučajeva da čak ni zarobljeni četnici nisu dolazili u ruke ni do komande čete, jer pohvatane bande su ubijani, klati i bacati u Drinu, o kojima se ništa i ne zna. Ovaj broj što smo vam podnijeli o zarobljenicima to je skoro sve došlo do ruku štaba brigade.”

U izveštaju se navodi da su snage 3. sandžačke brigade sadejstvovala sa snagama 12. hercegovačke, 17. majevičke i 18. hrvatske brigade, što nas upućuje na zaključak da se navedeni rezultati 3. sandžačke brigade možda preklapaju sa rezultatima ostale tri brigade. Takođe, u izveštaju se navodi da je avijacija „tukla neprijateljske položaje sa uspješnim pogocima”. U bojnoj relaciji za 14-18. maj (izveštaj pisan 19. maja) navodi se da su jedinice brigade četnicima naneli gubitke od „415 mrtvih prebrojanih na položaju i 372 zarobljenih, a koji su obično svi streljani”. U bojnoj relaciji za 10-11. maj (izveštaj je pisan 19. maja) navodi se da su protivniku naneseni gubici od „471 mrtvih, koji su prebrojani na položaju i 120 zarobljenih koji su predati 37. diviziji. Za ranjene nam broj nije poznat.” U bojnoj relaciji za 18-20. maj (izveštaj pisan 20. maja) navodi se sledeće: „Neprijatelj je u svome bekstvu, a naročito pojedine grupe, bez ikakve orijentacije, i bez veze sa svojim većim rukovodstvom.¹²⁴³ Ako ostavimo po strani razmatranje o istinitosti tvrdnje da su navedeni gubici u prvom citiranom izveštaju „sasvim mali”, bojne relacije brigade nam ne daju osnovu za zaključak da je štab brigade naređivao streljanja zarobljenika u razdoblju od 10. do 20. maja.

Međutim, podaci iz knjiga primljenih i poslatih depeša Štaba 3. proleterske (sandžačke) brigade (20. maj – 2. jun) govore da je Štab 37. sandžačke divizije naređivao streljanja zarobljenih četničkih oficira koji su se

¹²⁴³ VA, NOVJ, k. 1254, f. 3, d. 1-4; Милан Терзић, „Губици четника Драње Михаиловића...”, стр. 77-78.

nalazili u sabirnom centru u Foči, kao i da je Štab 3. sandžacke brigade samoinicijativno streljao neke četničke oficire.

U depeši štaba brigade štabu divizije od 20. maja navodi se da su jedinice brigade toga dana uhvatile 60 četnika među kojima trojicu potporučnika iz Vrhovne komande JVuO, pri čemu se za ovu trojicu navodi da su likvidirani, dok se ne navodi kako je postupljeno sa zarobljenim borcima. U depeši od 24. maja navodi se da je štab brigade uputio šest viših četničkih oficira za Sarajevo. U depeši od 27. maja oficir OZN-e 3. sandžacke brigade postavlja pitanje oficiru OZN-e 37. sandžacke divizije: „Šta ću sa ovim oficirima četničkim, što su kod nas u zatvoru. Oni su izranjavani i ne mogu ići za Sarajevo, jer nema nikakvih prevoznih sredstava.”¹²⁴⁴ Štab divizije u narednim danima uputio je nekoliko kontradiktornih naređenja štabu brigade:

28. maj: „Ranjene [četničke] oficire rasporediti u sanitet pratećeg bataljona vaše brigade.” (Ovo je očigledno bio odgovor na depešu štaba brigade od prethodnog dana). 30. maj: „Sve oficire koje imate kod sebe, naravno četničke, likvidirajte. Dostavite spiskove streljanih četnika i oficira. Čedo (Čedo Drulović, komandant 37. sandžacke divizije, *nap. aut.*). 1. jun: „Sve četničke oficire predavati za Sarajevo, prema ranijem naređenju. Čedo.” 2. jun: „Sve zarobljenike ukoliko ih imate i ukoliko ih bude – likvidirajte. Prikupiti od njih podatke koji bi koristili daljem uništavanju njihovih grupa.” 2. jun: „Oficiru OZN-e. Zarobljene oficire četničke posle prikupljanja podataka likvidirajte. Ovim se povlači prvo naređenje.”¹²⁴⁵

Na osnovu citiranih depeša moguće je zaključiti da je jedan deo četničkih zarobljenika iz sabirnog centra i zatvora u Foči sproveden u zarobljenički logor u Sarajevo, dok je jedan deo streljan. Iz navedenih izvora nemoguće je zaključiti u kojoj meri su zarobljenici sprovedeni u Sarajevo, a u kojoj meri su streljani (verovatno u okolini Foče). Upadljivo je da se u depešama pominju prvenstveno zarobljeni četnički oficiri, dakle ne i obični borci. Čedomir Drulović u kraćem tekstu o borbama 3. sandžacke brigade protiv četnika maja 1945, navodi da je „samo u Foču dovedeno oko 600 [zarobljenih] četnika, a neki su se i sami predavali, preplivavši Drinu

¹²⁴⁴ VA, NOVJ, k. 1255, f. 11, d. 2/9-12.

¹²⁴⁵ VA, NOVJ, k. 1255, f. 11, d. 3/11-14.

kraj same Foče”.¹²⁴⁶ Drulović ne navodi šta se dogodilo sa zarobljenicima. Drugi izvori, o kojima će biti reči u nastavku, navode da su četnici koji su bili zarobljavani na širem području Kalinovika i Foče transportovani u Sarajevo, gde je oformljen zarobljenički logor.

Nakon slamanja četničke glavnine na Sutjesci, u borbu je ubačena i 10. crnogorska udarna brigada sa zadatkom da hvata razbijene četničke grupe na Sutjesci i Zelengori. Prema podacima iz literature, brigada je od 15. do 23. maja ubila u borbi 192 i zarobila 22 četnika.¹²⁴⁷ U sadejstvu sa jedinicama 10. crnogorske brigade u borbama na Sutjesci i Zelengori, od 15. maja, učestvovao je i 1. bataljon 1. crnogorske brigade Narodne odbrane (KNOJ). Prema izveštaju štaba bataljona, ova jedinica je četnicima nanela gubitke od 108 četnika poginulih u borbi („davalı otpor”), među kojima su bili pukovnik Vojislav Palošević i potpukovnici Dragomir Pavlović (verovatno je u pitanju pukovnik Dragoslav Pavlović) i Momčilo Mojsilović. U izveštaju se navode imena tri oficira koji su sprovedeni u Nikšić i predati OZN-i.¹²⁴⁸ Nema sumnje da se rezultati 1. bataljona 1. crnogorske brigade Narodne odbrane preklapaju sa rezultatima 10. crnogorske brigade, budući da veterani 10. brigade navode da je njihova jedinica zaslužna za likvidaciju pukovnika Paloševića.

Navedeni izvori nam ne omogućavaju da govorimo o brojkama streljanih zarobljenika. Ipak, ovi izvori ne potvrđuju teze revizionista koje podrazumevaju da je većina od navodno oko 9.300 stradalih četnika, maja 1945. – streljana nakon zarobljavanja. Smatram da ni većina od realnog broja pripadnika glavne četničke kolone, koja je brojala 3.000-3.500 boraca i koja je opkoljena i razbijena 12-15. maja – takođe nije streljana nakon zarobljavanja, već je poginula. Najverovatnije da broj streljanih iznosi nekoliko ili više stotina, budući da je većina četnika poginula u borbi i bombardovanju, dok jedan broj zarobljenika nije streljan.

1246 Чедомир Друловић, „Уништење четника Дрaне Михаиловића на Сутјесци и Дрини”, *Трећа пролетерска санџачна бригада. Зборник сећања*, II, (ур. Иван Џина Глигоријевић), Београд, 1970, стр. 339.

„Број заробљених четника је био веома велики, тако да их нисмо ни бројали, већ после razorуђавања спроводили смо их у Фоџу, где је био оформљен логор.” (Ђорђе Новосел, „Три дана у окружењу”, *Трећа пролетерска санџачна бригада. Зборник сећања*, III, Београд, 1987, стр. 357).

1247 Милорад Зарубица, „Борба против четника у реону Сутјеске”, *10. црногорска народно-ослободилачка ударна бригада*, (ур. Зоран Ланић), Титоград, 1984, стр. 263-266.

1248 VA, NOVJ, k. 223, f. 1, d. 23.

Božidar Savić, borac Vlasinske brigade JVuO, preživio je četnički poraz na Zelengori i Sutjesci 12-15. maja i izbegao je zarobljavanje, nakon čega je sa manjom grupom saboraca krenuo prema Jahorini. Zajedno sa jednim saborcem odlučio je da se spusti u varošicu Praču gde se 3. juna predao organima vlasti. Istog dana u Prači se predalo još 15 četnika. Savić je zabeležio da su mu lokalni stanovnici i predstavnici vlasti kazali kako vojska strelja četnike zarobljene u šumi, dok one koji se samoinicijativno predaju u naseljima – sprovodi u zarobljeničke logore. Takav odnos prema zarobljenicima, makar na području Prače, važio je za nepisano pravilo, kako tvrdi izvor. Savić je nakon predaje sproveden u Sarajevo, gde je lečen u vojnoj bolnici, nakon čega je interniran u zarobljenički logor u gradu, gde je dočekaio avgustovsku amnestiju.¹²⁴⁹

Vlado Kecman, oficir 1. krajiške brigade KNOJ svedočio je o postupku prema četnicima zarobljenim u okolini Kalinovika: „Od zarobljenih četnika izdvojeni su oficiri i podoficiri i upućeni u Sarajevo u zarobljenički logor, a vojnike su sprovodili u sabirni centar u Kalinovik.”¹²⁵⁰

Prema sećanju Slobodana Kezunovića, ratnog komandanta 18. hrvatske (istočnobosanske) brigade 38. istočnobosanske divizije, među zarobljenim četnicima na Zelengori, maja 1945, „bila je i porodica (supruga, kćerka i punica) Nikole Kalabića. Supruga i punica su odmah prebačene u rodno Valjevo, dok je kćerka Mirjana po ličnoj želji raspoređena u 18. brigadu, u kojoj je ostala sve do demobilizacije”.¹²⁵¹

Zanimljiva je sledeća konstatacija Rudolfa Mrkića, borca 18. hrvatske (istočnobosanske) brigade o zarobljavanju četnika na Zelengori: „Tačno je da smo ih mnogo zarobili i otpremili u Kalinovik gdje su bili smješteni u nekim kasarnama i šupama.”¹²⁵² Ova konstatacija potvrđuje pretpostavku da mnogi četnici, zarobljeni u okolini Kalinovika i na Zelengori maja 1945, nisu streljani na licu mesta nakon zarobljavanja. Takvu pretpostavku

1249 Божидар Савић, н.д., стр. 50-61.

1250 Вlado Кеcман, н.д., стр. 306-307.

1251 Bego Omerčević, „Borbeni put 18. hrvatske brigade”, 18. hrvatska istočnobosanska narodno-oslobodilačka udarna brigada, (ur. Dževad Pašić), Tuzla, 1988, str. 229-230.

U sličnim okolnostima zarobljen je i Kalabićev 15-godišnji sin Milan, koji je kasnije streljan, najverovatnije u Sarajevu.

1252 Rudolf Mrkić, „Od Husina 1943. do Zelengore 1945. godine”, 18. hrvatska istočnobosanska narodno-oslobodilačka udarna brigada, (ur. Dževad Pašić), Tuzla, 1988, str. 319.

potvrđuje i sećanje Žarka Simića, borca 18. hrvatske brigade, koji je opisao predaju grupe četnika koja se povlačila prema Zelengori, sredinom maja 1945:

„Oko podne, ugledasmo jednu ženu četnika koja kada nam priđe reče da nosi pismo našem komandantu. Otvorim pismo i pročitam. U njemu piše: 'Ako nas nećete pobiti, predaćemo se.' Obećali smo da im neće ništa biti. Tada se žena četnik vrati i poslije kraćeg vremena i oklijevanja predadoše se 32 četnika... Zarobljenike sam radosno potjerao prema štabu brigade, misleći da sam napravio veliki podvig. Kad tamo – još veća grupa razoružanih četnika.”¹²⁵³

Ljubomir Antić, politički komesar 21. istočnobosanske (tuzlanske) brigade JA, takođe pominje zarobljavanja četničkih boraca na području Kalinovika i sprovođenje zarobljenika u Sarajevo.¹²⁵⁴

Iz svega navedenog možemo zaključiti da je streljanja bila pošteđena većina zarobljenika koji su sprovedeni u štabove brigada ili u stanice milicije u većim mestima. Zarobljeni oficiri su nakon saslušavanja većim, ili makar jednim delom, streljani, dok su obični borci sprovedeni u zarobljeničke logore. Nemali broj četnika koji su zarobljeni daleko od naselja – streljani su na licu mesta.

Na osnovu podataka o bombardovanjima četničkih kolona koje su maja 1945. izvršili pripadnici vazduhoplovstva JA moguće je izneti pretpostavku da je znatan broj četnika, poginulih u tom razdoblju, izgubio život u bombardovanju, a ne samo u oružanim borbama ili nakon zarobljavanja. Pojedini autori, poput Miloslava Samardžića, ignorišu činjenicu da je velik broj četnika stradalih maja 1945. – poginuo u bombardovanju. Ignorisanjem ove činjenice dodatno se sugerije kako je većina četnika koji su stradali u tom kontekstu – streljana nakon zarobljavanja. Drugi autori, prvenstveno Milan Terzić, u manjoj meri i Bojan Dimitrijević, ukazali su na značaj ovog aspekta.

Prema podacima iz završnog operacijskog izveštaja Štaba Operativne grupe 421. vazduhoplovnog puka JA (6. jun 1945), snage 421. puka tokom maja 1945. izvršile su „44 uspešna borbena zadatka” u okviru dejsta-

¹²⁵³ Žarko Simić, „O nekim borbama i životu boraca 1. i 4. bataljona”, 18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada, (ur. Dževad Pašić), Tuzla, 1988, str. 446-447.

¹²⁵⁴ Ljubomir Antić, „Borbe oko Sarajeva i Kalinovika”, 21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada, (ur. Stanoje Nikolić), Tuzla, 1988, str. 292.

va protiv četnika Draže Mihailovića u jugoistočnoj Bosni.¹²⁵⁵ U izveštaju Štaba 421. puka ne navode se gubici četničkih snaga nanešeni dejstvima jugoslovenske avijacije. Budući da su snage 421. puka tokom maja 1945. dejstvovala i protiv ustaških snaga u devet sela na području Odžaka (oko 3.000 ustaša), u izveštaju su objedinjeni navodni gubici koje je avijacija nanela četničkim i ustaškim snagama u Bosni maja 1945: „uništila u obe operacije vrlo veliki broj bandita (po podacima nadzemnih trupa oko 5.000)”, pri čemu je logično pretpostaviti da se više od polovine gubitaka odnosila na četničke snage s obzirom na to da je na ustaška uporišta kod Odžaka izvršen nešto manji broj borbenih naleta i bombardovanja (39). Navedena brojka četničkih i ustaških gubitaka je svakako uveličana, verovatno nekoliko puta. Međutim, ako su četničke snage na području između Kalinovika, Foče i Tjentišta, bombardovane 44 puta, logično je pretpostaviti da su njihove kolone i grupe pretrpele znatne gubitke (možda i nekoliko stotina poginulih i ranjenih). U napadu na četničke i ustaške snage, na navedenim područjima, učestvovala je i avijacija pod zapovedništvom Komande aerodroma Mostar. U izveštaju ove komande (2. jul 1945) navodi se da su avioni ove formacije u obe operacije izvršili „43 zadatka bombardovanja i izviđanja” i „šest zadataka mitraljiranja”,¹²⁵⁶ pri čemu je logično pretpostaviti da je glavnina zadataka bila usmerena protiv četnika jer su četničke snage bile raspoređene na znatno većem području od ustaških snaga kod Odžaka i na geografski bližem području. U izveštaju nisu navedene procene o gubicima protivnika.

Milan Terzić je izneo rezultate istraživanja koji se odnose i na gubitke partizanskih snaga u borbama u okolini Kalinovika i Foče. „Partizanski gubici u ovim izveštajima zbirno iznose 55 mrtvih, 33 nestalih, 113 ranjenih i 3 zarobljena, što je ukupno 204.” Terzić iznosi pravilan zaključak: „Činjenica je i to da su u početnim borbama partizanski gubici bili veći, da bi na kraju najčešće formulacije bile, 'naših gubitaka nije bilo' i 'vlastitih gubitaka nije bilo'. Sve pokazuje da su četničke snage strateški stešnjene, opkoljene i da su, kao takve, bile nesposobne za veći vojni otpor partizanskim snagama.”¹²⁵⁷

1255 Zbornik NOR-a, X/2, Beograd, 1967, str. 714.

1256 Isto, str. 719.

1257 Milan Terzić, „Губици четника Драже Михаиловића...”, стр. 82.

Broju poginulih boraca JA u borbama kod Kalinovika i Foče, maja 1945, treba pridodati i gubitke 17. majevičke brigade 38. istočnobosanske divizije, budući da podaci o njihovoj pogibiji nisu uvršteni u rad Milana Terzića. Prema poimeničnom spisku stradalih boraca 17. majevičke brigade, ova jedinica je u prvoj polovini maja 1945. imala 38 poginulih boraca u borbama protiv četnika, od borbi u Šćitovu pokraj Fojnice, preko borbi u okolini Bradine, do borbi u okolini Kalinovika i Foče. Od 38 poginulih boraca, 22 borca su bili rodom iz Srbije (uglavnom sa prostora zapadne Srbije i Kosova). U borbi kod Šćitova, 3. maja 1945, poginulo je 10 boraca.¹²⁵⁸ U ovim borbama brigada je imala 67 ranjenih boraca.¹²⁵⁹

Isto tako, ukupnom broju gubitaka snaga JA u borbama protiv glavnine snaga pod komandom Draže Mihailovića, maja 1945, treba dodati i gubitke 21. tuzlanske brigade 38. istočnobosanske divizije. Realan broj poginulih boraca ove jedinice, maja 1945, iznosi preko 100, a poznato je samo 18 imena. Broj ranjenih ostaje nepoznat. Od ovih 18 boraca devet je poginulo na području Kalinovika, uglavnom 10. maja. Od 18 poginulih boraca, polovina su bili Srbijanci.¹²⁶⁰ Većina poginulih boraca ove brigade poginuli su na području Fojnice, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju. Ova jedinica je boravila na području Kalinovika do 15. maja i nije učestvovala u poterama, zarobljavanju i streljanju zarobljenih četnika ili njihovom sprovođenju u Sarajevo, u drugoj polovini maja, jer je od 17. maja sa snagama 17. majevičke i 18. hrvatske istočnobosanske brigade bila angažovana na području Sokoca, u hvatanju četničkih i ustaških odmetničkih grupa.¹²⁶¹

Deo četnika zarobljenih maja 1945. nije streljan nakon zarobljavanja. Na tu činjenicu u domaćoj historiografiji prvi je ukazao Milan Terzić u navedenom radu. Po naređenju maršala Tita, 3. jula 1945, iz zarobljeničkog logora u Šapcu pušteno je najmanje 600 zarobljenih četnika. O tome je izvestila *Politika*, 4. jula 1945:

„U vezi s tim što se utvrdilo da je među zarobljenim četnicima za vreme borbi u Bosni i drugim krajevima bio veliki broj seljaka koji su putem

¹²⁵⁸ *Sedamnaesta majevička NOU brigada*, (ur. Zdravko Antičić), Tuzla, 1980, str. 373-431.

¹²⁵⁹ *Zbornik NOR-a, IV/34*, Beograd, 1974, str. 884.

¹²⁶⁰ *21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Stanoje Nikolić), Tuzla, 1988, str. 389-399.

¹²⁶¹ Milan Mičić, „Oslobodenje Zvornika i borbe sa četnicima...”, str. 236.

raznih pretnji ili prevara uvučeni u četničke jedinice naređujem: da se iz zarobljeničkog logora u Šapcu otpusti svojim kućama 600 srpskih seljaka koji su pripadali četničkim formacijama Draže Mihailovića. Otpušteni seljaci oslobođeni su svake dalje odgovornosti pred narodnim vlastima za učešća u četničkim formacijama, ukoliko se ne bi utvrdilo da je neko počinio neko teško kriminalno delo.”¹²⁶²

U propratnom tekstu, uz tekst naredbe, navodi se broj od 623 bivših četnika u zarobljeničkom logoru u Šapcu. Taj broj verovatno se odnosio na ukupno brojno stanje u logoru. U istom tekstu priložene su izjave nekoliko otpuštenih zatočenika. „Mnogi od njih su bosni, a skoro svi iznureni i u poderanim odelima naglašavaju da su tek u logorima u Sarajevu, Tuzli, Maglaju i Zenici, gde su izdržali karantin od dva meseca, pothranili i ojačali.”¹²⁶³ Taj podatak navodi na pretpostavku da je većina zatočenika zarobljeničkog logora u Šapcu zarobljena u Bosni maja 1945. Pominjanje logora u Sarajevu upućuje na zaključak da se među njima nalazio i određeni broj četnika zarobljenih nakon 9-10. maja.

Poznata su imena 13 zarobljenih četnika stanovnika Kačerskog sreza, trojice četnika stanovnika Takovskog i dva četnika stanovnika Dragačevskog sreza, koji su početkom jula pušteni iz logora u Šapcu.¹²⁶⁴

1262 Н.Н., „По наредби маршала Тита, из логора у Шапцу пуштено је преко 600 српских сељака из четничких одреда”, *Политика*, XLII, 12023, Београд, 4.7.1945, стр. 5.

1263 Н.Н., „Међу заведеним људима у шабачком логору”, *Политика*, XLII, 12023, Београд, 4.7.1945, стр. 148, 167.

Zarobljenički logor u Šapcu organizovan je krajem oktobra ili početkom novembra 1944, nedugo nakon oslobođenja grada. Prema antitadiranom dnevniku šabačke lekarske Ružice Vojić, koja je nakon oslobođenja uhapšena kao simpatizerka JVuO, početkom novembra 1944. u logoru su bili zatočeni „pripadnici raznih organizacija kao što su D[ráže] M[ihailovića], Zelena straža (SDS, *nap. aut.*) ljotičevci” kao i određen broj „seljaka iz okolnih sela” (verovatno simpatizeri ili pomagači snaga kolaboracije) i dezertera iz JA. „Bilo ih je mnogo mladih i starih, bolesnih i ranjenih, povređenih po nogama od pešačenja ili loše obuče... Svi bezmalo su bili puni belih vašiju, poneki nisu hodali već su se vukli od zamora, od bolesti, od gladi i preživelih borbi.” U logoru se nalazio i određen broj ranjenika koji su lečeni u logorskoj ambulanti. Zalaganjem Ružice Vojić OZN-a je odlučila da iz logora budu pušteni „svi oboleli koji nemaju težih krivica”. (Ružica Vojić, *Дневник*, (пр. Бранислав Станковић), Шабац, 2013, стр. 40-54). Izvor ne pominje gde su zatočeni bili zarobljeni, ali se može pretpostaviti da je većina onih koji su u logor dospeli do početka novembra zarobljena u Srbiji i da je nakon tog perioda započela izolacija četnika zarobljanih u Bosni i određenog broja odmetnika zarobljanih na teritoriji severozapadne Srbije.

1264 Горан Давидовић, „Месечни извештаји органа унутрашњих послова о стању у Чачанском округу јун-октобар 1945.”, *Изворник*, Грађа Међуопштинског историјског архива, 28, Чачак, 2013, стр. 146, 148, 161, 184.

U zarobljeničkom logoru u Valjevu, prema indirektnim podacima armijske provenijencije, do kraja jula 1945. bilo je zatočeno 1.050 zarobljenika, koji su nakon 27. jula premešteni u zatvore u Zabeli (350) i Nišu (700).¹²⁶⁵ Može se pretpostaviti da je znatan broj ovih zarobljenika podrazumevao srbijanske četnike zarobljene u Bosni tokom aprila i maja 1945, a da su ostatak činili uhvaćeni četnički odmetnici i njihovi jataci, kao i određeni broj srbijanskih četnika zarobljenih u istočnoj Bosni, od decembra 1944. do aprila 1945. Takođe, može se pretpostaviti da su ovi zarobljenici potpali pod amnestiju, koja je usledila početkom avgusta, iako je neizvesno u kom obimu.

Nepoznat je približan broj srbijanskih četnika koji su izbegli uništenje ili zarobljavanje u Bosni, a koji su se tokom 1945-1946. prebacili u Srbiju, gde je većina pohvatana ili poginula u borbi sa organima KNOJ, JA, OZN-e i Narodne milicije, ili su od strane istih organa uhvaćeni u Bosni. U citiranom izveštaju 3. bosanskog korpusa od 17. maja 1945, navodi se da je „od čitave četničke grupacije ostalo je živih nešto preko 1.000 ljudi”.¹²⁶⁶

Prema podacima Generalštaba JA, na području koje je kontrolisala 1. armija JA (najveći deo Srbije, osim jugoistočnog dela) avgusta 1945. krilo se oko 1.413 četničkih odmetnika. Narednog meseca njihov broj iznosio je 1.153.¹²⁶⁷ Razlika se najverovatnije odnosila na četnike koji su se odazvali avgustovskoj amnestiji, poginuli u borbi prilikom hvatanja ili zarobljeni. Svakako da se među navedenim brojkama četničkih odmetnika nalazio i nemali broj onih koji su se od kraja maja do početka avgusta 1945. prebacili iz Bosne u Srbiju.

Prema podacima iz rukopisa „Istorijat 5. (srpske) divizije KNOJ”, jedinice 2. srpske brigade KNOJ su u drugoj polovini maja 1945. „najvećim delom na Drini”, odnosno na desnoj obali reke, u njenom srednjem i donjem toku, izbacile iz stroja „210 ubijenih i 50 uhvaćenih bandita, od kojih preko 30 oficira”, pri čemu je najverovatnije pretežno reč o četnicima koji su 10-11. maja, pod komandom Dragoslava Račića, probili obruč i

¹²⁶⁵ Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру...* стр. 71-72.

¹²⁶⁶ *Zbornik NOR-a, IV/34*, Beograd, 1974, str. 898.

¹²⁶⁷ VA, fond Jugoslovenska narodna armija (dalje: JNA), Savezni sekretarijat za narodnu odbranu (dalje: SSNO), k. 12, f. 2, d. 2, Mesečni pregled odmetničkih bandi na teritoriji 1, 2, 3, 4, 5 i 6. armije i akcije odmetnika na teritoriji 6. armije u septembru 1945, 4.11.1945.

uspeli da se dokopaju planine Jahorine, a zatim u grupama stizali do Podrinja.¹²⁶⁸

Kao što je pomenuto, nekoliko stotina četnika na čelu sa Mihailovićem i nekim istaknutim oficirima uspeo da se probije iz obruča na Zelenjgori i Sutjesci i makar privremeno izbegne uništenje ili hvatanje. U drugoj polovini maja mnogi od njih su uhvaćeni ili su poginuli u borbi. Određen broj onih koji su zarobljeni je streljan nakon hvatanja. Prema izveštaju KNOJ-a OZN-i (18. maj 1945) na prostoru Rogatice nalazilo se oko 800 pripadnika Mihailovićevih snaga.¹²⁶⁹ Taj broj podrazumevao je i lokalne bosanske četnike. Prema podacima Generalštaba JA, početkom juna 1945. Draža Mihailović se „sa svojih 200 ljudi pratnje” krio na prostoriji Sjetlina-Jahorina.¹²⁷⁰ Ovo svakako nije bila jedina grupa srbijanskih četnika koja je egzistirala na širem području istočne Bosne u leto 1945. Primera radi, grupa od 36 četnika Nikole Kalabića i Filipa Ajdačića uspeła je 28. juna da pređe Drinu između Foče i Ustikoline i da se tokom avgusta prebaci u valjevski kraj.¹²⁷¹

1268 VA, JNA, Korpus narodne odbrane Jugoslavije (dalje: KNOJ), inv. br. 4763-1-1.

1269 Милан Терзић, „Губици четника Драже Михаиловића...”, стр. 77.

1270 VA, JNA, SSNO, k. 49, f. 2, d. 46, Izveštaj komande Glavnog štaba Srbije o obilasku i stanju jedinica za osiguranje prostorije na Drini i zapadnom delu Srbije od četničkih bandi, 6.6.1945.

1271 Милорад Белић, „Хватање и ликвидација Живорада Мишића. Обрачун са остацима ЈВуО у ваљевском крају”, *Историјски архив Ваљево – Гласник*, 48, Ваљево, 2014, стр. 82.

VI deo:

Gubici crnogorskih
četnika
u Bosni
i Sloveniji 1945.

Broj četnika pod komandom Pavla Đurišića krajem 1944. i početkom 1945.

U domaćoj javnosti, pre svega u medijima, u poslednje dve decenije iznošene su proizvoljne procene broja stradalih crnogorskih četnika u Sloveniji maja 1945. Ove pogrešne i preuveličane procene zasnovane su na podacima iz emigrantske publicistike i memoaristike.

Istoričar Srđan Cvetković izneo je u medijima (2011) procenu da je u Sloveniji 1945. „ubijeno oko 15.000 Srba”, misleći na crnogorske četnike i pripadnike SDK.¹²⁷² Prema navodima jednog beogradskog dnevnog lista, Cvetković je prethodno (2009) tvrdio da je u Sloveniji 1945. ubijeno „20.000 Srba, koji su pripadali raznim vojnim formacijama”.¹²⁷³ Kao ilustraciju koliko neodgovorne i neutemeljene izjave mogu uticati na kreiranje svesti o pojedinim kontroverznim, tragičnim i nedovoljno razjašnjenim istorijskim događajima, vredi navesti tvrdnju Slobodana Home- na (2009), nekadašnjeg koordinatora Državne komisije za tajne grobnice, koji je istakao kako je u Sloveniji nakon zarobljavanja 1945. stradalo čak „20.000-30.000 pripadnika JVuO, koja se povlačila iz pravca Srbije i Crne Gore.”¹²⁷⁴ Ovakve i slične izjave trebale su, u okviru višemesečne medijske kampanje u provladinim glasilima, da opravdaju osnivanje Državne komisije za tajne grobnice.

Prethodno je mitropolit crnogorsko-primorski, Amfilohije Radović, kao predstavnik Srpske pravoslavne crkve, prilikom parastosa stradalim crnogorskim četnicima, održanog 16. juna 2006. u Kamničkoj Bistrici, izjavio sledeće: „Okolo 25.000 [četnika i izbeglica] krenulo je iz Crne Gore,

1272 Vuk Z. Cvijić, „Masovna streljanja 1944-45: Oznine 'Knjige streljanih'”, Centar za istraživačko novinarstvo NUNS, 28.7.2011. <http://www.cins.org.rs/?p=6874> (pristupljeno 14. novembra 2012)

1273 Miloslav Samardžić, „Prvi put u srpskoj javnosti – zločini komunista”, Press, Beograd, 5.4.2009. <http://www.pressonline.rs/zabava/life-style/62117/prvi-put-u-srpskoj-javnosti-zlocini-komunista.html> (pristupljeno 15. aprila 2013)

1274 Nikša Bulatović, „Kosti četnika stižu u Srbiju”, *Kurir*, VII, 2214, Beograd, 23.11.2009, str. 7.

na taj put i oko 20.000 njih je na njemu ostalo, da bi najmanje 18.000 na čelu sa sveštenicima i drugim otmenim ljudima Crne Gore ostavili svoje kosti rasijane po ovoj blagoslovenoj zemlji Sloveniji.”¹²⁷⁵

Navedene procene korespondiraju sa nepouzdanim navodima Borivoja Karapandžića, koji je tvrdio da je 1945. u Sloveniji stradalo 3.000 pripadnika SDK i 15.000 crnogorskih četnika.¹²⁷⁶ Karapandžićeve tvrdnje i navodi njegovih sličnomišljenika nisu bazirani na primarnim istorijskim izvorima i poimeničnim spiskovima stradalih, već na paušalnim procenama i nagađanjima. Zahvaljujući reizdanjima Karapandžićevih knjiga u Srbiji, ovakve tvrdnje postale su relevantne u jednom delu domaće javnosti koji je zainteresovan za nedovoljno razjašnjene događaje iz perioda Drugog svetskog rata.

Slovenački istoričar Mitja Ferenc je doveo u sumnju procene broja stradalih četnika u Sloveniji koje je plasirao Karapandžić, tvrdeći da su preuveličane.¹²⁷⁷ Crnogorski istoričar Branislav Kovačević izrazio je sumnju u Karapandžićevu tvrdnju da je na stratištima u Pohorju, ne računajući druga stratišta crnogorskih četnika u Sloveniji, ubijeno 8.000 Crnogoraca.¹²⁷⁸

Pojedini pisci iz redova četničke emigracije iznosili su još neutemeljenije procene. „Od 25.000, što četnika što izbeglica, spasilo se, samim čudom, jedva 150 duša.”¹²⁷⁹

Kako bi utvrdili potencijalni broj stradalih crnogorskih četnika u Sloveniji maja 1945. neophodno je na osnovu primarnih izvora utvrditi okviran broj pripadnika JVuO i izbeglica koji su decembra 1944. napustili Crnu Goru i odstupili ka Bosni, priključivši se glavnini snaga JVuO. Vredi napomenuti da su crnogorski četnici odstupili iz Crne Gore zajedno sa

1275 Savo Gregovič, *Lučaj, rat je završen. Zlim putem bratoubilaštva: slovenačko krvavo proleће 1945. Sa imenma stradalnika Великог збјега од Подгорице до Камничке Бистрице*, Будва, 2009, стр. 234.

1276 Borivoje M. Karapandžić, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi*, Beograd, 1990, стр. 16; Боривоје М. Карапанџић, *Ночевска споменица. Кочевски роз 1945-1995*, Кливленд, 1995, стр. 124, 234.

1277 Mitja Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Celje, 2005, стр. 60.

1278 Бранислав Ковачевић, *Од Везировог до Зиданог Моста. Трагична судбина црногорских четника у завршној фази рата 1944-1945*, Београд, 1993, стр. 141.

1279 Новица Поповић, „Босанска голгота”, *Гласник Српског историско-културног друштва 'Његош'*, 16, Чикаго, 1965, стр. 27.

hiljadama vojnika nemačkih okupacionih snaga, što potvrđuju nemački, četnički i partizanski izvori.¹²⁸⁰

Odstupanje crnogorskih četnika dolinom Lima i kroz istočnu Bosnu u pogledu vojne istorije prvenstveno ima značaj u činjenici da su crnogorski četnici pomogli u proboju jedinica 21. armijskog korpusa Vermahta. Izvlačenje snaga 21. armijskog korpusa iz Albanije i Crne Gore omogućilo je pojačanje nemačkih snaga na Sremskom frontu i olakšano izvođenje nemačke ofanzive januara 1945. Prethodne borbe srbijanskih četnika u istočnoj Bosni i njihova uloga u potiskivanju snaga 27. istočnobosanske divizije NOVJ sa tog područja, takođe su pomogli u nastupanju nemačkih snaga prema Semberiji i Sremu. Snage 21. armijskog korpusa, prema kontradiktornim nemačkim izvorima, 16. novembra 1944. brojale su nekoliko desetina hiljada ljudi.¹²⁸¹

Samo tokom sedam dana nemačke operacije „Zimska oluja” (17-24. januar 1945) na Sremskom frontu, 1. armija JA imala je gubitke od 1.532 poginulih, 4.668 ranjenih i 2.233 nestalih vojnika.¹²⁸²

Pre nego što utvrdimo približan broj crnogorskih četnika pod komandom Pavla Đurišića, decembra 1944, vredi napomenuti da su na području Crne Gore, pre evakuacije četničkih snaga, zabeleženi primeri poštede i premobilizacije zarobljenih četnika, iako je ovaj fenomen bio manje zastupljen u Crnoj Gori nego u Srbiji.

Štab Crnogorske brigade KNOJ uputio je 2. septembra 1944. Narodnooslobodilačkom odboru Danilovgrad obaveštenje da jedinice pod komandom štaba „svakog časa privode pojedine grupice razbijenih četnika, koji se vraćaju svojim kućama ili se nama sami predaju”. U obaveštenju se sugerše da se svi zarobljeni četnici šalju u štab brigade, i da im se pri tom ne oduzima oružje. „Treba voditi računa o tome da su to većinom naši prijatelji i prisilno mobilisani seljaci.”¹²⁸³ Iz izveštaja Štaba 10. crnogorske

1280 Ovu činjenicu, koju ignorišu predstavnici revizionističke historiografije, pominje i dnevnik jednog američkog avijatičara, koji se sa petoricom kolega povlačio u četničkoj koloni od Podgorice ka Drini. (James M. Inks, *Eight baled out*, London, 1955, str. 92-117).

Nemački izvori koji potvrđuju zajedničku evakuaciju crnogorskih četnika i nemačkih snaga: NAW, T-314, r. 1630, s. 311, 317, 765.

1281 *Zbornik NOR-a, XII/4*, Beograd, 1979, str. 720.

1282 Љубивоје Пајовић, Душан Узелац, Милован Џелебџић, *Сремски фронт 1944-1945*, Београд, 1979, стр. 198.

1283 *Зборник НОР-а, III/10*, Београд, 1969, стр. 348, 351.

brigade NOVJ (29. septembar 1944) doznajemo da je jedinicama brigade pristupilo 78 dojučerašnjih četnika iz Ledenica, sela iznad Risna.¹²⁸⁴ Snagama 6. crnogorske brigade se 10. oktobra na području Grahova predalo 80 boraca Rudinsko-banjanskog bataljona Vučedolske brigade JVuO. Od tog broja u redove 6. crnogorske brigade dobrovoljno je stupilo oko 60 četnika.¹²⁸⁵ Četnicima je dozvoljeno da obidu njihove domove i da se nakon nekoliko dana vrate u redove brigade. „Ovi borci, poslije njihovog povratka, svakodnevno su dozivali četnike koji su ostali u Grahovu, da izađu i da se pridruže našim jedinicama i da im se ništa neće desiti, ali rezultata nije bilo.”¹²⁸⁶ Prema podacima Štaba 1. bokeljske udarne brigade (1. decembar 1944), snagama brigade, u razdoblju od 11. do 24. oktobra, na području Boke kotorske, „predalo se oko 350 neprijateljskih vojnika-četnika, koji su mobilisani za našu vojsku”. Prema podacima istog štaba, jedinice pod nje-

1284 *Зборник НОР-а*, III/8, Београд, 1956, стр. 338.

1285 Ратко Радоњић, „Три црвене ракете: ослобођење Грахова”, *Шеста црногорска Народно-ослободилачка ударна бригада. Зборник сјећања*, (ур. Ратко Вујошевић и др.), Титоград, 1983, стр. 475-477.

1286 Саво Килибарда, „Борбе око Грахова 1944. године”, *Шеста црногорска Народно-ослободилачка ударна бригада. Зборник сјећања*, (ур. Ратко Вујошевић и др.), Титоград, 1983, стр. 483.

Prema tvrdnjama pročetničke publicistike partizani su prilikom oslobađanja Grahova, 22. oktobra 1944, zarobili preko 400 četnika Vučedolske brigade koje su zatim streljali. (Милош К. Војиновић, „Лијевча – поље смрти. Извод из рукописа 'Жртве разбраће у пређашњем Срезу колашинском 1941-1945.' и 'Злочини црногорских комуниста 1941-1945.'”, *На зли пут без повратка. Од Острога, преко Зиданог Моста до Похорја*, (пр. Славиша Губеринић), Цетиње, 2015, стр. 55). Војиновић не наводи изворе. Нјегове тврдње не одговарају броју заробљених четника у Грахову, који поминју партизански извори. У депеши Радована Вукановића, команданта 3. ударног корпуса ЈА (23. октобар 1944) наводи се да је прilikом ослобођења Грахова „убијено око 280 Нјемца и четника”. (*Зборник НОР-а*, III/8, Београд, 1956, стр. 381). Prema tvrdnjama Ратка Радоњића, официра 6. црногорске бригаде и учесника вишенеделјних борби за ослобођење Гrahова, које је било добро утврђено четничко и немачко упориште, „četnici су имали од 1. до 21. октобра преко 180 мртвих и 100 заробљених, а Нјемци 18 мртвих и 8 заробљених. Из Гrahова је успио да се извуће мањи број четника и дио Нјемца из 2. čете 2. баталјона 334. пука.” (Ратко Радоњић, „Три црвене ракете...”, стр. 382). Prema подacima Ивана Вукотића, официра 1. црногорске бригаде, губици противника у Грахову износили су „240 мртвих (од којих 60 Нјемца) и 70 заробљених”. (Иван Вукотић, „Борбе за ослобођење грахова”, *10. црногорска народноослободилачка ударна бригада*, (ур. Зоран Ланић), Титоград, 1984, стр. 78). Vučedolska brigada JVuO играла је важну улогу у немачком позicioniranju на југозападу Црне Горе прilikом неuspelog покушаја 21. корпуса Вермахта да се у јесен 1944. пробije ка Херцеговини, што проčetнички аутори прецуткују. Далја истраживања ће показати колико од око 100 заробљених борца Vučedolske бригаде је стrelјано након ослобођења Гrahова. Припадници поминјаног 334. пука 181. дивизије Вермахта почетком новембра 1944. убили су непознат број цивила у Risну. (AJ, DK, 110, f. 533, s. 253-281).

govom komandom su 8. decembra zarobile 80 četnika u Petrovcu, „koji su mobilisani za našu vojsku”.¹²⁸⁷

Iz navedenih podataka vidimo da je najintenzivniji prelazak četnika u partizane, u Crnoj Gori, zabeležen oktobra 1944, u vreme kada je u Srbiji prelazak četnika u partizane polako jenjavao, kao i da su prelasci prevenstveno zabeleženi u južnom delu Crne Gore i na Primorju, odnosno na području na kome su Nemci boravili kraće u odnosu na druge delove Crne Gore.

Domaća historiografija nije dovoljno uzela u obzir objavljene istorijske izvore koji govore o broju crnogorskih četnika koji su se krajem 1944. povukli iz Crne Gore. Ovaj propust odnosi se i na najreferentniju naučnu studiju na temu stradanja crnogorskih četnika 1945. Naime, crnogorski istoričar Branislav Kovačević, autor prvog relevantnog naučnog istraživanja o „tragičnoj sudbini crnogorskih četnika u završnoj fazi rata”, oslanjajući se na dostupne istorijske izvore, uključujući i emigrantsku publicistiku i memoaristiku, iznosi pretpostavku o broju evakuisanih četnika iz Crne Gore. „Protivuriječni izvori govore da je Đurišić imao oko 7.000 do 12.000 naoružanih vojnika i oko 3.000 do 6.000 žena, djece, starijih osoba i ranjenika”, navodi Kovačević i dodaje:

„U dugoj koloni, koja se protezala od Doljana, u blizini Podgorice, do Vjeternika, prema kontroverznim izvorima, nalazilo se oko 12.000 naoružanih ljudi i oko 6.000 žena, djece, staraca, ranjenika. Kompletni Veliki sud, mnogobrojni seljaci, građani, trgovci, studenti, profesori, ljekari, advokati, učitelji, mitropolit crnogorsko-primorski Joanikije sa 76 sveštenika.”¹²⁸⁸

Primarni izvori četničke provenijencije govore da je „Pavlova kolona” krajem decembra 1944. brojala oko 7.000 boraca i oko 1.500-2.000 izbeglica, pri čemu se broj izbeglica smanjio na oko 1.200 do kraja januara 1945. Ovi podaci mogu se smatrati pouzdanim, iako su možda donekle uvećani u pogledu broja boraca i donekle umanjeni u pogledu broja izbeglica, ako pretpostavimo da je Đurišićev štab imao interes da u izveštajima Vrhovnoj komandi navodi nešto veći broj boraca i nešto manji broj izbe-

¹²⁸⁷ *Зборник НОР-а*, III/8, Београд, 1956, стр. 503, 508.

¹²⁸⁸ *Бранислав Ковачевић, н.д.*, стр. 51, 53.

glica, ali jedna ovakva tvrđnja ostaje u domenu pretpostavke budući da je njenu validnost nemoguće potkrepiti dokazima.

U depeši od 20. decembra 1944, potpukovnik Blažo Gojnić, koji je privremeno menjao obolelog Pavla Đurišića, obaveštava Vrhovnu komandu JVuO: „Stigli smo sa 7.000 boraca i 2.000 izbeglica na Cer.” (Cer je planina između Mojkovca i Bijelog Polja). Već tada se u redovima crnogorskih četnika nalazilo oko 150 ranjenika.¹²⁸⁹ U depeši od 8. januara 1945, major Zaharije Ostojić obaveštava Vrhovnu komandu: „Pavle ima oko 1.500 izbeglica i 7.500 odličnih boraca.”¹²⁹⁰ Pavle Đurišić je 23. januara 1945. obavestio Dražu Mihailovića da njegova kolona, sem nenaznačenog broja boraca, broji „oko 1.200 izbeglica”.¹²⁹¹

U obaveštenju načelnika Štaba Vrhovne komande JVuO, generala Draže Mihailovića, komandantu četničkih snaga u zapadnoj Bosni, pukovniku Slavku Vranješeviću (6. april 1945), Mihailović demantuje tvrdnje pukovnika Zaharija Ostojića o 15.000 četnika pod komandom Pavla Đurišića.

„Snage potpukovnika Pavla Đurišića jako su preopterećene vrlo velikim brojem izbeglica i nije tačan podatak pukovnika Ostojića da potpukovnik Đurišić raspolaže sa 15.000 četnika iz Crne Gore, Sandžaka i Boke kotorske, već ima ukupno oko 7.000 boraca, dok pukovnik Bačović ima oko 1.000.”

Mihailović ističe da Đurišić nije ostavio „nikakvu organizovanu gerilu na svome terenu”, odnosno na području Crne Gore i Sandžaka. Takođe, navodi da su Đurišićeve trupe „sa sobom donele tifus” i da „nemaju borbene vrednosti, a pored toga ove snage vrše velike pljačke nad stanovništvom, naročito srpskim, što je dovodilo do vrlo teških sukoba sa [četničkim] jedinicama istočne Bosne gde god su prolazili”.¹²⁹² Navedeni broj od 7.000 crnogorskih i 1.000 hercegovačkih četnika, početkom aprila 1945, isuviše je optimističan. U nastavku ću pokušati da dokažem da je aprila 1945. broj četnika pod Đurišićevom komandom bio manji od navedenog broja u Mihailovićevom obaveštenju Vranješeviću.

¹²⁸⁹ *Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 688.*

¹²⁹⁰ *Isto, str. 722.*

¹²⁹¹ *Isto, str. 739.*

¹²⁹² *Isto, str. 886-888.*

Da Pavle Đurišić, u proleće 1945, pod komandom nije mogao imati više od 7.000 boraca, indirektno svedoče depeša Dobroslava Jevđevića Vrhovnoj komandi JVuO (23. januar 1945) u kojoj se pominje „6.000 ljudi Pavla Đurišića” i Đurišićeva depeša Draži Mihailoviću (28. septembar 1944) u kojoj se navodi: „Imam stalno na okupu 4.500 boraca, na terenu još 2.000”.¹²⁹³

U „Ratnom dnevniku Operativnog odeljenja 91. armijskog korpusa [Vermahta]”, za 23. decembar 1944, navodi se da sa nemačkim 21. brdskim korpusom, iz pravca Crne Gore ka Podrinju, pristiže „5.000-7.000 četnika”.¹²⁹⁴ Da je prethodna procena realna svedoči i nemački izvor iz druge polovine avgusta 1944. u kome se broj četnika u Crnoj Gori procenjuje na 5.000.¹²⁹⁵

U izveštaju Štaba 3. (bosanskog) korpusa Štabu 2. armije JA (30. januar 1945), navodi se da se na području Kladnja i Olova nalazi 5.000 četnika pod komandom Pavla Đurišića, pri čemu je podrazumevana ukupna snaga crnogorskih četnika u Bosni.¹²⁹⁶ U radiogramu Štaba 3. (bosanskog) korpusa Štabu 5. (bosanskog) korpusa (3. februar 1945), navodi se da se na području Zavidovića i Ozrena nalazi „oko 5.000 Đurišićevih ljudi sa većim brojem izbeglica”,¹²⁹⁷ podrazumevajući da je „Pavlova kolona” napustila područje Kladnja i Olova, krećući se ka Ozrenu. U relaciji Štaba 3. (bosanskog) korpusa Generalštabu JA (17. maj 1945) navodi se da su snage pod Đurišićevom komandom, koje su se sredinom januara probijale kroz istočnu Bosnu, brojale „oko 5.000 boraca sa većim brojem žena, djece i staraca, koje su četnici iz Crne Gore povelili sa sobom”.¹²⁹⁸ Ova tri poslednja podatka, iako donekle umanjena u odnosu na realnu brojku, dodatno potvrđuju da Đurišić nije raspolagao sa više od 7.000 boraca sa područja Crne Gore i Sandžaka.

Imajući u vidu sve navedene izvore, krajem decembra 1944. „Pavlova kolona” brojala je 6.000-7.000 naoružanih boraca i 1.500-2.000 izbeglica. Broj boraca i izbeglica znatno se smanjio u proleće 1945, pre pokreta

¹²⁹³ Isto, str. 571, 742.

¹²⁹⁴ NAW, T-314, r. 1630, s. 317.

¹²⁹⁵ NAW, T-311, r. 195, s. 973.

¹²⁹⁶ Zbornik NOR-a, IV/32, Beograd, 1968, str. 681-683.

¹²⁹⁷ VA, NOVJ, k. 462A, f. 4, d. 3/18.

¹²⁹⁸ Zbornik NOR-a, IV/34, Beograd, 1974, str. 903.

Đurišićevih snaga za Lijeve polje, o čemu će biti reči u nastavku. Nekoliko stotina četnika sa područja Pljevalja i Durmitora odstupilo je ka Bosni krajem novembra 1944, zajedno sa srbijanskim četnicima.

Koji je razlog relativno velikog broja izbeglica koje su se decembra 1944. zaputile iz Crne Gore u Bosnu u okviru „Pavlove kolone”? Ovakva pojava nije zabeležena prilikom odstupanja srbijanskih četnika novembra iste godine. Čini nam se da je odgovor na ovo pitanje dao istoričar Branišlav Kovačević:

„Četnička propaganda je plašila da komunisti ubijaju odreda neposredne učinioce i članove porodica. Stoga je bio veliki broj djece, staraca, žena koji su odstupali poslije pobjedonosnog naleta partizana. Ova propaganda nije vodila računa o tome da partizani – komunisti nijesu svoju kaznenu politiku oslanjali na princip taliona (glava za glavu), niti na načelo solidarnosti i kolektivne odgovornosti (cijela porodica za starješinu). Članovi porodice su se stajali pod nadzor kao jataci, izolovali su ih, ali, po pravilu, nijesu ubijali. Čak prilikom konfiskacije imovine ostavljao se dio članovima porodice za ishranu i korišćenje. Partizani su naročito bili fleksibilni prema mlađem svijetu, kojemu su dali šansu da se 'izvuče', pređe u NOVJ, čak i da uđe u KPJ. O tome svjedoči i izdvajanje mladih crnogorskih četnika u Sloveniji i Hrvatskoj, koji su uključivani u jedinice NOVJ.”¹²⁹⁹

Nema sumnje da je Đurišić, dozvoljavajući pokret velikog broja izbeglica, po najtežim mogućim uslovima za evakuaciju (besputni teren po kome je vršeno odstupanje, strašna hladnoća, zarazne bolesti i glad, koje su pratile begunce), pokušao dodatno da veže crnogorske četnike za njegovu komandu, budući da jedan deo četnika, osobito oni koji su imali žene i decu, ne bi prihvatio poziv na evakuaciju jer bi to značilo odvajanje od porodica. Nepromišljenom odlukom o evakuaciji civila, Đurišić snosi najveću odgovornost za stradanje ovih ljudi koji su postali taoci njegove kolaboracionističke politike.

Osipanje „Pavlove kolone” započelo je već tokom decembra 1944. Primeri gubitaka i osipanja crnogorskih četnika, od kraja decembra 1944. do sredine aprila 1945. ukazuju da u Sloveniju nije stiglo više od 5.000-6.000 crnogorskih četnika i izbeglica.

¹²⁹⁹ Бранислав Ковачевић, н.д., стр. 153.

Branislav Kovačević navodi da se od 187 četnika iz sela Prekobrđe, pokraj Kolašina, koji su krenuli ka Bosni, „njih 86 se vratilo svojim kućama”. „Osipanje bi bilo i brojnije da nije postojala snažna četnička propaganda kako se partizani nemilosrdno ponašaju prema svima koji nijesu bili na njihovoj strani.” Prilikom savezničkog bombardovanja četničkih kolona, 11-12. decembra, u blizini Kolašina, prema sećanjima četničkih veterana, zabeležena su 52 mrtva i veći broj ranjenih četničkih boraca. Početkom januara 1945, ustaše su na Palama ubile grupu od 41 ranjenog i bolesnog četničkog borca koji su se, na čelu sa lekarom Vasilijem Golubovićem, zaputili ka Sarajevu.¹³⁰⁰ Glavnina Đurišićevih snaga još uvek se nalazila istočno od Drine, na području Čajniča. Đurišić je 12. januara, kao što sam prethodno pomenuo, obavestio Vrhovnu komandu da je njegovim snagama dalji boravak na području Čajniča nemoguć zbog toga što Nemci nameravaju da se evakušu na levu obalu Drine. Petar Bačović je 15. januara obavestio Vrhovnu komandu da su se Đurišićeve snage povukle u pravcu Višegrada i da su rekvirirali svu stoku na području Višegradskog sreza. „Pavle mobilise Višegradski i Čajnički srez putem sile. Mobilisani beže, a naročito iz Čajničkog sreza.”¹³⁰¹

Odstupanje kroz istočnu Bosnu sprovedeno je u izuzetno teškim uslovima koji su podrazumevali smrzavanje i glad. „Kroz Devetak čitav dan idemo šumom. Kolone se probijaju kroz snijeg... Do Olova put strmen i klizav. Pod nogama led, iznad nas snijeg, a pred nama litice. Mnogi su na ovom putu od zamora i gladi ostali u snježnim smetovima.”¹³⁰²

U blizini sela Sokolovici (današnji Sokolac) sredinom januara došlo je do borbe između crnogorskih četnika i ustaških snaga, kada je, prema sećanjima preživelih, poginulo oko 50 i ranjeno oko 100 četnika, nakon čega je uspostavljeno primirje sa ustašama i kolona crnogorskih četnika je nastavila put prema dolini Krivaje.¹³⁰³ U borbi kod Kladnja, prema partizanskim izvorima, snage 27. istočnobosanske divizije JA nanele su Đurišićevim četnicima gubitke od 25 poginulih i šest zarobljenih boraca.¹³⁰⁴

¹³⁰⁰ Исто, стр. 55, 58.

¹³⁰¹ Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 734.

¹³⁰² Новица Поповић, „Босанска голгота”, Гласник Српског историско-културног друштва „Нjegoш”, 16, Чикаго, 1965, стр. 11.

¹³⁰³ Бранислав Ковачевић, н.д., стр. 71.

¹³⁰⁴ Zbornik NOR-a, IV/33, Beograd, 1970, str. 43.

Đurišić je potom samoinicijativno, bez odobrenja Vrhovne komande JVuO, naredio delu snaga (5. divizija, odnosno desna kolona crnogorskih četnika) da izvrši prodor prema Tuzli. Desna kolona je vodila borbe u dolini Spreče od 1. do 8. februara. Prema sećanjima učesnika, „četnici su pretrpjeli velike gubitke: 150 mrtvih i oko dvije stotine ranjenih boraca”.¹³⁰⁵

„U prvoj polovini februara kolone četnika Pavla Đurišića stigle su na ušće Spreče u Bosnu. Do tada je bilans stravičnog marša izgledao ovako: 3.000 bolesnika od pjegavog tifusa, koji se stalno širio i poprimao razmjere epidemije... I pored ovih zakašnjelih mjera pjegavi tifus se širio i svakodnevno uzimao danak. Ljudi su umirali u strahovitim mukama bez lijekova ili bilo kakve medicinske pomoći. Pored toga, u koloni se nalazilo oko 1.200 ranjenika. Broj mrtvih – pomrlih i izginulih u borbama procjenjivao se na 2.300 lica. Najveći broj žrtava bio je među izbjeglicama...”¹³⁰⁶

Navedene brojke čine se predimenzioniranim, iako je broj crnogorskih četnika koji su februara 1945. trajno ili privremeno izbačeni iz stroja, nesumnjivo bio vrlo velik.

Balast velikog broja ranjenika i bolesnika pratio je jedinice crnogorskih četnika i narednih nedelja, nakon prispeća na Ozren i Trebavu i premeštanja dela Đurišićevih snaga i vojne bolnice na Vučijak, na levoj obali Bosne:

„Smještaj bolesnika i ranjenika u podnožju Vučijaka bio je veoma neuslovan. Epidemija pjegavog tifusa svakodnevno je uzimala ljudske živote. Vijesti o smrti redovno su sizale u Glavni štab Đurišića. Umiralo je i po nekoliko članova porodice (dr Mileta Babović i sin mu, npr.); od tifusa je na tom području umrla i majka Pavla Đurišića. Četničke bolnice nijesu bile dovoljno obezbijeđene od mogućih napada partizanskih jedinica. Bilo je slučajeva napada na bolnice. U jednom od napada u predjelu Vučijaka ubijeno je preko stotinu ranjenika, a najmanje još toliko se podavilo tražeći spas u ledenoj Bosni”¹³⁰⁷, kako navodi istoričar Branislav Kovačević, pozivajući se na jedan memoarski tekst pripadnika snaga crnogorskih četnika, Predraga Cemovića.

¹³⁰⁵ Бранислав Ковачевић, *н.д.*, стр. 72.

¹³⁰⁶ *Исто*, стр. 74.

¹³⁰⁷ Бранислав Ковачевић, *н.д.*, стр. 99-100.

Drugi pisac iz emigracije, takođe nekadašnji crnogorski četnik, Mihajlo Minić, navodi da su partizani u noći 7-8. marta 1944. napali položaje crnogorskih četnika u vučjačkim selima Trnjani i Majevac, nakon što su od lokalnih srpskih stanovnika dobili obavještenja o položajima Crnogoraca. Minić pominje da je u borbi poginuo određeni broj četnika, uključujući i komandanta 7. puka 1. divizije, kapetana Đuru Ivetića. Minić ističe da su partizani u Majevcu ubili „nekoliko stotina”, odnosno, kako navodi na drugom mestu, čak „700 tifusara i ranjenika”, u bolnici crnogorske grupacije, kao i da se veći broj četničkih boraca, ranjenika i tifusara udavio u Bosni.¹³⁰⁸ Navedene tvrdnje su nepouzdanе i višestruko uveličane.

Sačuvana su dva izveštaja štabova partizanskih jedinica koje su učestvovalе u napadu na četničku grupaciju u Trnjanima i Majevcu. U izveštaju Štaba 19. krajiške brigade Štabu 53. srednjobosanske divizije (27. mart 1945). navodi se da je brigada sa delovima drugih partizanskih jedinica, 8. marta vodila borbe na području između Majevca i Trnjana, protiv crnogorskih četnika:

„Borba je trajala devet časova kada je neprijatelj potpuno razbijen i u paničnom bjekstvu odstupio u pravcu Bosne, gdje je uspio da se sa jednim dijelom svojih snaga prebaci na desnu obalu rijeke Bosne, dok su se ostali utopili u rijeci. Neprijateljski gubici: 150 mrtvih, 60 utopljenih u rijeci Bosni, te 150 zarobljenih.”¹³⁰⁹

U izveštaju Štaba 1. bosanske brigade KNOJ (6. april 1945), koja je takođe učestvovalа u napadu na četnike u Majevcu, navodi da je 8. marta, u borbi na levoj obali Bosne, ubijeno 251, zarobljeno 24, dok se 50 četnika utopilo u Bosni.¹³¹⁰ Oba izveštaja, dakle, govore o istoj borbi i preklapaju se u broju neprijateljskih gubitaka, budući da je štabovima obe jedinice bilo stalo da navedeni uspeh pripišu sebi. Prvi izveštaj je realističniji u pogledu broja poginulih, dok u oba izveštaja egzistira približan broj utopljenih četnika (50-60), a broj zarobljenih četnika ostaje sporan.

Dnevnik anonimnog intendanta Avalskog korpusa JVuO pominje gubitke od oko 200 crnogorskih četnika u borbi na Vučijaku, marta 1945, što se uklapa u broj poginulih, ubijenih i utopljenih četnika u izveštaju 19.

¹³⁰⁸ Михаило П. Минић, *Расуте кости (1941-1945)*, I-II, Подгорица, 2012, стр. II/313-315.

¹³⁰⁹ *Zbornik NOR-a*, IV/34, Beograd, 1974, str. 422.

¹³¹⁰ *Isto*, str. 564.

krajiške brigade. Ovi podaci na indirektan način sugerišu da zarobljenici nisu streljani na licu mesta. U dnevniku se navode podaci o postupcima crnogorskih četnika prema lokalnom stanovništvu:

„Kuda su prolazili pljačkali su, arali, pa čak i ubijali... Ponašali su se gore nego ustaše, dok ih jedne noći nije napala neka partizanska grupa (mnogi tvrde da su to bili četnici sa Vučijaka) i pobili oko 200. Među njima je nastalo ogorčenje, pa su počeli svima pretiti.”¹³¹¹

Iz svega navedenog možemo zaključiti da je prilikom napada partizana na četničku vojnu bolnicu u Majevcu ubijen određen broj ranjenika, ali da taj broj nije približan procenama koje su zabeležene u četničkoj memoaristici. U Majevcu su 2000. ekshumirani zemni ostaci 23 crnogorska četnika iz dve masovne grobnice. Publikovani su nepotpuni poimenični podaci za 33 četnika stradala u Majevcu, 8. marta 1945, pri čemu se za 23 tvrdi da su ubijeni, dok se za 10 navodi da su poginuli u borbi.¹³¹² Ubijanje ranjenika u bolnici u Majevcu predstavlja nesumnjiv ratni zločin.

Gubici u ljudstvu u Majevcu i nepoverenje između lokalnog stanovništva na Vučijaku i Đurišićevih četnika dodatno su ubrzali Đurišićevu odluku o odstupanju prema zapadu, pogotovo jer su događaji s početka marta 1945. na Vučijaku dodatno istakli nesporazume i neslaganja između Đurišića i Vrhovne komande.

1311 VA, ČA, k. 54, f. 6, d. 8.

Sačuvana su jedna depeša i pismo Draže Mihailovića Pavlu Đurišiću u kojima se Mihailović kritički osvrće na ponašanje crnogorskih četnika u vučijačkim selima prema lokalnom stanovništvu i prema četničkim ranjenicima i bolesnicima. U depeši od 28. marta 1945. Mihailović prekora Đurišića što su oficiri i borci pod njegovom komandom nastanili zgrade u kojima su prethodno bili smešteni ranjenici i bolesnici. „Ranjenici i bolesnici već tri dana umiru pod vedrim nebom.” U drugom dokumentu (2. mart 1945) Mihailović ponavlja optužbe o odsustvu solidarnosti kod crnogorskih četnika prema bolesnim i ranjenim saborcima. „Vaši vojnici, pa i starešine, izbacili su iz kuća bolesnike i ostavili na putu na milost i nemilost sami sebi, a zdravi se uselili po kućama i razbaškariili, kao da nije rat, dok bolesnici umiru na putu.” Zatim Mihailović navodi primere pljački nad lokalnim stanovništvom u Trnjanima i Majevcu. (*Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 785-787, 947).

1312 Preživeli saborci su 2000. podigli spomenik četnicima izginulim i ubijenim u Majevcu. Na spomeniku je zapisano da četnike „smakoše ubice Titove 6. ličke brigade”. Nijedna partizanska brigada nije nosila takav naziv, dok su se jedinice 6. ličke divizije marta 1945. borile na Sremskom frontu.

Gubici crnogorskih četnika na Lijeve polju 4-6. aprila 1945.

Narativ o *Bici na Lijeve polju* proizišao je iz pročetničke publicistike i periodike sa početka poslednje decenije prošlog veka. U međuvremenu je mit o *Bici na Lijeve polju* postao široko prihvaćen među ljubiteljima i mistifikatorima istorije Drugog svetskog rata, srpske i hrvatske nacionalističke provenijencije. Obe ove grupacije nekritički istrajavaju u tvrdnjama da se početkom aprila 1945. na Lijeve polju odigrala bitka između četnika pod komandom Pavla Đurišića i Oružanih snaga NDH. Dvodnevne borbe na Lijeve polju zbog relativno malih gubitaka i relativno slabog intenziteta borbi, u odnosu na broj angažovanih snaga, ne mogu se okarakterisati kao bitka, pogotovo zbog činjenice da pročetnički pisci i autori pod bitkom ne podrazumevaju borbe na Lijeve polju između četnika i partizana, koje nisu bile mnogo manjeg intenziteta. Zanimljivo je da ista struktura izbegava da okarakterise kao bitku borbe oko Tuzle, 23-29. decembra 1944, koje su bile dugotrajnije i koje su podrazumevale daleko veće trajne gubitke JVuO nego što se to dogodilo na Lijeve polju. Ukratko, insistiranje na tezi o *Bici na Lijeve polju* ima za cilj da hrani stereotip kod srpskih i hrvatskih nacionalista o nekakvom velikom ratnom sukobu između četnika i ustaša, s obzirom na to da je očigledno da su se te dve formacije od sredine 1942. do kraja rata odnosile sa međusobnom tolerancijom, najčešće izbegavajući oružanu borbu, uz povremene sukobe, ali i uz povremeno borbeno sadejstvo i još češće druge oblike saradnje protiv snaga NOVJ.

Zaključno sa 14. martom 1945, srbijanski i crnogorski četnici su se evakuisali iz Trebave na levu obalu Bosne (Vučijak). Snage pod zapovedništvom četničke Komande Crne Gore, Boke i Sandžaka (crnogorski, hercegovački i sandžački četnici) ostale su na području Vučijaka svega nekoliko dana. Već 18. marta napustile su Vučijak i krenule ka zapadu. U međuvremenu Đurišić je stupio u kontakt sa crnogorskim nacionalistima okupljenim oko proustaškog političara Sekule Drljevića, s ciljem dogovaranja prelaska preko teritorije pod ustaškom kontrolom. Kolone pod Đurišićevom komandom zadržale su se na području južno od Bosanskog Broda do 26.

marta, kada su izvršile pokret ka Motajici.¹³¹³ Zadržavanje od osam dana na području Bosanskog Broda posledica je pregovora između Đurišićevih predstavnika i Sekule Drljevića, odnosno predstavnika NDH. Pokret ka Motajici podrazumevao je prolazak kroz područje severno od Dervente, koje je bilo pod kontrolom ustaša, ali Đurišićeve snage nisu ometane u maršu.

Cilj grupacije pod Đurišićevom komandom bio je da se u formaciji probije do Julijske krajine gde bi se priključila snagama SDK, dalmatinskim i ličkim četnicima. Pokret prema Motajici predstavljao je kršenje sporazuma koji su u Zagrebu 22. marta 1945. potpisali predstavnici crnogorskih četnika i crnogorskih proustaških nacionalista koji je podrazumevao da snage pod Đurišićevom komandom pređu Savu kod Slavenskog Broda, odakle bi bili transportovani za Sloveniju. Đurišić je pristankom na sporazum pokušao da se oslobodi velikog broja izbeglica, ranjenih i bolesnih četnika. Kršenje sporazuma i samoinicijativno kretanje Đurišićeve kolone ka Bosanskoj krajini, glavni su razlog napada ustaša na Đurišićeve snage na Lijevče polju, 4-6. aprila 1945.

Domaća historiografija prihvata brojku od „2.700 ranjenika i bolesnika (najvećim dijelom od tifusa)” iz redova crnogorskih četnika i izbeglica koji su krajem marta 1945, preko Slavenskog Broda, prebačeni u Staru Gradišku, nakon potpisivanja sporazuma u Zagrebu. „Sa obolelima je pošao jedan broj bolničkog osoblja i njihove najbliže rodbine.”¹³¹⁴ Sudeći prema

1313 Предраг Љ. Цемовић, „Од Подгорице до Градишке”, *Гласник Српског историско-културног друштва „Нjegoш”*, 7, Чикаго, 1961, стр. 70-71.

Đurišić je nameravao da sklopi sporazum sa Drljevićem, kao emisarom NDH, oko prelaska njegovih jedinica preko teritorije pod ustaškom kontrolom, kako bi se domogao Julijske krajine, budući da je proboj vojske opterećene velikim brojem izbeglica, bolesnika i ranjenika preko teritorije koju su u Bosanskoj krajini i Pounju kontrolisali partizani bio skopčan sa vrlo izglednim porazom. S druge strane, Drljević je nameravao da Đurišićeve snage iskoristi u cilju formiranja oružanih snaga pod njegovom političkom kontrolom, dok je režim NDH nameravao da iskoristi vojne snage pod potencijalnom Drljevićevom kontrolom za borbu protiv snaga JA na teritoriji severozapadne Hrvatske. Đurišić je shvatio da pristanak na Drljevićeve uslove znači političku kapitulaciju (usled sukoba sa Mihailovićem i Vrhovnom komandom) i zbog toga je odlučio da izigra Drljevića i ustaše, prividno prihvatajući dogovor kako bi sa snagama bosanskih četnika (jedinice pod komandom Slavoljuba Vranješevića), rasterećen izbeglica i bolesnih (koji su evakuisani u Slavoniju, na osnovu sporazuma sa Drljevićem i ustašama) pokušao proboj ka Julijskoj krajini.

1314 Бранислав Ковачевић, н.д., стр. 99; Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори: четнички и федералистички покрет 1941-1945*, Цетиње, 1977, стр. 540-541.

nekim izvorima taj broj je bio, ipak, prilično manji i iznosio je oko 800 tifusara i ranjenika, „koji su po prijemu injekcija i lekarske pomoći upućeni u Slavoniju na oporavak. Ovo ljudstvo je bilo spašeno i, po kazivanju, vodila se o njima prilična nega.”¹³¹⁵ Iako je navedeni broj od 2.700 nesumnjivo veći od realnog, on na posredan način sugerise da su snage pod Đurišićevom komandom brojčano bile znatno oslabljene. Prethodno sam naveo tvrdnju Draže Mihailovića da Đurišićeve snage broje 7.000 crnogorskih i 1.000 hercegovačkih četnika, što je uvećana procena. Nakon prebacivanja ranjenika i bolesnika u Staru Gradišku, na području Motajice, boravilo je oko 5.000-6.000 četnika pod Đurišićevom komandom.

Snage pod komandom Pavla Đurišića, ojačane lokalnim četnicima sa područja Motajice (dva bataljona Motajičke brigade JVuO, ukupno oko 200 boraca), prebacile su se na levu obalu Vrbasa u vremenu od 31. marta do 2. aprila 1944, bez ometanja od strane ustaša, koji su se nalazili u selima uz cestu Banja Luka - Bosanska Gradiška. Prema podacima Štaba 39. srednjobosanske divizije (3. april 1944), ove snage brojale su „4.000-5.000 četnika”.¹³¹⁶ Uoči prebacivanja na levu obalu Vrbasa, 31. marta kod sela Nožičko, snage pod Đurišićevom komandom su, kako navodi partizanski izvor, pretrpele poraz u borbi protiv snaga 19. krajiške brigade JA, kada je poginulo „130 crnogorskih i domaćih četnika, a 10 zarobljeno”.¹³¹⁷

Đurišić je načinio grešku što u proboj prema Bosanskoj Dubici nije krenuo odmah nakon prebacivanja poslednjih delova preko Vrbasa ili, makar sutradan. Zahvaljujući tome ustašama su ostavljena dva dana da lociraju četničke snage, dovedu pojačanja i pripreme se za napad.¹³¹⁸

Nakon prebacivanja preko Vrbasa, prema partizanskim izvorima, četnici su se razmestili u selima Razboj, Laminci, Lilić, Kukulje i Kosjerovo. Pljačkali su hranu, stoku i vršili prisilnu mobilizaciju. Pokret crnogorskih i

1315 Василије Зечевић, „Од Подгорице до Градишке“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Нjegoш“*, 8, Чикаго, 1961, стр. 88.

1316 VA, NOVJ, k. 462B, f. 2, d. 14/57.

U radiogramu Štaba 15. krajiške brigade 39. srednjobosanske divizije Štabu 5. (bosanskog) korpusa JA (4. april 1945) navodi se da snage crnogorskih i hercegovačkih četnika, koje su se prebacile u Lijeve polje, broje 3.500-4.000 boraca. Ovaj podatak je nesumnjivo umanjen u odnosu na realnu brojku. (VA, NOVJ, k. 462A, f. 4, d. 4/72).

1317 VA, NOVJ, k. 462B, f. 1, d. 2/40, Štab 53. srednjobosanske divizije – Štabu 5. (bosanskog) udarnog korpusa JA, 2. april 1945.

1318 Бранислав Ковачевић, н.д., стр. 102-103.

hercegovačkih četnika zapadno od drumu Klačnice - Nova Topola krenuo je 4. aprila uveče. Međutim, ustaše, stacionirane u Novoj Topoli i drugim uporištima na pomenutoj cesti, dočekali su četnike i zarobili bolnicu i 40 četnika, koje su poklali. Nakon neuspelog pokušaja pregovaranja sa ustašama, budući da su četnički oficiri koji su poslani kao pregovarači bili zarobljeni od strane ustaša, četnici su odlučili da napadnu ustaše kako bi izvršili ponovni pokušaj proboja prema Pounju.¹³¹⁹ Pripadnici dva bataljona Motajičke brigade vratili su se na desnu obalu Vrbasa pre otpočinjanja ustaškog napada. Đurišić je iskoristio neobaveštenost motajičkih četnika u pogledu njegovog odricanja poslušnosti Vrhovnoj komandi JVuO.¹³²⁰

Partizanski izvori navode da su borbe na Lijeve polju, između četnika i ustaša, uz prekide, trajale dva dana, što potvrđuju i memoarski zapisi pripadnika četničke emigracije.

Publicista Miloslav Samardžić, pozivajući se na istraživanja Veroljuba Maletića, iznosi tvrdnju da je u dvodnevnom borbama na Lijeve polju poginulo ili streljano nakon zarobljavanja oko 100 crnogorskih četnika. Gubici hercegovačkih četnika na Lijeve polju i istočnim padinama Kozare, prema Samardžiću i Maletiću, bili su veći i iznosili su nekoliko stotina poginulih i streljanih boraca u borbama protiv ustaša i partizana.¹³²¹ Navedena procena o gubicima crnogorskih četnika u borbi sa ustašama je korektna, uz napomenu da su slične ili ne mnogo veće gubitke u borbi sa ustašama imali i hercegovački četnici. Grupa od nekoliko desetina istraživača iz raznih delova Crne Gore, sačinila je spisak crnogorskih četnika koji su decembra 1944. formirali „Pavlovu kolonu”. Spisak sadrži poimenične podatke za 38 crnogorskih četnika poginulih na Lijeve polju (uz napomenu da je taj broj potencijalno veći za 10 dodatnih imena: naime, za 38 evidentiranih navodi se da su stradali na Lijeve polju, a za 10 da su

¹³¹⁹ VA, NOVJ, k. 462A, f. 4, d. 4/74; VA, NOVJ, k. 462B, f. 1, d. 2/33-36.

¹³²⁰ Верољуб Малећић, *Мотажичка четничка бригада: кроз документа, фотографије и пјесме*, Крагујевац, 2012, стр. 268-270.

¹³²¹ Милослав Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, V, Крагујевац, 2010, стр. 441.

Samardžić navodi da su od oko 400 hercegovačkih četnika koji su se sukobili sa partizanima u zapadnom delu Lijeve polja, prema Kozari, „gotovo svi izginuli” i dodaje: „Može se uzeti kao pouzdano da je na Lijeve polju i na padinama Kozare poginulo nekoliko stotina Hercegovaca.” Ove tvrdnje osporavaju primarni izvori (dokumenta 15. krajiške brigade JA).

izgubili život na području Bosanske Gradiške).¹³²² Druga grupa istraživača je sakupila poimenične podatke za 53 hercegovačka četnika stradala na Lijevče polju u borbama sa ustašama i partizanima, uključujući i one koji su streljani od strane partizana, tokom maja, kao zarobljenici.¹³²³

Gubici hercegovačkih četnika u borbi protiv partizana zapadno od drumu Klačnice - Nova Topola, poznati su na osnovu depeše Štaba 15. krajiške brigade Štabu 39. srednjobosanske divizije (9. april 1945) u kojoj se ističe da je 15. krajiška brigada, kao jedinica koja je imala zadatak da brani partizansku teritoriju u istočnom Potkozarju, u selima Vilusi i Romanovci, nanela hercegovačkim četnicima (29. puk) gubitke od „80 mrtvih, 50 ranjenih i 12 zarobljenih. Među mrtvima nalazi se kapetan Popović Milorad komandant četničkog puka.”¹³²⁴ Ovaj podatak demantuje tvrdnje emigrantske publicistike o tome kako je od „oko 800 [hercegovačkih] četnika samo oko 220 uspjelo da se izvuče iz obruča i pripoji četničkoj glavnini”.¹³²⁵

Podatak iz navedene depeše dopunjuje izveštaj Štaba 15. krajiške brigade Štabu 39. srednjobosanske divizije (8. april 1945), kao i izveštaji štabova bataljona štabu brigade (8-9. maj 1945). U izveštaju Štaba 15. krajiške brigade od 8. maja navode se sledeći gubici hercegovačkih četnika, prethodnog dana: „80 mrtvih, broj ranjenih nije ustanovljen, zarobljeno devet neprijateljskih vojnika”. Gubici brigade su iznosili četiri poginula i šest ranjenih. U izveštaju se navodi da je gonjenje razbijenih četničkih delova prema cesti Laktaši - N.Topola, sprečila pojava dva ustaška tenka.¹³²⁶ Ovo napominjem s obzirom na uvreženi stereotip o zajedničkim dejstvima partizana i ustaša protiv četnika na Lijevče polju ili, pak, o navodnim sinhronizovanim dejstvima partizana i ustaša protiv četnika.¹³²⁷ Sačuvani

1322 Саво Греговић, *Пуцај, рат је завршен. Злим путем братоубилаштва: словеначко крваво пролеће 1945. Са именма страдалника Великог збјега од Подгорице до Камничке Бистрице*, Будва, 2009, стр. 327-527.

1323 *На зли пут без повратка...*, стр. 404-413.

1324 VA, NOVJ, k. 462B, f. 2, d. 14/67.

1325 Бранислав Ковачевић, *н.д.*, стр. 105.

1326 VA, NOVJ, k. 1272, f. 2, d. 19.

1327 Ову пропагандну тезу пласирала је четничка емиграција. Упоредити: Новица Поповић, „Босанска голгота”, *Гласник Српског историско-културног друштва 'Његош'*, 16, Чикаго, 1965, стр. 19; Урош Зоњић, *Под командом војводе Павла Ђуришића*, Виндзор (Канада), 1990, стр. 78-79. Ревизионистичка историографија користи нејасне формулације које подразумевају наводну

izveštaji štabova bataljonâ 15. krajiške brigade detaljno rekonstruišu borbe sa četnicima, što nije tema ovog rada. Ako se saberu ukupni gubici protivnika, navedeni u izveštajima štabova bataljona, dobijamo nešto veći broj poginulih četnika (100-150), ali Štab 15. krajiške brigade očigledno nije poklonio potpuno poverenje ovim izveštajima smatrajući ih uveličanim. Iz navedenih izveštaja može se zaključiti da je nekoliko desetina četnika poginulo prilikom dejstva artiljerije 15. krajiške brigade.

U bezizlaznoj situaciji, Đurišić i njegovi oficiri odlučili su da se sa oko 600-700 boraca prebace natrag na desnu obalu Vrbasa, a da ostatak, odnosno većina boraca i izbeglice, prihvate poziv Drljevićevih emisara, odnosno poziv na predaju, i evakušu se za Staru Gradišku, čime su 6. aprila prestale borbe na Lijeve polju.

U dnevnom izveštaju Glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga NDH (9. april 1945), navodi se da se 7. aprila „predalo oko 3.500 crnogorskih četnika 5. i 8. crnogorske divizije”, jugoistočno od Bosanske Gradiške. U istom izveštaju navodi se da se 8. aprila „predalo još 5.500 tih četnika s oružjem, dok se veliko-srbsko vodstvo sa 1.300 Srba Hercegovaca, 600 Srba Bosanaca i 100 Crnogoraca prebacilo kod sela Kukolje (20 km jugoistočno od Bosanske Gradiške) preko Vrbasa na iztočnu stranu”, čime je oružana borba na Lijeve polju okončana.¹³²⁸ U izveštaju istog organa (14. april 1945), sumiraju se podaci iz izveštaja 7. hrvatske divizije Oružanih snaga NDH o borbama sa crnogorskim četnicima na Lijeve polju. „Poginuo je 331 četnik, velik broj ih je ranjen, a 9.538 ih se predalo, među kojima i 3.241 izbjeglica. Naši su gubici mali, svega tri poginula i osam ranjenih, zbog upotrebe topništva, oklopnih kola i samovoza.” U izveštaju se dalje navodi da se „skupina od 3.000” preostalih četnika pod Đurišićevom komandom u noći 11-12. aprila prebacila na levu obalu Vrbasa, nedaleko od Banja Luke, i da se uputila u pravcu zapada.¹³²⁹

Oba izveštaja ustaške provenijencije nepouzdana su u pogledu navedenih brojki. Navedeni broj poginulih, a pogotovo broj zarobljenih četnika, kao i podatak o broju preostalih boraca pod Đurišićevom komandom, prilično je uvećan. U citiranom izveštaju od 14. aprila navodi se još je-

sinhronizaciju partizana i ustaša. Uporediti: „Partizanski napad je usledio 6. aprila, s levog krila, što je bio i znak za ustaše da krenu u nove napade.” (Коста Николић, н.д., стр. II/336).

1328 Zbornik NOR-a, IV/34, Beograd, 1974, str. 1119.

1329 Isto, str. 1141.

dan nepouzdan podatak – navodni broj preostalih boraca pod komandom Draže Mihailovića (15.000), što je takođe neprihvatljivo velika brojka. Navođenje uveličanih protivničkih gubitaka i umanjenih vlastitih gubitaka karakteristično je za izvore ustaške provenijencije tokom celog Drugog svetskog rata. Sudeći prema sumarnom izveštaju Glavnog stožera MOS NDH od 14. aprila, Đurišić je uoči otpočinjanja borbi na Lijeve polju pod komandom imao oko 9.628 boraca, što je neprihvatljivo velika brojka. Takođe, znatno je uvećan i navod o broju zarobljenih izbeglica (3.241). Obe ove brojke su u koliziji sa navedenim četničkim izvorima o broju boraca i izbeglica u okviru „Pavlove kolone”.

Navedene izvore ustaškog porekla demantuje dnevni izveštaj nemačke Komande kopnene vojske (Vermahta) od 9. aprila 1945, u kom se navodi da se jedinicama potčinjenim toj komandi na području Bosanske Gradiške (reč je o jedinicama iz sastava Oružanih snaga NDH), predalo 5.500 četnika.¹³³⁰

Nakon poraza u borbama na Lijeve polju, odnosno na području između drumova Laktaši - Bosanska Gradiška i leve obale Vrbasa, oko 600 četnika, kako se navodi u partizanskim izvorima,¹³³¹ koji se nisu predali ustašama, forsirali su Vrbas na nekoliko mesta, nakon čega su se stacionirali u selima na desnoj obali reke, od Milosavaca do Nožičkog. Partizanske snage koje su se nalazile između Srpa i Prnjavora, kako bi predupredile potencijalni napad crnogorskih i lokalnih četnika i njihovo moguće spajanje sa srbijanskim četnicima okupljenim oko Vrhovne komande JVuO, napale su četnike na desnoj obali Vrbasa.¹³³² U trodnevnim borbama koje je 19. krajiška brigada 53. srednjobosanske divizije JA vodila protiv Đurišićevih snaga, četnici su imali znatne gubitke, kako se ističe u depeši Štaba 53. divizije Štabu 5. (bosanskog) udarnog korpusa (9. april 1945):

„Naše snage razbile su neprijatelja koji je imao 50 mrtvih, 45 potopljenih [u Vrbasu] i 50 ranjenih crnogorskih četnika. Do sada se predalo

1330 Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 846.

1331 VA, NOVJ, k. 462B, f.1, d. 2/28.

Izvori četničke emigracije navode brojku od 500-600 četnika, na čelu sa Đurišićem, koji su se vratili na desnu obalu Vrbasa. (Предраг Љ. Цемовић, „Од Подгорице до Градишке”, стр. 79).

1332 Mladen Vukosavljević, Drago Karasijević, *Pedeset treća NOU srednjobosanska divizija*, Sarajevo, 1969, str. 155.

svoga 240 četnika... Zarobljeni [su] žena i dijete Đurišića i još dvije žene nekih pukovnika.”¹³³³

Podatke o zarobljavanju velikog broja Đurišićevih četnika potvrđuje i izveštaj Štaba 19. krajiške brigade Štabu 53. divizije (26. april 1944), u kom se navodi da je u borbi 7. aprila zarobljeno 266 četnika, dok ih se 10 predalo.¹³³⁴

Ostatak četničkih snaga je nastavio proboj ka jugu, desnom obalom Vrbasa, da bi se u noći 10-11. aprila prebacio na levu obalu reke, južno od Banja Luke, s namerom da se probije prema Grmeču. U međuvremenu, Đurišićevu kolonu napustilo je oko 200 četnika pod komandom Vuka Kalaitovića, uključujući deo hercegovačkih četnika, koji su se potom privremeno priključili glavnini JVuO, odnosno srbijanskim četnicima.¹³³⁵

Šta se dogodilo sa crnogorskim četnicima koji su se predali partizanima ili su zarobljeni nakon prelaska iz Lijeve polja u sela na desnoj obali Vrbasa? Navedenih 240 četnika koji su se predali 7-9. aprila bili su živi 12. aprila, o čemu svedoči depeša Štaba 53. divizije Štabu 5. Korpusa JA: „Mišljenja smo da zarobljene četnike, kao i Čerkeze, koji su se predali, uvrstimo u naše jedinice.”¹³³⁶ Prethodnog dana (11. aprila) partizanima se na istom području predala „satnija od 160 Čerkeza”, odnosno bivših sovjetskih vojnika u nemačkoj službi. Nisam naišao na podatke koji bi potvrdili premobilizaciju zarobljenih Đurišićevih četnika u redove jedinica 53. srednjobosanske divizije NOVJ, stoga ne znam da li su zarobljenici postali partizani, ili su sprovedeni u neki zarobljenički logor, ili su (makar delom) streljani.¹³³⁷ Ipak, navedena depeša svedoči o spremnosti da se zarobljenicima poštedi život i omogući stupanje u redove partizana. Izvesno je da su članovi porodice Pavla Đurišića preživeli navedene okolnosti.

Ostatak malobrojnih Đurišićevih snaga, verovatno 100-200 boraca, prema mojoj računici, prihvatio je predlog ustaških delegata, koji su ih

1333 VA, NOVJ, k. 462B, f.1, d. 2/29.

1334 *Zbornik NOR-a*, IV/34, Beograd, 1974, str. 751.

1335 Предраг Љ. Цемовић, „Од Подгорице до Градишке”, стр. 79.

1336 VA, NOVJ, k. 462B, f.1, d. 2/22.

1337 Štab 53. srednjobosanske divizije je 21. aprila 1945. uputio 17 zarobljenih četnika mobilizacionom odseku 5. (bosanskog) korpusa JA, za izolaciju u zarobljeničkom logoru i, verovatno, potonju mobilizaciju. (VA, NOVJ, k. 1419, f. 3, d. 25). Prema tvrdnjama pročetničke publicistike, partizani su u okolini Banja Luke streljali najmanje 37 zarobljenih četnika. (*Ha zlu nym bez povratna...*, str. 468-469).

presreli jugozapadno od Banja Luke, u blizini Han Kola, i odlučio da se priključi glavнини crnogorskih četnika i izbeglica, u Staroj Gradiški. Crnogorskim četnicima, sada pripadnicima proustaške CNV, zarobljenim prethodnih danâ na Lijevče polju, nije bilo oduzeto oružje. Takođe, oružje nije bilo oduzeto ni Đurišićevoj grupi.

Nakon nekoliko dana boravka u Staroj Gradiški, Đurišić i njegovi oficiri pokušali su samovoljno da izvedu iz tvrđave vojnike pod njihovom prethodnom komandom, u čemu su ih osujetile ustaše koje su razoružale crnogorske četnike, nakon čega je vojni sud, formiran pod ustaškim patronatom od dojučerašnjih Đurišićevih četnika, sada lojalnih crnogorskom separatističkom lideru Sekuli Drljeviću, odlučio ko je podoban za prihvata u CNV, a ko je nepouzdan element koga treba prepustiti ustaškim egzekutorima. U ovu drugu kategoriju vojni sud je svrstao, prema podacima emigrantske memoaristike, oko 130-150 crnogorskih četničkih oficira i politički angažovanih ličnosti, na čelu sa Đurišićem, koji su u očima crnogorskih separatista važili za nepouzdanе, odnosno za nosioce prosrpske politike.¹³³⁸ Dalji boravak snaga CNV i ustaša u Staroj Gradiški bio je onemogućen pritiskom jedinica JA koje su nastojale da oslobode Bosansku, Staru i Novu Gradišku (sva tri mesta oslobođena su 24. aprila 1945). CNV je nakon formiranja u Staroj Gradiški prebačena na područje Karlovca i Jastrebarskog, „gdje je u taktičkom pogledu, kao i u pogledu snabdijevanja stavljena pod komandu 2. i 5. ustaškog zbora” OS NDH.¹³³⁹

Kakva je bila sudbina 130-150 četnika izdvojenih u Staroj Gradiški, uoči oslobođenja ovog mesta i stratišta? Mihajlo Minić, emigrantski pisac i crnogorski četnik koji je boravio u Staroj Gradiški aprila 1945, pominje izdvajanje 32 četnička oficira, na čelu sa Đurišićem, i njihovu likvidaciju u Jasenovcu.¹³⁴⁰ Tu brojku potvrđuje svedočenje Metoda Pavlića koji je boravio u Jasenovcu aprila 1945:

1338 Бранислав Ковачевић, *н.д.*, стр. 111-118

Kovačević je iz memoarskih zapisa Mihajla Minića izvukao pogrešan zaključak da su svih 130-150 izdvojenih četnika likvidirani u Jasenovcu, na osnovu Minićevih kontradiktornih tvrdnji. Zapravo, u Jasenovcu je likvidirano oko 32-35 četničkih oficira, dok je najverovatnije oko 100-120, po svemu sudeći, ubijeno u Staroj Gradiški.

1339 Радоје Пајовић, *н.д.*, стр. 547.

1340 Михајло П. Минић, *Расуте ности (1941-1945)*, I-II, Подгорица, 2012, стр. II/188-190.

„Znam također da su ustaše nekako oko 16. travnja 1945. dotjerali u logor oko 35 Crnogoraca, većinom oficira, navodno odvojenih od Crnogoraca četnika, koji su se zajedno sa ustašama borili, te su ih drugi dan odveli tobože na preslušanje preko Save u Gradinu i tamo ih likvidirali.”¹³⁴¹

Prema publikovanim poimeničnim podacima, poznata su imena 31 crnogorskog četnika koji je ubijen u Jasenovcu aprila 1945.¹³⁴² Može se pretpostaviti, na osnovu svedočenja emigrantskih pisaca, da je ostatak izdvojenih crnogorskih četnika (oko 100-120) ubijen u Staroj Gradiški.¹³⁴³

Stradanje crnogorskih četnika u Sloveniji maja 1945.

Najveći gubici crnogorskih četnika 1945. i, uopšte, u Drugom svetskom ratu, zabeleženi su tokom odstupanja prema Austriji, na teritoriji Slovenije, gde je streljan velik broj četnika zarobljenih od strane JA ili razoružanih i isporučenih od strane Britanaca, nakon čega su ih streljali pripadnici JA.

Snage JA, sredinom i u drugoj polovini maja 1945, streljale su većinu crnogorskih četnika zarobljenih u Sloveniji. Jedan deo crnogorskih četnika zarobljen je u borbama na tlu Slovenije, drugi, nešto veći deo, koji se uspeo probiti u Austriju, razoružan je i isporučen jugoslovenskim snagama od strane britanskih saveznika, dok je najmanji broj crnogorskih četnika (ako uzmemo u obzir ove tri kategorije zarobljenika) dospelo u zarobljeništvo tako što se dobrovoljno predao na tlu Slovenije. Osim toga, određen broj crnogorskih četnika, verovatno na stotine njih, poginuo je

1341 AJ, DK, 110, f. 453, s. 709-710, Izjava Metoda Pavlića iz Zagreba, Zagreb, 17.6.1945.

Datum koji pominje Pavlić (16. april 1945) očigledno je pogrešan jer se na osnovu svedočenja crnogorskih četnika, koji su preživeli odstupnicu ka Austriji, može zaključiti da je Đurišićeva grupa sprovedena u Jasenovac 20. aprila. Likvidacija Đurišića i njegovih oficira izvršena je verovatno 21. aprila jer je već sutradan došlo je do pobune i proboja logoraša, nakon čega su ustaše vršili likvidacije zatočenika u samom logoru, na levoj obali Save.

1342 *На зли пут без повратка...*, str. 449-456.

1343 Михајло П. Милић, *н.д.*, стр. II/190.

Tvrdnje o ubistvu 750 crnogorskih četnika u Staroj Gradiški, koje prihvata istoričar Kosta Nikolić, očigledno su pogrešne. (Kosta Nikolić, *н.д.*, стр. II/338).

u borbama na tlu Slovenije.¹³⁴⁴ Snage JA su zarobljene pripadnike CNV tretirali kao kvislinšku formaciju koja se tokom proteklog razdoblja borila na strani nemačkog okupatora, naročito od leta 1944, kada su zabeležene najintenzivnije borbe na jugoslovenskom ratištu – pogotovo s obzirom na činjenicu da crnogorski četnici prethodno nisu iskoristili dva poziva na amnestiju. Umesto predaje, četnici su tokom 1944. u Crnoj Gori nastavili su da se bore na strani okupatora, još očiglednije nego što su to činili četnici u Srbiji ili, čak, nego njihovi saborci u Hercegovini, budući da na teritoriji Crne Gore uoči odstupanja nisu zabeleženi nikakvi napadi četnika na Nemce, za razliku od nekoliko napada srbijanskih i hercegovačkih četnika na Nemce, u cilju obmanjivanja saveznika.

Organi JA su nakon prihvata zarobljenih crnogorskih četnika, koje su im isporučili Britanci, u zarobljeničkom logoru u Mariboru izvršili trijažu najmlađih godišta i oslobodili lica koja su bila mlađa od 20 godina. Prema kontradiktornim izvorima reč je o oko 250 mladića, odnosno oko 500 mladića, koji su potom sprovedeni u zarobljeničke logore u Hrvatskoj, a zatim, nakon nekoliko sedmica ili meseci, mobilisani u JA.¹³⁴⁵ Prema izveštaju Georgija Dimitrijevića, opunomoćenika OZN-e za Jugoslaviju, upućenom Aleksandru Rankoviću, načelniku OZN-e Ministarstva narodne odbrane (12. jul 1945), u zarobljeničkim logorima u Belju, Apatinu, Rumi i Vukovaru, nalazila su se 544 četnika, od kojih je najveći broj bio zatočen u Belju (493). Budući da su u ovim logorima bili zatočeni i pripadnici nemačkih oružanih snaga, kao i pripadnici OS NDH, zarobljeni u Sloveniji u maju 1945, nameće se zaključak da su četnici iz ova četiri logora takođe zarobljeni u Sloveniji, što bi značilo da potiču sa područja Crne Gore, budući da su zarobljeni srbijanski četnici u to vreme bili zatočeni u zarobljeničkim logorima na tlu Srbije (Šabac, Valjevo, Kragujevac).¹³⁴⁶

1344 O borbama crnogorskih četnika (CNV) protiv snaga JA u Sloveniji: Mile Pavlin, *Petnajsta brigada*, Ljubljana, 1969, str. 420; Franci Strle, *Veliki finale nad Koroškom (Druga, dopolnjena izdaja)*, Ljubljana, 1977, str. 196, 198, 326, 333, 344, 397; Бранислав Ковачевић, н.д., стр. 120-121. Mile Pavlin ističe da je 15. slovenačka brigada JA, 14. maja, u borbi kod Kamnika, nanela četnicima gubitke od 150 poginulih boraca u borbi, dok je 40 zarobljeno. Branislav Kovačević, pozivajući se na memoarske zapise emigrantskih pisaca navodi primer bombardovanja četničke kolone kod Krškog i veće gubitke učesnika kolone, bez preciziranja.

1345 Бранислав Ковачевић, н.д., стр. 128-130.

1346 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj, 1944-1946. Dokumenti*, (ur. Mate Ručić), Slavonski Brod, 2005, str. 201.

Ovaj numerički podatak potvrđuje pretpostavku da je zarobljavanje u Sloveniji preživelo preko 500 crnogorskih četnika, ne računajući one koji su uspjeli da izbegnu zarobljavanje od strane JA i Britanaca, kojih je takođe bilo nekoliko stotina.

Grupa od nekoliko desetina istraživača iz Crne Gore objedinila je spisak crnogorskih četnika i, u manjem broju, civila koji su decembra 1944. odstupili iz Crne Gore. U obimnoj publikaciji, objavljenoj 2009, publikovano je 5.221 ime crnogorskih četnika i civila, učesnika „Pavlove kolone”.¹³⁴⁷

Od 5.221 evidentiranih osoba, događaje u Bosni i Sloveniji, koji su podrazumevali velike ljudske gubitke i stradanje crnogorskih četnika, preživelo je 656 evidentiranih lica (12,5%). Od 656 preživelih, za 529 se navodi da su „odstupili” ili „emigrirali”, dok se za 127 osoba navodi da su se vratile u Crnu Goru nakon maja 1945. U poslednjem slučaju reč je o četnicima mlađim od 20 godina, koji su zbog mladosti pošteđeni streljanja u Sloveniji, nakon zarobljavanja. Broj od 127 četnika koji su se vratili u Crnu Goru svakako nije konačan budući da je moguće pretpostaviti da mnogi crnogorski četnici, mlađih godišta, koji su se takođe vratili u Crnu Goru iz Slovenije, nisu uvršteni u navedeni spisak zbog neujednačenih metodoloških kriterijuma pri popisivanju, odnosno zbog toga što su pojedini popisivači u registar upisivali samo imena onih koji su smrtno stradali.

Zatim, za 110 osoba tvrdi se da su umrle tokom odstupanja iz Crne Gore, pri čemu se za 79 osoba navodi da su umrle od tifusa. Za ostatak se može pretpostaviti da su umrli od tifusa, iscrpljenosti ili posledica ranjavanja.

U spisak su uvrštena i imena 222 četnika za koje se navodi da su poginuli u borbi, tokom odstupanja, od Crne Gore, preko Bosne do Slovenije. Najveći broj poginulih izgubili su život u borbama u Bosni. Od 222 poginulih, za 71 četnika navodi se da je poginuo u Sloveniji, pri čemu je najveći broj (56) poginuo kod Zidanog mosta. Ovaj poslednji podatak svedoči da su crnogorski četnici u Sloveniji, jednako kao i tokom prethodnog dela odstupanja, učestvovali u borbama, u kojima su mnogi izginuli, odnosno da je jedan deo zarobljenih crnogorskih četnika streljan nedugo nakon

¹³⁴⁷ Саво Греговић, н.д., стр. 327-527.

učešća u oružanoj borbi protiv partizana, odnosno nakon zarobljavanja posle izgubljene borbe.

Broj crnogorskih četnika koji su 1945. izgubili život u borbama protiv partizana realno je nekoliko puta veći od 222. U registru je evidentirano 510 lica za koja se tvrdi da su „nestala u odstupnici” bez navođenja mesta i načina stradanja. Takođe, u registru se navode imena i 16 osoba za koja se tvrdi da su stradala u Bosni, bez navođenja načina stradanja. Moguće je izneti opravdanu pretpostavku da je znatan broj ovih 526 lica izginuo u borbama tokom 1945.

Za ubedljivo najveći broj lica evidentiranih u popisu, navodi se da su stradala u Sloveniji, pri čemu se za 2.328 osoba tvrdi da su streljane u Sloveniji (za polovinu se navodi približna lokacija stradanja, dok se za sličan broj navodi samo okvirni podatak da su stradali u Sloveniji, bez navođenja mesta stradanja). Za 194 osobe navodi se da su nestale u Sloveniji, dok se za 426 osoba navodi da su stradale u Sloveniji, bez navođenja načina stradanja. Dakle, za 620 četnika se tvrdi da su izgubili život u Sloveniji, ali se ne navodi da li su streljani nakon zarobljavanja ili su poginuli u borbi. Realno se može pretpostaviti da je najveći broj od ovih 620 osoba streljan nakon zarobljavanja. Na osnovu navedenih podataka, poznata su imena 3.019 crnogorskih četnika koji su izgubili život u Sloveniji, pri čemu su uračunata imena i 71 poginulog četnika.

U registru su navedena imena i sedam četnika koji su izvršili samoubistvo, kao i osam četnika i civila koji su krajem 1944. stradali u savezničkim bombardovanjima. Ako broju od ovih 15 lica, dodamo i pomenutih 529 koji su emigrirali, najmanje 127 koji su se vratili u Crnu Goru, 110 koji su umrli tokom odstupanja, 222 koji su poginuli u borbi, 48 koji su poginuli na Lijeve polju u borbi protiv ustaša, 29 koji su ubijeni u ustaškim logorima (ne računajući četiri osobe umrle od tifusa u ustaškim logorima jer su njihova imena već uračunata u 110 umrlih tokom odstupanja), dolazimo do brojke od najmanje 1.080 (20,68%) učesnika „Pavlove kolone” koji nisu streljani od strane partizana, pri čemu je stvarna brojka onih koji nisu streljani objektivno veća za nekoliko stotina imena.

Četnička kolaboracija u Crnoj Gori bila je očiglednija od kolaboracije srbijanskih četnika pod komandom Draže Mihailovića i može se porediti sa kolaboracijom hercegovačkih i dalmatinskih četnika. S obzirom na

ukupan broj snaga, crnogorski i hercegovački četnici počinili su veći broj ubistava civila nego srbijanski ili bosanski četnici. Naročito su bili masovni zločini crnogorskih četnika nad muslimanskim stanovništvom u Sandžaku 1943. i hercegovačkih četnika nad hrvatskim stanovništvom u Rami i Dalmaciji 1942, kao i zločini hercegovačkih ustanika (koji su kasnije postali četnici) nad muslimanskim stanovništvom u istočnoj Hercegovini 1941. U ogorčenim borbama protiv snaga NOVJ, crnogorski četnici su 1942-1945. bili odani saveznici italijanskog i nemačkog okupatora. U tim borbama poginuo je velik broj partizana iz Crne Gore, dok je još veći broj partizanskih simpatizera represiran, a deo ubijen.

Sačuvan je određeni broj naređenja štabova JA potčinjenim jedinicama o postupanju prema zarobljenim pripadnicima neprijateljskih snaga u Sloveniji. Iz ovih dokumenata nameće se jasan zaključak da su partizanski štabovi naređivali streljanje zarobljenih ustaša, esesovaca i domobranskih oficira, dok su zabranjivali streljanja zarobljenih domobrana.¹³⁴⁸ U tim

1348 U naređenju OZN-e 5. krajiške divizije opunomoćenicima OZN-e brigada pod komandom Štaba 5. krajiške divizije (29. april 1945), navodi se sledeće: „Sve zarobljene oficire i vojnike neprijateljskih vojnih formacija upućivaćete nama sa pismenim aktom. Prema zarobljenicima treba imati pravilan vojnički odnos i postupak. Ne sme se dozvoliti da sprovednici ili makar ko drugi vrše neko maltretiranje ili grub postupak nad njima, već im objasniti iako su Jugosloveni, pošto se nisu odazvali pozivu maršala Tita da se tretiraju kao ratni zarobljenici i da se tako prema njima postupa sve do daljnjeg rešenja njihovog pitanja (ovo se odnosi na domobrane). Pri samome zarobljavanju treba povesti računa koji su bili ustaše, u SS jedinicama, Gestapou ili bili zločinci i u propratnom pismu za takve naznačiti ako ih veći broj ima i ako se zna, a uz sve zarobljenike uvek dati dovoljan broj vojnika da ih sigurno sprovedu. Prema Austrijancima, zarobljenicima, treba imati pravilan odnos i postupak. Ovaj postupak je potreban s obzirom na budući odnos Jugoslavije i Austrije kao država. Prema Nemcima koji se šalju u zarobljenički logor imati pravilan postupak, a Nemce fašiste, članove nacional-socijalističke partije nemilosrdno ćemo čistiti, a naročito Švabe iz Jugoslavije.“ (VA, VBA, k. 5, sv. 3, d. 75). U naređenju OZN-e 1. armije JA OZN-i 5. krajiške divizije (30. april 1945), ističe se: Prilikom čišćenja zarobljenika, fašističke elemente treba nemilosrdno smicati i pri tome težiti da po mogućstvu nijedan ne promakne. Prema ostalim zarobljenicima koji se šalju u zarobljenički logor treba imati pravilan vojnički odnos i postupak. Ne sme se dozvoliti da sprovednici ili makar ko drugi vrše neko maltretiranje ili grub postupak prema njima, već im objasniti iako su Jugosloveni, pošto se nisu odazvali pozivu maršala Tita, da se tretiraju kao ratni zarobljenici i da se tako prema njima postupa sve do daljeg rešenja njihovog pitanja (ovo se odnosi na domobrane).“ (VA, VBA, k. 5, sv. 3, d. 81). U naređenju OZN-e 1. armije (12. maj 1945) navodi se sledeće: „Šaljemo vam uputstvo kako treba postupati sa ratnim zarobljenicima kao i ostalim neprijateljskim elementima. Sve zarobljenike kao i osudu prema njima treba sprovoditi tako da nijedan ustaša ne ostane, dok sa domobranima treba postupati na taj način, što će se šiljati u zarobljenički logor u Zagrebu – na Kanalu, jer je tamo obrazovan zarobljenički logor. Oficire koje zarobljavate treba kazniti najoštrije, a oficiri koji se predaju treba postupati elastičnije: treba izabrati najgore i kazniti najoštrije, a ostale slati u logor.“ (VA, VBA, k. 5, sv. 3, d. 80).

dokumentima nema pomena četnika tako da nije jednostavno izvesti jasne zaključke o kategorizaciji zarobljenih četnika u okviru opšteg postupka prema zarobljenicima u Sloveniji maja 1945. Isto se odnosi i na pripadnike SDK. Izostanak pomena četnika i pripadnika SDK verovatno je rezultat činjenice da su pripadnici te dve formacije činili znatnu manjinu u okviru koncentracije neprijateljskih snaga na tlu Slovenije, čak i u okviru koncentracije kvislinških snaga, zbog čega je akcenat bio na ustašama i domobranima, budući da su oni bili znatno brojniji. Odluka da zarobljeni crnogorski četnici i pripadnici SDK podele sudbinu ustaša i domobranskih oficira, odnosno da budu streljani, verovatno ima uporište u činjenici da su crnogorski četnici i Ljotićevi dobrovoljci aktivno vojno saradivali sa okupatorom – do kraja rata, i da su odbijali da polože oružje i nakon okončanja rata, kao i na osnovu činjenice da su, poput ustaša (za razliku od većine hrvatskih domobrana), uglavnom dobrovoljno pristupili njihovim formacijama. Razlika je u tome što su jugoslovenske vlasti odlučile da poštede zarobljene četnike i pripadnike SDK mlađe od 20 godina, što nije bio slučaj sa zarobljenim ustašama. Sličan nemilosrdan odnos primenjen je i prema zarobljenim slovenačkim domobrancima, koji su takođe smatrani aktivnim vojnim saveznicima nacista, koji su, pri tom, u najvećem broju dobrovoljno pristupili njihovoj formaciji.

Crnogorski i istočnobosanski četnici su, prema četničkim izvorima, u danima nakon zauzimanja Foče, 19-22. avgusta 1942, ubili oko 300 muslimanskih žena i dece u tom gradu.¹³⁴⁹ Najmasovniji zločini koje su počinile snage pod komandom Pavla Đurišića odigrali su se januara i februara 1943. Đurišić je 10. januara 1943. obavestio Mihailovića da su četnici pod njegovom komandom od 5. do 7. januara „potpuno uništili” 33 muslimanska sela na području Bjelopoljskog sreza. „Žrtve: Muslimana boraca oko 400. Žena i dece oko 1.000.”¹³⁵⁰ Đurišić je bio komandant vojne operacije sprovedene protiv Muslimanske milicije od 5. do 11. februara 1943, na području srezova: Pljevlja, Priboj, Čajniče i Foča. Ova operacija je rezultirala pokoljem nad više hiljada muslimanskih civila. U sprovođenju zločina učestvovali su i bosanski i srbijanski četnici, ali se može konstatovati da su crnogorski četnici pobili najveći broj ljudi u toj opera-

¹³⁴⁹ *Zbornik NOR-a, XIV/1*, Beograd, 1981, str. 592.

¹³⁵⁰ *Zbornik NOR-a, XIV/2*, Beograd, 1983, str. 49-50.

ciji. Đurišić je 13. februara obavestio Mihailovića o ishodu operacije. U izveštaju se navodi da su sva muslimanska sela u srezovima Pljevlja, Foča i Čajniče „potpuno spaljena da nijedan njihov dom nije ostao čitav”. Isto se desilo i u Pribojskom srezu. „Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti.” Žrtve „kod muslimana oko 1.200 boraca i do 8.000 ostalih žrtava: žena, stara- ca i dece.”¹³⁵¹ U knjizi objavljenoj 1969. publikovani su podaci za 1.380 muslimanskih žrtava teritoriji Pljevaljskog sreza ubijenih početkom febru- ara 1943. Od tog broja na decu do 15 godina starosti otpada 698 žrtava (50,5%). Prema istim podacima, četnici su tokom rata skrivali smrt naj- manje 1.532 stanovnika Pljevaljskog sreza od čega 1.499 Muslimana.¹³⁵²

Hercegovački četnici su takođe počinili masovne zločine koji su bili etnički motivisani. Najraniji primeri takvih zločina dogodili su se krajem avgusta 1941. i počinjeni su u Bilećkom i Stolačkom srezu, od strane usta- nika koji su 1942. inkorporirani u četničke formacije. Ova ubistva bila su motivisana osvetom za prethodne ustaške zločine, ali najveći broj ubijenih nije imao učešća u ustaškim zločinima. Većina ubijenih bili su žene i deca. Najpre je u Berkovićima, 25-26. avgusta, ubijeno oko 185 muslimanskih civila. U selu Đeče, pokraj Bileće, 26. avgusta jedna crnogorska komitska grupa je poklala 12 muslimanskih muškaraca. Naredni zločin se dogodio 28. avgusta kada je ubijeno oko 60 muslimanskih stanovnika sela Plana, takođe kod Bileće. U okolini Berkovića i Fatnice, 2-3. septembra, ubijeno je oko 425 civila, mahom žena i dece, stanovnika muslimanskih sela: Đeče, Orahovice, Fatnica, Prisoje, Bijeljani.¹³⁵³

Hercegovački četnici pod komandom Petra Bačovića, u okviru itali- janske antipartizanske Operacije „Albia”, 29. avgusta 1942, na području Makarske (Zabiokovlje) ubili su 141 civila hrvatske nacionalnosti u selima

1351 Isto, str. 182.

1352 *Прилог у крви. Пљевља 1941-1945*, (ур. Данило Кнежевић), Пљевља, 1969, стр. 219-341.

1353 Branko Popadić, „Na prostoru Stoca i Bileće”, *Hercegovina u NOB*, 2, April 1941. – jun 1942, (ur. Sreto Kovačević), Beograd, 1986, str. 639-649; *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, (pr. Vladimir Dedijer i Antun Miletić), Sarajevo, 1990, str. 739-743; Саво Сноко, *Покољи херцеговачких Срба 1941*, Beograd, 1991, стр. 291-292; *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti* (pr. Smajil Čekić), Sarajevo, 1996, стр. 37-43.

Rašćane, Kozica, Dragljane i Župa. Sve kuće u tim selima su opljačkane i zapaljene.¹³⁵⁴

Stolački četnici su 5-6. septembra 1942. ubili 27 ljudi u Prenju, pretežno Hrvata, i spalili 45 kuća. U susjednim Opličićima 6. septembra ubili su dvoje staraca i spalili 10 hrvatskih kuća.¹³⁵⁵ Na tom području ustaše su 1941. počinile višestruko brojnije zločine nad srpskim stanovništvom.

Hercegovački četnici, pod komandom Milorada Popovića (poginuo na Lijeveće polju) i Miloša Kureša (preživio odstupnicu ka Austriji), učestvovali su početkom oktobra 1942. u borbama u okviru italijanske antipartizanske Operacije „Alfa”, pod italijanskom komandom. Popovićevi i Kureševi četnici, pristigli na područje Jablanice i Rame (Prozor i okolna sela), preko teritorije pod kontrolom ustaša, ubili su znatan broj hrvatskih i muslimanskih civila u okolini Jablanice i Prozora. Prema jednom italijanskom izveštaju (18. oktobar 1942) četnici su na tom području od 6. do 10. oktobra ubili preko 700 osoba i zapalili preko 650 domova.¹³⁵⁶ Petar Baćović, zapovednik hercegovačkih četnika, obavestio je depešom Dražu Mihailovića 23. oktobra 1942: „U operacijama Prozor zaklano preko 2.000 Šokaca i Muslimana. Vojnici se vratili oduševljeni.” Ovaj broj je uveličan. Publikovani su poimenični podaci za 866 stanovnika naselja na području opštine Prozor (od toga su 314 bili Muslimani, a 552 Hrvati), ubijenih od četnika oktobra 1942. Takođe, publikovani su poimenični podaci za 77 Muslimana sa područja opštine Jablanica, ubijenih od hercegovačkih četnika u istom razdoblju.¹³⁵⁷ Na području Rame i Jablanice nisu zabeleženi prethodni zločini ustaša nad Srbima jer u tim krajevima nije bilo srpskog stanovništva.

Crnogorski i hercegovački četnici su tokom okupacije pobili na stotine aktivista i simpatizera NOP-a, zarobljenih partizana i njihovih rođaka, dok su italijanskom i nemačkom okupatoru predali takođe na stotine zarobljenih partizana i njihovih simpatizera, koje je okupator likvidirao.¹³⁵⁸

1354 Dušan Plenča, *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941-1942*, Beograd, 1960, str. 379-381.

1355 AJ, DK, 110, f. 485, s. 1013-1022.

1356 *Zbornik NOR-a, XIV/1*, Beograd, 1981, str. 656.

1357 Namik Čehić, *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1942*, Prozor, 1985, str. 367-399; *Genocid nad Muslimanima...*, str. 233, 735-738, 837-851.

1358 *Колашински четнички затвор 1942-1943*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Колашину 14. и 15. маја 1984, (ур. Јован Р. Бојовић), Титоград, 1987.

Neki od najmasovnijih zločina četnika u Crnoj Gori, nad pravoslav-
nim stanovništvom, počinjeni su poslednjih meseci četničke vlasti u Crnoj
Gori. Po naređenju i pod rukovodstvom četničkog kapetena Jakova Jovo-
vića, na lokaciji Lazine, pokraj Danilovgrada, četnici su u julu 1944. stre-
ljali 48 mladića i devojaka iz Bjelopavlića koje su osumnjičili da su članovi
SKOJ-a. Nedugo nakon tog zločina, 1. avgusta, grupa nemačkih vojnika i
četnika zaputila se sa Cetinja u selo Prekornicu, pokraj Rijeke Crnojevića,
gde su ubili 16 osoba.¹³⁵⁹

Prema službenim posleratnim podacima, tokom okupacije, „okupa-
tor i četnici strijeljali su ukupno 6.655 ljudi”.¹³⁶⁰ Ovi podaci ne govore o
strukturi počinilaca, ali se najverovatnije znatnim delom odnose na zloči-
ne italijanske i nemačke vojske. Nepoznato je u kojoj meri su u navedenu
brojku uvršteni zločini četnika nad muslimanskim stanovništvom u San-
džaku i zločini državljana Jugoslavije u formacijama nemačkog okupatora
(21. SS divizija „Skenderbeg”, itd) i Muslimanske milicije nad crnogor-
skim stanovništvom.

Prema podacima priređivača *Spomenice crnogorskim antifašistima*, oko
36.000 pripadnika JA, koji su uzeli učešće u završnim borbama za oslobo-
đenje zemlje (1945), rođeni su na tlu Crne Gore. Pri tom, ovo nikako nisu
jedini Crnogorci učesnici rata na strani NOVJ/JA, budući da su mnogi
u međuvremenu poginuli ili zarobljeni. U istoj knjizi objavljeni su poi-
menični podaci za 18.573 osoba sa područja Crne Gore koje su poginule
ili ubijene van borbe kao pripadnici NOVJ/JA, 1941-1945.¹³⁶¹ Upoređi-
vanjem broja angažovanih Crnogoraca u završnim operacijama za oslo-
bođenje zemlje sa brojem četnika koji su odstupili iz Crne Gore krajem
1944, kao i upoređivanjem broja stradalih crnogorskih partizana sa brojem
stradalih crnogorskih četnika nakon decembra 1944. (oko 5.000-6.000) –
dolazimo do zaključka da je broj stradalih partizana znatno veći.

1359 Радоје Пајовић, н.д., стр. 483; *Četnici u Crnoj Gori 1941-1945. Saradnja sa okupatorom, zločini, žrtve. Izbor dokumenata*, (pr. Vlado Marković), Podgorica, 1998, str. 210-217.

Zanimljivo je da je nemačka komanda mesta Danilovgrad uputila Jovoviću molbu sledećeg sadržaja:
„Gospodin potpukovnik Frišling moli vas da na svaki način prekinete sa daljim streljanjem.”
(Документи о издајству Драже Михаиловића I, Београд, 1945, стр. 177).

1360 Радоје Пајовић, н.д., стр. 287.

1361 *Spomenica crnogorskim antifašistima 1941-1945*, Цетиње, 2001.

VII deo:

Streljanje pripadnika
SDK u Sloveniji
maja 1945.

Britanci su maja 1945. jugoslovenskim vlastima isporučili razoružane pripadnike 2. 3. i 4. puka SDK. Jugoslovensko rukovodstvo je odlučilo da isporučeni pripadnici SDK budu streljani, sem najmlađih pripadnika do 20 godina starosti. Najčešće pominjana brojka streljanih pripadnika SDK, ubijenih od strane JA krajem maja 1945. u Sloveniji, podrazumeva 3.000 streljanih. Ova brojka je decenijama u opticaju u knjigama i napisima preživelih pripadnika SDK u emigraciji. U međuvremenu preživeli pripadnici SDK nisu publikovali preliminarni spisak, niti bilo kakav opsežniji spisak stradalih saboraca.

Visoke brojke pripadnika SDK streljanih u Sloveniji maja 1945, prihvatio je i crnogorski istoričar Branislav Kovačević, koji na osnovu emigrantske memoaristike pominje brojku od navodno 4.000 stradalih pripadnika ove formacije na tlu Slovenije, iako je reč o istoričaru karakterističnom po opreznim i izbalansiranim stavovima.¹³⁶²

Prema nemačkim izvorima (14. oktobar 1944), „jako oslabljeni Srpski dobrovoljački korpus” početkom oktobra 1944. brojao je 4.000 ljudi.¹³⁶³ Takođe, prema nemačkim izvorima, 4. puk SDK, u jačini tri bataljona, 15. septembra 1944. brojao je 570 boraca.¹³⁶⁴ Prema partizanskim izvorima, jačina 4. puka SDK, angažovanog u borbama u Sremu, 9. oktobra 1944. iznosila je 600-700 boraca.¹³⁶⁵

Prema nemačkim izvorima iz druge polovine avgusta 1944, snage SDK angažovane u borbama u Srbiji u okviru nemačkih vojnih operacija, imale su od 15. marta do 15. avgusta 1944. sledeće gubitke: 140 poginulih, 312 ranjenih i 89 nestalih.¹³⁶⁶ U naredna dva meseca, do sredine oktobra, gubici SDK dodatno su uvećani, naročito kada je reč o gubicima 5. puka u borbama u jablaničkom kraju. Međutim, ne raspoložemo podacima o gubicima SDK u tom razdoblju.

¹³⁶² Бранислав Ковачевић, *н.д.*, стр. 121.

¹³⁶³ *Zbornik NOR-a, XII/4*, Beograd, 1979, str. 644, 988.

¹³⁶⁴ *Isto*, str. 597.

¹³⁶⁵ *Зборник НОР-а, I/10*, Београд, 1955, стр. 459.

¹³⁶⁶ NAW, T-311, r. 195, s. 968; *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944*, (pr. Jovan Marjanović), Beograd, 1976, str. 116.

Snage SDK su tokom ostatka oktobra, nakon napuštanja Srbije, i dalje bile angažovane u okviru nemačke oružane „Gruppe Jungensfeld”, ovog puta u borbama protiv sremskih partizana, u selima između Zemuna i Kupinova, kako bi neutralisali partizansko prisustvo u Donjem Sremu, u cilju potiskivanja partizanskih snaga od Zemuna i komunikacije Zemun - Sremska Mitrovica, u vreme iščekivanja i otpočinjanja borbi za Beograd i bezbednog odstupanja nemačkih i manjeg broja dobrovoljačkih snaga iz Obrenovca.¹³⁶⁷ U borbama u Sremu, snage SDK imale su gubitke od više desetina boraca, sudeći prema partizanskim izvorima.¹³⁶⁸

Zabeležen je prelazak grupe od 16 pripadnika SDK u redove NOVJ, krajem oktobra, u istočnoj Slavoniji, prilikom odstupanja SDK od Rume ka Osijeku. Dezerteri iz SDK postali su borci 12. slavonske divizije. Četvorica prebega su streljana do kraja godine, kako se može naslutiti – zbog propagande protiv NOP-a koju su širili među novim saborcima.¹³⁶⁹ Iako je reč o malom broju prebega u partizanske redove, ovaj podatak govori da je partizanska strana ostavljala mogućnost pripadnicima SDK da dezertiraju i pređu u njene redove, makar u nekim regionima, i pored činjenice da za pripadnike ove formacije nije važila amnestija.

Snage SDK su u drugoj polovini oktobra evakuisane preko teritorije NDH, od Rume do Osijeka, da bi se preko mađarske teritorije domogle Austrije, odnosno teritorije Nemačkog Rajha. Prema oceni nemačke Komande Jugoistoka, od 14. oktobra 1944, „zaslužni dobrovoljački korpus ne sme da bude prepušten svojoj sudbini, već mora da bude angažovan na drugom mestu za naše potrebe”. Ovu ocenu je prihvatila nemačka Vrhovna komanda, odnosno lično Adolf Hitler. Stoga je Vrhovna komanda Vermahta 20. oktobra izdala naređenje Komandantu Jugoistoka za prebacivanje SDK u Operativnu zonu Jadransko primorje (Julijska krajina i Istra). U naređenju se ističe da je „Firer naredio” da se snage SDK „imaju najbrže dodeliti Komandantu Jugozapada za borbu protiv banditskih snaga i za osiguranje granica Hrvatske u rejonu Istre”.¹³⁷⁰ Dakle, snage SDK su na osnovu ovog naređenja, odnosno procene nemačke Vrhovne

¹³⁶⁷ *Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 644, 659.*

¹³⁶⁸ *Зборник НОР-а, I/10, Београд, 1955, стр. 459-460.*

¹³⁶⁹ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj, 1944-1946. Dokumenti, (ur. Mate Rupić), Slavonski Brod, 2005, str. 76-77.*

¹³⁷⁰ *Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 663-664, 988.*

komande o neophodnosti pojačavanja snaga Operativne zone Jadransko primorje (OZAK), prebačene u Julijsku krajinu i Istru, u cilju borbi protiv snaga NOVJ, budući da bi njihovo dalje prisustvo na matičnoj teritoriji Srbije podrazumevalo uništenje. Ovako je SDK izvučen sa područja gde bi svakako doživeo uništenje i premešten na teritoriju na kojoj je mogao biti od koristi nemačkom okupatoru. Uostalom, SDK je bio od nesumnjive koristi Komandi Jugozapada. Područje na kome je stacioniran SDK (ujedno i snage četnika pod komandom Momčila Đujića i Dobroslava Jevđevića) formalno je bilo sastavni deo Italije, stoga su neutemeljene teze pojedinih autora o tome kako su se „srpske nacionalne snage” okupile na teritoriji „Primorske Slovenije” ili „Slovenačkog primorja” (budući da ove dve geografske odrednice tada nisu bile relevantne) navodno u cilju prikupljanja i sjedinjavanja jugoslovenskih antikomunističkih snaga zarad borbe za povratak predratnog društveno-političkog uređenja. Koncentracija srpskih antikomunističkih snaga na području Julijske krajine i Istre rezultat je potrebe nemačkog okupatora da vojno iskoristi oko 12.000 antikomunističkih boraca i nastavak je prethodne prakse.

Pripadnici SDK dolaskom na područje OZAK stavljeni su u nadležnost SS-a, budući da su snage SS-a vršile snabdevanje i vojno usmeravanje SDK. U okviru SS-a je postojala tendencija da se SDK inkorporira u ovu formaciju, ali je rukovodstvo SDK zaziralo od ove mogućnosti, nastojeći da sačuva prividnu individualnost, plašeći se još veće kompromitacije. Zahvaljujući razumevanju Hermana Nojbahera, SDK nije inkorporiran u SS, iako je i dalje ostao u nadležnosti ove formacije, što je podrazumevalo komandnu potčinjenost, ili konkretno: SDK je u vojnom pogledu stavljen pod komandu nadležnog Višeg vođe SS-a i policije za Jadransko primorje, SS generala Odila Globočnika.¹³⁷¹

U izveštaju obavestajnog odseka Glavnog štaba Slovenije JA (2. februar 1945) zabeležena je jačina i struktura jedinica SDK u OZAK. U dokumentu se navodi da su pripadnici SDK na putu kroz Srem „vršili prisilnu mobilizaciju u srpskim naseljima”. U Austriji su „prihvatili u svoje redove i nekoliko zarobljenika” VKJ. Prema izveštaju, 1. puk SDK brojao je 450 boraca, pri čemu se za svaki bataljon navode precizni podaci o ljudstvu.

1371 *Nemačka obavestajna služba u okupiranoj Jugoslaviji, IV, (Srbija, Makedonija, Crna Gora), Beograd, 1959, str. 968-969.*

Zatim, 2. puk je brojao 1.200 boraca, pri čemu se navodi samo ova okvirna brojka, bez podataka o jačini bataljona („tačniji podaci nedostaju”). Za 3. puk se navodi da je sastavljen od tri bataljona. „Svaki bataljon ima po tri lake čete i jednu tešku. Brojno stanje čete do 80 ljudi.” Dakle, na osnovu ovih podataka može se zaključiti da je 3. puk brojao manje od 960 boraca. „Treći bataljon je prema poslednjim podacima otišao preko Dol. Jelenja i Škrljeva u Bakar u susret četama četnika popa Đujića.” Za 4. puk se navodi da broji 620 boraca, uz precizne podatke za brojno stanje svakog bataljona. „Bataljoni [4. puka] su bili u borbama sa NOV vrlo proređeni. Gonjeni su bili od Smedereva do Beograda i docnije od Zemuna do Vukovara.” Artiljerijski divizion brojao je „50 ljotićevaca, 35 nedićevaca i oko 100 novomobilisanih i devet oficira i podoficira”. Manje jedinice (štabna četa, četa za vezu, lična pratnja generala Koste Mušickog, žandarmerijski vod) brojale su zajedno 260 boraca.¹³⁷² U izveštaju nisu navedene snage znatno proređenog 5. puka, koji je pristigao u Sloveniju kasnije od glavnine SDK, probijajući se kroz Bosnu uz nemačke snage. Dakle, jačina jedinica SDK stacioniranih u Julijskoj krajini i Istri, početkom februara 1945, prema tom dokumentu, iznosila je oko 3.675, ne računajući nepoznat broj boraca 5. puka, pri čemu se može pretpostaviti da je preostalo ljudstvo znatno proređenog 5. puka bilo jačine jedne do dve čete. Ovi podaci uklapaju se u nemačke izvore koji navode da je oslabljeni SDK početkom oktobra 1944. brojao oko 4.000 boraca.

Na osnovu navedenih podataka možemo zaključiti da je februara 1945. brojno stanje 2, 3. i 4. puka iznosilo oko 2.780 boraca.

Prema izveštaju istog obaveštajnog odseka, od 31. marta 1945, jačina 1. puka iznosila je 1.200 boraca, 2. puka čak 1.800 boraca, dok jačina 3, 4. i 5. puka nije naznačena.¹³⁷³ Ovaj izvor nije upotrebljiv zbog svoje nedorečenosti. Ostaje nepoznato kako je 1. puk sa 450 porastao na 1.200, a 2. puk sa 1.200 narastao na 1.800 boraca, odnosno, u kojoj meri se navodni porast u ljudstvu odnosio na popunu od strane pripadnika SUK (maksimalno 1.000-1.500 boraca), a koliko je bio rezultat priliva dobrovoljaca iz nemačkih „koncentracionih i radnih logora” („Broj dobrovoljaca koji se regrutuje, pod uticajem lažne propagande, iz nemačkih logora, raste iz

¹³⁷² AJ, DK, 110, f. 580, s. 193-195.

¹³⁷³ AJ, DK, 110, f. 580, s. 197-200.

dana u dan”, kako se navodi u izveštaju od 31. marta). Sem toga, nepoznato je koliko je drugi izveštaj uopšte pouzdan. Ne postoje podaci koji bi potvrdili masovan priliv otpuštenih zarobljenika u redove SDK. Ukoliko su 1. i 2. puk narasli na 1.350 boraca, na osnovu priliva boraca SUK, može se pretpostaviti da u ostala tri puka SDK nisu raspoređivani bivši pripadnici SUK, što je nerazumljivo. Ovo je još jedan razlog zbog kojeg drugi dokument treba koristiti s oprezom.

Domaća historiografija nije rasvetlila pitanje preformacije SUK nakon dolaska u Julijsku krajinu, marta 1945, budući da su dostupni izvori koji bi rasvetlili ovo pitanje vrlo oskudni. Nepoznato je u kojoj meri su se pripadnici ove formacije svrstali u redove SDK, a koliko ih je svrstano u četničke jedinice, iako postoji slaganje da je većina prešla u redove SDK. Đoko Slijepčević navodi pismo grupe oficira SDS upućeno Dimitriju Ljotiću 21. februar 1945. u kome se ističe: „Za prelaz u SDK prijavilo se 83 oficira i oko 600 podoficira i vojnika.”¹³⁷⁴ Borivoje Karapandžić navodi da je ukupno reč o 1.500 bivših pripadnika SUK, ali imajući u vidu nepouzdanost brojnih Karapandžićevih navoda, naročito kada je reč o brojkama, ovaj navod ne možemo uzeti u obzir bez većih rezervi.¹³⁷⁵ Bojan Dimitrijević, pozivajući se na izvore dobrovoljačke provenijencije, navodi da su u Julijsku krajinu, u redove SDK pristigle dve grupe bivših pripadnika SDK u kojima je bilo „više stotina” oficira i vojnika. Kosta Nikolić, bez pozivanja na izvore, navodi da se snagama SDK u Julijskoj krajini priključilo oko 1.600 pripadnika SUK.¹³⁷⁶ Nebojša Stambolija takođe navodi podatke o dolasku dve grupe pripadnika SUK u Slovenačko primorje („najpre je otišlo 600 stražara i 83 oficira, a nakon toga grupa od 420 bivših pripadnika SDS”), da bi potom konstatovao: „Ukupno je oko 1.500 stražara stiglo u Primorsku.”¹³⁷⁷ Iz svega navedenog moguće je zaključiti da je u Julijsku krajinu pristiglo 1.100-1.500 pripadnika SUK, pri čemu je realna brojka bliža prvoj cifri, kao i to da je najveći deo pristiglih stupio u redove SDK, što navodi na zaključak da je SDK pojačana sa oko 1.000 boraca. Među-

1374 Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen, 1978, str. 319.

1375 Bojan Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије...*, стр. 530.

1376 Kosta Nikolić, „Обрачун Титова режима с југословенским монархистичким протокомунистичким snagama на крају Другог свјетског рата”, *Časopis za savremenu povijest*, 3/2012, Zagreb, 2012, str. 632.

1377 Небојша Стамболија, „Оснивање и дејства Српског ударног корпуса 1944-1945.”, стр. 84-85.

tim, usled nedostupnosti ili nepostojanja podataka, ne postoje istraživanja koja bi rekonstruisala gubitke bivših pripadnika SUK u okviru SDK, u Sloveniji 1945.

Drugi partizanski izvori pružaju dodatne podatke o potencijalnoj jačini 2, 3. i 4. puka SDK čiji pripadnici su, potiskivani od snaga JA, maja 1945. odstupili prema Austriji, nakon čega su isporučeni jugoslovenskim vlastima od strane Britanaca.

Prema podacima Štaba 4. armije JA od 14. aprila 1945, u Lošku dolinu se prebacilo „oko 2.500 nedićevaca i četnika”, s namerom da prodru u pravcu Čabra.¹³⁷⁸ Svakako da je upotreba termina „nedićevac” sinonim za pripadnike SDK. Prema izveštaju Štaba Kočevske grupe JA Štabu 7. (slovenačkog) korpusa JA (23. april 1945), snage 2, 3. i 4. puka SDK i 1. i 2. četničke brigade, stacionirane na području Kočevja, brojale su „oko 3.000 ljudi”.¹³⁷⁹ Prema izveštaju Štaba 29. udarne divizije Štabu 4. armije JA (4. jul 1945), na području Kočevja, krajem aprila i početkom maja 1945. nalazilo se „oko 2.000 četnika tzv. Srpskog dobrovoljačkog korpusa”.¹³⁸⁰ Može se pretpostaviti da je sastavljač izveštaja, kada je pominjao brojku od 2.000, mislio i na pripadnike SDK kao i na četnike.

Dakle, na osnovu ova tri navedena podatka, koje domaća historiografija, iz nama nepoznatih razloga, nije registrovala, iako su navedeni izvori publikovani pre nekoliko decenija, moguće je zaključiti da su snage 2, 3. i 4. puka SDK i 1. i 2. brigade Ličkog korpusa JVuO, angažovane aprila 1945. prema Kupi, zajedno brojale između 2.000 i 3.000 boraca, pri čemu je moguće pretpostaviti da su četnici brojali nekoliko stotina boraca. Prema četničkim izvorima (10. april 1945), 1. lička brigada brojala je 200, a 2. i 3. lička brigada skupa takođe 200 boraca, iz čega možemo zaključiti da su 1. i 2. lička brigada zajedno brojale oko 300 boraca, iako je možda reč o nepotpunim podacima.¹³⁸¹ Na osnovu ovih podataka možemo zaključiti da je brojnost tri puka SDK iznosila oko 2.500 boraca, što nas upućuje na zaključak da jedinicama ova tri puka, koje su aprila 1945. upućene ka Kupi i Gorskom kotaru, u susret crnogorskim četnicima (iako je proboj

1378 *Zbornik NOR-a, XI/4*, Beograd, 1975, str. 588.

1379 *Isto*, str. 368.

1380 *Isto*, str. 845.

1381 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 973-974.

Đurišićevih snaga kroz Bosnu bio neizvodljiv), nisu bile pridodate štapske i pozadinske čete. Ukoliko pretpostavimo da je prosečna jačina čete iznosila oko 80 boraca, dolazimo do zaključka da sa glavninom snaga navedena tri puka nije upućeno oko 480 boraca.

Prema svedočenju Dragoslava Despotovića, borca SDK, nakon što je britanska vojska predala pripadnike SDK snagama JA, iz privremenog zarobljeničkog logora u Jesenicama pobegao je veći broj ljotićevaca:

„U jednom trenutku Marisav Petrović šapnu iza sebe da ponesu dalje kratko saopštenje: na njegov znak da se svi razbeže. Tako je i bilo. Na dati znak nastala opšte bežanje – nije pobegao samo ko nije hteo. Sprovodnici su bili zbunjeni. Nisu opalili nijedan metak. Kad se sve završilo, prikupili su kolonu i krenuli dalje.”¹³⁸²

Pomen „opšteg bežanja” kao da podrazumeva beg nekoliko ili više desetina pojedinaca. Izvori ljotićevske emigracije izneli su tvrdnju da su jugoslovenske vlasti nakon ustupanja zarobljenih pripadnika SDK od strane Britanaca pošteđele dobrovoljce najnižih godišta, odnosno one koji su imali ispod 20 godina. Ovi izvori navode da je reč o 50-70 pošteđenih, što možemo smatrati donjom brojkom. Dakle, na osnovu ova dva podatka moguće je zaključiti da je streljanje izbeglo najmanje između 100 i 150 isporučених dobrovoljaca.

Na osnovu navedenih pretpostavki i tvrdnji, možemo zaključiti da je broj pripadnika 2. 3. i 4. puka SDK koji nisu likvidirani od strane JA, iznosio najmanje oko 630.

Istoričar Bojan Dimitrijević, pozivajući se na navode preživelih pripadnika SDK, izneo je tvrdnju da su Britanci maja 1945. jugoslovenskim vlastima isporučili „preko 2.400 srpskih dobrovoljaca”.¹³⁸³

Na osnovu svega navedenog možemo zaključiti da su pripadnici JA streljali između 2.100 i 2.300 pripadnika SDK krajem maja 1945. Naravno, ova pretpostavka podrazumeva dodatna razmatranja i podložna je reviziji.

Preživeli pripadnici SDK, kao politički emigranti, podigli su u Kočevskom rogu, početkom poslednje decenije prošlog veka, spomen obeležje

¹³⁸² Драгослав Деспотовић, *Кочевски рог: ратни злочин или праведна одмазда*, Београд, 1992, стр. 71.

¹³⁸³ Бојан Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 544.

stradalim pripadnicima SDK i crnogorskim četnicima, streljanim nakon zarobljavanja. U tekstu na spomeniku navodi se da u jamama na Kočevskom rogu počiva „preko 3.000” pripadnika SDK i „2.000 div-junaka crnogorskih četnika”. Međutim, na osnovu spiska stradalih crnogorski četnika u Bosni i Sloveniji, koji je publikovan 2009, poznata su imena 36 četnika za koje se navodi da su stradali na Kočevskom rogu ili u Kočevju.¹³⁸⁴ Iako ovaj broj nikako nije konačan, numerička disproporcija demantuje stereotip o navodno 2.000 crnogorskih četnika streljanih na Kočevskom rogu. Navod o „preko 3.000” ubijenih pripadnika SDK na Kočevskom rogu nesumnjivo je uveličan.

¹³⁸⁴ Саво Грeгович, н.д., стр. 327-527.

VIII deo:

Aktivnosti i gubici
četničkih odmetnika
u Srbiji 1945-1946.

Na osnovu sačuvanih izvora četničke provenijencije, može se zaključiti da je Vrhovna komanda JVuO učestvovala u organizovanju prebacivanja diverzanata u Srbiju, od novembra 1944. Reč je o pripadnicima diverzantsko-terorističkih grupa regrutovanih iz redova JVuO, ali i iz redova kvislinškog korpusa, pri čemu su diverzanti kvislinške provenijencije obučavani i naoružani od strane Nemaca, što je Vrhovnoj komandi JVuO i Draži Mihailoviću bilo poznato.¹³⁸⁵

Podaci o ubacivanju diverzantsko-terorističkih grupa iz redova JVuO u Srbiju, krajem 1944, prilično su oskudni budući da su takvi primeri bili ređi nego početkom 1945, kada dobijaju organizovanu formu koja podrazumeva aktivnu saradnju sa nemačkom vojskom u prebacivanju grupa preko Drine. Prve četničke grupe koje su iz Bosne ubacivane u Srbiju bile su malobrojne i nisu prošle prethodnu diverzantsku obuku.

Draža Mihailović je 4. decembra 1944, u selu Srednje, pokraj Sarajeva, gde je bila privremeno smeštena Vrhovna komanda, formirao Komandu kraljevskih komandosa. U predlogu o obrazovanju ove komande, Mihailović je, između ostalog, naveo:

„Cilj organizacije treba da bude sledeći: a) da se ne dozvoli stabilizacija u korist partizana... b) da se narod psihološki pripremi za sledeće izbore koje saveznici nagoveštavaju. S obzirom na ovakav cilj, organizacija otpo-

1385 Draža Mihailović je 1. decembra 1944. uputio pismo Gojku Boroti, komandantu Komande Sarajeva u kome ga obaveštava o ubacivanju diverzantsko-terorističkih grupa u Srbiju i ulozu Vrhovne komande JVuO u tome. Borota je bio četnički oficir za vezu sa nemačkim snagama u Sarajevu. „Beč. (Božidar Bečarević, šef 4. (antikomunističkog) odeljenja Specijalne policije, *nap. aut.*) sa njegovim ljudstvom može biti primljen i prebačen u Srbiju. Veoma je važno da niko ne zna za njihovo ubacivanje u Srbiju, pa čak ni dolazak kod nas. Naš svet suviše mnogo priča i ja dobro krijem još odavde sve one koje ubacujem. Zato ćemo prihvat Beč.[arevića] sa njegovim ljudima organizovati tako da niko ovdje ne zna za njih.“ Zanimljiv je nastavak pisma, gde Mihailović kaže: „Prebacite tamo da stalno oklevaju i kao uvek se zadocni. O tome vam mogu samo usmeno govoriti.“ Ova opaska odnosi se na Nemce i na nezadovoljstvo Vrhovne komande JVuO u dinamici isporuke oružja i municije od strane okupatora. (*Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 441-442).

ra u Srbiji trebalo bi da obuhvati sledeće: obnovu ravnogorskih odbora i omogućavanje njihovog rada; vršenje atentata na pojedine istaknute partizane; rušenje i otežavanje svih partizanskih veza i komunikacija u Srbiji; smenjivanje i uklanjanje partizanske vlasti po svim mestima u Srbiji i stvaranje takvog stanja u kome za račun partizana niko ne bi smeo da prima partizansku vlast niti da je u njihovo ime vrši; vršenje svih vrsta sabotaza kako bi se onemogućilo sređivanje prilika u korist partizana. Da bi se mogla izvršiti organizacija otpora po izloženom planu neophodno je da se u Srbiju uputu što pre jedna grupa odabranih, srčanih, ideološki opredeljenih i za izvršenje zadatka naročito osposobljenih ljudi, snabdevenih odgovarajućim za život, rad i borbu potrebnim sredstvima. Treba da se nazovu savremenim imenom komandosi.”¹³⁸⁶ Kasnije, 3. marta 1945, u Modriči, formirana je Škola kraljevskih komandosa.¹³⁸⁷

Većina pripadnika četničkih i kvislinških diverzantsko-terorističkih grupa koje su do okončanja rata ubačene u Srbiju, najčešće uz pomoć nemačke vojske, neutralisani su do sredine 1945. Jedinu korist od njihovih aktivnosti imao je nemački okupator kome je odgovarala destabilizacija pozadine fronta u Sremu i Bosni, odnosno destabilizacija glavnog dela slobodne teritorije, a to je sve do početka maja 1945. bila Srbija. Nemcima je išlo u korist da jugoslovenska strana bude primorana da odvajja deo vojnih snaga za borbu protiv četničkih odmetnika i diverzanata, umesto da ove snage usmeri ka okupatoru. Delovi Srbije (dolina Lima) bili su okupirani do početka januara 1945, a Sremski front je probijen tek 12. aprila 1945. Osim toga, u pojedinim delovima Srbije delovi četničkih jedinica nisu se povukli u Bosnu već su odlukom Vrhovne komande ostali na terenu. Manji deo četnika je odlukom četničke komande za Srbiju vraćen na matičnu teritoriju novembra 1944. iz Sandžaka, iako su i oni bili deo ukupnih četničkih snaga koje su krenule ka Bosni. U pojedinim delovima Srbije (Dragačevski, Trnavski, Zaječarski, Rasinski, Jastrebački, Kopaonički, Kosanički srez) krajem 1944. i početkom 1945. trajao je svojevrsni rat sa odmetnicima. Prema tvrdnjama pojedinih istoričara „jedna četvrtina ukupnih snaga NOVJ iz Srbije, uključujući i jedinice KNOJ-a” bila je angažovana u oružanim sukobima u pozadini fronta. Primera radi, jedini-

¹³⁸⁶ Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 442.

¹³⁸⁷ Isto, str. 792-794.

ce 47. srpske divizije su decembra 1944. na teritoriji istočne Srbije ubile 119 i zarobile 631 četnika.¹³⁸⁸ Svakako da je nastavak oružanih sukoba u pozadini fronta uticao na intenzitet represije nad protivnicima nove vlasti.

Ubacivanje četničkih diverzantsko-terorističkih grupa iz Bosne u Srbiju naročito je karakteristično za februar i mart 1945. Nakon razbijanja glavnine snaga JVuO u jugoistočnoj i istočnoj Bosni, maja 1945, preostale četničke grupe nastoje da se prebace u Srbiju. Time se celokupno ljudstvo JVuO našlo u odmetništvu, odnosno u poziciji u kojoj su se prethodno nalazili pripadnici četničkih diverzantsko-terorističkih grupa. U opštoj direktivi preostalim četničkim snagama (15. jun 1945), Draža Mihailović je, između ostalog, naredio:

„Muslimanima ne dozvoljavati povratak u njihova napuštena sela, pošto su nesigurni i pošto se i sada ponašaju prema nama kao i pod ustašama 1941. Na svojoj teritoriji odmah otpočnite sa napadima. Napade vršiti na sve saobraćajne veze (drumove, železničke pruge, telefonske linije i t. sl.), uništavati komunističke manje posade, patrole, kurire, itd. Prema komunističkim simpatizerima biti nemilosrdan, pošto su nam oni naneli velikog zla.”¹³⁸⁹

Imajući u vidu citirane izvore, odnosno uputstva Draže Mihailovića, neprihvatljiva je ocena o aktivnostima četničkih diverzantsko-terorističkih grupa (konkretno kada je reč o grupi pod komandom Aleksandra Saše Mihailovića) koju su izneli istoričari Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević, koja podrazumeva „izvršavanje obaveštajno-političkih zadataka”.¹³⁹⁰ Zadataci tih grupa bili su prvenstveno vojne, odnosno terorističke prirode.

Gojko Borota, Mihailovićev oficir za vezu pri nemačkom štabu u Sarajevu, obavestio je 13. januara 1945. Mihailovića o dolasku grupe obučених diverzanata srpskog porekla, pod vođstvom Branka Gašparevića, u Sarajevo, i da je nemačka komanda te diverzante stavila na raspolaganje JVuO. Ovaj i naredni Borotin izveštaj na najprecizniji način obaveštavaju nas o dvostrukoj ulozi koju je nemački okupator namenio Mihailovićevim snagama tokom narednih meseci: obezbeđivanje dela teritorije u severnoj

1388 Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић, *Руководије Народноослободилачком борбом у Србију 1941-1945*, Београд, 1994, стр. 319.

1389 *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Београд, 1985, стр. 1018.

1390 Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 416.

Bosni i ugrožavanje pozadine partizanskog fronta na području zapadne Srbije:

„Komanda broj 11 (šifra za Nemce, *nap. aut.*) stavlja nam na raspoloženje (raspolaganje, *nap. aut.*) grupu od 64 sabotera, pod komandom 'Gare' [Branko Gašparević]... Odlično [su] naoružani i opremljeni... Svršili su specijalne kurseve... Gara mi poručuje da se potpuno stavlja na raspoloženje našoj organizaciji i [da] prima sve naše direktive. Gara poručuje da ima specijalne nastavnike, pa ako želimo obuku većeg broja našeg ljudstva, stavlja nastavnike na raspoloženje.”

Borota je Mihailoviću 16. januara uputio depešu u kojoj ističe da je Gašparevićeva grupa:

„...obrazovana od srpske vlade radi ubacivanja u Srbiju. Kurs svršila u Nemačkoj. Od broja 11 data mu je prostorija Čačak, Užice, Priboj, kao i upustva za obrazovanje ovakvih grupa na samom terenu. Želi da služi srpskim interesima i da ima svoga pretpostavljenog, kao i da dobije potpun naslon na nas i da dođe u dodir sa Vama pre odlaska na teren.”

Iz nastavka depeše se može zaključiti razlog zbog kojeg su Nemci nastojali da angažuju diverzante. „Broj 11 namerava da prodre preko Vlasenice u Zvornik... Nameran je da očisti komunikacijsku liniju Doboj - Tuzla - Zvornik i želi sudelovanje naše koje bi bilo levo i desno od te linije i zaposedanje očišćene teritorije. Nose se mišlju da na proleće prodru do Beograda, a do tada da se vrše akcije sabotaze sa odeljenjima koje bi opremili oni. Ovakvo dejstvo predviđa u trajanju od jednog do dva meseca, a posle toga nastale bi operacije većeg obima.”¹³⁹¹

Dakle, diverzantske grupe oformljene su u cilju destabilizacije pozadine fronta, ubacivanjem na oslobođenu teritoriju u Srbiji, nedaleko od područja na kom se vode borbe. Naravno, Gašparevićevu grupu nije formirala „srpska vlada”, budući da kvislinška vlada nije imala nikakve ingerencije, pogotovo ne u Austriji, gde se nalazila, već ih je formirala nemačka obaveštajna služba. Oficiri SDK koji su bili deo Gašparevićeve grupe dobili su SS činove.¹³⁹²

¹³⁹¹ Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 728, 732-733.

¹³⁹² Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji, IV, (Srbija, Makedonija, Crna Gora), Beograd, 1959, 323.

Destabilizacija pozadine fronta olakšala bi nameravane operacije okupatora, pri čemu bi JVuO u severnoj Bosni imala ulogu u „zaposedanju očišćene teritorije”, čime bi se osiguralo nemačko zaleđe za prolećnu ofanzivu koja je podrazumevala prenošenje borbe u zapadnu Srbiju. Naravno, Nemci nisu imali dovoljno snage da izvrše ovakve planove, ali sve do početka aprila nisu napuštali kurs ofanzivne borbe.

Diverzantsko-teroristička grupa Branka Gašparevića brojala je 30 pripadnika SDK koji su krenuli za Srbiju s namerom da vrše diverzije, oružane napade na vojne organe i atentate na pojedine istaknute predstavnike vlasti. Vrhovna komanda JVuO, nakon sastanka Gašparevića i Mihailovića, ovoj grupi je dodelila 36 četničkih diverzanata na čelu sa poručnikom Milovanom Nedeljkovićem, komandantom Kačerske brigade JVuO. Grupa je krenula ka Drini, krajem marta. Gašparević je radio-vezom bio povezan sa Mihailovićem i Nemcima. Gašparević i većina diverzanata su pohvatani početkom aprila na bosanskoj strani Drine, kod Skelana. Gašparevićeva grupa je nakon lociranja i opkoljavanja od strane JA odbila da položi oružje nakon čega je desetak diverzanata poginulo u borbi, a ostali su zarobljeni. Gašparević je osuđen na smrt. Streljan je 14. avgusta 1945.¹³⁹³

Prema podacima iz zapovesti Štaba 24. srpske divizije (26. februar 1945), na području Kopaoničkog (Brus), Župskog (Aleksandrovac) i Jastrebačkog sreza (Blace) nalazilo se 60 naoružanih četnika pod komandom kapetana Mirka Tomaševića, komandanta 2. rasinske brigade JVuO.”¹³⁹⁴ Odmetnicima pod Tomaševićevom komandom tokom marta pridružio se manji broj diverzanata obučavanih u Austriji, koji su u dva navrata spuštani iz nemačkih aviona na području Kopaonika. U potera-

1393 O saradnji JVuO sa Gašparevićevom grupom, opširnije: *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Beograd, 1985, str. 799, 932, 965; *Suђење članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića. Stenografske beleške*, Beograd, 1945, str. 32-35, 51-53, 302-313, 322-326.

1394 VA, NOVJ, k. 1079, f. 1, d. 14.

Prema podacima OZN-e 21. srpske divizije JA (13. septembar 1945), Mirko Tomašević je pod komandom imao 54 odmetnika. Tomaševićeva grupa se ubrzo nakon toga podelila na nekoliko manjih grupa, zbog svade među odmetničkim vođama, nakon čega se Tomašević kretao sa sedmoricom pratilaca. (VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 103). Pripadnici Tomaševićeve odmetničke grupe 20. marta 1945. ubili su predsednika NOO u Mrmošu pokraj Kruševca, a nakon dva dana predsednika NOO u susednoj Vrbnici. Potom su 23. maja ubili sina ubijenog odbornika iz Mrmoša. (Tomislav Miletij, *Mrmoš – selo Miloša Obilića*, Kruševac, 2004, str. 259-260).

ma za odmetnicima na području tri navedena sreza učestvovala su snage 17. srpske brigade JA, tokom marta i aprila. Brigada je zabeležila skromne rezultate – tokom aprila ubila je šest i zarobila devet odmetnika. Četnici su 25. aprila, u blizini sela Grgure, između Blaca i Kuršumlije, zarobili dvojicu boraca brigade i zaklali ih.¹³⁹⁵

Pomenuo sam odluku Vrhovne komande JVuO o formiranju škole za obuku diverzanata.

„Prvi kurs je održan u Srednjem, pokraj Sarajeva, od 22. do 30. decembra 1944. Završio ga je 51 komandos i 14 pripravnika za komandose. U Modriči je, u januaru 1945, kurs završilo 39 komandosa i 28 pripravnika, a u martu iste godine, takođe u Modriči, kurs je završilo 12 komandosa i 24 pripravnika.”¹³⁹⁶

Ubacivanje četničkih diverzantskih grupa iz Bosne u Srbiju započelo je u drugoj polovini februara 1945.

Prva grupa, jačine 32 komandosa, pod komandom potpukovnika Aleksandra Mihailovića se 21. februara 1945. prebacila preko Drine u selo Prnjavor i stigla u Srbiju. Mihailovićeva grupa je bila prinuđena da se podeli na dve grupe kako bi ostala neprimjećena. Jedanaest pripadnika grupe pod komandom majora Bože Ivanovića uhvaćeno je 25. februara u blizini Lazarevca. Ostatak Mihailovićevih komandosa dodatno se podelio na nekoliko manjih grupa. U međuvremenu uhvaćen je pop Miloš Jevtić, zapovednik Podrinjskog okruga u okviru JVuO, a kapetan Nikola Sokić, zapovednik 1. mačvanske brigade Cerskog korpusa, izvršio je samoubistvo kako ne bi bio uhvaćen. Mihailović je uspeo da se domogne Beograda.¹³⁹⁷

1395 Предраг Миленковић, *Седмнаеста српска НОУ бригада*, Београд, 1989, стр. 285-286.

1396 Branko Latas, „Uništenje padobranaca i diverzanata ubačenih u Srbiju 1945.“, *Odbrana i zaštita*, 6/1980, Beograd, 1980, str. 58.

1397 Nikola Milovanović, *Kroz tajni arhiv UDB-e, I-II*, Beograd, 1986, str. I/53.

Nikola Sokić, aktivni kapetan VKJ, priključio se 1941. ravnogorskim četnicima. Novembra 1941. je zarobljen od strane Mačvanskog partizanskog odreda i ponudeno mu je da pređe u redove partizana, što je prihvatio. Zatim je početkom naredne godine ponovo prešao u četnike i legalizovao se kod kvislinških vlasti. Zbog saradnje sa ilegalnim četnicima Dragoslava Račića uhapšen je od strane Gestapa i izolovan u logoru na Starom sajmištu. U logoru je postao glavni kapo. Učestvovao je u mučenju i ubijanju logoraša. Nakon što se razboleo, zbog privilegija koje je uživao lečen je u nemačkoj vojnoj bolnici u Beogradu, odakle je pobjegao sredinom oktobra 1942. Nakon bekstva priključio se JVuO i postavljen je za komandanta 1. mačvanske brigade. (Драгослав Пармаковић, *н.д.*, стр. 739; Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992, str. 183).

„Druga grupa od 110 komandosa i 26 četnika, pod komandom potpukovnika Milana Lazarevića, noću između 5. i 6. marta 1945, neprimećeno se čamcima prebacila, uz pomoć Nemaca, sa leve obale Drine na Pejića adu.” Verovatno se manji deo četnika vratio na levu obalu, pri čemu su neki ubijeni. Na adi se predao 91 četnik, dok su trojica poginula u pružanju otpora. Zarobljenici su sprovedeni u Štab 3. srpske brigade u Lešnici. Tokom sprovođenja potpukovnik Lazarević je ranjen u pokušaju bekstva, nakon čega je umro.¹³⁹⁸

Naredni pokušaj prelaska preko Drine odigrao se u noći 9-10. marta, kada se grupa od 20 nemačkih vojnika i 40 četnika prebacila na desnu obalu „u nameri da obezbedi manji mostobran novim četničkim komandosima koji su krenuli u Srbiju”. Nakon što su otkriveni od strane boraca 3. i 12. srpske brigade, otpočela je borba u kojoj je poginulo 17 nemačkih vojnika i 38 četnika. Treća srpska brigada je imala gubitke od tri poginula i devet ranjenih boraca.¹³⁹⁹

U proleće 1945. zabeleženo je ubacivanje nekoliko grupa diverzanta-padobranaca u dubini Srbije. Reč je o nekadašnjim pripadnicima kvilinskih vojno-polijskih formacija (pretežno iz redova SDK) koji su prošli obuku za diverzante u Austriji i koji su nemačkim avionima prebačeni iznad teritorije Srbije, gde su se spustili padobranima. Prva grupa od 15 diverzanata, predvođena poručnikom Radoslavom Pavlovićem, spuštana je u noći 5-6. marta, kod Brzeća, u podnožju Kopaonika, sa zadatkom da se poveže sa četnicima. Narednih dana većina diverzanata je pohvatana. Severno od Podujeva, u južnom delu Kopaonika, naredna grupa, jačine 14 padobranaca, predvođena Slobodanom Nedeljkovićem (student iz Kragujevca, pripadnik SDK), spuštana je 23-24. marta.¹⁴⁰⁰ Do kraja marta uhvaćen je jedan deo padobranaca, dok su se ostali pridružili četnicima Drage Gočanina, a zatim grupi Mirka Tomaševića. Radoslav Pavlović, prema kazivanju jednog njegovog saborca, tokom 1945, na sastanku odmetničkih zapovednika, izabran je za komandanta „svih jedinica” na području

1398 Исидор Ђуновић, *Трећа српска пролетерска НОУ бригада*, Београд, 1991, стр. 372-378.

1399 Исто, стр. 378-379.

1400 Димитар Тасић, „Оснивање и рад јединица Народне одбране у Србији (јесен 1944 – лето 1945)”, *Зборник Матице српске за историју*, 87, Нови Сад, 2013, стр. 76.

jugoistočne Srbije.¹⁴⁰¹ Odmetnici pod komandom Drage Gočanina 7. jula 1945. napali su kuću Boška Debeljaka u selu Gračacu između Kraljeva i Vrnjačke Banje, ubili njegovu suprugu i kćerku i ranili drugu kćerku. Prilikom potere za napadačima poginuo je jedan milicioner. Pet dana nakon ovog događaja, u Ribnici pokraj Kraljeva odmetnici su ubili dvojicu odbornika i jednog milicionera.¹⁴⁰²

Nakon uništenja i zarobljavanja glavnine JVuO maja 1945 u jugoistočnoj Bosni, četnici koji su preživeli i izbegli da budu zarobljeni nastojali su da se prebace u Srbiju. Prebacivanja na desnu obalu Drine započela su već u drugoj polovini maja, dok se najveći broj četnika prebacio u Srbiju od sredine avgusta do početka jeseni. Jedan broj odmetnika je uhvaćen prilikom pokušaja prelaska u Srbiju. Oni su potom izolovani u zarobljeničkim logorima u Šapcu i Valjevu, gde su boravili do kraja jula nakon čega je većina amnestirana.

Pripadnici 10. srpske brigade JA su za dva meseca obezbeđivanja desne obale Drine, na području Bajine Bašte i Ljubovije, od 6. maja do 6. jula 1945, uhvatili 36 četnika. Dvojica četničkih oficira, kod kojih su pronađeni dokumenti poginulog političkog komesara 10. srpske brigade, Branka Vučelića, javno su streljani u Bajinoj Bašti, 8. juna, „pred oko 3.000 ljudi”.¹⁴⁰³

Izvori vojne i vojno-bezbednosne provenijencije omogućavaju nam da sagledamo brojnost, gubitke i teritorijalni raspored četničkih odmetnika u Srbiji, 1945-1946, naročito kada je reč o poslednja četiri meseca 1945. Podaci pre septembra i nakon decembra 1945. su sporadični i manje informativni. U prvoj polovini 1945. u Srbiji se skrivalo više stotina četničkih odmetnika. Reč je o ostacima četničkih oružanih grupa koje nisu odstupile u Bosnu, krajem 1944. Broj odmetnika znatno je povećan tokom letnjih meseci prilivom pripadnika bivše JVuO koji su uspeali da izbegnu uništenje i zarobljavanje preostale glavnine JVuO, maja 1945. u Bosni.

1401 Милић Јовановић, „Сусрет са Мирком Томашевићем: Из добровољачке борбе у шуми после рата”, *Записи из добровољачке борбе*, 1, Минхен, 1954, стр. 109-117.

1402 Горан Давидовић, „Месечни извештаји органа унутрашњих послова о стању у Чачанском округу јун-октобар 1945.”, *Изворник*, Грађа Међуопштинског историјског архива, 28, Чачак, 2013, стр. 149.

1403 Радован Тимотијевић, *Десета српска НОУ бригада*, Београд, 1991, стр. 453.

Prema podacima Generalštaba JA (4. novembar 1945), tokom septembra 1945. na teritoriji 1. armije JA (područje uže Srbije sem Sandžaka i jugoistočnog dela zemlje) nalazilo se 1.153 četničkih odmetnika i 120 dezertera. Izvor navodi da je prethodnog meseca broj četničkih odmetnika iznosio 1.413, a dezertera 150. Može se pretpostaviti da je broj odmetnika smanjen pretežno usled odziva na amnestiju, a manjim delom usled hapšenja i pogibije u poterama. Takođe, može se pretpostaviti da je u međuvremenu zabeležen priliv odmetnika iz Bosne. Na teritoriji 5. armije JA (područje 5. armije obuhvatalo je Makedoniju, jugoistočnu Srbiju i Kosovo) tokom septembra evidentirana su 93 četnička odmetnika.¹⁴⁰⁴ Od ovog broja, najviše četnika na teritoriji 5. armije JA boravilo je na području Kuršumlije (Kosanički srez) – gde je sredinom meseca evidentirano između 72 i 77 četničkih odmetnika, raspoređenih u šest grupa.¹⁴⁰⁵

Poređenja radi, na teritoriji 6. armije (teritorija Bosne) tokom istog meseca evidentirano je 2.754 četničkih i 880 ustaških odmetnika. U Bosni je odziv na avgustovsku amnestiju bio znatno veći nego u Srbiji, budući da je tokom avgusta 1945. na teritoriji 6. armije zabeleženo 3.260 četničkih odmetnika.¹⁴⁰⁶ Štab 5. armije početkom septembra imao je podatke o 633 balista na Kosovu i Metohiji i 40 balista na području Preševa.¹⁴⁰⁷

Poznati su i podaci o približnom broju odmetnika u Sandžaku, tokom septembra.

„Na terenu Sandžaka nalazi se još 250 odmetnika koji pripadaju četnicima i ostacima bivše [Muslimanske] milicije. Najviše podrške banda uživa u srezovima tutinskom i novopazarskom... Na sektoru Kosova i Metohije nalazi se još oko 600 balista. Njihova aktivnost u atentatima i diverzijama se ne ispoljava, već uglavnom vrše politički uticaj na narod i imaju po planinskim selima dobru podršku kod stanovništva.”¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰⁴ VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 2, d. 2.

¹⁴⁰⁵ VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 107-108.

¹⁴⁰⁶ VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 2, d. 2.

¹⁴⁰⁷ VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 83-84.

¹⁴⁰⁸ VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 4.

Na osnovu tri citirana izvora možemo zaključiti da se na teritoriji Srbije tokom septembra 1945. nalazilo do 1.400 četničkih odmetnika. Taj broj je prilično smanjen do kraja 1945.¹⁴⁰⁹

O stanju među odmetnicima u Srbiji ilustrativno govori jedan dokument OZN-e 21. srpske divizije JA (19. septembar 1945). Reč je o podacima o odmetničkoj grupi Miće Radovića koja je delovala na području Kuršumlije i brojala 44 odmetnika. Podaci su dobijeni od jednog uhvaćenog odmetnika koji je pripadao Radovićevoj grupi:

„Veliki broj među njima želi da se preda. Stanje među njima je takvo da se veliki broj razgovora kreće oko mogućnosti njihove predaje. Protiv takvih želja svojih ljudi Mića Radović je zauzeo energičan stav: govori kako on razume da je onima teško, koji nemaju nikakve krivice da podnesu teško stanje, ali sa druge strane, on i nekolicina njih ne smeju da se predaju, jer znaju šta ih u tom slučaju čeka. Zato oni moraju da ostanu u što većoj grupi, da bi imali pri odbrani više šanse. On naime nikako ne misli da se preda, a ako, veli, bude došao u takvu situaciju, da više nema kud, on će se sam ubiti. I tako, da bi grupa bila što veća, niko ne sme da ga napusti, a ako bi se ipak neko usudio, ne samo da će mu upaliti kuću, već će mu i sve pobiti, što se kune u svoja tri deteta. Osim toga im preti da će ih sami partizani poklati ako se predaju i neka se ne zavaravaju nikakvim bajkama o amnestiji i sličnim pričama.”¹⁴¹⁰

Navedeni podaci o Radovićevoj grupi bili su karakteristični i za druge grupe odmetnika u Srbiji. Odmetnička grupa Miće Radovića ubila je najmanje 19 osoba od kojih 13 civila.¹⁴¹¹

Prema podacima Obaveštajnog odeljenja Generalštaba JA za oktobar 1945, na teritoriji 1. armije JA nalazilo se 922 četničkih odmetnika. Razlika od 271 u odnosu na prethodni mesec (1.193) odnosila se na 58

1409 Navedeni proračun demantuje tvrdnje o navodno 8.000 četničkih odmetnika na tlu Srbije, u leto 1945, izrečene u literaturi. Prema istim tvrdnjama, u Srbiji je 1945-1946. uništeno preko 7.000 odmetnika, što je višestruko uveličana brojka: Milenko Kovačević, *Obračun s odmetnicima*, Beograd, 1990, str. 32-33.

1410 VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 113-114.

U izveštaju OZN-e 21. srpske divizije za 17. oktobar 1945. navodi se da Radovićeva grupa broji „desetak ljudi”, što svedoči o njenom znatnom osipanju. „Medutim, oni su se udružili sa grupom arnautskih odmetnika, čiji se vođa zove Befir. Obe udružene grupe broje oko 38 ljudi.” (VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 135-136).

1411 Миленко Ковачевић, *Прилози истини: четнички злочини у Србији у време Другог светског рата*, Београд, 2015, стр. 421-422.

ubijenih, 143 zarobljenih, dok je 70 četnika „otišlo sa armijske teritorije”. U izveštaju se navode i gubici državnih organa i civila za čiju smrt su odgovorni četnici. „U pojedinim akcijama ubijeno pet boraca, sedam milicionera, dva seljaka i jedan skojevac.”¹⁴¹² Organi JA, KNOJ-a, OZN-e i Narodne milicije, tokom oktobra 1945. u poterama na tlu Srbije ubili su 14 četnika i šest naoružanih dezertera, a uhvatili su 74 četnika, 96 dezertera, 32 četnička jataka i 10 „političkih krivaca”.¹⁴¹³

Prema podacima iste provenijencije, krajem oktobra 1945. na teritoriji Jugoslavije nalazilo se u odmetništvu 4.149 četnika, 1.570 ustaša, 155 domobranaca, 194 balista i 127 „skrivača i ostalih”. Odmetnici su tokom oktobra na teritoriji Jugoslavije ubili „dva oficira, 34 borca, [KNOJ/JA], 18 milicionera, osam odbornika, 47 civila; svega: 109”.¹⁴¹⁴

Prema izveštaju OZN-e 21. srpske divizije (17. oktobar 1945), jedinice divizije su od 1. do 15. oktobra zarobile 46 četnika i dezertera, dok je pet četnika „ubijeno”, verovatno u poteri. Većina zarobljenih poticala je sa područja Kuršumlje i Brusa.¹⁴¹⁵ U registru DKTG nije navedeno nijedno ime iz „Spiska zarobljenih i predatih četnika” koji je priložen uz izveštaj, što upućuje na zaključak da su zarobljeni odmetnici osuđeni na vremenske kazne.

Grupa od 15 odmetnika upala je u noći 9-10. oktobra u selo Dragojevac pokraj Arilja i ubila odbornika Dragojla Milivojevića i njegovu suprugu Kristinu. „Zatim su pucali na njihovo malo dete koje je povređeno.”¹⁴¹⁶ Ubistvo je izvršila odmetnička grupa Dragiše Pelivanovića. Grupa od 20 odmetnika pod komandom Dragića Markeljića 12. oktobra upala je u selo Lunjevicu kod Gornjeg Milanovca. Odmetnici su ubili jednog muškarca i batinali dvadesetak osoba uključujući batinanje čitavih porodica.¹⁴¹⁷

Četnički odmetnici su 18. oktobra ubili trojicu braće Bugarčić, u selu Kulinovci pokraj Čačka. Četvrti brat je uspeo da pobegne i izbegne smrt. Prilikom napada na kuću Bugarčića ranjena je njihova majka. „Prema iskazu izvesnih lica u napadu su učestvovali poznati odmetnici Slaviša Đuro-

¹⁴¹² VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 2, d. 3.

¹⁴¹³ VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 1-3.

¹⁴¹⁴ VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 2, d. 3.

¹⁴¹⁵ VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 135-137.

¹⁴¹⁶ Горан Давидовић, „Месечни извештаји органа унутрашњих послова...”, стр. 184.

¹⁴¹⁷ Исто, стр. 189-190.

vić, Miloš Ćirković i Blagoje Blagojević iz Atenice. Pošto su neki njihovi rođaci i drugi srodnici bili jataci, to je izvestan broj familija iseljen iz Atenice a njihove kuće posela je vojska.”¹⁴¹⁸ Tvrđnje Srđana Cvetkovića da je iz Atenice uoči izbora novembra 1945. „bilo iseljeno skoro 300 kuća zbog podrške ostacima ravnogoraca na terenu” višestruko su predimenzionirane. Cvetković ne navodi ubistvo braće Bugarčić kao povod za iseljavanje jednog broja jatačkih porodica iz Atenice. Kada se iznese jedna takva formulacija, kakva je Cvetkovićeva, sugeriše se da su stanovnici Atenice represirani isključivo zbog njihove političke opredeljenosti, što nije tačno. Stanovnici Atenice koji su prinudno iseljeni iz njihovih domova podvrgnuti su toj privremenoj represivnoj meri zbog pružanja podrške onima koji su ugrožavali živote stanovnike Atenice i susednih Kulinovaca.¹⁴¹⁹ Zahvaljujući istraživanjima istoričara Miloša Timotijevića i Gorana Davidovića poznat je broj domaćinstava koja su prinudno raseljena iz Atenice. Partijska organizacija Atenice i Kulinovaca u saradnji sa OZN-om donela je odluku o iseljenu „39 porodica za koje su sumnjalo da pomažu četnike”. Timotijević i Davidović napominju da „nije bilo dokaza za ove tvrđnje, a mnogi su bili potpuno nevini, ali odluka je sprovedena”. Ateničani su iseljeni u Ljubički srez gde su ostali do kraja 1945. Prinudna iseljavanja u manjoj meri sprovedena su i u susednom Takovskom srezu gde je privremeno iseljeno desetak porodica za koje se smatralo da jatakuju četnicima. Nekoliko jatačkih porodica iz Brđana je prinudno iseljeno u Vapu. „Svi članovi porodica, uključujući i žene i decu, najpre su odvedeni u zatvor u Preljinu, gde su tučeni. Odatle su sprovedeni u Čačak. Na glavnom trgu su bili izloženi pljuvanju i ruženju od naroda, da bi odatle odvedeni u Vapu. Raspoređeni su u partizanske kuće. Te porodice su prema internircima bile korektne.” Nakon osam meseci omogućen im je povratak u opljačkane kuće.¹⁴²⁰

Najdrastičniji oblik represije prema četničkim jatcima, ujedno i prema članovima porodica odbeglih četnika, zabeležen je u čačanskom selu Trnavi gde su pripadnici KNOJ-a 1. novembra 1945. izvršili zločin nad porodicom odmetnika Petra Vujovića, člana odmetničke grupe Novice Cogoljevića. „Ubijena mu je žena Rosa i troje maloletne dece (dva sina i

¹⁴¹⁸ Исто, стр. 196.

¹⁴¹⁹ Uporediti: Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 224-225.

¹⁴²⁰ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *н.д.*, стр. III/205-206.

kći).” Petar Vujović je poginuo 24. novembra prilikom uništenja Cogoljevićeve grupe.¹⁴²¹

Jedna četnička trojka upala je 28. oktobra u Sjenicu i ubila kurira OZN-e, ranila dva pripadnika Narodne milicije i dva pripadnika 6. divizije KNOJ-a. Istog dana, u selu Cikote, pokraj Kosjerića, „10 četnika pod vođstvom Marković Miroljuba vodili su borbu sa milicijom, jedan milicajac [je] zarobljen”.¹⁴²² Odmetnička grupa pod vođstvom Pavla Ivanovića, 31. oktobra sukobila se sa jednom manjom jedinicom KNOJ-a, u ataru sela Guberevci, u Dragačevu. „Četnici su imali dva ranjena i uspjeli su da pobjegnu, ubivši jednog i ranivši dva naša druga.”¹⁴²³

U dopisu Štaba KNOJ-a štabovima divizija (25. oktobar 1945) naređuje se postupak prema zarobljenim odmetnicima: „U zadnje vreme je gotovo kod svih jedinica prešlo u praksu da se prema ustašama i četnicima i ostalim banditima postupa vrlo blago i da ih se u većini slučajeva zarobljava, umesto da ih se likvidira na licu mesta. Da bi pooštrili kurs prema tim banditima treba imati jasnu predodžbu kako u kojem slučaju postupiti prema njima. One ustaše, četnike i ostale bandite koji se u toku borbe uhvate sa oružjem treba likvidirati na licu mesta, a ne zarobljavati. Izuzetak čine oni koje treba saslušati radi podataka, a to su uglavnom njihovi rukovodioci. Oni koji sami dođu i prijave se treba predavati OZN-i, koja će ih izvađati pred sud. Oni koji se nađu bez oružja ne ubijati već ih takođe predavati OZN-i.”¹⁴²⁴ Može se pretpostaviti da je blaži postupak prema zarobljenicima, o kome se govori u dokumentu, bio karakterističan za prethodno leto kada je objavljena amnestija za četnike. Međutim, podaci vojne provenijencije, uključujući izveštaje štabova KNOJ-a, potvrđuju da je tokom novembra nastavljeno zarobljavanje odmetnika.

Prema podacima Obaveštajnog odeljenja Generalštaba JA, za novembar 1945, na teritoriji 1. armije JA nalazilo se 833 četničkih odmetnika. Tokom tog meseca na teritoriji armije ubijena su 52, a zarobljena su 62 četnika. Tokom novembra na teritoriji armije pojavila se grupa od 20 odmetnika na čelu sa Nikolom Kalabićem. Četnici su tokom novembra,

¹⁴²¹ *Исцо, стр. III/206-207.*

¹⁴²² VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 2.

¹⁴²³ VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 5-6.

¹⁴²⁴ VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 152.

u delu Srbije koji je potpadao pod teritoriju 1. armije JA, ubili 10 vojnika JA/KNOJ, 19 civila i jednog milicionera. U selu Ravni, pokraj Brusa, odmetnici su 8. novembra izvršili dvostruko ubistvo.¹⁴²⁵

Pripadnici odmetničkih grupa koje su bile pod prethodnom komandom Nikole Kalabića i Marka Kotarca, u noći 10-11. novembra ubili su po jednog odbornika u valjevskim selima: Blizonje, Kozličić i Kotešica. Iste noći pokušano je ubistvo predsednika izborne komisije u selu Sedlari, pokraj Valjeva, ali on je uspeo da se odbrani oružjem.¹⁴²⁶ Iste večeri ubijen je predsednik izborne komisije u Osečini.¹⁴²⁷ Prethodno, 8. novembra, odmetnička grupa Marka Kotarca u selu Grabovac ubila je Nenada Ristića koji je „nađen mrtav bez glave”.¹⁴²⁸ Ova ubistva imala su za cilj zastrašivanje stanovništva pred izbore za Ustavotvornu skupštinu koji su održani 11. novembra 1945. Zastrašivanje stanovništva imalo je efekta naročito u srezu Podgorskom (Valjevska Kamenica), zbog čega je na izbore izašao manji broj birača:

„Po svim selima sreza lepljene su plakate sa sadržinom kojom se preti ubistvima i klanjem, organizovane su bande koje su pretile narodu ko god iziđe na izbore biće zaklan, žene ošišane, kuće spaljene. U Družetiću je parola bila – 'Pre podne na glasanje, posle podne na klanje'”, navodi se u jednom partijskom izveštaju.¹⁴²⁹

Poručnik Živorad Mišić, koga je Kalabić krajem 1945. postavio za komandanta nepostojećeg „Valjevskog korpusa”, svedočio je u istrazi da je od Kalabića dobio naređenje da uoči izbora „u svakom selu ubiju po jednog, a u opštinama dva-tri čoveka”.¹⁴³⁰

Demonstrativni napad na Kosjerić, koji je izvela odmetnička grupa pod prethodnom komandom Filipa Ajdačića, izveden u noći 10-11. novembra, takođe treba posmatrati u kontekstu izbora. Iste večeri poč-

1425 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 2, d. 4.

1426 VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 174-177.

1427 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 7.

1428 Милорад Белић, „Хватање и ликвидација Живорада Мишића. Обрачун са остацима ЈВуО у ваљевском крају”, *Историјски архив Ваљево – Гласник*, 48, Ваљево, 2014, стр. 87.

1429 Момчило Павловић, „Први послератни избори у ваљевском крају”, *Ваљево 1941-1945*, Саопштења са научног скупа „Допринос ваљевског краја у борби против фашизма 1941-1945.” одржаног 18. јуна 1995. у Ваљеву, (ур. Синиша Бранковић), Ваљево, 1996, стр. 272.

1430 Милорад Белић, „Хватање и ликвидација Живорада Мишића...”, стр. 92.

njen je jedan od najtežih zločina četničkih odmetnika nakon oslobođenja. „Noću 10-11 o.m. banda u selu Mrsac 10 km od Kraljeva, upala je u selo i ubila Savu Milutinovića starog 53 godine, sina Đorđa od 20 godina, sina Mila od 13 godina, kćer od 10 godina, sina od 7 godina i njegovu ženu Grozdanku. U istom selu ranili su Rada i Dušana Jovića i jedno dete.”¹⁴³¹ Prema drugom izvoru, zločin nad porodicom Milutinović dogodio se u selu Musina Reka (Mrsac i Musina Reka su susedna sela). Oba izvora navode isti datum zločina (10-11. novembar 1945). Drugi izvor navodi da su odmetnici ubili sedam, a ne šest članova porodice Milutinović. Ubijeni su Tiosav Milutinović, njegova supruga Grozdana i njihovo petoro dece: Đorđe (20), Milomir (17), Mihailo (8) i bliznakinje Emilija i Milena (6). Izvor navodi da je zločin počinila odmetnička grupa Milomira Ostojića, četnika iz susednog sela Samaile. Izvor sugerise da je navedeni zločin takođe bio u funkciji zastrašivanja stanovništva kako bi se smanjio odziv na izbore.¹⁴³²

Iste noći, u Gorevnici, pokraj Čačka, snage Narodne milicije ubile su Slobodana Bajića, bivšeg komandanta Leteće brigade 2. ravnogorskog korpusa, i četiri četnika pod njegovom komandom. „Ovim je uništena cela Bajićeva grupa.” Sutradan, 11. novembra, na dan izbora, u selu Moravci, pokraj Ljiga, jedna odmetnička grupa ubila je jednog kurira i prebila dva odbornika.¹⁴³³ Prema podacima Štaba 5. srpske divizije KNOJ, „noću 15-16. novembra, iz zatvora okružne OZN-e Užice pokušalo je pobeći pet bandita koji su bili osuđeni na smrt, među kojima čuveni koljač Miličić. Svi su odmah ubijeni.”¹⁴³⁴ U selu Bošnjanović, pokraj Ljiga, odmetnici su 18. novembra „upali u kuću odbornika Pavlović Momira, premlatila ga, a njegovog sina ubili”.¹⁴³⁵

U drugoj polovini novembra i tokom decembra zabeležene su likvidacije nekoliko najistaknutijih četničkih zapovednika u odmetništvu. Svi oni su imali komandnu odgovornost za zločine nad zarobljenim partizanima i

1431 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 6-8.

1432 Миленко Ковачевић, *н.д.*, стр. 195.

1433 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 6-8.

1434 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 10.

1435 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 12.

partizanskim simpatizerima, a neki od njih su lično počinili zločin ubijajući zarobljenike iz redova NOVJ ili pristalice NOP-a.

Najpre je 10. novembra, u selu Tržac u Župi, od strane jednog seljaka, kome su četnici pokušali da provale u kuću, ubijen Mirko Tomašević, bivši zapovednik 2. rasinske brigade JVuO.¹⁴³⁶ Nakon pogibije komandanta, Tomaševići četnici su se povukli na Jastrebac, iskopali bunkere i odustali od prezimljavanja kod jataka po selima.

U selu Pološnica, pokraj Kosjerića, 18-19. novembra, jedinice 37. sandžačke divizije, „ubile su čuvenog zlikovca Filipa Ajdačića”, bivšeg komandanta Crnogorske brigade JVuO, odgovornog za mnoge zločine, i dvojicu njegovih pratilaca. Nedaleko od Karana, 24. novembra, ubijena su još dvojica Ajdačićevih pratilaca.¹⁴³⁷

Operativne jedinice OZN-e i KNOJ-a zabeležile su značajan uspeh 24. novembra na području Dragačeva kada su ušle u trag i opkolile grupu od desetak četnika pod komandom Novice Cogoljevića, bivšeg žandarma i četničkog komandanta iz Guberevaca. U borbi koja je usledila poginuli su Cogoljević i osmorica pripadnika njegove grupe, među kojima i kapetan Milovan Nedeljković. U borbi su poginula i trojica milicionera. Sutradan je u poteri ubijen još jedan Cogoljevićev četnik, a 27. novembra uhvaćen je „koljač Milutin Zečević iz grupe Cogoljevića”. Poslednji preostali odmetnik iz Cogoljevićeve grupe predao se 1. decembra.¹⁴³⁸ Rukopis „Dnevnik važnijih borbi 5. srpske divizije KNOJ” dopunjuje navedene podatke. Prema ovom izvoru, do sukoba sa Cogoljevićevom grupom došlo je kod sela Živica. „U borbi je u potpunosti opkoljena i uništena banditska grupa Novice Cogoljevića. Pored njega ubijeno je 14 i zarobljeno tri bandita.”¹⁴³⁹

Cogoljevićeva odmetnička grupa bila je jedna od najbrojnijih i najorganizovanijih u Srbiji. U septembru 1945. brojala je 34 odmetnika. Cogoljevićevi odmetnici bili su aktivni od početka 1945, budući da se nisu povukli u Bosnu. Najpre su delovali u zajednici sa odmetničkom grupom Živorada Erića i Krste Babića, ali su se grupe razdvojile februara 1945. Erićeva i Babićeva grupa je likvidirana 13. marta 1945. Ova grupa je od

1436 Н.Н., „Лија, лија, па долија”, *Победа*, I, 3, Крушевац, 17.11.1945, стр. 1.

1437 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 10-11.

1438 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 10-13.

1439 VA, JNA, KNOJ, inv. br. 4763, 1-2-1.

početka godine izvršila nekoliko ubistava. Pre konačne likvidacije, Cogoljevićeva grupa je imala najsnažniji okršaj sa organima vlasti 8. septembra na Velesu, pokraj Guče. Tada su poginula dvojica pripadnika Narodne milicije, dvojica odmetnika su uhvaćena, a šestorica su ranjena, izbegavši zarobljavanje. Na području Dragačeva, sem Cogoljevićeve grupe, delovala je i odmetnička grupa Dragiše Pelivanovića, bivšeg četničkog komandanta iz Cerove. Ova odmetnička grupa likvidirana je 1946. u Kotraži.¹⁴⁴⁰

Odmetnici su 27. novembra u selu Brežde, pokraj Mionice, „bacili bombu u kuću jednog seljaka, ženu mu ubili, kćerku ranili, a sina zaklali”. Toga dana zabeležen je značajan uspeh u neutralisanju odmetnika – poginuo je Dragoslav Račić, jedan od najistaknutijih oficira JVuO, komandant Cersko-majevičke grupe korpusa i, potom, zapovednik odmetnika u Srbiji: „27. novembra, posle borbe sa jedinicama 2. [srpske] brigade [KNOJ] ubijen je četnički komandant i zlikovac [Dragoslav] Račić sa dva pratilaca. Isti su se skrivali u selu Savković, srez azbukovački, u bunkeru gde su i ubijeni.” U selu Gunjaci, pokraj Osečine, u noći 27-28. novembra, u poteri od strane 2. srpske brigade KNOJ i 9. krajiške brigade JA, ubijen je u borbi kapetan Bora Teodorović, nekadašnji komandant Pocerske brigade Mačvanskog korpusa JVuO. Tom prilikom ubijena su dvojica njegovih pratilaca. Likvidacijom Račića i Teodorovića nanet je značajan udarac odmetničkoj organizaciji na području između Drine i Kolubare. Naredne noći, 28-29. novembra, u selu Goričani, između Kraljeva i Čacka, u poteri su poginuli Slobodan Bojović, četnički organizator iz Kačulica i „poznati koljač Miloš Ćirković” za koga se tvrdilo da je učestvovao u ubistvu braće Bugarčić u Kulinovcima.¹⁴⁴¹

Početkom decembra, u selima u podnožju Gledićkih planina (planinsko područje između Gruže i Levča), odmetnička grupa pod vođstvom kapetana Miodraga Vasića, bivšeg komandanta 1. žičke brigade JVuO,

1440 Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево: слободарски и револуционарни развој*, Чачак-Лучани, 1981, стр. 444-445.

Prema podacima 5. divizije JA (8. septembar 1945) privremeno objedinjena Cogoljevićeva i Pelivanovićeve grupa brojala je oko 60 ljudi. (VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 91).

1441 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 12; VA, JNA, SSNO, k. 13, f. 1, d. 13.

Kapetan Bora Teodorović je zarobljen na Majevici, krajem maja 1945. Osuđen je na smrt u Šapcu, 28. jula 1945. Uspeo je da pobjegne iz šabačkog zatvora, sa četvoricom četnika i stražarom, u noći 21-22. septembra 1945. Odgovoran je za zločine nad simpatizerima NOP-a u šabačkom kraju tokom rata. (Milenko Kovačević, *Obračun s odmetnicima...*, str. 102-103).

intenzivirala je aktivnosti.¹⁴⁴² U izveštaju Štaba 5. srpske divizije KNOJ, navodi se sledeće:

„3.12 predveče naše jedinice sukobile su se sa Vasićevom grupom kod Gledića. Nakon kratkog puškanja bilo je ranjeno nekoliko bandita. Banda je razbijena na nekoliko manjih grupa i pobjegla je. Noć je prekinula gonjenje. Lakše su ranjena dva naša borca. Sutradan se nastavilo traganje za bandom. Naredili smo našim jedinicama da mobilišu narod i da pronadu ranjene četnike... 4.12 oko 10 sati jedinica 42. [srpske] divizije iznenada je napadnuta od Vasićeve grupe na mestu zvanom Smrdalj, između Rajinca i Šljivice. Borba je trajala do 14 časova, u kojoj je poginulo šest boraca 42. divizije, tri ranjena i tri nestala. Vasić sa grupom od oko 20 bandita odstupio prema Glediću... 4.12. između 13-15 časova vođena je borba sa jednom četničkom grupom jačine 30 četnika koji su se spustili sa Juhera. Borba je vođena kod manastira Kalenića 18 km severno od Trstenika. Grupa se povukla jugozapadno prema Ravnici. Poginula su tri naša borca i jedan je ranjen. Gubici četnika nisu poznati.”¹⁴⁴³

Iz izveštaja se može zaključiti da su jugoslovenski bezbednosni organi vodili borbu protiv dve veće četničke grupe, jačine 20 i 30 odmetnika, ili da je Vasićeva grupa brojala između 20 i 30 odmetnika. U svakom slučaju, Vasićeva grupa krajem 1945. bila je najaktivnija i verovatno najbrojnija odmetnička grupa u Srbiji. Miodrag Vasić je likvidiran u poteri 17. februara 1946.¹⁴⁴⁴ Vasićeva odmetnička grupa je 1945-1946. ubila 10 stanov-

1442 Četnici 1. žičke brigade JVuO, pod komandom Miodraga Vasića, ubili su više desetina i batinali nekoliko stotina civila 1942-1944. Raspoložemo poimeničnim podacima za šest sela. U Miločajima su ubili osam i batinali 25 meštana. U Obrvi su ubili četiri i batinali čak 79 meštana. (AJ, DK, 110, f. 426, s. 862-865; AS, ZK, k. 141, zl. br. 15045). U Čukojevcu su 1943-1944. ubili 10 meštana od kojih dve žene. (AS, ZK, k. 141, zl. br. 5700). Vasićevi četnici 1942-1944. ubili su šest i batinali pet stanovnika Godačice. U Ravnici su ubili dvojicu i batinali četvoro meštana. Među meštanima Ravnice koje su batinali Vasićevi četnici bila je i Gorgina Komatović: „Oterali su moju ženu Gorginu od kuće i udarili joj preko 60 batina. Ovo je bilo samo nekoliko dana iza njenog porođaja tako da je jedva ostala u životu i odnegovala dete.” (AS, ZK, k. 141, zl. br. 6913). U Ladevcu su ubili sedam i batinali 32 stanovnika od kojih 11 žena. (AS, ZK, k. 141, zl. br. 14783).

1443 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 16; VA, JNA, SSNO, k. 14, f. 1, d. 14.

1444 VA, JNA, KNOJ, inv. br. 4763, 1-2-1.

Podaci o jačini Vasićeve grupe su neujednačeni U jednom dokumentu 47. srpske divizije (26. april 1945) tvrdi se da Vasićeva grupa broji 60 odmetnika i da je ubila komandanta i komesara 1. bataljona 28. srpske brigade JA. (VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 30). U drugom dokumentu divizije (21. jul 1945) navodi se da Vasićeva grupa broji 18 odmetnika, među kojima se nalaze četvorica „istaknutih koljaša”, dvojica dezertera iz JA i dvojica odbeglih milicionera, verovatno bivših četnika. (VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 48-49).

nika sela Gledić, pokraj Kraljeva, što predstavlja najveći broj ubijenih stanovnika jednog sela na tlu Srbije za čiju smrt nose odgovornost četnički odmetnici.¹⁴⁴⁵

Pripadnici Narodne milicije na čelu sa glavnim oficijom valjevske OZN-e Draganom Đurićem 7. decembra 1945. opkolili su grupu valjevskih odmetnika u Rađevom Selu kod Valjeva. Jedan odmetnik je poginuo, drugi je izvršio samoubistvo, a ostali su uspeli da pobegnu. U znak odmazde za pogibiju jednog milicionera, Dragan Đurić je naredio streljanje jednog jataka i paljenje kuće porodice Davidović na čijem imanju su se skrivali odmetnici. Članovi porodice su represirani.¹⁴⁴⁶

U selu Korenita, pokraj Loznice, borci 3. srpske brigade KNOJ i pripadnici Narodne milicije, uhvatili su 21. decembra Georgija Bojića Džidžu, odbeglog igumana manastira Tronoša i prethodnog komandanta Jadranske brigade JVuO.¹⁴⁴⁷ Njegovim hvatanjem nanet je presudan udarac ostacima četničke organizacije u Podrinju.

O stanju u odmetničkim redovima na tlu Jugoslavije, tokom zime 1945-1946, svedoči jedan dokument vojne provenijencije:

„U zimskom periodu su hladnoće, teški uslovi kretanja i aktivnost naših poternih jedinica stvorili tešku situaciju za odmetnike. Veliki broj rukovodilaca, osobito četnika, likvidiran je, a mnoge su se grupe predale i raspršile. To je uveliko uticalo na moral četnika, čije su grupe stalno opadale i prilazile pojedinačnom skrivanju ili se predavale... Dok je kod četnika, koji su izgubili glavni deo rukovodećeg kadra, stalno slabila kako jačina grupa tako i njihova aktivnost, dotle se kod ustaša, koji su prečistili svoje redove, pojačao rad na povezivanju i organizovanju... Kroz celu [1945.] godinu broj četnika je stalno opadao dok su ustaše održale svoje snage.

1445 Миленко Ковачевић, *Прилози истини...*, стр. 195-237.

U registru DKTG navedena su imena četiri stanovnika Gledića, pripadnika JVuO, koji su stradali nakon 12. septembra 1944.

1446 Милорад Белић, „Хватање и ликвидација Живорада Мишића. Обрачун са остацима ЈВуО у ваљевском крају”, *Историјски архив Ваљево – Гласник*, 48, Ваљево, 2014, стр. 88.

1447 VA, JNA, SSNO, k. 12, f. 1, d. 18.

Georgije Bojić je osuđen na smrt i streljan 8. aprila 1946. u Šapcu. Tri puta je zaveden u spisku DKTG, od čega se dva puta proizvoljno navodi u registru za grad Beograd.

Krajem novembra 1945. bilo je četnika 3.493, a ustaša 1.332. Krajem jula [1946.] četnika je ostalo 1.443, a ustaša 1.109".¹⁴⁴⁸

Broj od 3.493 četnika, novembra 1945, pretežno se odnosio na bosanske četnike, dok je broj srbijanskih četnika krajem novembra 1945. iznosio manje od 900, da bi u naredna tri meseca bio znatno smanjen.

Tokom 1946. zabeleženo je neutralisanje nekoliko četničkih grupa. Ujedno su zabeleženi novi primeri zločina odmetnika.

Vojnici 2. bataljona 5. srpske brigade KNOJ 25. januara 1946. otkrili su dva bunkera na Jastrepcu, u kojima se skrivala grupa od 17 odmetnika pod vođstvom Mileta Vidojevića, nekadašnjeg glavnog crnotrojkaša (koljača) Rasinske brigade JVuO. Ubijeno je pet odmetnika, dok je jedan zarobljen. Poginuli odmetnici su bili stanovnici jastrebačkih sela Dvorane, Lovci i Poljaci.¹⁴⁴⁹ Vidojevićeva odmetnička grupa je 21. septembra 1945. počinila dvostruko ubistvo u selu Bukovica, južno od Kruševca: ubili su jednu 18-godišnju skojevku i predsednika mesnog Narodnooslobodilačkog odbora (MNO).¹⁴⁵⁰ Naredno dvostruko ubistvo počinili su početkom oktobra, ubivši dvojicu seljaka u blizini sela Lovci. Mile Vidojević je 4. novembra ubio dvojicu kurira 5. bataljona 4. srpske brigade KNOJ. U tom ubistvu učestvovali su i pojedini odmetnici poginuli 25. januara 1946. Naredno ubistvo počinili su u selu Belasica, 17. februara 1946, gde su ubili predsednika MNO.¹⁴⁵¹ Vidojevićevi četnici su 2. juna 1946. počinili trostruko ubistvo u selu Zdravinje, ubivši dvojicu mladića iz sela koji su kao vojnici bili na odsustvu, kao i jednog odbornika MNO. Počinioci tog ubistva su sutradan ubijeni u Velikom Šiljegovcu, ali su u borbi uspeli da ubiju jednog milicionera.¹⁴⁵² Naredni zločin Vidojevićeve grupe

1448 VA, JNA, SSNO, k. 46, f. 3, d. 1, Pregled o odmetnicima, o njihovom stanju, kretanju, hvatanju i likvidiranju od oslobođenja do 31. jula 1946. (9.10.1946).

1449 VA, VBA, k. 2, sv. 2, d. 7.

1450 Божидар Милосављевић, „Обрачун са последњим четницима. Акције органа безбедности за уништење одметника на Јастрепцу. (6) Убиство из заседе“, *Победа*, XX, 799, Крушевац, 16.6.1964, стр. 8.

1451 Божидар Милосављевић, „Обрачун са последњим четницима. Акције органа безбедности за уништење одметника на Јастрепцу. (7) Ликвидација одметника“, *Победа*, XX, 800, Крушевац, 26.6.1964, стр. 8.

1452 Божидар Милосављевић, „Обрачун са последњим четницима. Акције органа безбедности за уништење одметника на Јастрепцу. (9) Кобно зашашење“, *Победа*, XX, 802, Крушевац, 17.7.1964, стр. 8.

dogodio se 19. avgusta, kada su ubili trojicu komunista iz sela Sušica, dok je četvrti kasnije umro od posledica ranjavanja.¹⁴⁵³ Tokom 1946. Vidojevićeva grupa je trpela gubitke da bi se krajem godine sastojala samo od Vidojevića i jednog njegovog pratioca. Vidojević je 27. marta 1947. izvršio samoubistvo nakon što je opkoljen.

U noći 30-31. januara 1946, u selu Vasiljevcu, pokraj Kuršumlje, odmetnici Bože Markovića su zaklali skojevku Stanu Ostojić i njenu majku.¹⁴⁵⁴ U blizini sela Brđani, pokraj Gornjeg Milanovca, snage 6. bataljona 4. srpske brigade KNOJ sukobile su se 3. marta 1946. sa odmetničkom grupom pod vođstvom Svetolika Popovića Purnje. U borbi je poginuo jedan knojevac. Popovićeva grupa, koja je brojala 12 odmetnika, uspjela je da pobegne, ali je sutradan glavnina opkoljena, nakon čega su se predala osmorica odmetnika. Popović je poginuo istog dana kod sela Savinac. Jedna odmetnička grupa je 10. jula 1946. ubila jednog seljaka u Petripolju i jednog seljaka u Čukojevcu, pokraj Kraljeva.¹⁴⁵⁵ Krajem 1946. eliminisana je odmetnička grupa koja se pojavila na planini Cer, prešavši tokom godine iz Bosne. Vođa ove grupe bio je Vojislav Tufegdžić, nekadašnji komandant Pocerke brigade JVuO, u odmetništvu zamenik Dragoslava Račića, neformalnog zapovednika odmetničkih skupina.

„Noću, 4. novembra, 2. bataljon 2. [srpske] brigade [KNOJ] na čelu sa komandantom došli su kod sela Bela Reka preobučeni u četnička odela. Tu je po ugovoru došla banda Voje Tufegdžića. Posle bratimljenja (jer su verovali da su to četnici), naši su otvorili vatru. Ubijeno je osam četnika, na čelu sa Tufegdžićem. Poslednji bandit, ranjen, ubio nam je komandanta 2. bataljna Dušana Blagojevića i ranio još jednog oficira koji je kasnije podlegao ranama, kao i dva naša borca.”¹⁴⁵⁶

Ranjeni oficir koji je podlegao ranama zvao se Moma Sekulić, obaveštajni oficir 1. pontonirske brigade JA. Od osmorice ubijenih četnika, petorica su bili iz Bosne, a trojica iz Srbije.¹⁴⁵⁷

1453 Божидар Милосављевић, „Обрачун са последњим четницима. Акције органа безбедности за уништење одметника на Јастрепцу. (10) Фењер открио одметнике”, *Победа*, XX, 803, Крушевац, 24.7.1964, стр. 8.

1454 VA, VBA, k. 2, sv. 2, d. 66.

1455 VA, VBA, k. 2, sv. 3, d. 14.

1456 VA, JNA, KNOJ, inv. br. 4763, 1-2-1.

1457 VA, VBA, k. 2, sv. 3, d. 144.

Nedaleko od Lukovske Banje, 2. i 4. februara 1947, pripadnici 2. bataljona 3. srpske brigade KNOJ-a sukobili su se sa grupom od 12 četnika pod vođstvom Moše Deljanina i Živote Zuvica. U prvoj borbi poginuo je Deljanin sa trojicom četnika, a u drugoj borbi je zarobljen Zuvic, dok su dvojica četnika poginula. U ove dve borbe poginula su trojica knojevac¹⁴⁵⁸.

Izvor vojne provenijencije beleži broj pripadnika jugoslovenskih oružanih snaga i civila koje su ubili odmetnici od sredine 1945. do 31. jula 1946, na tlu Jugoslavije (izvor ne pominje brojke stradalih oficira, vojnika i civila po republikama). U navedenom razdoblju odmetnici su skrivili smrt 43 oficira, 383 vojnika i 352 civila (ukupno: 778).¹⁴⁵⁹ Isti izvor pruža pregled broja i gubitaka odmetnika na tlu Jugoslavije u navedenom razdoblju.

	registrovano odmetnika	pojavitilo se u toku perioda	uništeno u toku perioda	ostalo	poginulo oficira	poginulo vojnika	poginulo (ubijeno) građana
od oslobođenja do XII 1945	14.834	-	9.032	5.802	7	101	126
od XII 1945 do III 1946.	5.802	922	3.687	3.107	9	75	47
od III do VIII 1946.	3.107	1.545	1.650	3.002	27	206	179
svoga	14.834	2.537	14.369	3.002	43	383	352

Tabela 1: Pregled broja i gubitaka odmetnika na tlu Jugoslavije i broja stradalih pripadnika jugoslovenskih organa i građana – ubijenih od strane odmetnika, od oslobođenja do 31. jula 1946.

Krajem 1945. broj četničkih odmetnika u Srbiji iznosio je oko 10% ukupnog broja odmetnika na tlu Jugoslavije. Imajući u vidu da su četnički odmetnici na tlu Srbije ubili između 350 i 400 osoba, dolazimo do zaključka da je aktivnost odmetničkih grupa na tlu Srbije naročito bila povezana sa aktima koji su predstavljali opasnost po život građana i pripad-

¹⁴⁵⁸ VA, VBA, k. 2, sv. 4, d. 37.

¹⁴⁵⁹ VA, JNA, SSNO, k. 46, f. 3, d. 1.

nika bezbednosnih snaga. Stoga nije prihvatljiva ocena istoričara Bojana Dimitrijevića koji aktivnosti bezbednosnih snaga usmerene protiv odmetnika imenuje kao „progon”,¹⁴⁶⁰ niti je prihvatljiva ocena istoričara Srđana Cvetkovića koji aktivnosti četničkih odmetnika nakon oslobođenja svrstava u „oblike društvenog otpora režimu”,¹⁴⁶¹ ističući da je „likvidacija odmetnika koji se nisu hteli (smeli) predati novim vlastima potrajala do polovine pedesetih [godina 20. veka]”,¹⁴⁶² bez navođenja razloga koji su sprečavali odmetnike da se predaju vlastima. Razlozi su očigledni: najveći broj četničkih odmetnika sa teritorije Srbije bio je involviran u zločine tokom rata, a mnogi i nakon oslobođenja. Predaja vlastima značila je za mnoge dugogodišnju robiju, a za nemali broj smrtnu kaznu.

Dostupni su nam podaci o brojnosti i delovanju četničkih odmetničkih grupa za pojedine regione i opštine u Srbiji.

Zona odgovornosti 2. srpske brigade KNOJ obuhvatala je četiri okruga u zapadnoj Srbiji: Valjevski, Šabački, Užički i Čačanski. Na ovom području do 8. januara 1945. evidentirano je 710 četničkih odmetnika (Valjevski okrug: 95; Šabački okrug: 35; Užički okrug: 370; Čačanski okrug: 210). Do sredine 1945. znatan broj odmetnika na ovom području je poginuo u poterama, streljan nakon zarobljavanja ili uhvaćen i osuđen. Tokom leta 1945. smanjeni broj odmetnika na području četiri navedena okruga povećan je prilivom četnika koji su izbegli uništenje i hvatanje u Bosni. Maja 1945. na navedenom području evidentirano je 209, a jula iste godine 390 četničkih odmetnika. Do jula 1945. brigada je „uništila” i uhvatila 660 četnika, 226 jataka, 1.809 dezertera, pri čemu je verovatno reč o odmetničkim gubicima od početka 1945.¹⁴⁶³ Na osnovu analogija sa podacima DKTG može se zaključiti da je većina uhvaćenih jataka i jedan deo četnika osuđen na vremenske kazne. Deo jataka je pušten nakon izvesnog boravka u pritvoru, dok je većina dezertera vraćena u jedinice (jedan

1460 Bojan B. Dimitrijević, „'Одметници' и 'ослободиоци'. Прогон остатака Југословенске војске у отаџбини у ваљевском крају”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 31, Ваљево, 1997, стр. 179.

1461 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića, 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991*, Beograd, 2013, str. 96-97.

1462 Срђан Цветковић, *У име народа. Политичка репресија у Србију 1944-1953*, Каталог изложбе, Београд, 2014, стр. 52.

1463 VA, JNA, KNOJ, inv. br. 4763-1-1, Istorijat 5. srpske divizije KNOJ; Димитар Тасић, „Оснивање и рад јединица Народне одбране у Србији...”, стр. 74.

deo dezertera osuđen je na vremenske kazne). Deo uhvaćenih četnika osuđen je na smrt. Manji broj jataka i dezertera, koji su skrivili tuđe stradanje, takođe je osuđen na smrt.

Januara 1945. na području Užičkog okruga (srezovi: Užički, Požeški, Crnogorski (Kosjerić), Račanski (Bajina Bašta), Zlatiborski (Čajetina), Moravički (Ivanjica), Ariljski), prema podacima partijske provenijencije, nalazilo se oko 300 četničkih odmetnika. Već je pomenuto da je prema podacima 2. srpske brigade KNOJ broj odmetnika na području Užičkog okruga početkom 1945. iznosio 370. Jedan broj četnika odazvao se pozivu na amnestiju, zaključno sa 15. januarom 1945. Međutim, i pored odziva na amnestiju, početkom godine, kao i hvatanja određenog broja odmetnika, njihov broj na teritoriji okruga porastao je u drugoj polovini godine, kada su na području okruga registrovane 53 odmetničke grupe, odnosno 626 odmetnika. Porast broja odmetnika na području okruga bila je posledica prebacivanja četničkih grupa iz istočne Bosne, tokom leta 1945. Ovoj pojavi pogodovala je geografska bliskost Užičkog okruga i istočne Bosne. Broj odmetnika po srezovima u leto 1945. bio je sledeći: Moravički (165), Požeški (105), Užički (97), Zlatiborski (68), Ariljski (64), Crnogorski (64), Račanski (63). Osim toga, u Užičkom okrugu povremeno je delovalo 14 odmetničkih grupa (110 odmetnika) sa područja susednih okruga.¹⁴⁶⁴ Prema podacima užičkog istraživača Gojka Škore, četnički odmetnici su na području sedam srezova nekadašnjeg Užičkog okruga (sedam današnjih opština) tokom 1945-1950. skrivili smrt 39 lica. Najveći broj stradalih (31) ubijen je 1945. Pripadnici četničkih grupa koje se nisu povukle u Bosnu, tokom novembra i decembra 1944, ubili osam lica sa područja okruga.¹⁴⁶⁵ U dokumentima četničke provenijencije s kraja 1944. ove grupe se nazivaju „gerilskim”, međutim njihova aktivnost se nije razlikovala od aktivnosti odmetničkih grupa iz 1945. Četnički odmetnici nisu bili *gerila* u pravom smislu te reči budući da nisu kontrolisali određenu teritoriju i naseljena mesta, niti su imali organizovanu vlast u bilo kom delu Srbije.

¹⁴⁶⁴ Милоје Ђетеновић, „Четничке одметничке групе у Ужичком округу 1944-1945.“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији*, Зборник радова са научног скупа, (ур. Милутин Пашић), Титово Ужице, 1989, стр. 410, 412.

¹⁴⁶⁵ Гојко Шкоро, *Истина је у именима. Страдали у ужичком округу у Другом светском рату*, Ужице, 2002, стр. 171-181.

Snage 2. srpske brigade KNOJ bile su nedovoljno obučene i sposobne da u potpunosti spreče prebacivanje četnika iz Bosne i osujete njihove aktivnosti na terenu zapadne Srbije, stoga su na to područje početkom jula 1945. prebačene jedinice 4. krajiške divizije JA (6, 8. i 11. krajiška brigada), čiji borci i starešine su imali veće borbeno iskustvo. Prema podacima štabova brigada 4. krajiške divizije, krajem jula na teritoriji pod kontrolom divizije (zapadno od linije Beograd – Aranđelovac - Čačak i severno od linije Čačak - Požega - Kosjerić - Bajina Bašta) boravilo je oko 344 četničkih odmetnika.¹⁴⁶⁶ Ovaj broj nije podrazumevao samo četnike koji su krajem 1944. zaostali na području zapadne Srbije (ili su, u manjem broju slučajeva, novembra 1944. vraćeni na teren iz Sandžaka), već je podrazumevao i određeni broj četnika prebačenih iz Bosne, tokom juna i u prvoj polovini jula. U narednom razdoblju broj odmetnika se povećao prelaskom preostalih grupa srbijanskih četnika iz istočne Bosne. Najpre je sredinom jula iz Bosne prešla grupa od 36 četnika, pod komandom Nikole Kalabića i Filipa Ajdačića. Prebacivanje je nastavljeno u drugoj polovini avgusta i tokom septembra kada je Drinu prešlo više četničkih grupa. Tokom 21-22. septembra iz Bosne je prešla grupa od 52 četnika pod komandom Dragiše Vasiljevića. Nedugo potom prebacila se grupa od oko 50 četnika, među kojima je bio Draža Mihailović. Jedinice 4. krajiške divizije od sredine jula do sredine septembra u poterama ubile su 35 odmetnika.¹⁴⁶⁷

Krajem avgusta na području Valjevskog sreza (deo teritorije pod ingerencijom 4. krajiške divizije) registrovano je 69 odmetnika, pri čemu je najveći broj odmetnika boravio u Valjevskom (27) i Tamnavskom srezu (20).¹⁴⁶⁸ Do kraja 1945, na operativnom području divizije, jedinice divizije i Narodne milicije nanele su sledeće gubitke protivniku: 173 ubijenih, 58 uhvaćenih, dok se 60 odmetnika predalo organima vlasti.¹⁴⁶⁹ Prema podacima Štaba 4. krajiške divizije (25. novembar 1945), do kraja novembra na području pod ingerencijom štaba nalazilo se 188 četnika raspoređe-

¹⁴⁶⁶ VA, NOVJ, k. 773, f. 1, d. 1.

¹⁴⁶⁷ VA, NOVJ, k. 773A, f. 2, d. 11; VA, NOVJ, k. 772, f. 3, d. 31; VA, NOVJ, k. 773, f. 1, d. 1; Drago Karasijević, *Četvrta krajiška divizija*, Beograd, 1988, str. 427-428.

¹⁴⁶⁸ VA, NOVJ, k. 773, f. 1, d. 33; Бојан Б. Димитријевић, „Одметници’ и ’ослободиоци’. Прогон остатака Југословенске војске у отаџбини у ваљевском крају”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 31, Ваљево, 1997, стр. 179-180.

¹⁴⁶⁹ Drago Karasijević, *n.d.*, str. 430.

nih u 15 grupa. Najbrojnija je bila grupa pod komandom Nikole Kalabića (30).¹⁴⁷⁰ Decembra 1946. na terenu pod kontrolom divizije skrivala su se 53 odmetnika. Januara 1947. na tom prostoru ubijena su šestorica i zarobljena petorica četnika, dok su četnici ubili jednog vojnika i dvojicu milicionera i ranili trojicu vojnika.¹⁴⁷¹

Prema jednom dokumentu 42. srpske divizije JA (21. jul 1945), poznati su podaci o broju odmetnika na području nekoliko okruga i srezova, južno od Zapadne Morave. Na području Kruševačkog okruga evidentirano je 180 odmetnika u sedam srezova: Temnički (11) Kruševački (22), Rasinski (22), Trstenički (13), Ražanjski (4-5), Kopaonički i Župski (40-50). Na području Trnavskog sreza (deo današnje opštine Čačak, na desnoj obali Zapadne Morave) evidentirano je 50 do 56 odmetnika, raspoređenih u pet grupa, i oko 20 dezertera „koji su pobjegli iz naše vojske prije kapitulacije Njemačke”, uz napomenu da se na teritoriju sreza iz Dragačeva povremeno prebacuju grupa Cogoljević-Pelivanović, u jačini 50-60 odmetnika. „Selo koje najviše podržava ove grupice jeste Gornja Ježevica gdje se sumnja u miliciju da ima veze sa banditima u interesu svog mira i opstanka u selu.” Na području Kraljevačkog sreza jula 1945. skrivao se 41 odmetnik, u četiri grupe, među kojima se navode imena devet „istaknutih koljaša”, 11 „vojnih begunaca” i dvojice odbeglih milicionera – bivših četnika. Broj odmetnika u Kraljevačkom srezu je uskoro povećan dolaskom određenog broja četnika iz Bosne. U „Moravičko-studeničkom srezu” (takva teritorijalna jedinica nije postojala i očigledno je reč o području Ivanjice i delu Golije koji je pripadao Studeničkom srezu) evidentirana su 32 odmetnika, dok se u selima oko Raške skrivalo 13 odmetnika. U Deževskom srezu (Novi Pazar), jula 1945. postojale su dve četničke i dve muslimanske odmetničke grupe. Četničkih odmetnika bilo je 21, pri čemu je grupa Bude Dobrića povremeno boravila na teritoriji tog sreza jer je poticala iz Ibarskog Kolašina (Zubin Potok), dok je muslimanskih odmetnika (balisti) bilo 10, među kojima i istaknuti ratni zločinac Biko Drešević.¹⁴⁷²

Jedinice 1. srpske brigade KNOJ, koja je operativno obuhvatala područje severoistočne i istočne Srbije, od početka januara do 20. novembra

¹⁴⁷⁰ VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 174-177.

¹⁴⁷¹ VA, VBA, k. 2, sv. 4, d. 17-21.

¹⁴⁷² VA, VBA, k. 2, sv. 1, d. 48-49.

1945. ubile su 56 i uhvatile 107 četničkih odmetnika. Jedinice ove brigade navodno su uhvatile čak 2.660 dezertera. „Zaplenjeno 287 pušaka, mašinogevera 26, puškomitraljeza 25, pištolja 88, bombi 155.” Ovaj podatak nam govori da je preko 150 uhvaćenih dezertera bilo naoružano. Jedinice 3. srpske brigade KNOJ, koja je operativno obuhvatala područje jugoistočne Srbije, od kraja 1944. do kraja 1945. ubile su 162 i zarobile 308 četničkih odmetnika i 356 dezertera. Jedinice 4. srpske brigade, čija zona odgovornosti je obuhvatala područje Šumadije i Pomoravlja (Kragujevački, Moravski (Jagodina), Rasinski (Kruševac) i Čačanski okrug), od marta do jula 1945. ubile su (pretežno u poteri i borbi) 61 četnika, 55 dezertera i 11 odmetničkih jataka, a uhvatile su 90 četnika, 2.017 dezertera i 120 jataka. ¹⁴⁷³

Najpotpuniji podaci o broju ubijenih lica od strane odmetnika potiču iz opština zapadne Srbije.

Četnički odmetnici su nakon oslobođenja čačanskog kraja, odnosno od početka 1945, ubili 30 stanovnika naselja sa područja današnje opštine Čačak. Od ovog broja 18 pripadnika oružanih formacija (KNOJ i Narodna milicija) poginuli su u borbi dok je 12 civila ubijeno van borbe. ¹⁴⁷⁴ U registru DKTG za opštinu Čačak navedeno je 47 lica za koje se tvrdi da su „ubijena u poteri” ili „ubijena od KNOJ-a”, ili „ubijena u bunkeru”. Takođe, u registru je navedeno najmanje 36 lica za koja je po datumu i mestu smrti moguće pretpostaviti da su takođe stradala u istim okolnostima. Reč je, dakle, o najmanje 83 lica koja su stradala pretežno nakon završetka Drugog svetskog rata kao četnički odmetnici. Svakako da je među njima nemali broj onih koji su poginuli prilikom pokušaja hvatanja od strane državnih organa, možda čak većina. Većina odmetnika u čačanskom kraju bili su počinioci ratnih zločina ili su tokom rata participirali u jedinicama koje su odgovorne za stradanje civila i zarobljenih pripadnika NOVJ.

Odmetnici su na teritoriji Dragačevskog sreza od početka 1945. ubili 25 lokalnih stanovnika, od čega osam civila. ¹⁴⁷⁵ Na području Užičkog okruga (u granicama koje su podrazumevane tokom i nakon rata) odmet-

¹⁴⁷³ VA, JNA, KNOJ, inv. br. 4763-1-1, Istorijat 5. srpske divizije KNOJ; Димитар Тасић, „Оснивање и рад јединица Народне одбране у Србији...”, стр. 73-77.

¹⁴⁷⁴ Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве..., стр. 93-171, 301-396.

¹⁴⁷⁵ Исто, стр. 3-64.

nici su ubili 39 lokalnih stanovnika. Primera radi, na području opštine Arilje odmetnici su ubili 10 civila, od kojih četiri žene.¹⁴⁷⁶ U sedam srezova (današnjih opština) Užičkog okruga, u leto 1945, registrovano je oko 630 odmetnika. U registru DKTG evidentirano je 101 odmetnik stradao 1945-1946, na području sedam opština: Požega (34), Kosjerić (26), Ivanjica (12), Bajina Bašta (11), Užice (8), Čajetina (8), Arilje (2). U registru za opštinu Kosjerić evidentirano je 58 lica, od čega 26 odmetnika, što tu opštinu čini jedinstvenom u Srbiji, ako zanemarimo opštinu Rekovac. U registru za opštinu Požega evidentirano je 211 lica, od čega 34 odmetnika. Stvaran broj odmetnika koji su ubijeni u poterama ili su osuđeni na smrt nakon hvatanja, u navedenom razdoblju, na području nekadašnjeg Užičkog okruga, svakako je veći od 101, budući da u registru DKTG za određen broj stradalih lica nije navedeno da su bili odmetnici već samo pripadnici JVuO. Međutim, i pored toga, nameće se zaključak da većina od oko 630 odmetnika sa tog područja nije ubijena nakon oslobođenja, već da je osuđena na vremenske kazne nakon hvatanja, pri čemu su neki, nakon određenog vremena, amnestirani.

Odmetnici su odgovorni za ubistvo 14 lica sa područja opštine Valjevo nakon oslobođenja.¹⁴⁷⁷ Isto tako, odmetnici su ubili 23 stanovnika opštine Nova Varoš, pretežno civila. Ove zločine počinili su pripadnici odmetničke grupe Vuka Kalaitovića, nekadašnjeg komandanta 2. mileševskog korpusa JVuO. Pripadnici Kalaitovićeve odmetničke grupe su 10. septembra 1949. ubili četvoročlanu porodicu Matović u selu Pravoševo, ispod Zlatara. Zaklani su Vitomir Matović, njegova supruga Jelena i njihovi devetomesečni blizanci Dara i Božo. Na području susedne opštine Prijepolje odmetnici su ubili četiri civila.¹⁴⁷⁸

Odmetnici su ubili 57 stanovnika opštine Kraljevo, od čega 40 civila što predstavlja najveći broj ubijenih stanovnika jedne opštine na teritoriji Srbije za čiju smrt su odgovorni odmetnuti četnici.¹⁴⁷⁹ U registru DKTG za opštinu Kraljevo zavedeno je 85 četničkih odmetnika, što tu opštinu

¹⁴⁷⁶ Гојко Шкоро, *н.д.*, стр. 171-181.

¹⁴⁷⁷ *Споменница палим борцима и жртвима фашистичког терора општине Ваљево 1941-1945*, (пр. Бранислав Милосављевић и др.), Ваљево, 1995, стр. 5-210.

¹⁴⁷⁸ Дико Пејатовић, „Рехабилитација злочина и злочинаца“, *Злочини четничког покрета у Србији 1941-1945. Зборник радова*, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012, стр. 211-220.

¹⁴⁷⁹ Миленко Ковачевић, *Прилози истини...*, стр. 195-237.

takođe izdvaja u odnosu na druge opštine u Srbiji, budući da je reč o najvećem broju evidentiranih odmetnika u jednoj opštini, stradalih nakon oslobođenja.¹⁴⁸⁰

Odmetnici su vršili ubistva i u susednim opštinama: Trstenik (sedam lica, od čega dva civila), Vrnjačka Banja (19 lica, od čega pet civila) i Aleksandrovac (devet lica, od čega šest civila). Na području opštine Kruševac, odmetnici su ubili najmanje 16 stanovnika.¹⁴⁸¹

Na teritoriji Leskovačkog (Jablaničkog) okruga odmetnici su ubili 41 stanovnika, od čega 32 vojnika i milicionera i devet civila (uključujući i seljaka Vasu Radovanovića i njegovo dvoje dece, iz sela Čokotin pokraj Medveđe).¹⁴⁸² Navedeni podaci odnose se na opštine Leskovac, Medveđa, Bojnik i Lebane.

Odmetnici su takođe izvršili nemali broj ubistava i u Toplici. Dostupni su nam podaci za opštinu Kuršumlija gde je ubijeno 37 lica, pretežno civila.¹⁴⁸³

Četnički odmetnici su na području opštine Rekovac tokom 1945-1950. ubili 13 civila, stanovnika levačkih sela, i pet pripadnika bezbednosnih snaga.¹⁴⁸⁴ Prema podacima DKTG, nakon 12. septembra 1944. stradalo je 50 stanovnika opštine Rekovac. U spisku se nalaze dva dupla imena. Registar za opštinu Rekovac je karakterističan po najvećem procentu evidentiranih odmetnika, u odnosu na druge opštine, ako izuzmemo opštinu Kosjerić. U spisku je navedeno 16 lica za koja je istaknuto da su bili odmetnuti četnici, dok je za dva lica iz registra, za koja se navodi da su

1480 Sudeći prema podacima iz registra DKTG, nakon kraljevačke opštine, najveći broj stradalih odmetnika zabeležen je u opštini Čačak – najmanje 83. Potom slede opštine: Kruševac (54), Valjevo (32), Kučevo (30), Kosjerić (26). Indikativno je da je reč o opštinama u kojima su četnici pobili velik broj stanovnika tokom rata. Podaci DKTG nisu precizni budući da su mnogi odmetnici u registru zavedeni kao pripadnici JVuO bez napomene da su poginuli ili uhvaćeni (pa potom osuđeni na smrt) kao odmetnici, nakon oslobođenja.

1481 *Монографија о учесницима НОР-а 1941-1945. општине Трстеник*, (ур. Ристо Асентић), Трстеник, 1996, стр. 59-374; Добривоје Секуловић Малиша, *Врњачка Бања са онолином у НОБ и револуцији 1941-1945*, Београд, 1977, стр. 411-504; Добривоје Секуловић Малиша, Душан Миљковић, *Жула у Народноослободилачкој борби 1941-1945*, Александровац, 1995, стр. 295-303; Миленко Ковачевић, н.д., стр. 393-434.

1482 Никола П. Илић, „Жртве четника у лесковачком крају 1942-1953.“, *Злочини четничког покрета у Србији 1941-1945. Зборник радова*, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012, стр. 104.

1483 Миленко Ковачевић, н.д., стр. 417-423.

1484 Адам Митровић, *Левач у Народноослободилачкој борби 1941-1945*, Рековац, 1985, стр. 216-217, 350-356.

pripadala JVuO, moguće pretpostaviti da su takođe bili odmetnici, budući da su lišeni života 1946. i 1948.¹⁴⁸⁵

1485 U registru za opštinu Rekovac takođe je navedeno 14 ubijenih i osam nestalih pripadnika JVuO, pri čemu je moguće pretpostaviti da je među njima nemali broj onih koji su poginuli u Bosni 1945. Osim toga, u registru su navedena dva četnika Koste Pećanca, dva pripadnika SDS i jedan pripadnik SDK. Troje evidentiranih lica uvršteno je na osnovu grade ZK, što podrazumeva da su terećeni za ratne zločine. Ukupno je navedeno 43 imena pripadnika oružanih formacija, dok se za jedno lice navodi da je osuđeno na smrt od strane vojnog suda kao „kolaborant”, a za šest lica se u izvornom materijalu ističe da su kao „narodni neprijatelji” osuđeni na smrt od strane vojnih sudova 1945-1946. (bez navođenja formacijske pripadnosti) zbog čega je moguće pretpostaviti da su ova lica bila četnički jataci, iako nije nemoguće da su neki od njih bili uhvaćeni četnički odmetnici.

IX deo:

Mitovi i brojke:
prilog kvantifikaciji
stradalih u Srbiji
nakon oslobođenja

Problemi kvantifikacije

Vlada Republike Srbije je 9. jula 2009. donela odluku o formiranju Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944. (skraćeno: Državna komisija za tajne grobnice, DKTG). Na čelu komisije imenovana su trojica istoričara: predsednik Slobodan Marković, docent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, sekretar Srđan Cvetković, naučni saradnik u Institutu za savremenu istoriju, dok je za koordinatora Odbora za istraživanje Državne komisije imenovan Momčilo Pavlović, direktor Instituta za savremenu istoriju.

Formiranje DKTG predstavlja tipičan primer „političkog posezanja za mrtvima” (termin istoričara Igora Graovca).

Komisija je formirana po ugledu na slično telo koje je 1990. formirano u Republici Sloveniji: Komisija Vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica, i po uzoru na komisiju koja je 1991. formirana u Republici Hrvatskoj: Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava.¹⁴⁸⁶

Postavlja se pitanje zbog čega inicijativa za osnivanje komisije nije podrazumevala istraživanje ukupnog broja stradalih na tlu Republike Srbije koji su umrli nasilnom smrću tokom Drugog svetskog rata i u nekoliko posleratnih godina? Činjenica je da ukupan broj stradalih na teritoriji Srbije tokom 1941-1945. još uvek nije utvrđen (na primer, još uvek ne znamo koliko je stanovnika Beograda izgubilo život tokom fašističke okupacije), pri čemu istraživački kapaciteti Muzeja žrtava genocida, čiji saradnici godinama rade na utvrđivanju približnog broja stradalih u tom razdoblju, nisu odgovarajući iz više objektivnih razloga, iako su rezultirali izuzetno zna-

¹⁴⁸⁶ Milan Radanović, „'Otkopavanje istine' ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009-2012.”, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, Zbornik radova, (ur. Milo Petrović), Beograd, 2014, str. 143-174.

čajnim naučnim doprinosom. Takođe, izostanak ove inicijative dodatno problematizuje pozitivan učinak Anketnog odbora Skupštine AP Vojvodine: „Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948.”¹⁴⁸⁷ Kako je moguće da su pokrajinski organi bili u stanju da iniciraju popisivanje svih stradalih od 1941. do 1948, a republički organi nisu bili u stanju da to isto učine za ostatak teritorije Republike Srbije?

Isto tako, postavlja se pitanje zbog čega ova inicijativa nije podrazumevala utvrđivanje broja stradalih stanovnika Srbije koji su izgubili život delovanjem pripadnika snaga kolaboracije (JVuO, SDS i kvislinška žandarmerija, SDK, četnici Koste Pećanca, Specijalna policija, Muslimanska milicija, balističke grupe – ako govorimo o teritoriji Srbije bez pokrajina). Činjenica je da je u domaćim arhivima pohranjena bogata građa o zločinima okupatora i njihovih pomagača nad stanovništvom Srbije (građa savezne, republičke i pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, zatim građa opštinskih organizacija SUBNOR-a, memoarska građa u lokalnim arhivima, kao i građa kvislinške vlade u beogradskim arhivima). Ipak, domaća historiografija i pored ove činjenice još uvek nije kvantifikovala podatke o zločinima formacija koje su kolaborirale sa okupatorom, pri čemu se u monografijama o pojedinim formacijama prećutkuje učešće pripadnika tih formacija u zločinima nad civilnim stanovništvom i zarobljenim partizanima.¹⁴⁸⁸

Utvrđivanjem ukupnog broja stradalih na tlu Republike Srbije 1941-1946. bila bi smanjena mogućnost politički motivisanih zloupotreba broja stradalih i „državnog posezanja za mrtvima”. Treba napomenuti da su pojedini saradnici DKTG, uključujući sekretara Srđana Cvetkovića, iskazali uverenje u nužnost objedinjavanja svih podataka vezanih za ukupne ljudske gubitke na tlu Republike Srbije, koji su stradali nasilnom smrću tokom 1940-ih.

Medijska kampanja uoči i nakon osnivanja DKTG dodatno je aktualizovala istorijski stereotip o visokim brojkama stradalih, naročito na području Beograda i u pojedinim delovima centralne Srbije.

1487 *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948, Zbornik radova*, (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008.

1488 Urediti: Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићев Србије. Оружане снаге Српске владе 1941-1945*, Београд, 2014².

U dominantnom medijskom narativu koji je pratio rad komisije, prećkivana je odgovornost snaga kolaboracije za ratne zločine i saradnju sa okupatorom, dok su pojedini istraživači prošlosti u javnosti istupali sa pretpostavkama stradalih nakon oslobođenja koje podrazumevaju uveličane brojke. Upravo su rezultati komisije za tajne grobnice demantovali prethodne neutemeljene pretpostavke o broju i strukturi stradalih, iako to nije bila primarna intencija onih koji su inicirali formiranje komisije.

U programskom dokumentu DKTG navedeni su osnovni ciljevi ovog tela: „1) istražiti, pronaći i obeležiti sve tajne grobnice u kojima se nalaze ostaci streljanih posle septembra 1944, 2) utvrditi tačan broj streljanih lica od septembra 1944.”¹⁴⁸⁹

Saradnici DKTG pružili su javnosti uvid u radnu verziju baze podataka za lica koja su stradala na područja Republike Srbije nakon 12. septembra 1944. kao protivnici pobedničke strane u ratnom sukobu. Baza podataka dostupna je na internetu od aprila 2012, pod nazivom: „Otvorena knjiga: registar žrtava Državne komisije za tajne grobnice posle septembra 1944”.¹⁴⁹⁰ Sekretar DKTG u medijima je izneo podatke o poimeničnom registru dostupnom na sajtu komisije:

„Kako kaže za *Politiku* sekretar Državne komisije dr Srđan Cvetković, radi se o najmodernijoj formi, softveru koji sadrži interaktivni teritorijalni internet pretraživač žrtava na području cele Srbije, stradalih posle oslobođenja. Ova baza podataka sadrži detaljne podatke o svakom licu: ime i prezime, zanimanje, nacionalnost, datume rođenja i smrti, okolnosti pod kojima su nastradali, kao i kvalifikaciju dela pod kojima su ta lica vođena, i svuda gde je to moguće, mesto i tačnu lokaciju gde su ubijeni. Svi uneti podaci sadrže i precizan izvor, jedan ili više njih, odakle potiču, tako da građani koji su u srodstvu ili imaju interes da nekoga rehabilituju ili potraže, preko našeg sajta mogu dobiti najpouzdanije moguće podatke. To i jeste osnovni smisao projekta, da bude neka vrsta javnog servisa građanima u procesu rehabilitacije i restitucije, svojevrsna otvorena knjiga, u kojoj je moguće podatke dopunjavati, menjati, ispravljati na osnovu više izvora – navodi Cvetković. Kako napominje, ovaj projekat je svojevrsno

¹⁴⁸⁹ Srđan Cvetković, *Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. Godišnji izveštaj 2010*, Beograd, 2010, str. 7.

¹⁴⁹⁰ Registar DKTG dostupan je na stranici: <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/>

finale rada Komisije, koji će da objedini i na jednom mestu prikaže sve što je do sada urađeno, uz dosta volonterskog rada i skromna sredstva dobijena preko Ministarstva pravde, ali uz veliku podršku Instituta za savremenu istoriju, čiji je direktor dr Momčilo Pavlović i koordinator Odbora za istraživanja. Po broju obrađenih podataka o stradalim licima, mi smo daleko iskoračili ispred kolega iz Slovenije, Hrvatske ili Bugarske, koji se bave sličnim poslom u mnogo dužem periodu nego mi ovde. Preostaje još jedan važan deo, ekshumacije na preko 200 do sada utvrđenih lokacija masovnih pogubljenja. Međutim, to su veoma skupi i složeni, a često i nemogući poslovi i za sada ne postoji nadležnost Državne komisije da obavlja ove ekshumacije. To je u ovom trenutku u nadležnosti viših sudova i lokalnih samouprava.”¹⁴⁹¹

Ipak, navedena baza podataka ne sadrži „detaljne podatke o svakom licu”, jer sem imena i prezimena (u manjem broju slučajeva - samo prezimena: ponekad samo nadimka), datuma rođenja i smrti (u velikom broju primera nije navedena godina rođenja, dok je godina smrti naznačena bez preciziranja datuma, usled nepotpunih podataka u izvorima) i nacionalnosti, u relativno velikom broju primera nisu navedeni precizni podaci o zanimanju stradalih lica, kao ni dovoljno precizni podaci o okolnostima pod kojima su stradali, što je razumljivo, s obzirom na nepreciznosti u dostupnoj izvornoj građi.

Primeru radi, od 55.372 registrovanih do sredine 2014. kada sam vršio analizu registra, za 14.417 stradalih nije bila upisana godina rođenja, za 1.410 godina smrti, za 2.502 mesto rođenja, za 1.135 mesto smrti (taj broj je veći za nekoliko hiljada ako uzmemo u obzir navođenje regiona gde je stradala neka osoba umesto konkretnog mesta), za 32.825 ime roditelja. Takođe, u registru postoje i lica bez osnovnih podataka (npr. 15 upisa su navedeni sa slovom N. ispred imena ili nadimka, što znači da im je prezime nepoznato, dok je nekoliko lica označeno kao N.N, a nekoliko desetina je imenovano opisnim nazivom umesto imena i prezimena). Ovakvi upisi nisu prihvatljivi ne samo zbog nepostojanja osnovnih podataka već i zbog činjenice da su lica, na koja se možda odnose ovi upisi, već evidentirana pod pravim imenom ili će potencijalno biti evidentirana.

¹⁴⁹¹ Bojan Bilbija, „Жртве комунистичног режима на сајту”, *Политика*, СЛХ, 35356, Београд, 22.4.2012, стр. 14.

Međutim, najspornije je što u kartonima (rubrika: „napomena”) mnogih počinitelja ratnih zločina ili lica koja su komandno bila odgovorna za ratne zločine, nije napomenuta njihova odgovornost, iako za to postoji mogućnost u registru.

Takođe, neretko su činjene greške u popunjavanju odrednice „mesto rođenja”, pri čemu su najbrojniji primeri proizvoljnog popunjavanja te odrednice zastupljeni u registru za grad Beograd. Za više stotina lica koja su evidentirana na osnovu građe ZK po automatizmu je navedeno da su „ubijeni nakon oslobođenja 1944.”, iako u izvornoj građi ZK (spisak lica sa teritorije uže Srbije koja su proglašena za ratne zločine)¹⁴⁹² nije naveden datum, pa čak ni godina stradanja lica proglašanih za ratne zločince. To je uslovalo da određen broj lica koja su stradala pre 12. septembra 1944. bude uvršten u spisak, uključujući i lica koja nisu ubijena od strane partizana. Takođe, mnogi ratni zločinci za koje se proizvoljno tvrdi da su ubijeni nakon oslobođenja 1944. poginuli su u borbi 1945.

Vredi napomenuti da je „kvalifikacija dela pod kojima su lica vođena” takođe bila uslovljena dostupnim izvorima, što ne opravdava saradnike komisije u brojnim nepreciznostima kada je reč o kvalifikaciji lica koja su lišena života zbog participacije u represivnom kvislinškom aparatu ili za lica koja su odgovorna za ratne zločine, s obzirom na to da je ove podatke moguće proveriti u drugim izvorima. Isto tako, činjene su greške u popunjavanju rubrike „nacionalnost”, pri čemu ističem možda najproblematičniji primer: u registru se za 76 lica tvrdilo da su bila jevrejske nacionalnosti, pri čemu je očigledno da su skoro svi oni bili nemačke nacionalnosti, ne samo s obzirom na napomenu da ih je većina umrla u logoru Knićanin. Ta nepreciznost je u međuvremenu ispravljena nakon moje sugestije.

Najozbiljnije zamerke, kada je reč o navedenim podacima u kartonima stradalih lica, tiču se unošenja netačnih, ali i brojnih proizvoljnih podataka, zatim proizvoljnog tumačenja izvorne građe, kao i prikriivanja činjenica da su mnoga registrovana lica poginula u borbi (ovo se prvenstveno odnosi na pripadnike JVuO), pri čemu su ta lica zavedena kao „ubijena”, „nestala”, ali ponekad i kao „streljana” i „likvidirana”. Izostavljanjem podataka o pogibiji (ili samoubistvu) kao načinu smrti, sugerise se da su ta

¹⁴⁹² AS, ZK, k. G-25, Spisak lica proglašanih za ratne zločince od strane Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

lica ubijena van borbe, čime se uvećava broj onih koji su u okviru revizionističkog narativa okarakterisani kao „žrtve komunizma”.

Saradnici DKTG nisu uopšte uzeli u obzir činjenicu da je velik broj lica sa područja Srbije (mahom pripadnici JVuO) poginuo u borbi nakon 12. septembra 1944, iako im je na osnovu uvida u izvornu građu poznata ta činjenica. Iz navedenog zaključujemo da su saradnici DKTG odlučili da grubo ignorišu ovu činjenicu iz njima poznatih motiva. Naša pretpostavka je da su na taj način želeli da viktimiziraju poginule pripadnike JVuO. Uvrštavanjem poginulih pripadnika JVuO i četničkih odmetnika u registar, odnosno prećutkivanjem njivove pogibije, uvećava se broj *žrtava komunističkog terora*. U registru je evidentirano nekoliko hiljada pripadnika JVuO i četničkih odmetnika koji su poginuli u borbi.

Većina stradalih četnika, evidentiranih u registru DKTG – nije streljana nakon zarobljavanja – kako podrazumeva nametnuti istorijski stereotip, ali i klasifikacija stradalih u okviru registra DKTG. Najveći broj pripadnika JVuO, koji su streljani na tlu Srbije nakon oslobođenja, odgovoran je za represalije tokom rata, zbog čega je kažnjen smrću, što je u redovima pobedničke strane podrazumevano kao pravedna osveta.

Najveći broj četnika koji su boravili u redovima JVuO Srbiji tokom 1944. – zarobljen je od strane partizana ili je jednostavno dobrovoljno prišao partizanima nakon samoinicijativnog dezertiranja iz četničkih redova. Oni koji su zarobljeni delom su dobrovoljno prišli partizanima, delom su streljani zbog odgovornosti za stradanje civila i zarobljenih partizana, a najvećim delom su pušteni kućama ili amnestirani nakon privremenog boravka u zarobljeništvu.

Metodologija DKTG korišćena pri formiranju registra ignoriše navedene činjenice: u okviru registra DKTG, u kartonima stradalih, u rubrici „način stradanja”, ne postoji opcija *poginuo u borbi*. Umesto toga, za sve četnike poginule (ili umrle od bolesti) nakon 12. septembra 1944, uključujući najveće gubitke u ljudstvu, aprila i maja 1945. u Bosni, navodi se da su „nestali”, ili čak, „likvidirani”, „streljani”, itd, čak i onda kada je pouzdano utvrđeno da su poginuli ili umrli od bolesti. Na taj način poginuli četnici se viktimiziraju i neosnovano svrstavaju u žrtve komunističkog terora. Reč je o nesumnjivoj manipulaciji istorijskim činjenicama i žrtvama rata, kao i o proizvoljnom tumačenju istorijskih izvora, što

je metodološki nedopustivo i naučno neprihvatljivo. Saradnici DKTG su uvrštavanjem više hiljada poginulih četnika u registar stradalih nakon 12. septembra 1944. pokušali da bilans revolucionarnog terora i kažnjavanja saradnika okupatora predstave u dimenzijama koje, kada govorimo o užoj Srbiji, nisu približne istorijskoj realnosti.

Uvrštavanjem poginulih četnika u registar DKTG pokušano je umanjivanje negativnog efekta neutemeljenih procena o broju *streljanih* stanovnika Srbije nakon oslobođenja. Upravo su rezultati rada DKTG demantovali procene čelnih saradnika komisije Srđana Cvetkovića i Momčila Pavlovića o broju žrtava revolucionarnog terora na tlu Srbije (bez pokrajina), o čemu će biti više reči u sledećem poglavlju.

Rezultati popisa stradalih nakon septembra 1944, koje je prezentovala DKTG, ne samo što demantuju tvrdnje brojnih publicista, ali i pojedinih srpskih istoričara o broju stradalih na tlu Srbije južno od Save i Dunava nakon navedenog razdoblja, već osporavaju uvreženi stereotip srpskih nacionalista i antikomunista koji podrazumeva da je srpski narod, pre svega u Srbiji bio izložen najvećoj pogibelji od strane pobednika, u odnosu na druge delove Jugoslavije. „Srbija je morala da 'plati svoj dug', odnosno da plati danak u krvi zbog podrške četnicima.”¹⁴⁹³ Pojedini istoričari svodjebno su tvrdili da je prilikom „partizanskog osvajanja Srbije” i nakon „osvajanja” odnosno oslobođenja „besneo teror novih vlasti” u Srbiji dok je revolucionarni teror prilikom oslobođenja Hrvatske navodno „smeo delovati samo dvadeset četiri časa”. „Zato je tamo izostala post-sobodarska faza likvidacija koja je bila karakteristična na istoku države.”¹⁴⁹⁴

Do 1. oktobra 2015. u registru je evidentirano 56.147 stradalih na teritoriji Republike Srbije. Taj broj nije konačan. U jednoj prethodnoj analizi uzeo sam u obzir upise evidentirane do 15. aprila 2014. kada je registar brojao 55.372 imena. Dopuna od 775 imena uglavnom se odnosi na stradale pripadnike nemačke zajednice u Vojvodini.

Najveći broj stradalih zabeležen je na teritoriji Vojvodine: 38.658 (68,85%), pri čemu vredi naglasiti da je dominantno reč o licima nemačke i mađarske nacionalnosti. U broj stradalih stanovnika Vojvodine uklju-

1493 Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941-1945*, Књига друга: Србија под окупацијом, Београд, 2014, стр. 488.

1494 Бојан Димитријевић, *Грабански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944-1954*, Београд, 2003, стр. 46, 50.

čio sam i 1.122 stradalih sa područja opštine Zemun, pretežno nemačke, zatim hrvatske nacionalnosti, zbog teritorijalnog položaja Zemuna tokom rata, koji je različit u odnosu na položaj Beograda, kao i na osnovu činjenice da se struktura stradalih u Zemunu mnogo više uklapa u okvir Srema i Vojvodine nego Beograda i ostatka Srbije. Uostalom, Zemun i Beograd su tada još uvek bili dva grada. Na području centralne Srbije, bez Kosova, registrovano je 15.219 (27,59%) stradalih, pretežno srpske nacionalnosti, dok je na području Kosova registrovano 1.870 (3,39%) stradalih, pretežno albanske nacionalnosti. Za 400 lica nije utvrđena teritorijalna pripadnost („nepoznato”).

	broj stradalih	%
Vojvodina i Zemun	38.658	68,85
Srbija	15.219	27,59
Kosovo	1.870	3,39
„nepoznato”	400	0,07
ukupno	56.147	

Tabela 2: Pregled broja lica koja su izgubila život krivicom partizana i organa jugoslovenskih vlasti nakon 12. septembra 1944. u Srbiji, po regionima, prema podacima iz registra DKTG.

Broj od 55.372 stradalih iz prethodne analize podrazumevao je 1.372 duplih imena (neka imena se navode čak četiri puta).¹⁴⁹⁵ Broj od 55.372 podrazumevao je 576 duplih imena sa područja uže Srbije. U međuvremenu određen broj duplikata je uklonjen iz registra, ali je najveći deo i dalje prisutan.

Takođe, u registar je uvršteno oko 1.000 stranih državljana, zbog čega ne mogu biti evidentirani kao stradali stanovnici Republike Srbije 1941-1946. Pretežno je reč o folksdojčerima sa područja Baranje i istočne Slavonije i o ustašama sa područja istočne Slavonije koji su imali stalno mesto prebivališta van teritorije Republike Srbije. Oni jesu stradali na teritoriji Republike Srbije, ali nisu bili žrtve Republike Srbije u Drugom svetskom ratu, kao što stradali Srbi, Jevreji i Romi iz Srema, ubijeni u Jasenovcu,

¹⁴⁹⁵ Duplikati iz registra DKTG mogu se videti na sledećoj internet stranici: <http://znaci.net/temp/zx.htm>

nisu ratne žrtve Republike Hrvatske već žrtve Republike Srbije ili kao što stradali Srbi i Jevreji iz Bačke ubijeni u mađarskim logorima na tlu današnje Mađarske nisu ratne žrtve Mađarske već ratne žrtve Republike Srbije.¹⁴⁹⁶ Primera radi, u registru DKTG evidentirano je 626 folksdojčera iz Baranje (90 iz Popovca, 85 iz Čeminca, 78 iz Darde, itd.) i najmanje 112 ustaša i folksdojčera iz istočne Slavonije.¹⁴⁹⁷

Isto tako, u registar je uvršten trocifren broj lica koja su stradala pre 12. septembra 1944. ili nisu uopšte stradala u navedenim okolnostima (umrla su prirodnom smrću decenijama nakon oslobođenja).

Prema podacima iz registra DKTG, u skladu sa mojom analizom iz 2014, broj stradalih pripadnika JVuO iz Srbije nakon 12. septembra 1944. iznosi 7.467, računajući preko 200 duplih imena i imena lica koja su stradala pre tog datuma (što čini blizu polovine ili 49,07% ukupno evidentiranih stradalih lica na tlu uže Srbije). Ovaj broj nije konačan i u međuvremenu je dopunjen sa 100-200 imena. Međutim, čak ako uzmemo u obzir da je broj stradalih pripadnika JVuO, nakon navedenog datuma, veći za nekoliko hiljada dolazimo do zaključka da je većina pripadnika JVuO u Srbiji – preživela rat. Naime, nemački vojni izvori su krajem avgusta 1944. procenili broj četnika Draže Mihailovića u Srbiji na oko 25.000.¹⁴⁹⁸ Taj broj je privremeno povećan za desetak hiljada, početkom septembra 1944. kada je izvršena prinudna mobilizacija na područjima gde su četnici držali vlast, ali brojno stanje od oko 35.000 prepolovilo se do sredine oktobra i nastavilo je da opada u narednim sedmicama, do konačnog napuštanja

1496 U registru za Novi Sad (ukupno: 1.330) evidentirano je 38 ustaša iz Slavonije, 11 državljana Mađarske, dva državljana Nemačke, ali i određen broj stanovnika drugih opština u Vojvodini: 28 stanovnika Sremskih Mihaljevaca u opštini Pećinci i 10 stanovnika Temerina u istoimenoj opštini za koju postoji zaseban registar. U registru za Beograd (ukupno: 1.852) navedena su imena 52 lica koja nisu imala stalno prebivalište na teritoriji Republike Srbije, pri čemu većina njih najverovatnije nikad nije boravila u Beogradu, što čini deo od oko 400 spornih upisa u registru za grad Beograd. U registru za Niš (ukupno: 333) navedena su imena devet državljana Bugarske i sedam državljana Nemačke. U registru za Pirod (ukupno: 132) navedeno je 11 državljana Bugarske.

1497 Uporediti: Vladimir Geiger, „Žrtvoslov Nijemaca hrvatske Baranje: Drugi svjetski rat i poraće“, *Scrinia Slavonica*, 11, Osijek, 2011, str. 259-354.

1498 NAW, T-311, r. 195, s. 983.

Izvor navodi podatke o brojnosti snaga JVuO po regionima: severozapadna Srbija (2.500), centralna Srbija (12.500), severoistočna Srbija (5.500), jugozapadna Srbija (3.000), jugoistočna Srbija (1.500).

Srbije od strane glavnine snaga JVuO, o čemu je bilo reči u petom delu knjige.

Licitiranja brojem stradalih stanovnika Srbije nakon oslobođenja 1944–1945.

Revizija prošlosti predstavlja jednu od bitnih karakteristika postsocijalističkog društva u Srbiji. Iznošenje preuveličanog broja stradalih nakon oslobođenja predstavlja jednu od važnih karakteristika revizionističkog narativa. Iznošenje višestruko uveličanih brojki stradalih pripadnika i simpatizera snaga kolaboracije nakon oslobođenja Srbije 1944. naročito je prisutno u medijima i istorijskoj publicistici, ali i u tvrdnjama i stavovima pojedinih predstavnika domaće historiografije. Tokom poslednjih desetak godina primetna je dodatna artikulacija istorijskog narativa koji podrazumeva licitiranje brojem „žrtava komunističkog terora” nakon oslobođenja.

Zagovornici teze o nužnosti preispitivanja „zločina oslobodilaca” u cilju konačnog „nacionalnog pomirenja”, „ispravljanja istorijskih nepravdi” i „rehabilitacije nevinih žrtava komunističkog terora” koje su nepravедno lišene života ili represirane „iz političkih i ideoloških razloga”, poslednjih godina vrlo su zastupljeni u medijima, što je kulminiralo u razdoblju od 2009. do 2012.

Iznošenje pretpostavki, ali i rezultata istraživanja, o broju stradalih pripadnika i simpatizera poraženih vojnih i političkih snaga praćeno je prećutkivanjem činjenica o njihovom angažmanu tokom fašističke okupacije, a naročito se nerado govori o zločinima koje su počinili pripadnici poraženih snaga u razdoblju koje prethodi oslobođenju.

Preispitivanje istorijskih događaja nakon oslobođenja najčešće podrazumeva viktimizaciju stradalih i izbegavanje ukazivanja na odgovornost nemalog broja lica koja su lišena života nakon oslobođenja. Po pravilu, svi stradali se imenuju žrtvama, iako činjenica smrti ne izjednačava sve stradale u ratnom sukobu i istorijskim događajima koji su posledica tog sukoba.

ba. Dakle, nisu svi stradali u događajima nakon oslobođenja bili (nevine) žrtve.¹⁴⁹⁹

Naravno, uvek treba isticati činjenicu da je među stradalima bio velik broj ljudi koji nisu zaslužili da budu ubijeni ili represirani.

Licitiranje brojem „žrtava komunističkog terora” u Srbiji, predmet je ideološki i politički motivisanih manipulacija preko dve decenije. Više-struko uvećane, neretko fabulozne, brojke stradalih protivnika nove vlasti nakon oslobođenja (naročito kada je reč o broju stradalih u centralnoj Srbiji, Beogradu i Bačkoj), početkom 1990-ih, u prvim godinama političkog pluralizma u Srbiji, najpre su kolportirane od strane desničarske i nacionalističke štampe.

Najkarakterističniji primer ovakvih fabulacija, nezaobilazan kada je u pitanju geneza istorijskog stereotipa o „kažnjavanju Srbije zbog naklonosti prema četnicima”, predstavljaju izdanja kragujevačkog lista *Pogledi*, jednog od najtiražnijih političkih magazina u Srbiji početkom 1990-ih. Urednik ovih novina, Miloslav Samardžić, u uvodniku specijalnog izdanja *Pogleda* iz 1991. pominje fabuloznih „150.000 neznanih grobova” pobijenih protivnika nove vlasti, na tlu Republike Srbije. Samardžić napominje da se ova „približno tačna brojka” navodno „odnosi na deo, nadamo se veći, srpskih žrtava palih u Srbiji tokom 1944-1945.”, ističući da „iako su na meti komunista pre svega bili Srbi, tada su stradali i drugi narodi, najviše vojvođanski Nemci i Mađari.”¹⁵⁰⁰ U specijalnom izdanju *Pogleda* pominje se preko 12.000 streljanih u Nišu, preko 8.000 u Zaječaru, preko 6.500 u Kruševcu, 4.000 u Valjevu, 3.000 u Užicu, preko 2.500 u Jagodini, 2.000 u Šapcu, itd. Navedene brojke demantuju poimenični popisi stradalih na području Srbije južno od Save i Dunava iz registra DKTG. Ipak, jedan deo javnosti u Srbiji bio je spreman da prihvati ove propagandističke navode.

1499 O dilemama istorijske viktimologije, vid., Igor Graovac, „Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?”, *Dijalog povjesničara/istoričara*, 5, Herceg Novi, 2-4. ožujka/marta 2001., (pr. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb, 2002, str. 429-443; Igor Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941-1945. godine. Pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb, 2005, str. 25-50; Igor Graovac, „Pitanje poslijeratnih žrtava i stradalnika u Hrvatskoj poslije Drugoga svjetskog rata”, *Bleiburg i Križni put 1945*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Zagreb 12. travnja 2006., (ur. Juraj Hrženjak i dr.), Zagreb, 2007, str. 74-78.

1500 Милослав Самарџић, „Како је Србија постала социјалистичка. Злочин који мења историју”, *Погледу*, Специјално издање, 2/1991, Крагујевац, јун 1991, стр. 2.

Navođenje višestruko uvećanih brojki stradalih nakon oslobođenja Srbije nije karakteristično samo za srpske, već i za mađarske, nemačke i bošnjačke nacionaliste i antikomuniste.

Mađarski publicista Tibor Čereš (Tibor Cseres) objavio je 1991. u Budimpešti knjigu o stradanju mađarskog življa nakon oslobođenja Vojvodine, u kojoj je plasiran višestruko uvećan zbir stradalih Mađara u Vojvodini (40.000), kao i neutemeljene pretpostavke o broju stradalih Mađara u pojedinim naseljima (Čurug: 3.000, Žabalj: 2.000, iako je u ta dva naselja živio manji broj Mađara od navodnog broja stradalih; Subotica: 7.000, Novi Sad: 10.000). Govoreći o Čereševim emfazama, mađarska istoričarka, profesorka Univerziteta u Segedinu Enike Šajti (Enikő Sajti), pominje pogubnost ove „u kamen urezane brojke”: „U današnjoj mađarskoj javnosti putem rada Tibora Čereša (*Vérbosszú a Bácskában*) fiksirana je brojka od 40.000. Pošto je Čereševa knjiga prevedena na više jezika, među kojima na engleski i hrvatski, tako se i na međunarodnom planu fiksirala ova brojka.”¹⁵⁰¹

Muftija Muamer Zukurlić, govoreći 4. septembra 2010. na verskoj komemoraciji streljanim građanima Novog Pazara i okoline (mahom saradnicima okupatora) koje su predstavnici nove vlasti lišili života 1944-1945. na brdu Hadžet iznad grada, pomenuo je navodni „genocid na Hadžetu”.¹⁵⁰² Muftija i njegovi istomišljenici mahom ističu broj od navodno 2.000 streljanih Bošnjaka na Hadžetu, što je desetostruko uveličana brojka. Zanimljivo je da su političke strukture Bošnjaka u Sandžaku više

1501 Enikő A. Sajti, „Partizanska odmazda protiv Mađara u Vojvodini: rezultati i upitnici istoriografije”, *Impériumváltás a Vajdaságban (1944). Promena imperije u Vojvodini 1944.* (ur. Karol Biernacki, István Fodor), Szeged-Zenta, 2010, str. 31.

I pored objavljivanja uravnoteženog rada Enike Šajti, priređivači zbornika Promena imperije u Vojvodini 1944. manipulišu terminom genocid govoreći o stradanju Mađara u Vojvodini nakon oslobođenja, ističući u predgovoru publikacije: „Krajem 1944. i u prvim mesecima naredne godine zavladali su teror i nasilje u selima i gradovima Vojvodine. Ovaj period u istoriografiji poznat je pod raznim nazivima, kao što su 'odmazda partizana protiv Mađara' ili 'još hladniji dani', koje možemo jednom rečju pojasniti, a to je genocid.” (Isto, str. 7).

Terminom genocid manipulišu i pojedini autori sa nemačkog govornog područja kada govore o stradanju nemačkog stanovništva u Vojvodini nakon oslobođenja, kao i neki njihovi istomišljenici u Srbiji (npr. prof. Zoran Žiletić, insistirajući na konstrukciji „smišljeni genocid”: *Геноцид над немачком мањином у Југославији 1944-1948*, (ур. Херберт Пронкле, Зоран Жилетић и др.), Београд, 2004, стр. 5.

1502 Марко Албуновић, „Није било геноцида у Новом Пазару”, *Политика*, CVII, 34794, Београд, 12.9.2010, стр. 14.

zainteresovane za Hadžet kao centralno mesto sećanja Bošnjaka Sandžaka na Drugi svetski rat nego na neko masovno stratište bošnjačkih civila stradalih u operaciji JVuO februara 1943. Razlog leži u činjenici da se pojedini predstavnici bošnjačke političke elite više identifikuju sa novopazarskim kolaboracionistima koje su osudili na smrt i streljali komunisti nego sa anonimnim žrtvama četničkih pokolja.

Predstavnici akademskog istorijskog revizionizma, dakako, nisu preuzeli navedene fabulozne brojke, ali su u javnosti iznosili pretpostavke o „bilansu komunističkih zločina” koje su takođe podrazumevale predimenzionirane brojke stradalih nakon oslobođenja. Pri tom, predstavnici revizionističke akademske historiografije uglavnom su licitirali brojkama „žrtava komunističkog terora” sa područja centralne Srbije (Srbija bez pokrajina).

Uveličane brojke stradalih u pojedinim gradovima i opštinama u Srbiji, tendenciozno su kolportirane u domaćoj javnosti u poslednjih dvadesetak godina i prerasle su u istorijski stereotip, naročito kada je reč o broju stradalih u Beogradu i ukupnom broju stradalih u Srbiji južno od Save i Dunava.

Uoči formiranja DKTG, u toku medijske kampanje koja je imala za cilj da podrži inicijativu za njeno osnivanje, dnevni list *Večernje novosti* objavio je procenu broja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja, koju je izneo istoričar Srđan Cvetković:

„Cvetković iznosi da je, prema najnovijim istraživanjima, tokom 1944-1945. likvidirano najmanje 80.000 građana Srbije, čak i više ako računamo streljanje ratnih zarobljenika na Zelengori i Sloveniji 1945.”¹⁵⁰³

Cvetković je na TV B92, 9. oktobra 2009. ponovio da prema „umerenijim procenama” broj stradalih u Srbiji nakon septembra 1944. iznosi 80.000.¹⁵⁰⁴ Nedugo nakon formiranja DKTG, jedan tiražni beogradski dnevni list preneo je izjavu Srđana Cvetkovića o proceni broja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja:

„Više od 35.000 ljudi streljano je na teritoriji uže Srbije, a prema nemačkim i mađarskim procenama, između 40.000 i 45.000 osoba je stradalo u Vojvodini.” Pri tom Cvetković dodaje da „tačan broj ubijenih od

¹⁵⁰³ П. Васиљевић, А. Палић, „Србија сазрела за истину”, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 3.7.2009, стр. 10.

¹⁵⁰⁴ „Sudska ili istorijska pravda”, *Hereticus*, 1-2/2011, Beograd, 2011, str. 207.

1944. do 1946. verovatno nikada neće biti utvrđen, ali da brojni podaci pokazuju da je u to vreme bez suđenja likvidirano između 60.000 i 80.000 ljudi.”¹⁵⁰⁵

Ove procene razlikuju se od umerenije procene koju je Cvetković objavio 2006: „žrtve terora po oslobođenju Srbije tokom 1944-1945 zaista ne bi mogle biti puno manje od 60.000.”¹⁵⁰⁶ Ipak, ostaje nejasno da li je Cvetković mislio isključivo na 1944-1945. godinu, ili na čitavo posleratno razdoblje, uključujući i nekoliko narednih godina, s obzirom da 1944-1945. na teritoriji Republike Srbije, nije stradalo blizu 60.000 ljudi (značajan broj stradalih Nemaca umro je u radnim logorima 1946-1947).

Istoričar Momčilo Pavlović je naredne godine (2010) u jednom dnevnom listu istupio sa takođe neopreznom pretpostavkom:

„Ne govorimo o brojevima, plašeci se upravo da nas ne demantuje stvarnost. Gotovo sa sigurnošću možemo tvrditi da je donja granica pobijenih u Srbiji, ne računajući Vojvodinu jer je tu bilo kolektivnih odmazda prema Nemcima, oko 30.000 ljudi.”¹⁵⁰⁷

Ova pogrešna pretpostavka tim više začuđuje jer je izrečena krajem 2010. kada je moglo postati jasno da takva numerička pretpostavka nije utemeljena u rezultatima popisa koji je 2009. započela DKTG.

Srdan Cvetković je 2012, u jednoj naučnoj monografiji, izneo korekciju ranijih pretpostavki o broju stradalih u Srbiji južno od Save i Dunava. „Broj žrtava u užoj Srbiji ne bi mogao biti mnogo manji od 25.000-30.000 (oko 35% svih [stradalih na teritoriji Republike Srbije]), računajući tu i nekoliko hiljada Albanaca na Kosovu.” U istoj knjizi Cvetković navodi da ukupan „broj žrtava različitog oblika terora posle oslobođenja Srbije tokom 1944-1945. ne bi mogao preći mnogo 70.000 (u Beogradu verovatno preko 5.000), a u celoj Jugoslaviji oko 180.000 lica (oko 80.000 se procenjuje prema slovenačkoj Državnoj komisiji, samo u Sloveniji, mahom ratnih zarobljenika)”.¹⁵⁰⁸ Ova korekcija i dalje podrazumeva procenu

1505 M. Ilić, „Slobodan Homen o suočavanju Srbije sa prošalošću. Obeležavanje i popis tajnih grobnica počinja u septembru”, *Blic*, 4473, Beograd, 26.7.2009, str. 17.

1506 Srdan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006, str. 239.

1507 Zoran Panić, „Istraga Državne komisije u Pirotu. Trista ljudi streljano u naselju Barje”, *Blic*, 22.10.2010. <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/213179/Trista-ljudi-streljano-u-naselju-Barje>

1508 Срђан Цветковић, Немања Девић, *Жртве у Зајечарском округу после 12. септембра 1944.*, Београд, 2012, стр. 39-40.

koja sadrži uveličan broj stradalih na tlu uže Srbije nakon oslobođenja (25.000-30.000), pri čemu se Cvetković od veće pogreške ogradio uvođenjem nejasne procene stradalih na Kosovu. Sem toga, Cvetković u „žrtve različitih oblika terora” računa i pripadnike JVuO i SDS/SUK i albanske baliste *poginule* od sredine septembra 1944. do leta 1945. (ali i četničke i balističke odmetnike koji su *poginuli* u odmetništvu u mesecima i godinama nakon oslobođenja). Okviran broj pripadnika JVuO, SDS/SUK i četničkih odmetnika, koji su poginuli u borbi nakon 12. septembra 1944, po mojoj proceni, iznosi oko 9.000-11.000, što je preko polovine stradalih stanovnika Srbije (bez pokrajina) nakon navedenog datuma, za čiju smrt su odgovorni partizani i organi komunističke vlasti.

Cvetković ističe još jednu neprihvatljivu konstataciju: „Po toj statistici smrti, žrtve poratnih partizanskih čistki nalaze se po broju odmah iza ustaških žrtava i rame uz rame sa nemačkim.”¹⁵⁰⁹ Paradoksalno je da se partizani optužuju za čistke ustaša i vojnika Trećeg Rajha (budući da od 80.000 pripadnika snaga Osovine koliko su navodno partizani streljali u Sloveniji, velik broj otpada na državljane Nemačke i Austrije) koji su na tlu Jugoslavije skrivili smrt više stotina hiljada civila, izvršili genocid nad srpskim, jevrejskim i romskim stanovništvom i pobili desetine hiljada civila iz redova ostalih jugoslovenskih naroda (Hrvata i Bošnjaka, kada je reč o ustaškim žrtvama i svih drugih naroda Jugoslavije kada je reč o žrtvama oružanih snaga Trećeg Rajha). Na ovaj način ne samo što se izjednačavaju stradali fašisti i njihove žrtve već se iznosi netačna konstatacija da su partizani pobili približno jednak broj Jugoslovena koliko i nemački okupator pri čemu se ne uzima u obzir struktura stradalih. Ne može se staviti znak jednakosti između onih koji su vršili genocid i onih koji su streljali pripadnike formacijâ koje su sprovodile genocid.

Kao ilustracija ukorenjenosti stereotipizirane predstave o Drugom svetskom ratu u okviru dominantnog, revizionističkog diskursa, mogu poslužiti neutemeljene tvrdnje prof. Dragoljuba Živkovića, rukovodioca jednog naučno relevantnog projekta („Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948.”), koji je, i pored uvida u kvantifikaciju stradalih na teritoriji Vojvodine, izneo dve netačne tvrdnje:

¹⁵⁰⁹ *Исцо, стр. 40.*

„Nemačka fašistička vlast je likvidirala na stotine hiljada Nemaca kao što je komunistička vlast likvidirala stotine hiljada Srba. (...) Zločin kojeg su učinile komunističke vlasti u vremenu od 1944. do 1953. nad sopstvenim narodom pod osudom da su: 'izdajnici, kolaboracionisti, četnici, monarhisti, nepoštena inteligencija, kulaci', i tako dalje, po broju žrtava prevazilazi nasilje nad Nemicima koji su bili stanovnici te iste države.”¹⁵¹⁰

Rezultati popisa stradalih u Srbiji nakon 12. septembra 1944. demantuju navedene pretpostavke („preko 80.000” *likvidiranih* građana Srbije), s obzirom na to da je u registru DKTG popisano 56.147 stradalih, računajući dupla imena, strane državljane i lica koja nisu stradala u navedenim okolnostima. Takođe, ovi rezultati demantuju da je u užoj Srbiji „streljano više od 35.000 ljudi”, s obzirom na to da je na tom području (računajući 574 duplikata) registrovano 15.219 stradalih. Jedan od najznačajnijih rezultata ovog popisa jeste demantovanje stereotipa o načinu stradanja.

U medijskim napisima, ali ponekad i izjavama pojedinih istoričara, sugerisalo se kako su većina stradalih navodno streljani, dok je pridev „streljan” u dominantnom diskursu postao sinonim za način stradanja. Nameće se paralela sa stereotipiziranim načinom opisivanja stradanja Italijana u Istri 1943-1945, u dominantnom diskursu u italijanskim medijima i delu javnosti, pri čemu je *foiba* (odnosno bacanje u krašku jamu tela stradalih) postala sinonim za način stradanja iako je većina lica italijanske nacionalnosti, koja su ubijena u tim okolnostima, stradala na drugi način (pretežno streljanjem).¹⁵¹¹

Znatno broj stradalih na ukupnoj teritoriji Republike Srbije nakon 12. septembra 1944. koji su poimenično uvršteni u registar DKTG – nije streljan ili likvidiran van borbe („utvrditi tačan broj *streljanih* lica od septembra 1944.”, kako se ističe u programskom dokumentu komisije, uostalom, i u punom nazivu komisije: Državna komisija za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci *streljanih* posle oslobođenja 1944). Naime, prema mojoj proceni, preko polovine (možda oko 55-60%) registrovanih nisu streljani ili neposredno likvidirani, već su izgubili život na druge načine: to se naročito odnosi na umr-

¹⁵¹⁰ Dragoljub Živković, „Stradanje Vojvodana 1941-1948.”, *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948*, Zbornik radova, (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008, str. 61.

¹⁵¹¹ Franko Dota, *Zaračeno poraće. Konflikt i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb, 2010, str. 17-20.

le pripadnike nemačke zajednice u radnim logorima u Vojvodini (većina popisanih Nemaca nije neposredno ubijena, već je umrla u logorima usled nepodnošljivih uslova boravka, iako ne treba isključiti mogućnost da je jedan broj starijih lica nemačke nacionalnosti umro od starosti, mada lokacija njihove smrti omogućava unošenje njihovih imena u registar) i na poginule pripadnike JVuO i četničke odmetnike, koji, dakle, nisu „streljani”, „likvidirani”, ali ni „ubijeni” od strane represivnog aparata, kako se pogrešno ili neprecizno navodi u registru (kartoni stradalih).

U izjavi jednom dnevnom listu (2009) Srđan Cvetković je izneo sličnu procenu broja stradalih na teritoriji Srbije i Vojvodine nakon oslobođenja, uz dodatnu procenu stradalih pripadnika kvislinških i kolaboracionističkih formacija, srpske etničke pripadnosti 1945. „Cvetković tvrdi da je na području uže Srbije ubijeno tridesetak hiljada ljudi, dok su u Vojvodini u posleratnom periodu najviše stradali Nemci (oko 40.000) i Mađari (oko 6.000). Cvetković podseća i na to da je na Zelengori, u maju 1945. godine, pobijeno oko 9.000 četnika.”¹⁵¹²

U brojku od 15.219 stradalih sa područja Srbije južno od Save i Dunava uvršten je i velik broj lica za koja se tvrdi da su nestala (računajući i 576 duplikata). Ovo je naročito karakteristično za neke opštine u zapadnoj i centralnoj Srbiji. U registru je navedeno blizu 3.700 lica srpskog porekla za koja se tvrdi da su nestala, pri čemu je tek manji broj nestalih Srba iz Vojvodine ili sa Kosova. Većina lica koja su u registru zavedena kao „nestala” bili su pripadnici JVuO koji su najvećim delom poginuli u borbama u Sandžaku i istočnoj Bosni krajem 1944, ili u severnoj, centralnoj i jugoistočnoj Bosni tokom 1945. Ostatak nestalih lica čine oni koji su streljani nakon zarobljavanja, umrli od tifusa i posledica ranjavanja. Napominjem da se u registru, u kartonima nestalih pripadnika JVuO, kao godina stradanja po pravilu navodi 1944, iako je najveći broj nestalih četnika stradao 1945. Neretko se uz tu godinu navodi pojašnjenje – „po oslobođenju”, što je takođe u najvećem broju slučajeva pogrešno, budući da je Bosna oslobođena tek u proleće 1945.

Prema podacima iz registra, u nekim opštinama zapadne i centralne Srbije broj nestalih pripadnika JVuO i SUK u Bosni veći je od ukup-

1512 S. Dedeić, V. Arsić, „Grobnice svuda po Srbiji. Veliko otkriće Komisije: pronađena arhiva o ubistvu Draže”, Press, 764, Beograd, 7.6.2009.

<http://www.pressonline.rs/info/politika/67957/grobnice-svuda-po-srbiji.html?print=true>

nog broja ubijenih lica u tim opštinama: Vladimirci (71>26), Krupanj (167>23), Loznica (168>67), Mali Zvornik (59>9), Lajkovac (46>35), Osečina (73>28), Ub (74>70), Požega (115>96), Priboj (82>68), Aranđelovac (138>73), Knić (171>113), Smederevska Palanka (198>114). U pojedinim opštinama broj nestalih u Bosni višestruko je veći od broja ubijenih na tlu tih opština. U nekim opštinama broj nestalih je neznatno manji od broja ubijenih: Bajina Bašta (101>64), Ljubovija (42>38), Nova Varoš (125>96), Ljig (45>23), Koceljeva (21>18), Kragujevac (229>185), Velika Plana (148>91). U ove brojke uračunata su i duplirana imena, kao i druga sporna imena (naročito u spisku za opštinu Kragujevac u kome broj spornih upisa iznosi nekoliko desetina).

Jedinice 1. i 2. proleterskog, 12. udarnog (vojvođanskog), 13. i 14. srpskog korpusa NOVJ, čije su jedinice u jesen 1944. učestvovalе u borbama za oslobođenje Srbije, u navedenom razdoblju streljale su manje zarobljenih pripadnika snaga kolaboracije i kvislinštva (JVuO, SDS, SDK) nego što su jedinice 8. dalmatinskog korpusa streljale zarobljenih pripadnika ustaško-domobranskih snaga (OS NDH) u borbama za oslobođenje Dalmacije, Hercegovine i Like, iako je teritorija Srbije geografski prostranija i mnogoljudnija od ove tri oblasti. Dakle, srbijanski i drugi srpski partizani, tokom oslobođenja Srbije streljali su manje njihovih sunarodnika u uniformi poraženih formacija u odnosu na broj streljanih pripadnika OS NDH tokom i nakon oslobođenja Dalmacije, Hercegovine i Like od strane hrvatskih partizana (ovde podrazumevamo jedinice NOVJ/JA sa teritorije Hrvatske, u kojima je bio i znatan broj Srba, ali su preovladivali borci hrvatske nacionalnosti). Crnogorski i drugi jugoslovenski partizani streljali su više zarobljenih crnogorskih četnika u Sloveniji nego što su srbijanski i drugi srpski i jugoslovenski partizani streljali zarobljenih srbijanskih četnika na teritoriji Srbije i Bosne od septembra 1944. do juna 1945.

Rezultati rada DKTG prezentovani u *on-line* registru DKTG demantovali su neke prethodne nerealne procene o broju ubijenih stanovnika pojedinih opština u Srbiji. Nerealne procene naročito su bile karakteristične za broj streljanih stanovnika Beograda, ali i nekih drugih gradova i opština u Srbiji.

Istoričar Srđan Cvetković izneo je tvrdnje da su partizani nakon oslobođenja „streljali više stotina Smederevaca” i da navodno „za 450 imena

žrtava postoje potpuni podaci”.¹⁵¹³ Prema istraživanjima istoričara Nemaње Devića u Smederevu je od kraja oktobra do kraja decembra 1944. streljano oko 200 stanovnika Podunavskog, Velikoooraškog i Jaseničkog sreza (opštine: Smederevo, Velika Plana i Smederevska Palanka), pri čemu mnogi od njih nisu bili stanovnici grada Smedereva.¹⁵¹⁴

Cvetković je takođe izneo tvrdnju da je nakon oslobođenja Jagodine u tom gradu streljano „više od 1.000” ljudi pri čemu je izneo poimenične podatke za 13 streljanih Jagodinaca.¹⁵¹⁵ U registru DKTG za opštinu Jagodina navedeno je 108 imena. Međutim, u registru se navode tri duplikata i podaci za 13 stanovnika drugih opština, što čini višak od 16 imena. Za nijedan od 16 spornih upisa se ne tvrdi da su streljani u Jagodini 1944-1945.¹⁵¹⁶ Osim toga, u registru se navode dva lica koja su umrla na Golom otoku. Od 90 ostalih, za 38 se tvrdi da su streljani u Jagodini (od toga se za 35 tvrdi da su streljani 1944), a za šest se navodi da su streljani u okolnim selima 1944. Najmasovnije streljanje u Jagodini izvršeno je 20. novembra 1944. kada je streljano 12 lica. Od 90 evidentiranih 35 su zavedeni na osnovu građe ZK što znači da su terećeni za ratne zločine. U Jagodini je streljan i određen broj stanovnika susednih opština – verovatno nekoliko desetina. Ipak, navedena Cvetkovićeva procena višestruko je uvećana u odnosu na realan broj.¹⁵¹⁷

Rezultati istraživanja DKTG takođe su demantovali procene Srđana Cvetkovića o broju streljanih stanovnika Svilajнца: „Tačan broj streljanih Nemaca, kolaboracionista i ratnih zločinaca se ne zna. Savremenici i svedoci ih procenjuju na više stotina među kojima mnogi to nisu zasluži-

1513 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 214.

1514 Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Београд, 2015.

1515 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 216.

1516 U registru za opštinu Jagodina navode se podaci za četiri osobe koje su bili stanovnici opštine Topola koji su već evidentirani u registru te opštine. Isto se odnosi za po jedno lice u registrima opština Priština, Smederevska Palanka i Paraćin, koja su takođe evidentirana u registrima matičnih opština. Osim toga, u registru za opštinu Jagodina navode se podaci za po dva lica koja su bila stanovnici opština Paraćin i Varvarin i za po jedno lice koje je bilo stanovnik opština Svilajnac, Rekovac i Bor, a koji nisu evidentirani u registrima matičnih opština.

1517 Upređiti: Раде Милосављевић, „И они су били жртве”, *Корени. Часопис за историографију и архивистину*, VII, Јагодина, 2009, стр. 223-236.

li.”¹⁵¹⁸ U registru DKTG za opštinu Svilajnac navode se 24 imena, među kojima jedno duplo ime kao i ime sveštenika Ilije Bučina koga su 28-29. aprila 1944. zaklali četnici.

Kada je reč o procenama broja stradalih stanovnika Užica i okoline, nakon oslobođenja 1944-1945, iznosim konstataciju Srđana Cvetkovića: „Vidan Mičić, partizanski likvidator, seća se da je pod komandom Krcuna i P. Stambolića po oslobođenju u Užicu i drugim mestima usmrtio više od 400 lica, a po S. Gavriloviću u toku celog rata čak blizu 2.000, od kojih neke gvozdanim maljem.”¹⁵¹⁹ Ova konstatacija, zasnovana je na pogrešnom tumačenju izjave *partizanskog dželata* Vidana Mičića, koja je objavljena u magazinu *Pogledi* 1991. Vidan Mičić u razgovoru sa novinarom *Pogleda*, nakon kazivanja o likvidacijama u Užicu krajem novembra 1941, daje sledeći odgovor (na pitanje: „Oprostite, koliko ste ljudi tako ubili.”): „Ne znam, ali više od četiri stotine njih je tako likvidirano.”¹⁵²⁰ Iz ove rečenice i njenog konteksta, ne proizilazi da je Mičić izneo tvrdnju da je „po oslobođenju u Užicu i drugim mestima usmrtio više od 400 lica”. Ovde se još jednom susrećemo sa odsustvom kritike izvora, naročito kada je reč o neproverenim i senzacionalističkim tvrdnjama. Uostalom, dostupni istorijski izvori, uključujući i podatke DKTG, demantuju neozbiljne tvrdnje Vidana Mičića.

Sačuvan je i naučno analiziran važan izvor na osnovu kojeg možemo govoriti o stepenu političke represije u Užicu nakon oslobođenja 1944-1945. Reč je o „Upisniku pritvora-istražnog zatvora Vojnog suda užičkog vojnog područja”. Na osnovu tog izvora znamo da je u istražnom zatvoru Vojnog suda užičkog vojnog područja, od 7. decembra 1944. do 21. jula 1945, boravilo 767 lica. Sem manjeg broja izuzetaka, svi pritvorenici poticali su sa područja Užičkog okruga (sedam srezova). Najveći broj pritvorenika iz jednog mesta poticao je iz grada Užice (44), od čega je na smrt osuđeno tri lica. Od navedenog broja, na kaznu smrti osuđeno je 43 lica (5,7%). Broj puštenih, oslobođenih usled nedostatka dokaza i amnestiranih iznosio je 109 (14,5%). Drugim sudovima ustupljeno je 18 (2,4%). U kažnjeničku jedinicu JA upućeno je 139 dezertera (18,5%). Na vremenske

¹⁵¹⁸ Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 212.

¹⁵¹⁹ *Isto*, str. 217.

¹⁵²⁰ Горан Лазовић, „Видан Миčić: Убијао сам и маљевима”, *Погледи*, Специјално издање, 2. Крагујевац, јун 1991, стр. 166.

kazne osuđeno je 406 lica (52,9%), pri čemu je 68 osoba (9%) osuđeno ispod jedne godine zatvora.¹⁵²¹ Realno je pretpostaviti da su mnogi osuđenici osuđeni na manje vremenske kazne amnestirani nakon avgustovske amnestije 1945, kao što je realno pretpostaviti da su neki osuđenici osuđeni na duže vremenske kazne pomilovani nakon isteka dela kazne.

Broj od 767 nije konačan broj lica koja s prošla kroz zatvore u Užicu, budući da nije poznat broj pritvorenika zatvora OZN-e, ali može se pretpostaviti da je broj onih koji su bili pritvoreni u zatvoru OZN-e prilično manji budući da je vojni sud bio nadležan za najbrojnije kategorije krivaca (saradnici okupatora, počinioци najtežih krivičnih dela: ubistva, pljačke, potkazivanja, jataci četničkih odmetnika, dezerteri). Takođe, podaci DKTG upućuju nas na zaključak da je većina od 142 evidentirana lica u registru DKTG za opštinu Užice – stradala van grada Užica u periodu od oslobođenja grada do završetka Drugog svetskog rata, čak ako zanemarimo duplikate, proizvoljne i sporne upise (preko 25%). Sve ovo dodatno opovrgava tezu o nekoliko stotina ubijenih lica u Užicu nakon oslobođenja grada.

Zapravo, grad i opština Užice imali su manje stradalih nakon oslobođenja (osobe ubijene od komunisti) nego većina opština u okviru Užičkog okruga (u granicama iz 1945). Primera radi, Požega, Bajina Bašta i Ivanjica, ili susedna opština Lučani, koja teritorijalno nije ulazila u okvir okruga, imali su prilično veći broj stradalih od Užica, iako treba napomenuti da je preko polovine stradalih osoba, koji su bili stanovnici ove četiri opštine, poginulo u borbi 1944-1945. (reč je o pripadnicima JVuO i četničkim odmetnicima). I pored ovih činjenica, likvidacije saradnika okupatora nakon oslobođenja Užica poprimile su paradigmatičnu konotaciju kada je reč o interpretacijama *zločina oslobodilaca* u Srbiji.

U registru DKTG za opštinu Užice navedena su 142 imena, od toga 135 ubijenih i 17 nestalih. Taj registar, uz registar za grad Beograd, predstavlja teritorijalni registar sa procentualno najviše spornih upisa u odnosu na druge spiskove stradalih stanovnika opština i gradova sa područja Srbije, kada je reč o licima koja su izgubila život nakon 12. septembra 1944, kao protivnici pobjedničke strane u ratu. U registru je navedano pet duplih

1521 Драган Крسمановић, „Уписник притвора-истражног затвора Војног суда уничног војног подручја 1945. године“, *Историјска баштина*, Годишњак Историјског архива у Ужицу, 18, Ужице, 2009, стр. 175-236.

imena i 13 lica koja su ujedno uvrštena u registre matičnih opština, što ukupno čini 18 duplikata. Takođe, u registar za opštinu Užice uvršten je veći broj lica koja nisu imala prebivalište na području ove opštine. Njihov broj iznosi najmanje 18. Među njima se nalaze imena tri stanovnika sela Okletac i isto toliko stanovnika Višeslave kod Bajine Bašte, zatim tri stanovnika opštine Požega i po dva stanovnika opština Čajetina, Nova Varoš i Kraljevo. U registru su evidentirani i po jedan stanovnik opština Ivanjica i Gornji Milanovac kao i trojica lica koja su živela u naseljima koja ne postoje na teritoriji opštine Užice. Osim toga, u registru su navedena i trojica potencijalnih stanovnika opštine Nova Varoš i dvojica potencijalnih stanovnika opštine Bajina Bašta.

Vredi pomenuti da su saveznički bombarderi, u dva navrata u jesen 1944. bombardovali Užice. Prilikom bombardovanja oslobođenog Užica 14. oktobra ubijeno je 29 stanovnika. Prilikom bombardovanja Užica pod kontrolom Nemaca, 23. novembra, ubijena su 72 stanovnika. Nemački okupator je novembra i decembra 1944. ubio više desetina stanovnika Užičkog okruga.¹⁵²² Ova stradanja su u međuvremenu potisnuta iz kolektivne memorije. Umesto toga u poslednjih 25 godina potenciraju se *zločini oslobodilaca*.

U protekle dve decenije iznošene su neutemeljene pretpostavke o broju stradalih nakon oslobođenja Čačka.

Slavko Tomašević, žitelj sela Konjevići pokraj Čačka, počev od 1991. u javnosti se predstavljao kao svedok komunističkih zločina u Čačku nakon oslobođenja grada, tvrdeći da je kao zatvorenik učestvovao u pokapanju leševa streljanih osoba, na stratištu pokraj Zapadne Morave.

U nekoliko izjava medijima, Tomašević je pominjao visoke brojeke streljanih na toj lokaciji, pri čemu je stvarana sugestija o više hiljada ubijenih stanovnika Čačka i okoline nakon oslobođenja. U izjavi koju su 1991. preneli kragujevački *Pogledi*, Tomašević je tvrdio da je učestvovao u zakopavanju „oko 3.500 ljudi koje je UDB-a u Čačku ubila neposredno posle rata”.¹⁵²³ U jednom beogradskom dnevnom listu 2001. preneti je Tomaševićeva tvrdnja u kojoj se iznosi drugačija brojka: „Prema njegovim

¹⁵²² Гојко Шкоро, *Терор и злочини у ужичком округу 1941-1945*, Ужице, 1995, стр. 198-207.

¹⁵²³ Сузана Радосављевић, „Добра земља, јеси ли знала? Ја сам закопавао”, *Погледи*. Специјално издање, 2/1991, Крагујевац, јун 1991, стр. 30.

rečima, u dolini Zapadne Morave ubijeno je oko 1.500 ljudi po onome što je uspeo da vidi i čuje tih dana 1944.”¹⁵²⁴ U izjavi *Čačanskom glasu* 2005. Tomašević je tvrdio da je „za nekoliko meseci”, 1944-1945, „zakopao oko 4.500 ljudi” na stratištu pokraj Morave u Čačku. U istom tekstu prenosi se navodna Tomaševićeva tvrdnja da je učestvovao u zakopavanju „7.000 Srba iz čitave Šumadije” na navedenom stratištu u navedenom razdoblju!¹⁵²⁵ Takođe, Tomašević je izneo tvrdnju da je u februaru 1945. u Gornjem Milanovcu navodno video „dvadesetak kolektivnih grobnica” u kojima je „bilo preko 1.000 ubijenih”.¹⁵²⁶

U želji za publicitetom i aktualizacijom vlastite ličnosti, iznošenjem neutemeljenih i kontradiktornih tvrdnji, Tomašević je instrumentalizovan od strane senzacionalističkih medija i antikomunističkih propagandista. Istoričar Srđan Cvetković nije obratio pažnju na navedene kontradikcije kada je zaključio: „Detaljno i uverljivo svedočenje o prvim posleratnim čistkama dao je Slavko Tomašević”, pri čemu se pozvao na Tomaševićeve tvrdnje objavljene u *Pogledima* 1991.¹⁵²⁷

Visoke brojke stradalih u Čačku i okolini nakon oslobođenja, godinama su kolportirane u medijima. Publicista Miloslav Samardžić je 2004. izneo tvrdnju o „preko 3.000 koliko su komunisti u ovom gradu i okolnim selima svirepo poubijali”.¹⁵²⁸ Predsednik opštine Čačak, Velimir Stanojević, na opelu stradalima na stratištu pokraj Morave u Čačku 11. septembra 2005, izneo je tvrdnju da je na toj lokaciji „streljano oko 3.000 nevinih ljudi”. Predstavnici čačanskog SUBNOR-a predložili su da se izvrše iskopavanja kako bi se utvrdilo koliko lica je nakon oslobođenja grada streljano na lokalitetu pokraj Zapadne Morave, pri čemu napominju da je na toj lokaciji streljan značajan broj zarobljenih nemačkih vojnika u znak odmazde za velik broj poginulih vojnika NOVJ i Crvene armije tokom borbi

1524 Драган Алимпијевић, „Комунистични злочини у Чачку и данас обавијени велом тајни (5) Кћерка му је главу однела у торби”, *Глас јавности*, IV, 962, Београд, 8.4.2001, стр. 13.

1525 Зорица Зоћевић, „Сведочење Славна Томашевића о злочину на Морави 1945.”, *Чачански глас*, LXXII, 16, Чачак, 22.4.2005, стр. 16.

1526 Сузана Радосављевић, „Добра земља, јеси ли знала? Ја сам закопавао”, *Погледи*. Специјално издање, 2/1991, Крагујевац, јун 1991, стр. 30.

1527 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 221.

1528 Милослав Самарџић, „14 година после”, *Погледи*, Специјално издање, 1/2004, Крагујевац, април-мај 2004, стр. 5.

za oslobođenje grada i civila ubijenih od strane nemačkih vojnika krajem 1944. u čačanskim selima.¹⁵²⁹

Navođenje uveličanih brojki stradalih stanovnika Čačka i okoline nakon oslobođenja tog grada sastavni je deo istorijskog stereotipa o stradanjju čačanskog kraja kao „uporišta četnika” i navodno „izrazito četničkog kraja”.¹⁵³⁰

Na osnovu podataka DKTG, tj. na osnovu istraživanja čačanskih istoričara Gorana Davidovića i Miloša Timotijevića i publiciste Milomira Jovanovića, poznata imena 236 lica sa područja opštine Čačak za koja se tvrdi da su streljana u Čačku od oslobođenja grada do kraja 1945. (tj. od 4. decembra 1944. do 31. decembra 1945), pri čemu je pretežno reč o pripadnicima JVuO iz okolnih seoskih naselja. U taj broj uračunato je i 20-ak lica koja su lišena života u Čačku u drugoj polovini 1945, nakon zvaničnog okončanja rata. Među licima koja su streljana u Čačku u navedenom razdoblju poznata su i imena nekoliko desetina stanovnika okolnih opština (Lučani, Gornji Milanovac, Kraljevo). Međutim, sve ove brojke znatno su manje od projektovanih brojki streljanih u Čačku u prvim mesecima nakon oslobođenja, koje su iznošene u javnosti tokom protekle dve decenije, čime je unošena zabuna o navodno nekoliko hiljada streljanih stanovnika Čačka i okoline nakon oslobođenja.

Goran Davidović, istoričar iz Čačka, ubrzo nakon političkih promena 2000. objavio je novinski tekst, svojevrsni javni apel građanima Čačka, u kome se osvrće na nerasvetljene događaje u Čačku nakon oslobođenja grada. U uvodnom delu teksta naznačen je razlog obraćanja javnosti koji je nesporno opravdan: „Budući da se brojem streljanih špekuliše u dnevno-političke svrhe (pominje se čak cifra od 12.000 stradalih), krajnje je vreme da nadležni organi dozvole uvid u dokumentaciju čime bi se to pitanje skinulo s dnevnog reda.” Međutim, nastavak teksta je karakterističan po emfazama koje su nedopustive u tumačenju kontroverznih i tragičnih istorijskih događaja. Kazujući o „tragovima krvavog komunističkog zločina” autor podrazumeva nevinost svih ubijenih lica nakon oslobođenja Čačka i apsolutizuje njihovu žrtvu kao i učinak strane koja je počinila ova ubistva:

1529 Радосав С. Недовић, Пантелија М. Васовић, *Затамњена истина. Манипулације, обмане и преваре у књижи „Затамњена прошлост – историја равнoгoраца чачанског краја”*, Чачак, 2006, стр. 303.

1530 Srdan Cvetković, *n.d.*, str. 220, 223.

„Njihov zločin je bio pokolj – kazna za čin neprihvatanja komunizma i aktivnog suprotstavljanja njihovom osvajanju vlasti. Bestijalnost njihovog zločina u Čačku prevazilazi nemačke zločine u Kraljevu i Kragujevcu.”¹⁵³¹ Tumačenje koje podrazumeva da su lica streljana nakon oslobođenja lišena života zbog „neprihvatanja komunizma” uprošćeno je i netačno, naročito u kontekstu događaja iz perioda okupacije koji prethode događajima nakon oslobođenja.

Podaci iz registra DKTG za opštinu Gornji Milanovac demantuju tvrdnje Slavka Tomaševića o navodno 1.000 ubijenih u Gornjem Milanovcu nakon oslobođenja. U registru se navode podaci za 84 lica za koja se tvrdi da su streljana u Gornjem Milanovcu, dok za još 6 lica postoje pretpostavke da su streljana u tom gradu. Preko polovine od navedenog broja stradalih bili su žitelji okolnih sela, dakle ne i stanovnici Gornjeg Milanovca. Među licima streljanim u Gornjem Milanovcu nakon oslobođenja navode se imena 16 pripadnika SDS. Navedeni broj streljanih u tom gradu verovatno nije konačan, ali ukupan broj streljanih osoba u Gornjem Milanovcu nije znatno veći od 90. Većina od 467 evidentiranih stanovnika opštine Gornji Milanovac koji su izgubili život nakon 12. septembra 1944. krivicom partizanske strane, stradali su u Bosni krajem 1944. i u prvoj polovini 1945. ili su stradali kao četnički odmetnici nakon oslobođenja takovskog kraja. Znatno broj, verovatno preko polovine, poginuo je u borbi.

Nagađanja o broju stradalih u Šapcu i okolini, nakon oslobođenja grada (23. oktobar 1944), predstavljaju vrlo karakterističan primer preuveličavanja broja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja. Brojka od navodno oko 2.000 ubijenih lica u Šapcu krajem 1944. i početkom 1945. prerasla je u lokalnu mitologemu koja se s vremena na vreme plasira široj javnosti u Srbiji, pri čemu se najčešće podrazumeva da je reč o stradalim stanovnicima Šapca i okoline.¹⁵³² U lokalnim medijima ovi događaji karakterišu se

1531 Горан Давидовић, „Да ли ћемо сазнати истину о злочину крај Мораве? Комунистична страховлада у Чачку 1944-1945.“, *Чачански глас*, LXIX, 42, Чачак, 3.11.2000, стр. 5.

1532 Тако је, на пример, на сајту Б92 20. фебруара 2011. објављена вест под називом „Šабач: Суд рехабилитује пуном паром“, где се констатује да „тачан број грађана стreljаних на šабачком мосту до пролећа 1945. није утврден, али се поминје да је stradalo чак 2.000 неистомišљеника“, при чему се истиче да су „о најсрамнијем догађају у историји града decенијима чућале породице жртava, налогodavci, egzekutori, vlast“.

kao nesumnjiv zločin, pa čak i kao „genocid”.¹⁵³³ Važno je naglasiti da se iznošenjem pretpostavki o broju stradalih u Šapcu nakon oslobođenja ne pravi distinkcija između lica stradala u tom gradu, a koja potiču iz drugih opština, i lica stradalih u Šapcu i okolini, a koja su bila stanovnici grada i opštine Šabac (Pocerski srez). Na taj način stiče se pogrešan utisak da su svi stradali u Šapcu nakon oslobođenja bili stanovnici grada i opštine.

Prvo široko plasirano pominjanje višestruko uveličanog broja ubijenih u Šapcu nakon oslobođenja, gde se pominje ova brojka, zabeleženo je u specijalnom izdanju kragujevačkog lista *Pogledi*.¹⁵³⁴ U toku medijske kampanje koja neposredno prethodi formiranju DKTG, u jednom beogradskom dnevnom listu izneta je sledeća tvrdnja: „Jedan od najmasovnijih zločina u Srbiji posle Drugog svetskog rata, dogodio se na starom mostu kod Šapca. Od jeseni 1944. do proleća 1945. likvidirano je više od 2.000 ljudi koje su partizanske vlasti proglasile izdajnicima i narodnim neprijateljima. Ubijani su udarcima maljem, a zajednička grobnica bila im je reka Sava.”¹⁵³⁵ Ne postoje relevantni izvori koji bi potvrdili tvrdnju da su likvidacije na šabačkom mostu vršene maljem.

Sudija Okružnog suda u Šapcu, Gojko Lazarev, potpisnik prve presude za sudsku rehabilitaciju u Srbiji i predsednik sudskog veća koje je rehabilitovalo dvojicu žandarma u kvislinškoj službi ubijenih u Beloj Crkvi pokraj Krupnja, 7. jula 1941. (koji su rehabilitovani 11. decembra 2008), govoreći o sudskim procesima rehabilitacije u kojima je bio nadležan, reprodukovao je ovaj numerički stereotip: „Likvidacije su u jedno vreme vršene na Starom železničkom mostu na Savi u Šapcu, gde je, samo

http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=02&dd=20&nav_category=12&nav_id=494032

1533 Н. Прстојевић, „Парастос Шапчанима побијеним на савском мосту. Да се геноцид никада не понови”, *Глас Подриња*, LVI, 2777, Шабац, 2.11.2000, стр. 5.

Текст говори о првом црквеном помени у знак сећања на 36 грађана Шапца који су убијени 1944, недуго након ослобођења града. Употреба термина „genocid” у наслову чланка, потпуно је неprimerена. Занимљиво је да је текст потписао новинар који је 1982. у *Гласу Подриња* писао негативно о појединим лицима која су стрелјана у Шапцу након ослобођења.

1534 Драган Ћирић, „Жртве су пловиле низ Саву. Демократија злочину не верује”, *Погледи*, Специјално издање, 2/1991, Крагујевац, јун 1991, стр. 80-81.

1535 А. Делић, „Саву прекрили гробови”, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 16.6.2009, стр. 10-11.

od oktobra 1944. do proleća 1945. godine likvidirano oko 2.000 ljudi i za njih nema sudske dokumentacije.”¹⁵³⁶

Najupornije zastupnike teze o uveličanom broju stradalih u Šapcu krajem 1944. („preko 2.000”), predstavljaju aktivisti Udruženja građana „Most” iz Šapca, koje okuplja potomke stradalih, koji istrajavaju na uveličanim brojkama, iako priznaju da se stradali protivnici nove vlasti u tom gradu „više broje brojevima nego imenuju imenima”, s obzirom na to da je očigledno da nisu u stanju da metodom poimenične identifikacije potkrepe vlastite proizvoljne tvrdnje o navodnom broju stradalih.¹⁵³⁷

Srdan Cvetković je nešto umereniji u pretpostavci. „Procenjuje se na osnovu svedočenja (mada se nikad neće utvrditi precizan broj) da je [u Šapcu] u periodu od oktobra 1944. do leta 1945. bilo više od 1.000 smrtnih kazni većinom bez legalnog sudskog postupka.”¹⁵³⁸ Cvetković prihvata pretpostavku da je u gradu od strane posleratnih organa ubijeno više od 1.000 ljudi, pri čemu se poziva na svedočenja iznesena u listu *Pogledi* i časopisu *Most*. Treba naglasiti da Cvetković ostaje nedorečen kada pominje ovu brojku, jer nejasno je da li se ona odnosi na sve stradale u Šapcu (iako je i u tom slučaju brojka višestruko uvećana) ili se odnosi na stanovništvo grada i opštine Šabac.

Poslednja pretpostavka koju je izneo Cvetković sugerise da je u Šapcu stradalo „do 1.000” građana: „Na osnovu istraživanja, u gradovima kao što su Niš i Šabac, na primer, ima i do 1.000 ubijenih i nestalih.”¹⁵³⁹ Realan broj stradalih stanovnika opštine Šabac nakon oslobođenja znatno je manji od 1.000, najverovatnije nekoliko puta manji. U registru DKTG za opštinu Šabac evidentirano je 179 stradalih nakon 12. septembra 1944. za čiju smrt je odgovorna pobednička strana. U registru je navedeno osam duplih

1536 В.Н., „Враћање части”, *Вечерње новости*, LV, Београд, 15.6.2008, стр. 12.

1537 Живко Топаловић, „Да историју пише истина, а не победник”, *Мост*. Часопис удружења грађана „Мост”, I, 1, Шабац, 2005, стр. 5; Живко Топаловић, „Ако заборавимо прошлост, нећемо имати право на будућност”, *Реабилитација и реституција у Србији*. Зборник радова са округлог стола, (пр. Јовица Тркуља, Олга Даниловић), Београд, 2009, стр. 110-113.

1538 Srdan Cvetković, *n.d.*, стр. 226-227.

1539 П. Васиљевић, „Отпопавање истине: истина више није под земљом”, *Вечерње новости*, Београд, LXIX, 8.7.2012, стр. 11; Srdan Cvetković, „Жртве комунистичког револуционарног терора у Србији после 12. септембра 1944. Истраживање Државне комисије за тајне гробнице”, *Hereticus*, 1-2/2011, Београд, 2011, стр. 20.

imena i šest imena koja su evidentirana u registrima matičnih opština.¹⁵⁴⁰ Svakako da je potencijalni broj stradalih sa područja te opštine veći i da navedeni podaci nisu potpuni.

Neutemeljene procene broja stradalih Beograđana nakon oslobođenja, koje podrazumevaju višestruko uveličane brojke stradalih, u domaćoj javnosti najpre je plasirala desničarska štampa. Tako je krajem 1990. u jednom tiražnom beogradskom nedeljniku objavljen feljton o događajima u Beogradu nakon 20. oktobra 1944. u kom su objavljena svedočenja savremenika ovih događaja, različite saznanje vrednosti. U feljtonu se tvrdi da je u tom razdoblju „prema nezvaničnim podacima, bez suđenja noću pobijeno između 15.000 i 30.000 žitelja Beograda”.¹⁵⁴¹ Jedan drugi nedeljnik 2001. plasirao je brojku od navodno 35.000 streljanih Beograđana nakon oslobođenja.¹⁵⁴²

Međutim, uveličane brojke stradalih u Beogradu nakon oslobođenja iznosio je i deo istoričara koji su se istraživački ili retrospektivno doticali ovog pitanja, najčešće bez pozivanja na relevantne izvore.

Slobodan Marković, predsednik DKTG, u jednom radu iz 2003. istupio je sa tvrdnjom da je „u prvim nedeljama nakon oslobođenja glavnog grada Jugoslavije” ubijeno minimalno 10.000 građana.¹⁵⁴³ Austrijski istoričar Mihael Portman (Michael Portmann) preuzima tezu o navodno

1540 Ta imena su dostupna na ovoj stranici: <http://znaci.net/temp/duplx.htm> Osim toga, u registru je naveden izvesni Donković, direktor šabačke gimnazije, za koga se tvrdi da je streljan u Šapcu nakon oslobođenja. Reč je o Aleksandru Donkoviću, direktoru gimnazije i potpredsedniku šabačke opštine. Međutim, na osnovu saopštenja Vojnog suda u Šapcu od 24. decembra 1944. može se zaključiti da je Aleksandar Donković osuđen na šest godina robije kao „saradnik ljotićevaca” i pripadnik lokalne administracije tokom okupacije. („Саопштење Подручног већа војног суда Корпуса војне области за западну Србију од 24. децембра 1944”, *Глас Подриња*, I, 5, Шабац, 26.12.1944, стр. 2).

Za pet lica se tvrdi da su streljana u Šapcu 16. decembra 1944, iako su streljana u semberskom selu Popovi, istog datuma: Dragutin Šarac, Milan Šarac, Sava Žabaljac, Kuzman Kuzminac, Mihailo Janković. (Тимотије Пељић, *н.д.*, стр. 81-85). Za Danila Ciganovića se pogrešno navodi da je streljan 27. oktobra 1944. u Šapcu iako je ubijen 29. avgusta 1945. u selu Draginac. (Гојно Лазаревић, Миролуб Мијушковић, *Под маљем идеологије*, Шабац, 2008, стр. 80-83).

1541 Branislav Matić, „Koliko je uglednih Beograđana progutao mrak oslobođenja u operaciji Crne tačke? (1) Pozvoni i pucaji!”, *Duga*, 439, Beograd, 20.12.1990, стр. 37.

1542 Dragan Novaković, „Beograđani gaze po kostima desetina hiljada nevino streljanih”, *Nedeljnik telegraf*, 286, Beograd, 17.10.2001, стр. 23-25.

1543 Slobodan Marković, „Communist 'Liberation' and New Order in Belgrade”, *The South Slav Journal*, XXIX, 3-4 (93-94), London, 2003, p. 12-13.

10.000 stradalih u Beogradu „prvih meseci nakon partizanskog ulaska”.¹⁵⁴⁴ Istoričar Dušan Bataković autor je dokumentarnog TV serijala „Crveno doba” prikazivanog na državnoj televiziji 2004. u pet nastavaka. Nekoliko karakterističnih rečenica iz jedne epizode ovog TV serijala u kojoj se govori o događajima nakon oslobođenja Beograda, može poslužiti kao ilustracija emfatične naracije: „Pored kvartovskih centrala Ozne, [u Beogradu, nakon oslobođenja] svaka (sic! *nap. aut.*) kuća i njen podrum, postali su sobe za isleđivanje pravih i lažnih narodnih neprijatelja, izdajnika, petokolonaša, saradnika okupatora. U Beogradu, u prvom naletu streljanja, komunistička vlast je, prema najnižim procenama, likvidirala oko 10.000 građana.”

Kazujući o broju stradalih nakon oslobođenja Beograda, Srđan Cvetković, izneo je oprezniju pretpostavku. ”Smatramo da je [u Beogradu] stradalo između pet i deset hiljada. Ili preciznije: ne manje od 5.000 i ne više od 10.000.”¹⁵⁴⁵ Cvetković je naknadno (2011) „na osnovu dosadašnjih istraživanja na terenu” i arhivskih istraživanja, broj stradalih u Beogradu procenio na „više hiljada”, odnosno „verovatno preko 5.000”.¹⁵⁴⁶ Ipak, Cvetković je nedavno izneo procenu koja je uvećana u odnosu na procenu iz 2011. Nova procena podrazumeva da je u Beogradu nakon oslobođenja streljano „više od 7.000 ljudi”, pri čemu je samo na stratištu u Lisičijem potoku streljano „više hiljada Beograđana”. Cvetković ističe da DKTG ima „precizan podatak da se sigurno radi o 3.500 žrtava, ali to je sigurno donja granica”.¹⁵⁴⁷ Ostaje nejasno da li je Cvetković, kada je pomenuo „donju granicu” od 3.500, mislio na broj streljanih u Lisičijem potoku ili na ukupne podatke o broju streljanih stanovnika Beograda kojim raspolaže komisija.

Narativ o 5.000 do čak 30.000 ubijenih stanovnika glavnog grada od strane komunista predstavlja rasprostranjen antikomunistički mit u delu javnosti koja je zainteresovana za događaje iz Drugog svetskog rata. Ovaj

1544 Michael Portmann, „Communist retaliation and persecution on Yugoslav territory during and after WWII (1943-1950)”, *Tokovi istorije*, 1-2/2004, Beograd, 2004, str. 61, 74.

1545 Дијана Димитровска, „На Дедињу гроб до гроба”, *Вечерње новости*, LIII, Beograd, 6.12.2006, стр. 10.

1546 Srđan Cvetković, „Žrtve komunističkog revolucionarnog terora u Srbiji posle 12. septembra 1944. Istraživanje Državne komisije za tajne grobnice”, *Hereticus*, 1-2/2011, Beograd, 2011, str. 20.

1547 Зоран Николић, „Мрачне тачке главног града”, *Вечерње новости*, 8.10.2014. <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:513659-Mracne-tacke-glavnog-grada>

mit je sastavni deo revizionističkog kvaziargumentarijuma koji je poslužio u političkoj i ideološkoj borbi za odricanje legitimiteta političkom i ekonomskom uređenju koje su zasnovali jugoslovenski komunisti. Ove neutemeljene brojke opstaju i danas – u onolikoj meri koliko je potrebno kriminalizovati jugoslovensku revoluciju zarad dezavuisanja potencijalne leve političke alternative.¹⁵⁴⁸ Plasiranje uveličanih brojki ubijenih Beograđana nakon oslobođenja potisnulo je činjenicu da do danas nije kvantifikovano stradanje stanovnika Beograda tokom okupacije kao što je potisnulo poznate brojke poginulih partizana i crvenoarmejaca prilikom borbi za oslobođenje grada. Od svih gradova na tlu Jugoslavije Beograd je podneo najveće žrtve tokom fašističke okupacije. Nemački okupator i njegovi saradnici snose odgovornost za smrt između 15.000 i 20.000 stanovnika Beograda, pri čemu podrazumevamo i žrtve aprilskog bombardovanja 1941. kao i poginule pripadnike NOVJ/JA nakon oslobođenja Beograda i Srbije. Preko polovine ubijenih odnosi se na beogradske Jevreje.

U registru DKTG za grad Beograd do 15. oktobra 2015. evidentirano je 1.852 imena. Cvetkovićeva tvrdnja da DKTG raspolaže podacima o 3.500 ubijenih Beograđana nakon oslobođenja – jednostavno nije tačna. Broj od 3.500 (ili preciznije 3.545) podrazumeva i osobe koje su bile stanovnici današnjih opština Zemun i Surčin, mahom nemačke nacionalnosti (1.122), i šest opština južno od Beograda: Barajevo (24), Grocka (302), Lazarevac (31), Mladenovac (40), Obrenovac (155), Sopot (19). Kada je reč o teritoriji današnjih gradskih opština Stari grad, Vračar, Savski venac, Palilula, Čukarica, Zvezdara i Rakovica, u registru DKTG evidentirano je 1.852 stradala stanovnika. Broj od 1.852 uključuje 28 stanovnika Pinosave, Belog Potoka, Kijeva, Rušnja, Ripnja i osam stanovnika Borče, što je prihvatljivo, iako oni nisu bili stanovnici Beograda već prigradskih naselja, jer ne postoji opštinski registar u kome bi bilo moguće izvršiti njihovu evidenciju. Međutim, u broj od 1.852 ulaze i imena 90 stanovnika osam

1548 Primera radi, Ratko Dmitrović, urednik režimskih *Večernjih novosti*, uoči proslave 70-godišnjice oslobođenja Beograda izneo je tvrdnju o navodno 30.000 ubijenih Srba nakon oslobođenja grada. (Ратко Дмитровић, „Седло белог коња”, *Вечерње новости*, LXII, Београд, 20.9.2014, стр. 2). Prethodno je poznati pisac i intelektualac blizak režimima nakon 2000, Dušan Kovačević, izneo tvrdnju kako su partizani u Beogradu nakon oslobođenja pobili „ono što je najbolje”, odnosno „između 9.000 i 13.000 najvrednijih i najobrazovanijih ljudi” pri čemu je struktura stanovništva izmenjena prilivom „poluidivljeg plemena”. (Радмила Станковић, „Душан Ковачевић: Сви смо саучесници”, *НИН*, 3237, Београд, 10.1.2013, стр. 36).

sremskih naselja koja teritorijalno pripadaju današnjim opštinama Zemun i Surčin, pa ih stoga treba uvrstiti u registar za opštinu Zemun, budući da u registru nije ponuđena opcija za nedavno formiranu opštinu Surčin. Pogotovo s obzirom na činjenicu da ova naselja tokom rata nisu spadala pod ingerenciju Uprave grada Beograda pri čemu su imala donekle drugačije ratno iskustvo.

U registru DKTG za grad Beograd evidentiran je veći broj spornih i proizvoljnih upisa, naročito kada je reč o osobama koje nikad nisu imale prebivalište u Beogradu. Do sredine 2014. u registru je bilo evidentirano 1.934 imena. Nakon objavljivanja analize registra DKTG za Beograd (23. april 2014) saradnici komisije izvršili su reviziju registra, prihvativši manji deo primedbi. U navedenoj analizi osporio sam 412 upisa: dupla imena (66), lica koja su već evidentirana u registrima njihovih matičnih opština (53), lica koja nisu lišena života u Beogradu u razdoblju nakon oslobođenja grada (29) i lica koja nisu bili stanovnici Beograda, među kojima su 90 pominjanih stanovnika osam naselja sa područja Zemuna i Surčina, ali i 174 stanovnika drugih delova Srbije i Jugoslavije.¹⁵⁴⁹

U okviru revizije registra za Beograd koju su izvršili saradnici DKTG izbačena su uglavnom dupla imena i imena lica koja su umrla prirodnom smrću. Međutim, u registru je ostao zastupljen najveći broj proizvoljnih upisa imena osoba koje nisu bili stanovnici Beograda. Njihova imena i dalje opstaju u registru za grad Beograd – na osnovu proizvoljnog tumačenja istorijskih izvora. Reč je o proizvoljnom tumačenju upisnika vojnih sudova 1945-1946. i izveštaja štabova jedinica KNOJ-a. Na osnovu prvog izvora u registar za Beograd neosnovano je navedeno nekoliko desetina lica sa područja Bosne i Hercegovine (ustaše, četnici), Makedonije (balisti), Kosova (balisti, četnici), Crne Gore (četnici) i Srbije (četnički odmetnici), dok je na osnovu drugog izvora neosnovano navedeno nekoliko desetina četničkih odmetnika iz unutrašnjosti Srbije, koji nikad nisu živeli niti su stradali u Beogradu. Uostalom, u navedenim izvorima nigde nije nave-

1549 Sličan primer metodološke konfuzije i nedoslednosti i proizvoljnog tumačenja izvora zabeležen je u okviru istraživačkog projekta koji je imao za cilj da popiše stanovnike Rijeke italijanske nacionalnosti koji su stradali u Drugom svetskom ratu. Videti: Vinko Šepić Čiškin, *Nacionalnost ili državljanstvo. Kritički osvrt na knjigu „Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939-1947)”*, Rijeka, 2010.

deno da su ta lica bili stanovnici Beograda niti da su suđeni ili ubijeni u glavnom gradu.¹⁵⁵⁰

Kada je reč o strukturi stradalih, u registru DKTG za Beograd za 45,6% lica tvrdi se da su bili pripadnici vojnih ili policijskih formacija.¹⁵⁵¹

Svakako da je broj stanovnika Beograda ubijenih nakon 20. oktobra 1944. veći od oko 1.550 upisa koji nisu osporeni, ali to ne znači da u okviru tog broja nema spornih upisa. U svakom slučaju, nakon oslobođenja ubijeno je više od 2.000 stanovnika Beograda. Ukupan broj nadilazi brojku od 2.000 možda za nekoliko ili više stotina. Kolika je približna brojka pokazaće buduća istraživanja. Takođe, ostaje da se istraži koliki broj Beograđana je ubijen do kraja 1944, u talasu osvete koji je podrazumevao kažnjavanje saradnika okupatora i revolucionarni teror, a koliko nakon tog razdoblja kada su smrtne kazne određivane sudskim postupkom.

Najintenzivniji revolucionarni teror na tlu uže Srbije nakon oslobođenja zabeležen je upravo u Beogradu, o čemu svedoči velik broj ubijenih. Među ubijenima bilo je nemalo „onih koje bi takve sudbine poštedeo i najgori, najnepravedniji sud”, kako ističe Milovan Đilas.¹⁵⁵² Očigledno je da su ovi ljudi bili žrtve privatizovanja pobede, nečije obesti ili grešaka počinjenih u atmosferi koja je bila euforična, ali i bremenita velikim stra-

1550 Opširnije: Milan Radanović, *Oslobođenje...*, str. 398-407; Milan Radanović, „Analiza 'registra žrtava' Državne komisije za tajne grobnice. (2) Proizvoljnosti i netačnosti u spisku za Beograd”, *E-novine*, 21.4.2014.

<http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/102236-Proizvoljnosti-netanosti-spisku-Beograd.html>

U međuvremenu ustanovio sam još pet proizvoljnih upisa u registru za Beograd: 1) Leka Arsenijević (RKTG-87631), zapravo je Aleksandar Leka Arsenijević, pripadnik JVuO koji je, prema navodima iz literature, učestvovao u klanju meštana sela Darosava i zarobljenih partizana u Darosavi. (Живомир Несторовић, н.д., стр. 268). Njemu je istovetan Aleksandar Arsenijević (RKTG-79723), pripadnik JVuO iz sela Pregoreoci, evidentiran u registru za opštinu Arandelovac. 2) Ilija Pavlović (RKTG-89301), major SDS, komandant odreda SDS u Sm. Palanci, ubijen od strane četnika nedaleko od Varvarina krajem septembra 1944. (AS, ZK, k. 140, zl. br. 14111; Петар Мартиновић Бајица, н.д., стр. 421). 3) Dragan Kaštavarac (RKTG-13716), četnik Ivankovačkog korpusa, učesnik u pokolju u Paraćinu 1. februara 1944. (AJ, DK, f. 285, s. 720-731). 4) Milutin Kuzmanović (RKTG-40207), četnik Lazarevačke (Kolubarske) brigade JVuO, jedan od odgovornih za pokolj petoro stanovnika Trbušnice 8. decembra 1943. Poginuo u borbi. (AJ, DK, 110, f. 528, s. 718-723). 5) Milenko Jovanović (RKTG-13710), četnik-crnotrojkaš iz Buljana pokraj Paraćina. Osuđen na pet godina robije zbog učešća u ubistvu jednog lica iz sela Plana. (AJ, DK, 110, f. 288, s. 905-908).

1551 Milan Radanović, *n.d.*, str. 400.

1552 Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 407.

danjem pripadnika pobjedničke strane. Beograd je tokom okupacije bio sedište kvislinške administracije u Srbiji i mesto u kome su bile smeštene komande kvislinških vojno-policijskih snaga. Ni u jednom gradu u Srbiji nisu zabeležena tolika stradanja komunista i saradnika komunističkog pokreta kao u Beogradu, kao što borbe za oslobođenje nijednog grada u Srbiji nisu podrazumevale toliko stradalih partizana koliko ih je stradalo u Beogradu: 2.994 poginulih i 3.379 ranjenih boraca prema službenim podacima.¹⁵⁵³ Broj hapšenih, logorizovanih i ubijenih komunista i simpatizera komunističkog pokreta u Beogradu još uvek nije kvantifikovan. Mnogi od njih stradali su jer ih je denuncirao neko od sugrađana, a većinu je hapsila Specijalna policija, kvislinška žandarmerija i SDS. Oni za koje se sumnjalo ili znalo da su saradivali sa kvislinškom policijom ili Gestapoom bili su bez milosti streljani u prvim nedeljama nakon oslobođenja. Ponekad ili neretko pojedinci su neosnovano sumnjičeni ili im je preostro zamerno na nečasnom ponašanju tokom okupacije. Osumnjičeni za saradnju sa okupatorom i kvislinškim aparatom u danima nakon oslobođenja, neretko i tokom borbi za oslobođenje grada, hapšeni su od strane pripadnika NOVJ i o njihovoj sudbini odlučivali su oficiri OZN-e, neretko bez ozbiljnih dokaza. Osobe koje su smatrane nesumnjivim saradnicima okupatora, zatim oni koji su smatrani „intelektualnim inspiratorima kolaboracije”, kao i javne ličnosti koje su dale podršku kvislinškom režimu i podržale ili normalizovale poredak uspostavljen okupacijom – imale su vrlo male šanse da prežive prva dva do tri meseca nakon oslobođenja glavnog grada. Hapšenja nisu vršena nasumično, u čemu se slažu svi izvori, već na osnovu prijava građana, pri čemu se ponekad dešavalo da islednici OZN-e poveruju u izjave podnosioca prijave koje su podrazumevale uveličanu i nedokazanu odgovornost stradalih lica. Prema svedočenju Ljube Đokovića, borca 6. (beogradskog) bataljona 1. proleterske brigade, deo boraca Beogradskog bataljona dodeljen je OZN-i za hapšenje i hvatanje lica koja su bila osumnjičena kao saradnici okupatora. „Rejon u kojem smo operisali zahvatao je pored Čukarice još i Senjak, Topčider i Banovo brdo. Bili smo prijatno iznenađeni velikom saradnjom građana u ovom poslu. Svakodnevno su stizale desetine prijave koje su drugovi iz OZN-e procenjivali i, prema teži-

¹⁵⁵³ Јован Марјановић, *Београд*, Београд, 1964, стр. 340.

ni slučaja, odlučivali kako će postupiti. Iako umorni, borci su sa velikim oduševljenjem izvršavali te zadatke.”¹⁵⁵⁴

Ubistvo četvorice mladića, članova amaterske glumačke trupe „Čika Duško Ilić”, sa Čukarice, paradigmatičan je primer neselektivnog terora. Ovaj zločin počinjen je nedugo nakon oslobođenja Beograda. Njihovo stradanje je, prema dostupnim izvorima, rezultat prijave nekoliko maloletnih čukaričkih „skojevki” koje su ovu trupu okarakterisale kao „ravnogorsku grupu koja je igrala pod Nemcima”.¹⁵⁵⁵ S druge strane, zabeleženi su primeri streljanja civilnih lica koja su imala odgovornost za stradanje drugih osoba.¹⁵⁵⁶ Dalja istraživanja će pokazati u kojoj meri su streljani oni koji su imali nesumnjivu odgovornost za stradanje njihovih sugrađana i sunarodnika, kao i to koliko je među streljanima bilo žrtava neselektivnog terora.

Komparacija broja stradalih stanovnika Srbije pre i nakon oslobođenja

Ljudski gubici Republike Srbije 1941-1945, izazvani delovanjem okupatora i formacija koje su saradivale sa okupatorom, znatno prevazilaze broj stradalih nakon oslobođenja. Popisom *Žrtve rata 1941-1945*, iz 1964, ustanovljeno je da su na teritoriji Srbije (bez Vojvodine) okupator i njegovi pomagači poimenice odgovorni za smrt najmanje 93.167 osoba. Ukoliko se uzme u obzir da je popisna komisija izložila mišljenje da je na teritoriji čitave Jugoslavije popisom iz 1964. registrovano tek 56-59% stradalih, nameće se pretpostavka da broj stradalih na tlu Srbije iznosi između 157.910 i 166.370, ali ta pretpostavka nije egzaktno dokazana. Od poimenice utvrđenih 93.167 stradalih sa područja uže Srbije (popisanih do 2003) 37.079 bili su pripadnici NOV/JA.¹⁵⁵⁷

¹⁵⁵⁴ Ljubo Đoković, „U funkciji jedinice OZN-e”, *Beogradski bataljon Prve proleterske brigade* (ur. Dušan Maletić), Beograd, 1981, str. 358.

¹⁵⁵⁵ Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији. Позоришна политика у Србији 1941-1944*, Београд, 2011, стр. 263-264.

¹⁵⁵⁶ За pojedine primere videti: Milan Radanović, *n.d.*, str. 410-412.

¹⁵⁵⁷ Драган Цветковић, „Страдали pripadnici NOVJ из уже Србије према попису Жртве рата 1941-1945.”, *Историја 20. века*, 1/2003, Београд, 2003, стр. 119-131.

Popisom *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964, ustanovljeno je da su na teritoriji Vojvodine okupator i njegovi pomagači poimenice odgovorni za smrt 41.370 osoba. Ukoliko se uzme u obzir da je popisna komisija izložila mišljenje da je na teritoriji čitave Jugoslavije popisom iz 1964. registrovano 56-59% stradalih, nameće se pretpostavka da broj stradalih na tlu Vojvodine iznosi mogućih između 70.119 i 73.875. Ove podatke su dopunila istraživanja Anketnog odbora Skupštine AP Vojvodine, 1941-1945. Prema podacima Anketnog odbora tokom 1941-1945. stradalo je najmanje 42.283 vojvođanskih Srba, od čega je ogromna većina stradala tokom fašističke okupacije ili je poginula u borbi protiv okupatora. U taj broj uračunati su i Vojvođani srpske nacionalnosti ubijeni nakon oslobođenja (do 1.000). Tokom okupacije stradalo je najmanje 15.495 vojvođanskih Jevreja, pri čemu taj broj nije konačan. Jevrejska zajednica je procentualno najviše stradala u Vojvodini.¹⁵⁵⁸ Ako uzmemo u obzir i nekoliko hiljada pripadnika drugih etničkih grupa koji su kao stanovnici Vojvodine stradali od strane fašističkog okupatora i njihovih saradnika, onda se broj stradalih Vojvođana, koji su izgubili život kao protivnici i žrtve fašizma, približava mogućem pretpostavljenom broju od oko 65.000-70.000.

Popisom *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964, kao i dopunom i revizijom popisa, ustanovljeno je da su na teritoriji Vojvodine nemačke vojne i policijske snage odgovorne za stradanje 61,39% stanovnika, vojne i policijske snage NDH za 28,79%, mađarske vojne i policijske snage za 8,69%.¹⁵⁵⁹ Ove činjenice treba uzimati u obzir kada se sagledava masovno stradanje nemačkog stanovništva na tlu Vojvodine nakon oslobođenja.

Preovlađujući diskurs u tumačenjima ljudskih gubitaka krajem 1944. i u prvoj polovini 1945. potisnuo je visoke brojke stradalih pripadnika NOVJ/JA u završnim operacijama za oslobođenje zemlje, ali i stradale civile koji su bili žrtve okupatora i njihovih saradnika, u različitim delovima Jugoslavije, uključujući i Srbiju.¹⁵⁶⁰

1558 Nenad Maurić, „Statistika stradalog stanovništva Vojvodine 1941-1945.“, *Na putu ka istini. Ime-nik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948*, Zbornik radova, (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008, str. 209.

1559 Драган Цветковић, „Преглед страдања становништва Војводине у Другом светском рату“, *Историја 20. века*, 1/2005, Београд, 2005, стр. 107-108.

1560 Publikovan je proračun gubitaka četiri armije NOVJ/JA tokom prvih pet meseci 1945. Prema tim podacima 1. armija je od 1. januara do 15. maja 1945. imala 7.433 poginulih, 24.554 ranjenih i 3.420 nestalih (od čega je oko polovine najverovatnije zalutalo u druge jedinice). Prema istim

Kada broj od najmanje 14.644 stradalih sa područja Srbije južno od Save i Dunava, nakon oslobođenja, pri čemu su izostavljena dupla imena u registru (čak ako pretpostavimo da maksimalno nekoliko hiljada imena nisu uneta u registar iz objektivnih razloga), uporedimo sa brojem od približno 13.556 stradalih lica u Sloveniji nakon oslobođenja,¹⁵⁶¹ onda nije teško zaključiti da je u Sloveniji, proporcionalno ukupnom broju stanovnika, obračun sa snagama kolaboracije i njihovim simpatizerima bio intenzivniji.

Ovo vredi navesti u cilju osporavanja nacionalističkog mita o Srbiji kao najvećoj žrtvi ideološki motivisanog terora na području Jugoslavije. Ako uzmemo u obzir da su u broj stradalih u Sloveniji (13.556) uračunata lica koja su umrla nasilnom smrću nakon zvaničnog okončanja rata (9. maj 1945), a ne nakon 12. septembra 1944, onda je ova disproporcija još očiglednija. Ako broju od 14.644 registrovanih u spiskovima opština u užoj Srbiji oduzmemo oko 200 spornih unosa (lica koja nisu stradala i koja su umrla prirodnom smrću godinama ili decenijama nakon oslobođenja i lica koja su stradala pre 12. septembra 1944), pri čemu je to minimalna procena, onda je razlika još veća.

Saradnici Ljubljanskog Inštituta za novejšo zgodovino obznani su 2004. podatke o 13.898 stradalih građana Slovenije nakon oslobođenja (od toga oko 13.556 ubijenih od strane partizanskog pokreta, odnosno socijalističkih vlasti) i oko 6.300 imena lica koja su kao pripadnici ili simpatizeri slovenačkih snaga kolaboracije (uključujući i civile) izgubili život tokom rata. Prema podacima Inštituta za novejšo zgodovino (zaključno sa 2004) ukupan broj stradalih građana Slovenije 1941-1946. iznosi oko 89.000 lica. Od tog broja oko 27.000 odnosi se na stradale pripadnike

podacima, 2. armija je u istom razdoblju imala 4.447 poginulih, 12.889 ranjenih i 748 nestalih. U istom razdoblju 3. armija je imala gubitke od 4.705 poginulih, 17.176 ranjenih i 1.935 nestalih. Prema nepotpunim podacima, 4. armija je od 1. marta do 15. maja 1945. imala 2.323 poginulih, 7.053 ranjenih i 384 nestalih. Na osnovu ovih podataka nemoguće je raščlaniti koliko je poginulih boraca sa teritorije Srbije među 18.908 smrtno stradalih i više hiljada nestalih (pretežno zarobljenih i ubijenih) pripadnika JA, pri čemu ovi podaci takođe nisu konačni. (Anka Petrović, „Pregled gubitaka Prve, Druge, Treće i Četvrte armije“, *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije. Učesnici govore*, (ur. Ivo Matović), Beograd, 1986, str. 217, 275, 328, 466).

1561 Mojca Šorn, Tadeja Tominšek-Rihtar, „Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941 – januar 1946), *Žrtve vojne in revolucije*. Zbornik: Referati in rasprava s posveta v Državnem svetu 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Institut za novejšo zgodovino v Ljubljani, (ur. Janvit Golob i dr.), Ljubljana, 2005, str. 13-22.

partizanskog pokreta (treba pomenuti i velik broj stradalih antifašista, tj. simpatizera partizanskog pokreta).

Broj lica hrvatske nacionalnosti, stanovnika naselja na tlu Republike Hrvatske, koji su stradali poslednjih meseci 1944. i tokom 1945, kao pripadnici i simpatizeri snaga NDH, takođe brojčano prevazilazi broj stradalih lica srpske nacionalnosti na području Srbije nakon 12. septembra 1944. Međutim, još uvek nisu publikovani ukupni poimenični podaci o stradalim stanovnicima Republike Hrvatske u Drugom svetskom ratu.

Kada broj od najmanje 14.644 stradalih na području uže Srbije nakon 12. septembra 1944, koji su izgubili život odgovornošću organa posleratnih vlasti i snaga NOVJ/JA uporedimo sa brojem od najmanje 93.167 stradalih stanovnika sa istog područja (identifikovanih do 2003), koji su izgubili život odgovornošću vojno-policijskih organa okupatora i njihovih saradnika 1941-1945, dolazimo do zaključka o očiglednoj disproportiji. Treba napomenuti da u broj od najmanje 14.644 nisu uračunata lica stradala do 12. septembra 1944, koja su izgubila život odgovornošću organa NOP-a, što čini dodatnih nekoliko hiljada stradalih pripadnika i simpatizera snaga kolaboracije (pretežno je reč o osobama poginulim u borbi protiv partizana).

Ipak, nakon 12. septembra 1944. nisu zabeležena isključivo stradanja lica za čiju smrt su bili odgovorni organi NOP-a i posleratne vlasti. Zapravo, nakon tog datuma, pa do okončanja rata, zabeležen je veći broj stradalih pripadnika NOVJ/JA od ukupnog broja stradalih pripadnika snaga kolaboracije, njihovih simpatizera i drugih lica, koja su imala prebivalište na tlu uže Srbije. Većina od 37.079 poginulih pripadnika NOVJ/JA sa teritorije uže Srbije stradali su upravo nakon 12. septembra 1944. Tokom 1945. stradalo ih je 19.482. Tokom prethodne godine, zabeleženo je stradanje 11.352 srbijanska partizana.¹⁵⁶² Svakako da je oko polovine onih koji su stradali u toj godini stradalo u poslednja četiri meseca 1944. (tokom poslednja dva meseca 1944. stradalo je 4.642 ili 40,89% svih partizana tokom te godine; nisu publikovani podaci za septembar i oktobar 1944). Dakle, nakon 12. septembra 1944. stradalo je, prema gruboj proceni, preko 26.000 srbijanskih partizana (budući da je poznato, na osno-

1562 Драган Цветковић, „Страдали припадници НОВЈ из уже Србије према попису Жртве рата 1941-1945.“, стр. 122-123.

vu navedenog rada istoričara Dragana Cvetkovića, da je od 1. novembra 1944. do kraja rata stradalo najmanje 24.124, srbijanskih partizana, što čini 65,06% svih stradalih partizana sa područja Srbije bez pokrajina). Od 37.079 stradalih partizana 85% bili su stari između 17 i 25 godina. Mnogi od njih stradali su u Bosni u borbi protiv Nemaca i četnika, budući da su četnici i Vermaht od evakuacije JVuO u Bosnu do okončanja okupacije bili nesumnjivi saveznici.

Pretpostavljenom broju stradalih stanovnika uže Srbije koji su izgubili život nakon 12. septembra 1944, krivicom okupatora i kolaboracionista, sem stradalih partizana treba dodati i nekoliko hiljada civila. Na osnovu popisa „Žrtve rata 1941-1945.” poznato je da je 1945. život izgubilo 2.452 civila sa područja Srbije. Može se pretpostaviti da je u znatnom broju reč o licima koja su izgubila život u nemačkim logorima ili su umrla od posledica torture kojoj su bila podvrgnuta prethodnih godina (u manjem broju slučajeva reč je o civilima ubijenim od strane odmetnutih četničkih i balističkih grupa). Tokom prethodne godine, stradalo je 11.735 poimenice poznatih civila, pri čemu je jedan broj stradao nakon 12. septembra 1944.¹⁵⁶³

Popisom „Žrtve rata 1941-1945”, poimenice je ustanovljena smrt 11.115 partizana sa područja Vojvodine i smrt 2.687 partizana sa područja Kosova.¹⁵⁶⁴ Logično je pretpostaviti da je preko polovine vojvođanskih i većina kosovskih partizana poginula nakon 12. septembra 1944.

Dakle, na osnovu grube procene možemo zaključiti da je na području Republike Srbije, nakon 12. septembra 1944, krivicom okupatora i kolaboracionista život izgubilo oko 30.000 pripadnika NOVJ/JA i nekoliko hiljada civila, odnosno preko 35.000 stanovnika.

¹⁵⁶³ Исто, стр. 125.

¹⁵⁶⁴ Исто, стр. 122.

Struktura stradalih u Srbiji nakon oslobođenja

Na osnovu uvida u registar DKTG moguće je izvršiti analizu etničke i vojno-političke strukture stradalih nakon 12. septembra 1944. na tlu Republike Srbije. Takođe, na osnovu tih podataka moguće je govoriti o načinu stradanja populacije koja je izgubila život nakon oslobođenja odgovornošću pobedničke strane.

U ovom poglavlju koristim rezultate analize iz 2014. kada je u registru DKTG bilo evidentirano 55.372 imena. Najveći broj evidentiranih odnosio se na pripadnike nemačke zajednice: 27.367 (49,42%). Udeo stradalih Nemaca u dopunjenom registru s kraja 2015. gotovo je identičan. Treba naglasiti da u taj broj ulazi oko 500 duplih imena i oko 700-800 Nemaca koji su imali stalno prebivalište na tlu Hrvatske, Nemačke i Austrije (najvećim delom na tlu Baranje).

Za 20.576 Nemaca navodi se da su stradali u logoru, za 1.153 navodi se „streljan”, za 4.458 navodi se „likvidiran”, za 19 navodi se „obešen”, dok se za 110 navodi „osuđen na smrt”.

Potom slede lica srpske nacionalnosti: 14.567 (26,30%). U taj broj ulazi oko 500 duplih imena i najmanje 100-200 preživelih ili stradalih pre 12. septembra 1944, pri čemu je drugi broj potencijalno veći.

Za ukupno 10.194 Srba se navodi „ubijen” (u taj broj ulazi velik broj poginulih), pri čemu se za 7.081 navodi „streljan” dok se za 1.496 navodi „likvidiran”. Za 1.113 Srba navodi se da su osuđeni na smrt (za ova lica se ujedno navodi da su streljana).

U registru je evidentirano 6.112 (11,03%) lica mađarske nacionalnosti, pri čemu u taj broj ulazi oko 300 duplih imena.

Za 4.679 Mađara navodi se da su ubijeni (586 „streljan”, 4.438 „likvidiran”, 7 „obešen”). Za 589 Mađara se navodi „nestao”, pri čemu u tu brojku možda ulazi i izvestan broj vojvođanskih Mađara koji su se povukli sa teritorije Bačke uoči oslobođenja. Za 475 Mađara navodi se „osuđen na smrt”, dok se za 279 navodi da su stradali u logoru.

U registru je evidentirano 1.360 (2,45%) lica albanske i 953 (1,72%) lica hrvatske nacionalnosti. Broj stradalih Albanaca je svakako veći, možda i znatno veći.

Za 987 Albanaca se navodi „streljan”, a za 92 „likvidiran”, dok se ukupno za 1.228 navodi „ubijen”, uključujući streljane i likvidirane, kao i ubijene na nepoznat način, uključujući i poginule odmetnike. Za 74 Albanca se navodi da su osuđeni na smrt.

Za 665 Hrvata se navodi da su ubijeni, pri čemu su 294 označeni kao „streljan”, a 482 kao „likvidiran”. Za 208 Hrvata se navodi da su osuđeni na smrt.

Broj lica kojima nije naznačena nacionalna pripadnost je visok i iznosi oko 4.000. Najveći broj ovih lica, sudeći prema imenima i prezimenima, pripadnici su manjinskih zajednica.

	broj stradalih	%	sporni upisi
Nemci	27.367	49,42	oko 1.300
Srbi	14.567	26,30	600-700
Mađari	6.112	11,03	oko 300
Albanci	1.360	2,45	oko 20
Hrvati	953	1,72	50-100
ostali i nepoznati	5.013	9,05	-
ukupno	55.372		2.270-2.420

Tabela 3: Nacionalna struktura stradalih u Srbiji nakon 12. septembra 1944, prema podacima iz registra DKTG.

Uvidom u registar DKTG evidentno je da su naselja na tlu Vojvodine, koja su imala dominantno (ili značajno) nemačko ili mađarsko stanovništvo, imala najveće gubitke nakon oslobođenja u apsolutnim brojkama. To se naročito odnosi na seoska naselja. Najveći broj stradalih seoskih stanovnika (u apsolutnim brojkama i procentualno) zabeležen je među mađarskim stanovnicima u Čurugu u opštini Žabalj (1948: 7.928 stanovnika, s napomenom da je Čurug uoči rata imao oko 10.000 stanovnika). Taj broj iznosi 739.

Najveći broj stradalih pripadnika mađarske etničke skupine nakon oslobođenja Vojvodine zabeležen je u naseljima u kojima su lokalni Mađari tokom 1942. učestvovali u masovnim zločinima nad srpskim, jevrejskim, donekle i romskim stanovništvom. „Za razliku od Banata, u Bačkoj se pristupilo drastičnom kažnjavanju pripadnika mađarske nacionalne manjine,

posebno onih za koje se doznalo, često i na osnovu izjava svedoka, da su uzimali direktnog ili indirektnog učesća u januarskoj raciji 1942. i u stradanju srpskog stanovništva aprila 1941. Pod poseban represivni udar došli su pripadnici Stranke strelastih krstova, nosioci okupacione vlasti, vođstvo DMKSZ koja je takođe proglašena za fašističku organizaciju, ali i drugi za koje se smatralo da potpadaju pod kategoriju saradnika okupatora.”¹⁵⁶⁵

U merama koje je sprovodila pobednička strana u Bačkoj bilo je elemenata revanšizma i retorizije i „ostvarivanja politike 'oko za oko zub za zub'”. Nema sumnje da je jedan broj ubistava, čak ako uzmemo u obzir želju za osvetom, bio nacionalno motivisan, kao i da je u osvetničkom naletu ubijen veći broj lica koja nisu imala ozbiljnu krivicu ili nisu imali realnu krivicu. Međutim, pojedini preživeli savremenici Racije 1942, naročito oni koji su izgubili članove porodice, smatrali su da odgovornosti podleže svaka vrsta podrške okupacionom poretku. Kako ističe istoričar Aleksandar Kasaš, na području Čuruga, Žablja i Mošorina „prilikom ovih kažnjavanja bila je primetna želja nove vlasti da se ovim merama da izvesno zadovoljenje srpskim porodicama i *izvrši osveta*, ali se nastojalo da se ipak zadovolji normalna sudska forma.”¹⁵⁶⁶

Prema podacima DKTG (reč je o dopunjenim podacima Anketnog odbora Skupštine AP Vojvodine) poimenice su poznati podaci za 739 stradalih stanovnika Čuruga nakon oslobođenja koji su bili pripadnici mađarskog naroda, zatim za 503 stradalih stanovnika Žablja (oko 90% Mađara i oko 10% Nemaca) i 126 stradalih mađarskih stanovnika Mošorina. U ove brojke uračunato je nekoliko desetina duplih imena.

Najmasovnija kampanja terora koju su sproveli mađarski fašisti u Bačkoj dogodila se januara 1942. Reč je o istorijskom događaju poznatom pod nazivom Racija koji se odigrao u selima Šajkaše, Novom Sadu i Starom Bečeju. Zahvaljujući istraživanjima niza istraživača poznati su poimenični spiskovi stradalih. Naravno, ovo nisu konačni spiskovi stradalih u Raciji, ali danas, zahvaljujući ovim poimeničnim registrima, možemo govoriti o približnim brojkama. Među naseljima koja su imala visoke gubitke stanovništva tokom Racije, ističu se Čurug, Žabalj i Mošorin. Prema publikovanim poimeničnim podacima, tokom Racije stradalo je 1.173 stanovnika

¹⁵⁶⁵ Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad, 1996, str. 160.

¹⁵⁶⁶ *Isto*, 167.

Čuruga (uz 40 stanovnika ubijenih aprila 1941), 861 stanovnik Žablja i 264 stanovnika Mošorina, najvećim delom srpske, ali i jevrejske i romske nacionalnosti.¹⁵⁶⁷ Ove brojke su u međuvremenu uvećane, ali još uvek nisu publikovani dopunjeni podaci o stradalim stanovnicima ova tri mesta.¹⁵⁶⁸

Visoke brojke ubijenih srpskih, jevrejskih i romskih stanovnika ova tri mesta, januara 1942, nisu jedini indikator brutalnosti zločina koji su sproveli mađarski fašisti. O brutalnosti zločina nad stanovništvom Šajkaške, pre svega svedoče podaci o načinu ubijanja: u mnogim slučajevima reč je o surovim ubistvima kojima su prethodila mučenja, silovanja i masakriranja žrtava. Istrebljivane su čitave porodice, uključujući i malu decu. Velik broj stradalih ubijen je sekirama i tupim predmetima. Ovim zločinima ne prethode zločini koje su počinili stanovnici južne Bačke. Počinioci ovih zločina poticali su iz redova lokalnog mađarskog stanovništva, kao i iz redova okupacionog represivnog aparata. Kada je reč o zločinima u Čurugu, Žablju i Mošorinu, tokom Racije 1942, poznata su imena inspiratora, ali i mnogih počinilaca ubistava. Najčešće je reč o lokalnom mađarskom stanovništvu.¹⁵⁶⁹

Mnogi inspiratori i počinioци ubistava tokom Racije evidentirani su u registru DKTG kao „žrtve komunizma”.

Treba napomenuti da se visok broj stradalih pripadnika nemačke zajednice pretežno ne odnosi na lica streljana nakon oslobođenja, kako se neretko misli. Naime, „u prvim danima posle dolaska Crvene armije i NOV bar 6.763 Folksdojčera pobijeno je u prvom talasu osvete”, sem toga, „krajem 1944. i početkom 1945. između 10.000 i 12.000 Nemaца iz Vojvodine poslato je na prinudni rad u Sovjetski Savez”, od kojih je „prema poslednjim proračunima” na osnovu sovjetske dokumentacije, u Sovjetskom Savezu umrlo 1.994.¹⁵⁷⁰

1567 Aleksandar Veljić, *Racija: zaboravljeni genocid*, Novi Sad, 2007, str. 408-453. Za prethodne podatke, videti: Звонимир Голубовић, *Рација у јужној Бачкој 1942*, Нови Сад, 1992, стр. 147.

1568 Aleksandar Veljić je nedavno izneo tvrdnju o dopuni registra stradalih snatovnika južne Bačke koji su izgubili život od strane mađarskih fašista. Prema Veljićevim tvrdnjama, do sada su sakupljeni poimenični podaci za 1.369 stradalih stanovnika Čuruga: Aleksandar Veljić, „Povodom teksta Milana Radanovića”, *Beton*, 24. jun 2013. <http://www.elektrobeton.net/stemovanje/>

1569 Звонимир Голубовић, *н.д.*, стр. 65-92.

1570 Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009, str. 352-353; Zoran Janjetović, „Prinudni rad Folksdojčera u Vojvodini 1944-1950.”, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941-1945, 1945-1951*. Zbornik radova, (ur. Vladimir Geiger i dr.), Zagreb, 2010, str. 206.

Ostali pripadnici nemačke zajednice stradali su mahom u radnim logorima na tlu Vojvodine, usled nehumanih uslova boravka koji su podrazumevali glad i zarazne bolesti. Nema sumnje da je reč o zločinima protiv čovečnosti, pogotovo s obzirom na činjenicu da su nemačke žene i deca predstavljali vrlo visok procenat stradalih u logorima formiranim nakon oslobođenja Vojvodine.

Broj od 6.763 streljanih folksdojčera „u prvom talasu osvete” je verovatno veći i, sudeći prema nekim podacima, iznosi mogućih 7.612 na taj način stradalih do 20. juna 1945.¹⁵⁷¹ Nemačke iseljeničke organizacije prezentovale su brojku od 7.199 streljanih folksdojčera nakon oslobođenja Vojvodine.¹⁵⁷²

Postavlja se pitanje da li su jugoslovenske vlasti logorizovale preostale Nemce s namerom da ih istrebe? „Iako je i u logorima dolazilo do grupnih i pojedinačnih ubistava, ona su bila pre izuzetak nego pravilo. Što se samih logora tiče, oni nisu bili zamišljeni kao logori za uništavanje. Jugoslovenske vlasti nisu htele da Podunavske Švabe unište već da ih iz zemlje proteraju, odnosno isele. Proterivanje manjih grupa je počelo još 1945. U januaru 1946. jugoslovenska vlada je kod saveznika podnela zahtev za iseljenjem u zemlji preostalih folksdojčera. Pošto je on odbijen, Švabe su morali i dalje da skapavaju u logorima.”¹⁵⁷³

Visoka smrtnost među logorisanim Nemicima u Vojvodini zabeležena je naročito 1945. i 1946: „Očajna ishrana, manjak ogreva i težak rad, te katastrofalni higijenski uslovi, bili su idealni za pojavu zaraznih bolesti. Vaške i buve su carevale, a povremeno su harale epidemije. Jugoslovenske vlasti su se trudile da u granicama svojih mogućnosti spreče širenje zaraza, ali u vreme kada se u svemu oskudevalo, u tome nisu mogle imati dovoljno uspeha.”¹⁵⁷⁴ Počev od 1946. vlasti su omogućavale Nemicima bekstva iz radnih logora i ilegalno emigriranje u Austriju i Nemačku. Ipak, 1946. je

1571 Srđan Cvetković, „Pregled uhapšenih i streljanih lica od OZN-e na teritoriji Vojvodine do 20. juna 1945.”, *Istorija 20. veka*, 1/2011, Beograd, 2011, str. 189-200.

1572 Зоран Јањетовић, „Да ли су Срби починили геноцид над Подунавским Швабама?”, *Геноцид у 20. веку на простору југословенских земаља*. Зборник радова са научног скупа, Београд, 22–23. април 2003, (ур. Јован Мирновић), Београд, 2005, стр. 231–238.

1573 Исто, стр. 235.

1574 Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009, str. 356.

godina u kojoj je zabeležen vrlo visok broj stradalih pripadnika nemačke nacionalnosti.

Stradanje nemačkog stanovništva u Vojvodini nakon oslobođenja pokrajine, u logorima, predstavlja nesumnjiv zločin protiv čovečnosti. Ovaj zločin treba razlikovati od genocidnih radnji u kojima su učestvovali pripadnici nemačke zajednice iz Vojvodine: holokaust nad Jevrejima iz Banata (pri čemu je deo nacifikovanih vojvođanskih Nemaca učestvovalao u holokaustu nad beogradskim i drugim srbijanskim Jevrejima), kao i masovni ratni zločini koje su počinili pripadnici 7. SS divizije Princ Eugen, na širem jugoslovenskom području, uključujući ogromnim delom ubistva dece, žena, staraca i partizanskih ranjenika. Vojno-policijske strukture nemačkog okupatora odgovorne su za smrt 61,39% stanovnika Vojvodine koji su stradali kao protivnici i žrtve fašizma. Većina Vojvođana koji su izgubili život krivicom nemačkog okupatora neposredno je ubijena.

O odsustvu namere za fizičkim istrebljenjem Nemaca u Jugoslaviji i Vojvodini, nakon oslobođenja, svedoči i činjenica da je među 27.367 evidentiranih Nemaca u registru DKTG, velik broj lica starijih od 75 godina: 3.740 (13,67%), pri čemu se realno može pretpostaviti da je većina ovih lica umrla od starosti. Kada je reč o stradalim pripadnicima nemačke nacionalnosti koji su bili stariji od 65 godina, onda govorimo o 10.153 (37.10%). Naravno, njihova smrt se može tumačiti i kao zločin zbog činjenice da je nemoguće dokazati da li je neko u mestima za izolaciju, koja su imala karakteristike logora, umro usled starosti ili zbog nepodnošljivih uslova boravka. Iako je nemoguće dokazati nameru posleratne vlasti za fizičkim istrebljenjem vojvođanskih Nemaca, posleratna vlast snosi nesumnjivu odgovornost za zločine protiv čovečnosti nad delom nemačke populacije, odnosno nad velikim brojem stradalih.

Nemački autori su poslednjih decenija „usled nedostatka pouzdanih podataka i iz propagandnih razloga” iznosili preuveličane procene broja stradalih Nemaca u Vojvodini i Jugoslaviji koje su se kretale od 97.612 do čak 395.000.¹⁵⁷⁵ Vredi ukazati na činjenicu da su pojedini nemački izvori, na koje se pozivaju saradnici DKTG, teško proverljivi, o čemu svedoče i neki vrlo diskutabilni podaci. Primera radi, u registru za opštinu Nova Crnja (za razliku od registara drugih opština u Vojvodini) pominje se 40

¹⁵⁷⁵ Zoran Janjetović, *n.d.*, str. 359-360.

žena koje su navodno „izvršile samoubistvo da bi izbegle silovanje partizana”, pri čemu takvi zločini nisu nepoznati u Vojvodini nakon oslobođenja, ali je navodni broj samoubistava u Novoj Crnji pod znakom pitanja, pogotovo ako uzmemo u obzir da se i za četvorogodišnju devojčicu Rozaliju Beker (Nova Crnja, RKTG-28421) navodi da je „izvršila samoubistvo, da bi izbegla silovanje partizana”, pri čemu se u rubrici „način stradanja” navodi: „likvidiran”.

Na osnovu svih ovih podataka nameće se jasan zaključak da je nakon oslobođenja intenzitet represije u naseljima u Vojvodini bio izraženiji od intenziteta represije u Srbiji južno od Save i Dunava.

Podaci iz radne verzije registra stradalih u Srbiji nakon oslobođenja demantuju uvreženi stereotip o „starom građanskom sloju” kao najbrojnijoj kategoriji stradalih: „Desetine hiljada državnih činovnika i advokata, trgovaca i seoskih gazda, sitnih industrijalaca i sveštenika, najčešće bez suđenja streljano je odmah po dolasku komunističkih snaga, uglavnom pod optužbama za saradnju s okupatorom i narodnim izdajnicima”, kako se uprošćeno i stereotipizirano ističe u *Novoj istoriji srpskog naroda*.¹⁵⁷⁶

Ovaj stereotip reprodukovao je i istoričar Srđan Cvetković: „Pored osvedočenih zločinaca i kolaboracionista, na meti revolucionarnih vlasti našao se pre svega stari građanski sloj – građanski političari, činovnici, trgovci, industrijalci, zanatlije, sveštenici, seoske gazde (kulaci), kao i svi oni koji su na bilo koji način bili u predratnoj i ratnoj državnoj administraciji ili su nešto značili u javnom životu, a nisu bili komunističkih uverenja (što je ovom nasilju davalo ton klasne revolucije).”¹⁵⁷⁷

Za strukturisanje kojim su se poslužili priređivači *Nove istorije srpskog naroda* (Beograd, 2000) karakteristično je izostavljanje pomena pripadnika kvislinškog represivnog aparata, kao i drugih saradnika okupatora koji su pripadali oružanim formacijama, ali i zemljoradnika, koji su, zapravo, najbrojniji deo stradalih nakon oslobođenja.

Prema podacima iz registra DKTG moguće je govoriti o formacijskoj i, uslovno, o političkoj pripadnosti stradalih.

¹⁵⁷⁶ *Нова историја српског народа*, (пр. Душан Т. Батаковић), Београд, 2000, стр. 349.

¹⁵⁷⁷ Srđan Cvetković, „Žrtve komunističkog revolucionarnog terora u Srbiji posle 12. septembra 1944. Istraživanja Državne komisije za tajne grobnice”, *Hereticus*, 1–2/2011, Beograd, 2011, str. 11.

Prema podacima iz registra, u rubrici „kvalifikacija: lice označeno kao takvo u izvornom materijalu”, za 16.237 lica navodi se „kolaborant”, pri čemu je najvećim delom reč o stradalima sa područja Vojvodine. Broj osoba srpske nacionalnosti koje su označene kao „kolaborant” iznosi 1.666. Međutim, prilikom popunjavanja ove rubrike zabeležene su brojne nedoslednosti i nelogičnosti. Primera radi, metodom slučajnog uzorka ustanovio sam da se za nekoliko desetina dece nemačke nacionalnosti mladih od 10 godina navodi da su u izvornom materijalu okvalifikovana kao „kolaborant” ili, još nelogičnije, kao „kolaborant-agent”, pri čemu iskazujemo sumnju da se u izvornom materijalu za ovu decu pojavljuje navedena kvalifikacija. U ovim slučajevima reč je o proizvoljnom popunjavanju ove rubrike. Npr. za Valentina Ajhingerera (Bač, RKTG-43710), dete koje je umrlo 18. aprila 1945. u logoru Gakovo, 6 nedelja nakon rođenja, od „zapaljenja creva”, kako se navodi u njegovom kartonu, u rubrici „kvalifikacija” navodi se: „kolaborant-agent”. U kartonu Kristijana Federmana (Vrbas, RKTG-35453), jednogodišnjeg dečaka iz Bačkog Dobrog Polja, takođe se proizvoljno tvrdi da se u izvornom materijalu navodi da je bio „kolaborant-agent”. Za Živojina Čarapića (Pančevo, RKTG-17244), koji je očigledno bio borac NOVJ, umro od posledica ranjavanja u ratu, kako se ističe u njegovom kartonu, u istom tom kartonu proizvoljno se navodi da je u izvornom materijalu navodno kvalifikovan kao „kolaborant” i da je navodno „streljan 6. novembra 1944. u Pančevu”. Čarapić je u registar uvršten kao pripadnik NOVJ na osnovu materijala koji je DKTG ustupila Anketna komisija AP Vojvodine, pri čemu ovo nije usamljen primer uvrštavanja poginulih partizanskih boraca ili žrtava fašističkog terora u „žrtve komunizma”. Za Jovana Stankova (Kovačica, RKTG-28335), navodi se da je „umro od posledica bolesti u nemačkom zatvoru u toku rata”, pri čemu je Stankov očigledan višak u registru jer je žrtva fašističkog terora. Međutim, u istom kartonu navodi se da je Stankov navodno u izvornom materijalu kvalifikovan kao „kolaborant”, što je očigledno proizvoljno, kao što je u njegovom kartonu proizvoljno navedeno da je navodno „osuđen na smrt” i „streljan” (!) Za Adama Siča (Pančevo, RKTG-17625), dečaka od 12 godina koji je poginuo u „bombardovanju” u Pančevu, navodno 6. septembra 1945. (očigledno je u pitanju 6. septembar 1944), takođe

se proizvoljno navodi da je u izvornom materijalu navodno označen kao „kolaborant-agent”.

Prema podacima iz registra, u rubrici „kvalifikacija: lice označeno kao takvo u izvornom materijalu”, za 2.730 lica navodi se „narodni neprijatelj”, pri čemu je pod ovom kvalifikacijom navedeno 1.218 lica srpske nacionalnosti i 245 lica nemačke nacionalnosti.

Prema „Uredbi o vojnim sudovima NOV i PO Jugoslavije” (24. maj 1944), „narodnim neprijateljima imaju se smatrati: svi aktivni ustaše, četnici i pripadnici ostalih oružanih formacija u službi neprijatelja i njihovi organizatori i pomagači; svi oni koji su u službi neprijatelja ma u kom vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori i slično; koji su nateravali narod da okupatorima preda oružje; svi oni koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu sa okupatorom; svi oni koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje; svi oni koji razaraju narodnu vojsku ili su na drugi način pomagali i pomažu okupatora; svi oni koji izvrše teške slučajeve ubistva i pljačke i slično.”¹⁵⁷⁸

Najranija definicija *narodnih neprijatelja* u partizanskim dokumentima zabeležena je u dokumentu pod nazivom „Osnovni principi NOO i uputstva za njihov rad na oslobođenoj teritoriji propisani od Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije”, februara 1942. U dokumentu se ističe da su narodni neprijatelji „svi oni koji su služili okupatorima ma u kome vidu kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori; koji natjerivali narod da okupatorima preda oružje; svi koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu okupatorima; svi koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje... Kod toga treba voditi računa da se ne mogu smatrati narodnim neprijateljima oni seljaci i građani koji su bili zavedeni bilo od okupatora ili ustaša, bilo od izdajničkih četničkih oficira i koji se pridruže NOV. Ali ako su naoružani, pa se vojsci ne pridruže, nego se odmetnu i na poziv partizanskih i dobrovoljačkih komandi neće da se razoružaju, nego produže sa nasiljima, imaju se proglasiti narodnim neprijateljima, i sa njima po ratnom zakonu postupiti.”¹⁵⁷⁹

1578 Zbornik NOR-a, II/13, Beograd, 1982, str. 178; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti*, (pr. Zdravko Dizdar i dr.), Slavonski Brod, 2005, str. 38.

1579 Zbornik NOR-a, II/2, Beograd, 1954, str. 411-420.

Saradnici DKTG odlučili su da termin „narodni neprijatelj” tumače po svom nahodjenju, sledećom dopunom: „lice označeno kao protivnik komunističke vlasti”. Ovakvo proizvoljno pojašnjenje ima za cilj da sugerise kako su lica okvalifikovana kao „narodni neprijatelji” stradala zbog njihovog ideološkog i političkog protivljenja ili neprijateljstva prema posleratnim vlastima, odnosno zbog vlastitog opozicionog stava, iako je činjenica da je većina njih stradala zbog saradnje sa okupatorom, odnosno zbog vlastitog angažmana tokom okupacije.

Kada je reč o pripadnicima srpskih kolaboracionističkih i kvislinških formacija, u registru je, prema podacima iz 2014, evidentirano 7.467 pripadnika i simpatizera JVuO (za 42 lica je navedeno da su simpatizeri JVuO, a za 387 da su saradnici JVuO), 1.042 pripadnika SDS, 256 pripadnika SDK (takođe, evidentirana su 143 pripadnika JNP Zbor), 117 četnika Koste Pećanca.

Upadljivo je da je skoro polovina (49,07%) registrovanih lica sa područja uže Srbije, prema ovim podacima, pripadala JVuO, kao i to da broj od 7.467 obuhvata nešto preko polovine (51,25%) registrovanih Srba (14.567). Treba naglasiti da su se pripadnici JVuO, SDS i SDK uočili nakon 12. septembra 1944, pa sve do okončanja Drugog svetskog rata, borili na strani nemačkog okupatora i da je aktivna vojna podrška ovih formacija okupatoru, presudno odredila sudbinu mnogih zarobljenih i, potom, streljanih pripadnika ovih formacija, iako treba istaći da je znatan broj registrovanih pripadnika JVuO i određen broj pripadnika SDS poginuo u borbi, iako se to prećutkuje u njihovim kartonima.

Važno je napomenuti da je u registrima za opštine u Srbiji bez pokrajina (i Zemuna) evidentirano 9.146 (60,11%) pripadnika srpskih kvislinških i kolaboracionističkih formacija. Ako tom broju dodamo pripadnike nemačkih vojno-policijskih snaga, RZK, Specijalne policije, Muslimanske milicije i albanskih balista (takođe sa područja Srbije bez pokrajina), onda je procenat stradalih pripadnika vojno-policijskih snaga još veći. Dakle, na području uže Srbije postotak stradalih civila iznosi 30-35% ukupnog broja stradalih. Među stradalim civilima znatan broj činili su pripadnici kvislinške administracije i saradnici snaga kvislinštva i kolaboracije.

	broj pripadnika	% u odnosu na ukupan broj evidentiranih u užoj Srbiji
JVuO	7.467	49,07
SDS	1.042	6,84
SDK	256 + 143	2,62
četnici K. Pećanca	117	0,76
„Srpski Gestapo” i saradnici Gestapoa	121	0,79
broj evidentiranih pripadnika srpskih kvislinških i kolaboracionističkih vojno-policijskih snaga	9.146	60,11
broj stradalih u užoj Srbiji (uključujući sporne upise)	15.219	100

Tabela 4: Vojno-politička struktura stradalih u Srbiji nakon 12. septembra 1944, prema podacima iz registra DKTG.

Kada je reč o pripadnicima stranih vojno-policijskih snaga, u registru DKTG (dakle, na području koje uključuje i pokrajine) navedeno je 565 lica za koja se navodi „Mađarska oružana formacija”, 364 „ustaša” (iako je broj ustaša u registru veći najmanje za nekoliko desetina, a verovatno i preko stotinu), 334 „Nemačka oružana formacija”, 168 „Albanske oružane snage”, 28 „Ruski dobrovoljački korpus”, 18 „Bugarska oružana formacija”. Broj stradalih pripadnika nemačkih, albanskih i bugarskih vojno-policijskih snaga takođe je realno veći.

U registru je navedeno 259 lica, uglavnom mađarske nacionalnosti, kao učesnici „masovne grupe zločina: Racija”, 128 lica mađarske nacionalnosti koji su navedeni kao učesnici „masovne grupe zločina: Ulazak” (zločini mađarskog okupatora i domaćih mađarskih fašista nad stanovnicima Bačke, aprila 1941), kao i 61 lice hrvatske nacionalnosti za koje se navodi da je učestvovalo u masovnoj kampanji terora vojno-policijskih snaga NDH u Sremu 1942. („masovna grupa zločina: Viktor Tomić”), pri čemu je u registru naveden nemali broj ustaša koji su učestvovali u „Akciji Viktora Tomića” 1942, a da to nije naznačeno.

Kao zanimljivost navodim da je 121 lice srpske nacionalnosti označeno kao saradnik Gestapoa ili pripadnik formacije pod nazivom Srpski Gestapo. S druge strane, među stradalim Nemcima njih 40 su označeni kao pripadnici Gestapoa.

U registru je 4.379 je lica označeno kao „ratni zločinac”. Među licima koja su označena na ovaj način najveći broj su Mađari: 2.049, što se čini nerealnim u odnosu na pripadnike drugih naroda. Zatim slede: ratni zločinci nepoznate etničke pripadnosti: 953; Nemci: 621; ratni zločinci bez ikakve oznake pripadnosti: 230; potom Hrvati: 219; Srbi: 207; Albanci: 35; Rusini: 29; Slovaci: 12; Rusi: 5; Muslimani: 5; Bugari: 1.

Iz navedenog je moguće zaključiti da je broj Mađara koji su označeni u izvornom materijalu kao ratni zločinci iznimno visok (čak 33,5% ukupnog broja registrovanih stradalih Mađara), što navodi na pomisao da je jedan broj stradalih Mađara paušalno uvršten u ratne zločince od strane posleratnih vlasti, iako među stradalim licima mađarske nacionalnosti egzistira velik broj počinilaca ratnih zločina. S druge strane moguće je zaključiti da mnogi pripadnici drugih naroda, koji su bili nesumnjivi ratni zločinci, u izvornom materijalu ili u registru DKTG, nisu označeni kao ratni zločinci (npr. upadljivo je mali broj evidentiranih ratnih zločinaca među Srbima, Albancima, Muslimanima/Bošnjacima i Bugarima, što se čini nerealnim).

Prema „Uredbi o vojnim sudovima NOV i PO Jugoslavije” (24. maj 1944), „ratnim zločincima, bili oni građani Jugoslavije, okupatorskih ili drugih zemalja, imaju se smatrati: pokretači, organizatori, naredbodavci te pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja, odvođenja u logore i na prisilni rad stanovništva, zatim paleža, uništavanja i pljačke narodne i državne imovine; svi pojedini posednici imanja i preduzeća u Jugoslaviji, okupatorskim i drugim zemljama koji se nečovečno eksploatirali radnu snagu na prisilni rad odvedenih ljudi; funkcioneri terorističkog aparata i terorističkih naoružanih formacija okupatora i domaći u službi okupatora; oni koji su vršili mobilizaciju našeg naroda za neprijateljsku vojsku.”¹⁵⁸⁰

1580 Zbornik NOR-a, II/13, Beograd, 1982, str. 178; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti*, (pr. Zdravko Dizdar i dr.), Slavonki Brod, 2005, str. 37.

U registru DKTG egzistira velik broj imena lica odgovornih za ubistva i stradanje drugih osoba tokom okupacije, kao i velik broj lica koja su bila pripadnici formacija koje su činile ratne zločine. Za velik broj počinitelaca ratnih zločina koji su registrovani u spisku stradalih DKTG nije navedeno da su bili počinioci ubistava i drugih zločina. Ovo je krupan metodološki propust, pogotovo ako uzmemo u obzir činjenicu da je registar dostupan javnosti od sredine aprila 2012.

U registru egzistiraju imena 1.986 lica koja su evidentirana na osnovu izvora iz fondova Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača DNRJ/FNRJ (Arhiv Jugoslavije) i Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Srbije (Arhiv Srbije), pri čemu većina imena potiče iz drugog izvora. Reč je o licima sa područja centralne Srbije i Beograda. Najveći broj tih lica bili su pripadnici JVuO (četnici Draže Mihailovića), četnici Koste Pećanca (do leta 1944. Pećančevi četnici većinom su prešli pod komandu Draže Mihailovića, mnogi i pre ovog razdoblja) i drugih kvislinških formacija (SDS, SDK, Specijalna policija, Srpski Gestapo). Treba naglasiti da broj od 1.986 lica registrovanih na osnovu građe DK i ZK nikako nije konačan broj počinitelaca ratnih zločina sa područja centralne Srbije koji su registrovani u spisku DKTG.

**IZVORI
I
LITERATURA**

I. ARHIVSKA GRAĐA

Vojni arhiv (Beograd):

Fond „Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije”

Fond „Jugoslovenska vojska u otadžbini (Četnička arhiva)”

Fond „Jugoslovenska narodna armija”

Fond „Vojnobezbednosna agencija”

Arhiv Jugoslavije (Beograd):

Fond „Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača”

Arhiv Srbije (Beograd):

Fond „Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača”

II. INTERNET IZVORI

Sajt „Znaci”: Mikrofilmovi dokumenata Trećeg Rajha iz Nacionalnog arhiva u Vašingtonu (National Archive Washington)

Sajt „Državne komisije za tajne grobnice”: Registar: „’Otvorena knjiga’: registar žrtava Komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.”

III.

OBJAVLJENI ARHIVSKI IZVORI I DNEVNICI

Bojić, Milosav, *Zapisi o mojoj četi*, Beograd, 1969.

Dokumenti centralnih organa KPJ: NOR i revolucija (1941-1945), 20, (25. septembar - 1. novembar 1944), (pr. Milovan Dželebdžić), Beograd, 1987.

Документи о издајству Драже Михаиловића, I, Београд, 1945.

Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja, (pr. Vladimir Dedijer i Antun Miletic), Sarajevo, 1990.

Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti, (pr. Smail Ćekić), Sarajevo, 1996.

Источно Србија у рату и револуцији 1941-1945, Зборник докумената (пр. Милан Борковић), II, (1944), Зајечар, 1981.

Издајник и рајни злочинац Дража Михаиловић пред судом: сѐнографске белешке и документи са суђења Драгољубу-Дражи Михаиловићу, Београд, 1946.

Извештаји команде Српске државне сиграже за Окруј моравски, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2001.

Извештаји Недићевих орјана власи у Окрују моравском 1941-1944, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2005.

Извештаји Недићеве администрације и Српске државне сиграже за Окруј зајечарски 1941-1944, I-II, (пр. Божидар Благојевић), Неготин-Зајечар, 2007.

Извештаји и наредбе партизанских јединица о ослобођењу источне Србије 1944, (пр. Божидар Благојевић), Неготин, 2010.

Јуословенска војска у ошацибини на територији Окруја моравској 1943-1944. Документи, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2006.

Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtsführungstab), III/2, 1. Januar 1943. - 31. Dezember 1943, (ur. Percy Schramm), Augsburg, 2005.

Logor Banjica. Logoraši, I-II, Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944), (pr. Evica Micković, Milena Radojčić), Beograd, 2009.

Мештеровић, Јулка, *Лекарев дневник*, Београд, 1968.

Милошевић, Александар, „Голгота”, *Књига о Дражи*, II, (ур. Радоје Кнежевић), Виндзор (Канада), 1956.

Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji, IV, (Srbija, Makedonija, Crna Gora), Beograd, 1959.

О ірисуїуїу ірошлосїи. Пример једної істїорїјскої извора, (пр. Мирослав Перишић, Боро Мајданац), Београд, 2010.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti, (pr. Zdravko Dizdar i dr.), Slavonski Brod, 2005.

Раїи и мир ђенерала. Изабрани раїини сїуси, I-II, (пр. М. Весовић, К. Николић, Б. Димитријевић), Београд, 1998.

Раїини дневник іоручника Милоја Лазаревића командантїа Невесиньске бриїаде, (пр. Бранко Јевтић), Београд, 2013.

Суђење члановима іолийичкої и војної руковосїва орїанизације Драже Михаиловића. Сїеноїрафске белешке, Београд, 1945.

Тајна і јавна сарадња четника і окупатора 1941-1944, (pr. Jovan Marjanović), Beograd, 1976.

Томић, Бранимир, „Записи и сећања. Делови дневника”, *Седма срїска ударна бриїада. Зборник сећања*, (ур. Мишо Мартиновић), Београд, 1988.

Војић, Ружица, *Дневник*, (пр. Бранислав Станковић), Шабац, 2013.

Зечевић, Миодраг, *Документїа са суђења Равноїорском іокреїу, 10. јуни - 15. јули 1946*, I-II, Београд, 2001.

Zbornik NOR-a, I/1, *Borbe u Srbiji* (1941), Beograd, 1949.

Зборник НОР-а, I/2, *Борбе у Србији* (1941), Београд, 1952.

Зборник НОР-а, I/5, *Борбе у Србији* (1943), Београд, 1954.

Зборник НОР-а, I/7, *Борбе у Србији* (мај 1944), Београд, 1955.

Зборник НОР-а, I/8, *Борбе у Војводини* (1944), Београд, 1956.

- Зборник НОР-а, I/9, Борбе у Србији (1. јун - 20. август 1944), Београд, 1955.*
- Зборник НОР-а, I/11, Борбе у Србији (21. август - 10. септембар 1944), Београд, 1955.*
- Зборник НОР-а, I/12, Борбе у Србији (11-30. септембар 1944), Београд, 1956.*
- Зборник НОР-а, I/13, Борбе у Србији (1-15. октобар 1944), Београд, 1956.*
- Зборник НОР-а, I/14, Борбе у Србији (16-31. октобар 1944), Београд, 1957.*
- Зборник НОР-а, I/15, Борбе у Србији (новембар - децембар 1944), Београд, 1957.*
- Зборник НОР-а, I/16, Борбе у Санџаку (1942-1944), Београд, 1957.*
- Зборник НОР-а, I/19, Борбе на Косову и Метохији (1941-1944), Београд, 1969.*
- Зборник НОР-а, I/20, Борбе у Србији: допуна (1941-1944), Београд, 1965.*
- Зборник НОР-а, I/21, Документи квислиншких јединица и установа (1941-1944), Београд, 1965.*
- Zbornik NOR-a, II/13, Dokumenti Vrhovnog štaba NOV i POJ (maj – avgust 1944), Beograd, 1981.*
- Zbornik NOR-a, II/14, Dokumenti Vrhovnog štaba NOV i POJ (septembar - decembar 1944), Beograd, 1981.*
- Zbornik NOR-a, II/15, Dokumenti Vrhovnog štaba NOV i POJ (1. januar - 15. maj 1945), Beograd, 1982.*
- Зборник НОР-а, III/8, Борбе у Црној Гори (јул - децембар 1944), Београд, 1956.*
- Зборник НОР-а, III/10, Борбе у Црној Гори: допуна (1944), Београд, 1969.*
- Зборник НОР-а, IV/11, Борбе у Босни и Херцеговини (март 1943), Београд, 1955.*

Zbornik NOR-a, IV/18, Borbe u Bosni i Hercegovini (oktobar 1943), Beograd, 1958.

Zbornik NOR-a, IV/31, Borbe u Bosni i Hercegovini (decembar 1944), Beograd, 1968.

Zbornik NOR-a, IV/32, Borbe u Bosni i Hercegovini (januar 1945), Beograd, 1968.

Zbornik NOR-a, IV/33, Borbe u Bosni i Hercegovini (februar 1945), Beograd, 1970.

Zbornik NOR-a, IV/34, Borbe u Bosni i Hercegovini (mart - maj 1945), Beograd, 1974.

Zbornik NOR-a, IX/7, Dokumenti KPJ (septembar - decembar 1944), Beograd, 1970.

Zbornik NOR-a, IX/8, Dokumenti KPJ (januar - februar 1945), Beograd, 1968.

Zbornik NOR-a, X/2, Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo (mart - jun 1945), Beograd, 1967

Zbornik NOR-a, XI/2, Operacije Jugoslovenske armije: Druga armija (1. mart - 15. maj 1945), Beograd, 1969.

Zbornik NOR-a, XI/4, Operacije Jugoslovenske armije: Četvrta armija (1. mart - 15. maj 1945), Beograd, 1975.

Zbornik NOR-a, XII/1, Dokumenti Nemačkog Rajha (1941), Beograd, 1973.

Zbornik NOR-a, XII/4, Dokumenti Nemačkog Rajha (1944-1945), Beograd, 1979.

Zbornik NOR-a, XIV/1, Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića (1941-1942), Beograd, 1981.

Zbornik NOR-a, XIV/2, Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića (januar - septembar 1943), Beograd, 1983.

Zbornik NOR-a, XIV/3, Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića (septembar 1943. - jul 1944), Beograd, 1983.

Zbornik NOR-a, XIV/4, Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića (avgust 1944. - maj 1945), Beograd, 1985.

IV. RASPRAVE I ČLANCI

Ačić, Milan, „Pohod Četvrte krajiške u Sandžak”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984.

Antić, Ljubomir, „Borbe oko Sarajeva i Kalinovika”, *21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Stanoje Nikolić), Tuzla, 1988.

Antončić, Milan, „Borbe u Srbiji do Beogradske operacije”, *Šesta proleterska divizija*, (pr. Dragan Grubor i dr.), Zagreb, 1964.

Белић, Милорад, „Терор ратних победника у Ваљево 1944-1945.”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 44, Ваљево, 2010.

Белић, Милорад, „Хватање и ликвидација Живорада Мишића. Обрачун са остацима ЈВуО у ваљевском крају”, *Историјски архив Ваљево – Гласник*, 48, Ваљево, 2014.

Борковић, Милан, „Прва квислиншка влада (Савет комесара) у борби против НОП-а Србије”, *Народни устанак и борбе за Краљево 1941*, Зборник радова са научног скупа, (ур. Коча Јончић), Београд, 1985.

Бурић, Радомир, „Први батаљон у долини Лима и Ибра”, *Четврта илегална црногорска бригада. Зборник сјећања*, I-II, (ур. Есад Тихић), Београд, 1969.

Цемовић, Предраг, „Од Подгорице до Градишке”, *Гласник Српског историјско-културног друштва „Нејоси”*, 7, Чикаго, 1961.

Colić, Mladenko, „Osnovne informacije o Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda”, *Vojno delo*, 4/1982, Beograd, 1982.

Цветковић, Драган, „Страдали припадници НОВЈ из уже Србије према попису Жртве рата 1941-1945.,” *Историја 20. века*, 1/2003, Београд, 2003.

Цветковић, Драган, „Преглед страдања становништва Војводине у Другом светском рату,” *Историја 20. века*, 1/2005, Београд, 2005.

Цветковић, Срђан, „Репресија у Крушевцу и околини после ослобођења 1944.,” *Жујски зборник*, 2, Александровац, 2007.

Cvetković, Srđan, „Žrtve komunističkog revolucionarnog terora u Srbiji posle 12. septembra 1944. Istraživanje Državne komisije za tajne grobnice,” *Hereticus*, 1-2/2011, Beograd, 2011.

Cvetković, Srđan, „Pregled uhapšenih i streljanih lica od OZN-e na teritoriji Vojvodine do 20. juna 1945.,” *Istorija 20. veka*, 1/2011, Beograd, 2011.

Бетеновић, Милоје, „Четничке одметничке групе у Ужичком округу 1944-1945.,” *Ужички крај у НОР-у и револуцији*, Зборник радова са научног скупа, (ур. Милутин Пашић), Титово Ужице, 1989.

Давидовић, Горан, „Да ли ћемо сазнати истину о злочину крај Мораве? Комунистичка страховлада у Чачку 1944-1945.,” *Чачански илас*, LXIX, 42, Чачак, 3.11.2000.

Давидовић, Горан, „Месечни извештаји органа унутрашњих послова о стању у Чачанском округу јун-октобар 1945.,” *Изворник*, Грађа Међуопштинског историјског архива, 28, Чачак, 2013.

Давидовић, Радивоје, „Борота и Мајер: мит и стварност,” *Историјски архив Ваљево – Гласник*, 46, Ваљево, 2012.

Димитријевић, Бојан, „’Одметници’ и ’ослободиоци’. Прогон остатака Југословенске војске у отаџбини у ваљевском крају,” *Гласник Историјској архива Ваљево*, 31, Ваљево, 1997.

Димитровска, Дијана, „На Дедињу гроб до гроба,” *Вечерње новости*, LIII, Београд, 6.12.2006.

Dinčić, Aleksandar, „Prvi talas ratnog i revolucionarnog terora u niškom kraju (avgust-oktobar 1944)”, *Hereticus*, 1-2/2011, Beograd, 2011.

Dražić, Petar, „Iz borbe za Valjevo”, *Druga lička proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Rajko Šarenac), Beograd, 1988.

Друловић, Чедомир, „Уништење четника Драже Михаиловића на Сутјесци и Дрини”, *Трећа њролејтерска санџачка бригада. Зборник сећања*, II, (ур. Иван Џина Глигоријевић), Београд, 1970.

Ђокић, Небојша; Стевић, Миломир „Колико је Немаца погинуло и заробљено у Крушевцу октобра 1944.”, *Расински анали*, 11, Крушевац, 2013.

Ђокović, Ljubo, „U funkciji jedinice OZN-e”, *Beogradski bataljon Prve proleterske brigade* (ur. Dušan Maletić), Beograd, 1981.

Ђорђевић, Божидар, „Моравци у Трећем батаљону”, *Трећи батаљон Четврте њролејтерске црногорске бригаде. Зборник сећања*, (ур. Бошко Брајовић), Београд, 1986.

Geiger, Vladimir, „Partizanska i komunistička represija i zločini u Lici 1945.”, *Hereticus*, Časopis za preispitivanje prošlosti, IX, 1-2/2011, Beograd, 2011.

Geiger, Vladimir, „Žrtvoslov Nijemaca hrvatske Baranje: Drugi svjetski rat i poraće”, *Scrinia Slavonica*, 11, Osijek, 2011.

Graovac, Igor, „Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?”, *Dijalog povjesničara/istoričara*, 5, Herceg Novi, 2-4. ožujka/marta 2001, (pr. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb, 2002.

Graovac, Igor, „Pitanje poslijeratnih žrtava i stradalnika u Hrvatskoj poslije Drugoga svjetskog rata”, *Bleiburg i Križni put 1945*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Zagreb 12. travnja 2006, (ur. Juraj Hrženjak i dr.), Zagreb, 2007.

Grbić, Milan, Tankosić, Milan, „Borbe za oslobođenje Aranđelovca”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984.

Илић, Никола, „Жртве четника у лесковачком крају 1942-1953.”, *Злочини четничкој њокрећа у Србији 1941-1945. Зборник радова*, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012.

Плијашевић, Никола, „Ослобођење Горњег Милановца, susret sa crvenoarmejcima i osloboђење Topole”, *Друга крајишка бригада. Ратна сјећања*, (ур. Snežana Tmušić), Beograd, 1988.

Јањетовић, Зоран, „Да ли су Срби починили геноцид над Подунавским Швабама?“, *Геноцид у 20. веку на њпросіору јуіословенских земаља*. Зборник радова са научног скупа, Београд, 22–23. април 2003, (ур. Јован Мирковић), Београд, 2005.

Janjetović, Zoran, „Prinudni rad Folksdojčera u Vojvodini 1944–1950“, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945, 1945–1951*. Zbornik radova, (ur. Vladimir Geiger i dr.), Zagreb, 2010.

Јовановић, Милић, „Сусрет са Мирком Томашевићем: Из добровољачке борбе у шуми после рата“, *Зайиси из добровољачке борбе*, 1, Минхен, 1954.

Karović, Merisa, „Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941–1945.“, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 1-2/2007, Sarajevo, 2007.

Кнежевић, Pero, „7. bataljon – inžinjerijski“, *Treća krajiška brigada. Zbornik sjećanja*, III, (ur. Ljubiša Ćurguz i dr.) Beograd, 1985.

Кнежевић, Pero, „Sa operativnom grupom divizija u Srbiju“, *Druga krajiška brigada. Ratna sjećanja*, (ur. Snežana Tmušić), Beograd, 1988.

Ковачевић, Миленко, „Жртве четника у Мачванском округу 1941–1946.“, *Злочини чейничкоі њокреіта у Србији 1941–1945*, Зборник радова, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012.

Ковић, Обрад; Прстојевић, Новица, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према своме народу“, (фелтон), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1851–1856, Шабац, 14.10–4.11.1982.

Kožar, Azem, „Četnička grupacija Draže Mihailovića u sjeveroistočnoj Bosni i pokušaj zauzimanja Tuzle“, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, III, Narodnooslobodilački rat i revolucija. Oktobar 1943 – maj 1945, (ur. Zdravko Antonić), Tuzla, 1987.

Крњић, Бранко, „Заробљавање коморе Драже Михаиловића“, *Трећа личка њролейтерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Никола Ѓатовић и др.), Београд, 1991.

Крсмановић, Драган, „Уписник притвора – истражног затвора Војног суда Ужичког војног подручја 1945. године“, *Историјска баштина*, Годишњак Историјског архива у Ужицу, 18, Ужице, 2009.

Крсмановић, Драган, „Уписник Вишег војног суда у Београду за 1945. годину”, *Токови историје*, 2/2010, Београд, 2010.

Latas, Branko; Gutić, Mirko, „O karakteru četničkog pokreta Draže Mihailovića. (2) Antifašizam ili kolaboracija”, *Vojnoistorijski glasnik*, XXXVII, 1/1986, Београд, 1986.

Latas, Branko, „Уништење четничке контрареволуције у завршној етапи рата”, *Vojnoistorijski glasnik*, XXXVII, 1/1986, Београд, 1986.

Marković, Slobodan, „Communist 'Liberation' and New Order in Belgrade”, *The South Slav Journal*, Vol. 29, No. 3-4 (93-94), London, Autumn-Winter 2003.

Materić, Ilija, „Deset dana sa Četvrtom krajiškom”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur. Stojan Kesić), Београд, 1984.

Matić, Branislav, „Koliko je uglednih Beograđana progutaо mrak oslobođenja u operaciji Crne tačke? (1) Pozvoni i pucaj!”, *Duga*, 439, Београд, 20.12.1990.

Matković, Blanka, „Zločini postrojba 8. dalmatinskoga korpusa NOVJ u Hercegovini početkom 1945.”, *Hum*, Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 7, Mostar, 2011.

Matković, Blanka, „Kninska operacija i zločini 8. dalmatinskog korpusa”, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 24, Split, 2012.

Matković, Blanka, „Ratni zločini počinjeni tijekom i nakon Ličko-pri-morske operacije od postrojbi Jugoslavenske armije i ustanova nove vlasti”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 55, Zadar, 2013.

Maurić, Nenad, „Statistika stradalog stanovništva Vojvodine 1941-1945.”, *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948*, Zbornik radova, (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008.

Mićić, Milan, „Oslobođenje Zvornika i borbe sa četnicima iz grupacije Draže Mihailovića”, *21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Stanoje Nikolić), Tuzla, 1988.

Милетић, Томислав, „Ко и како је стрељан у Крушевцу после 14. октобра 1944.”, *Расински анали*, 6, Крушевац, 2008.

Милосављевић, Раде, „И они су били жртве”, *Корени*. Часопис за историографију и архивистику, VII, Јагодина, 2009.

Мораћа, Милутин, „На борбеном путу од Љакора до Београда”, *Љетрвта крајишка народноослободилачка ударна бригада. Зборник сјећања*, II, (ур. Стојан Кесић), Београд, 1984.

Мркић, Рудолф, „Од Хусина 1943. до Зеленгоре 1945. године”, *18. хрватска истоѓнобосанска народно-ослободилачка ударна бригада*, (ур. Джевад Пашић), Тузла, 1988.

Николић, Коста, „Ваљевски корпус Југословенске војске у отаѓбини на крају Другог светског рата (1944-1945)”, *Ваљево 1941-1945*, Саопштења са научног скупа „Допринос ваљевског краја у борби против фашизма 1941-1945.” одржаног 18. јуна 1995. у Ваљеву, (ур. Синиша Бранковић), Ваљево, 1996.

Николић, Коста, „О неким проблемима у раду организације Југословенске војске у отаѓбини на југу Србије 1942-1944.”, *Лесковачки зборник*, LI, Лесковац, 2011.

Николић, Коста, „Обраѓун Титова режима с југословенским монархистичким протукомунистичким снагама на крају Другог свјетског рата”, *Љасопис за сувремену повијест*, 3/2012, Загреб, 2012.

Нинковић, Буда, „Горео је као буктинја”, *Град борбе и слободe. Београд 1941-1944*, (ур. Радован Благојевић), Београд, 1964.

Омерчевић, Вего, „Борбени пут 18. хрватске бригадае”, *18. хрватска истоѓнобосанска народно-ослободилачка ударна бригада*, (ур. Джевад Пашић), Тузла, 1988.

Пармаковић, Драгослав, „Ослобођење Шапца 1944.”, *Годишњак Међуојишћинској истјоријској архива*, 19, Шабац, 1985.

Павловић, Момчило, „Први послератни избори у ваљевском крају”, *Ваљево 1941-1945*, Саопштења са научног скупа „Допринос ваљевског краја у борби против фашизма 1941-1945.” одржаног 18. јуна 1995. у Ваљеву, (ур. Синиша Бранковић), Ваљево, 1996.

Павловић, Момчило, „’Злоѓини ослободилаца’ – задатак српске историографије високог приоритета”, *Историја 20. века*, XXVIII, 3/2010, Београд, 2010.

Пејатовић, Дико, „Рехабилитација злочина и злочинаца”, *Злочини четничкој њокрејџа у Србији 1941-1945. Зборник радова*, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012.

Поповић, Новица, „Босанска голгота”, *Гласник Српској истџориско-културној друшћива ’Њеџош’*, 16, Чикаго, 1965.

Portmann, Michale, „Communist retaliation and persecution on Yugoslav territory during and after WWII (1943-1950)”, *Токџви истџорије*, 1-2/2004, Beograd, 2004.

Пузић, Саво, „Први батаљон кроз Србију”, *Први црноџорски батаљон Прве њролејџерске НОУ бриџаде*, (ур. Шпиро Лагатор), Београд, 1977.

Radanović, Milan, „Kontroverze oko kvantifikovanja i strukturisanja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja, 1944-1945.”, *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, (ur. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević), Novi Sad, 2013.

Radanović, Milan, „’Otkopavanje istine’ ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009-2012.”, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, Zbornik radova, (ur. Milo Petrović), Beograd, 2014.

Радичевић, Данило, „Ослобођење Уба”, *Друџи црноџорски батаљон Прве њролејџерске бриџаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984.

Радић, Снежана, „Четници – пацијенти Окружне болнице Ваљево у периоду мај-октобар 1944. – Из Главног болесничког протокола 1942-1944.”, *Гласник Истџоријској архива Ваљево*, 39, Ваљево, 2005.

Радојчић, Милорад, „Стрељање на Буковима”, *Гласник – Истџоријски архив Ваљево*, 47, Београд, 2013.

Radović, Dragiša, „Iz mog vojevanja”, *Druga lička proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Rajko Šarenac), Beograd, 1988.

Радуновић, Васко, „Слом четника на Јеловој гори”, *Друџи црноџорски батаљон Прве њролејџерске бриџаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984.

- Радуновић, Васко, „Ваљево је ослобођено”, *Друѓи црногорски батљалон Прве ѓролеђтерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984.
- Радусиновић, Драгутин, „Последње борбе са четницима”, *Друѓа ѓролеђтерска*, (ур. Иван Матовић, Средоје Урошевић), I-IV, Београд, 1998.
- Ракић, Миланко, „Командант је ослободио четнике”, *Прва крајишка ударна пролетерска бригада. Сјеќанња бораса*, (ур. Иван Матовић), II, Пријedor, 1982.
- Рауш, Стево, „Ослобођење Аранђеловца и околине”, *Прва крајишка ударна пролетерска бригада. Сјеќанња бораса*, I, (ур. Гојко Бановић), Пријedor, 1981.
- Руђојчић, Миланко, „Губици бригаде у току рата”, *15. мајевићка бригада*, II, (ур. Миланко Тешић), Тузла, 1987.
- Сајти, Еникћ, „Partizanska odmazda protiv Mađara u Vojvodini: rezultati i upitnici istoriografije”, *Impériumváltás a Vajdaságban (1944). Promena imperije u Vojvodini 1944*, (ур. Karol Biernacki, István Fodor), Szeged-Zenta, 2010.
- Samardžić, Žarko, „Lom u selu Rosulje”, *Прва крајишка ударна пролетерска бригада. Сјеќанња бораса*, I, (ур. Гојко Бановић), Пријedor, 1981.
- Сегић, Дејан, „Четници и капитулација Италије 1943.”, *Војно-историјски гласник*, 1/2011, Београд, 2011.
- Simić, Mihailo, „Їетници изблиза: исповест Дражиног обавештајца (3). Преко Босне до Већа”, *Дуга*, 432, Београд, 14.9.1990.
- Skakić, Boško, „Borba u selu Ravanci”, *Їетврта крајишка народноослободилачка ударна бригада. Zbornik sjećanja*, II, (ур. Stojan Kesić), Београд, 1984.
- Skoko, Savo, „Neke činjenice o levim greškama”, *Hercegovina u NOB*, IV, April 1941. – јuni 1942, (ур. Sveto Kovačević), Београд, 1986.
- Соларић, Миланко, „Наличје ’Босанске голготе’ или како сам постао припадник СДК”, *Зайиси из добровољачке борбе*, I, Минхен, 1955.
- Стамболија, Небојша, „Оснивање и дејства Српског ударног корпуса 1944-1945.”, *Војно-историјски гласник*, 2/2014, Београд, 2014.

Станковић, Радмила, „Душан Ковачевић: Сви смо саучесници”, *НИИ*, 3237, Београд, 10.1.2013.

Šijan, Milan, „Borbe 3. brigade u Srbiji”, *Šesta proleterska divizija*, (ur. Dragan Grubor i dr.), Zagreb, 1964.

Šorn, Mojca; Tominšek-Rihtar, Tadeja, „Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941 – januar 1946), *Žrtve vojne in revolucije*. Zbornik: Referati in rasprava s posveta v Državnem svetu 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Institut za novejšo zgodovino v Ljubljani, (ur. Janvit Golob i dr.), Ljubljana, 2005.

Šoškić, Đurđijana, „Protiv četnika na Kopaoniku i u Aranđelovcu”, *Prva krajiška udarna proleterska brigada. Sjećanja boraca*, (ur. Ivan Matović), II, Prijedor, 1982.

Тасић, Дмитар, „Оснивање и рад јединица Народне одбране у Србији (јесен 1944. - лето 1945), *Зборник Мајишце српске за историју*, 87, Нови Сад, 2013.

Терзић, Милан, „Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци – мај 1945.”, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, Београд, 2011.

Tešić, Dušan, „Napad na Valjevo”, *Treća krajiška proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, I-II, (ur. Ivan Džina Gligorijević), Beograd, 1969.

Tihic, Esad, „Borbeni put 21. istočnobosanske (tuzlanske) brigade”, *21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Stanoje Nikolić), Tuzla, 1988.

Tomić, Petar, „Oslobođenje Aranđelovca”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984.

Топаловић, Живко, „Да историју пише истина, а не победник”, *Мост*. Часопис удружења грађана „Мост”, I, 1, Шабац, 2005.

Топаловић, Живко, „Ако заборавимо прошлост, нећемо имати право на будућност”, *Rehabilitacija i restitucija u Srbiji*. Zbornik radova sa okruglog stola, (pr. Jovica Trkulja, Olga Danilović), Beograd, 2009.

Trifković, Gaj, „The Key to the Balkans: The Battle for Serbia 1944.”, *The Journal for Slavic Military Studies*, XXVIII, 3/2015, London, 2015.

Vašalić, Ilija, „Prelazak preko komunikacije Kosjerić-Valjevo i borba na Divčibarama”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984.

Виријевић, Владан, „Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини: устројство и карактеристике”, *Наша прошлост*, 7, Краљево, 2006.

Вишњић, Петар, „Борбе за ослобођење Ваљево (13-18. септембар 1944)”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 35, Ваљево, 2001.

Зарубица, Милорад, „Борба против четника у реону Сутјеске”, *10. црногорска народно-ослободилачка ударна бригада*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984.

Зечевић, Василије, „Од Подгорице до Градишке”, *Гласник Српског историјско-културног друштва „Нејоси”*, 8, Чикаго, 1961.

Živković, Dragoljub, „Stradanje Vojvođana 1941-1948.”, *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948*, Zbornik radova, (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008.

V. STUDIJE, MONOGRAFIJE, ZBORNICI RADOVA I MEMOARI

10. црногорска народно-ослободилачка ударна бригада, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984.

18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada, (ur. Dževad Pašić), Tuzla, 1988.

21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada, (ur. Stanoje Nikolić), Tuzla, 1988.

Аћин, Милош Коста, *Дража Михаиловић и Равна Гора*, XV, Жртвована Србија 1944, Вашингтон, 1991.

Arnautović, Džemail, *Aktuelni događaji. Iz bliže i daljnje prošlosti*, Prijeplje, 2005.

Bandžović, Safet, *Ratne tragedije Muslimana*, Novi Pazar, 1993.

- Begović, Sima, *Logor Vanjica 1941-1944*, I-II, Beograd, 1989.
- Борбе са илавнином немачке Групе армија „Е” на ибарско-зайадномо-равском њравцу у ослобађању зайадне Србије 1944. ѳодине*, Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986. године, (ур. Коча Јончић), Београд-Краљево-Чачак, 1990.
- Borković, Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941-1944*, I-II, Beograd, 1979.
- Божовић, Бранислав, *Специјална ѳолиција у Београду 1941-1944*, Београд, 2014.
- Божовић, Бранислав, *Београд ѳод комесарском уђравом 1941. ѳодине*, Београд, 1998.
- Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006.
- Цветковић, Срђан, *Државна комисија за ѳајне ѳробнице убијених ѳосле 12. септембра 1944. Годинињи извештај 2010*, Београд, 2010.
- Цветковић, Срђан; Девић, Немања, *Жртве у Зајечарском округу ѳосле 12. септембра 1944*, Београд, 2012.
- Цветѳови у ођњу. Изђинули у рађу 1941-1945. ѳодине у ођшђини Тиђово Ужице*, (ур. Раде Познановић), Титово Ужице, 1970.
- Чачански крај у НОБ 1941-1944. Хронологија дођађаја*, (ур. Вук Петронијевић), Чачак, 1968.
- Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, (ур. Драгољуб С. Суботић), Чачак, 1977.
- Čehić, Namik, *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1942*, Prozor, 1985.
- Čengić, Hajrudin, *O genocidu nad Bošnjacima (Muslimanima) u zapadnom dijelu Sandžaka 1943*, Sarajevo, 1994.
- Чукић, Милорад, *Шестѳа срђска НОУ бриђада*, Београд, 1991.
- Ђосић, Добрица, *Пријађељи*, Београд, 2005.
- Ђуковић, Мирко, *Санцак у Народноослободилачкој борби*, Београд, 1964.
- Дамјанов, Петар, *Осма срђска НОУ бриђада*, Београд, 1995.

Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош, *Затимњена прошлост. Историја равнојораца чачанској краја*, I, У пламену устанка: ратна 1941. година, Чачак-Г.Милановац-Краљево, 2002.

Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош, *Затимњена прошлост. Историја равнојораца чачанској краја*. III, Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945. година, Чачак-Краљево, 2004.

Деспотовић, Драгослав, *Кочевски рој: рајни злочин или њраведна одмазда*, Београд, 1992.

Девейна срјска ударна бријада у сјроју и с народом, (ур. Слободан Босиљчић, Бранко Петровић), Београд-Зајечар-Бор, 1995.

Девейнаесџа бирчанска НОУ бријада, (ур. Радомир Бондовић), Београд-Зворник, 1989.

Девић, Немања, *Смедеревски крај у Друјом свејском рају. Људи и гојађаји*, Београд, 2015.

Димитријевић, Бојан, *Ваљевски равнојорци. Јујословенска војска у ојацбини у ваљевском крају*, Ваљево-Београд, 1998.

Димитријевић, Бојан, *Грађански рај у миру. Улоја армије и службе безбедности у обрачуну са јолијичким јрошвинцима Тијовој режима 1944-1954*, Београд, 2003.

Димитријевић, Бојан, *Војска Негићеве Србије 1941-1945*, Београд, 2014².

Димитријевић, Драгослав Бели, *„Где је моја мама?“ Прилози за историју Авалској корјуса ЈВуО*, Београд, 2009.

Dizdar, Zdravko, *Ѕetnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Zagreb, 2002.

Dota, Franko, *Zaraćeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb, 2010.

Дробњак, Драгослав, *Монојрафија о Ријњу*, Београд, 2002.

Dželebdžić, Milovan, *Druga jugoslovenska armija*, Beograd, 1989.

Đilas, Milovan, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990.

Ђонлагић, Ахмет; Казазовић, Тамил, *Борбени јуји 16. муслиманске бријаде*, Тузла-Сарајево, 1981.

- Donlagić, Ahmet, *27. istočnobosanska divizija*, Beograd, 1983.
- Ђорђевић, Милија, *Сипредовање бесипобедно*, Младеновац, 2010.
- Ђуковић, Исидор, *Друа шумадиска – 21. сриска ударна бриада*, Београд, 1982.
- Ђуковић, Исидор, *Трећа сриска иролеишерска НОУ бриада*, Београд, 1991.
- Ђулић, Димитрије; Милачић, Миодраг, *На Морави Ђуирија. Хроника*, Буприја, 1977.
- Ferenc, Mitja, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Celje, 2005.
- Filipović, Stanoje, *Logori u Šarcu*, Novi Sad, 1967.
- Глишић, Венцеслав; Миљанић, Гојко, *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србији 1941-1945*, Београд, 1994.
- Голубовић, Звонимир, *Рациса у јужној Бачкој 1942*, Нови Сад, 1992.
- Gončin, Milorad; Rauš, Stevo, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, Beograd, 1981.
- Gončin, Milorad, *Druga krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, Beograd, 1984.
- Grahek Ravančić, Martina, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009.
- Graovac, Igor; Svetković, Dragan, *Ljudski gubici Hrvatske 1941-1945. godine. Pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb, 2005.
- Греговић, Саво, *Пуцај, раи је завршен. Злим иуиет браиоубилаиша: словеначко крваво ирољеће 1945. Са именма сипрагалника Великој збјеа од Подгорице до Камничке Бисиприце*, Будва, 2009.
- Horstenau von, Edmund Glaise, *Zapisi iz NDH*, Zagreb, 2013.
- Ивановић, Миладин, *23. сриска дивизија*, Београд, 1994.
- Ивановић, Предраг, *Ко су љошићевци*, Чикаго, 1954.
- Илић, Ђорђе, Радловић, Денча, *Хроника Белановца*, Лесковац, 1984.
- Jahić, Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla, 1995.

- Јанковић, Блажо, *Четвртиа пролетерска црногорска бригада*, Београд, 1975.
- Јанјетовић, Zoran, *Нетси и Vojvodini*, Beograd, 2009.
- Јевтић, Бранко, *Југословенска војска у оштрабини у Шумадији*, Београд, 2011.
- Јовановић, Станимир; Мирчетић, Драгољуб, *Петта српска НОУ бригада*, Београд, 1991.
- Јовановић, Жарко, *Селаштво Србије у Другом светском рату 1941-1945*, Београд, 1995.
- Јовановић, Жарко, *Ваљево под окупацијом 1941-1944*, Београд, 2001.
- Калабић, Радован, *Књига о Калабићу: мистерија, пројекат и истина*, Београд, 1991.
- Каранджич, Боривоје, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi*, Beograd, 1990.
- Каранџић, Боривоје, *Кочевска споменница. Кочевски рој 1945-1995*, Кливленд, 1995.
- Каранџић, Боривоје, *Грађански рат у Србији 1941-1945*, Ваљево, 2010.³
- Karasijević, Drago, *Peti udarni korpus NOVJ*, Beograd, 1985.
- Karasijević, Drago, *Četvrta krajiška divizija*, Beograd, 1988.
- Kasaš, Aleksandar, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad, 1996.
- Кецман, Владо, *Од Шеснаесте крајишке народноослободилачке ударне бригаде до Прве крајишке бригаде Народне одбране*, Лакташи, 2000.
- Колашински четнички заговор 1942-1943*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Колашину 14. и 15. маја 1984, (ур. Јован Р. Бојовић), Титоград, 1987.
- Комненовић, Danilo; Kreso, Muharem, *29. hercegovačka divizija*, Beograd, 1979.
- Kozlica, Ivan, *Markovića jama. Partizanski zločin u Aržanu i Podima 1944*, Zagreb, 2014.

Ковачевић, Бранислав, *Ог Везировој до Зиганој Мосџа. Трајична судбина црнојорских чејника у завршној фази рајиа 1944-1945*, Београд, 1993.

Kovačević, Milenko, *Обрачун с одметницима*, Београд, 1990.

Ковачевић, Миленко, *Прилози истиини: чејнички злочини у Србији у време Друјој свејској рајиа*, Београд, 2015.

Kovačević, Radivoje, *Sjeveroistočna Bosna 1944-1945*, Brčko, 2005.

Kljun, Ibrahim, *Višegrad: hronika genocida nad Bošnjacima*, Zenica, 1996.

Kordić, Nikola, *Kroz rat sa Dražom*, Београд, 1998.

Лагатор, Шпиро, *Чејврџа војвођанска бријада*, Београд, 1973.

Лазарев, Гојко; Мијушковић, Миролуб, *Под маљем идеолоије*, Шабац, 2008

Мајданац, Боро, *Позориште у окупираној Србији. Позоришна полииика у Србији 1941-1944*, Београд, 2011.

Максимовић, Миленко, *Бесмртници Озрена, Требаве и Посавине, Добој*, 2002.

Максимовић, Младен, *Чејнички одреди и Друји косовски корјус 1941-1944-1946*, Крагујевац, 2001.

Mandić, Gligo, *17. istočnobosanska NOU divizija*, Београд, 1976.

Марчета, Гојко, *Црнојравци и Лужничани у борби за слободу. Седма срјска народно-ослободилачка ударна бријада*, Београд, 1985.

Маринковић, Антоније, *Расински НОП одред*, Крушевац, 2011.

Маринковић, Радован; Протић, Томислав; Радовановић, Јован, *Драјачево: слободарски и револуционарни развој*, Чачак-Лучани, 1981.

Марјановић, Јоцо и др., *Дванаестџа крајишка НОУ бријада*, Београд, 1986.

Марковић, Милисав, *Са Дражом у победу или смртџ. Пујевима Авалској корјуса*, Торонто-Београд, 2006.

Марковић, Миодраг, *Бољевац и околина: Народноослободилачка борба 1941-1945*, Бољевац, 2008.

- Марковић, Саша, *Спџазама смелих. Моноџрафија Народноослободилачкој рати на љодручју оишџине Пожаревац*, Пожаревац, 1979.
- Мартиновић, Петар Бајица, *Милан Неџић*, Чикаго, 1956.
- Милошевић, Радомир, *Закаснели райорџ*, Београд, 1996.
- Миладиновић, Светислав Славко, *Четрнаестџа срџска НОУ бриџада (нишка)*, Београд, 1982.
- Миленковић, Предраг, *Седамнаестџа срџска НОУ бриџада*, Београд, 1989.
- Милетић, Томислав, *Мрмош – село Милоша Обилића*, Крушевац, 2004.
- Милетић, Томислав, *Обрачун: ОЗН-а све дозна*, Крушевац, 2012.
- Miloslavjević, Krsta, *Tamo gde je Slobodište*, Novi Sad, 1969.
- Милошевић, Павле, *Јуџословенска војска у оџацбини 1941-1945*, Београд, 2005.
- Миловановић, Мирослав, *Немачки конценџирациони лоџор на Црвеном крџту у Нишу и стџрељања на Бубњу*, Београд-Ниш, 1983.
- Milovanović, Nikola, *Kroz tajni arhiv UDB-e*, I, Beograd, 1986.
- Минић, Михаило, *Расуџе косџи (1941-1945)*, I-II, Подгорица, 2012.
- Мирчетић, Драгољуб; Миловановић, Мирослав, *Оишџина Алексинац у Народно-ослободилачкој борби и социјалистџичкој револуцији*, Алексинац, 1982.
- Мирчетић, Драгољуб, *Озренски Народноослободилачки џарџизански одрег 1941-1943*, Ниш, 1978.
- Мирчетић, Драгољуб, *Двадесетџа срџска бриџада*, Београд, 1986.
- Мирчетић, Драгољуб, *Двадесетџиџрећа срџска бриџада*, Београд, 1989.
- Мирчетић, Драгољуб, *12. срџска НОУ бриџада*, Београд, 1991.
- Мирчетић, Драгољуб, *45. дивизија НОВЈ*, Београд, 1992.
- Митровић, Адам, *Левач у Народноослободилачкој борби 1941-1945*, Рековац, 1985.
- Младеновић, Милош, *Лажни идоли и варљиви идеали*, II, Лондон, 1983.

Монографија о учесницима НОР-а 1941-1945. ошћинине Трстеник, (ур. Ристо Асентић), Трстеник, 1996.

Мораџа, Милутин, *Рета крајишка дивизија*, Београд, 1985.

На путу ка истини. Именик страдалих становника АР Војводине 1941-1948, Зборник радова, (ур. Драголјуб Живковић), Нови Сад, 2008.

На зли њуш без њоврајка. Од Осироја, њреко Зиганој Мосћа, до Похорја, (пр. Славиша Губеринић), Цетиње, 2015.

Недовић, Радисав; Васовић, Пантелија, *Заштамњена истина. Мани-џулације, обмане и ѡреваре у књизи „Заштамњена ѡрошлосћ – истиорија равноѡраца чачанској краја”*, Чачак, 2006.

Недовић, Радисав, *Чачански крај и НОБ: слободари на сѡрајишћима*, Чачак, 2009.

Несторовић, Живомир, *Црвене сѡазе*, Аранђеловац, 1979.

Никчевић, Војислав, *Пејнаесћа срѡска НО бриѡада*, Београд, 1991.

Николић, Коста; Димитријевић, Бојан, *Генерал Драѡљуб Михаиловић 1893-1946. Биоѡрафија*, Београд, 2011.

Николић, Коста, *Истиорија равноѡрској ѡкрећта 1941-1945*, I-III, Београд, 1999.

Николић, Коста, *Мач револуције. ОЗН-а у Јуѡславији 1944-1946*, Београд, 2014.

Николић, Живојин Брка, *22. срѡска дивизија*, Београд, 1972.

Николић, Живојин Брка, *Јуѡисћочна Србија у Народнослободилачком рајѡу и револуцији 1941-1945*, Београд, 1979.

Оклобѡија, Мирко, *Селевац кроз борбу и револуцију до ѡбеде*, Селевац, 1979.

Orlović, Đorđe, *Druga lička proleterska brigada*, Београд, 1983.

Orlović, Đorđe, *Šesta lička proleterska divizija „Nikola Tesla”*, Београд, 1990.

Ослобођење Крушевца 1944. ѡдине. Зборник докумената, сћудија и сећања учесника и савременика, (ур. Душан Миљѡковић), Крушевац, 1997.

- Пајовић, Радоје, *Контрареволуција у Црној Гори: чейнички и федералистички њокреј 1941-1945*, Цетиње, 1977.
- Пантелић, Милојица; Маринковић, Радован; Никшић, Владимир, *Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић”*, Чачак, 1982.
- Пантић, Драгољуб, *Ноћ каме. Покољ невиних у селу Вранићу*, Београд, 1996.
- Пармаковић, Драгослав, *Мачвански (њогрински) Народнослободилачки њарњизански одред 1941-1944*, Шабац, 1973.
- Pavlin, Mile, *Petnajsta brigada*, Ljubljana, 1969.
- Пауновић, Радослав, *Сњазама слободе. Кроз смедеревски крај*, Смедерево, 1984.
- Пејаговић, Дико, *Вањре из долине*, Нова Варош, 1983.
- Перић, Боривоје, *Моравска свињања. Хроника оњшњине Велика Плана*, Велика Плана, 1986.
- Петовар, Руди, Трикић, Саво, *Шесња њролењтерска истњочнобосанска брињада*, Београд, 1982.
- Петронијевић, Вук; Јањић, Димитрије, *Нењкорени. Моноњрафиња Ањенице и Кулиноваца*, Чачак, 1981.
- Пешић, Деса, *Сњуденички срез у НОР и револуцији 1941-1945*, Београд, 1977.
- Петрановић, Бранко, *Србиња у Друњом свењском рању 1939-1945*, Београд, 1992.
- Pisari, Milovan, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme holokausta*, Beograd, 2014.
- Под небом Крушевца. Књижевно-истњоријски зборник крушевачкоњ краја*, (пр. Адам Стошић), Крушевац, 1997.
- Роровић, Јово, *Prva lička proleterska brigada „Marko Orešković”*, Beograd, 1988.
- Познановић, Раде; Раонић, Милун; Радојчић, Милорад, *Трањом издаје. Сведочења о издаји чейника и сњрељању на Крушику у Ваљевоу 1941*, Ваљево, 1987.

Прица, Душан; Радојковић, Јоксим, *Мијајлова јама*, Деспотовац, 1984.

Прилој у крви. Пљевља 1941-1945, (ур. Данило Кнежевић), Пљевља, 1969.

Račić, Nikola, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945. Hronologija*, Zaječar, 1984.

Radanović, Milan, *Oslobođenje: Beograd, oktobar 1944*, Beograd, 2014.

Радовановић, Јован, *Пожега у НОР и револуцији 1941-1945*, Пожега, 1986.

Радовић, Миодраг, *Љугске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевској среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994.

Ракић, Хранислав, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941-1944*, Лесковац, 1986.

Ракић, Хранислав, *Хронологија Народноослободилачке борбе Пустие реке и Јабланице 1941-1945*, Лесковац, 1991.

Ранковић, Милован, *Болеч на уранку*, Београд, 1983.

Расулић, Тома, *Грочанска хроника*, Београд, 1988.

Razvoj Oružanih snaga SFRJ. 1945-1985, 15, Kadrovi i kadrovska politika, (пр. Drago Nikolić), Beograd, 1989.

Рељић, Тимотије, *Четнички ђачки батаљон (Јогрински)*, Шабац, 2001.

Сајц, Алберт, *Михаиловић – њревараниј или херој*, Београд, 2004.

Самарџић, Милослав, *Историја о Каладићу*, Чачак, 2003.

Самарџић, Милослав, *Генерал Дража Михаиловић и њишња историја четничкој њокреија*, III, Крагујевац, 2006.

Самарџић, Милослав, *Генерал Дража Михаиловић и њишња историја четничкој њокреија*, V, Крагујевац, 2010.

Самарџић, Милослав, *Срби њројив Вермахтја: њејознаија немачка документија*, Крагујевац, 2011.

Саѡишијења. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 7-33, Београд, 1945.

Савић, Божидар, *Рајне сѝазе мобилисаной војника од 26.8.1944. до 6.8.1945. године*, Лесковац, 2005.

Sedamnaesta majevička NOU brigada, (ур. Здравко Антонић), Тузла, 1980.

Седма срѝска ударна бригада. Зборник сећања, (ур. Мишо Мартиновић), Београд, 1988.

Секуловић, Добривоје Малиша, *Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941-1945*, Београд, 1977.

Skoko, Savo, *Pokoljji hercegovačkih Srba '41*, Београд, 1991.

Слијерчевић, Ђоко, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, 1978.

Сѝоменица ѝалим борцима и жрѝвама фашистѝичкој терора оѝшѝине Ваљево 1941-1945, (пр. Бранислав Милосављевић и др.), Ваљево, 1995.

Сѝоменица црнојорским антифашистѝима 1941-1945, Цетиње, 2001.

Стаменковић, Велимир Лима, *Истѝорија је учиѝелица живоѝа*, Власотинце, 2013.

Станковић, Миливоје, *Први шумадијски ѝарѝизански одред*, Београд, 1983.

Станковић, Петар Љуба, *Власотѝинце и околина у раѝовима и револуцији 1903-1945*, Власотинце, 1979.

Стефановић, Јосиф, *Жрѝве фашизма Бојника, Брестѝовца, Власотѝинца, Вучја, Грделице, Лебана, Лесковца, Медвеђе и Црне Траве 1941-1945*, Лесковац, 1969.

Стевановић, Зоран; Прокић, Небојша; Динчић, Александар, *Делиѝрадски корѝус Јуѝословенске војске у оѝтаѝбини на фѝотографѝама и докуменѝима*, Алексинац, 2011².

Strle, Franci, *Veliki finale nad Koroškem (Druga, dopolnjena izdaja)*, Ljubljana, 1977.

Šepić, Vinko Čiškin, *Nacionalnost ili državljanstvo. Kritički osvrt na knjigu „Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939-1947)“*, Rijeka, 2010.

Шеста црногорска Народно-ослободилачка ударна бригада. Зборник сјећања, (ур. Ратко Вујошевић и др.), Титоград, 1983.

Шкоро, Гојко, *Терор и злочини у Ужичком округу 1941-1945*, Ужице, 1995.

Шкоро, Гојко, *Истина је у именима. Сипрадали у Ужичком округу у Другом светском рату*, Ужице, 2002.

Тимотијевић, Милош, *Звонко Вучковић. Рајна биографија 1941-1944. Расправа о проблемима прошлости и садашњости*, Београд, 2015.

Тимотијевић, Радован, *Десета српска НОУ бригада*, Београд, 1991.

Тодосијевић, Момчило, *Глобогер*, Београд, 1999.

Tomasevich, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979.

Трбојевић, Душан, *Церско-мајевичка група корпуса 1941-1945*, Чикаго, 1998.

Трећа пролетерска санџачка бригада. Сећања бораца, III, Београд, 1987.

Trikić, Savo, *Treća krajiška proleterska brigada*, Beograd, 1987.

Veljić, Aleksandar, *Racija: zaboravljeni genocid*, Novi Sad, 2007.

Вишњић, Петар, *Бишка за Србију*, I-II, Београд, 1984.

Vukosavljević, Mladen; Karasijević, Drago, *Pedeset treća NOU srednjo-bosanska divizija*, Sarajevo, 1969.

Zelić, Bogdan Bočo, *Prva proleterska: čelna kolona NOB-a*, Beograd, 2011.

Златић, Јован, *Сипрадалаштво српског народа у Нишком рајном округу (1941-1944)*, I, Злочиначка активност немачке фелдкомандантуре 809 (Ниш) и I. краљевског (бугарског) окупационог корпуса, Ниш, 1994.

Златић, Јован, *Сипрадалаштво српског народа у Нишком рајном округу (1941-1944)*, II, Оружана сила српске владе генерала Милана Неђића, Ниш, 1995.

Златић, Јован, *Сїрадалашїтво срїскої народа у Нишком райїном округу (1941-1944)*, III, Четници војводе Косте Миловановића Пећанца, Ниш, 1995.

Златић, Јован, *Сїрадалашїтво срїскої народа у Нишком райїном округу 1941-1944*, IV, Равногорски покрет и Југословенска војска у отацбини, Ниш, 1998.

Златковић, Ђура; Бакић, Милош, *Седма срїска бриїада*, Ниш, 1986.

Злочини четїничкої йокреїта у Србији 1941-1945, Зборник радова, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012.

Зорић, Раде, *Четїврїта країишка бриїада*, Београд, 1980.

Живановић, Бошко; Поповић, Дамњан; Јовановић, Миодраг, *Помо-равље у НОБ 1941-1945*, Светозарево, 1961.

GEOGRAFSKI REGISTAR

Akmačići 57
Aleksandrovac 519, 543
Aleksinac 116, 149, 329-332, 345
Amajlije 394
Andrejevac 298
Arandjelovac 33-34, 38, 71-72, 98, 101, 106-107, 113, 136, 138, 140-141, 145, 151, 159, 175, 205-206, 213, 265-273, 306, 315, 367, 539, 564
Arilje 51, 60, 65, 99, 163, 378, 525, 542
Aržano 81
Atenica 62, 107-109, 224, 526
Azanja 402

Babajić 311
Babina Luka 126
Bačko Dobro Polje 592
Bačevac 127, 383
Badljeвица 143-144, 307
Badovinci 283, 311
Bajina Bašta 49, 75, 108-109, 114, 157, 301, 367, 450, 522, 538-539, 542, 564, 567-568
Balatun 394
Baluge 108, 159
Banovo Polje 283
Banja (Arandjelovac) 106-107, 113-114, 138, 151, 268
Banja (Priboj) 87, 376
Banja Koviljača 59
Banja Luka 426, 429, 430, 487, 490, 492-493

Banjani 66
Banjica (Čačak) 62, 97, 109
Barajevo 51, 273-274, 383-384, 576
Bare 72
Barje 146
Batalage 102, 161
Batočina 242, 298
Bećirovac 221
Begaljica 275, 307-308
Bela Reka 535
Belanovce 319-320
Belanovica 262
Belasica 534
Beli Potok 576
Belo Polje 263
Belosavci 139
Belotić 109-110, 143
Beograd 38, 51, 57, 65-66, 101, 116, 122, 124-127, 159, 169, 248, 253, 269-270, 272, 289, 290, 294-298, 307, 316, 352-360, 362-368, 387, 423, 508, 520, 547-548, 551, 554-555, 574-580
Berkovići 500
Bijelo Brdo (Derвента) 426
Bijelo Brdo (Višegrad) 135
Bijelo Bučje 432
Bijelo Polje 87, 91
Bijeljina 390, 398, 408-409, 421
Bileća 500
Binovac 101, 203, 316
Bioska 159, 300

Bistrica 105, 376
Bivolje 171
Bjelimići 451
Blace 48, 163, 171, 203, 308-309, 519-520.
Blaznava 71, 111
Blizonje 528
Bogatić 70, 111, 283, 309, 348-349, 363-364, 390, 401
Bogdanje 306
Bogosavac 168
Bogovađa 258
Bogovina 194
Bogutovac 229
Bojnik 100, 317, 319, 323, 325, 543
Boleč 112, 126
Boljanići 88
Boljevac 147-149, 194, 332-336
Boljkovci 265
Bor 233-234, 237, 565
Borča 576
Bosanski Brod 408-410, 420, 424, 426, 486
Bosanska Dubica 487
Bosanska Gradiška 426, 487, 489-491, 493
Bosanski Šamac 420
Bosut 169
Bosuta 149, 206
Bošnjane 34, 39, 175-180
Bošnjanović 529
Boždarevac 274-275, 383
Božurnja 100
Bradina 40, 433, 436-440, 448-449, 451, 457, 468
Brajići 56-57, 63, 245
Brajkovac 160
Brajkovići 242-243
Bratunac 395
Brđani 198, 526, 535
Bresnica 60
Brestovac 328
Brezna 67
Brezovica 315
Brežde 531
Brgule 66
Brnjac 151
Brnjica 382-383
Broćanac 80
Brod 430
Brus 519, 525, 528
Brza 110
Brzeće 222, 521
Bukovi pl. 290, 295
Bukovica (Pljevlja) 81, 88
Bukovica (Kraljevo) 247
Bukovica (Kruševac) 534
Bukovik pl. 194, 214, 216
Bukovik (Arandelovac) 270
Cerje 331
Cerova 531
Cikote 527
Citonje 434
Crkvenac 108, 151
Crkvica 326
Crna Bara 169, 347-348
Crnča 96

Crni vrh 168
Crnići 129
Culjković 159

Čačak 48, 51, 56, 60-64, 76, 107, 109, 159, 166-167, 224, 244, 247, 260, 290, 295, 362, 366, 371, 378, 383, 518, 525-526, 529, 531, 539-541, 543, 568-571
Čačalica 305
Čajetina 49, 538, 542, 568
Čajniče 81, 87, 89, 91
Čelice 376
Čengića Odžak 86
Čibutkovića 214
Čičkova 65
Čokešina 156
Čokotin 543
Čubra 419
Čukljenik 327
Čukojevac 532, 535
Čumić 167
Čuprija 99-100, 105, 145, 176, 179-181, 217, 297, 351-352
Čurug 558, 586-588

Dadince 229, 343
Danilovgrad 475, 502
Darosava 71, 107, 145, 159, 206, 213-214, 274, 578
Davidovac 179-180
Debelica 115
Derventa 408, 418, 420, 424, 426-428, 436, 486

Desimirovac 110
Desilovac 166
Divci 58, 77
Divotin 151
Doboj 398, 408, 411, 413, 418, 420, 423, 426, 432, 518
Dobra Voda 424
Dobrić 128
Dobrinja 65, 145
Dobrujevac 147-148, 194, 217
Doljevac 232, 317, 319.
Donja Gorevnica 60, 97
Donja Jošanica 219
Donja Svarča 308-309
Donja Šatornja 111, 315
Donja Trepča 60, 62, 264
Donja Trešnjevica 111, 315
Donja Vrežina 302
Donje Crnatovo 166
Donje Štiplje 96
Donje Vidovo 104
Donji Adrovac 149
Donji Dubac 59
Donji Milanovac 234, 237
Dračić 98, 110, 251
Draginac 574
Dragočaj 439, 451
Dragojevac 525
Dragoševac 72
Draguša 308-309
Dražanj 144, 160, 213
Drenova 375-376
Drenovac 151, 169
Drinjača 395, 397-401

Drugovac 33-34, 92, 142, 150, 152-156, 203, 210, 213-214, 274, 314, 316-317, 346

Drugovići 429

Družetić 528

Dubnica 327

Dubočane 235, 335

Duboka 226

Dubona 144, 150, 159, 173, 209, 211, 307-308

Dudovica 214

Dupljane 321

Dušanovo 321

Dvorane 534

Dvorovi 394

Đakus 321

Đurinac 162

Đurinci 72

Đurovac 317

Foča 81, 87, 397-398, 408, 430, 433, 440, 442-443, 448-455, 457, 460-464, 467-468, 471, 499-500

Fojnica 405, 433-438, 447-448, 467

Gacko 79-80

Gadžin Han 230-231

Galibabinac 58

Garevac 412

Gari 170

Glasinac 135

Gledić 532-533

Globoder 281-282

Glumač 65, 239

Glušci 151, 283

Godadžica 532

Godovik 65

Golubac 301

Golubovac 281

Goražde 371, 373, 375, 380, 382, 386, 388, 390, 398, 408, 451, 459

Goričani 107, 531

Gorina 36, 324-325

Gornja Bresnica 165

Gornja Gorevnica 56, 62-63, 97, 166

Gornja Jajina 319

Gornja Šatornja 110-111, 263, 315

Gornja Trepča 60

Gornja Trešnjevica 98, 315

Gornje Brijanje 326

Gornje Lopize 383

Gornji Branetići 265

Gornji Krupac 214

Gornji Matejevac 162

Gornji Milanovac 38, 48, 62, 67, 76, 108, 198, 248, 259-265, 320, 362, 363, 365-367, 525, 535, 568-571

Gornji Stepoš 302-303

Gradina 494

Grocka 116, 196, 213, 275, 307, 576

Gornje Zuniče 143

Gorovič 110-111

Grabovac 528
Gračac 522
Gračanica 395, 411, 415
Gradačac 415, 418-420, 423, 425
Grahovo 476
Granice 174
Grgure 171, 520
Grivska 163
Grišće 115
Guberevac 246-247, 273
Guberevce 327
Guberevci 527, 530
Guča 62
Gugalj 65, 306
Gunjaci 70

Haluge 132
Han Kola 493
Han Pijesak 394-395
Hrta 367

Ivan Sedlo 438
Ivanjica 49, 207, 378, 381-384, 394, 538, 540, 542, 567-568
Izvor 58

Jablanica 501
Jablanica (Boljevac) 147-148
Jabuka 296
Jagnjilo 163, 173, 211
Jagodina 69, 72, 96, 103, 142, 145-146, 179-180, 318, 384-385, 413, 541, 557, 565
Jelašnica 115

Jelova gora 237-249
Jalovik Izvor 162
Jasenak 383
Jasenovac 493-494, 554
Jasika 165
Jasikova 236-237, 305
Jastrebac 339-340
Jelen Do 65
Jezdina 62, 248
Jezero 432
Ježevica 61, 97, 540
Jošanica 114, 299
Junkovac 58, 110

Kačulice 107, 531
Kalesija 402, 404-405
Kalinovik 397, 399, 440, 443, 448-455, 457-458, 460-461, 464-468
Kamendo 150, 156, 307
Kamenica 162, 231
Kaona 59
Karan 530
Karoševina 367
Kasidol 72
Kasidoli 84
Kaštavar 320
Kijevo 576
Kladari Gornji 412
Kladovo 236
Klakar 424
Kloka 149
Knić 100, 564
Knićanin 551.
Knjaževac 114-115, 143, 217, 235, 362, 368

Koceljeva 161, 248, 401, 564
Kolari 346
Komirić 109-110, 156
Konatice 106, 196
Konopnica 215, 230, 336
Konjevići 568
Konjic 40, 91, 433, 438-440, 448, 451
Konjuša 263
Kopajkošara 116
Kopljare 34, 136-141, 151, 270
Koprivna 428
Koraćica 72
Korenita 533
Korman 311
Kosjerić 49, 56, 71, 98-99, 114, 207, 238, 240-242, 244-245, 290, 295, 401, 527-528, 530, 538-539, 542-544
Kosjerovo 487
Kosovska Mitrovica 91, 227, 361
Koštunići 62, 67
Kotešica 528
Kotor Varoš 425, 430
Kotorsko 428
Kotraža 531
Kovačevac 34, 163, 172-174, 211, 270
Kozličić 528
Kragujevac 60, 62, 67, 98, 100-101, 109-111, 125, 139, 146, 150, 167, 242, 247, 263, 266, 268, 277, 295, 298, 306, 383, 495, 521, 564, 571
Kraljevo 64, 66, 71, 107-109, 171, 239, 244, 247, 260, 266, 269, 277, 339, 371, 378, 383-385, 390, 394, 522, 529, 531, 533, 535, 543, 568, 570-571
Kratovo 218
Kravlje 329, 331
Krčevac 114
Kreševo 406, 436-438, 448
Krivača 301
Krivi Vir 147-148, 234, 335
Krnjevo 275-276
Krupanj 109, 362
Kruševac 36, 94-95, 146, 165, 170-171, 203, 220, 276-282, 289, 295, 297-298, 302-304, 318, 362, 365, 367, 372, 386, 519, 534, 541, 543, 557
Kučevo 236-237
Kukolje 490
Kula Fazlagića 80
Kulina (Novi Pazar) 56
Kulina (Aleksinac) 149
Kulinovci 62, 108, 525-526
Kuršumlija 48, 368, 520, 523-525, 535, 543
Kusadak 110
Kušiljevo 114
Kutleš 319, 327-328
Ladovica 345
Lađevci 532
Lajkovac 58, 251, 564
Laminci 487
Landol 150

Lapovo 390, 394
Lasovo 148, 333
Lazarevac 106, 121-122, 127, 160, 206, 213-214, 305-306, 520
Lazarevac (Blace) 308
Laznica 236
Lebane 543
Ledenice (Kopaonik) 221
Ledenice (Risan) 476
Leposavić 226, 228
Leskovac 36, 110, 146, 170, 233, 278, 290, 295, 297, 301, 316-328, 336-339, 341, 343-344, 543
Leskovac (Lazarevac) 122
Leskovac (Zaječar) 115
Lešnica 156
Leušići 62, 67
Lilić 487
Lipe 156, 313-315
Lipolist 156
Lipovac (Aleksinac) 214
Lipovac (G. Milanovac) 263-264
Lipovice 230, 327
Lisa 59
Lisović 246
Loret 306
Lovci 146, 534
Lozna 212
Loznica 59, 151, 158, 284, 349, 362-364, 390, 533, 564
Lubnica 235
Lučani 47-49, 62, 567, 570
Lukovo 333
Lukovska Banja 536
Lunjevac 214
Lunjevica 62, 525
Ljig 128
Ljubičevac 113
Ljubičevo 347
Ljubić 62-63
Ljubovija 158, 378, 395, 397, 522, 564
Ljuljci 263
Ljutovnica 66
Mačvanska Mitrovica 348
Mačvanski Pričinović 151
Maglaj 408, 410, 413, 418, 426, 431, 449, 469
Majdan 265
Majdanpek 305
Majevac 483, 484
Makarska 500
Makce 97
Makovište 71
Mala Ivanča 144
Mala Vranjska 159
Mali Izvor 194, 216
Mali Požarevac 34, 122, 138, 151, 160-161, 307
Mali Zvornik 564
Malo Crniće 72, 305
Markovac 140
Mataruge 71
Mataruška Banja 229

Medveđa 209, 232, 543
Medveđa (Trstenik) 93-96,
306-307
Mekiš 166
Melovo 301
Meljak 88
Mesići 452
Metaljka 91
Metikoše 229
Metković 168, 311
Metlič 168
Mijovac 301
Milanovo 320
Milatovac 236
Milićevo Selo 65
Miločaj 532
Milutovac 280
Mionica 56-57, 111, 240-241,
244-245, 318, 531
Mirijevo (Beograd) 296
Mirijevo (Žabari) 305
Mislodín 125, 383
Mladenovac 72, 163, 172-174,
209, 243, 245, 268, 270, 307
Mihajlovac 111
Miličinica 222
Miloševac 111
Miljevina 391, 398, 444, 457,
459
Mirilovac 177-178, 181
Miroševce 36, 323-325
Modrica 303
Modriča 411-413, 418, 420,
423, 425-426, 516, 520
Mojsinje 60, 97
Moravci 529
Mošorin 586-588
Mramor 308
Mrčajevci 60, 62
Mrsać 529
Mršinci 107, 109
Musina Reka 529
Mustapić 236
Mutnica 99
Muzaće 203
Mužinac 217
Nakučani 159
Negotin 233-234, 237
Nezuci 129
Nevesinje 201-202, 451, 461
Nikojevići 104
Niš 48, 52, 58, 178, 230, 277-
278, 292-293, 295, 298, 302,
308-309, 328-332, 336-337,
367
Nova Crnja 590-591
Nova Topola 488-489
Nova Varoš 55, 57, 105, 158,
160, 218, 375-376, 542, 564,
568
Novaci 102
Novi Pazar 219, 227, 375, 378,
382, 386, 540, 558
Novo Selo 156
Nožičko 430
Obrenovac 51, 71, 86, 106,
169, 295, 365, 506, 576
Obrež 104

Obrva 532
Okletac 568
Olovo 395, 479, 481
Opličići 501
Orašac 230
Orašje 343-344
Osanica 207
Osečina 70, 98, 111, 158, 528, 531, 564
Osijek 506
Osladić 222
Osmaci 405
Ošnić 194, 217, 235, 335
Osojnica 129, 131
Ostra 60
Ostrog 80
Ostružnica 169

Pajazitovo 167
Palikuća 319
Pančevo 296, 359-360, 592
Papratiste 239-240
Paraćin 39, 104, 108, 145, 175-179, 234, 297, 565, 578
Parcani (Barajevo) 170, 274
Parcani (Kruševac) 279
Paskovac 151
Pecka 109, 169
Pečenjevce 297
Pećinci 555
Pećnik 412
Pejkovce 321
Pelagićevo 414
Peščanica 204
Petrovo Selo 236

Petrijevo 156, 211
Pinosava 576
Pirot 48, 339-343, 345, 555, 560
Plana 181
Plužina 116
Plavna 234
Pljevlja 82, 87, 91
Pocerski Pričinović 159
Počuta 222
Podgrab 451
Podi 81
Podgorica 475, 477
Podrimce 320
Podujevo 521
Pološnica 530
Poljaci 203, 534
Poljna 93
Popina 71
Popovi 389-393, 574
Popovica 159
Popović 71, 160
Popšica 116
Potoci 85
Požarevac 120, 301, 305, 316, 346-347, 413
Požega 49, 56, 65, 73, 145, 239-241, 301, 306, 371, 539, 542, 564, 567-568
Prača 451-453, 459, 465
Pranjani 62, 240
Preljina 62, 64, 159
Pretežane 308-309
Priboj 81-88, 91, 132, 158, 218, 372, 374, 376, 389, 407, 499, 518, 564

Priboj (Leskovac) 322-323
Prijepolje 83, 91, 121, 372-376, 379-381, 385, 450, 543
Prijedor 80
Prijevor 62, 64
Prislonica 62
Priština 565
Prnjavor (Bosna) 491
Prnjavor (Mačva) 420, 520
Provo 340
Prozor 501
Pukovac 328
Prokuplje 163, 165, 171, 232, 308-309, 317-318, 344

Rača 168
Rača (Bajina Bašta) 156
Radalj 59
Radobuđa 65
Radovci 65
Radevo Selo 533
Rajac 62
Rajinac 96, 532
Rajkovac 100, 150
Rakova 62, 167
Ralja 72
Ram 236
Ranilović 306
Rasna 65
Raška 66, 166, 204, 227, 374, 385, 540.
Ravanci 135, 208
Ravna 114, 217
Ravna gora pl. 56, 61, 240
Ravna Reka 71, 99-100, 179

Ravnica 532
Ravnje (Valjevo) 98
Ravnje (Mačva) 168-169, 309-310, 348
Razboj 487
Ražanj 181, 234-235
Rečica 65
Rekovac 112, 145, 542, 544, 565
Resnik (Beograd) 296-297
Resnik (Sokobanja) 215
Retkocer 209
Rijeka Crnojevića 502
Ripanj 170, 172, 273-275, 390, 576
Rgotina 143, 159, 163
Ribare 58
Risan 476
Rogača 72
Rogatica 40, 129, 394, 399-400, 451, 458, 470
Romanovci 489
Rosulje 276
Rošci 62
Rucka 164
Ruma 506
Ručići 67
Rudanka 420, 428
Rudo 89, 132, 135, 208, 373
Rudovica 213
Rujevica 217
Rušanj 275, 576

Salaš 163
Samaila 229, 529

Sarajevo 40, 82, 318, 373-374, 387, 389, 394, 396, 398, 400, 407-410, 414, 417, 421-422, 432, 437-439, 446-447, 450, 458, 462-465, 467-468, 481, 515, 517, 520
Saraorci 111
Sase 132
Savinac 535
Savković 531
Seča Reka 99
Sejace 206
Selevac 111, 143, 167, 210, 266-267, 274
Senje 71, 99, 180
Senjski Rudnik 99
Seone 156, 167, 211
Sepci 168
Seselac 115, 216
Sićevo 58
Siga 236
Sikole 148
Sisevac 99
Sjenica 91, 372, 378-386, 394, 527
Sjetlina 452
Skakavci 56
Skorica 180, 182
Slatina 62, 97
Slivje 116
Smederevo 111, 112, 113, 116, 313, 315, 316, 317, 346, 362, 363, 365, 367, 565
Smederevska Palanka 110, 143, 167, 362-363, 366-367, 401, 564, 565
Smilovac 176-180, 182
Sokobanja 72, 114, 177, 215, 233, 299
Sokolac 395, 399-401, 468, 481
Sopot 33, 160, 245, 576
Srbac 426, 491
Srednje 515, 520
Sremčica 169, 296
Sremski Mihaljevci 555
Sremska Mitrovica 310, 506
Stanuloviće 225
Stalac 170
Stapar 98
Stara Gradiška 486-487, 490, 493-494.
Stragari 166
Striža 108
Strižilo 146
Strmosten 108
Strojkovce 325
Stubla 35, 321, 323
Subjel 244
Sumrakovac 335
Surčin 576-577
Sušica 535
Sutjeska 40, 440, 445, 447-449, 451-452, 454, 457
Suvodol 203
Svetlić 146
Svilajnac 114, 151, 247, 401, 565-566
Svileuva 159
Svrčkovci 67, 265

Šabac 59, 68, 111, 124, 128,
 158-159, 248, 284, 289, 295,
 310, 349-350, 363, 390, 393,
 495, 557, 571-574
Šajkaš 68
Šarbanovac 333
Šarlince 325, 327
Šašilovac 280
Šavrane 302
Šćepan Polje 450-451
Šekovići 394-395, 400-404
Šepšin 174, 209-210, 307-308
Ševarice 167
Šid 164
Šilovo 326
Šiljakovac 122
Šljivica 532
Šogolj 302
Štitar 111
Štubik 234
Šurić 204

Tabanović 65
Tekeriš 110, 283-284
Temerin 555
Teslić 425, 431, 448
Tjentište 467
Tojšići 405
Topola 33, 71, 110, 114, 128,
 149-150, 206, 266, 268, 273,
 565
Toponica 100
Travnik 433, 447
Trbušani 62
Trbušnica 121, 206, 578

Trebotin 297
Trgovište 207
Trgovište (Sokobanja) 177
Trnava (Čačak) 62, 109, 526
Trnava (Prokuplje) 309
Trnovo 397, 399, 449, 354
Trnjani 483-484
Trstenica 71
Trstenik 52-53, 69, 96, 166,
 212, 276-277, 280, 306, 532,
 543
Trubarevac 162
Trubarevo 212
Tržac 530
Tulare 209
Tulovo 322
Tutin 91
Tuzla 80, 379, 385, 398-407,
 411-413, 415, 418, 422, 426

Ub 66, 77, 102, 162, 259, 367
Udovice 211
Ulog 449, 451
Umčari 150, 196-197, 307
Umka 51, 116, 126, 163-164,
 383-384
Ustikolina 471
Ušće 66
Uzići 65
Uzveće 167
Užice 49-50, 66, 70, 73-76,
 104, 108-109, 114, 159, 300,
 306, 395, 401, 518, 529, 542,
 557, 566-568

Valjevo 38, 49, 52, 58-59, 207, 222, 240, 248-261, 265, 290, 295, 311, 349, 362, 365, 367, 385, 397, 464, 469, 495, 522, 522, 533, 542-543, 557
Vapa 97, 108, 526
Varna 168
Varvarin 104, 171, 282, 339, 386, 565, 578
Vasilj 235
Vasiljevac 535
Velakonje 333
Velereč 62, 67, 108-109
Velika Drenova 93-95, 279, 306-307
Velika Ivanča 243
Velika Moštanica 125, 163, 383
Velika Plana 112, 401, 564-565
Velika Plana (Prokuplje) 308-309
Velika Sejanica 341
Velika Vrbnica 281
Veliki Borak 122
Veliki Šiljegovac 203-204, 534
Veliko Gradište 97, 301
Veliko Orašje 275-276
Veliko Selo 305
Veliko Trnjane 316, 327
Velji Kuk 132
Venčani 204, 306
Vigošt 66
Vilusi 489
Vina 146
Vinarce 297
Vinča (Topola) 100
Vinska 424
Virovo 60-61
Visibaba 65
Višegrad 35, 85, 87, 129-136, 372, 374, 378, 389, 394, 397-398, 400, 407, 481
Višeslava 568
Višnjica 296
Vitanovac 108
Vitez 40, 432-435, 448
Vitoševac 176-178
Vladimirci 349, 363, 564
Vlaole 305
Vlasenica 395-397, 401, 403, 518
Vlasotince 215, 230, 336-345, 367
Vlaška 150, 173-175
Voćnjak 156
Vodanj 150
Vojkovci 149, 206
Voljčince 321
Vožuća 208
Vračevšnica 263
Vranić 33, 86, 92, 122-125, 142, 274
Vranići 166
Vranjak 428
Vranje 206, 301, 327
Vranjska Banja 301
Vratare 278
Vrbica 270
Vrbovac (Smederevo) 101
Vrbovac (Sokobanja) 108

Vrčin 150, 307-308
Vrelo 329, 331
Vrnjačka Banja 71, 522, 543
Vučak (Kruševac) 304
Vučak (Smederevo) 345-346
Vučje 317, 319, 323, 325
Vujanovo 326
Vukovar 371, 508
Vukovije 405

Zablaće 311
Zabrnjica 84
Zagrada 85
Zagrade (Ljig) 98
Zagrade (Zaječar) 111
Zagreb 77, 423, 486, 498
Zaječar 115, 143, 148, 159, 163, 168, 198, 218, 235, 295, 298, 332-335, 362, 365, 367, 413, 557
Zalug 375
Zalužanj 322
Zaostro 91
Zašćenje 85
Zavidovići 412, 418, 431, 479
Zdravčići 65
Zdravinje 204, 534
Zelengora pl. 39-40, 429, 440-458, 464-466, 471, 559, 563
Zemun 164, 359-360, 506, 508, 554, 576-577
Zenica 434, 447, 449, 469
Zminjak 349
Zubanj 89
Zubin Potok 225-226, 228, 541

Zuce 101
Zukve 161
Zvečan 228
Zvezdan 168
Zvornik 378, 394-395, 397-398, 400, 403, 518

Žabalj 558, 586-588
Žabar 111
Žabljani 325-326
Žagubica 236-237
Željezno Polje 431
Žepa 40, 394, 450-451, 458
Žitkovac 48, 108, 299, 330
Žitorada 48, 165, 319, 321
Živica 347, 530
Živinice 394, 405

appendix

Mikro slučaj: zločini SDS na području Pasjače 30. marta 1944.

Pripadnici 2. i 4. južnomoravske brigade NOVJ krajem marta 1944. vodili su borbu protiv Vermahta i RZK na planini Pasjači. Nakon prvih sukoba 27-28. marta partizani su 30. marta bili izloženi napadima pojačanih neprijateljskih snaga, koje su odbili uz vlastite gubitke.¹ U pacifikovanju ustaničkog područja Dobriča i Pasjače (sela zapadno od Žitorade, odnosno južno od Prokuplja) Nemci su kao pomoćne snage angažovali pripadnike SDS pod komandom kapetana Mihajla Zotovića. Zadatak snaga pod Zotovićevom komandom sastojao se u pretresu sela u podnožju planine čije stanovništvo je aktivno podržavalo partizane. Pripadnici SDS pristigli iz Leskovca, u zajednici sa nemačkim vojnicima i Albancima u nemačkoj službi, upali su u šest sela sprovodeći mere terora. Lokalno muško stanovništvo na vreme je izbeglo sa partizanima (zapravo, znatan broj meštana u podpasjačkim selima bio je naoružan u okviru seoskih partizanskih četa, budući da su ta sela podržavala partizane od početka ustanka). U selima su ostali samo žene i deca. Sredinom 1945. Sresko povereništvo ZK za Prokuplje sakupilo je svedočenja nekoliko stotina stanovnika šest podpasjačkih sela. U svedočenjima se isključivo navodi odgovornost Mihajla Zotovića koji je boravio na licu mesta, izdajući naređenja njemu podređenim stražarima za sprovođenje nasilja. Svedoci nisu navodili da su Nemci i Albanci vršili ubistva i druge oblike zločina, iako je logično pretpostaviti da nisu samo pripadnici SDS učestvovali u pljački i paljevini partizanskih domaćinstava, kao što je moguće pretpostaviti da Zotovićevi vojnici nisu bili jedini izvršioци najtežih zločina. Međutim, takvih naznaka nema u svedočenjima. Isto tako, Zotović nije mogao izdavati naređenja nemačkoj vojsci. Praksa SDS pod Zotovićevom komandom u podpasjačkim selima nije se razlikovala od prethodne i potonje prakse Zotovićevih stražara u Leskovačkom okrugu.

¹ Милорад Гончин, *Четврта српска ударна бригада*, Београд, 1996, стр. 108-109; Милорад Чукић, *Шеста српска НОУ бригада*, Београд, 1991, стр. 73-74.

Zločini SDS u podpasjačkim selima 30. marta 1944. slabo su poznat istorijski događaj.² Učesnici kaznene ekspedicije su u selima pod Pasjačom ubili devet žena i dve devojčice, ranili sedmoro dece i dve žene, batinali ili mučili 70 žena i 10 muškaraca, spalili 87 i opljačkali blizu 200 domaćinstava. Žrtve nasilja i imena vlasnika spaljenih i opljačkanih domaćinstava su poimenice navedeni u dokumentaciji ZK. Broj žrtava bio bi znatniji da se većina stanovnika prethodno nije povukla u šumu. Zločin od 30. marta 1944. razlikuje se od drugih masovnih zločina SDS zbog velikog procenta žena i dece među žrtvama.

Najteže je stradalo selo Pasjača. U tom selu vojnici pod Zotovićevom komandom ubili su tri žene i jednu devojčicu, ranili jednu ženu i četvoro dece, tukli 29 žena – pri čemu je u batinanju učestvovao i Zotović – i spalili 32 domaćinstva. Jedan bataljon 2. južnomoravske brigade „koji je zaštićivao selo stupio je u borbu sa Zotovićevim bandama, a radi prevelike nadmoćnosti morao je da odstupi prema Glasoviku i Žitnom Potoku. Kako je narod znao šta znači ime Zotović nije smeo da čeka u selo već zajedno sa svojom vojskom odstupio je u istom pravcu.“³ Prema rečima jednog stanovnika Pasjače „narod se iz sela povukao poznavajući ćud i način postupanja Zotovića bande. Zotović u selu osim nekoliko žena i nejake dece nije nikoga našao. Pobesneo zbog osujećenog mu plana da opkoli partizansku vojsku, Zotović je naredio da se zapali celo selo.“⁴ Iz prethodnog citata može se zaključiti da je stanovništvo Pasjače bilo obavešteno o zločinima Zotovićevih stražara u tri sela u okolini Žitorađe, 20-21. februara, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju. Moguće je pretpostaviti da su snage pod Zotovićevom komandom, koje su bile jačine jednog nepotpunog bataljona, prispele u Pasjaču zajedno sa nemačkim snagama i da su po

2 O tome da su zločini SDS u podpasjačkim selima slabo poznat istorijski događaj svedoči činjenica da u monografiji o zločinima SDS u Niškom i Topličkom okrugu taj događaj nije registrovan. Jovan Zlatić beleži prisustvo snaga SDS pod Zotovićevom komandom na Pasjači krajem marta 1944, ali ne pominje zločine tih snaga. Uporediti: Јован Златић, *н.д.*, стр. II/313. Zločin nad stanovništvom podpasjačkih sela prvi put je opisan u monografiji o učešću žena Srbije u NOB, bez navođenja izvora i bez ukazivanja na obim zločina (pomenute su samo smrtno stradale osobe). Međutim, reč je o prvoj knjizi u kojoj je apostrofirana odgovornost Mihajla Zotovića za taj zločin. Uporediti: *Жене Србије у НОБ*, (ур. Боса Цветић и др.), Београд, 1975, стр. 689.

3 AS, ZK, k. 155, zl. br. 14612; Izjava Dragutina Vukovića iz Pasjače, Pasjača, 30.5.1945.

4 AS, ZK, k. 155, zl. br. 14612; Izjava Miloša Jablanovića iz Pasjače, Pasjača, 30.5.1945.

dogovoru sa Nemcima pripadnici SDS ostali nekoliko sati u selu u cilju sprovođenja akcije policijskog karaktera.

Pero Pejović je nedugo nakon oslobođenja svedočio o stradanju njegove supruge i dvoje male dece:

„Tada je i moja žena sa decom htela da pobegne, ali su je banditi sreli i vratili u selo. Tu su Milunku nožem izboli više puta, presekli joj grkljan i bacili je u sred sobe na slamu. Dalje su izboli bajonetom sina mi Ljubomira starog dve godine, kćerku Kosaru staru 10 godina u grudi, leđa i butinu, zapalili slamu i zaključali vrata od sobe. Kada je počela slama jače da gori počela su deca da plaču i da se dave od dima, pokojna Milunka pokazivala je prozor da deca iskaču jer ona nije mogla da govori jer je bila smrtno povređena. Kosara je otvorila prozor i izbacila je sa prvog sprata Ljubomira i potom je i sama iskočila.“⁵

Trivun Jablanović je pred istražiteljima svedočio da su njegovu majku Milku (85) i suprugu Stanu (50) „Zotovićeви banditi izboli nožem i tako bacili u vatru gde su obe izgorele, te sam ih posle pet dana izvadio iz zgarista“. Domaćinstvo Jablanovića je opljačkano pre paljevine. Prema svedočenju Miloša Jablanovića tada je ubijena i osmogodišnja Olga Jablanović, takođe zatvaranjem u zapaljenu zgradu. Miloš Jablanović je svedočio i o stradanju njegove supruge Stanojke:

„Prijavu podnosim za povređenu mi ženu Stanojku, staru 28 godina, majku troje dece, kojoj je puščanim zrnom povređena donja vilica. Stanojka je sa detetom u ruke stajala kad je naišla vojska Zotovićeva i kako nije na pitanje nešto odgovorila Stanojki je jedan vojnik naredio da otvori usta – 'da ti zube ne kvarim'. Pukim slučajem Stanojka se malo okrenula u momentu kada je zlikovac opalio pa je ostala samo povređena.“ Miloševu majku Rosu „banditi su tukli i probadali nožem, zatim je bacili u vatru kako bi izgorela. Rosa se brzo osvestila i pobegla je iz zapaljene kuće.“⁶

Pored navedenih, sačuvano je još 55 izjava meštana o batinanju žena, pljački i spaljivanju kuća u Pasjači.

U susednom selu Jovine Livade Zotovićeви stražari su istog dana, nakon boravka u Pasjači, ubili tri žene, ranili jednu ženu i jednu devojkicu, pretukli 13 žena i jednog muškarca i spalili 11 domaćinstava. Ignjat Bjelica

⁵ AS, ZK, k. 155, zl. br. 14612; Izjava Pere Pejovića iz Pasjače, Pasjača, 28.5.1945.

⁶ AS, ZK, k. 155, zl. br. 14612; Izjave Trivuna i Miloša Jablanovića iz Pasjače, Pasjača, 30.5.1945.

je svedočio da je 30. aprila „Mihajlo Zotović sa svojim banditima“ došao u selo. „Uhvatio je moju majku Kandu, staru 90 godina, dobro je isprebijao, sa izbeglicom koja je stanovala u mojoj kući, Marijom Marković, pa potom ih žive zatvorio u štalu i tako su zapalili štalu gde su obe sagorele. Od moje pokojne majke nisam našao ništa bez pepela.“⁷ Zotovićeви стражари su sutradan ubili Ružu Krunic (30). „U zatvoru su je držali 24 sata gde su je tukli i na razne načine zlostavljali, izudarali je nožem i na kraju je ubili iz puške.“ Krunicima, kao i drugim porodicama u selu, opljačkana je sva stoka.⁸ Sažeto svedočenje starice Petre Vico (60) ilustrativno govori o nasilju nad partizanskim majkama i suprugama i intenzitetu pljačke u selu: „Mene su tukli upredenim konopcem, zatim kundacima, motkama i šamarima. Isti su mi vojnici opljačkali srebrni sat, par ženskog veša, svileni pojas, čaršaf, par opanaka i druge stvari.“⁹

U Berilju je ubijena jedna žena, pretučene dve žene i zapaljeno osam kuća. Milunka Popović (48), majka osmoro dece, navela je da ju je „Zotović tukao zato što mi je [najstariji] sin bio u partizane. Jednom motkom udario mi je 20 batina tako da sam sva bila u krvi. Od ove batine болоvala sam više od jedan mesec, a i danas osećam bolove.“¹⁰ U selu Rečice Zotovićeви стражари pretukli su sedam muškaraca, od 15 do 55 godina. Može se pretpostaviti da stanovnici tog sela nisu izbegli van mesta budući da selo nije bilo pod stalnom kontrolom partizana, kao i to da se pripadnici SDS nisu duže zadržali u Rečicama jer nisu zabeleženi primeri pljačke i paljevina. U Bučincu su streljali jednu 22-godišnju devojkicu, tukli 18 žena od 18 do 68 godina („istukli motkama i iskundačili“) i ranili jednog četvorogodišnjeg i jednog 16-godišnjeg dečaka. „Sva ova lica duže su vremena болоvala od zadobijenih povreda, a neka i danas poboleva.“ U selu su spaljena i prethodno opljačkana 23 domaćinstva.¹¹

U selu Beli Kamen 29. marta ubijena je 11-godišnja Koviljka Krunic kada su pripadnici SDS pucali na kuću njenog oca Alekse. Dušan Karadžić svedočio je o ubistvu njegove majke Jovane: „Dana 9. aprila 1944. kapetan

7 AS, ZK, k. 155, zl. br. 14612; Izjave Ignjata Bjelice i Jovana Markovića iz Jovinih Livada, Jovine Livade, 30.5.1945.

8 AS, ZK, k. 155, zl. br. 14612; Izjava Novice Krunica iz Jovinih Livada, Jovine Livade, 1.6.1945.

9 AS, ZK, k. 155, zl. br. 14612; Izjava Petre Vico iz Jovinih Livada, Jovine Livade, 2.6.1945.

10 AS, ZK, k. 155, zl. br. 14612; Izjava Milunke Popović iz Berilja, Berilje, 6.8.1945.

11 AS, ZK, k. 155, zl. br. 14612; Izjave 36 meštana Bučince, Bučincin, 6.6.1945.

Mihajlo Zotović sa njegovim banditima nanovo se povratio u naše selo i tom prilikom je uhvatio moju majku Jovanu, staru 57 godina, zbog toga što je imala nas tri sina u NOV, odveo je u selo Balčak i kod kuće Stanka Markovića na mestu streljao.“¹² Zotovićevi stražari su u Belom Kamenu pretukli osam žena i dva muškarca među kojima starca Andriju Nikolića (80). Spalili su jednu kuću i opljačkali 13 domaćinstava.

12 AS, ZK, k. 155, zl. br. 14612, Izjava Dušana Karadžića iz Belog Kamena, Beli Kamen, 9.4.1945.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.1)"1939/1945"
341.322.5(497.1)"1941/1945"

РАДАНОВИЋ, Милан, 1976-

Kazna i zločin : snage kolaboracije u Srbiji : odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945) / Milan Radanović. - 2. dopunjeno izd. - Beograd : Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2016 (Beograd : Standard 2). - 648 str. ; 22 cm

Tiraž 300. - Skraćenice. str. 8-9. - Str. 11-26: Revolucionarno nasilje u narodnooslobodilačkom ratu / Krunoslav Stojaković. - Appendix. str. 643-647. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 599-625. - Registar.

ISBN 978-86-88745-16-1

a) Други светски рат 1939-1941 - Југославија b) Жртве рата - Југославија
- 1941-1945

COBISS.SR-ID 221998348

Danica Marinković, seljanka iz Boleča, na suđenju Draži Mihailoviću jula 1946. svedoči o tome kako je preživela četničko klanje.

Monografija koju preporučujemo naučnoj javnosti predstavlja temeljno promišljeno, moderno koncipirano istoriografsko delo visoke unutrašnje koherentnosti, koje se odlikuje preglednošću i jasnoćom izlaganja, prijemčivim stilom, ali i dužnom skrupuloznošću u izvođenju konačnih sudova. Nesumnjivo je reč o knjizi koja će postati nezaobilazna za svakog istraživača Drugog svetskog rata u Srbiji i Jugoslaviji. Ratna istorija Milana Radanovića se kreće u jasnim okvirima simboličnog dijaloznog diskursa, jer ona i nije ništa drugo do „dijalog prošlosti i sadašnjosti putem izvora“ (Edvard Halet Kar), te autor dosledno istrajava na interaktivnosti sa vlastitim izvorima, postavljajući im prava pitanja, karakterišući i nadograđujući svoj metod. Paralelno sa tim, dijaloška forma ove monografije očituje se i u konstantnom ali argumentovanom disputu autora sa delom akademske historiografije i publicistike.

Dr Milivoj Bešlin

Ono što Radanovićevu studiju izdvaja od sličnih istraživanja je neostranšćen pristup problematici i korišćenje široke palete primarnih i sekundarnih izvora, a naročito neobjavljene arhivske građe. Tako je autor bio u mogućnosti dati detaljnu analizu mehanizma represije kojim se četnički pokret služio protiv političkih neistomišljenika i etnički nepodobnih grupa, te dokazati direktnu i indirektnu odgovornost njegovog najvišeg rukovodstva za počinjene zločine, odnosno neprocesuiranje počinitelja istih. Ova studija također donosi i prikaz zločina srpskih kolaboracionističkih jedinica za cijeli period trajanja okupacije. To je tema o kojoj se u javnosti do sada malo znalo, a koja u svetlu plime revizionizma i nedavnog zahtjeva za rehabilitaciju Milana Nedića dobija dodatni značaj.

Dr Gaj Trifković